a. Or. 2708
~~[illegible]~~
4°

Mitra-Mishra. Vira-Mitrodaja 1815.

Vide Friedr. Adelung's Versuch einer Literatur der Sanskrit-Sprache 1830
a. Or. 4130. 8° pag 158.

2.12.6

Viramitrodaja

(a poem)
Sanscrit

Viramitrodaja
legum codex

Mitra-Mishra

A. or. ~~16~~m
177.

(Vira mitrodaja, ein ind. Gesetzbuch
von Mitramissa. Kalkutta, 1815.)

॥ ॐ ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ अथवीरमित्रोदयाख्यधर्मशास्त्रं लिख्यते ॥ ● ॥ तत्रप्रथमंव्यवहाराख्यप्रकरणम् ॥ * ॥

॥ पुरतःप्रविलोक्यभर्गचापम्परतःकामपिकामकार्मुकज्याम् । पुलकाञ्चितपीनबाहुदण्डः कुशलन्नः करुतादूघुप्रकाण्डः ॥ १ ॥ स्वस्तिश्रीयुतवीरसिंहन्दपतेराज्ञावशादुत्सुकः श्रीमित्राभिधपण्डितः प्रतिदिशङ्कीर्त्यानिशंमण्डितः । नानानिर्णयवर्णनंव्यसनिनांसंख्यावतांप्रीतिदं सम्प्राप्तव्यवहारसाधकमिमंकुर्वे प्रकाशम्परम् ॥ २ ॥ उद्धृत्तप्रभवप्रजापरिभवप्राग्भारभङ्गाद्धृतानन्ताकारमरागमत्सरबुधाराध्यन्निदिध्यासनैः । धर्मैकाश्रयमाश्रयंमुनिगिरामद्धामदुद्धारकम्प्रस्तौमिव्यवहारमच्युतमिवप्रायप्रस्तुतम्प्राक्तनैः ॥ ३ ॥ परिभाषापरिष्कारःप्रमाणानान्निरूपणम् । विवादपदनिर्देशःप्रकीर्णकविवेचनम् ॥ ४ ॥ एवम्प्रकरणान्यत्रचत्वारिप्रथमेपुनः । लक्षणंव्यवहारस्यनिरुक्तिर्मुनिभाषिता ॥ ५ ॥ व्यवहारस्यभेदाश्चस्वलक्षणविलक्षणाः । सामान्यतोविशेषाश्चपरिभाषाप्रकाशनम् ॥ ६ ॥ सामान्यपरिभाषायान्धर्माधिकरणेक्षणम् । दर्शनेव्यवहारस्यराज्ञोविधिविवेचनम् ॥ ७ ॥ प्राड्विवाकस्वरूपञ्चसभापतिसभासदाम् । निरूपणञ्चसभ्यानांमयुक्तिकबलाबलम् ॥ ८ ॥ केषाञ्चित्सभ्यभिन्नानामपिस्थानंसभास्थले । तत्प्रयोजनमादेयानादेयव्यवहारयोः ॥ ९ ॥ विवेचनमथोकार्य्यैसद्रष्टकसभापतेः । प्रतिज्ञोत्तरहेतूनांपदानांसिद्धिशालिनाम् ॥ १० ॥ निरूपणमसद्रष्टावदष्टैाचसभापतेः । सद्रष्टकस्यदोषोक्तिःसम्यक्दृष्टैाफलाभिधा ॥ ११ ॥ विशेषपरिभाषायांप्रत्यभियोगनिर्णयः । निह्नवादैाविधिस्तत्रनिह्नवादिविवेचनम् ॥ १२ ॥ विलंबोत्तरदानञ्चक्वचिन्नैर्वविलम्बनम् । आद्येप्रकरणेत्वर्थाविविच्यन्तेक्रमादमी ॥ १३ ॥ उपोद्घातप्रसङ्गाद्यैरन्येपितदनुव्रताः । द्वैतीयीकेतुसाक्ष्यादिलक्षणन्तत्रसाक्षिणः ॥ १४ ॥ असाक्षिणस्तत्रहेतुःसाक्षिप्रश्नविधिस्ततः । तत्द्वैधेनिर्णयःकौटसाक्ष्येक्वचिददोषता ॥ १५ ॥ निर्णयोलिखितस्याथतद्भेदास्तत्परीक्षणम् । साक्षिणांलिखितस्यापिशब्देनप्रमाणता ॥ १६ ॥ भुक्तिविशेषणान्यस्याश्चार्थापत्त्यनुमानता । लौकिकानाम्प्रमाणानामभावेदिव्यभावना ॥ १७ ॥ दिव्यभेदास्तदावस्यादेशकालाधिकारिणः । त

A

BIBLIOTHECA REGIA MONACENSIS

न्मानृकास्तद्विशेषविधयोविविधाक्रमात् ॥ १८ ॥ तेषामपिचशब्दोत्थाऽनुमानत्वेनमानतः । एतेऽर्थाविव्रियन्तेयोनान्तरीयकेन
तःक्रमात् ॥ १९ ॥ व्यवहारपदान्यष्टादशोद्दिष्टानिलक्षणम् । तेषांसामान्यमथतद्भिदानांविविधाविधा ॥ २० ॥ एतेर्थाः
सम्यगुच्यन्तेतुरीयेतुप्रकीर्णकम् । यन्नोक्तमुपयुक्तन्तद्विविच्यप्रतिपाद्यते ॥ २१ ॥ अथकोयंव्यवहारः ॥ ० ॥ प्रमाणलक्षैःप
ष्टव्यःपक्षप्रतिपक्षपरिग्रहइतिचेन्न । वादादेरपितत्त्वापत्तेः । लिखितादिःप्रमाणविशेषःपरिगृह्यतइतिचेत् । तथापितत्र
वृत्त्यविरोधात् । अनुमानाद्यबहिर्भावाच्चतेषामव्यावर्त्तकत्वात् । अतएवान्यविरोधेनस्वसंबन्धितयाकथनमित्यपिपरास्तम् ।
प्रमाणान्तर्भावेणस्वरूपनिरूपणानौचित्याच्चकथनादेर्व्यवहारपदवाच्यत्वेव्यवहारान्नृपःपश्येदित्याद्यनन्वयाच्च । उच्यते ।
ऋणादानादिलौकिकार्थविषयाकथैवव्यवहारः । कथाव्यपदेशाभावस्तुशास्त्रीयपदार्थाविषयत्वात् । अधिकरणादिव्यप
देशोयथावैदिकार्थविषयककथायामतएवात्रव्यवहारव्यपदेशः । अतएवयथायथंहेत्वाभासनिग्रहस्थानादियोजनमपि
युक्तम् । तच्चतत्रतत्रचप्रदर्शयिष्यते । चतुष्पात्त्वमपितस्यतदविरोध्येवेत्यप्युपपादयिष्यते । यत्तु गोपालेनतत्त्वनिर्णयेधुक
थात्वाद्वादत्वमेवास्येतिमिश्रमततच्चेनोपन्यस्यजयभङ्गफलकत्वात्स्थापनावसानत्वाच्चजल्पमेवायमितितन्निरस्तन्तद्द्वयमप्य
युक्तम् । धनत्वाभियोगभेदेनउभयरूपत्वस्यैवयुक्तत्वात् । वैतण्डिकस्यव्यवहारायोग्यत्वादस्यवितण्डात्वम्परमसम्भवि ।
अन्यविरोधेनस्वसम्बन्धितयाकथनमितिविज्ञानयोगिवचोप्येवंसतिनायुक्तम् । नचपश्येदित्यनन्वयः । निर्णयार्थकथनतया
सर्वैर्निबन्धृभिस्तद्व्याख्यानात् । स्मृत्याचारव्यपेतेनमार्गेणाधर्षितःपरैः । आवेदयतिचेद्राज्ञेव्यवहारपदंहितत् ॥ इतिया
ज्ञवल्क्यवचनंयद्यपिव्यवहारपदान्यृणादानादीनिसामान्येनलक्षयतितथापिव्यवहारसामान्यलक्षणमपिसमानसंवन्धिसंवेद्य
तयानतःप्रतीयते । तस्याह्ययमर्थः । स्मृत्याचारादिधर्मप्रमाणातिक्रान्तरीत्यान्यैरभिभूतःपुरुषोराजादिभ्योव्यवहारदर्शि
भ्योयद्यावेदयतितर्हितदावेद्यमानस्तुष्याद्व्यवहारस्यपदम्विषयः । हीतिप्रसिद्धमृणादानादिलक्ष्यत्वेनमन्वाद्युक्तमुपधि

प्तमिति । एवञ्चार्थिनस्तार्थित्वमाधर्षकस्य प्रत्यर्थित्वन्तयोर्विवादस्स व्यवहार इति प्रतीयते । इदमेव चमिताक्षरायामन्य
विरोधेनेत्यादिनानिष्कृष्टमुक्तम् । अन्यविरोधेनेत्यनुक्ते प्रश्नोत्तरादिरूपेण स्वसंबन्धिकथनमपि व्यवहारः स्यात् । स्वसम्बन्धि
तयेत्यनुक्ते एकसम्बन्धितया साक्षिणा कथनमन्यविरोधि भवत्येवेत्यस्याप्यर्थित्वापत्तिरतः स्वसम्बन्धितयेति ॥ इदंचोत्तरचतुष्ट
येप्यनुगतं । नच सम्प्रतिपत्तावव्याप्तिः तत्रापि साध्यतया वादिना निर्द्दिष्टस्य सिद्धतया निर्द्देशेन तद्विरोधपर्य्यवसानात् । अन्य
थोत्तरत्वभङ्गप्रसंगात् । यत्रापि द्वावपि भाषावादिनौ तत्रापि परस्परविरोधावश्यभावान्नाव्याप्तिः । इदंचाग्रे व्यक्तिभविष्यति ।
यच्चकात्यायनेनोक्तं । प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने धर्माख्ये न्यायविस्तरे । साध्यमूलस्तु यो वादो व्यवहारः स उच्यत इति । एतच्च व्यवहा
रहेतुव्यवहारस्वरूपोक्तिपरं तथा माधवीयपारिजातादिष्वेवं व्याख्यातम् । विहिताचरणनिषिद्धवर्ज्जनादिप्रयत्नसाध्ये धर्मा
ख्ये वस्तुनि विच्छिन्ने विप्लुते सति तन्निव्यवहारहेतुरुक्तः ॥ धर्माधर्मविप्लवस्यैव व्यवहारहेतुत्वात् । तथा च नारदः ॥ मनुः प्रजा
पतिर्यस्मिन्काले राज्यमबूभुजत् । धर्मैकतानाः पुरुषास्तदासन्सत्यवादिनः । तदा न व्यवहारोभून्नद्वेषो नापि मत्सरः । नष्टे
धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रवर्त्तत इति । बृहस्पतिरपि । धर्मप्रधानाः पुरुषाः पूर्वमासन्नहिंसकाः । लोभद्वेषाभिभूतानां व्यवहारः
प्रवर्त्तत इति । न्यायेत्यादिना व्यवहारस्वरूपमुक्तम् । तच्च माधवीयव्याख्यानम् । न्यायः शिष्टसम्प्रतिपन्नं लौकिकमाचरणं
तस्य विस्तर इदं युक्तमिदमयुक्तमिति । उपपत्तिपुरःसरो निर्णयः । तस्मिन्विषयभूते तत्प्रवर्त्तकोर्थिप्रत्यर्थिनोः साध्यमूलसा
ध्यमृणादानादिपदं तन्मूलस्तद्विषयको यो विवादस्स व्यवहार इति । मदनरत्ने तु न्यायः प्रमाणं तस्य विस्तरः प्रवृत्तिर्यस्यत
॥ ८ ॥ स्मिन्विषय इति । साध्यमूलेत्यादि तुल्यम् । मदनरत्नाकरस्मृतिचन्द्रिकाकल्पतरुकारैः सर्वमेवेदं वचनं व्यवहारस्वरूपप
॥ ९० ॥ रतयापि व्याख्यानमुक्तम् । प्रयत्नसाध्ये कष्टसाध्ये पराभिभवेन स्वेच्छया भोक्तुमशक्ये गृहक्षेत्रादौ सति न्यायः प्रमाणं विस्तार्यते
॥१७०।१८०॥ प्रपंच्यते यस्मिन्तस्मिन् धर्माधिकरणे सदसि साध्यमूलेत्यादि पूर्ववत् । तेनापि प्रागुक्तमेवाविवक्षितमतस्तत्त्वत्य पदद्वयेना

नीवपनितव्यं। वयन्तु सर्वसप्तम्यन्तसामानाधिकरण्येन व्याचक्ष्महे। विहितानुष्ठानादिगोचरप्रयत्नसाध्ये धर्माख्ये न्यायवि
स्तरे। नीयतेऽर्थोऽनेनेति न्यायः प्रमाणं श्रुतिस्मृत्यादि विस्तार्यते प्रवर्त्यते तस्मिन् श्रुत्यादिप्रमेय इत्यर्थः। विच्छिन्ने विविधं छिन्ने प्रमा
णापरिज्ञानतत्तात्पर्यानवधारणादिना दुर्ज्ञेये सति। यद्वा। धर्म आख्यायतेऽनेनेति धर्माख्यो धर्मप्रतिपादक इति यावत्। न्या
यविस्तरे प्रमाणसमूहे श्रुतिस्मृत्यादौ प्रमादादिना विच्छिन्ने लुप्तप्राये सति साध्यमूलेत्यादि गतार्थमिति। हारीतः। स्वधर्मस्य य
थाप्राप्तिः परधर्मस्य वर्जनम्। न्यायेन क्रियते तत्तु व्यवहारः स उच्यत इति। न्यायेन प्रमाणेन। एतस्यापि पूर्वोक्त एव तात्पर्यम्
॥ इति व्यवहारलक्षणम् ॥ * ॥ निरुक्तिमपि व्यवहारपदस्याऽमुमेवार्थमुपलक्षयति। सा च कात्यायनेनोक्ता। विनानार्थेऽव
संदेहो हरणं हार उच्यते। नानासन्देहहरणाद्व्यवहार इति स्मृत इति। अथ व्यवहारभेदाः नारदः। सोत्तरोऽनुत्तरश्चेति स विज्ञे
यो द्विलक्षणः। सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र विलेखपूर्वकः पण इति। यदि पराजये हन्त तदा पराजयदण्डमभ्यधिकमेतावद्वा दा
स्यामीति यत्र लिखनपूर्वकं प्रतिज्ञायते स सोत्तर इत्यर्थः। तद्रहितोऽनुत्तर इत्यर्थादुक्तं भवति। स एव चायं दशप्रकारं निब
न्धनानवान्तरभेदानुद्दिश्य विवृतवान्। यथाह। चतुष्पाच्च चतुःस्थानश्चतुःसाधन एव च। चतुर्हितश्चतुर्व्यापी चतुष्कारी च
कीर्त्तितः। त्रियोनिर्द्व्यभियोगश्च द्विद्वारो द्विगतिस्तथा। अष्टाङ्गोऽष्टादशपदः शतशाखस्तथैव च। धर्मश्च व्यवहारश्च चरि
त्रं राजशासनम्। चतुष्पाद्व्यवहारोऽयमुत्तरः पूर्वबाधकः। तत्र सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिषु। चरित्रं तु स्वीकरणे रा
जाज्ञायां तु शासनम्। साम्याद्युपायसाध्यत्वाच्चतुस्साधन उच्यते। चतुर्णामपि वर्णानां रक्षणाच्च चतुर्हितः। कर्त्तारं तथा साक्षिण
श्च सभ्यान् राजानमेव च। व्याप्नोति यादृशो यस्माच्चतुर्व्यापी ततः स्मृतः। धर्मस्यार्थस्य यशसो लोकपङ्क्तेस्तथैव च। चतुर्णां करणा
देव चतुःकारी प्रकीर्त्तितः। कामात्क्रोधाच्च लोभाच्च त्रिभ्यो यस्मात्प्रवर्त्तते। त्रियोनिः कीर्त्यते तेन त्रयमेतद्विवादकृत्। द्व्यभियो
गस्तु विज्ञेयः शंकातत्त्वाभियोगतः। शंका सतां तु संसर्गात्तत्त्वं होढाभिदर्शनात्। पक्षद्वयाभिसंबन्धाद्द्विद्वारः समुदाहृतः।

पूर्ववादस्तयोः पक्षप्रतिपक्षस्तदुत्तरः । भूतच्छलानुसारित्वात् द्विगतिः समुदाहृतः । भूतन्तत्त्वार्थसंयुक्तं प्रमादाभिहितं छलं । राजा सपुरुषः सभ्याः शास्त्रं गणकलेखकौ । हिरण्यमग्निरुदकमष्टांगः समुदाहृतः । ऋणादानन्ह्युपनिधिः संभूयोत्थानमेवच । दत्तस्यपुनरादानमशुश्रूषाभ्युपेत्यच । वेतनस्यानपाकर्म तथैवास्वामिविक्रयः । विक्रीयासंप्रदानंचक्रीत्वानुशयमेवच । समयस्यानपाकर्म विवादः क्षेत्रजस्तथा । स्त्रीपुंसयोश्च सम्बन्धो दायभागोथसाहसः । वाक्पारुष्यं तथैवोक्तं दण्डपारुष्यमेवच । द्यूतं प्रकीर्णकञ्चैवेत्यष्टादश पदः स्मृतः । क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखोनिगद्यतेइति । यद्यपि प्रतिज्ञादीनां वक्ष्यमाणानां साक्षाद्व्यवहारस्वरूपघटकत्वाद्व्यवहारपादकत्वंयुक्तम् । धर्मादीनान्तु तत्र सर्वेस्थितो धर्मइतिनारदोक्तप्रकारेणैव निर्णयमात्रहेतुत्वान्न साक्षाद्व्यवहारः पादत्वमर्हं । याज्ञवल्क्यादिभिरत एव तेषामेव व्यवहारपादत्वमुक्तन्तद्वचनानि वक्ष्येप्रदर्शयिष्यन्ते । तथापि निर्णयाख्यचतुर्थव्यवहारपादहेतुत्वेन गौणमेव व्यवहारपादत्वमेषामत्रोक्तं । व्यवहारपदेन निर्णय एववा लक्ष्यते । तद्धेतुत्वन्तत्पादत्वमिति तद्द्रष्टव्यम् । तथाचबृहस्पतिः । धर्मादीनां निर्णयहेतुत्वंस्वरूपमाह । धर्मेण व्यवहारेण चरित्रेण नृपाज्ञया । चतुःप्रकारोभिहितः सन्दिग्धेर्थे विनिर्णयइति । गौणानामेषाम्धर्मादिपादानामधिकरणकथनम् । तत्र सर्वेस्थितो धर्मइत्यादिना । अत्र माधवीये चरित्रंतुस्वीकरणइतिपाठं लिखित्वा देशाचारचरित्रंतत्स्वीकारे तदेव निर्णयहेतुरितिव्याख्यातम् । कात्यायनवचनन्त्वत्र । यद्यद्याचर्यते येन धर्म्यंवाधर्म्यमेववा । देशस्याचरणं नित्यं चरित्रन्तद्धिकीर्तितम् । चण्डेश्वरेण तु चरित्रन्तुपुस्तकरणमितिपठित्वा पुस्तम्पञ्जिकेत्यर्थः । तत्करणमधिकर
॥ ६. ॥ णंयस्येतिव्याख्यातन्तद्दूषितहीनाद्यवनान्तरसम्वादाच्चहेयम् । तेषांनिर्णयहेतुत्वं प्रपञ्चितंकात्यायनेन । दोषाकारीतुकर्तृत्वं
॥ ३० ॥ धनहारीस्वकन्धनं । विवादेप्राप्नुयात्तत्र धर्मेणैवविनिर्णयः । वाक्पारुष्यस्तेयादिदोषकारी व्यवहारप्रवर्तनमंतरेणैवाऽ
॥२०।३०॥ नृतापादिनाधर्माभिमुखोऽधर्माद्भीतस्स्वस्यदोषकर्तृत्वंस्वयमभ्युपैति । यत्रधनस्वामीधर्माभिमुखादधर्मभीरोस्साऽधम

णादेर्व्यवहारं विनैव स्वकीयं धनमाप्नोतीति तत्रोभयत्र संप्रतिपत्युत्तर इति यावत्। धर्मेणैव निर्णय इत्यर्थः॥ अत एवोक्तं तत्र सत्ये स्थितो धर्म इति। स्मृतिशास्त्रं तु यत्किंचित्प्रथितं धर्मसाधकैः। कार्याणां नियमार्थं तु व्यवहारः स्मृतो हि सः। धर्मसाधकैः सभ्यैः स्मृतिशास्त्रं साक्ष्यादिक्रियाप्रत्यायकमर्थिप्रत्यर्थिनोः कार्यनिर्णयार्थं प्रथितं प्रख्यापितं यत्र चतुष्पाद्व्यवहारप्रश्ने तेन निर्णयकरणमिति यावत्। तत्र व्यवहारो निर्णयहेतुरित्यर्थः॥ अत एवोक्तं। व्यवहारस्तु साक्षिषु तिष्ठति। साक्षिग्रहणं प्रमाणोपलक्षणम्। चरित्रविषयवचनं पूर्वमेवोपवर्णितम्। न्यायशास्त्राविरोधेन देशदृष्टेस्तथैव च। यं धर्मं स्थापयेद्राजा न्याय्यं तद्राजशासनम्। न्यायशास्त्रं व्यवहारप्रतिपादकं स्मृत्यादिशास्त्रम्। तदविरोधेन देशदृष्टेर्देशाचारस्याविरोधेनेति। सम्प्रत्यान्तर्गतस्यानिष्कृष्यान्वयः राजायं धर्मं स्थापयेदाज्ञापयेत्तन्न्याय्यमुक्तं राजशासनं अन्यदन्याय्यमित्यर्थात्। तादृशशासनानुरोधेन निर्णयः कर्तव्य इत्यर्थः। धर्मादीनामुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वबाधकमुत्तरत्र विवक्ष्यते। असतां विषये स्तेयादीनां संसर्गात्पारदार्यस्तेयादिशंकातया अभियोगः। होडालिंगं चौर्य्यादिचिह्नं तद्दर्शनात्साक्षाद्दर्शनं वा होडादर्शनं तस्माद नेनैव चौर्य्यादिकृतमिति निश्चयरूपेणाभियोगस्तत्वाभियोग इत्यर्थः॥ हिरण्यगर्भ्युदकानां यथासम्भवं व्यवहाराङ्गत्वं अष्टादशपदानां निरूपयिष्यन्ते क्रियाभेदादेकैकव्यवहारपदसम्बन्धिव्यापारभेदादनन्तरप्रकारत्वं शाश्वतम्॥ इति व्यवहारभेदः॥ * ॥ अथ सामान्यपरिभाषा॥ तत्र धर्माधिकरणाख्यासभानिरूपणम्। वृहस्पतिः। दुर्गमध्ये गृहं कुर्याज्जलवृक्षान्वितं पृथक्। प्राग्दिशि प्राङ्मुखीं तस्य लक्षण्यां कल्पयेत्सभाम्। माल्यधूपासनोपेतां वीजरत्नसमन्विताम्। प्रतिमालेख्यदैवैश्च युक्तामग्न्यम्बुना तथेति। लक्षण्यां वास्तुशास्त्रोक्तं लक्षणेन तु लक्षिताम्। अग्न्यम्बुनेति समाहारद्वंद्वः। सभायां धर्माधिकरणं चङ्क्रम्यायनं आह। धर्मशास्त्रानुसारेणार्थशास्त्रविवेचनम्। यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तदिति। तत्र सभ्योपवेशनमाह मनुः। यस्मिन्देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः। राज्ञश्चाधिकृतो विद्वान्ब्राह्मणस्तां सभां विदुरिति। त्रय इत्युपलक्षणम्। अधिकानामपि स्मृतत्वा

न्। तच्चवक्ष्यते। अधिकृतोविद्वान्प्राड्विवाकःअत्रप्रविशेत्सभाम्। सभामेवप्रविश्येदित्यादिवचनात्सभामुख्यंव्यवहारद
र्शनस्थानम्। अन्यान्यथमुख्यानिव्यवहारवचनाद्वगंतव्यानि। देशस्थानानिवादानांपञ्चचैवाब्रवीद्भृगुः। निर्णयंयेन
गच्छन्तिविवादंप्राप्यवादिनः। आरण्यास्तुस्वकैःकुर्य्युस्सार्थिकास्सार्थिकैस्तथा। सैनिकाःसैनिकैरेवग्रामेप्युभयवासिभिः।
उभयानुमतञ्चैवगृह्यतेस्थानमीप्सितम्। कुलिकाःसार्थमुख्याश्चपुरग्रामनिवासिनः। ग्रामपौरगणश्रेण्यश्चातुर्विद्याश्च
वर्गिणः। कुलानिकुलिकाश्चैवनियुक्तान्नृपतिस्तथेति। स्वकैरारण्यकैःग्रामेपीत्यपिशब्दाद्ग्रामेऽरण्यादौचनिवसन्तितेउ
भयवासिभिर्निर्णयंकुर्युरुभयव्यवहाराभिज्ञत्वात्तेषांकुलिकाःकुलश्रेष्ठाः। सार्थाग्रामदेवयात्रादौमिलितोजनसंघःतन्मु
ख्याःसार्थवाहादयः। पुरंमुख्यनगरम्। तस्मादर्वाचीनोग्रामइतिपुरग्रामनिवासिनोभेदसार्थःकुलिकादीनिपञ्चस्थाना
नितानिचारण्यकादीनामेवऽग्रामादीनिदशस्थानानिसाधारणानि। ग्रामोग्रामाकारेणावस्थितोजनः। पौरःपुरवासिनां
समूहः। श्रेण्योरजकाद्यष्टादशहीनजातयः। चातुर्विद्यःआन्विक्षिक्यादिविद्याचतुष्टयोपेतः। वर्गिणोगणप्रभृतयः। इ
तिसभानिरूपणम्॥ * ॥ अथव्यवहारदर्शनविधिः। तत्रमनुः। व्यवहारान्दिदृक्षुस्तुब्राह्मणैःसहपार्थिवः। मन्त्रज्ञैर्मन्त्रि
भिश्चैवविनीतःप्रविशेत्सभाम्। तत्रासीनःस्थितोवापिपाणिमुद्यम्यदक्षिणम्। विनीतवेषाभरणःपश्येत्कार्याणिकार्थिणाम्।
प्रत्यहंदेशदृष्टैश्चशास्त्रदृष्टैश्चहेतुभिः। अष्टादशसुमार्गेषुनिबद्धानिपृथक्पृथक्। धर्मासनमधिष्ठायसंवीताङ्गःसमाहि
तः। प्रणम्यलोकपालेभ्यःकार्यदर्शनमारभेदिति। व्यवहारान्पूर्वलक्षितान्दिदृक्षुर्निर्णिनीषुः। पार्थिवोभिषिक्तक्षत्रियः। त
मेवाधिकृत्यप्रजापालनव्यवहारदर्शनादिविधानात्। यथावृत्तोभवेन्नृपइत्यादिषु। नृपग्रहणात्तुअन्यस्यापितत्स्थानापन्न
स्यप्रजापालनोपयिकंधर्मजातम्भवतीतिगम्यते। आसीनस्थितोवेतिसामर्थ्याद्यनुसारेणपूज्यापूजार्थिप्रत्यर्थ्यपेक्षयावाव्यव
स्थितोविकल्पः। दक्षिणपाण्युद्यमनंकार्यिणामवधानबोधनार्थं। विनीतवेषाभरणत्वन्तेषामपिप्रतिभानिवृत्यर्थमुपात्तं। प्र

ष्यहमित्यनेनाह्निकवद्व्यवहारदर्शनस्यावश्यकतोक्ता। देशदृष्टाः श्रुतिस्मृत्यनुक्ता अपि देशाचाररूपास्तदविरुद्धा हेतवो युक्ति
कलापाः। यथोदीच्यमध्यमानां कन्यां याचितुमागताय भोजनदानं कन्याप्रतिश्रवणप्रतिबद्धमतस्तस्मिन् कृते अवश्यं तस्मै कन्या
दातव्येति निर्णेतव्यम्। एवमन्यदप्यूह्यम्। यथाह कात्यायनः। यस्य देशस्य यो धर्मः प्रवृत्तः सार्वकालिकः। श्रुतिस्मृत्यनुरोधे
न देशदृष्टः स उच्यत इति। मार्गेषु व्यवहारपदेषु। निबद्धानि संबद्धानि धर्मनिर्णयोपयोगित्वाद्धर्मासनं। सम्वीतांगो वस्त्राद्या
वृतशरीर इत्यनेन नीतिशास्त्रोक्तं कर्मणादिपरिहारोपयोगि सर्वमुपलक्षितम्। समाहितो विक्षेपशून्यः। विक्षेपदशायां न्यत्व
प्रतिभासायोग्यत्वाच्चित्तस्य लोकपालप्रमाणोपि तदुपयोगी। याज्ञवल्क्यः। व्यवहारान्नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह। धर्मशा
स्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जित इति। अत्र व्यवहारान्स्वयम्पश्येत्सभ्यैः परिवृतोन्वहमित्यनेनैव याज्ञवल्क्येन विहितस्य व्यवहा
रदर्शनस्यानुवादो ब्राह्मणसाहित्यादिविधानार्थः। ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियादिव्युदासाय। सहयुक्तेऽप्रधान इति व्याकर
णस्मृतेः। सहार्थतृतीयया तेषामप्राधान्यं गम्यत इति। तत्प्रयोजनमदर्शनान्यथादर्शनयोर्न्नैतेषां दोषः। किन्तु राज्ञ एवे
ति बोधनम्। धर्मशास्त्रानुसारेणेत्यनेनैव क्रोधलोभविवर्जितेसिद्धे तद्वर्जनोपादानं क्रोधलोभाभ्यामदर्शनान्यथादर्शनयोर्दो
षातिशयप्रदर्शनार्थम्। न च क्रियानुवादेनानेकगुणविधाने वाक्यभेदः। दर्शनकर्तृतया वाक्यान्तरप्राप्तेनावद्विशेषणवैशि
ष्ट्यस्यैकार्थस्य बोधनात्तदनापत्तेः। पौरुषेयवाक्ये तात्पर्यानुरोधेन तस्यादोषत्वाच्च। ननु सर्वैपि व्यवहारदर्शनविधयो नतावर्क्के
वलादृष्टार्थः। प्रजापालनैपयिकदुष्टादुष्टपरिज्ञानस्य दृष्टस्यावश्यकत्वात्। अत एव विज्ञानेश्वरः। अभिषेकादिगु
णयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालनम्परमो धर्मस्तच्च दुष्टनिग्रहं विना न सम्भवति। तत्परिज्ञानञ्च न व्यवहारदर्शनं विनेति व्यवहारदर्श
नमहरहः कर्त्तव्यमित्युक्तम्। व्यवहारान्स्वयं पश्येदित्यादि। न च तद्देवफलमिति वाच्यम्। स्वर्गादिफलस्यादर्शनान्यथाद
र्शनयोः प्रत्यवायस्य वचनान्तरैर्बोधनात्। तथा च कात्यायनः। स प्राड्विवाकः सामात्यः सब्राह्मणपुरोहितः। स सभ्यः प्रेक्षको रा

आस्वर्गेतिष्ठतिधर्मतइति । अत्रब्राह्मणपुरोहितशब्देनअनियुक्तानान्तेषांग्रहणम् । सभ्यशब्देननियुक्तानाम् । वृहस्पतिर
पि । विप्रोधर्मद्रुमस्यादिःस्कन्धशाखेमहीपतिः । सचिवाःपत्रपुष्पाणिफलंन्यायेनपालनम् । यशोवित्तंफलरसोभोगोपय
हपूजनम् । अजेयत्वंलोकपंक्तिःस्वर्गेस्थानञ्चशाश्वतम् । विदित्वैतान्न्यायरसान्समोभूत्वाविवादनम् । व्यक्तलोभादिकंराजा
धर्म्मंकुर्याद्विनिर्णयमिति । न्यायरसान्व्यवहारदर्शनफलानि । प्रत्यवायोपिमनुनोक्तः । विद्धोधर्मोह्यधर्मेणसभांयत्रोप
तिष्ठते । शल्यंचास्यनिकृन्तन्तिविद्धास्तत्रसभासदः । पादोऽधर्मस्यकर्त्तारम्पादःसाक्षिणमृच्छति । पादःसभासदःस
र्वान्पादोराजानमृच्छति । कर्तृसमपापाःसर्वेभवन्तीतितात्पर्यं । नन्वन्यपापस्यान्यत्रसंक्रमसम्भवः । नारदोपि ॥ न्याय
मार्गादपेतन्तुज्ञात्वाचित्तंमहीपतेः । वक्तव्यन्तत्प्रियंनात्रनसभ्यःकिल्बिषीभवेत् । नत्प्रियंनवक्तव्यंराज्ञःमनोनुकूलमेवनवाच्य
म् । किन्तुन्याय्यएवंसतिसभ्योनकिल्बिषीभवेदितिनञ्द्वयान्वयः । अधर्मतःप्रवृत्तंतंनोपेक्षेरन्सभासदः । उपेक्ष्यमा
णाःसन्टपानरकंयांत्यधोमुखाः ॥ अन्यायेनापितंयान्तंयेनुयान्तिसभासदः । तेपितद्भागिनस्तस्माद्बोधनीयःसतैर्नृपइति ।
मनुः । राजाभवत्यनेनास्तुमुच्यन्तेचसभासदः । एनोगच्छतिकर्त्तारन्निन्दार्हौयत्रनिंद्यतइति । किंचदुष्टापरिज्ञानोपाये
ष्वनेकेषुप्राप्तेषुविधावस्मिन्नभ्युपगम्यमानेऽयंनियमविधिः । स्वर्गादिफलप्रत्यवायपरिहारयोर्भव्यत्वेऽपूर्वविधिरितिवैरू
प्यंचापद्यते । व्यवहारदर्शनमात्रोपायकत्वंयदिदुष्टादुष्टपरिज्ञानस्यतर्हितदर्थंतयाऽनुष्ठानार्थतयाज्ञानस्येतिविधिर्व्यर्थः
। अथयथाभट्टसोमेश्वरेणानुष्ठानंविनाभूतस्यापिज्ञानस्यविध्यधीनांगत्वनिर्वाहाययदेवविद्ययेत्यादिवाक्येनकर्मार्थतयावि
धिरभ्युपगतोयथाचमिश्रादिभिर्लिंगादेवांगत्वंज्ञानस्येत्यूक्तम् । तथाव्यवहारदर्शनस्यतदविनाभावेपिविधिरभ्युपेयताम् ।
नैवंकर्मानुष्ठानस्यापूर्वसाधनत्वात्तत्पर्यवसायिज्ञानविधिरविनाभावेप्यस्तु । दुष्टादुष्टपरिज्ञानस्यतुतदभावान्नांगापेक्षेति
वैषम्यम् । नचास्यापिप्रजापालनमदृष्टार्थमुपकुर्वतःपरम्परयास्त्येवापूर्वपर्यवसानमित्यस्त्वङ्गत्वार्थंएवविधिरितिवाच्यम्

। एवमपूर्वपर्यवसायिविधिसम्भवेपिश्रुत्याद्यभावेऽनारभ्यविधेरङ्गत्वावोधकत्वात्। अन्यथाध्ययनाध्यापनयोरप्यङ्गत्वाप
त्तेः। ज्ञानस्यतुवाक्याद्देवांगत्वंयदेवकरोतीतिश्रवणात्। येनकर्मणेच्छेत्तत्रजयाज्जुहुयात्। एवंविनायकम्पूज्यग्रहांश्चै
वविधानतः। कर्मणांफलमाप्नोतिइतिचश्रवणाज्जपहोमविनायकस्नपनग्रहयज्ञानामिवस्मृत्याद्यधिकारनिवृत्तिश्चतद्वि
धिवोधिताध्ययनोपायकज्ञानाग्निलाभस्योपायान्तरस्यज्ञानाग्निद्वारकक्षेपप्रतिक्षेपात्। प्रजापालनंपरंज्योतिष्टोमाद्यपूर्वमेवस्व
फलापूर्वञ्जनयतीत्यन्यदेतत्। अत्रब्रूमः। व्यवहारदर्शनोत्पत्तावेवविधेस्तात्पर्यम्। अन्येतुविधयस्तस्यनिमित्तफलोपा
धिभेदेनाधिकारविषयःप्रयोगभेदश्चाग्निहोत्रंजुहोतीत्युत्पन्नस्ययावज्जीवस्यमग्निहोत्रंजुहुयात्। अग्निहोत्रंजुहुया
त्स्वर्गकामइत्यत्रेव। अतोनवैरूप्यादिदोषः। दृष्टार्थतयातुनविधिरप्रमाणान्तरसिद्धत्वात्तस्याःयद्यपिव्यवहार
शास्त्रेन्यायसिद्धानुवादकाएवप्रायोविधयइत्येतस्यापितथात्वेनवाधकन्तथापिविधित्वेसम्भवत्यनुवादत्वमङ्गीकर्त्तुमनर्हं।
यत्रतुतदसम्भवस्तत्रतदेवाश्रीयतेव्यवहारशास्त्रत्वादितिसकलनिबन्धसरसायातःसमाधिःदृष्टादृष्टपरिज्ञानेतुयद्युपा
यान्तरप्राप्याव्यवहारदर्शनस्यपाक्षिकत्वतदास्यनियमविधित्वमेवाध्यापनादिविधीनामिवार्जनोपायतयानियदेवोपाया
न्तरादर्जनेप्रत्यवायकल्पनवदुपायान्तरात्दृष्टादृष्टपरीक्षयाप्रजापालनेप्यवसेयम्। स्मृत्यादीनाञ्चत्रैवर्णिकस्यानुवर्णा
धिकारिकत्वात्। म्लेच्छादीनांयथाकथञ्चिद्दृष्टादृष्टपरिज्ञानेनप्रजापालनेपिनक्षतिः। नचैवंप्रजापालनविधेरप्यभिषि
क्तक्षत्रियाधिकारिकत्वादन्येषान्तत्रफलाभावेनाप्रवृत्तिः। दृष्टादृष्टाद्यादिलाभार्थंकथंचित्प्रवृत्तावपितस्माद्धर्माभावप्रसङ्गो
न्ययाऽदर्शनादर्शनन्यायप्रवृत्त्यादिनाप्रत्यवायाभावापत्तिश्चेतिवक्तव्यम्। दयाहिंसादिसाधारणधर्मान्तर्भावेणप्रजापाल
नस्यतेषामपिधर्मजनकत्वात्। नृपपदेनतत्संग्रहसम्भवाच्च। तस्मादयमत्रनिष्कर्षः। उत्सर्गापवादादिमूलभूतान्वयव्य
तिरेकादिन्यायमूलकतायत्रसम्भवतितादृशव्यवहारशास्त्रस्यसर्वस्यनमूलकताकल्पते। यदंशेतदसम्भवस्तत्रादृष्टार्थक

णयावेद एवमूलं कल्प्यते । वास्तुसामुद्रिकादिविधिषु ज्योतिःशास्त्रायुर्वेदप्रामाण्यव्यवस्थापकप्रसंगेनाचार्यैः स्मृत्यधिकर
णेव्यक्तमेव एतत्प्रपञ्चितम् । अत एवार्थशास्त्रानुबलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिरित्युक्तम् । वचनविरोधे न्यायस्य बाधत्वादर्थशास्त्र
स्य च तन्मूलकत्वात् । यत्तु स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारत इति वचनं तस्यायमाशयः । न्यायानुपष्टब्धस्मृत्यपेक्षया
न्यायोपष्टब्धा स्मृतिर्बलवतीति न्यायानुपष्टब्धस्मृतेस्तात्पर्यान्तरकल्पना कार्येति । तस्य चोत्सर्गापवादविषयव्यवस्थाविकल्पादि
रूपस्य न्यायस्य प्रत्यायकं हेतुमाह । व्यवहारत इति । वृद्धव्यवहारादन्वयव्यतिरेकादिरूपादनादिव्युत्पत्त्यापरपर्याया
न्न्याया प्रत्येतव्य इत्यर्थः । नारदोऽपि धर्मशास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तो विधिः स्मृत इति । धर्मशास्त्रयोर्विरोधे युक्तिर्न्यायः । न्यायप
र्यालोचनाभावे सोपपत्तिकं दोषमाह । बृहस्पतिः । केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो हि निर्णयः । युक्तिहीनविचारे हि धर्म
हानिः प्रजायते । चोरोऽचोरः साध्वसाधुर्जायते व्यवहारतः । युक्तिं विना विचारेण माण्डव्यश्चोरताङ्गतः । असत्याः सत्यसदृ
शाः सत्याश्चासत्यसन्निभाः । दृश्यन्ते भ्रान्तिजनकास्तस्माद्युक्त्या विचारयेत् । साध्वसाधुरिति छान्दसः सुलोपः । साधुर
साधुरित्यर्थः । व्यवहारतो निर्युक्तिकात् । अर्थशास्त्रं चात्र धर्मशास्त्रान्तर्गतमेव नीतिव्यवहारशास्त्ररूपं गृह्यते । औशनसा
द्यर्थशास्त्रस्य धर्मशास्त्रानुसारित्वेनैव निरस्तत्वात् । विरोधोदाहरणन्तु । हिरण्यभूमिलाभेभ्यो मित्रलब्धिर्वरा यतः ।
अतो यदेतत्प्राप्ताविन्त्यर्थशास्त्रं धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितं इति धर्मशास्त्रं । अनयोः क्वचिच्चतुष्पाद्व्यवहारे प्रव
र्त्यमाने विरोध आपतति । कस्यचित्प्रमाणतः पराजयार्हस्य छलादिना जयेऽवधार्यमाणे सोऽत्यन्तमैत्रीयोग्यो मित्रं लभ्यते । अन्य
स्य तदवधारणे धर्मलाभोऽधर्मपरिहारश्च सत्यवादित्वात् । तत्र मित्रलाभमनपेक्ष्य धर्म एवानुरोद्धव्यः । द्वयोः प्रमाणयोरेकक
र्तृकत्वेन तुल्यबलत्वेऽपि प्रमेययोरर्थधर्मयोर्धर्मस्य प्राबल्यात् । प्रमाणबलाबलत्वे परीक्ष्येऽपि प्रमेयबलाबलानुरोधेन तस्य बाध्यत्वे
न शिष्टाकोपनये व्यवस्थितत्वात् । किमुत समानबलाबलत्वे अत एव धर्मार्थसन्निपातेऽर्थग्राहिण एतदेवेति धर्मविरुद्धार्थय

हणमापस्तंबेनैतच्छद्मपरामृष्टं द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तमुपदिष्टं । केचित्तु । गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् । आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति । मन्युः क्रोधो मन्युं हन्ति न तु पुरुषः पुरुषान्तरमित्यर्थवादः । तथा आततायिनमायान्तमपि वेदान्तिगं रणे । जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् । जिघांसीयात् सन्नियाद्धन्यादित्यर्थः इत्यादि । अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिनः धनग्रहणेन प्राप्तावपि पृथक् क्षेत्रग्रहणं स्वल्पस्यापि क्षेत्रस्य शासनाद्यारूढस्य हर्त्तो धनस्य च बहुतरस्य येन वृत्तिच्छेदः एवम्भवति तावतो हर्त्ता आततायीति द्रष्टव्यम् । तथा उद्यतासिर्विषाग्निश्च शापोद्यतकरस्तथा । आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि । यदभिधानेनावश्यम्प्राणात्ययो भवतीति तादृशपैशून्यस्य राजगामिनः कर्त्ता । भार्यातिक्रमकारी च रंध्रान्वेषणतत्परः एवमाद्यान्विजानीयात्सर्वानेवाततायिनः । एवमाद्यामित्यनेन वधतुल्यस्वपीडाकारिण इत्युक्तम्भवति । उद्यतादिपदसमभिव्यवहारात्प्रवृत्तक्रिया एवाततायिनो न भूतभाविक्रिया । एतेषामाततायिनां वधे दोषाभावप्रतिपादकं वचनकदंबकमर्थशास्त्रम् । आत्मरक्षणार्थत्वात् । इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयत इत्यादि धर्मशास्त्रम् । दृष्टार्थत्वाभावात् । अनयोर्विरोधे सम्भवत्यपि आततायिनाततायिविषयत्वेन सामान्यविशेषभावेन बाध्यबाधकभावविपर्यये धर्मशास्त्रत्वात्स्मान्यशास्त्रमेव बलवत् । आततायिवधे दोषाभावप्रतिपादनन्तु कथञ्चिदन्यथात्मरक्षणासम्भवे आततायिवधमात्मरक्षणार्थं कुर्वतोऽनपराधत्वाद्राजदण्डाभावमात्रपरमर्थशास्त्रत्वात् । दुर्बलमित्युदाहरणमर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोर्विरोधः स्यात् । अत्र विज्ञानेश्वरः । दोषाभावमाततायिवधे प्रतिपादयतां गुरुं वेत्यादिवचसां विध्यन्तरशेषत्वादपि शस्त्रं वा शस्त्रादीनां विधिशक्तिप्रतिबन्धकानां श्रवणाच्च न स्वार्थम्परत्वं किन्तु शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यत इत्युपक्रम्य । आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानाञ्च संगरे । स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन् धर्मेण न दुष्यतीति आत्मार

क्षणे दक्षिणादीनां यज्ञोपकरणानां रक्षणे युद्धे च स्त्रीविप्रानुग्रहनिमित्तं च आततायिनमकूटशस्त्रेण घ्नन्न दोषभागिति दण्डाभा
वमुक्त्वा तदर्थवादोयमुच्यते । गुरुम्बेत्यादि गुर्वादीनत्यन्तावध्यानप्याततायिनो घ्नतो न दोषः । किमुत तदन्यानिति कैमुतिका
न्यायेनस्तुति प्रतीतेर्न गुर्वादीनां वध्यत्वप्रतीतिः । स्वार्थपरत्वेरणाव चसां नाततायिबधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणादिति सुम
न्तुवचनविरोधश्च । यच्च । आचार्यञ्च प्रवक्तारं मातरम्पितरं गुरुम् । नहिंस्याद्ब्राह्मणान् गाश्च सर्वांश्चैव तपस्विन इति मनु
वचनम् । तदपि ब्राह्मणादिहननस्य वचनान्तरैरेव निषिद्धत्वादाततायिनामपि तेषां वधो न कार्य इति । अर्थकत्वस्य वार्थव
दिति । तद्विरोधोपि गुर्वाद्याततायिवधस्य दोषाजनकत्वे । ननु गुरुम्बेत्यादिवचसां त्वन्मते स्तुतिपरत्वेनाततायिवधदोषाभा
वाप्रतिपादकत्वात् प्रसक्तदोषाभावप्रतिप्रसववैयर्थ्यमित्यनाततायिनामेव तेषां वधे दोषातिशयप्रतिपादनार्थत्वेन मानवस्या
र्थवत्त्वमिति न तद्विरोध इति चेत् । मैवम् । यस्य मते तेषाम्वचनानामाततायिवधे दोषाभावप्रतिपादकत्वन्तं प्रति प्रतिप्रसवार्थ
त्वापादने विरोधपादने विज्ञानेश्वरतात्पर्यात् तर्हि तस्य भवन्मते दोषातिशयार्थत्वावश्यम्भावात्तन्मते पि तथैवास्तु । क्वचिद्विरो
ध इति चेत् । भ्रान्तोसि । उभयत्र गुर्वाद्युपादाने विरोधप्रसक्तेरपरिहार्यत्वात् । विज्ञानेश्वरमते त्वर्थवादकल्पयोरन्यग
थ्यसम्भवे हिंसानभिसन्धिनात्म रक्षणे प्रमादोपजातगुर्वाद्याततायिभिन्नाततायिवधे राजदण्डाभाव लघुप्रायश्चित्तयोर्गुर्वा
दिविषयेप्यपवादार्थमनुवचनमित्यदोषः । वस्तुतस्तु शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यमित्यनेनोक्तस्याततायिवधे दोषाभावस्य प्राय
श्चित्तराजदण्डाभावयोश्चाचार्यादिविषयेऽपवादार्थमानवम् । आततायिवधे दोषाभावस्य पलायनादिना केनापि प्रकारान्त
रेणात्मरक्षणासम्भवे बोध्यः । अन्यथा वचनस्यादृष्टार्थत्वं हिंसादोषप्रतिपादकशास्त्रस्याततायिदोषेऽत्यन्तवाधश्चेत्युभ
यमप्यन्याय्यमापद्येत । गुर्वादिविषयकदोषाभावस्य प्रतिपादकार्थवादस्य वानाततायि गुर्वादिवधापेक्षयाततायितद्वधे
दोषाल्पत्वप्रायश्चित्ताल्पत्वे राजदण्डाभावश्चेत्यर्थं वचनानि स्तुत्युपयोगिगुणवाद इति ॥ * ॥ अत्र भट्टभवदेवः ॥ ● ॥ स्वा

ध्यायिनं कुले जातं हन्यादेवाततायिनम्। ननेन ब्रह्महा स स्यान्मन्युस्तं मन्युमृच्छतीति। वसिष्ठवचनात्तदेकवाक्यतया वा शस्त्रा
दिश्रवणेऽपि गुर्वादिवाक्यानाम्प्रतिप्रसवविधित्वमेव नत्वर्थवादत्वम्। नच सुमन्तुवचनेनाततायिवधदोषोन्यत्र गोब्राह्मणादि
त्यनेन विरोधः। सूत्रच्छेदापरिज्ञानात्। तथाहि। सूत्रत्रयमिदम्। आततायिवधेनेत्येकं १। दोषोन्यत्रेत्यपरम् २। गोब्रा
ह्मणात्स्नातः प्रायश्चित्तं कुर्यादित्यन्यत् ३। नत्र ब्रह्मवधप्रायश्चित्तम् स्नायस्तैः सम्बन्धं कुर्यात्तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तमित्यभिधा
य सुमन्तुराह। आततायिवधेनेति। आततायिनो ब्राह्मणस्य वधे कृते न प्रायश्चित्तमिति प्रथमस्य सूत्रस्यार्थः। दोषोन्यत्र। आ
ततायिव्यतिरिक्ते दोष इति द्वितीयस्य। गोब्राह्मणात्स्नातः प्रायश्चित्तं कुर्यादिति प्रायश्चित्ताङ्गस्नानविधायकम्। तत्र गोहेतु
कं स्नानम्। व्यासश्चाह। अयन्तेयानि तीर्थानि त्रिषु लोकेषु नित्यशः। अभिषेकः समस्तेषाङ्गवां शृङ्गोदकस्य चेति। ब्राह्म
णशब्देनात्र विधायकं वाक्यमुच्यते। तद्धेतुकं स्नानमघमर्षणादिजपादिपूर्वकम्। द्वन्द्वैकवद्भावश्च गोब्राह्मणादिति। तेन
गोहेतुकब्राह्मणहेतुकस्नानाभ्यां प्रायश्चित्ताधिकारी भवति न स्नानमात्रेणेति तृतीयस्येति। यदपि भविष्यपुराणवचनम्।
हत्वातु प्रहरन्तं वै ब्राह्मणं वेदपारगम्। कामतोपि चरेद्वीर द्वादशाब्दाख्यमुत्तममिति। तदपि नाततायिवधविषयम्। प्र
हारशब्दस्य वधायकत्वात् तेनायमर्थः। यश्चक्षुराद्यवयवानाम्प्रकर्षेण हरणे प्रवृत्तस्तद्वधेऽपि कामतोपि द्वादशवार्षिकमेव
प्रायश्चित्तमित्यर्थ इत्याह। तदयुक्तम्। आपाततश्चेत्यस्यमानवस्योक्तयुक्तिबलादाततायिआचार्यादिवधे दोषप्रतिप्रसवार्थत्व
स्यापापादित्वात्तदेकमूलतया सुमन्तुवचनस्य मिताक्षरोक्तच्छेदेनैव व्याख्यातुमर्हत्वात्। त्वदुक्तच्छेदे दोषोऽन्यत्रेत्यस्य वैयर्थ्या
। गोस्नानाहेतुत्वात्। ब्राह्मणस्य ज्ञापकहेतुत्वाद्गोश्च कारकहेतुत्वस्य क्लिष्टस्य ग्रहणाद्वैरूप्यादिदोषप्रसङ्गाच्च। यदपि भविष्य
पुराणीयवचनव्याख्यानन्तत्त्वयन्तवहिर्मुद्रम्। ताडनादिवधपर्यन्तन्तद्देहपीडनेरूढस्य प्रहरते श्चक्षुराद्यवयवप्राकर्षेण

हरणेयोगग्रहणस्य रथकारनयविपरीतत्वात्। किञ्च। चक्षुरग्न्यवयवोद्धरणप्रवृत्तब्राह्मणवधेकामकृतेपिद्वादशाब्दमेवब्र
ह्मवधप्रायश्चित्तंनतुकामकृताऽन्यब्रह्मवधवत्प्रायश्चित्तद्वैगुण्यंमरणान्तिकंवेत्यस्यैतद्वचनादिसंहितस्य प्रायश्चित्तह्रासप्रयो
जकदोषाल्पत्वस्याततायित्वमेवनिमित्तमन्यासम्भवाच्छस्त्रपाणित्वेनाततायित्वन्तस्यैवसत्वाच्च। तथाचनाततायिविषयमिद
मित्यसम्बन्धंत्वाततायिन्यदोषोन्यत्र। गोब्राह्मणंयदाहन्यात्तदाप्रायश्चित्तंकुर्य्यात्। शिखावानपिगोविप्रंनहन्याद्वैकदाच
नेत्याभ्यांसंवर्त्तभविष्यवचनाभ्यांविरोधस्यसर्वथादुष्परिहरत्वाच्चविध्यंतरशेषभूतस्यविधिशक्तिप्रतिबन्धकापिशब्दादिमनोर्गुर्वा
दिवाक्यप्रतिप्रसवविधित्वस्याभ्युपगन्तुमशक्यत्वाच्च। नचविध्यशेषभूतानांवसिष्ठादिवचसामर्थवादत्वमसम्भवतीतिगुर
वेत्यादीनामपिनार्थवादत्वंविध्यन्तरशेषत्वात्तेषामर्थवादत्वेपिवास्मदभिप्रेतत्वार्थसिद्धेर्वचनांन्तरैःपरतन्त्रैरुरीकृतत्वान्नक्ष
तिरितिवाच्यम्। यतस्तेषामपिगोब्राह्मणाद्याततायिवधदोषप्रतिपादकवक्ष्यमाणतरवचनान्तरविरोधाद्दोषाल्पत्वप्रतिपादक
तैवनदेकमूलकतालाभायोचिताऽन्यथादुःपरिहरत्वाद्विरोधस्येत्येतास्तुविस्तरः। स्मृत्यर्थसारेतु। नाततायिवधेदोषात्किल्वि
षंप्राप्नुयात्क्वचित्। विनाशार्थिनमायांतंघातयन्नापराध्नुयादितिबृहस्पतिवचनम्। आततायिवधस्यादोषताप्रमाणत्वेनो
पन्यस्यकिल्बिषाभावःप्रायश्चित्तनिषेधार्थः। अपराधाभावस्तुदण्डनिषेधार्थइतिचव्याख्यापयतसर्वेनआत्मानंगोपायेदिति
श्रुतिमूलकमिदमतःपलायनादिनाप्यात्मरक्षणासम्भवपरमितितत्तात्पर्यमुपवर्ण्यगुरवेत्यादिमन्वादिवचनान्यपितदुपष्ट
म्भकतयाप्रदर्श्यआततायिन्यदोषइत्यादिसंवर्त्तवचनंशिखावानित्यादिभविष्यवचनञ्चपूर्वोक्तन्तद्विरोधित्वेनाशंक्यव्यवस्था
मेवमुक्तवान्। इत्यपेक्षयातपोविद्याजातिकुलैरुत्कृष्टोब्राह्मणगुर्वादिराततायिनवध्यः। समोपकृष्टश्चवध्यः। तथाच
कात्यायनः। आततायिनिचोत्कृष्टेतपःस्वाध्यायजन्मतः। वधस्तत्रतुनैवस्यात्पापंहिनवधेतुनेति। अतएवगीतायामुक्तम्
। पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनइति। एतान्भीष्मादिनस्मत्तोत्यन्तोत्कृष्टानाततायिनोपिहत्वाऽस्मान्पापमेवाश्र

येदेवेत्यर्थः । उत्कृष्टाततायिहननान्निवृत्तौ फलमप्युक्तम् । वृहस्पतिना । आततायिनमुत्कृष्टं वृत्तस्वाध्यायसंयुतं । योन
हन्याद्वधप्राप्तं सोऽश्वमेधफलं लभेदिति । तेनोत्कृष्टाततायिवधनिवृत्तौ तद्वधप्रसक्तप्रत्यवायपरिहारोऽश्वमेधफलजन्यसंयोगपृ
थक्त्वान्नपायात् । यद्यपि गुरुम्वकृश्रुतं हन्यादिति श्रूयते गुरोश्च शिष्यापेक्षयोत्कृष्टत्वमेवेति तत्र व्यवस्थेयं दुःखस्था तथापि गुरो
रपि सकाशात्कुलविद्यातपःप्रभृतिभिर्गुणैः शिष्यस्याप्युत्कर्षः सम्भवतीति सुस्थैव तत्रापि व्यवस्थेयम् । गौरवात्तता व्ययप्यविशेषे
णावध्येति विरोधिवचनाभावात् । एतेषाञ्चाततायिताप्रयोजकव्यापारगोचरवर्त्तमानप्रवृत्तिकानामेव हन्तव्यानामप्याततायि
नां हनने दोषाभावो न तु निवृत्तव्यापारकाणामपि । उद्यतानां तु पापानां हंतुर्दोषो न विद्यते । निवृत्तानान्तथारम्भाद्ग्रहणन्न व
धः स्मृत इति कात्यायनवचनादिति । तदपि न क्षोदक्षमम् । तथाहि । न हिंस्यादिति निषेधावधारितस्य दोषस्य शस्त्रं द्विजा
णादिविषये तत्प्रतिप्रसूय चरितार्थेषु सर्ववचनेषु कात्यायनीयमाततायिनि चोत्कृष्टाद्यादि वचेऽपि मन्वादिवचनोपात्ताचा
र्यब्राह्मणत्वाद्युत्कर्षमेवादाय तदेकार्थकमेवोचितं न तु तेषामुत्कृष्टाचार्यादिविषयकतया संकोचकं । तपःस्वाध्यायजन्मतइत्य
नेनापि ब्राह्मणत्वादिकृतोत्कर्षस्यैवोपलक्षणात् । किञ्चाततायिवधे दोषाभावस्य सोत्कर्षमात्रेणापवादस्त्वभिमतः । गौतमस्य
स्यैतत्पदस्य तदुपष्टम्भकाच्च मध्यमवर्णावध्यत्वमुत्तमवर्णीततायिनो वदतः । तथा च सामान्यतो ब्राह्मणत्वादिपुरस्कारेण तदप
वादकवाक्यानामार्थक्यमेव स्यात् । अस्योपसंहाविषयत्वात् । यत्र हि मित्रविन्दावत् द्वयोरर्थवत्त्वं तत्र सामान्यविशेषउपसं
हारः स्वीक्रियते । अनुत्कृष्टतद्वधे त्वयादोषाभावस्यैवाभ्युपेतत्वात् । गुरुम्बेत्यादिवऊवचसाम्प्रतिप्रसवविधित्वेनत्वयाभ्युपे
तानाङ्कात्यायनीयैकवचोनुरोधेनोत्कृष्टमात्रेणोपलक्षणत्वमानर्थकापरपर्याय एव । यद्वा गोत्वब्राह्मणत्वादिनिमित्तप्रति
प्रसवे हते कात्यायनीयमुत्कर्षनिमित्तदोषानिष्ठायप्रतिपादकम्भविष्यतीति समस्तवचनसामञ्जस्य सम्भवे तु वचनस्वरसभङ्गाङ्गी

करणम्भङ्गाङ्गीकरणमेव। उत्कृष्टवदनिमित्तोफलातिशयोप्यस्तु। संयोगपृथक्त्वात्। तत्राप्यश्वमेधपदमन्यानर्थक्यप्र
सङ्गाद्विवक्षितमथवा तत्रश्रुतम्ब्रह्महत्यातरणन्तज्जन्यपापक्षयरूपमत्रवधनिवृत्तैातज्जन्यपापानुत्पत्तितादात्म्येनोपच
र्यते। फलपदन्तु पक्षेस्मिन्नसमञ्जसंनिषिद्धनिवृत्तैापापानुत्पत्तेः। फलत्वाभावादितिप्राच्यामेवव्याख्यानंसाधीयः। तारतम्ये
नवाश्वमेधफलमत्रापिभवतीतिनान्यानर्थक्यमितिसमाधेयम्। किञ्च। आततायिब्राह्मणादिवधस्यादोषताप्रतिपादकतया
नवाभिमतेषुकात्यायनदेवलादिवचनेष्वपिवेदान्तगंभ्रूणमपीत्यादीनामुत्कर्षप्रतिपादकत्वात्। कथमुत्कर्षदोषपरंकात्या
यनीयमाततायिनिचोत्कृष्टइतिवचस्तद्विरोधसमाधानसहंस्यात्। यच्चदेवलवचनम्भवतोदाहृतम्। उद्यम्यशस्त्रमाया
न्तंभ्रूणमप्याततायिनम्। निहत्यभ्रूणहानस्यादहत्वाभ्रूणहाभवेदिति। भ्रूणः उत्तमब्राह्मणविशेषः। दोषप्रदर्शनं
नियमार्थमितिव्याख्यातञ्च। तदन्यसम्बद्धम्। नह्याततायिहनने दोषःकस्यापिसंमतः। किन्तुतद्धनने दोषाभावमात्रम्। त
स्मादन्यथात्मरक्षणासम्भवेतद्धननेस्वहत्यैवभ्रूणहत्याप्रसज्यतइत्यात्मरक्षणविधिप्राप्तानुवादमात्रमेतदितिव्याख्येयम्
। तस्मादाततायिनिचोत्कृष्टइत्यादिकात्यायनवचनमस्मदुक्तरीत्यासुमन्तुसंवर्तादिवचःसमानार्थतयोत्कर्षप्रयुक्तदोषाति
शयपरतयावावर्णनीयम्। ननुविरोधेव्यवस्थापकत्वयेत्यलमतिदूरङ्गत्वा ममतुप्रतिभातिसत्यपिगुरुत्वेत्यादीनाम्प्रतिप्र
सवविधित्वेनतेषामर्थशास्त्रत्वम्। अदृष्टदोषाभावस्याप्यदृष्टत्वेनदृष्टार्थत्वाभावात्। नचात्मरक्षणमात्रार्थत्वेनतथासति
प्रायश्चित्तप्रसङ्गात्। नचेष्टापत्तिः। ननेनब्रह्महाभवेत्। आततायित्वदोषोन्यत्रगोब्राह्मणाद्युदाहन्यात्तदाप्रायश्चित्तंकु
॥ ९ ॥ र्यात्पापमेवाश्रयेदस्मानित्यादिषुपापतदभावयोस्पष्टमवगमात्। तस्मात्सर्वमतेप्यर्थधर्मशास्त्रविरोधोदाहरणमिदमि
॥ १० ॥ त्यसङ्गतमिवेत्यलम्प्रसक्तानुप्रसक्तविचारप्रपञ्चेन। प्रकृतमनुसरामः। व्यवहारदर्शनकालमाह। कात्यायनः। सभास्था
॥११॥१२॥ नेषुपूर्वाह्णेकार्याणांनिर्णयंन्नृपः। कुर्याच्छास्त्रप्रणीतेनमार्गेणामित्रकर्षणः। दिवसस्याष्टमम्भागंमुक्त्वाभागत्रयन्तुयत्। स

कालोव्यवहाराणांशास्त्रदृष्टःपरःस्मृतइति। अत्रसभास्थानेष्वित्यादिसर्वमनुवादः। कात्यायनेनैववचनान्तरैर्विहितत्वात्।
पूर्वाह्णमात्रंविधेयन्तदपिदृष्टार्थंतदाबुद्धिप्रसादात्कार्यान्तराव्यावृतत्वाच्च। तत्रविशेषोदिवसस्याष्टमंभागमित्यादिनोक्तः।
अष्टमोभागःप्रथमप्रहरार्द्धम्। भागचयन्तदुत्तरमावर्त्तनात्प्राक्तनम्। अन्यथापूर्वाह्णविधिविरोधात्। प्रथमप्रहरार्द्धन्त्या
गोपिनित्यहोमादिबाधपरिहारौपयिकतयादृष्टार्थएव। अत्रवर्ज्यास्तिथीराह। संवर्त्तः। चतुर्दशीत्वमावास्यापौर्णमासीत
थाष्टमी। तिथिष्वासुनपश्येत्तुव्यवहारविचक्षणइति। एतत्प्रतिषेधस्त्वदृष्टार्थएवदृष्टासम्भवात्। भोजनाश्रितदिवा
दिप्रतिषेधवत्। स्पष्टशास्त्रानुपलम्भेतुदेशव्यवहारानुरोधेनैवनिर्णयः। कार्यइत्यप्याहसएव। तस्माच्छास्त्रानुसारेण
राजाकार्याणिसाधयेत्। वाक्याभावेतुसर्वेषांदेशदृष्टमतंनयेत्। अत्रपूर्वार्द्धमनुवादः। उत्तरार्धन्तुन्यायमूलकम्। म
नुः। जातिजानपदान्धर्म्मान्श्रेणिधर्मांस्तथैवच। समीक्ष्यकुलधर्मांश्चस्वधर्मंप्रतिपालयेत्। जातिजानपदान्। जातिप्रयु
क्तान्देशप्रयुक्तांश्चधर्मान्। श्रेणयरेककर्मोपजीविनोवणिक्कुशीलवादयः। स्वधर्मेराजप्रवर्त्तितंधर्मं। मदनरत्नेतुस्वधर्मंद
ष्टदण्डेनरूपमितिव्याख्यातम्। तदनुवादमात्रत्वापत्तेर्हेयम्। कुलधर्मलक्षणमभिहितम्। कात्यायनेन। गोत्रस्थितिस्तुया
येषांक्रमादायातिधर्मतः। कुलधर्मन्तुतंप्राहुःपालयेत्तन्तथैवतु। बृहस्पतिः। देशजातिकुलानांचयेधर्माःप्राक्प्रवर्त्तिताः।
तथैवतेपालनीयाःप्रजाप्रक्षुभ्यतेऽन्यथा॥ जनापरोक्तिर्भवतिबलंकोशश्चनश्यति। उद्वह्यतेदाक्षिणात्यैर्मातुलस्यसुताद्विजैः
॥ मध्यदेशेकर्मकराःशिल्पिनश्चगवाशिनः। मत्स्यादाश्चनराःसर्वेव्यभिचाररताःस्त्रियः॥ उत्तरेमद्यपानार्य्यःस्पृश्यान्तृणांरजः
स्वलाः। खशजाताःप्रगृह्यंतिभ्रातृभार्य्यामभर्तृकाम्॥ अनेनकर्मणानैतेप्रायश्चित्तदमार्हकाइतिसर्वइत्यनेनस्मृतिविरोधउ
क्तः। पूर्वइतिकल्पतरौपाठः। तत्रपूर्वदेशइत्यर्थः। दमोदण्डः। यत्तुस्मृत्यन्तरेष्वेतत्कर्मकरणेप्रायश्चित्तदण्डस्मरणन्त
द्देतद्वचनानुपात्तदेशविषयमिति। मदनरत्नाकरः। वयन्तुप्रजाप्रक्षोभादिदृष्टदोषकथनाद्राज्ञातत्रदण्डोनकार्यएव। प्रा

यश्चित्ताभावस्तुव्यवहारविषयः। परलोकशुध्यर्थम्प्रायश्चित्तंभवेदित्येवेतिनस्मृत्यंतरविरोधः। तत्तद्देशव्यापकश्रुतिस्मृति
विरुद्धाचरणेव्यवहारप्रतिबन्धिकाशक्तिस्तज्जन्यपापस्यनास्तिनरकजनिकास्त्येव। उपक्रमपर्यालोचनादेतावदर्थकतयैव
चैतद्वचनोपपत्तौसर्वथादोषाभावकल्पनस्यानुचितत्वात्। अतएवआपस्तंबेनोक्तं। देशजातिकुलधर्माश्चाम्नायैरविरुद्धाः। प्र
माणमिति। येषांपरंपराप्राप्ताःपूर्वजैरप्यनुष्ठिताः। तएवतैर्नदुष्येयुराचारान्नेतरेपुनरिति। नदुष्येयुरव्यवहार्याराजदण्ड्या
श्चनभवेयुरित्यर्थः। अन्यथैतयोरेववचनयोःपरस्परविरोधोदुष्परिहारःस्यादितिब्रूमः। यानितुवचनानिव्यासः। वणिक्शि
ल्पिप्रभृतिषुकृषिरंगोपजीविषु। अशक्योनिर्णयोह्यन्यैस्तज्जैरेवतुकारयेत्। बृहस्पतिः। कीनाशाःकारुकाःशिल्पिकुशीदि
श्रेणिनर्त्तकाः। लिङ्गिनस्तस्कराःकुर्य्युःस्वेनधर्मेणनिर्णयम्। कीनाशाःकर्षकाः। कारुकावर्धक्यादयः। शिल्पिनश्चित्रकारा
दयः। कुशीदिनोवार्द्धुषिकाः। लिंगिनःपाशुपतप्रभृतयः। मनुः। आश्रमेषुद्विजातीनांकार्येविवदतांमिथः। नविब्रूयान्नृ
पोधर्म्मंचिकीर्षुर्हितमात्मनः। यथार्हमेतानभ्यर्च्यब्राह्मणैःसहपार्थिवः। सान्त्वेनप्रशमय्यादौस्वधर्म्मंप्रतिपादयेत्। आश्र
मेषुकार्य्ये। आश्रमसम्बन्धिनिकार्य्येविब्रूयात्। विरुद्धवचनस्यसामान्यतएवप्रतिषिद्धत्वात्। प्रशमय्यकोपमपनीय। बृ
हस्पतिः। तपस्विनांतुकार्य्याणित्रैविद्यैरेवकारयेत्। मायायोगविदाचैवनस्वयंकोपकारणात्। कोपकारणात्तेषांकोपप्रसं
गात्। कात्यायनः। सम्यग्विज्ञानसम्पन्नेनोपदेशम्प्रकल्पयेत्। उत्कृष्टजातिशीलानांगुर्वाचार्य्यतपस्विनाम्। सम्यग्विज्ञा
नसम्पन्नेनेतितृतीयांतम्पदम्। तथाचतज्ज्ञानोत्कृष्टजातिशीलानांगुर्वाचार्य्यतपस्विनामुपदेशम्प्रकल्पयेत्। कारयेत्। न
स्वयमुपदेशम्प्रकल्पयेत्। कारयेत्। नस्वयमुपदेशन्तेषांकुर्य्यादित्यर्थः। तानिनःसर्वथाराज्ञोव्यवहारदर्शनप्रतिषेधप
राणिकिन्तुतत्तत्कार्य्येवणिगादीनामभियुक्तत्वात्तान्विहायनव्यवहारनिर्णयः। करणीयइत्येवम्पराणियथाङ्गः। अभियुक्ता
श्चयेयत्रयन्निबन्धनियोजनाः। तत्रत्यगुणदोषाणान्तएवहिविचारकाइति॥ तत्रतत्त्वमभियोगविशेषात्स्यादितिजैमिनिर

पिसाधुशब्दाधिकरणेऽदृत्रयामास। अतएवचिकीर्षुर्हितमात्मनः। सान्त्वेनप्रशमय्यादौपकारणादिना(?)दिहेतुप्रदर्शनम्।
यथातत्त्वावधारणंस्वानिष्टनिवारणञ्चभवतितथाकौशलेननिर्वाहणीयमित्यत्रतात्पर्यम्॥ * ॥ अथप्राड्विवाकलक्षणम्। वि
वादेपृच्छतिप्रश्नम्प्रतिप्रश्नन्तथैवच। प्रियपूर्वंप्राग्वदतिप्राड्विवाकस्ततःस्मृतः। इतिबृहस्पतिः। व्यासोपि। विवादानुगतंपृ
ष्ट्वासभ्यस्तत्प्रयत्नतः। विचारयतियेनासौप्राड्विवाकस्ततःस्मृतइति। गौतमेनतुबृहस्पतिवद्योगार्थः। प्राड्विवाकशब्दस्यद
र्शितः। प्राड्विवाकेवादिप्रतिवादिनौपृच्छतीतिप्राट्ताभ्यामुक्तंसभ्यैःसहविविच्यवक्तीतिविवाकइति। बृहस्पतिना। विचा
रयत्यभिधानाद्विविनक्तिइतिविवाकशब्दस्यव्युत्पत्तिरुक्ताविवक्तीतिविवाकइति। इतिगौतमेन। नारदहारीतौ। यथाशल्यंभि
षक्कायादुद्धरेद्युक्तियुक्तितः। प्राड्विवाकस्तथाशल्यमुद्धरेद्व्यवहारतः। इति। शल्यञ्चधर्म्मस्याधर्ममिश्रणम्। यथाचमनुः।
विद्धोधर्मोह्यधर्मेणसभांयत्रोपतिष्ठते। शल्यञ्चास्यनिकृन्तन्तिविद्धास्तत्रसभासदइति अयञ्चराज्ञःस्वयंव्यवहारदर्शनेक्रिय
माणेऽस्यसहायःसप्राड्विवाकइतिस्मरणात्। यदातुराजाकार्यान्तरव्ययतयास्वास्थ्याभावेनवास्वयंव्यवहारदर्शनासमर्थस्त
दातत्प्रतिनिधिः। यदास्वयंनकुर्य्यात्तुनृपतिःकार्य्यदर्शनम्। तदानियुञ्ज्याद्विद्वांसंब्राह्मणंकार्य्यदर्शने। सोस्यकार्य्याणिस
म्पश्येत्सभ्यैरेवत्रिभिर्वृतः। सभामेवप्रविश्याग्र्यामासीनःस्थितएववा। इतिमनुवचनात्। सभ्यग्रहणादमात्यादिनिवृत्तिः
त्रिग्रहणात्संख्यान्तरनिवृत्तिः। सभ्यानामितिस्मृतिचन्द्रिकाकारः। तत्त्वदृष्टार्थत्वप्रसंगादयुक्तमित्युपलक्षणत्वमेवन्याय्यंत्र
पश्यताह्यर्थवशाद्व्यवहाराणन्नपेक्षणात्। सभ्यैःसहनियोक्तव्योब्राह्मणःसहधर्मवित्। इतियाज्ञवल्क्यवचनाच्च। यदानकुर्य्यान्नृ
पतिःस्वयङ्कार्यविनिर्णयम्। तदातत्रनियुञ्जीतब्राह्मणंशास्त्रपारगम्। दान्तङ्कुलीनंमध्यस्थमनुद्वेगकरंस्थिरम्। परत्र
भीरुन्धर्म्मिष्ठमुद्युक्तंक्रोधवर्जितंइति। कात्यायनस्मरणाच्च। शास्त्रपारगंबहुशास्त्राभियोगशालिनम्। यथाचकात्यायन
एव। एकंशास्त्रमधीयानोनविद्यात्कार्यनिर्णयम्। तस्माद्बह्वागमःकार्य्योविवादेषूत्तमोनृपैः। एवंविधब्राह्मणालाभेक्षत्रि

थं वैश्यं वा प्रतिनिदधीत न शूद्रम्। तथा स एव। यत्र विप्रो न विद्वान्स्यात्क्षत्रियं तत्र योजयेत्। वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्ने
न वर्जयेत्। मनुः। जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मणब्रुवः। धर्मप्रवक्ता न्दृपतेर्न तु शूद्रः कथञ्चन। यस्य शूद्रस्तु कुरुते शू
द्रो धर्मविवेचनम्। तस्य सीदति तद्राष्ट्रम्पङ्के गौरिव पश्यतः। व्यासः। द्विजान्विहाय यः पश्येत्कार्याणि वृषलैः सह। तस्य प्र
क्षुभ्यते राष्ट्रं बलं कोशश्च नश्यति। इदं वचनं स्मृतिचन्द्रिकायाममात्यादिस्थानेऽपि शूद्रं वर्जयेत्। किमुत धर्मनिर्णय इत्येवप
रमुक्तम्। दोषातिशयकीर्तनात्। कल्पतर्वादिषु तु प्रकरणाद्व्यवहारदर्शन एव शूद्रवर्जकत्वेन लिखितम्। अयञ्च प्रतिषे
धोऽदृष्टार्थ एव। राष्ट्रक्षोभादेरदृष्टद्वारकफलस्यैव संकीर्तनात्। चण्डेश्वरेण तु शूद्रस्य धर्मज्ञानेऽपि वेदाविरोधप्रतिसंधा
नविरहान्न प्रतिसन्धानस्य च सम्यङ्निर्णयोपायत्वात्। त्यागइतियुक्तिरप्युक्ता। सावर्ण्यादिष्वप्यतिप्रसक्तेत्यन्वाचयमात्रं
एते च सर्वे व्यवहारसंबद्धा विति प्रतिषेधा अभिषिक्तक्षत्रियाधिकारिकास्तत्स्थानापन्नान्याधिकारिकाश्च प्राड्विवाकादयस्त्व
र्थार्थितया ऋत्विक्स्थानीयाः। स प्राड्विवाक इत्यादिना तेषां गुणाभावावगमान्नियोगोक्तेश्च। राजाभिषेकसंयुक्तो ब्राह्मणो वा
बहुश्रुतः। धर्मासनगतः पश्येद्व्यवहाराननुल्वण इति प्रजापतिवचनात्। अत्र राजशब्दोऽप्येष्वधिकारणान्यायेन क्षत्रियजा
तिवचनः। अभिषेकसंयुक्त इतिवचनात्स्मृत्यन्तरेष्वभिषिक्तक्षत्रियस्यैवाभ्युक्तस्य तदभिधानाच्चानभिषिक्तक्षत्रियस्य नाधिकारः।
अतश्च तत्प्रयुक्तशुभाशुभफलयोस्तद्गामितैव। प्राड्विवाकादीनां तु प्राक्प्रदर्शितेभ्यो न्यायेनापि तं यान्ति मित्यादिवाक्येभ्यो राज्ञो
ऽनिवारणे परं दृष्टादृष्टदोषभागिता। अनियुक्तानान्तु न तत्रापीत्यादि मिताक्षरादौ व्यक्तम्ब्राह्मणो वेत्यनुकल्पत्वाभिप्रायको
वाशब्दो न तुल्यकक्षाधिकारपरः। अनुल्वणोऽनुद्धतः। सभापतिश्चन्द्रपतिरेव दुर्गमध्ये गृहं कुर्यादित्यादिना बृहस्पत्यादि
भिः सभानिर्माणनदृष्टणादेस्तत्र सभ्योपवेशनादेश्च तन्मध्ये व विधानात्। अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्
। अयशो महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति॥ अपिभ्राता सुतोऽर्घ्यो वा श्वशुरो मातुलोऽपि वा। नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति धर्माद्विचलि

॥ ৪৪ ॥

॥ ৫০ ॥

॥৫১০।৫০॥

F

तःस्वकादिव्याभिर्नित्यकामाधिकारयोस्तस्यैवग्रहणात्प्रजापालनाधिकाराच्च ॥ ० ॥ अथसभ्याः । तत्रयोगीश्वरः । श्रुताध्यय
नसम्पन्नाःधर्मज्ञाःसत्यवादिनः । राज्ञासभासदःकार्याररिपौमित्रेचयेसमाइति । श्रुतेनमीमांसाव्याकरणादिश्रवणेनवेदाध्यय
नेनचसंपन्नाःधर्मज्ञाःसत्यवादिनः । सत्यवदनशीलाःरिपौमित्रेचसमाःद्वेषरागशून्याःएवंविधासभासदःसभायांसदसियथा
सीदंतियथादानमानसत्कारैःराज्ञाकर्त्तव्याःसभ्यत्वेनवरीतव्याइत्यर्थः । अतस्तेषामुपादेयत्वात्स्वाध्यायोध्येतव्योयूपंछिनत्तिपुरो
हितस्सम्प्रकुर्वीतेत्यादिवत्तस्यापिकर्मत्वेनुद्देश्यत्वात्तद्गतैकत्ववद्बहुत्वंविवक्षितम् । यच्चयद्यपिकपिञ्जलनयेनत्रित्वमात्रेणापि
चरितार्थस्तथापिस्मृत्यंतरोक्तबहुत्वविकल्पपरम् । तथाचबृहस्पतिः । लोकवेदज्ञधर्मज्ञाःसप्तपञ्चत्रयोपिवा । यत्रोपविष्टाविं
प्राःस्युःसायज्ञसदृशीसभेति । मनुनातुत्रयएवोक्ताः । यस्मिन्देशेनिषीदन्तिविप्रावेदविदस्त्रयइति । अत्रत्रिभ्योन्यूनाः
सप्तभ्योधिकाश्चनकार्याइत्यत्रतात्पर्यंसंख्यावैषम्यन्तुभूयोल्पविरोधेभूयसांस्यात् । स्वधर्मत्वमितिन्यायेनविप्रतिपत्तावधिकसंख्या
वचनमादरणीयंगुणसाम्यैः । तद्वैषम्येतुशतमप्यन्धानान्नपश्यतीतिन्यायेनगुणवत्तरवचनमेवेतिप्रदर्शनार्थम् । य
तुचत्वारोधर्मज्ञाःपर्षत्त्रैविद्यमेववा । साब्रूतेयंसधर्मःस्यादेकोवाध्यात्मवित्तमइति । योगीश्वरेणविषमसंख्यत्वमपिबहुत्वम
पिचानादृतम् । ननुपूर्वोक्तानान्धर्मकारकज्ञापकहेतूनांसन्देहनिर्णयविषयम्प्रक्रमात् । व्यवहारविषयेतुत्र्यवराणांविषम
संख्यानामेवसभ्यत्वंविशेषविधानादित्यवसेयम् । एतेचब्राह्मणाएव । मनुबृहस्पतिभ्यांविप्रपदोपादानात् । सनुसभ्यैःस्थि
रैर्युक्तःप्राज्ञैर्मौलैर्द्विजोत्तमैः । धर्मशास्त्रार्थकुशलैरर्थशास्त्रविशारदैरितिद्विजोत्तमपदस्यचकात्यायनेनोपादानात् । नार
दः । राजातुधार्मिकान्सभ्यान्नियुञ्ज्यात्सुपरीक्षितान् । व्यवहारधुरंवोढुंयेशक्ताःपुङ्गवाइव । धर्मशास्त्रेषुकुशलाःकुली
नाःसत्यवादिनः । समाःशत्रौचमित्रेचनृपतेःस्युःसभासदइति । पुङ्गवाइवेतिस्मृतिचन्द्रिकायांपाठः । मदनरत्नेतुसद्भवा
इतिपठित्वासद्भवाउत्तमवृषभाइतिव्याख्यातम् । कल्पतरावपिसद्भवाइतिएवपाठः । सब्राह्मणपुरोहितःससभ्यइतिपूर्वोदा

हृतकात्यायनवचनेब्राह्मणानांसभ्यानाञ्चभेददर्शनान्नियुक्तानियुक्तविशेषेणगोवलीवर्द्दन्यायेनसभ्यानांब्राह्मणानाञ्चराज
सहायत्वंव्यवहारदर्शनेऽवगन्तव्यम्। याज्ञवल्क्यस्यापि। व्यवहारान्नृपःपश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैःसह। श्रुताध्ययनसम्पन्नाइ
त्यादिवदतोभेदएवाभिप्रेतः। नचश्रुताध्ययनसम्पन्नाइत्यादिवदतोभेदएवाभिप्रेतःनचश्रुताध्ययनसम्पन्नाइत्यादिपूर्व
वाक्यविहितब्राह्मणानुवादेनविशेषणविधानमात्रमितियुक्तम्। तृतीयाप्रथमानिर्दिष्टानांविशेषणविशेष्यभावासंभवात्।
तात्पर्यगत्याविशेषणविधिर्न्नशक्यतेइतिचेत्। नविद्वद्भिरित्यनेनश्रुतेत्यादेःपुनरुक्तत्वप्रसंगात्। कात्यायनसंवादलाभाच
। भेदकन्तुनियुक्तानांराज्ञोन्यथाकरणेनिवारणमावश्यकम्। अन्ययेनापितंयान्तमितिपूर्वोदाहृतकात्यायनवचनेनानि
वारणेदोषप्रतिपादनात्। अनियुक्तानांत्ववचनान्यथावचनयोरेवदोषोनतुराजानिवारणे। अनियुक्तोनियुक्तोवाधर्मज्ञो
वक्तुमर्हति। दैवीवाचंसवदतियःशास्त्रमुपजीवतीतिवशिष्ठोक्तेः॥ सभावानप्रवेष्टव्यावक्तव्यंवासमञ्जसम्। अब्रुवन्विब्रु
वन्वापिनरोभवतिकिल्बिषीतिमनूक्तेश्च। नियुक्तेषुसभावानप्रवेष्टव्येत्यसङ्गतेः। नियोगःस्वीकारेसभाप्रवेशस्यावश्यकत्वा
दनियुक्तविषयमेवैतन्मनुवचनम्। यत्तुनारदेनोक्तम्। नानियुक्तेनवक्तव्यंव्यवहारेषुकिञ्चन। नियुक्तेनतुवक्तव्यमप
क्षपतितंवचइति। तत्वनङ्गीकृतसभाप्रवेशायदृच्छयाकायन्तिरभशाद्वायआगतस्यादृशानियुक्तविषयं वोध्यमन्यथाम
न्वादिवचनविरोधात्। शान्तिकपौष्टिकाद्यर्थमिवव्यवहारदर्शनार्थेपुरोहितोपिराज्ञाधिकर्तव्यइत्याहव्यासः। राजापुरो
हितंकुर्यादुदीर्णंब्राह्मणंहितम्। श्रुताध्ययनसम्पन्नमलुब्धंसत्यवादिनमिति। उदीर्णमुद्युक्तंहितमित्यनेनसभ्यापेक्षया
॥ ६९ ॥ प्यस्योच्छृङ्खलप्रवृत्तिकराजानिवारणेधिकोदोषस्तेनप्रसह्यापितन्निवारणमनेनावश्यंकार्यमितिसूचितम्। अतएवव
॥ ७० ॥ सिष्ठेन। राजापेक्षयापिदण्डव्ययेतस्यप्रायश्चित्तमधिकमभिहितम्। दण्ड्योत्सर्गेराजैकरात्रमुपवसेत्त्रिरात्रम्पुरोहितः।
कृच्छ्रमदण्ड्यदण्डनेपुरोहितस्त्रिरात्रंराजेति। पुरोहितमितिचैकत्वंविवक्षितंपूगक्त्विनित्तिभार्यामुद्वहेदित्यादिवदुपादेयग

त्त्वात्। अथ सभ्यानां बलाबलम्। याज्ञवल्क्यः। नृपेणाधिकृताः पूगाः श्रेणयोऽथ कुलानि च। पूर्वं पूर्वं गुरु ज्ञेयं व्यवहार
विधौ नृणामिति। नृपेण राज्ञाधिकृता व्यवहारदर्शने नियुक्ताः। पूगाः समूहाः। भिन्नजातीनां भिन्नवृत्तीनामेकस्थान
वासिनां ग्रामनगरादिस्थानाम्। श्रेणयो नानाजातीनामेकजातीयकर्मोपजीविनां संघाताः। हेडावुकतांबूलिककुविन्दचर्म
कारादीनाम्। कुलानि ज्ञातिसम्बन्धिबन्धूनां समुदायाः। एतेषां यत्पूर्वं पूर्वं पाठक्रमेण प्रथमावगतं तत्तद्गुरु बलवज्ज्ञेयं नृणां व्य
वहारिणां व्यवहारविधौ व्यवहारनिर्णये कार्ये। उत्तरोत्तरनिर्णीतो व्यवहारः कुदृष्टबुद्ध्यार्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्य परितो
षेण नृपाधिकृतपर्यन्तं परावर्त्तते। मतुपूर्वक्षत उत्तरोत्तरं निकर इत्यर्थः। नारदेन पुनर्नृपाधिकृतनिर्णीतान्नृपसविधे परा
वर्त्तत इत्युक्तम्। कुलानि श्रेणयश्चैव गणाश्चाधिकृतो नृपः। प्रतिष्ठा व्यवहाराणां पूर्वेषामुत्तरोत्तरमिति। अत्र नृपपदं प्राड्वि
वाकोपलक्षणं नृपाधिकृतापेक्षया तस्याधिकत्वात्। तथा च नृपाधिकृतकृतः प्राड्विवाकः सविधे तत्कृतश्च नृपसविधे परावर्त्तत इ
त्यर्थः। न च नृपगमने सोत्तरसभ्येन राज्ञा पूर्वैः सह सपणव्यवहारे निर्णीयमाने यदि कुदृष्टवादी पराजितस्तदा द्विगुणम
सौ दण्ड्यः। यदि जयति तदा पूर्वसभ्या दण्ड्या यथाशास्त्रं तच्च वक्ष्यते। ननु पूगादीनां व्यवहारदृष्टत्वमेवासम्भावि। कुतस्त्वं
बलाबलम्। तथा हि राजनियोगेन वा व्यवहारदृष्टत्वं तेषां स्वातन्त्र्येण वा। नाद्यः सहायत्वेन प्रतिनिधित्वेन प्राड्विवाकस्य पुरो
हितामात्यसभ्यानां च सहायत्वेनैव नियोगभविनात्। न द्वितीयः प्रजापालनाधिकृतानामेव व्यवहारदर्शनाधिकारबोधनात्
न्येषां स्वातन्त्र्यासम्भवात्। अथ पूर्वोपन्यस्तैर्वणिक्शिल्पिप्रभृतिभिर्व्यासबृहस्पत्यादिवचनैः पूर्वोपपादितरीत्या सहा
यत्वेन नियोगावगमात् वणिगादिव्यवहारदृष्टत्वं पूगादीनां राजनियोगेनैवेति मतं तन्न। तथा सति राजप्राड्विवाकभिन्नानां
तन्नैरपेक्ष्येण दृष्टत्वाभावात् सर्वैव्यवहारदृष्टत्वं प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायेन तयोरेवेति कुलादिदृष्टो व्यवहारः परा व
र्त्तत इत्यनुपपन्नं दृष्टत्वाभावात्। अदूरं यन्नेन वर्जयेदिति निषेधात् पूगादीनां च प्रायः शूद्रत्वद् धर्मप्रतिलोमरूपत्वेन प्रति

निधित्वयापि केषलानां तद्दृष्टत्वाभावादिति । अत्रोच्यते । मास्तु तेषां व्यवहारदर्शनेकैवल्यं तथापि वणिगादिव्यवहारे तेषाम निधित्वयापि केषलानां तद्दृष्टत्वाभावादिति । अत्रोच्यते । मास्तु तेषां व्यवहारदर्शनेकैवल्यं तथापि वणिगादिव्यवहारे तेषाम

भियोगाद्राजादीनामपि तत्र तत्प्रत्ययेन निर्णयं कृत्वा तत्कृतप्राधान्यमादाय तत्कृतत्वव्यपदेशसम्भवात्कुदृष्टबुध्यापरावृत्त्यपुन

र्व्यवहारप्रवर्त्तनाय बलाबलं तेषामनेन वचनेनोच्यतेऽन्यथास्य वचनस्य निर्विषयतापद्येत । वस्तुतस्तु । अदूरंयत्नेन वर्जयेदि

त्यनेन प्रतिषिद्धप्रतिनिधिभावानामपि पूगादीनाम्पूगादिव्यवहारे प्रतिप्रसवः । प्रतिनिधिभावस्य व्यासादिवचनैरभियोगावि

शेषात्क्रियत इति । प्राड्विवाकवत्कैवल्यमपि वक्तुं शक्यत इति न किंचिदनुपपन्नम् । बृहस्पतिस्त्वमुमेवार्थं स्फुटयति । तथाचा

ह । राज्ञा ये विदिताः सम्यक् कुलश्रेणिगणादयः । साहसन्यायवर्ज्जानि कुर्युः कार्य्याणि ते नृणाम् ॥ कुलश्रेणिगणाध्यक्षाः प्रो

क्ता निर्णयकारिणः । येषामग्रे निश्चितस्य प्रतिष्ठा नृत्तरोत्तराः ॥ विचार्य्य श्रेणिभिः कार्यं कुलैर्यन्न विचारितम् । गणैश्च श्रेण्यविख्या

तं गणाज्ञातं नियुक्तकैः ॥ कुलादिभ्योऽधिकाः सभ्यास्तेभ्योऽध्यक्षोऽधिकः कृतः । सर्वेषामधिको राजा धर्म्यं यत्तेन निश्चितम् ॥

उत्तमाधममध्यानां विवादानां विचारणात् । उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धय इति ॥ कुलादिपदार्थो व्याख्याताः गणश्च

ब्दः पूगपर्य्यायः । आदिपदेन सभ्यादिग्रहणम् । नियुक्ताः सभ्याः । साहसाख्यं व्यवहारपदम् । युक्तिश्चात्रेयम् । कुलादी

नां ज्ञात्यादिरूपाणां दाक्षिण्यादिनान्यथादर्शनमपि सम्भाव्यत इति कुदृष्टत्वोद्भावकवचनेन राजादीनामसंवः श्रेणीनामुदासी

नतया ततो बलवत्ता । पूगानान्त्वेकस्थाननिवासमात्रसम्बन्धेपि भिन्नजातितया भिन्नवृत्तितया च ततोपि मिथो नपेक्षत्वाद्दौदास्याद्व

लवत्त्वम् । नृपाधिकृतानान्तु ततोपि निःसम्बन्धतया राजापरीक्ष्याधिकृतानां राजभयादपि पक्षपातदाक्षिण्याद्यसम्भव इति

पूगेभ्यो बलवत्तरत्वम्प्राड्विवाकस्य पुरोहितामात्यानाञ्च सुतरां प्रागुक्तहेतुद्वयाद्वाधिक्यम् । नृपस्य साक्षाद्देवत्वं नृपाणां प्रजापालना

धिकाराद्विपक्षपातकीभूतदोषाधिक्यादन्यायं कुरुते यदि पतिः कस्तं निरोद्धुं क्षम इति न्याये प्रजाप्रक्षोभादिदृष्टस्पष्टदोषभया

दवश्यमपक्षपातता सम्भवतीति सर्वतो बलवत्तरत्वम् । बुद्धितारतम्यमपि बृहस्पतिवचने स्पष्टमिति ॥ ❁ ॥ अथ केषांचित्स

ऽप्यभिन्नानामपिसभावस्थानन्निरूप्यते ॥ कात्यायनः ॥ कुलशीलवयोवृत्तैर्वित्तवद्भिरमत्सरैः । वणिग्भिःस्यात्कतिपयैःकुलभू
तैरधिष्ठितम् । अधिष्ठितंसदइतिप्रक्रमात् । कुलभूतैर्वृद्धैरित्यर्थः । तेषामुपयोगस्त्वोक्तस्तेनैव । श्रोतारोवणिजस्तत्रकर्त्त
व्यादर्शिनइति । गणकलेखकसाध्यपालाख्यराजपुरुषाणामपिसभावस्थानमाह । कार्यकथनमुखेनबृहस्पतिः । नृपोधि
कृतसभ्याश्चस्मृतिर्गणकलेखकौ । हेमाग्न्यम्बुस्वपुरुषाःसाधनाङ्गानिवैदश । एतद्दशाङ्गकरणंयस्यामध्यास्यपार्थिवः । न्या
यान्पश्येत्कृतमतिःसासभाध्वरसंमिता । दशानामपिचैतेषांकर्म्मप्रोक्तंपृथक्पृथक् । वक्ताध्यक्षोनृपःशास्तासभ्याःकार्यपरी
क्षकाः ॥ स्मृतिर्विनिर्णयंब्रूतेजयदानन्दमन्तथा । शपथार्थेहिरण्याग्नीअम्बुतृषितक्षुब्धयोः । गणकोगणयेदर्थंलिखेन्न्यायञ्च
लेखकः । प्रत्यर्थिसभ्यानयनंसाक्षिणाञ्चस्वपूरुषः । कुर्य्याददत्तकौरक्षेदर्थिप्रत्यर्थिनौसदा । एषांमूर्द्धानृपोऽङ्गानांमुखं
चाधिकृतःस्मृतः । बाहूसभ्याःस्मृतिर्हस्तौजंघेगणकलेखकौ । हेमाग्न्यम्बुदृशौहृत्पादौस्वपुरुषस्तथेति । अत्राधिकृताध्य
क्षशब्दाभ्यांप्राड्विवाकोगृह्यते । एतत्करणकंसभारूपंशरीरंदशाङ्गमित्यर्थः । यस्यांसभायांशरीरतुल्यायाम्पार्थिवःक्षेत्रज्ञइ
वाध्यस्याधिष्ठानंकृत्वा । अनेनक्षेत्रज्ञःशरीरमिवसांगांसभांराजाधिष्ठायान्तर्य्यामिवत्सर्वेचरितानिपश्यंस्तदनुरूपस्यफलस्य
भोक्तादाताचभवतीतिसूचितम् । स्वपुरुषलक्षणंबृहस्पतिरेवाह । आकारणेरक्षणेचसाक्ष्यर्थिप्रतिवादिनाम् । सभ्याधी
नःसत्यवादीकर्त्तव्यस्तुस्वपूरुषः । अयंचसाध्यपालनामाशूद्रएव । तथाचव्यासः । साध्यपालकस्तुकर्त्तव्योराज्ञासाध्यस्यबा
धकः । क्रमायातोदृढःशूद्रःसभ्यानांचमतेस्थितइति । गणकलेखकौचेदृग्गुणयुतौकर्त्तव्यावित्याहबृहस्पतिरेव । शब्दाभिधानत
त्त्वज्ञौगणनाकुशलौशुची । नानालिपिज्ञौकर्त्तव्यौराज्ञागणकलेखकौ । व्यासोऽपि । त्रिस्कन्धज्योतिषाभिज्ञंस्फुटंप्रत्ययकारकम्
। श्रुताध्ययनसम्पन्नंगणकंकारयेन्नृपः । स्फुटलेखंनियुञ्जीतशब्दलाक्षणिकंशुचिम् । स्फुटाक्षरंजितक्रोधमलुब्धंसत्यवादि
नं । त्रिस्कन्धंहोरागणितसंहिताख्यत्रिभेदयुक्तंयज्ज्योतिःशास्त्रंतद्वेदिनम् । श्रुताध्ययनसम्पन्नमित्युक्तेर्गणकोद्विजातिस्तथा

हपर्व्यांल्लेखकोपिद्विजातिस्तथाह पर्व्यांल्लेखकोपिनृपःशास्तेतियदुक्तन्तदर्थं दण्डवधदण्डयोराजकर्तृकत्वनियमार्थं । वाग्दण्डधिग्दण्डौतुप्राड्विवाकेनापिकार्यौ । दण्डप्राप्तधनेवध्यवधेचराज्ञएवाधिकारात् । वाग्दण्डधिग्दण्डयोस्तुदमन मात्रार्थत्वादनियमः । तथाचवादनिर्णयकृद्राजाब्राह्मणास्सवज्ञश्रुत्यभिधायोक्तन्तेनैवधिग्दण्डस्तथवाग्दण्डोविप्रायत्तौतुतौ स्मृतौ । अर्थदण्डवधावुक्तौराजायत्तावुभावपीतिप्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितसभास्थैस्तुसभ्यैर्निर्णयमात्रंकृत्वोपरमितव्यम् । पूर्ववच नान्तुकचिदपिदण्डेतेषामनधिकारात् । सर्वैरञ्जकःसभास्ताराशेपिव्यासेनोक्तः । अर्थिप्रत्यर्थिनौसभ्याल्लेखकःप्रेक्षकाश्रयः । धर्मवाक्यैरञ्जयतिसभास्तारयितामिथात् ॥ अयञ्चचातुर्वर्ण्येयःकश्चिद्विशेषानभिधानात् । स्मृतिचन्द्रिकाकारमतेतुशूद्रंयत्ने नवर्जयेदिति । यत्नग्रहणाद्दोषानिश्चयकीर्त्तनाच्चत्रैवर्णिकएव ॥ ॥ अथादेयानादेयाख्यव्यवहारविवेकः । याज्ञवल्क्यः ॥ मत्तोन्मत्तार्त्तव्यसनिबालभीतादियोजितः । असम्बद्धकृतश्चैवव्यवहारोनसिद्ध्यति ॥ मत्तोमदनीयद्रव्येणउन्मादेनवापितस्ले ष्मसन्निपातग्रहसम्भवेनोपसृष्टउन्मत्तः । आर्त्तोव्याधिविकलः । व्यसनमिष्टवियोगानिष्टसम्बन्धजनितंदुःखन्तद्वान्व्यसनी । बालोऽप्राप्तव्यवहारः । भीतोभयाकुलः । आदिग्रहणाच्चित्तविक्षेपकारणानामन्येषामप्युपसंग्रहार्थम् । एतैर्योजितःकृतो निर्णीतइतियावत् । एतैःसहयोजितइतिवा । एतेयत्रार्थिप्रत्यर्थिभावमापन्नाइत्यर्थः । तथासम्बन्धकृतोपि । अर्थिप्रत्य र्थिसम्बन्धरहितैस्तदीयचेष्टितानभिज्ञैःकृतोनिर्णीतस्तैःसहकृतोवाव्यवहारोनसिध्यतिकृतोपिनिवर्त्तते । प्रवृत्तस्वतादृशैःस ह निर्णयत्वेननोपादेयइत्यर्थः । नचासम्बद्धत्वमुदासीनत्वंसभ्यानांगुणएव । अनुदासीनेषूपाधिसम्भवात् । अतएवरि पौमित्रेचयेसमाइत्युक्तमितिवाच्यम् । असम्बद्धपदस्यदेशादिसम्बन्धराहित्यपरत्वात् । व्यवहारनिर्णयस्यचदेशाचाराद्यनु रोधित्वात् । तथाचतदानभिज्ञनिर्णीतस्तदनभिज्ञार्थप्रत्यर्थिकोवेत्यर्थः । पर्यवस्यतिद्वितीयव्याख्यानेतुसम्बन्धाभावनिश्चये संशयाभावेनतादृशव्यवहारस्यानुपादेयत्वौचित्यात् । पुरराष्ट्रविरुद्धश्चयश्चराज्ञाविवर्जितः । अनादेयोभवेद्वादोधर्मविद्भि

रुदाहृतमित्यस्याप्ययमर्थः। पुरराष्ट्रविरुद्धोयत्रनगरेराष्ट्रेचयाव्यवस्थापुरातनीतद्विरोधापादकोव्यवहारोनादेयः। पौर
जानपदक्षोभापादकत्वात्। केनचिन्निमित्तेनप्राचीनोपिराज्ञास्वराष्ट्रेप्रतिषिद्धःसोपिराज्ञास्वराष्ट्रेप्रतिषिद्धःसोपिराज्ञाभं
गप्रसङ्गान्नाङ्गीकर्तव्यइति। यत्तुस्मरन्ति। गुरोःशिष्येपितुःपुत्रेदम्पत्योःस्वामिभृत्ययोः। विरोधेतुमिथस्तेषांव्यवहारोनसिध्य
तीति। ननुगुरुशिष्यादीनामन्योन्यमात्यंतिकव्यवहारानुपादानपरन्नभवति। तेषामपिधनिकाधमर्णत्वादिनाव्यवहारनि
वृत्तेरप्रत्यूहत्वात्। नचगुरुत्वशिष्यत्वपितृपुत्रत्वादिप्रयुक्तव्यवहारानादेयतापरमिदमितिवाच्यम्। तादृशस्याप्यनादेय
त्वेनिर्णयाभावप्रसङ्गेनयुक्तिविरोधात्। नचाप्रसक्तानुवादमात्रमनादेयत्वाभिधानमितियुक्तम्। प्रसक्तेस्सत्वात्तथाहि।
भार्य्यापुत्रश्चशिष्यश्चशिष्येभ्रातासहोदरः। प्राप्तापराधास्ताड्यास्युरज्वावेणुदलेनवा॥ पृष्ठतस्तुशरीरस्यनोत्तमाङ्गेक
थञ्चन। अतोन्यथानुप्रहरन्प्राप्तस्याचौरकिल्बिषम्। शिष्यशिष्टिरवधेनाशक्तौवेणुविदलाभ्यांतदनुभ्यामन्येनघ्नन्राज्ञाशा
स्यइत्यादिभिर्मनुगौतमादिवचनैःशिष्यस्यशासनप्रकारविशेषनियतमादानादिक्रमेणगुरुर्यदिमहतादण्डेनोत्तमाङ्गेशि
ष्यंकोपावेशवशात्ताडयतितदास्मृत्याचारव्यपेतमार्गेणगुरुणाधर्षितः। शिष्योवैयात्याद्धर्माधिकरणम्प्रविशतिचेत्तद्दण्डपा
रुष्यरूपंव्यवहारपदन्नभवतीतिवक्तुमनर्हम्। तथादायभागप्रकरणेवक्ष्यमाणभूर्य्यापितामहोपात्तेत्यादिवचनापिताम
होपार्जितभूम्यादौपितापुत्रयोःस्वाम्यसाम्येयदिपितामहेविषमविभागादिचिकीर्षति। तदापितापुत्रयोर्दायभागाख्यविवा
दपदमादायव्यवहारःप्रसज्यमानोनापह्नोतुंशक्यःतथाः। दुर्भिक्षेधर्म्मकार्य्येचव्याधौसम्प्रतिरोधके। गृहीतंस्त्रीधनंभर्त्तानाका
कामोदातुमर्हतीतिवचनात्। दुर्भिक्षादिनिमित्तंविनैवयदिस्त्रीधनम्भर्त्तागृहीत्वाव्ययीकरोति। तयाचयाच्यमानोविद्यमान
धनोपिशापान्नप्रत्यर्पयति। तदर्णादानपदमादायजायापत्योरपिव्यवहारप्रवृत्तिःकेननिरोद्धुंशक्याएवंस्त्रीपुन्धर्म्माख्यवि
वादपदोपादानेनतुतयोरेवव्यवहारआवश्यकः। तस्मानन्यविषयत्वात्दृष्टादृष्टव्यवहारपदान्तर्गणनामन्वादिस्मृतिषू

गर्भदासादीनधिकृत्य च । यस्त्वेषां स्वामिनं
म्मन्तप्रलपितमेवस्यात् । स्वामीभृत्ययोस्तु व्यवहारो वेतनादाननिरूपणे वक्ष्यते । नारदोक्तेस्तादृशानान्तेषान्दास्यात्मोचने पुत्रभा
कश्चिन्मोचयेत्प्राणसंशयात् । दासत्वात्सविमुच्येतपुत्रभागंलभेतचेति ॥ नारदोक्तेस्तादृशानान्तेषान्दास्यान्मोचने पुत्रभा
गादानेचस्वामिनासह विवादोदुर्वारः । तस्मादिदं वचनं गुर्वादिभिः सह शिष्यादीनां व्यवहारकरणे लोकद्वयेनश्रेयइ ह
निन्दावहत्वादमुत्रनरकजनकत्वादित्येतत्परमेव । राजादिभिस्तु नायमुचितो व्यवहारो लोकद्वयहानिकरत्वादिति निवार्य
मायाश्चपि शिष्यादयो न परितुष्यन्ति चेत्तदा तेषां यथाशास्त्रन्निर्णयकरणमदोष एव । गुर्वादिभिः सह व्यवहारः शिष्यादी
नामनादेयो राज्ञेत्यभिधानात्पुत्राद्युनिवारणेपरं दृष्टादृष्टदोषइतिध्येयम् । गुरुः शिष्यौ पिता पुत्रौ दम्पती स्वामिभृत्यकौ । ए
तेषां समवेतानां व्यवहारो न विद्यते ॥ इति मदनरत्नधृतवृहस्पतिवचनमप्येतदभिप्रायकमेव । मदनरत्नकल्पतरुरत्नाक
रेषु तु राज्ञा यथा कथञ्चिदर्थेमाकलय्य विवादोपशमं कुर्य्यात्तत्नु प्रतितर लेखकपूर्वकं विचारं कुर्य्यादिति व्याख्यातन्तदसत् । कथं
चिदर्थिनाकालनेचतुष्पाद्व्यवहारप्रवर्त्तनस्यावश्यकत्वात् । पूर्वप्रदर्शिततात्पर्यवर्णनमन्तरागत्यभावात् । एकस्य बहुभिः सा
र्धं स्त्रीणाम्प्रेष्यजनस्य च । अनादेयो भवेद्वादो धर्मविद्भिरुदाहृतः । इतिनारदवचनम् । तस्यापि भिन्नार्थैरनेकैरेकस्य युग
पद्व्यवहारो नादेयइत्यर्थः । गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लंघयेच्चयः । एकघ्नताम्बहूनाञ्चेत्यादिस्मरणाद्गणद्रव्यहारिण एकस्य
बहुभिस्ताडितस्य वागणेन ताडयितृभिश्च सहैकार्थे युगपदपि व्यवहारस्य युक्तत्वात् । भिन्नार्थैरपि क्रमेणापि व्यवहारादर्शनेन
तत्तदर्थानिर्णयप्रसंगात् । प्रतिज्ञादोषा अपि वक्ष्यमाणास्तादृग्व्यवहारमादेयत्वएव पर्यवस्यन्ति ॥ ◉ ॥ अथसदृष्टकसभाप
तेः कार्य्यं निरूप्यते । तत्रावेदयितुः प्रश्नप्रकारमाह । कात्यायनः । कालेकार्य्यार्थिनम्पृच्छेत्प्रणतम्पुरतः स्थितम् । किंका
र्यं का च ते पीडा माभैषीर्ब्रूहि मानव ॥ केन कस्मिन् कदा कस्मात्पृच्छेदेवं सभागतम् । एवं पृष्टः कार्यं यथावेदयेत्तत्प्रकारमाह
। याज्ञवल्क्यः । स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः । आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत् ॥ इति ॥ चेदित्यनेन यदि केन

चिन्निमित्तेन समावेदयेन्नर्हि नबलाद्वादयेदित्युक्तम्। तथा च मनुः। नोत्पादयेत्स्वयङ्कार्य्यं राजा नाप्यस्य पूरुषः इति। पिता
महोपि। न तु पश्येत्समुत्प्रेक्ष्य स्वयं वा पुरुषेण वेति। नारदोपि। न तु राजा वशित्वेन धनलोभेन वा पुनः। उत्पादयेत्तु कार्य्याणि
नराणामविवादिनाम्॥ तथोत्पन्नमपि कार्य्यं कार्यिणा नत्स्वबन्धिनाऽनिवेदितं कश्चिद्वगम्यापि न राजादिभिर्बलाद्वाद
नीयमित्यप्याह मनुः। न च प्रापितमन्येन ग्रसेदर्थं कथञ्चनेति। अन्येनासम्बद्धेन कथञ्चन रागलोभादिना। अर्थं कार्य्यं
स्वेच्छवशं कुर्य्यात्। अत एव पितामहः। न रागेण न लोभेन न क्रोधेन ग्रसेन्नृपः। परैरप्रापितानर्थान्न चापि स्वमनीषयेति। परैः
कार्य्यितन्सम्बद्धैः कार्य्यिसम्बन्धाः पुत्रभ्रात्रादयः। येन भ्राता न च पिता न पुत्रो न नियोगकृत्। परार्थवादी दण्ड्यः स्याद्व्यवहारेषु
विब्रुवन्॥ इति नारदवचनात्। अर्थिना संनियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोपि वा। यो यस्यार्थे विवदते तयोर्जयपराजयौ। इति का
त्यायनवचनाच्च। पितामहोमुमर्थं स्पष्टमाह। पिता माता सुहृद्वापि बन्धुः सम्बन्धिनोपि वा। यदि कुर्य्युरुपस्थानं वादं तत्र प्रव
र्त्तयेदिति॥ यः कश्चित्कारयेत्किञ्चिन्नियोगाद्येन केनचित्। तत्तेनैव कृतं ज्ञेयमनिवर्त्यं हि तत्स्मृतमिति॥ अनिवेदितानां रा
ज्ञापवादमाह स एव। छलानि चापराधांश्च पदानि नृपतेस्तथा। स्वयमेतानि गृह्णीयान्नृपस्त्वावेदकैर्विनेति। छलान्याह स एव
व। पथिभङ्गी पराक्षेपी प्राकारोपरिलङ्घकः। निपानस्य विनाशी च तथा चायतनस्य च। परिखापूरकश्चैव राजच्छिद्रप्रकाशकः
। अन्तःपुरं वासगृहं भाण्डागारं महानसम्। प्रविशत्यनियुक्तो यो भोजनञ्च निरीक्षते। विण्मूत्रश्लेष्मवातानां क्षेप्ता कामान्नृपा
ग्रतः। पर्य्यङ्कासनबन्धी चाप्यग्रस्थाननिरोधकः। राज्ञोतिरिक्तवेषश्च विधृतः प्रविशेत्तु यः। यश्चापद्वारेण विशेद्वेलायामन्त
थैव च। शय्यासने पादुके च शयनासनरोहणे। राजन्यासन्नशयने यस्तिष्ठति समीपतः। राज्ञो विद्विष्टसेवी चाप्यदत्तविहिता
सनः। वस्त्राभरणयोश्चैव सुवर्णपरिधायकः। स्वयंग्राहेण तांबूलं गृहीत्वा भक्षयेत्तु यः। अनियुक्तः प्रभाषी च नृपाक्रोशक
एव च। एकवासास्तथाभ्यक्तो मुक्तकेशोवगुण्ठितः। विचित्रिताङ्गः स्रग्वी च परीधानविधूनकः। शिरःप्रच्छादकश्चैव च्छिद्रान्वे

यथानत्परः। श्रासङ्गीमुक्तकेशश्चघाणकर्णाक्षिदर्शकः। दन्तोल्लेखनकश्चैवकर्णनासाविशोधकः। छलान्येतानिपञ्चा
शद्भवन्तिन्नृपसन्निधाविति। राज्ञः शय्यायांशयनन्तदीयासनोपवेशनन्तत्पादुकारोहणमितित्रीणिछलानि। वस्त्राभर
णयोश्चैवेत्यत्रापिस्वयंग्राहेणपरिधायकइतियोज्यम्। परिधायपदंसमासान्तर्गतमपिबुद्ध्यानिष्कर्षणीयम्। स्मृतिच
न्द्रिकाकारस्तुवस्त्राभरणयोश्चेयचादत्तयाहकइतिशेषमाह। तच्चेयम्। पूर्वव्याख्यानेनोत्पन्नोशेषाध्याहारस्यायुक्तत्वात्।
मुक्तकेशइतिद्विःपाठोसंयतकेशमुण्डितकेशयोःसमावेशार्थः। अपराधानाहनारदः। आज्ञालंघनकर्त्तारःस्त्रीवधोवर्ण
शंकरः। परस्त्रीगमनञ्चौर्य्यंगर्भश्चैवपतिंविना॥ वाक्पारुष्यमवाच्यायदण्डपारुष्यमेवच। गर्भस्यपातनञ्चैवेत्यपराधा
दशैवहि॥ पदान्याहपितामहः। उत्कृत्तीसस्यघातीचाप्यग्निदश्चतथैवतु। विध्वंसकःकुमार्य्याश्चनिधानस्योपभोज
कः। सेतुकण्टकभेत्ताचक्षेत्रसञ्चरकस्तथा। आरामच्छेदकश्चैवगरदश्चतथैवच। राज्ञोद्रोहप्रकर्त्ताचतन्मुद्राभेदकस्त
था। तन्मन्त्रस्यप्रभेत्ताचबद्धस्यचविमोचकः। भोगदण्डौचगृह्णातिदानंविक्रयमेवच। पटहाघोषणाच्छादीद्रव्यमस्वामि
कञ्चयत्। राजावलीढन्द्रव्यञ्चयच्चैवांगविनाशनम्। द्वाविंशतिपदान्याहुर्नृपज्ञेयानिपण्डिताइति॥ एतानिछलान्य
पराधान्पदानिचराजानावेदितान्यपि। स्वयञ्चैतच्चिज्ज्ञात्वाविचारयेत्। यदातुस्वयंज्ञातुमशक्तस्तदास्तोभकसूचकद्वा
राज्ञात्वाविचारयेत्। स्तोभकसूचकस्वरूपमुक्तंकात्यायनेन। शास्त्रेणनिन्दितन्त्वर्थीमुख्योराज्ञाप्रचोदितः। आवेदयति
यत्पूर्वंस्तोभकःसउदाहृतः। नृपेणविनियुक्तोयःपरदोषानवेक्षणे। नृपस्यसूचयेज्ज्ञात्वासूचकःसउदाहृतइति।
शास्त्रेणनिन्दितञ्छलादिकम्। अर्थीमुख्यःप्रयोजनंयस्यधनलाभप्रयोजनकइतियावत्। राजनियोगानपेक्षएवयःपरा
पराधंराज्ञेनिवेदयति। सःस्तोभकोयस्यतन्नियोगेननिवेदयतिससूचकोइत्यनयोर्भेदः। आवेदकेनचैवंविधेननावेदनंक
र्त्तव्यमित्याहोशना। यश्चात्रानुत्तरीयश्चमुक्तकेशस्तथासनः। वाहनस्थोथवासव्यौवदन्दण्डमवाप्नुयादिति। मुक्तक

च्छइतिमाधवीयपाठः। विनीतवेषोवदेदितितात्पर्य्यम्। तदावेदकवचनंलेखकःफलकादिषुराजाज्ञयालिखेदित्याह नारदः। रागादिनायदेकेनकोपितःकरणेवदेत्। तदोमितिलिखेत्सर्वंलेखकःफलकादिष्विति। करणेधर्माधिकरणे। ओमित्यनेनयथावेदितन्तथैवलिखेदित्युक्तम्। लिखनानन्तरकृत्यमाह। कात्यायनः। एवम्पृष्टःसयद्ब्रूयात्तत्सभ्यैर्ब्राह्मणैःसह। विचार्यकार्य्यंन्याय्यञ्चेदाह्वानार्थमतःपरम्। मुद्रांवानिक्षिपेत्तत्रपुरुषम्वासमादिशेदिति। न्याय्यंन्यायादनपेतंमयाजन्मान्तरेस्मैदत्तमृणंयन्नप्रत्यर्पयतीतिइत्यादिवद्विचारायोग्यंयन्नभवतीत्यर्थः। तस्मिन्नावेदकेपुरुषंसाध्यपालनामानम्। आह्वानार्थमभियुक्तस्येत्यर्थात्। तथाचवृहस्पतिः। यस्याभियोगंकुरुतेतत्त्वेनाशङ्कयाथवा। तमेवाह्वानयेद्राजामुद्रयापुरुषेणवा॥ उत्तरदानेतस्यैवाधिकारादितिभावः। कात्यायनः। अधिकारोभियुक्तस्यनेतरस्यास्यसङ्गतेरिति। इतरस्याभियुक्तदेकार्थभिन्नस्य। असंगतेरसम्बन्धात्। अभियुक्तानामपिकेषाञ्चिदनाह्वानमाह। सएव। अकल्पबालस्थविरविषमस्थक्रियाकुलान्॥ कार्य्यातिपातीव्यसनीन्नृपकार्य्योत्सवाकुलान्। मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्त्तभृत्यान्नाह्वानयेन्नृपः। अकल्पोव्याधितः। विषमस्थःसङ्कटापन्नः। क्रियाकुलोनित्यनैमित्तिककर्म्मकरणव्यग्रः। कार्य्यातिपाती। यस्यतदानीमागच्छतोगुरुतरकार्य्यहानिः। व्यसनी। इष्टवियोगादिजन्यशोकवान्। मत्तोमदनीयसेवनेनच्युतमतिः। उन्मत्तोग्रहाद्याविष्टः। प्रमत्तस्तदानींसर्वत्रानवधानवान्। आर्त्तोविषादवान्। भृत्यग्रहणमस्वतन्त्रोपलक्षणम्। अतएवनहीनपक्षांयुवतिङ्कुलेजाताम्प्रसूतिकाम्। सर्ववर्णोत्तमाङ्कन्यान्ताज्ञातिप्रभुकास्मृता। इत्यत्रास्वतन्त्रस्त्रीणामाह्वानम्प्रतिषिद्धस्वतन्त्राणान्तासामाह्वानमाह। सएव। तदधीनकुटुम्बिन्यःस्वैरिण्योगणिकास्त्रयाः। निष्कुलायाश्चपतितास्तासामाह्वानमिष्यतइति। नारदः। निर्वेष्टुकामोरोगार्त्तोयियक्षुर्व्यसनेस्थितः। अभियुक्तस्तथान्येनराजकार्य्योद्यतस्तथा। गवांप्रचारेगोपालाःसस्यावापेकृषीवलाः। शिल्पिनश्चापितत्कालंआयुधीयाश्चविग्रहे। अप्राप्तव्यवहारश्चदूतोदानोन्मुखोव्रतीविष

अस्याश्चनासाध्यानचैतानाह्वयेन्नृपइति । निर्वेष्टुकामोविवाहेउन्मुखः । एतेचकालान्तराह्वानयाः यदातुतत्काला
ह्वानमावश्यकंतदापुत्रादियत्प्रतिनिधयः । इदमाहबृहस्पतिः । अप्रगल्भजडोन्मत्तवृद्धस्त्रीबालरोगिणाम् । पूर्वोत्तरंव
देद्बन्धुर्नियुक्तोयोथवानरः । बन्धुःपुत्रादिस्तस्यपरार्थवादित्वाभावात् । नियुक्तस्यतत्वादेव । प्रतिनिध्याह्वानेनयदिनानि
र्वोढः कालातिपातासहत्वञ्चयत्रचप्रतिनिधिकरणप्रतिषेधस्तत्रयथाकथञ्चिदकल्याद्याह्वानमाहसएव । कालन्देशञ्च
विज्ञायकार्याणाञ्चबलाबलम् । अकल्यादीनपिशनैर्यानैराह्वापयेन्नृपः । ज्ञात्वाभियोगंयेपिस्युर्वनेप्रव्रजितादयः । तानप्या
ह्वापयेद्राजागुरुकार्य्येष्वकोपयन् । गुरुकार्येष्वाह्वापयेदितिसम्बन्धः । निमित्तसप्तमीचेयम् । गुरुकार्यनिमित्तमाह्वा
पयेदित्यर्थः । अकोपयन्सांत्वयन् । प्रतिनिधिप्रतिषेधंक्वचिदाहकात्यायनः । ब्रह्महत्यासुरापानस्तेयगुर्वङ्गनागमे । अ
न्येषुचातिशापेषुप्रतिवादीनदीयते ॥ मनुष्यमारणेस्तेयेपरदाराभिमर्शने । अभक्ष्यभक्षणेचैवकन्याहरणदूषणे ॥ पा
रुष्येकूटकरणेनृपद्रोहेतथैवच । प्रतिवादीनदातव्यःकर्त्तापिविवदेत्स्वयमिति ॥ पुनस्तेयग्रहणंसर्वथातत्रप्रतिनिधि
प्रतिषेधार्थमितिमदनरत्नाकरः । पूर्वंस्तेयग्रहणंब्रह्महत्यादिसंदिशात्सुवर्णस्तेयपरमितितुवयम् । प्रतिवादीवादिप्र
तिवादिनोःप्रतिनिधिरीदृशेषुगुरुकार्येषुनग्राह्यमित्यर्थः । राजाह्वानमतिक्रामतोदण्डोबृहस्पतिनोक्तः । आहूतोयस्तुना
गच्छेद्दर्पाद्बन्धुबलान्वितः । अभियोगानुरूपेणतस्यदण्डम्प्रकल्पयेत् ॥ अभियोगभेदेनदण्डभेदस्तुकात्यायनेनोक्तः ।
आहूतस्त्ववमन्येतयःशक्तोराजशासनात् । तस्यकुर्यान्नृपोदण्डंविधिदृष्टेनकर्मणा ॥ हीनेकर्मणिपञ्चाशन्मध्यमेतुशताव
॥ ८७ ॥ रः । गुरुकार्येषुदण्डःस्यान्नित्यपञ्चशतावरः । गुरुकार्येषुनित्यञ्चाशक्तइतिविशेषणादापन्नानागमनेदण्डोनास्तीतिक
॥ ८८ ॥ थितम् । व्यासेनतुस्पष्टमुक्तम् । परानीकहतेदेशेदुर्भिक्षव्याधिपीडिते । कुर्वीतपुनराह्वानदण्डेनपरिकल्पयेत् । आपन्ना
॥ ८९।९० ॥ श्रमत्वागमनासम्भवहेतुभूतंविवक्षितम् । आवेदनायजिगमिषताकृतावेदनेनवाकार्य्यान्तरवैयग्र्यादिनाराजाह्वानविलं

I

वेशजशपथादिनाप्रतिवादिनःप्रतिरोधश्चासेधापरपर्य्यायःकार्यइत्याहकात्यायनः। उत्पादयतियोहिंसान्देयम्वानप्र
यच्छति। याचमानायदौःशील्यादाकृष्योसौन्टपाज्ञया॥ आवेद्यानुन्टपेकार्य्यमसन्दिग्धेप्रतिश्रुते। तदासेधंप्रयुञ्जीतया
वदाह्वानदर्शनमिति। प्रतिश्रुतेविचार्यत्वेननिश्चितेप्रतिज्ञातेच। नारदोपि। वक्तव्येऽर्थेनतिष्ठन्तमुत्क्रामन्तञ्चतद्वचः।
आसेधयेद्विवादार्थीयावदाह्वानदर्शनमिति। वक्तव्येनिर्णीतव्ये। आसेधस्यचातुर्विध्यमाहसएव। स्थानासेधःकालकृतःप्र
वासात्कर्मणास्तथा। चतुर्विधःस्यादासेधोनासिद्धस्तंविलंघयेत्॥ स्थानासेधोयावन्निर्णयमस्मात्स्थानात्पदमपिनचलित
व्यमित्यादिरूपः। कालासेधःएतावन्तंकालङ्कार्यान्तरंनकरणीयमनिर्णीयामुंव्यवहारमितीदृशः। निर्णयावधिविदेशग
मननकार्यन्त्वयेत्येवंविधःप्रवासासेधः। देशकालावधिरहितोनिर्णयमात्रावधिकःस्नानादिकर्मनिरोधःकर्म्मासेधःक्वचिदासे
धनिषेधस्तेनैवोक्तः। नदीसन्तारकान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु। आसिद्धस्तम्परासेधमुत्क्रामन्नापराध्नुयात्। आसिद्धस्याप
राधाभावमुखेननिषेधउक्तः। दुर्देशेतिमाधवीयपाठोदुर्देशादुरवस्थेतितत्वार्थः। अतएवासेधानर्हासेधएवप्रत्युतदण्डउ
क्तः। कात्यायनेन। आसेधयंस्त्वनासेध्यंराज्ञाशास्यइतिस्थितिरितिनारदोपि। यस्त्विन्द्रियनिरोधेनव्याहारोच्छ्वासनादि
भिः। आसेधयदनासेधैःसदण्ड्योनत्वतिक्रमम्। सएव। आसेधकालआसिद्धआसेधंयोतिवर्त्तते। सविनेयोन्यथाकुर्वन्नासे
द्धादण्डभाग्भवेत्। कात्यायनः। आसेधयोग्यआसिद्धउत्क्रामन्दण्डमर्हति। अनासेध्यानुक्तास्तेनैव। वृक्षपर्वतमारूढा
हस्त्यश्वरथनौस्थिताः। विषमस्थाश्चतेसर्वेनासेध्याःकार्यसाधकैः। व्याध्यार्त्तव्यसनस्थाश्चयजमानास्तथैवचेति। निर्वे
ष्टुकामइत्याद्याह्वाननिषेधप्रसंगेनासेधकमपिनारदवचनप्रागलेखि। वृहस्पतिरपि। शाखोद्वाहोद्यतोरोगीशोकार्त्तो
न्मत्तबालकाः। मत्तोवृद्धोभियुक्तश्चन्टपकार्योद्यतोव्रती। आसन्नेसैनिकःसंख्येकर्षकोवापसंग्रहे। विषमस्थाश्चनासेध्याःस्त्री
सनाथास्तथैवचेति। संख्येयुद्धे। वापसङ्ग्रहइत्येकवद्भावोद्वंद्वे। तथाचवीजवापेतत्संग्रहेचेत्यर्थः। स्त्रियःसनाथाश्चेत्ययमपि

द्वंद्वः। स्त्रियः कुलस्त्रियः। अन्यासामाह्वानवदासेधेऽप्यविरोधात्। सनाथाः परतन्त्राः भृत्यादयः। स्वाम्याद्यनुमतिमन्त
रेणानासेध्याः स्त्रिया सहरहसि स्थिताः। स्त्रीसनाथास्तत्कालेनासेध्या इति तु पौलस्त्याः। आसेधस्य कालान्तरेऽपि सम्भवा
दनुचितदेशकालावस्थास्वासेधकृतासेध्यपीडातिशयप्रसक्तौ वानासेधः। कार्यास्तादृशासेधे चासेध्याद्दण्ड्यो नासेध्यस्तदतिक्र
मकरणाद्यथोचितासेधे तदतिक्रमे स दण्ड्य इति सकलवचनतात्पर्यम्। अत एवार्थसिद्धानामपि केषाञ्चिदासेधानामासेधनि
मित्तानाम्प्रपञ्चनम्। राजपुरुषाय च साध्यपालनामकायाहूताह्वायकद्वारा भृतिर्दापनीया देशकालाद्यनुसारेणेत्याह। का
त्यायनः। एकाहद्व्यहाद्यपेक्षन्देशकालाद्यपेक्षया। दूताय साधिते कार्ये तेन भक्तम्प्रदापयेत्॥ देशकालावयःशक्त्याद्यपेक्ष
म्भोजनं स्मृतम्। आकारकस्य सर्वं चेति तत्त्वविदो विदुरिति। आकारकस्याह्वानकर्तुः। अभियोक्त्रादीनामुक्तिःक्रमः
कात्यायनेनोक्तः। तत्राभियोक्ता प्राग्ब्रूयादभियुक्तस्त्वनन्तरम्। तयोरन्ते सदस्यास्तु प्राड्विवाकस्ततः परम्। सभ्यप्राड्विवाक
योरिदम्पश्चादभिधानमनुयोगादिव्यतिरिक्तप्रव्याकलितादिविषयकवचनपरमनुयोगादीनाम्प्रागेव तत्कर्तव्यत्वादित्यवधे
यम्। प्राग्ब्रूयात्प्रतिज्ञां वदेदित्यर्थः। अभियुक्तस्त्वनन्तरमुत्तरं ब्रूयादिति। वादिप्रतिवादिनोर्धर्माधिकरणम्प्राप्तयोः प्रति
भूः सभ्येन सभापतिना ग्राह्य इत्याह। याज्ञवल्क्यः। उभयोः प्रतिभूर्ग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्णये। उभयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः प्र
तिभूस्तत्स्थाने प्रतिभवति तद्वद्भवतीति प्रतिभूर्लग्नकः कार्यनिर्णये निर्णयकार्ये साधितफलदाने पराजयनिमित्तदण्डदाने
जिताद्राजग्राह्यभागदाने च समर्थः। शक्तो ग्राह्यो व्यवहारद्रष्टा सभ्येनेत्यर्थः। आहिताग्न्यादिषु पाठात्कार्यशब्दस्य परनि
पातार्हस्यापि पूर्वनिपात इति विज्ञानेश्वरः। नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोरिति भगवतः पाणिनेरित्यादिसूत्रप्रयोगात्पूर्वनिपात
शास्त्रानित्यत्वज्ञापनात्। तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यादिसूत्रे प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्न इति वदता श्रीमता भगवता महाभाष्यका
रेण षष्ठीसमासे षष्ठ्यन्तस्यापि क्वचित्परनिपातज्ञापनाद्वा। कार्यशब्दस्य परनिपात इति मदनरत्नकारः। तत्त्वनुशासनाभावे

ज्ञापकानुसरणमन्यथाप्रसङ्गादित्ययुक्तम् । केचित्प्रतिभुवोनग्राह्याइत्याह । कात्यायनः । नस्वामीनचवैशत्रुःस्वामिनाधि
कृतस्तथा । निरुद्धोदण्डितश्चैवसंशयस्थोनकुत्रचित् । नैवरिक्थीनरिक्तश्चनचैवात्यन्तवासिनः । राजकार्यनियुक्ताश्च
येचवैप्रव्रजितानराः । नाशक्तोधनिनेदातुन्दण्डंराज्ञेचतत्समम् । नाविज्ञातोग्रहीतव्यःप्रतिभूःस्वक्रियांप्रति । रिक्थीभ्रात्रादिः
। रिक्तोनिर्धनः । अत्यन्तवासिनोनैष्ठिकब्रह्मचारिणइतिमिताक्षरादिषु । अन्यत्रवासिनइतिपठित्वादेशान्तरवासिनइ
तिमदनरत्नेव्याख्यातम् । अविज्ञातोविशेषतोपरिचितः । याज्ञवल्क्यः । भ्रातॄणामथदम्पत्योःपितुःपुत्रस्यचैवहि । प्राति
भाव्यमृणंसाक्ष्यमविभक्तेनतुस्मृतम् । नारदः । साक्षित्वम्प्रातिभाव्यञ्चदानंग्रहणमेवच । विभक्ताभ्रातरःकुर्युर्नाविभक्ताः
परस्परम् । इदमपिदृष्टार्थम् । तथाप्रतिभूभेदान्तत्कार्यञ्चर्णादानप्रस्तावेवक्ष्यते । प्रतिभुवोयद्यलाभोऽर्थिप्रत्यर्थिनोर
न्यतरस्यतदाकिंकार्यमित्यपेक्षितआहकात्यायनः । अथचेत्प्रतिभूर्नास्तिकार्ययोस्तुविवादिनः । सरक्षितोदिनस्यान्तेदद्याद्भृ
त्यायवेतनम् । भृत्यायराजपुरुषायरक्षकायसाध्यपालाख्याय । अत्रैकत्वमविवक्षितम् । वादिनइत्युपलक्षणंप्रतिवादि
नोपि ॥ ❁ ॥ अथव्यवहारपादाःप्रतिज्ञादयःप्रस्तूयन्ते । तेचत्वारः । परस्परंमनुष्याणांस्वार्थविप्रतिपत्तिषु । वाक्यान्न्याया
द्व्यवस्थानंव्यवहारउदाहृतः ॥ भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभिःक्रमवृत्तिभिः । आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्पादभिधीयतइति
वचनात् बृहस्पतिः । भाषापादोत्तरपादौक्रियापादस्तथैवच । प्रत्याकलितपादश्चव्यवहारश्चतुष्पदइति । कात्यायनो
पि । पूर्वपक्षश्चोत्तरपक्षश्चप्रत्याकलितमेवच । क्रियापादश्चतेनायञ्चतुष्पात्समुदाहृतः ॥ बृहस्पतिः । मिथ्यायांचतुरःपादाप्रत्य
वस्कन्दनेतथा । प्राङ्न्यायेचसतुज्ञेयोद्विपात्सम्प्रतिपत्तिषु । तृतीयतुरीयपादयोःसम्प्रतिपत्तावसम्भवात्द्विपात्त्वमिति । अत्र
विज्ञानयोगिना । साध्यसिद्धिस्तत्सिद्धौसिद्धिमाप्नोति । विपरीतमतोन्यथेतियोगीश्वरोक्तेर्जयपराजयावधारणान्तल्लक्षणश्च
तुर्थपादःइत्यभिधायोत्तराभिधानानन्तरमर्थिप्रत्यर्थिनोःकस्यक्रियास्यादित्यादिपरामर्शलक्षणस्यप्रत्याकलितस्ययोगीश्वरेण

व्यवहारपादत्वेनानुक्तेर्व्यवहर्तृसम्बन्धाभावाच्चनव्यवहारपादत्वमित्युक्तम्। अपरार्कस्तुसाध्यसिद्धिपदेनप्रत्याकलितमेव
व्याचख्यौ। यदाह। अत्रसिद्धिशब्देनसभ्यानामर्थिप्रत्यर्थिजयपराजयोपायभूतप्रमाणस्येदंशास्त्रतःप्राप्नोतीतिविचारका
णाम्परामर्शप्रत्याकलितादिशब्दवाच्यउच्यतेसिद्धिफलत्वादिति। प्रागुदाहृतंकात्यायनवचनञ्चतत्रसंवादितवान्। पू
र्वपक्षःस्मृतःपादोद्वितीयश्चोत्तरस्तथा। क्रियापादस्तृतीयस्तुचतुर्थोनिर्णयस्तथेति। बृहस्पतिवचनस्थंनिर्णयफलकपरा
मर्शरूपप्रत्याकलितपरमेवनिर्णयपदमुपचारादित्याह। इतरथापूर्वोदाहृततद्वचनविरोधःस्यात्॥ ● ॥ तत्रप्रतिज्ञावादि
कःस्यादित्यपेक्षिते। नारदः॥ राज्ञेकुर्य्यात्पूर्वमावेदनंयस्तस्यज्ञेयःपूर्ववादोविधिज्ञैरितिपूर्ववादःप्रतिज्ञा। पूर्ववादिकस्यैवप्र
तिज्ञावादित्वेनियमस्यापवादमाह। सएव। यस्यवाभ्यधिकापिडाकार्य्यंवाभ्यधिकम्भवेत्। तस्यार्थिवादोदातव्योनयःपूर्वंनिवे
दयेत्॥ अर्थिवादप्रतिज्ञा। बृहस्पतिः। अहम्पूर्वंकयायानावर्थिप्रत्यर्थिनौतथा। वादोवर्णानुपूर्व्येणग्राह्यःपीडामवेक्ष्य
चेति। मनुरपि। अर्थानर्थावुभौबुद्ध्वाधर्माधर्मौचकेवलौ। वर्णक्रमेणसर्वाणिपश्येत्कार्याणिकार्यिणाम्॥ ब्राह्मणादीनांयु
गपद्धर्माधिकरणम्प्राप्तानांवर्णानुक्रमेणब्राह्मणस्यादौततःक्षत्रियस्येत्येवमादिक्रमेणचतुष्पाद्व्यवहारःप्रवर्त्तनीयोराज्ञापीडा
धिक्यकार्यगौरवेत्वर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्यतदावेदनपूर्वावेदनक्रमोनापिवर्णक्रमः। यदातुसर्वेसवर्णास्तदाप्यावेदनक्रमः।
युगपदावेदनेसमानवर्णत्वेसमानपीडत्वेचससभ्यःसभापतीच्छयेतिनिर्गलितोर्थः॥ ●॥ प्रतिज्ञालक्षणमाहयाज्ञवल्क्यः॥ प्र
त्यर्थिनोग्रतोलेख्यंयथावेदितमर्थिना। समामासतदर्द्धाहर्नामजात्यादिचिह्नितम्। अर्थ्यतइत्यर्थःसाध्यः। सोस्यास्तीत्यर्थी
।तद्विपरीतःप्रत्यर्थीतस्याग्रतःपुरतोलेख्यंलेखनीयंसभ्येनसभापतिना। यथावेदितम्पूर्वावेदनमनतिक्रम्ययेनप्रकारेणावे
दनसमयेस्ववचनंलेखितन्तथैवप्रत्यर्थिसमक्षमपिनपुनरन्यथा। तथासत्यन्यवादित्वेनभङ्गप्रसङ्गात्। अन्यवादीत्यादिहीन
लक्षणेवक्ष्यते। प्रागेवार्थिनास्वप्रतिज्ञातार्थस्यलिखितत्वादधुनालेखनमनर्थकमित्याशङ्कानिराशायाह। समामासेति। संवत्स

J

रमासपक्षतिथिवारार्थि प्रत्यर्थिनामतदीयजातिभिरादिशब्दोपात्तैश्चद्रव्यसंख्यानञ्जातिग्रहणयहणादि स्थानवेलाक्षमालिंगा दिभिर्यथोपयोगञ्चिह्नितमितिकार्यमात्रमावेदनकालेलिखितमधुनोपयुक्तविशेषणसहितंलिख्यतइतिनानर्थक्यमितिभावः। आदिशब्दव्याख्यानाचकात्यायनआह। निवेश्यकालंवर्षंचमासम्पक्षन्तिथिन्तथा। वेलाम्प्रदेशम्विषयंस्थानंजात्याकृतीवयः। साध्यम्प्रमाणंद्रव्यञ्चसंख्यानामतथात्मनः। राज्ञांचक्रमशोनामनिवासंसाध्यनामच। क्रमात्पितॄणांनामानिपीडामाहर्तृदायकौ। क्षमालिङ्गानिचान्यानिपक्षंसङ्कल्पकीर्त्तयेत्। कालोधनप्रयोगादिकालः। वर्षेपत्रलिखनकालीनंमासपक्षतिथयोपि संध्यावन्दनादिक्रियोपलक्षितःकालोवेला। प्रदेशःक्षेत्रादिस्थलविशेषः। विषयोन्तर्वेद्यादिदेशः। स्थानंविवादास्पदीभूतगृहादिग्रामादि। आकृतिरवयवसंस्थानविशेषः। वयस्तारुण्यादि। प्रमाणंनिवर्त्तनप्रस्थादि। आत्मनोराज्ञांचक्षेत्रादिभोगकालीनाम्बकुवचनन्तदीयपित्रादिप्राप्त्यर्थं। निवासोनिकटगृहादिः। पितरोर्थिप्रत्यर्थिनोस्त्रियः। पीडाप्रतिभूप्रभृतीनान्धनिकादिकृता। आहर्त्ताप्रतिग्रहादिविषयवस्तुनिग्राहकः। दायकोदातृविक्रेतादिः। क्षमालिङ्गान्यात्मीयधनादेः। परोपभोगाद्यपराधसहनचिह्नानि ॥ ॥ अन्यत्तु बोधसंग्रहकारोपि। अर्थवद्धर्मसंयुक्तंपरिपूर्णमनाकुलम्। साध्यवद्वाचकपदम्प्रकृतार्थानुवन्धिच॥ प्रसिद्धमविरुद्धञ्चनिश्चितंसाधनक्षमम्। संक्षिप्तन्निखिलार्थंचदेशकालाविरोधिच। वर्षर्तुमासपक्षाहोवेलादेशप्रदेशवत्। स्थानावसथसाध्याख्याजात्याकारवयोयुतम्। साध्यप्रमाणसंख्यावदात्मप्रत्यर्थिनामच। परात्मपूर्वजानेकराजनामभिरंकितम्। क्षमालिंगात्मपीडावत्कथिताहर्तृदायकम्। यदावेदयतेराज्ञेतद्भाषेत्यभिधीयते। इतिअर्थवत्। प्रयोजनवत्। धर्म्मसंयुक्तम्। अल्पाक्षरप्रभूतार्थत्वादिगुणयुक्तम्। परिपूर्णमध्याहाराद्यनपेक्षम्। अनाकुलमसन्दिग्धाक्षरम्। साध्यवत्। साधनीयार्थयुतम्। वाचकपदम्। गौणलाक्षणिकपदरहितं। प्रकृतार्थाविरोधिप्रागावेदितार्थेनसहसम्बादि। प्रसिद्धलोकप्रसिद्ध्यनतिक्रान्तं। अविरुद्धम्पुरराष्ट्रप्राड्विवाकराजाद्यविरुद्धम्। पूर्वापराविद्धंव्यवहारिकधर्म्मा

विरुद्धञ्च। निश्चितंसंशयरहितं। साधनक्षमं। साधनार्हम्। संक्षिप्तंशब्दाडम्बरशून्यं। निखिलार्थनिरवशेषवक्तव्यार्थप्रति
पादकम्। देशलोकाविरोधि। मध्यदेशीयममुकक्षेत्रम्। शरत्कालीननाम्नकसहस्रंचमदीयमपह्नुतमित्यादिदेशकालवि
रोधविधुरम्। परात्मनोःप्रतिवादिवादिनोर्यैपूर्वजापित्रादयस्त्रयःअनेकेराजानःक्षेत्रादिभुक्तिकालीनास्तेषान्नामभिरङ्कि
तंयुक्तम्। अत्रार्थवत्वादीनिदेशकालविरोधित्वमर्थिप्रत्यर्थिनामवेतिसर्वत्रभाषायामवश्यम्भावानि। नैर्विनासाध्यनिर्देशासि
द्धेःवर्षादीनितुयत्रयावन्त्युपयुज्यन्तेतत्रतावन्त्येवनिवेशनीयानिसर्वाणिसर्वत्रदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात्। तत्रवर्षादीनांकालानां
वृद्धिधनद्वैगुण्यादिविवादेनप्रतिग्रहक्रयादिपौर्वापर्य्यवादेवोपयोगः। देशप्रदेशस्थाननामाह। हर्तृदायकयोरात्मादिपू
र्वजराजादिनाम्नांचस्थावरक्षेत्रादिविवादेषु। साध्याख्याजात्याकारवयसाञ्चौर्य्यादिस्वाम्यविक्रियादिविवादेषु। प्रमाणसं
ख्ययोर्मेयतुलितादिद्रव्यविवादेचौर्य्यादिविवादेच। क्षमालिंगानामुपेक्षितपरोक्षभुज्यमानभूम्यादिविवादे। आत्मपीडाया
वर्णकप्रतिमादिविवादेएवमन्यदप्यूह्यम्। अतएवाशयादाह। कात्यायनः। देशश्चैवतथास्थानंसन्निवेशस्तथैवच
जातिःसंज्ञाधिवासश्चप्रमाणंक्षेत्रनामच॥ पितृपैतामहञ्चैवपूर्वराजानुकीर्त्तनम्। स्थावरेषुविवादेषुदशैतानिनिवेशयेदि
ति। एतेषान्तत्रोपयोगित्वात्। हारितोपि। आसनंशयनंयानन्ताम्रंकांस्यंमनोमयम्। धान्यमश्ममयंयच्चद्विपदञ्चचतुष्प
दम्। मणिमुक्ताप्रवालानिहीरकारूप्यकाञ्चनम्। यदिद्रव्यसमूहःस्यात्संख्याकार्य्यातदैवतु। यस्मिन्देशेचयद्द्रव्यंयेनमाने
नमीयते। तेनतस्मिंस्तदासंख्याकर्त्तव्याव्यवहारिभिरिति। मानसंख्याशब्दावत्रान्योन्योपलक्षणम्। अत्रैतावद्विवक्षितंयत्रया
वदुपयुज्यतेतत्रतावन्निवेश्यंभाषापत्रे। अन्यथासाध्यनिर्देशस्यापूर्वात्वात्पक्षाभासतापत्तेरधिकनिवेशाददृष्टार्थतापत्तेरिति
॥ ❁ ॥ कात्यायनोर्थतएवाह। देशकालविहीनश्चद्रव्यसंख्याविवर्जितः। क्रियामानविहीनश्चपक्षोनादेयइष्यते। क्रिया
प्रमाणम्। मानंसाध्यपरिमाणम्। यद्यपिपूर्वोक्तपक्षलक्षणरहितानाम्पक्षाभासत्वमर्थसिद्धन्तथापिनारदादिभिःस्पष्टार्थं

प्रपञ्चितम् । तत्र नारदः । अन्यार्थमर्थहीनं च प्रमाणागमवर्जितम् । लेख्यहीनाधिकं भ्रष्टं भाषादोषा उदाहृता । एतान्स
एव विवृतवान् । अर्थसाधारणे पक्षे सम्बन्धो यानियुक्तकः । लेखयेत्तु भाषार्थमन्यार्थं तं विदुर्बुधाः । गणकार्य्यमेको वाय
द्यु सम्बन्धी न तद् नियुक्तो वा लेखयेद्यु स्वां भाषायामित्यर्थः । ब्रह्महायमिति द्वेषात् क्रोधाद्वापि वदेत्तु यः । साध्यं च मोचयेत्पश्चाद
र्थहीनां तु तां विदुः । उक्तं साध्यवादिना यस्यान्त्यज्यते सा भाषार्थहीनेत्यर्थः । गणितेनु लिखिते मेये तथा क्षेत्रगृहादिषु । यत्र
संख्या न निर्दिष्टा सा प्रमाणविवर्जिता । संख्यानं संख्येति व्युत्पत्त्या संख्याशब्देन गणनन्तोलनं मानानां परिग्रहः । विद्यया प्राप्तमे
थार्थं लब्धं क्रीतं क्रमागतम् । नन्वेवं लिख्यते यत्र सा भाषाऽऽस्वादनागमा । समा मासस्तथा पक्षस्तिथिर्वारस्तथैव च । यत्रैतानि न लि
ख्यन्ते लेख्यहीनां तु तां विदुः । अवश्यं यद्यत्र पूर्वोक्तरीत्या लेख्यं तद् द्रष्टुं हि वा लेख्यहीनेत्यर्थः । लेखयित्वा तु तां भाषामनिर्दिष्टे तयो
त्तरे । निर्दिशेत्साक्षिणः पूर्वमधिकान्तां विनिर्दिशेत् । साक्षिण इति प्रमाणोपलक्षणं । व्युत्क्रमादत्राधिक्यं तेन प्राप्तकालता
फलिता । यत्र स्यात्तु यथा पूर्वं निर्दिष्टम्पूर्ववादिना । सन्दिग्धमेव लेख्ये न भ्रष्टा भाषान्तु तां विदुः । उभयम्पूर्वमिति पाठे पक्षद्व
यमपि प्रतिज्ञावादिनैव निर्दिष्टं स्यादित्यर्थः । कात्यायनः । अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निःप्रयोजनम् । असाध्यं वा विरुद्धं वाप
क्षाभासं विवर्जयेत् । अप्रसिद्धमाह । बृहस्पतिः । न केनचित्कृतो यस्तु सोऽप्रसिद्ध उदाहृतः । यथा । फलसहस्रमष्टक्षेत्र
मपहृतमिति । मदीयं शशविषाणं गृहीत्वा न प्रयच्छतीत्यादि अप्रसिद्धमित्याह विज्ञानेश्वरः । बृहस्पतिनाऽन्यदसाध्योदाहर
णमुक्तं तच्चवक्ष्यते । निराबाधं निरूपद्रव्यमस्मिन्मन्दिरदीप्यमानदीपकप्रकाशेनायं स्वमन्दिरे व्यवहरतीति प्रभृति निरर्थम
भिधेयहीनं मदीयं कचटतपजबगडदशं गृहीत्वा न ददातीत्यादि विज्ञानयोगी । बृहस्पतिवचनात्त्वन्यथा निरर्थकपदार्थः प्रती
यते । यथाह । स्वल्पापराधः स्वल्पार्थो निरर्थक इति स्मृत इति । एतस्योदाहरणं स्मृतिचन्द्रिकायां । अहमनेन सस्मितमीक्षि
तः । मामकीं शिक्षा तेनापहृतेत्यादीनि । निष्प्रयोजनं यथायं देवदत्तो मद्गृहसन्निधौ सुस्वरमधीत इत्यादि मिताक्षरा स्मृतिच

न्द्रिकयोदाहृतम्। बृहस्पतिनातथैवलक्षितम्। कार्य्यबाधाविहीनस्तुविज्ञेयोनिष्प्रयोजनइति। सएवप्रकारान्तरेणापि निरर्थनिष्प्रयोजनौलक्षितवान्। कुसीदाद्यैःपदैर्हीनोव्यवहारनिरर्थकः। वाक्यारुष्यादिभिश्चैवविज्ञेयोनिष्प्रयोजनः। कुसीदमृणादानन्तत्प्रभृतिभिश्चतुर्दशभिरर्थविषयव्यवहारैर्हीनोनिरर्थकः। वाक्यारुष्यादिर्भिर्हिंसात्मकैश्चतुर्भिर्हीनो निष्प्रयोजनइत्यर्थः। अष्टादशःपदाविषयःपक्षोदुष्टइत्याशयः। असाध्यविरुद्धावाहसएव। ममानेनप्रदातव्यंशशशृङ्गकृतन्धनुः। असम्भाव्यमसाध्यन्तम्पक्षमाकुर्मनीषिणः॥ यस्मिन्नावेदितेपक्षेप्राड्विवाकेथराजनि। पुरेराष्ट्रेविरोधस्याद्विरुद्धःसोभिधीयतइति। मिताक्षरायामसाध्यविरुद्धान्ययोक्तौ। देवदत्तेनाहंसभ्रूभङ्गमुपहसितइत्याद्यसाध्यसाधनासंभवात्। अल्पकालत्वान्नसाक्ष्यादिसम्भवोत्पलत्वान्नदिव्यमिति। मूकेनाहंशप्तइत्यादिविरुद्धमिति। पुरराष्ट्रादिविरुद्धमपिविरुद्धपदेनव्याख्यायशङ्काविवर्जितइत्यादिस्मृत्यन्तरस्मृतदर्शितयोदाहृतन्तच्चपूर्वमस्माभिरनादेयमव्यवहारनिरूपणेलिखितम्। अन्येपिपक्षाभासाःस्मृतिचन्द्रिकोदाहृतवचनोक्ताज्ञेया। यथाभिन्नक्रमोव्युत्क्रमार्थःप्रकीर्णार्थोनिरर्थकः। अतीतकालोविद्दिष्टःपक्षोनादेयइष्यते॥ यथास्थानानिवेशेननैवपक्षार्थकल्पना। शस्यतेतेनपक्षःसभिन्नक्रमउदाहृतः॥ व्यस्ताक्षरसन्निवेशोभिन्नक्रमइतियावत्॥ व्युत्क्रमार्थोव्यवहितान्वयेनार्थावोधकः। प्रकीर्णार्थोऽसंकलितार्थः॥ मूलमर्थम्परित्यज्यतद्गुणोयत्रलिख्यते। निरर्थकःसवैपक्षोभूतसाधनवर्जितः। भूतकालमतिक्रान्तन्द्रव्यंयत्रहिलिख्यते। अतीतकालःपक्षोसौप्रमाणेसत्यविस्मृतः। यस्मिन्पक्षेद्विधासाध्यम्भिन्नकालविमर्शनम्। विमृष्यतेक्रियाभेदात्सपक्षोद्दिष्टउच्यते॥ भूतसाधनंमूलभूतंसाधनन्तेनवर्जितः। भूतकालःसाध्यकालः। अन्यानपिपक्षाभासानाहसएव। अन्याक्षरनिवेशेनअन्यार्थगमनेनच। आकुलन्तुभवेल्लेख्यंक्रियाचैवाकुलाभवेत्। साधनंसहसाध्येननिर्दिष्टंयत्रलेखयेत्। उक्तिक्रमविहीनत्वात्सोपिपक्षोनसिध्यतीति। विरुद्धस्याविरुद्धस्यद्वावप्यर्थौनिवेशितौ। एकस्मिन्यत्रदृश्येतेतंपक्षन्दूरत

स्त्यजेत्। परस्परविरुद्धानियःपदानिनिवेशयेत्। विरुद्धपदसंकीर्णाभावात्तस्यनसिध्यतीति। यत्तु। पुरराष्ट्रविरुद्धश्च यश्चराज्ञाविवर्जितः। अनेकपदसंकीर्णःपूर्वपक्षोनसिध्यतीतिस्मरणात्तस्यायमर्थः। राज्ञाविवर्जितोराजव्यक्तमुक्तादिविषयकर्णादानादिपदमिश्रितस्तुक्रियाभेदेनयुगपन्नसिद्ध्यतीति। मदीयारूपकाइयन्तोनयावृद्ध्यानेनगृहीताःसुवर्णञ्चयदस्यहस्तेमयानिक्षेपीकृतमयमिदंमदीयक्षेत्रमपहरतीत्यनेकपदविषयस्यापिपक्षस्य क्रमेणाप्यनुपादेयत्वेतत्वनिर्णयाभावप्रसंगेनयुक्तिविरोधात्। बहुप्रतिज्ञंयत्कार्यंव्यवहारेषुनिश्चितम्। कामन्तदपिगृह्णीयाद्राजातत्त्वबुभूत्सयेतिकात्यायनवचनविरोधाच्च। तस्माद्युगपत्पक्षाभासतेत्येवरमणीयम्। अनेकवस्तुसङ्कीर्णस्यापक्षत्वन्तत्पदसम्बद्धम्। हिरण्यरूपकवासांसिवानेनमत्तोवृद्ध्यागृहीतान्यस्यहस्तेमयानिःक्षिप्तान्यनेनापहृतानिवेत्येकस्मिन्नपिपदेयुगपदपीदृशपक्षोपन्यासस्यादुष्टत्वात्। साध्यंचविधिमुखेनप्रतिषेधमुखेनवापक्षनिक्षेपणीयमित्याहकात्यायनः। न्यायंसन्तोच्छतेकर्तुमन्यायंवाकरोत्ययम्। नलेखयतियस्त्वेवंतस्यपक्षोनसिध्यति। न्यायंस्वमित्यनेनममैतावद्धनमादायनददातीत्यादिप्रतिवन्धमुखतोपिलक्षिता। अन्यायंवेत्यनेनममेदमपहरतीत्यादिविधिमुखताप्रदर्शिता। वृहस्पतिरपि। प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तंसाध्यंसत्कारणान्वितम्। निश्चितंलोकसिद्धञ्चपक्षम्पक्षविदोविदुरिति। प्रतिज्ञादोषैःप्रतिज्ञासंन्यासादिभिर्मुक्तंरहितम्। तेचदर्शिताःप्राक्। साध्यंसाध्यार्हम्। प्रत्यर्थिधर्म्मविशिष्टधर्मिवचनमितियावत्। सत्कारणान्वितंस्फुटदोषरहितहेतुसहितम्। निश्चितंसन्देहाजनकंवाक्यरचनायुक्तन्तुस्वयमेवनिश्चितंविप्रतिपन्नावर्थनिश्चयाभावात्। लोकसिद्धंव्यावहारिकधर्मविरुद्धम्। अतएवमनुः। सत्यानभाषाभवतियद्यपिस्यात्प्रतिष्ठिता। बहिश्चेद्भाष्यतेधर्म्मान्नियताद्व्यावहारिकात्। प्रतिष्ठितापसिद्धत्वादिदोषनिर्मुक्तादिभाषाप्रतिज्ञाव्यावहारिकधर्म्माविरुद्धाचसत्यायाह्यानभवतिराजादीनामित्यर्थः। भवदेवस्तु। यत्तश्रुतमात्रमेवसतिलोकानांसम्प्रत्ययस्तल्लोकसिद्धन्तेननिर्धनकृतोलक्षादिसंख्यधनाक्षेपोनपक्षइतिव्याचख्यौतद्धा

धरूपप्रतिज्ञादोषवत्त्वेनैव तादृशपक्षस्य निराकरणात्। प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तमित्यनेनैव गतार्थे। अयञ्च पक्षः प्राक्पाण्डुलेख्यं
भूमिफलकादौ कारयित्वा शोधितः पश्चात्पत्रे लेखनीयः। तथा च बृहस्पतिः। अधिकाञ्छातयेदर्थान्न्यूनांश्च परिपूरयेत्।
भूमौ निवेशयेत्तावद्यावदर्थो विनिश्चितः। शातयेदुद्वपेत्। भूमाविति पाण्डुलेख्ययोग्याधारोपलक्षणम्। अतएवाह। स
एव। पूर्वपक्षं स्वभावोक्तम्प्राड्विवाकोऽभिलेखयेत्। पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रे विशोधितमिति। स्वभावोक्तन्नभयाद्युपाधिनो
क्तम्। व्यासोऽपि। पाण्डुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत्। ऊनाधिकन्तु संशोध्य पश्चात्पत्रे निवेशयेत्। शोधनञ्चोत्तरयोग्य
तावधिविधेयम्। नततः परमनवस्थापत्तेरदृष्टार्थतापाताच्च। तथा च नारदः। शोधयेत्पूर्ववादन्तु यावन्नोत्तरदर्शने। अव
ष्टब्धस्योत्तरेण निवृत्तं शोधनम्भवेत्। अवष्टब्धस्योत्तरयोग्यस्य यस्त्वर्थं प्रगल्भत्वात्पक्षस्य दोषगुणहानादानाभ्यां शोधयितुमक्ष
तस्तस्य वक्तव्यार्थं निर्धार्य सभ्यैरेव संशोधनीयः। यथाह बृहस्पतिः। अभियोक्ता प्रगल्भत्वाद्वक्तुन्नोत्सहते यदा। सभ्यैस्तु शोध
नन्तस्य कार्यमर्थानुरूपतइति। यद्विभाषामशोधयित्वैवोत्तरन्दापयन्ति सभ्यास्तदा रागाल्लोभाद्भयाद्वापीत्याद्युक्तदण्डेन स
भ्यान्दण्डयित्वा पुनः प्रतिज्ञालेखनपूर्वकं व्यवहारः। प्रवर्त्तनीयो राज्ञेति तात्पर्य्यम्। यदार्थिप्रत्यर्थिनोर्ल्लेखना पाठवद्राज
कीयलेखकद्वारा तौ भाषोत्तरे लेखयतः। स चान्यतरपक्षपातेनान्यथा लिखत्यन्यरत्तराज्ञा चौरवद्दण्ड्य इत्याह कात्यायनः। अन्य
दुक्तं लिखेद्यन्यदर्थिप्रत्यर्थिनां वचः। चौरवच्छासयेत्तन्तु धार्मिकः पृथिवीपतिरिति। अत्र शासयेदित्युक्तेस्तत्प्रयोजनम्पुनस्ता
दृशकार्यैवृत्तिनिरोधे॥ स्मृतितत्त्वे तु चौरवच्छासयेदित्येव पठितम्॥●॥ एवमुक्तलक्षणः पक्षश्चतुर्विधः। तथा च बृहस्पतिः। शं
॥ ६९ ॥ काभियोगस्तत्त्वञ्च लभ्येऽर्थेऽभ्यर्थितन्तथा। वृत्ते वादे पुनर्न्यायः पक्षो ज्ञेयश्चतुर्विधः। चतुर्विधः पूर्वपक्षः प्रतिपक्षस्तथैव च। च
॥ ७० ॥ तुर्धा निर्णयः प्रोक्तः कैश्चिदष्टविधः स्मृतः॥ भ्रान्तिः शङ्का समुद्दिष्टा तत्त्वन्तत्त्वार्थदर्शनम्। लभ्येऽर्थेऽभ्यर्थनं मोहस्तथा वृत्ते पुनः क्रि
॥ ७१।७२ ॥ येति। नारदः। सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता। तद्धानौ हीयते वादी तरंस्तामुत्तरो भवेत्। उत्तरञ्चकृष्टो विज

येतियावत्। यद्यपिन्यायाख्यपञ्चावयववाक्यान्तर्गतप्रतिज्ञास्वरूपंसाध्यधर्मविशिष्टधर्म्मिवचनमात्रंतथाप्यत्रसत्कारणान्वि
तमित्युक्तत्वात्सहेतुकसाध्यविशिष्टधर्मिवचनंप्रतिज्ञेतिगम्यते। हेतोश्च पक्षभूताऽधमर्णादिनिष्ठत्वन्तदनंगीकृतंक्रियापा
देनसिध्यतीतिध्येयम्। तथासतिस्थापनानुमानप्रयोगएवप्रतिज्ञा। प्रतिस्थापनानुमानप्रयोगएवचोत्तरमत्रपर्यवस्य
ति। अतएवस्मृत्युक्ताऽभयाभासाय थायथमर्थान्तरमप्यनुयोज्यानुयोगासिध्यादिनिग्रहस्थानहेत्वाभासादिष्वेवपर्यव
स्यन्ति। ततश्चत्वंशतंमह्यन्धारयसि। घटत्वेनमत्तोगृहीतत्वावद्धनत्वादितिभाषाशरीरम्। नधारयाम्यगृहीतत्वात्प्रति
दत्तत्वाद्वेत्याद्युत्तरशरीरम्। अत्रचनसाधुशब्दनियमस्तदनभिज्ञानामर्थार्थिप्रत्यर्थित्वदर्शनात्। बोधकास्तुयेयांयेशब्दाः
प्रसिद्धास्तैरेवभाषालिखनीयम्। प्रतिवादिसभ्यादीनांतदभिज्ञत्वेभाषाद्वयाद्यभिज्ञैस्तैरेवबोधनीयाइत्याद्यूह्यम्। अतए
वविष्णुधर्मैध्यापनेपिसाधुशब्दनियमान्नारदउक्तः। संस्कृतैःप्राकृतैर्वाक्यैर्यःशिष्यमनुरूपतः। देशभाषाद्युपायैश्चबोधये
त्सगुरुःस्मृतइति। इतिप्रतिज्ञापादोनिरूपितः ॥●॥ अथोत्तरपादोनिरूप्यते। तच्चनिर्दोषायाम्भाषायांनिश्चितत्तदर्थेन
प्रत्यर्थिनोत्तरन्देयम्। तथाचबृहस्पतिः॥ विनिश्चितेपूर्वपक्षेयाह्यायाह्यविशोधिते। प्रतिज्ञार्थेस्थिरीभूतेलेखयेदुत्तरन्त
तः। विनिश्चितेसंशयरहितज्ञानगोचरीकृतार्थेविशोधितेऽतएवस्थिरीभूतेलेखयेदितिवाचयेदित्यस्याप्युपलक्षणंवाचनपू
र्वकत्वाल्लेखनस्य। इदञ्चार्थिसन्निधावेवलेखनीयमित्याह। याज्ञवल्क्यः। श्रुतार्थस्योत्तरंलेख्यंपूर्वावेदकसन्निधौ। श्रु
तोभाषार्थोयेनप्रत्यर्थिनासःश्रुतार्थस्तस्येतिकर्त्तरिषष्ठी। तेनलेख्यमित्यर्थः। पूर्वावेदकोर्थीपूर्वपक्षाद्युत्तरोपन्यासइत्युत्तरंपू
पक्षोपमर्दकमुच्यतेयथाहतुर्नारदप्रजापती। पक्षस्यव्यापकंसारमसन्दिग्धमनाकुलं। अव्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरन्तद्विदो
विदुरिति। पक्षस्यव्यापकंनिराकरणसमर्थं। सारंन्याय्यम्। असन्दिग्धंसन्देहजनकनानार्थादिशब्दरहितं। अनाकुलंपूर्वा
पराविरुद्धम्। अव्याख्यागम्यमप्रसिद्धदेशभाषाभिधानेनाप्रसिद्धार्थपददुश्लिष्टविभक्तिसमासव्यवहितयोजनाव्यवधारण

कल्पनाविपरीणामसाध्याहाराभिधानेनवायत्क्लिष्टव्याख्यानेनदुर्गमार्थंनभवति । हारीतोपि । पूर्वपक्षार्थसम्बन्धमनेकार्थ मनाकुलम् । उपयुक्तमव्यस्तपदंव्यापकंनातिभूरिच । सारभूतमसन्दिग्धंस्वपक्षैकान्तसम्भवम् । अर्थिश्चव्यमगूढार्थन्देय मुत्तरमीदृशमिति । अनेकार्थमनेकेऽर्था उपयुक्ताविशेषणाद्योयत्रतत्तथा । नत्वनेकार्थपदयुक्तन्तस्यसन्दिग्धत्वेनदुष्ट त्वात् । अनाकुलमुक्तार्थम् । उपयुक्तशब्दैरन्यूनमनल्पं । अव्यस्तानिव्यत्यासयोजनानपेक्षाणिपदानियत्रतदव्यस्तपद म् । व्यापकम्परिपूर्णार्थं । नातिभूरि अनुपयोगिविस्तररहितम् । सारभूतत्वासन्दिग्धत्वेव्याख्याते । स्वपक्षैकान्तसम्भवम् । स्वपरिगृहीतपक्षएवैकान्तेननियमेनसम्भवतिनकथञ्चिदपिपक्षान्तरकक्षामवगाहतेतत् । अन्यद्व्यक्तार्थम् । शाठ्यदर्पा दिभिर्य्यदोत्तरंनददातिप्रतिवादीतदाकथञ्चित्सभ्यप्राड्विवाकेनराज्ञोत्तरन्दापनीयमित्याह । बृहस्पतिः । पूर्वपक्षेयथा र्थन्तुनदद्यादुत्तरन्तुयः । प्रत्यर्थीदापनीयःस्यात् सामादिभिरुपक्रमैः । प्रियपूर्वंवचःसामभेदस्तद्भयदर्शनम् । अर्था पकर्षणन्दण्डस्ताडनंबन्धनन्तथा । उभयैश्चोद्यमानस्तुनदद्यादुत्तरन्तुयः । अतिक्रान्तेसप्तरात्रेजितोसौदण्डमर्हति । उभयैर्मृदुभिस्तीव्रैश्चोपायैरित्यर्थः । कात्यायनः । यथार्थमुत्तरन्दद्यादयच्छन्तन्नुदापयेत् । मोहाद्वायदिवाशाठ्याद्यन्नोक्तं पूर्ववादिना । उत्तरान्तर्गतंवापितद्ग्राह्यमुभयोरपि । मोहादिवशात्पूर्ववादिनाप्रागनुक्तमप्युत्तरान्तर्गतमुत्तराभिधानसम यएवप्रोच्यमानमुभयोरुत्तरवादिव्यवहारदर्शिनोर्याह्यंग्रहणार्हम्भवतीत्यर्थः । उत्तरलेखनोत्तरन्तुनप्राह्यमित्यर्थसि द्धमपिस्पष्टार्थमाह । सएव । उभयोर्लिखितेवाच्येप्रारब्धेकार्यनिर्णये । अयुक्तन्तत्रयोब्रूयात्तस्मादर्थात्सहीयतेइति ॥
॥ ८९ ॥ ❁ ॥ अथोत्तरभेदाः । तत्रकात्यायनः । सत्यंमिथ्योत्तरञ्चैवप्रत्यवस्कन्दनन्तथा । पूर्वन्यायविधिश्चैवमुत्तरंस्याच्चतुर्विं
॥ ९० ॥ धमिति ॥ सत्यंसम्प्रतिपत्तिः । प्रत्यवस्कन्दनङ्कारणोत्तरम् । व्यासः । साध्यस्यसत्यवचनंप्रतिपत्तिरुदाहृता । यथारूप
॥९१।९२॥ कशतंमह्यन्धारयसीत्युक्तेसत्यन्धारयामिदास्यामीतिच । यद्यपिभाषार्थस्यानिराकरणादनुत्तरत्वमस्याभाति । तथाप्य

भियोक्तासाध्यतयोपन्यस्तस्यसिद्धत्वोपन्यासात्साध्यत्वनिराकरणादुत्तरत्वमस्यावसेयम्। तथाचस्मरणम्। अनुक्ताकारणं यत्रपक्षवादीप्रपद्यते। प्रतिपत्तिस्तुसाज्ञेयाकारणेदूषणांपृथक्॥ कारणम्परोक्तहेतुदूषणं। वादीप्रत्यर्थी। कारणेकारणो त्तरेपृथक्दूषणम्भवेदित्यर्थः। नचास्याःसिद्धसाधनत्वेनसदुत्तरत्वेपूर्ववादिनोनियहस्थानंस्यादितिशंक्यंइष्टापत्तेः। पराजयेपिपूर्ववादिनोदण्डःपरंनभवतिअपराधाभावात्। वाचस्पतिस्तुतत्वनिर्णिनीषुकथायाःसिद्धसाधनस्यादोषत्वान्ननियहो पीत्याह। नचैवन्धर्माधिकरणप्रवेशपक्षलिखनेपूर्ववादिनोवृथेतिवाच्यम्। प्राग्विप्रतिपन्नस्यानुतापवतःप्रत्यर्थिनःपश्चाद पिसंप्रतिसम्भवात्सन्धिकरणोत्तरमिव। सन्धिकरणञ्चनिरूपयिष्यते॥ ● ॥ मिथ्योत्तरन्तुनधारयामीत्यादि। यथाहकात्या यनः। अभियुक्तोऽभियोगस्ययदिकुर्यादपह्नवम्। मिथ्यातत्तुविजानीयादुत्तरंव्यवहारतइति॥ व्यासोपि। मिथ्यास्यात्साध्य निह्नुतिरिति। साध्यस्यसहेतुकसाध्यस्यशब्दतोर्थतोवानिह्नवोमिथ्योत्तरमित्यर्थः। केवलसाध्यनिह्नवस्यसंप्रतिपत्तिभिन्नो त्तरान्तरेष्वपिप्रसंगादितिवाचस्पतिः। तच्चिन्त्यं। सहेतुकसाध्यनिह्नवस्यतत्रापिसम्भवात्। तस्मादपह्नवमात्रंकारणाद्यसं वलितंमिथ्योत्तरम्। कारणप्राङ्न्यायसम्वलितन्तूत्तरान्तरेइतिवयम्॥ ● ॥ एतच्चमिथ्योत्तरञ्चतुर्विधम्। मिथ्यैतन्नाभिजा नामितदातत्रनसन्निधिः। अजातश्चास्मितत्कालइतिमिथ्याचतुर्विधमितिव्याससम्मरणात्। अत्रचमिथ्यैतदितिकण्ठतोप ह्नवोनजानामीत्यादिरर्थतः। अतएवाहकात्यायनः। श्रुत्वाभाषार्थमन्यस्तुयदितम्प्रतिषेधति। अर्थतःशब्दतोवापिमिथ्या तज्ज्ञेयमुत्तरमिति। अत्रवाचस्पतिः। भाषार्थस्यसहेतुसाध्यस्यमिथ्योत्तरेणनिह्नवेपिहेत्वपह्नवांशएवस्वरूपासिद्धिरुपस्था पनादोषः। साध्यापह्नवांशस्तुकारणोत्तरादिव्यवच्छेदकतयात्रांतर्भाव्यते। तथाहि। गृहीतवान्कारणेभाषावादिनासा ध्यञ्चपन्यस्तेकालदेशविशेषगर्भायान्तस्यांमयानगृहीतइतिहेत्वभावशब्देनैवोच्यते। कालविशेषगर्भायान्तुतदानाहंजा तइत्यर्थात्। देशविशेषगर्भायामपितदातत्राहंनासमित्यर्थात्। अतएवार्थिकभाषाप्रतिषेधस्त्रिविधःसोपादेशमि

नचैवंग्रहणास्कन्दनयोरसन्निधानाजन्मनोरेवप्रतिपाद्यतास्तु किमर्थि
थ्योत्तरम् । आद्यस्तु केवलमिथ्योत्तरमिति । नचैवंग्रहणास्कन्दनयोरसन्निधानाजन्मनोरेवप्रतिपाद्यतास्तु किमर्थि
कायग्रहणापर्य्यन्ततात्पर्य्येणेतिवाच्यम् । यद्यपि तदाजातस्तत्र संस्कृतथापि न गृह्णातिनादृशां सर्वैषांग्रहणाभावादतः सन्निधा
नजन्ममात्रस्यग्रहणाव्याप्तत्वाज्ज्ञापकाभावात् । व्याप्यग्रहणाभावासिद्धेस्तत्कालीनजन्माभावसन्निधानाभावयोरेवग्रहणाभा
वसाधकता । नह्यनुत्पन्नोगृह्णात्यसन्निहितोवेतिसम्भवतोनितावत्पर्य्यन्ततात्पर्यावश्यम्भावात् । अतएवसर्वस्मिन्नपिमिथ्यो
त्तरेस्थापकस्यग्रहणस्थापनायक्रियोपन्यासइत्याह । तदुक्तं । साध्यानांलिंगितहेत्वभावमात्रोपन्यासेऽर्थान्तरत्वापाता
त् । हेतुत्वस्यसाध्यनिरूपितत्वेनतदभावमुखेनसाध्यभावव्यवस्थापनएवस्थापनादूषणासम्भवात् । उत्तरान्तरव्यवच्छेद
मात्र स्यादृष्टतार्थपत्तेस्त्र । यत्रतुपूर्ववादिनः पित्रर्णादिग्रहणहेतुकधारणादिप्रतिज्ञातत्राज्ञानद्वारकसाक्षाद्वातदपह्नवोमि
थ्योत्तरम् । तत्कालाजन्मतद्देशासन्निधानयोरेतदीययोस्तदीययोस्तदीयग्रहणाभावासाधकत्वात् । अतएवप्रकाशस्वामि
नायेनाष्टिकेनादत्तत्वादिकमपिप्रमापणीयमित्यभियुक्तस्मरणमपिसंगच्छते । अन्यथादूषणादत्तत्वाद्यनुपन्यासाददत्तत्वा
दिप्रमापणमधिकंस्यात् । तेनतत्प्रतिपादनेदत्तत्वादेर्नाष्टिकोक्ततत्त्वास्कन्दकत्वादस्यप्रत्यवस्कन्दनरूपत्वात्तस्यैवतत्साध
नापत्तौमिथ्याक्रियापूर्ववादइतिविरुध्येत । इष्टापत्तावुच्यमानायांमिथ्योत्तरभेदत्वोक्तिविरोधात् । प्रत्यवस्कन्दनन्नामसत्यं
गृहीतम्परन्तुप्रतिदत्तम्प्रतिग्रहलब्धंवेत्यादि । यथाहनारदः । अर्थिनालेखितोयोर्थः प्रत्यर्थीयदितन्तथा । प्रपद्यकारणं
ब्रूयात्प्रत्यवस्कन्दनंस्मृतमिति । प्रपद्यस्वीकृत्य । यद्यपिभाषार्थस्यनसर्वांशस्वीकारोत्रसम्प्रतिपत्तिलापत्तेः । कारणोक्त्या
नर्थक्यापाताच्च । तथाचग्रहणेनधारणेनतेनचप्रत्यर्पणीयत्वेसाध्यत्वेनप्रतिज्ञातेनग्रहणांशमभ्युपेत्यप्रतिदानेनप्रतिग्रहादि
नावाधारणात्प्रत्यर्पणीयत्वाभावम्प्रत्यर्थीसाधयति । मिथ्योत्तरादतएवास्यभेदः । तत्रभाषार्थस्यसर्वस्यापह्नवादत्रत्वेकदेशा
नपह्नवात् । प्राङ्न्यायेतुयथाययमुभयसंभवइतितत्तोपिभेदः । तच्चतत्रैवविवक्ष्यामः । यत्तुप्राङ्न्यायोधार्यमाणत्वादिसा

मान्याभावज्ञापकः कारणोत्तरन्तु तद्धंसज्ञापकमिति तयोर्भेद इति वाचस्पतिनोक्तम्। न तु च्छम्। प्राङ्न्यायेनापि कारणमुखे
नोभयोरपि ज्ञापनसम्भवात्। तस्मादस्मादुक्तमेव भेदकं ज्यायः। त्रिविधश्चैतत्। स्थापनाधिकबलत्वात्समबलवत्त्वाद्दूत
बलञ्चेति। उदाहृतमेवाधिकबलम्। तत्र हि मह्यमयंशतस्य धारयः। प्रतिदेयतयामत्तो गृहीततावद्धनत्वादित्यादिभा
षायाञ्चिर्व्यातनादिस्थले व्यभिचारवारणायेदानीं तनधारणा द्युर्थापत्तिगम्यमपरिशोधितत्वादिविशेषणमर्थिनोवश्यं
हृदिस्थमास्थेयन्तथाच प्रतिदानाद्युपन्यासेन तत्सिद्धिः। प्रत्यर्थिनोक्ताभवतीति ध्येयम्। कात्यायनोपि स्पष्टमाचष्टे। अ
र्थिनाभिहितो ह्यर्थः प्रत्यर्थी यदि तत्तथा। प्रपद्य कारणं ब्रूयादाधर्य्यं भृगुरब्रवीत्। इति। आधर्य्यमधरत्वन्दुर्बलत्वमिति
यावत्। पूर्वपक्षस्येति शेषः। पूर्वपक्षदौर्बल्योत्तरस्य प्राबल्यमर्थात्तदुक्तम्। अतएव नारदः। आधर्य्यं पूर्वपक्षस्य य
स्मिन्नर्थवशाद्भवेत्। विवादे साक्षिग्रहणं प्रमाणमात्रोपलक्षणम्। प्रदीपकृतस्तु। धार्यमाणत्वेकारणं गृहीतत्वं प्रपद्य ब्रुया
त्। परिशोधनादिकमिति शेषः। अपरिशोधितत्वादिकञ्च स्थापनाहेतुविशेषणं करणरवेणाशेयमित्याहुः। तन्न। व्यव
हितयोजनाध्याहारयोर्विना कारणमनुचितत्वात्। कारणम्प्रपद्येत्यन्वये तमित्यस्य साकांक्षत्वेनानन्वयप्रसंगाच्च। अन्येतु प्रप
द्य स्थापनाहेतुमभ्युपेत्य यत्तद्विपरीतवचनन्तत्कारणोत्तरमिति त्रितयपरमेवेदं वचनमिति वदन्ति। अत्राधिकसमबल
त्वादुक्तं खण्डयद्भिरनुपदमेवोद्धरिष्यते। समबलमियम्भूर्भट्टीयाक्रमागतत्वादित्येकेनभाषितेऽपरेपितद्वेवोत्तरयति सत्प्र
तिपक्षरीत्येति। दुर्बलं कारणोत्तरन्तु मयेयं विंशतिवर्षावधिभूमिरमुकस्वामिकाधीनेतीभाषायां स्वामिनैव पञ्चवर्षावधिम
प्याहितत्वान्मदीयेति सत्प्रतिपक्षरीत्योत्तरितआधौ प्रतिग्रहक्रीतेपूर्वानुबलवत्तरोतिवचनाद्दुर्बलम्। अत्रचाधिकब
लेप्रतिवादिनः प्रमाणोपन्यासाधिकारः प्रबलत्वसाधनाय। अन्ययोस्तु पूर्ववादिन एव। गुणवभिहितेहेतौ प्रतिवादिक्रिया

भवेत् । दुर्बलेवादिनःप्रोक्तातुख्यैःपूर्वक्रियैवचेतिस्मरणात् । कारणात्पूर्वपक्षोपिऽत्तरत्वम्प्रपद्यते । अतःक्रियायदाप्रोक्ता
पूर्वपक्षप्रसाधिनी ॥ इतिकारणाद्बलवत्वात् । ऽत्तरत्वमुत्तमत्वम् । पूर्वपक्षबलवत्वहेतुकांपूर्ववादिनःक्रियाम्प्रतिपादयिता
कात्यायनेनोत्तरस्यापिबलवत्वऽत्तरवादिनःक्रियेत्युक्तम्भवति । इदंवाचस्पतिमिश्रोक्तम् । व्यवहारतत्वकाराभ्युपेतञ्चकार
णोत्तरत्रैविध्यमयुक्तम् । वचनानारूढत्वाद्युक्त्यभावाच्च । तथाहि । अर्थिनालेखितइत्यादिनारदवाक्यस्याधिकबलकार
णविषयत्वेनकिञ्चिद्वीजमस्ति । प्रत्युततस्यतन्मात्रविषयत्वेत्रितयसाधारणकारणोत्तरस्वरूपाभिधायकवचनान्तरसामान्यस्व
रूपाज्ञानप्रसंगः । भवताप्येतस्यत्रितयसाधारण्यान्यभ्युपगमाच्च । समानबलोनबलविषयवचनान्तराभावाच्च । यत्रोच्यतेका
त्यायनीये । अर्थिनाभिहितोह्यर्थःप्रत्यर्थीयदितन्तथाप्रपद्यकरणंइत्यादिवाक्येनारदीयेवाधर्यैपूर्वपक्षस्येत्यादिवाक्येतावदा
धर्यैश्रुत्रोपादानात्समोनवलकारणोत्तरेविषयीभवतुमर्हतितदेकवाक्यतयार्थिनालिखितोयोःप्रत्यर्थीइत्यपिनारदवाक्यमधि
कबलकारणोत्तरविषयमेवेति । तदबुद्धिपूर्वकम् । तथासतिनारदीयमेववचनद्वयमनर्थकम्प्रसज्यतइतिसामान्यविशे
षविषयत्वमेवतस्याभ्युपगन्तव्यम् । अस्त्वेवन्तथासतिसामान्यलक्षणानभिधानदोषोपिप्रतिक्षिप्तः । आधर्यैपितबवचनयो
रुक्तयुक्त्योर्बलमात्रविषयत्वम् । समबलातिबलयोस्त्वाधर्ष्याभावान्नदाक्षिप्तंलक्षणान्तरमूह्यमितिसर्वंसुस्थमितिचेन्न
आधर्ष्यमुपमर्दकत्वंवाद्युपन्यस्तग्रहणांगीकारेणाधारणादिकारणप्रतिदानाद्युपन्यासेतस्यैवसाध्यत्वाविर्भावेतदुक्तग्रहण
योःप्रमाणोपन्यासानपेक्षत्वमेव । इदमेवाभिप्रेत्यकल्पतरौलक्ष्मीधरोप्याह । आधर्ष्यंप्रमाणानर्हत्वम्पूर्वपक्षस्येत्यर्थइति ।
अतएवकारणेप्रतिवादिनीतिसामान्यतएवकारणोत्तरेप्रतिवादिनएवक्रियावक्ष्यते । तेनयत्रितयसाधारणत्वमस्यवच
सोन्यमतमुपन्यस्याधर्ष्यांक्तिविरोधाद्दूषितम् । तदप्ययुक्तम् । वस्तुतस्तुप्रमाणोपन्यासेतत्सामीचीन्यासामीचीन्यज्ञतंत्रैविध्य
मुत्तरान्तरेपिपारमार्थिकंसम्भवत्येवेतिकारणोत्तरमात्रेतदभिधानमर्हन्नतःपूर्वन्त्वत्रापिदुर्ज्ञेयम् । स्वस्याभिमानेनतुपक्षोत्त

रयोःसार्वत्रिकमधिकबलत्वमेव। अन्यथाविवादाप्रवृत्तिप्रसक्तेःप्रमाणोक्तिप्रत्याकलितयोस्तद्विवेचनार्थयोरत एवोपयोगे। न्यथाधिकबलकारणोत्तरे तयोरनुपयोगाद्विपात्त्वप्रसङ्गः। संप्रतिपत्तिवत्। गुणवभिहितेहेत्वाविव्यादेस्तुस्मरणस्यनका रणोत्तरत्रैविध्येनक्रियाव्यवस्थापकत्वम्। कारणेप्रतिवादिनीतिसामान्यवचनसंकोचस्यनिर्युक्तिकस्यप्रसक्तेःकिन्तुमिथ्या द्युत्तरत्रैविध्येन। तथाहिगुरौपूर्वपक्षोक्तहेत्वभ्युपगमेनकारणोत्तरेकारणोपन्यासात्प्राङ्न्याये च तदुपन्यासात्तयोःसाध्यत्वा विर्भावेवाद्युक्तसाध्येसाध्यत्वतिरोधानात्प्रतिवादिनक्रिया। दुर्बलेतूत्तरेमिथ्याख्येभावरूपत्वेनभावप्रमाणाभावमात्रेणसिद्धेः साध्यत्वानर्हैर्वादिसाध्यस्यसाध्यत्वात्तिरोधानात्तस्यक्रिया। तुल्येद्वयोरपिभावसाधकयोरर्थिप्रत्यर्थिनोःपूर्वक्रियापूर्वैममे दर्मितिवदतोन्यतरस्येत्यर्थः। इदञ्चसाक्षिषूभयतःसत्स्वित्यादिवचनंव्याचक्षाणानिपुणतरमुपपादयिष्यामः। कारणात्पू र्वपक्षोपीतिकात्यायनीयन्तुप्रामाणिकत्वनिबन्धनपूर्वपक्षस्योत्तमत्वम्प्रतिपादतःयद्यत्रपूर्ववादिनःक्रियावाक्यान्तरेणोक्तातद्विष यत्वेनाप्युपपद्यतइतिनकिञ्चिदेतत्। अतएवमिताक्षराकल्पतरुरत्नाकरमदनरत्नस्मृतिचन्द्रिकाकारादिभिरिदमुपेक्षितम्॥ ॥ ❁ ॥ प्राङ्न्यायलक्षणमाह। हारीतः। अस्मिन्नर्थेसमानेनवादःपूर्वमभूत्तदा। जितोयमितिचेद्ब्रूयात्प्राङ्न्यायःस्यात्तदुत्त रम्। कात्यायनवृहस्पती। आचारेणावसन्नोपिपुनर्लेखयतेयदि। सोभिधेयोजितःपूर्वंप्राङ्न्यायश्चसउच्यतइति। अतःप्रा ङ्न्यायपदमन्वर्थम्। प्राङ्न्यायस्यचप्रागवस्थायांमिथ्याकारणान्यतरोत्तरोपादानेनैवव्यवहारप्रवृत्तिरितिप्राङ्न्यायसाधनेतद्दे वसिद्धम्भवतीतिसम्भवनिधार्यमाणत्वादिसामान्याभावतद्बंसोभयज्ञापकताप्राङ्न्यायस्येतिमिथ्याकारणोत्तराभ्यामस्यभेदः। त्रिप्रकारश्चप्राङ्न्यायः। तथाचकात्यायनः॥ विभावयामिकुलिकैःसाक्षिभिर्लिखितेनवा। जितश्चैवमयायम्प्राक्प्राङ्न्यायस्त्रि प्रकारकः। कुलिकैरितिप्राकृतव्यवहारदर्शिनामुपलक्षणम्। इत्युत्तरभेदाः॥ ❁ ॥ अथोत्तराभासा। यद्यप्युत्तरलक्षणरा हित्यादेवोत्तराभासत्वमर्थसिद्धम्भवतीतिनोत्तराभासापृथग्वाच्या। योगीश्वरादिभिरतएवनोक्ताः। तथापिस्पष्टीकरणाय

कैश्चिदुक्ताःतथाचमिताक्षराधृतवचनम्। संदिग्धमन्यत्प्रकृतादत्यल्पमतिभूरिच। पक्षैकदेशव्याप्यन्यत्तथानैवोत्तरम्भवेत्। इति। एतच्चतत्रैवोदाहरणनिष्ठतयाव्याख्यातम्। सुवर्णशतमनेनगृहीतमितिउक्तेसत्यंगृहीतंसुवर्णशतंमाषकशतञ्चेत्येवंसन्दिग्धमुत्तरम्भवेदिति। प्रकृतादन्यत्सुवर्णशताभियोगेपणशतन्धारयामीति। अत्यल्पंसुवर्णशताभियोगेपञ्चधारयामीति। सुवर्णशताभियोगेपञ्चशतानिधारयामीत्यतिभूरि। पक्षैकदेशव्यापिहिरण्यवस्त्राभियोगेहिरण्यंगृहीतमित्येतावन्मात्राभिधानम्। व्यस्तपदम्पदान्तरेणाभियोगेपदान्तरमादायोत्तरम्। यथामदीयमेतावदृणंधारयतीत्यभियोगेऽनेनाहन्ताडितइत्यादि। अव्यापिदेशस्थानादिभायाविशेषेणाव्यापि। यथामध्यदेशेवाराणस्याम्पूर्वदिगवस्थितमदीयमनेनक्षेत्रमपहृतमित्यभियोगेनक्षेत्रमपहृतमिति। निगूढार्थंमह्यंसुवर्णशतंधारयतीत्यभियोगेकिमहमेवास्मैधारयामीति। अत्रध्वनिनाप्राड्विवाकःसभ्यावर्थावान्यस्मैकस्मैचिद्वाधारयतीत्यादिसूचनसंभवान्निगूढार्थमिदम्। पूर्वापरविरुद्धमाकुलंयथासुवर्णशतंमह्यंधारयतीत्यभियोगेधारयामिपरन्तुगृहीतमेवनेतिगृहीतम्परन्तुनधारयामीतिवाकारणाद्युपन्यासमधारणादावक्त्वैवोत्तरम्। व्याख्यागम्यम्। दुश्लिष्टसमासाध्याहारादिसापेक्षत्वेनमेयार्थम्। यथासुवर्णशतविषयेपितृकृतर्णाभियोगेगृहीतवचनात्सुवर्णानांपितुर्नजानामीति। अत्रगृहीतशतसुवर्णस्यपितुर्वचनात्सुवर्णानांशतंगृहीतमितिनजानामीत्यर्थविवक्षायामीदृक्षमसमर्थसमासाध्याहारादिसापेक्षत्वादुक्तकृतस्वाभिमतार्थपरव्याख्यावगम्यार्थं। असारं। न्यायविरुद्धम्। यथासुवर्णशतमनेनमत्तोवृद्ध्यागृहीतन्तस्यवृद्धिरेवदत्तानमूलमित्यभियोगेसत्यंवृद्धिर्मयादत्तामूलंतुनगृहीतमिति। अत्रक्वचित्पूर्वपक्षानिराकरणात्क्वचिदसम्बद्धार्थत्वात्क्वापिविलंबितार्थप्रत्यायकत्वाद्यथायथमनुत्तरत्वमवसेयम्। यद्यप्युदाहृतमसारम्पूर्वापरविरोधएवपर्य्यवस्यति। तथापिक्वचित्साक्षात्क्वचिन्न्यायविरोधात्तथात्वमितिभेदकन्द्रष्टव्यम्। स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तुकाकदन्तसङ्ग्रावोत्तदमिथ्यतइति। कात्यायनवचनञ्चतत्रसंवादितवान्। का

कस्यदन्तानोसन्तिसन्तीत्यादियदुत्तरम्। असारमितितन्नेनसमन्नोत्तरमित्यनइति। कात्यायनेनान्येप्युत्तराभासाउक्ताः
। अप्रसिद्धंविरुद्धंयदत्यल्पमतिभूरिच। सन्दिग्धासम्भवाव्यक्तमन्यार्थंचातिदोषवत्। यच्चास्तपदमव्यापिनिगूढा
र्थंतथाकुलम्। व्याख्यागम्यमसारञ्चनोत्तरंस्वार्थसिद्धयइति। एतान्स्वयमेवसव्याचष्टे। चिह्नाकारसहस्रन्तुसमयंचावि
जानता। भाषान्तरेणवाप्रोक्तमप्रसिद्धन्तदुत्तरम्। प्रतिदत्तंमयावाल्येप्रतिदत्तंमयानहीति। यदेवमाहविज्ञेयंविरुद्ध
न्तदिहोत्तरम्। जितःपुरामयावायमस्मिन्नर्थेविवक्षिते। पुरामयायमितियत्तदूनंचोत्तरंस्मृतम्। गृहीतमितिवाच्येतुका
र्येन्तेनकृतंमया। पुरागृहीतंयद्द्रव्यमित्येतदितिभूरीतु। देयंमयेतिवक्तव्येमयादेयमितीदृशम्। सन्दिग्धमुत्तरंज्ञेयंव्यवहा
रेवुधैःसदा। मयादेयमित्यत्राकारप्रश्लेषस्यापिसम्भवात्सन्दिग्धमिदम्। असम्भवमस्माभिर्देयन्धनमस्मात्प्रपौत्रपुत्रेणाद
त्तमित्येवमादि। अव्यक्तंसुखेनयदक्षराण्येवनिर्णेतुमशक्यानि। एतावुत्तराभासावुदिष्टावपिस्पष्टाविति।तेनेनलक्षितौ।
बलाबलेनचैतेनसाहसंस्थापितंपुरा। अनुक्रमेतन्नमन्यन्ते तदन्यार्थमितीरितम्। एतेनचबलेनप्राबल्येनअबलेनदौर्बल्ये
नचपुरासाहसंमनुष्यमारणादिस्थापितंछलागोपितमितियावत्। इत्यादिप्रकृतानुपयोगित्वादन्यार्थमित्यर्थः॥ व्यस्तपद
म्पदान्तरेणाभियोगोक्तेपदान्तरसंक्रमेणोत्तरमितिसोदाहरणंमिताक्षरायांव्याख्यातन्तत्प्रागेवोक्तम्। स्मृतिचन्द्रिकाया
न्तुपूर्वपक्षनिश्चयात्प्रागुच्यमानंसर्वमेवोत्तरंव्यस्तपदमितिव्याख्यातम्। व्यस्तम्पदंस्थानमुपन्यासावसरोयस्येतिव्युत्पत्तेः। भ
वदेवेनतुअव्यस्तपदव्यापीतिपाठंलिखित्वाऽनन्वितार्थपदव्याप्तमितिव्याख्यातंव्यवहारतिलके। तत्तुदोषांतरसंकरादयुक्तमि
तिप्राच्यमेवव्याख्याद्वयमनुसन्धेयम्। उत्तरमित्येकवचनाद्याज्ञवल्कीयादुत्तरसङ्करादप्युत्तराभासत्वंसूचितम्। कात्याय
नादिभिःस्पष्टमुक्तम्। पक्षैकदेशेयत्सत्यमेकदेशेचकारणम्। मिथ्याचैवैकदेशेचसंकरात्तदनुत्तरमिति। संकरादनुत्तर
त्वेवीजंकात्यायनेनैवोक्तं॥ नचैकस्मिन्विवादेतुक्रियास्याद्वादिनोर्द्वयोः। नचार्थसिद्धिरुभयोर्नचैकत्रक्रियाद्वयमिति। मि

थ्याकारणोत्तरयोः संकरेऽर्थिप्रत्यर्थिनोर्द्वयोरेकस्मिन्व्यवहारे क्रियोपन्यासः प्रसज्यते। मिथ्याक्रियापूर्ववादे कारणे प्रतिवादि
नीतिस्मरणात्। मिथ्या मिथ्योत्तरे। पूर्ववादे क्रिया त्वर्थिनः क्रियोपन्यास इत्यर्थः। यथा सुवर्णशतं रूपकशतञ्चानेन गृहीत
मित्यभियोगे सुवर्णशतन्नगृहीतं रूपकशतं तु गृहीतङ्किन्तु प्रतिदत्तं प्रतिग्रह लब्धमित्यादि। द्वयोरेकक्रियोपन्यासाभावे च
व्यवहारघटकभेदे व्यवहारद्वयप्रसक्तावेकसमाप्त्या व्यवहारान्तरप्रवर्त्तनौचित्याद्युगपद्व्यवहारासम्भवरूपा युक्तिर्वीजम्।
अत एव तत्स्यतस्यांशस्य तत्प्रमाणमात्रसाध्यत्वेक्रमेणोत्तरत्वमेवेति क्रमिकं व्यवहारद्वयं तयोरेव प्रवर्त्तनीयमित्युक्तं मिताक्षरास्मृति
चन्द्रिकादिग्रन्थेषु। कारणे प्राङ्न्याय सङ्करे तु प्रत्यर्थिन एव क्रियाद्वयम्प्रसज्यते। कारणे प्रतिवादिनि प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु
प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियामिति स्मरणात्। यथा पूर्वोदाहरणमेव। यद्येवं ब्रूयात्सुवर्णशतं गृहीतम्प्रतिदत्तं रूपकशतं तु प्रागयं
व्यवहारमार्गेण मया पराजित इति। अत्र यद्यप्येकस्यैव प्रमाणद्वयोपन्यासस्तथापि प्रागुक्तयायुक्त्या युगपद्व्यवहारासंभवरूप
योनुत्तरत्वे वीजमतो त्रापि क्रमिकव्यवहारप्रवृत्तिरिष्टैव। कारणोत्तरे साक्षिलेख्यादिभिस्तद्विभावनीयम्। प्राङ्न्यायस्तु तद्द
र्शिभिर्जयपत्रेण वेति क्रमश्चावश्यकः। एवमुत्तरत्रसङ्करेपि। यथानेन सुवर्णरूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानीत्यभियोगे स
र्व्वं सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तञ्च रूपकशतं न गृहीतम्वस्त्रविषये प्राक्पराजित इति। अत्र द्वयोः क्रिययोः पूर्वन्यायेन एकस्य क्रियाद्वय
मिति द्वयमप्यनुत्तरत्वे वीजम्। सम्प्रतिपत्तौ क्रियाभावाच्चतुः सङ्करो नोदाहार्य्यः सङ्करसम्भवमात्रेणानुमिताक्षराकारेणैवञ्चतुःस
ङ्करे पीत्युक्तम्। अत एवाथेयत्र सम्प्रतिपत्तेरुत्तरान्तरेण सङ्करस्तत्रोत्तरान्तरोपादानेन व्यवहारः प्रवर्त्तनीयः। सम्प्रतिपत्तौ क्रि
॥ ८० ॥ याभावादितितेनैवोक्तं। सङ्करस्थले क्रमिकव्यवहारश्चावश्यके क्रमोर्थिप्रत्यर्थिसभ्यानामन्यतरेच्छया बोध्यः। यत्र तु प्रभूता
॥ ७० ॥ र्थविषयत्वमन्यतरोत्तरस्य फलवत्तरत्वम्वा व्यवहाराकरणेन्यतरस्य पीडानिरेकादिकं वा प्राप्नोर्विनिगमकमस्ति तत्र तदुत्तरोपादा
॥७०।८०॥ नेनैव प्रथमो व्यवहारः प्रवर्त्तनीय इत्याह। हारीतः। यत्प्रभूतार्थविषयं यत्र वा स्यात्क्रियाफलम्। उत्तरन्तत्र तज्ज्ञेयमसंकी

N

र्णमतोन्यथा। असंकीर्णे सङ्करप्रयुक्तव्यवहारयौगपद्यासम्भवदोषाभावात्। अतोन्यथासङ्कीर्णमिति शेषः। तेनतत्रेच्छा
क्रमेणव्यवहारक्रमइतिभावः। सङ्करादनुत्तरत्वेप्रागुक्तियुक्तिरनेनसूचिता। अतएवमिथ्योत्तरङ्कारणञ्चस्यातामेकत्र
चेदुभे। सत्यंवापिसहान्येनतत्रग्राह्यंकिमुत्तरमित्युक्त्वातदुक्तंहारीतेन। उदाहरणंतुयथानेनसुवर्णरूपकशतंवस्त्राणिच
गृहीत्वायन्नप्रयच्छतीत्यभियोगेसुवर्णरूपकशतञ्चनगृहीतंवस्त्राणिगृहीतानिप्रतिदत्तानीत्युत्तरेऽत्रमिथ्योत्तरस्यप्रभूतार्थवि
षयत्वात्तदुपादायक्रियार्थिनःप्रथमंव्यवहारोद्रष्टव्यः। पश्चाद्वस्त्रविषयेकरणोत्तरमादायप्रत्यपरक्रियाऽवलंबनोव्यवहारः
। एवंमिथ्याप्राङ्न्यायसङ्करेपिवोध्यं। सम्प्रतिपत्तिर्यदिसुवर्णादौतत्रक्रियाफलाभावादल्पविषयमपिकरणोत्तरमादायैवव्यवहा
रोभवति। एवंतुल्यार्थविषयत्वेप्युत्तरयोर्यत्रप्रथमदृष्टेफलन्तदुत्तरावलम्बनेनव्यवहारोद्रष्टव्यः। तथाचोक्तं। यत्रवास्यात्क्रि
याफलमिति। अहंपूर्वकथायातावर्थिप्रत्यर्थिनौयदा। वादोवर्णानुपूर्व्यौ ग्राह्यःपीडामवेक्ष्यचेतिवृहस्पतिः। अत्रवाचस्
तिमिश्राः। भिन्नभिन्नावच्छेदेनकारणादिसंस्पर्शिसङ्करादनुत्तरमिति। पक्षैकदेशेयन्सत्यमिथ्यादिवाक्यार्थएवनसम्भवति।
अवच्छेदभेदेनसांकर्य्यस्यैवाभावात्। किन्तुपक्षस्यैकदेशेविषयेयदुत्तरंसङ्कीर्य्यतेनतदनुत्तरं। शेषमेकदेशपदद्वयमनुवा
दः यथाशतन्नगृहीतंगृहीतमपिपरिशोधितंवानधारयाम्येवेत्यादि। यत्तु। शताभियोगेपञ्चशतंपरिशोधिताःपञ्चविंशतिस्तुनै
वगृहीताः। पञ्चविंशतिस्तुधार्य्यन्तेदेयाइत्युत्तरं। यच्चवस्तुभेदेनप्रागुदाहृतन्तत्रयत्प्रभूतार्थविषयमितिवचनात्। कारणो
त्तरमादायप्रथमंविचारःकार्यः। पश्चात्तुपञ्चविंशतिरपह्नुता अर्थिप्रमाणेनवासाध्याःप्रत्यर्थिप्रमाणेनवासाध्याः। नचैवन्नचैक
स्मिन्नित्येतद्वचनविरोधः। न्यायमूलकत्वेनैतद्वचनस्यलब्धार्थप्रमाणापरिग्रहावाधकत्वात्। सतिचनिर्णयप्रमाणेतदंशसंश
यस्यावश्यनिरस्यत्वात्। नचयत्प्रभूतार्थविषयमित्येतद्वचनबलादेवलब्धार्थप्रमाणग्राह्यता। तथासत्येतत्स्मृतीनांश्रुतिमूलक
तापत्तेःनचेष्टापत्तिः। असम्भवंमूलान्तरत्वस्यैवश्रुतिमूलकत्वप्रयोजकत्वात्। यूपहस्त्यादिस्मृतौतथासिद्धान्तवचनात्। अ

वक्तुश्चोविषयद

र्त्रचन्यायमूलकत्वस्यैवसम्भवात्। नचतादृशविषयासम्भवएवनचैकस्मिन्निति वचनस्यमूलमितियुक्तम्। वक्तुश्चोविषयद र्शनात्। नचेदृशमुत्तरंनदेयमित्युपदेशार्थमिदम्। यथावस्थितार्थकथनस्यनियेद्धुमशक्तेः। विज्ञाएवविवदन्तेनत्वज्ञाइ त्यपिवक्तुमशक्यम्। नचातएवतेपर्य्यनुयोज्याः। छलंनिरस्यभूतेभ्यःव्यवहाराननयेन्नृपइतिवचनात्तादृशामपिनत्वतोवोध्यत्वा त्। नचवचनादेवास्योत्तरस्यहेयता। वचनस्यादृष्टार्थतापत्तेः। अपिच। अतन्नगृहीतमित्यस्यनाग्रहणमात्रमर्थः। अतप दानर्थक्यप्रसङ्गात्। नापिशतायहणं। विशेषनिषेधेशेषाभ्यनुज्ञापत्तेः। नापिशतपदम्पक्षप्राप्तानुवादः। एवंसत्येकदे शस्यगृहीतत्वविभावनादेवस्यापकोनिह्नुतेलिखितेनैकमितिवचनादेतावद्धनंनिरपवादमेवलभेतेत्यनिष्टापादकमेवेदमुत्त रंस्यात्। मिथ्याकारणयोर्वापीत्यादिवचनमप्येवन्नेयम्। तस्माद्यावत्प्रकृतविषयःसंशयोनुवर्त्ततेतन्निर्णयकत्वप्रमाणंलभ्यते तावद्विचारणीयमितिपरमार्थः। भवदेवप्रदीपादयोप्येवम्। तस्मादस्मदुक्तमेवपक्षैकदेशेयत्सत्यमित्यादेरर्थमिति। त देतद्वागाडंवरमात्रार्थक्षोदक्षमम्। तथाहि। तिमाक्षशड्डुकरीत्यादृष्टार्थतयैवसकलवचनस्वरसाभङ्गसम्भवात्। नचैौ कस्मिन्नित्यादिवचनपर्य्यालोचनयायुगपदनुत्तरत्वस्यैवास्यवर्णितत्वात्। क्रमिकान्तरत्वस्यस्वैरपीष्टत्वात्। नचायौगपद्य मेवनिर्वीजम्। युगपद्यवहारासम्भवस्यैतादृशविषयेऽभ्युपपादितत्वात्। व्यवहारस्यचतुष्पात्त्वात्। क्रियारूपपादभेदेना ध्यभेदेनभाषारूपपादभेदेचातद्घटितव्यवहारभेदप्रसङ्गस्यसचेतसादुरपह्नवत्वात्। किञ्चभवदुक्तरीत्यान्यायाभासमूलक तयानचैकस्मिन्नित्यादेरप्रमाण्यप्रसङ्गः। यच्चैकदेशपदस्यैकविषयपरत्ववर्णनमेकदेशपदद्वयस्यचानुवादत्वप्रतिपादन न्तदतिमन्दम्। एकदेशपदेरूढित्यागप्रसङ्गात्। सम्भवत्यस्मदर्थनार्थवत्वेनिरर्थकानुवादस्यानर्थक्यापरपर्य्यायस्याभ्युप गमानौचित्याच्च। यच्चैकविषयसङ्करउदाहृतन्तदपिसन्दिग्धादिदोषसङ्कीर्णमसाधारण्येनैतद्वचनविषयतानर्हमितिख मस्तवचनानर्थक्यं। यदप्युक्तं। असम्भवंमूलान्तरत्वस्यश्रुतिमूलकत्वंप्रयोजकत्वमिति। तदपिमीमांसानध्ययननिवन्धनम्।

नह्यसम्भवमूलकत्वमष्टकादिस्मृतीनांश्रुतिमूलकत्वेप्रयोजकम्। तथासतितुलापुरुषादिस्मृतीनांलोभादिमूलकत्वस्यसुतरां
सम्भवाच्छ्रुतिमूलकत्वाभावप्रसङ्गः। यथाऽऊर्बानिककाराः। रागद्वेषमदोन्मादप्रमादालस्यलुब्धता। कर्त्तानोत्प्रेक्षितुंशक्याः
स्मृत्यप्रामाण्यहेतवइति। यूपहस्त्यादिस्मृतीषुमुक्तकत्वेनाप्तप्रणीतत्वानवधारणान्मूलभूतश्रुत्यकल्पनंकर्त्तृसामान्याभा
वादिति। भाष्याभिमताप्रामाण्येमूलयुक्तिः। हेतुदर्शनन्तदुपष्टम्भकमन्वाचयमात्रमितितत्रैवव्याचक्षाणमाकरे। वार्त्तिक
कारणान्तुदृढतरवैदिकपरिग्रहीतप्रामाण्यमेवतासामभिमतमित्यपितदभियोगभाजांनदुर्लभम्। यद्यप्यपिवेत्याद्यसम्भ
वदुक्तिकस्वकपोलकल्पितविकल्पजालमुद्राव्यखण्डितन्तदपिप्रस्तुतप्रतीपम्। तादृशोत्तरस्यसर्वैरभ्युपगन्तव्यत्वात्। श्रुत
ग्रहणाभावस्यतदर्थस्यादुष्टत्वाच्च। अयमत्रसकलवचनसन्दर्भसमाधानान्निष्कृष्टोऽर्थः। क्रियालिखितादिप्रमाणरूपाप्रत्य
वस्कन्दनेप्राङ्न्यायेचप्रत्यर्थिनएवभवति। मिथ्योत्तरेचार्थिनएव। सम्प्रतिपत्तौनकस्यापीतिव्युत्पादयिष्यते। एवञ्चसत्येन
यत्रेतरेषान्त्रयाणामुत्तराणांसङ्करस्तत्रप्रत्यर्थिनःकारणप्राङ्न्यायसाधनायप्रमाणद्वयमर्थिनश्चस्वसाध्यसाधनायैकम्प्रमाण
म्प्राप्नोतियत्रकारणप्राङ्न्याययोस्तत्रप्रत्यर्थिनःप्रमाणद्वयम्। यत्रपुनर्मिथ्याकारणमिथ्याप्राङ्न्याययोर्वातत्रार्थिप्रत्यर्थिनो
रेकैकम्प्रमाणम्। नचयथाप्राप्तमेवमेवास्त्वितिवाच्यम्। प्रमाणंहिसाध्यसिध्यर्थंएकस्मिन्व्यवहारेचैकमेवसाध्यमेकस्यैवो
चितम्। तेनतत्रनोभयोःप्रमाणमेकस्यवाप्रमाणद्वयम्भवितुमर्हति। उभयोःसाध्याभावादेकसाध्यस्यचैकेनैवप्रमाणेनसिद्धा
वितरवैयर्थ्यात्। तस्माद्युक्तमुक्तंसङ्करान्नदनुत्तरमिति। तथाचसर्वत्रपक्षव्यापकमेवोत्तरंदेयन्दापनीयञ्च। यत्रपुनःसर्व
थानथाविधमुत्तरन्नलभ्यतेकिन्त्वेकैकांशव्यापकमनेकमेवोत्तरम्। तत्रनानोत्तरवशेननानाप्रतिज्ञाःकृत्वाक्रमेणैकैकप्रतिज्ञा
यामेकैकोत्तरोपादानेनव्यवहारःप्रवर्त्तनीयोऽन्यथातत्रनिर्णयाभावप्रसङ्गंसचानुचितः। छलंनिरस्येत्यादिवचनात्। सङ्करद
नुत्तरमितिहेतूपादानादुक्तविधयासङ्करेनिराकृतेस्यादेवोत्तरत्वमित्यभिप्रायः। एतदेवव्यतिरेकमुखेनोक्तम्। यत्प्रभूतार्थं

विषयंयत्रवास्यात्क्रियाफलम्। उत्तरन्तत्रतज्ज्ञेयमसङ्कीर्णमतोन्यथेति। अतोन्यथायौगपद्येसंकीर्णंस्यादितिप्रागेवव्या
ख्यातं। पक्षव्यापकानेकोत्तरविकल्पेतुनजातुविन्सङ्करावसरः। तस्मान्नक्कापिसङ्करेसदुत्तरत्वमिति॥❁॥ अथक्रियापादः। त
त्रतदुपयोगिप्रत्याकलितम्प्रथमंनिरूप्यते। विज्ञानयोगिनातस्यव्यवहारपादत्वानभ्युपगमेपिक्रियादानोपयोगित्वाभ्युपगमा
त्। अन्यैस्तुव्यवहारपादत्वस्यैवस्वीकारात्। क्रियापादप्रागभावस्तूभयसंमतः। प्रत्याकलितन्नामभाषोत्तरयोरर्थिप्रत्यर्थि
भ्यांलेखितयोःक्रियोपन्यासनमन्वयोर्म्मध्येकस्यस्यात्काचास्मिन्पदेक्रियास्यादधीनवादीवानयोर्मध्येकइत्यादिःसभ्यप्राड्विवा
कस्यसभापतेः। सभ्यस्यप्राड्विवाकस्यवापरामर्श उच्यते। तथाचवृहस्पतिः। येनुतिष्ठन्तिकरणेतेषांसभ्यैर्विभावना। कल
यित्वोत्तरंसभ्यैर्द्दोतव्यैकस्यवादिनः। करणेधर्म्माधिकरणे। येतिष्ठन्तिवादिनःप्रतिवादिनश्चतेषामुत्तरंमिथ्यादिचतुर्भेदं
कलयित्वाविचार्य्यैतदुत्तरेकस्यक्रियोपन्यास उचितइति। निर्धार्य्यविभाव्यतेसाध्यमनयेतिविभावनाक्रियाप्रमाणमिति
यावत्। एकस्यवादिनोर्थिप्रत्यर्थ्यन्यतरस्यसभ्यैर्दातव्या। उपन्यसनीयत्वेनाज्ञापयितव्येत्यर्थः॥ कात्यायनोपि। लिखिते
शोधितेसम्यक्सतिनिर्दोषउत्तरे। अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वापिक्रियाकरणमिष्यते। क्रियाकरणंक्रियोपन्यासः। पुनर्वृहस्पतिः।
श्रुत्वापूर्वोत्तरंसभ्यैर्निर्दिष्टायस्यभावना। विभावयेत्प्रतिज्ञातंसोखिलंलिखितादिना। विभाव्यतेसाध्यतेसाध्यमनयेतिविभाव
नाक्रियैव। पूर्वोत्तरम्पूर्वपक्षमुत्तरञ्चेत्यर्थः। द्वंद्वैकवद्भावः। निर्दिष्टाबुद्धीत्युपदिष्टा। कस्मिन्नुत्तरेकस्यक्रियाक्रियारहि
तञ्चकिमुत्तरमित्यपेक्षयामाह। व्यासः। प्राङ्न्यायकारणोक्तौतुप्रत्यर्थीनिर्दिशेत्क्रियाम्। मिथ्योक्तौपूर्ववादीतुप्रतिपत्तौनसा
भवेत्। प्राङ्न्यायकारणोत्तरयोःप्राङ्न्यायेकारणेचसाधितेऽर्थीसाध्यस्यग्रहणस्यधारणासाधकत्वाद्यर्थेसाधनम्प्रत्यर्थिनाभ्युप
गमाच्चेतितत्रैवसाध्यत्वाविभावात्तदुपन्यासकारिणएवप्रत्यर्थिनःप्रमाणोपन्यासस्तत्साधनायोचितः। अर्थिसम्बन्धविरहप्र
त्यर्थिसम्बन्धयोर्द्द्वयोरपितेनैर्वानिर्णयात्। मिथ्योत्तरेतुवादिनःप्रमाणदुर्भिक्षंयदिप्रतिज्ञातेऽर्थेप्रमाणाभावादेवप्रत्यर्थ्यभि

मतोऽर्थिप्रतिज्ञातसाध्यहेत्वभावः सिध्यतीति तत्परिहाराय भावाभावयोर्भावस्यैव साध्यत्वौचित्यादर्थिन एव क्रिया । सम्प्रतिप
नौ तु नैकस्यापि साध्यमस्तीति निरर्थकत्वात् क्रियैव नास्तीत्यर्थः । बृहस्पतिः । प्रतिज्ञां भावयेद्वादी प्रत्यर्थी कारणं तथा । प्रा
ग्वृत्तवादिविजयञ्जयपत्रेण भावयेदिति । प्राग्वृत्तं प्राङ्न्यायः प्रतिज्ञाम्प्रतिज्ञातार्थ इदञ्च परिशेषान्मिथ्योत्तरविषयम् । जयप
त्रेणेति प्राङ्न्यायदर्शिप्रभृत्युपलक्षणम् । मनुः । अपह्नवे धमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि । अभियोक्ता दिशेद्देशं करणं वान्य
दुद्दिशेत् । दिशतिकथयति यथादृष्टमर्थमिति देशः साक्षी । मेधातिथिस्तु । व्यवहारादिप्रयोगदेशवर्त्तिनः । साक्षिणो देश
शब्देन लक्ष्यन्त इत्याह । अन्यत्कारणम्प्रमाणं साक्षिभिन्नं लेख्यादि । मेधातिथिना तु करणं वा समुद्दिशेदिति पठित्वा क
रणशब्दः । प्रमाणसामान्यवाचकोऽपि गोबलीवर्दन्यायेन साक्षीभिन्नकरणमाचष्टे । पृथगुपादानात् । कारणं वा समुद्दिशे
दिति पाठेऽप्ययमेवार्थ इत्युक्तम् । यत्र मिथ्याप्रत्यवस्कन्दनयोः कृत्स्नपक्षव्यापिता । यथा कश्चिच्छृङ्ग्याहिकया कश्चिदभियुक्तो मे
दीयमङ्गारमुकस्मिन् कालेऽनष्टा स्वगृहे दृष्टा यतः । तत्राभियुक्त उत्तरयति मिथ्यैतत् । एतत्प्रदर्शितनाशकालात् प्रागेवास्मद्
गृहेऽवस्थितत्वादिति इदन्तावत्पक्षप्रतिक्षेपक्षमतमभिव्यनुत्तरत्वानर्हम् । कारणोपन्यासान्नशुद्धमिथ्योत्तरम् । एकदेशा
भ्युपगमाभावाच्चार्थिनालेखितोऽर्थ इत्यादि प्रागुक्तप्रत्यवस्कन्दनलक्षणं नास्कन्दति । साध्यभेदाय प्रतिज्ञाभेदापादकत्वाभावा
च्च न पक्षैकदेशे यन्त्वन्यमित्युक्तसङ्करवद्युगपद्व्यवहारासम्भवकृतं युगपदनुत्तरम् । तस्मात्कारणं मिथ्योत्तरमेवेदम् । अन्य
तरसाधनेनापि विवादपर्य्यवसानात् । अत्र मिथ्याक्रियापूर्ववाद इति वचनात्कारणे प्रतिवादिनीति वचनाच्चान्यतरस्य यथा
रुचि क्रियोपन्यास इति भाति यद्यपि तथापि मिथ्या क्रियेत्यादेः शुद्धमिथ्याविषयत्वेनैतद्विषयत्वाभावात्कारणे प्रतिवादिनीति
वचनात् । प्रतिवादिन एवात्र क्रिया । न चास्यापि शुद्धप्रत्यवस्कन्दनविषयत्वादेतद्विषयत्वाभावप्रसङ्गेन कस्यापि क्रिया प्रा
प्नोतीति निर्णयप्रतिबन्ध एवेति वाच्यम् । यतः प्रसिद्धप्रत्यवस्कन्दनेऽपि यद्ग्रहणाद्यभ्युपगमेन प्रतिदानादि कारणोत्तरतैवास्या

सम्भाविनीतिवाच्यम् । एकदेशाभ्युपगमस्य प्रायिकत्वात् । कारणोपन्यासस्यैवोत्तरान्तरासंकीर्णतयात्तल्लक्षणत्वावश्यंभा
वात् । एवंकृत्स्नपक्षव्यापिसप्राङ्न्यायंमिथ्योत्तरमपिद्रष्टव्यम् । यथाप्राक्तनाभियोगएव । यद्येवंप्रतिवदतिमिथ्यैतत् । यतः
प्रागयमस्मिन्नभियोगेमयाव्यवहारमार्गेणपराजितइति । अत्रापिप्राङ्न्यायकारणोक्ताविप्याद्प्राक्प्रदर्शितवचनात्प्रत्य
र्थिनएवक्रियोपन्यासः । प्राङ्न्यायसिद्धौप्रतिज्ञायाःप्रकटमेवमिथ्यात्वपर्यवसानाद्स्यशुद्धप्राङ्न्यायविषयत्वासम्भवादेतादृ
शप्राङ्न्यायविषयतायाश्चथवर्जनीयत्वात् । पक्षप्रतिक्षेपक्षमस्यास्यप्राग्वदेवानुत्तरत्वानर्हत्वात् । यत्रतुकारणप्राङ्न्याययोः
कृत्स्नपक्षव्यापित्तयैकोत्तरत्वन्तत्रप्रत्यर्थिनाप्राङ्न्यायएवसाधनीयः । कारणसाधनस्यतदन्तर्भूतत्वात् । यथारूपकशतम
नेनमामकंगृहीतमित्यभियुक्तःप्रतिवदतिसत्यंगृहीतम्प्रतिदत्तत्वादिदानीमस्मैनधारयामि । अस्मिन्नेवार्थेप्रागमुनाहमभि
युक्तस्तत्रव्यवहाररीत्याममुम्पराजितवानिति । इदानींहीनपरिज्ञानोपायः । तत्रमनुः । बाह्यैर्विभावयेल्लिंगैर्भावमन्तर्ग
तंनृणाम् । स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्चक्षुषाचेष्टितेनच । स्वरोविकृतोगद्गदत्वादिः । वर्णोप्यस्वाभाविकःकृष्णतादिः । इङ्गितंस्वे
दवेपथुरोमाञ्चादि । आकारोविकृतोभ्रुवक्रिमादिः । चक्षुःकातरम् । चेष्टितंवृथास्थानात्स्थानान्तरगमनादि । याज्ञव
ल्क्यः । देशाद्देशान्तरंयातिसृक्कणीपरिलेढिच । ललाटंस्विद्यतेचास्यमुखंवैवर्ण्यमेतिच । परिशुष्यत्स्खलद्वाक्योविरुद्धम्ब
हुभाषते । वाक्चक्षुःपूजयतिनोतथोष्ठौनिभुजत्यपि । स्वभावाद्विकृतिंगच्छेन्मनोवाक्कायकर्मभिः । अभियोगेथसाक्ष्येवादु
ष्टःसपरिकीर्त्तितः । मनोवाक्कायकर्मभिर्यःस्वभावाद्विकृतिङ्गच्छेतनभयादिनिमित्तमसावभियोगेसाक्ष्येवादुष्टःपरिकीर्त्ति
॥ ३० ॥ तः । मनःप्रकृतिविकृतिरेवंविविच्यदर्शयति । देशान्तरंयातिनचैकत्रावतिष्ठते । सृक्कणीओष्ठप्रान्तौपरिलेढिजिह्वयापुनःप
॥ ३१ ॥ रिघटयतीतिकर्मणोविकृतिः । अस्यललाटंस्विद्यतिस्वेदविन्दुवृन्दाङ्कितम्भवति । मुखंवैवर्ण्यंवर्णान्यत्वम्पाण्डुत्वकृशत्वादि ।
॥ ३२ । ३३ ॥ एतिप्राप्नोतीति । कायस्यपरिशुष्यत्स्खलद्वाक्यः । परिशुष्यत्सगद्गदंस्खलद्व्यत्यस्तपदवर्णंवाक्यंयस्यसः । बहुअनुपयुक्तम्वि

स्फुटं पूर्वापरविरोधवद्भाषतइतिवाचः ॥ परोक्तांवाचम्प्रतिवचनदानेन। चक्षुश्च परस्यप्रतिवीक्षणेननपूजयतिनाभिनंदती
तिमनोविकृतेर्लिङ्गम्परकीयमनोविकृतेरप्रत्यक्षत्वात्। तथाओष्ठौनिर्भुजतिवक्रयत्युपर्यधोभावेनचालयतीतिकायस्यैव
विकृतिः। मनुरेव। आकारैरिङ्गितैर्गत्याचेष्टयाभाषितेनच। नेत्रवक्त्रविकारैश्चगृह्यतेन्तर्गतंमनः। कात्यायनः। आका
रेङ्गितचेष्टाभिस्तस्यभावंविभावयेत्। प्रतिवादीभवेद्धीनःसोनुमानेनलक्ष्यते। कम्पःस्वेदोथवैवर्ण्यमोष्ठशोषाभिमर्षणम्।
भूलेखनंस्थानहानिस्तिर्यगूर्ध्वनिरीक्षणम्॥ स्वरभेदश्चदुष्टस्यचिह्नमाहुर्मनीषिणः। प्रतिवादीशब्देनपरस्परप्रतिपक्ष
वादित्वादुभयोर्ग्रहणम्। अभिमर्षणञ्जिह्वयोष्ठप्रान्तावलेहनंद्वंद्वैकवद्भावः। श्रीरामायणे। आकारश्छाद्यमानोपिनश
क्योविनिगूहितुम्। बलाद्धिविवृणोत्येवभावमन्तर्गतंन्टणाम्। अनेनचपराजयसम्भावनामात्रम्प्रतिपाद्यतेनतस्यचफलंक्रिया
दिपरामर्शैःसभ्यादीनामनवधानेनव्यवहारशेषविचारः। नचैतावतापराजयनिश्चयोसाक्ष्यनिर्णयोवानैसर्गिकनैमित्तिकवि
कारयोर्वैलक्षण्यस्यविवेक्तुमशक्यत्वात्। यद्यपिकोपिनिपुणतममतिर्विवेक्तुंशक्नुयात्तथापिनपराजयनिमित्तमसाक्षित्वनिबन्ध
नंवादण्डादिकार्यंसम्भवति। नहिनिपुणाभियोगभियोगमूलकमरणनिश्चयेपिमृतकार्यमार्याःसमाचरन्ति। योगीश्वरः।
सन्दिग्धार्थंस्वतंत्रोयःसाधयेद्यश्चनिष्पतेत्। नचाहूतोवदेत्किञ्चिद्धीनोदण्ड्यश्चसस्मृतः। सन्दिग्धमधमर्णादिभिरनभ्यु
पगतमेवार्थंयःस्वतन्त्रः। प्रमाणानिरपेक्षएवसाधयेद्दासेधादिनाराजादिभ्योऽनिवेद्यैवतस्माज्जिघृक्षतितदुपरिदण्डाद्या
दयतिवासहीनोदण्ड्यभवति। नपरम्प्रकृतार्थहानिमाप्नोतिप्रत्युतस्वतंत्र्यनिवन्धनंराजदण्डमपिदातुमर्हति। यश्चस्वय
मभ्युपेतंसाधनेनवासाधितयाचमानोनिष्पतेत्। पलायेतसोपितथादण्ड्यः। साधितंधनञ्चदाप्यः। यश्चाहूतोभियुक्तोराज्ञा
चाहूतःसदसिनकिञ्चिद्वदतिसप्रकृतार्थहानिन्दण्डञ्चप्राप्नोति। प्रकरणात् दुष्टपरिज्ञानमेवमाभूदितिदण्ड्यग्रहणान्द
ण्ड्योपिशास्त्रेप्यर्थान्नहीयतइतिस्वार्थान्नहीयतइत्यर्थादहीनत्वदर्शनात्तत्रमाभूदितिहीनग्रहणंनारदोपि। अन्यवादीक्रि

याद्वेषीनोपस्थाता निरुत्तरः। आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः॥ अन्यवादी तया हीनः स एव विवृतवान। पूर्ववाद
म्परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः। वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः॥ कात्यायनेनापि। आवयित्वा यदा कार्यं त्यजेदन्य
द्वदेदसौ। अन्यपक्षाश्रयस्तेन कृतो वादी स हीयते॥ यस्तु कश्चिदभियुज्यतामेनमभियुज्यत इत्येवं विरुद्धमभिदधोतसो
प्यन्यवादीतया हीन इत्याह स एव। न मयाभिहितं कार्यमभियुज्य परं वदेत्। विब्रुवंश्च भवेदेवं हीनन्तमपि निर्दिशेत्॥ त
था पत्रे लिखितम्पूर्वपक्षमप्यन्यथा कुर्वन्नन्यवादीतया हीन इत्याह स एव। लेखयित्वा तु यो वाक्यमूनं वाभ्यधिकम्पुनः। वदेद्वा
दी स हीयेत नाभियोगन्तु सोऽर्हति। अभियोगं पूर्वपक्षं नार्हति वादित्वयोग्यो न भवतीत्यर्थः। क्रियाद्वेषिणोऽनुपस्थानुश्च ही
नता यास्तेनैव विवरणं कृतम्। सभ्याश्च साक्षिणश्चैव क्रिया ज्ञेया मनीषिभिः। तां क्रियां द्वेष्टि यो मोहात्क्रियाद्वेषी स उच्यते॥
आह्वानादनुपस्थानात्सद्य एव स हीयते। निरुत्तरतया हीनमप्याह स एव॥ ब्रूहीत्युक्तोऽपि न ब्रूयात्सद्यः सद्भ्नमर्हति।
द्वितीयेऽह्नि निरुद्धे वै विद्यात्तस्य पराजयम्। पराजयम्पराजयचिह्नहीनताम्। अत एव हारीतः। सोपदेशं हरेत्कालमब्रुवं
श्चापसंसदि। उक्त्वा वचो विब्रुवंश्च हीयमानस्य लक्षणम्। सोपदेशं सव्याजम्। यथाह कात्यायनः। व्याजेनैव तु यत्रासौ दी
र्घकालमतिक्रमेत्। सोपदेशन्तु तद्विद्याद्धाटहानिकरं स्मृतमिति। आहूतप्रपलायी। अभियोगपरिहारार्थमाह्वानबुद्ध्वाप्र
च्छन्नचारी। एतेषामुत्तरोत्तरस्य हीनतागुर्वीति ज्ञापयितुं हीनम्पञ्चविध इत्युक्तं न परिसंख्यार्थमन्येषामपि हीनत्वस्मरणात्। ही
नतागुरुत्वज्ञापनन्दण्डभूयस्त्वार्थं। तच्चोक्तङ्कात्यायनेन। अन्यवादी पणान्पञ्च क्रियाद्वेषी पणान्दश। नोपस्थाता दशद्वेच
योडशैव निरुत्तरः। आहूतप्रपलायी च पणान्दाप्यस्तु विंशतिम्। अत्रापि विशेष उक्तस्तेनैव। त्रिराहूतमनायातमाहूत
प्रपलायिनम्। पञ्चरात्रमतिक्रान्तं विनयेत्तं महीपतिः। कात्यायनेनैव प्रकारान्तरेणापि हीन उक्तः। आवितव्यवहाराणामे
कं यत्प्रभेदयेत्। वादिनं लोभयेच्चैव हीनन्तमपि निर्दिशेत्। आवितव्यवहाराणां सभ्यादीनां मध्ये एकमपि यः प्रभेदयेत्।

अन्यद्वारानुरोधादुत्पादनेनेत्यर्थः। वृहस्पतिरपि। भयंकुर्वैतिभेदंवाभीषणंवानिरोधनम्। एतानिवादिनोयस्यव्यवहारे सहीयते। भयादीनिव्यस्तसमस्तानियेनकृतानिसहीयतइत्यर्थः। भयंकरोतिभीषणमन्यमुखेनभयोत्पादनमितिशेषः। मनुरपि। अदेश्यंयश्चदिशतिनिर्दिश्यापहुतेचयः। यश्चाधरोत्तरानर्थान्विगीतान्नावबुध्यते। अपदिश्यापदेश्यञ्चपुनर्यस्त्वपधावति। सम्यक्प्रणिहितञ्चार्थंपृष्टःसन्नाभिनन्दति। असम्भाष्येसाक्षिभिश्चदेशेसम्भाषतेमिथः। निरुच्यमानम्प्रश्नञ्चनेच्छेद्यश्चापिनिष्पतेत्। ब्रूहीत्युक्तश्चनब्रूयादुक्तञ्चनविभावयेत्। नचपूर्वापरंविद्यात्तस्मादर्थात्सहीयते। ज्ञातारःसन्तिमेत्युक्त्वादिशेत्युक्तोदिशेन्नयः। धर्मस्थःकारणैरेतैर्हीनन्तमपिर्दिशेत्। अदेश्यमनुपयोगासभ्यत्वादिनानिर्द्देशानर्हंदिशतिकथयतियः। यश्चकथितमपिनमयेदमुक्तमित्यपलपति। यश्चाधरोत्तरानर्थान्पूर्वापराभिहितान्विगीतान्विरुद्धांस्त्वेनेननाबवुध्यते। यश्चापदेशंव्याजंपीडादिकमपदिश्योद्भाव्यापधावतिअपसरतिसभातः। यश्चसम्यक्प्रणिहितंसम्यक्प्रणिधानेनाकलितमपिपरोक्तमर्थंपृष्टःसन्नाभिनन्दतिअनुवादप्रत्युत्तरदानादिनानाद्रियन्ते। मेधातिथिस्त्वदेशमितिपठित्वाभाषावादिलिखितदेशभिन्नमसम्भावितंवादेशम्। यद्वाभियोक्तादिशेद्देशमित्यत्रैवदेशशब्देनसाक्षिणोव्याख्यायसाक्षिनिर्देशअकालेअसम्भावितःसाक्षिणोनिर्दिशतिव्याचख्यौ। यश्चज्ञातारःसाक्षिणोमदुक्तेर्थैसन्तीतिसभायामुक्त्वाकेनेवदेत्युक्तोनवदेत्तान्। अत्रमामांज्ञातारः। यथार्थवाद्यहमितिजानानाःसाक्षिणइतियावत्। द्वितीयैकवचनान्तस्यास्मच्छब्दस्यद्वितीयायाइत्यनेनमांइत्यस्यमाइत्यादेशः। ननुमेइतिषष्ठ्यन्तमेतत्। खलर्थतृनमितितन्निषेधात्। तेनमेतिसन्धिरपिसमाहितइतिमेधातिथिः। आचार्यास्तु। व्याकरणाधिकरणेसन्धिकरणमत्रापशब्दइतिपूर्वपक्षप्रसङ्गेनवदन्तःषष्ठ्यंततामेवास्यमन्यंतेमेसन्तीतिसम्बन्धान्नतृतीयसम्बन्धप्रयुक्तषष्ठीप्रतिषेधावकाशइतितेषामभिसन्धिः। सन्तिज्ञातारइत्युक्तेतिकल्पतरुलिखितपाठस्तुनाकरएवाचार्यमेधातिथिभ्यामधृतत्वादितिध्येयम्। सिद्धान्तेत्वाचार्य्याणांछान्दसत्वमत्रसमा

धिरभिमतः। एतैःकारणैर्व्यस्तैःसमस्तैर्वावादिप्रतिवादिनोरन्यतरं हीनन्निर्दिशेदित्यर्थः। हीनवादितयादण्डार्हतामात्रन्न
प्रकृतार्थहानिरितिप्रमादपरिहारार्थमेवायम्प्रपञ्चः। छलन्निरस्येत्यादिवचनात्। अतएवनारदोपि। सर्वेष्वर्थविवादेषु
वाक्छलेनावसीदति। परस्त्रीभूम्यृणादानेशास्योप्यर्थान्नहीयतइति। अस्यार्थः। अर्थविवादेषुसर्वेषुवाक्छलेप्रमादाभि
धानेपूर्वप्रपञ्चितेपिनावसीदतिप्रकृतादर्थान्नहीयते। अत्रोदाहरणमात्रंपरस्त्रीत्यादि। एतेषुप्रमादाभिधानेपिशास्योद
ण्ड्योपियथानप्रकृतार्थाद्धीयते। एवंसर्वेष्वर्थविवादेष्वित्यर्थः। अन्यथापरस्त्र्यादेरानर्थक्यमेवभवेत्। अर्थविवादोपा
दानान्मन्युकृतेषुप्रकृतार्थादपिहीयतइत्यर्थादुक्तम्भवति। यथाहमनेनपादेनशिरसिताडितइत्यावेद्यभाषादिसमयेह
स्तेनपादेनाडितइतिवदन्दण्ड्यःपराजितश्चभवति। मन्युकृतावेषादश्च देवताडनादिकमयमस्मिन्नारोथावेदितवान्
धर्माधिकरणइतिप्रतीतेः। अतएवदोषानुरूपंसंग्राह्यम्पुनर्वादोनविद्यतइतिवार्हस्पत्यःपुनर्वादनिषेधोपिमन्युकृ
तव्यवहारविषयएव। ग्राह्योदण्डमित्यर्थात्। असम्भाव्येसम्भावयानर्हैविजनइतियावत्। नेच्छेत्श्रुतमप्यश्रुतवत्कु
र्य्यात्। राजकार्य्यादिव्याजमुत्पाद्यग्रामान्तरङ्गच्छेत्। ब्रूहीत्यादिगतार्थम्। अन्नादेशमित्यादौब्रूहीत्यादौचवक्तव्योपि
पथ्यम्वदितव्यमितिशाबरभाष्योक्तरीत्यास्मिन्प्रकरणेपुनरुक्तिर्नदोषइतिभगवान्मेधातिथिराह। क्वचिदर्थविवादेप्यर्थहा
निः। सन्दिग्धार्थमित्यनेनदर्शिता। नारदोप्याह। अनिवेद्यनृपेयोराज्ञेसन्दिग्धेऽर्थेप्रवर्त्तते। प्रसह्यसविनेयःस्यात्सचाप्यर्थंच
सिध्यति। प्रवर्त्ततेसाधयतिबलादिनेत्यर्थः। बृहस्पतिरपि। आहूतप्रपलायीचमौनीसाक्षीपराजितः। स्ववाक्यप्रतिपन्नश्चही
नवादीचतुर्विधः। साक्षीपराजितःसाक्षीवचनाद्येपराजितः। स्ववाक्यप्रतिपन्नःसःप्रतिपद्युत्तरदाता। अनयोर्दृष्टान्तत्वे
नोपादानम्। यथाऽनयोरविप्रतिपन्नार्थहानिस्तथान्ययोरपीत्यर्थः। अत्राप्युत्तरेणतरहीनताधिक्यप्रतिपादनार्थंचतुर्विधग्र
हणन्नपरिसंख्यार्थमन्यथान्येषान्तत्कथनम्विरुध्येत। कस्मिन्कदाहीनकार्यमित्यत्रकालावधिरुक्तस्तेनैव। प्रपलायीचिप

क्षेणमौनकृत्संप्रभिर्दिनैः । साक्षिभिन्नस्तत्क्षणेन प्रतिपन्नश्च हीनतइति । साक्षिभिन्नस्त्वपराजितःयश्च सामान्यः साक्षिणोनि
र्दिश्य पश्चाद्विशिष्यानिर्दिशन्ननुनाज्ञातारइत्यनेन हीनतयोक्तिस्तत्रापिकालावधिवृहस्पतिरेवाह । साक्षिणस्तु समुद्दि
श्ययस्तुतान्नविवादयेत् । त्रिंशद्दिनिपक्षाद्वातस्यहानिःप्रजायतइति । दैविकराजिकान्तरायेत्ववध्यतिक्रमेपिनदोषइत्य
प्याहसएव । आचारकरणेदिव्येकृत्वोपस्थाननिर्णयं । नोपस्थितोयदाकश्चिच्छलन्तत्रनकारयेत् । दैवराजकृतोदोषस्त
स्मिन्कालेयदाभवेत् । अवधिव्यागमात्रेणनभवेत्सपराजितः ॥ इतिआचारकरणेव्यवहारकरणे । छलन्तत्रकारयेदिति
वदतायत्रवचनेनार्थहानिःप्रतिपादितातत्रैवपुनर्विवादाभावोन्यत्रतुहीनतानिमित्तंदण्डंकृत्वापुनर्वादःप्रवर्तनीयएवेतिसू
चितंयतआह । कात्यायनः । पलायनानुत्तरत्वादन्यपक्षाश्रयेणवा । हीनस्यगृह्यतेवादोनस्ववाक्यजितस्यचेति । स्ववाक्य
जितस्येतिप्रकृतार्थहानिनिमित्तोपलक्षणन्तेनैवविवृतमिदम् । योहीनश्चिह्नेनजितस्तस्योद्धारश्चिदुर्बुधा । स्ववाक्यहीनोय
स्तुस्यात्तस्योद्धारोनविद्यतइति । उद्धारःपुनर्व्यवहारः । अत्रापिस्ववाक्यहीनइतिप्रकृतार्थहानिनिमित्तोपलक्षणम् । विवा
दमुपक्रम्यराजानंवर्जयित्वान्योन्यंयौवादिप्रतिवादिनौस्वयमेवविवादान्निवर्तेतेतयोरुभयोरपिदण्डत्वमाहवृहस्पतिः । पू
र्वोत्तरेसन्निविष्टेविचारेसम्प्रवर्त्तिते । प्रथमंयेमिथोयान्तिदाप्यस्तेद्विगुणन्दमम् । मिथइत्यनेनराज्ञोनिवेदनमकृत्वैवान्यो
न्यमित्युक्तेराजवचनमवगम्यते । कात्यायनस्तुस्पष्टमाह । आवेद्यप्रगृहीतार्थप्रथमंयान्तियेमिथः । सर्वेद्विगुणदण्डाःस्यु
र्विप्रलम्भान्नृपस्यतइति । द्विगुणोदण्डस्तुपराजयनिमित्तदण्डापेक्षया । नतुविवादास्पदीभूतद्रव्यापेक्षया अद्रव्यविवादेष्व
व्याप्तेः । राज्ञेनिवेद्यान्योन्यस्यचाराजानुरोधेनैववासन्धिकरणेतुनदण्डइत्यर्थः । सिद्धंस्फुटीकृतंवृहस्पतिना । पूर्वोत्तरे
भिलिखितेप्रक्रान्तेकार्यनिर्णये । द्वयोरुत्तरयोःसन्धिःस्याद्यःखण्डयोरिव । साक्षिसभ्यविकल्पस्तुभवेत्तत्रोभयोरपि । दो
लायमानौयौसन्धिंकुर्यातान्तौविचक्षणौ । प्रमाणसमतायत्रभेदःशास्त्रचरित्रयोः । तत्रराजाज्ञयासन्धिरुभयोरपिशस्यते ।

धर्म्मार्थौपग्रहःकीर्त्तिर्भवेच्छाम्येनभूभृतः। नक्लिश्यन्तेसाक्षिसभ्यावैरञ्चविनिवर्त्तते। निग्रहानुग्रहन्दण्डंधर्म्मंप्राप्स्य यशोाय
शः। विग्रहाज्जायतेन्नृणांपुनर्दोषस्तथैवच। तस्मात्कुलगणाध्यक्षधर्म्मज्ञाःसमदृष्टयः। अद्वेषलोभादुक्त्रूयुस्तत्कर्त्तव्यं
विजानतेति। साक्षिसभ्यविकल्पइति। उभयोरर्थिप्रत्यर्थिनोःकिमेतेवक्ष्यन्तीतिसाक्षिसभ्यविषयकोविकल्पोभवेत्तत्र
कार्य्यनिर्णयेदोलायमानौसन्देहदोलारूढौयावर्थिप्रत्यर्थिनौसन्धिंकुर्यातान्तौविचक्षणौचतुरौपराजयजनिताप्रतिष्ठादि
तिरोधानादित्यर्थइतिकल्पतरुः। रत्नाकरस्तुसाक्षिणांसभ्यानाञ्चविकल्पःपरस्परविरोधइत्याह। प्रमाणसमतेति। यत्र
सभ्यानांवादिद्वयपक्षेप्रमाणसाम्यंप्रतिभाति। यत्रचशास्त्रचरित्रयोर्भेदःशास्त्रेणशास्त्रान्तरेणचरित्रेव्यवहारेचरित्रान्तरे
णभेदोविप्रतिपत्तिर्नतुशास्त्रव्यवहारयोःपरस्परम्भेदइतिव्याख्यानन्धर्म्मशास्त्राविरोधेव्यवहारस्यार्थशास्त्रत्वेनदुर्बलत्वात्।
तत्रराजाज्ञयासन्धिःकार्य्यत्वेनप्रशस्यते। धर्म्मार्थौपग्रहादिहेतुत्वात्। निग्रहानुग्रहाद्व्यवस्थानिवर्त्तकत्वाच्च। तस्मादि
त्यादिनाराजाज्ञैवकेवलंनसन्धिहेतुःकुलगणाध्यक्षादिवचोऽपिराजवश्चनयेतिप्रतिपाद्यते। एतच्चप्रत्याकलितंसभ्यैरवश्य
मादर्त्तव्यमित्याहनारदः। प्रमाणानिप्रमाणज्ञैःपरिपाल्यानियत्नतः। सीदन्तिहिप्रमाणानिप्रमाणैरव्यवस्थितैः। अ
स्यार्थःस्मृतिचन्द्रिकाकारेणैवमुक्तः। अव्यवस्थितैःप्रमाणैःप्रमाणानिप्रमाणांकर्त्तारःप्रमाणशब्देनलक्ष्यते। तेसीदन्तिवि
नश्यन्तिनिर्णयंनाप्नुवन्ति। अतःप्रत्याकलनकौशलेनप्रमाणज्ञैःसभ्यैर्यत्नतस्तानिप्रमाणानिपरिपाल्यानियथाव्यवस्था
दुःस्थितानिनभवन्तितथाविवेचनीयानीत्यर्थइति। वयन्तुअव्यवस्थितैर्मूलशैथिल्यादिनादुःस्थितैःप्रमाणैःप्रमाणानुग्रा
हकैस्तर्कैःप्रमाणानिसाक्ष्यादीनिसीदन्तिनिर्णयाक्षमाणिभवन्तिहियतोऽतःप्रमाणज्ञैःप्रमाणानियत्नतःपरिपाल्यानिस
त्तर्कपरिशुद्ध्यनुग्रहेणतत्वनिर्णयफलानिकार्य्याणीतिव्याचक्ष्महे। अनयोश्चव्याख्यानयोस्सारतम्यन्तत्वविद्भिर्विवेचनी
यम्। इदञ्चप्रत्याकलितव्यवहर्त्तृसम्बन्धाभावाद्व्यवहारदर्शिमात्रकर्त्तृकत्वान्नव्यवहारपादचतुष्टयान्तर्भूतमितिमिता

क्षराकारस्यसंमतंनत्वनुपादेयमेतदन्तरेणतृतीयक्रियापादानवतारात्। यथाहुः। उत्तराभिधानानन्तरमर्थिप्रत्यर्थिनोः कस्यक्रियाकावाक्रियेति परामर्शलक्षणस्य प्रत्याकलितस्ययोगीश्वरेण व्यवहारपादत्वेनानभिधानाद्यवहृत्तृसम्बन्धाभावा च्चनव्यवहारपादत्वमिति। अपरार्कस्तु। साध्यसिद्धिपदेनजयपराजयावधारणलक्षणम्प्रत्याकलितंयोगीश्वरवचनेन क्षणयागृह्यतइतिवदन्क्रियोपन्यासोत्तरकालीनविचारस्यसभ्यैःक्रियमाणस्य प्रत्याकलितरूपतामभिप्रैति। सम्प्रतिप्रत्युत्त रेणक्रियापादेनापिजयपराजयावधारणलक्षणप्रत्याकलितपादइतिद्विपात्त्वमेवेतिवुवाणोवाचस्पतिरपितदेवानुबध्नाति क ल्पतरुस्मृतिचन्द्रिकाकारौमिताक्षराकारवदेवोत्तरलेखमानन्तरभावितानांहीनपरिज्ञानसन्धिकरणक्रियादानानांक्रिया पादप्राग्भाविनाम्प्रत्याकलितत्वमभिहितवन्तौव्यवहारोपयोगित्वादृहस्पत्यादिवचनानत्रस्याशास्त्रलिखितानामनुरोधाच्चव्यव हारपादत्वमपरत्वदनभ्युपगतमभ्युपगतवन्तौक्रियापादप्राग्भाविचमेवनुतस्ययुक्तम्। येनुतिष्ठन्तिकरणइत्यादिवचनानि व्यवहारपादत्वमस्तुनवेत्यन्यदेतत्। यत्तु। साध्यसिद्धेर्व्यवहारफलत्वान्नव्यवहारपादत्वंयुक्तमिति। तन्न। व्यवहार भावनयाफलापवर्गिण्याःफलनिरूप्यत्वेनफलस्यतदंशत्वेनतत्पादत्वेवाधकाभावात्। अतएवच्यंशाभावनेतिमीमांसका नामुद्घोषः। तात्पर्य्यपरिशुद्धावुदयनाचार्यस्तु प्रमाणोपन्यासमेवप्रत्याकलितमभिमन्यन्ते। तदाहुः। यद्यपिपरीक्षार्थी नवादिप्रतिवादिनौस्तः। पृच्छोपक्रममात्रेणद्वितीयोपयोगात्। सम्भवेपितयोर्विषयोपस्थापनमात्रपर्य्यवसानात्स्थेयस्यै वपरीक्षकत्वन्तथापिपूर्वपक्षोत्तरपक्षप्रत्याकलितनिष्कर्षभेदेनत्वनुव्याद्यवहारपूर्वप्रवर्त्तनात्फलेनोनकश्चिद्विशेषः। एककर्तृकत्वेपितावनएवव्यापारकलापस्यविचारेविद्यमानत्वात्। तस्मादप्यनिपुणोदेशकस्तथापिदेश्यंसावगममेवेति। वस्तुत स्तुनप्रमाणोपन्यासस्तेषाम्प्रत्याकलितत्वेनाभिप्रेतः। किन्तुसभिकछतःप्रमाणोपष्टम्भकछतर्कादिपरामर्शएव। यतोनशा स्त्रीयकथायांव्यवहारवत्पूर्वपक्षोत्तरपक्षौस्वाभिमतसद्धेतुकसाध्यनिर्देशमात्रपरौकिन्तुपूर्वपक्षिणाकण्टकोद्धारोत्तरपक्षदू

यथा पुरस्तारं स्वपक्षे स्थिरीकृते सिद्धान्तवादिना तदुभयप्रतिक्षेपेण स्वपक्षसाधकप्रमाणकप्रमाणप्रथमप्रख्यापनं क्रियते । तत्त्वस्थैर्यैस्तदुभयविवेकाख्यप्रत्याकलितेन निष्कर्षैरेकतरपक्षनिर्द्धारणरूपः क्रियते तावता कथासमाप्तिर्वादे जल्पवितण्डयोस्तु सभिकादीनामुत्तरेऽपि व्यापारो विधुन इत्यादि लक्षणमाकरे । अत्र तु साध्यादिविलक्षणं मानमुत्तरभेदेन नियतम्प्रागुपन्यासानर्हमिति न पूर्वोत्तरपादान्तर्गतिरस्य । अत एवात्र प्रत्याकलितस्यात्रोत्तरे कस्य क्रियेत्यादिविमर्शस्य स्थेयकृतस्य प्रत्याकलितस्य प्राच्यत्वम्प्रमाणोपन्यासात्तत्र तु प्रतीच्यत्वमेव स्थेयकृतप्रमाणसाध्वसाधुताविवेकरूपता चेत्यस्तु विस्तरः । एवम्प्रत्याकलितमाकलितम् ॥ ❁ ॥ अधुना क्रियापादो विविच्यते । तत्र कात्यायनः । वादिना यदभिप्रेतं स्वयं साधयितुं स्फुटम् । तत्साध्यं साधनं येन तत्साध्यं साध्यतेऽखिलम् । सारभूतम्पदम्भुक्त्वा निःसाराणि बहून्यपि । संसाधयेत्क्रियायान्तु ताञ्ज्ञात्वा स्ववर्जिताम् । पक्षद्वयं साधयेद्यातांस्त्यक्त्वा दूरतः क्रियाम् । क्रियां बलवतीमुक्त्वा दुर्बलां यो वलंबते । स जयेवधृते सभ्यैः पुनस्तान्नाप्नुयात्क्रियामिति ॥ तां बलवतीम् । तेन प्रागेव प्रबलम्प्रमाणमुत्सृज्य दुर्बलप्रमाणावलंबनेन पराजितस्य पश्चात्प्रबलोपप्रमाणोपन्यासावसरो नास्तीत्यर्थः ॥ अत एवाह नारदः । निर्णिक्ते व्यवहारे तु प्रमाणमफलम्भवेत् । लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेति । निर्णिक्ते शोधिते । अन्यतरजयपराजयाव्यकृतावधारणं प्रापित इति यावत् । पूर्वमेव दुर्बलप्रबलसकलप्रमाणोपन्यासकृते तु सर्वप्रमाणानुसारेणैव निर्णयो नैकतरमात्रानुसारेणाफलं निरस्येत्यभिधानात् । पश्चादुद्भावितन्तु कृत्रिमत्वादिशंकाकलंकितमित्यनुपादेयमेवेत्यर्थः । अत एव पूर्ववाक्येऽपि भूक्तोति पुनरिति चोक्तम् । स एव यथा । पक्वेषु धान्येषु निष्फला प्रावृषेण्यगुणाः । निर्णिक्तव्यवहाराणाम्प्रमाणमफलन्तथेति । उत्तरे यत्र निवेशिते साध्यसिद्धेः साधनाय तत्साधनं निर्दिशेत्कुर्यादित्यपेक्षितेयाज्ञवल्क्य आह । ततोऽर्थी लिखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् । ततस्तदुत्तरलिखितानन्तरमर्थी अर्थनं त्वर्थः । साध्यं सोऽस्यास्तीत्यर्थी साध्यवान् । सद्य एवाविलंबेन प्रतिज्ञातस्य प्रतिज्ञाविषयस्यार्थस्य साध्यस्य साधनम् ।

साध्यतेऽनेनेतिसाधनम्प्रमाणम् । साध्यादिलौकिकमलौकिकंवालेखयेत् । लेखकद्वारास्वयम्वालिखेदित्यपिद्रष्टव्यम् ।
द्रष्टार्थत्वात् । अत्रसद्यइतिवदनुत्तराभिधानेकालविलंबनमप्यनुमन्यते । तच्चविशेषपरिभाषायांविवक्ष्यते । अर्थीलेख
येदित्यनेनसंप्रतिपत्तौनकस्याप्यर्थित्वमितिनकोपिसाधनंलेखयेदितिपादद्वयेनैवव्यवहारनिर्वाहः । तथाचोक्तंद्विपात्सम्प्रति
पत्तिस्तिमिथ्योत्तरेपूर्ववादिनएवार्थित्वात्सएवसाधनंलेखयेत् । कारणोत्तरप्राङ्न्याययोत्तरयोस्तुप्रत्यर्थ्येवसाध्यवान्कार
णप्राङ्न्याययोस्तस्यैवसाध्यत्वादितिसएवलेखयेदित्युक्तम्भवति । तेनप्राङ्न्यायकारणोक्तौतुप्रत्यर्थीनिर्दिशेत्क्रियाम् । मिथ्यो
क्तौपूर्ववादीतुप्रतिपत्तौनसाभवेत् । मिथ्याक्रियापूर्ववादेकारणेप्रतिवादिनि । प्राङ्न्यायेपितथैवस्यात्प्रतिपत्तौनसाभवेदिति
व्यासादिस्मृत्युक्तोर्थोर्थिपदेनसंक्षेपतः । सर्वएवोक्तोभवति । अत्रचण्डेश्वरः । साहसस्तेयपारुष्यगोभिशापात्ययेस्त्रिया
म् । विवादयेत्सद्यएवकालोऽन्यत्रेच्छयास्मृतइत्यत्रसद्योविवादयेदुत्तरन्दापयेदित्यमेनप्रत्यर्थिपक्षस्यलिखनेविलंबप्राप्तौ
साहसादिषुतत्पक्षमपिसद्यएवलेखयेदितियोपवादःसयदिप्राग्भाषावादिपक्षलिखनेविलम्बोक्त्यार्थप्राप्तः । प्रत्यर्थिपक्ष
लिखनविलम्बःस्यात्तदैवघटतेनान्यथेत्येतद्वाक्यव्याख्यानेयदर्थिपदेनप्रत्यवस्कन्दनप्राङ्न्याययोःप्रत्यर्थ्येवाऽर्थीजातइतिसए
वसाधनंलेखयेदिति । प्रत्यर्थिनोपियहणमितिमिताक्षराकारेणव्याख्यातन्तत्पूर्वापरविरोधान्मन्दमित्याह । तदतिसाहसम्
। भाषोत्तरवादिपक्षमात्रलेखनपरत्वंयद्यनयोर्वाक्ययोस्तर्हिसाधनपदानन्वयेसमासानुपपत्तेः । सन्दर्भविरोधाच्च । साधन
लेखनस्यैवोत्तरलिखनोत्तरमाकांक्षितत्वात् । साहसादिष्वप्युत्तरभेदव्यवस्थयाद्वयोरपिपूर्ववाक्योपात्तसाधनलेखनसद्यस्त्व
र्थाक्षिप्तोत्तरलेखनविलंबापवादोपपत्तेः । नचोत्तरलेखनंसर्वत्रप्रत्यर्थिनएवेतितद्विलंबानुमतिविमत्योस्तम्प्रत्येवप्रतिपाद
नमर्हमितिवाच्यम् । एतावतापिक्रियोपन्यासप्रतिपादकवचनस्यार्थिपदेनभाषावादिमात्रग्रहणाग्रहेनियामकाभावात् । प्र
त्युतमिथ्याक्रियेत्यादिवचनार्थसंग्रहायद्वयोरपिग्रहणमर्थिपदेनेत्यस्यैवयुक्तत्वात् । एवंसतिमिताक्षरायाम्पूर्वापरविरोधा

पादनमज्ञानविलसितमेवेत्यास्तांतावत् ॥ * ॥ वृहस्पतिः । द्विप्रकाराक्रियाप्रोक्तामानुषीदैवकीतथा । एकैकानेकधाभिन्नामु
निभिस्तत्त्ववादिभिः । साक्षिलेख्यानुमानञ्चत्रिविधामानुषीक्रिया ॥ साक्षिलेख्यानुमानमितिद्वंद्वैकवद्भावः । साक्षीद्वादशभे
दस्तुलिखितन्दशधास्मृतम् । अनुमानन्तुद्विविधन्नवधादैविकीक्रिया । इदंसंख्याभिधानन्नियमायभेदान्तराणामपिप्र
माणप्रकरणेवक्ष्यमाणत्वात् । कात्यायनः । लिखितंसाक्षिणोभुक्तिःप्रमाणन्त्रिविधंविदुः । लेशोद्देशस्तुयुक्तिःस्याद्दिव्यानी
ह्वविषादयः । लेशोन्यथानुपपन्नोधर्मस्तस्योद्देशोविमर्शोयुक्तिरित्यर्थः । पूर्ववादेपिलिखितेयथाक्षरमशेषतः । अर्थीतु
तीयपादेतुक्रिययाप्रतिपादयेत् । पूर्ववादोभाषालिखितम्पूर्वपक्षतयालिखितंउत्तरमितियावत् । तृतीयपादःप्रत्याकलि
ताख्यःतस्मिन्सतिक्रिययाप्रमाणेनप्रतिपादयेत्साध्यमितिशेषः । भाषोत्तरप्रत्याकलिताख्यपादत्रयेसतिक्रिययास्वकार्य्य
मर्थीसाधयेदितितात्पर्य्यार्थः । कार्य्यक्रियाशब्दौव्याचष्टेव्यासः । कार्य्यंहिसाध्यमित्युक्तंसाधनन्तुक्रियोच्यते । द्विभेदासा
पुनर्ज्ञेयामानुषीदैवकीतथेति । साधनम्प्रमाणम्प्रत्याकलितस्यतृतीयव्यवहारपादत्वमभ्युपगच्छतास्मृतिचन्द्रिकाकारे
णैवमिदम्वचोव्याख्यातं । मिताक्षराकारमतेतुतृतीयपादक्रिययेतिसंमुखस्यवार्थः । साक्षीद्वादशभेदइत्यादिप्रमाणप्रकरणे
प्रपञ्चयिष्यामः । याज्ञवल्क्यः । प्रमाणंलिखितम्भुक्तिःसाक्षिणश्चेतिकीर्त्तितम् । एषामन्यतमाभावेदिव्यान्यतममुच्यतइ
ति । दिव्येष्वन्यतममित्यर्थः । कात्यायनः । यद्येकोमानुषींब्रूयादन्योब्रूयात्तुदैविकीं । मानुषीन्तत्रगृह्णीयान्नतुदैवींक्रियांन्तृ
पः । यद्येकदेशप्राप्तापिक्रियाविद्येतमानुषी । सासाह्यानतुपूर्णापिदैवकींवदतांन्तृणाम् । एकदेशप्राप्तासाध्यैकदेशवि
॥ ६९ ॥ षया । अत्रयद्येकोवादीमानुषींसाक्ष्याद्यन्यतमांक्रियांस्वपक्षसाधकतयोपन्यस्यत्यन्यस्तुतत्प्रतिपक्षतयादैविकीन्तदर्थादि
॥ ७० ॥ तरवादिपक्षसिद्ध्यसिद्ध्योःसुलभत्वेननदिव्यापेक्षेतिप्रथमवचनार्थः । एवमेकोपिवादीसाध्यानेकत्वेसाध्यैकदेशमपियदि
॥७१।७२॥ प्रमाणेनसाधयतितदैकदेशविभावितन्यायेनैकदेशान्तरस्यापिसिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वान्नदिव्यावसरइतिद्वितीयवाक्यार्थः । दि

व्यस्वरूपप्रमाणयोरागमैकगम्यत्वान्मानुषप्रमाणासम्भवएव दिव्यस्य प्रामाण्यमिति मुनिवचननिचयपर्य्यालोचनयावगम्यते।
अन्यान्यपि कचित् कचित्केषाञ्चित्प्रमाणानाम्प्राधान्याभिप्रायेण व्यवस्थापकानि वचनान्यृषीणां यथा। क्रियान दैविकी प्रोक्ता
विद्यमानेषु साक्षिषु। लेख्ये च सति वादेषु न स्याद्दिव्यं न साक्षिणइति कात्यायनः। पितामहः। स्थावरेषु विवादेषु दिव्यानि परि
वर्ज्जयेत्। साक्षिभिर्लिखितेनाथभुक्त्या चैतान्प्रसाधयेत्। इदमपि साक्ष्यादि समक्षस्थावरविषयविवादेषु सुलभमतस्तदन्वे
षणमेव कार्यमित्येवम्परन्न सर्वथा दिव्यपरिहारपरम्। सर्वथा साक्ष्याद्यसम्भवेपि दिव्याग्रहणे तिनिर्णयाभावप्रसङ्गा
त्। कात्यायनः। दत्तादत्तेषु भृत्यानां स्वामिनां निर्णयेसति। विक्रीयादानसम्बन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति। द्यूतेसमाह्वये चैव
विवादे समुपस्थिते। साक्षिणः साधनं प्रोक्तन्नदिव्यं न च लेख्यकम्। पूगश्रेणीगणादीनां या स्थितिः परिकीर्त्तिता। तस्यास्तु
साधनं लेख्यन्न दिव्यन्न च साक्षिणः। द्वारमार्गक्रियाभोगजलवाहादिषु क्रिया। भुक्तिरेव तु गुर्वी स्यान्नदिव्यं न च साक्षिणः।
दत्तादत्ते प्रतिश्रुत्याप्रदाने दत्त्वा पुनः स्वत्वाव्यय ग्रहणेवाग्दत्ताप्रदानिके विवादपद इतियावत्। भृत्यानामित्यादिनावेतनादा
ने। विक्रीयादानेत्यादिना क्रयविक्रयानुशयेइतरद्युक्तम्। दत्तादत्तादिषु वृद्धानां लिखितकरणाप्रसिद्धेर्भुक्तेश्चासम्भवा
त्साक्षिण एव तादृशिविषयेसु सुलभत्वान्मानुषप्रमाणसम्भवे च दिव्यासम्भवान्नदिव्यं न च लेख्यकमित्युक्तम्। पूगादीनां सम्विदि
तु वक्तृकर्तृकायां लिखितं विना न निर्वाहः। सर्वेषां व्यवहर्तृत्वान्नोदासीनसाक्षिसंभवो मानुषसत्वे च दिव्यानवकाशइत्यभिप्र
ायाभिहितन्नदिव्यं न च साक्षिणइति। द्वारमार्गादिष्वपि गमनागमनादिरूपभोगस्यैव परं भावाल्लेख्यस्य चाप्रसिद्धेर्मानुषा
भावएव च दिव्यावकाशान्नदिव्यमित्यादि भुक्तिरेव तु गुर्वीत्युक्तम्। एवं सर्ववचनानि विवेचनीयानि। अतएव अरण्येनि
र्जनेरात्रावन्तर्वेश्मनि साहसे। न्यासापह्नवने चैव दिव्या सम्भवति क्रियेतिनारदेन। सम्भवतीत्युक्तं सएव। यदा साक्षीन
विद्येतविवादे वदतान्नृणाम्। तदा दिव्यैः परीक्षेत शपथैश्च पृथग्विधैः। स्त्रीणां शीलाभियोगे च स्तेयसाहसयोरपि। एवम

वविधिर्दृष्टः सर्वार्थापह्नवेषु चेति । कात्यायनः । गूढसाहसिकानां तु प्राप्तं दिव्यैः परीक्षणम् । युक्तिलेशेङ्गिताकारवाक्छ्यु
श्चेष्टितैर्नृणाम् । अलेख्यसाक्षिके दैवीं व्यवहारे विनिर्दिशेत् । दैवसाध्ये पौरुषेयीं न लेख्यं वा प्रयोजयेत् । बृहस्पतिः । मणि
मुक्ताप्रवालानां कूटकृन्न्यासहारकः । हिंसकोऽन्याङ्गनासेवी परीक्ष्यः शपथैः सदा । महापापाभिशापेषु निक्षेपहरणे तथा ।
दिव्यैः कार्यं परीक्षेत राजा सत्स्वपि साक्षिषु । चिरंतनोपांशुकृतचिरनष्टेषु साक्षिषु । प्रदुष्टेषु समानेषु दिव्यैः कार्यं विशो
धयेत् । अत्र सत्स्वपि साक्षिष्वित्यनेनैतादृशि विषये साक्षिण एव तावन्न सम्भवन्ति । सम्भवन्तोपि वा कथञ्चित्कूटतया प्रायः प्रदु
ष्टा इति विवक्षितं न तु यथाश्रुतम् । चिरन्तनकृते उपांशुकृते रहसि कृते इत्यनेन लेख्याद्यसम्भवमेवोपलक्षयति । अत एवा
र्थे चिरनष्टेषु प्रदुष्टेषु समानेष्वित्यनेनासाक्षिवन्निमित्तान्युपलक्षितवान् । व्यासः । प्रथमे यत्र भिद्यन्ते साक्षिणश्च तथा प
रे । परेभ्यश्च तथा चान्ये तं वादं शपथैर्नयेत् । भिद्यन्ते विप्रतिपद्यन्ते । कात्यायनः । समत्वं साक्षिणां यत्र दिव्यैस्तत्रापि शोध
येत् । प्राणान्तिकविवादेषु विद्यमानेषु साक्षिषु । दिव्यमालंबते वादी न पृच्छेत्तत्र साक्षिणः । साक्षिषु विद्यमानेष्वपि तत्र दै
वावष्टम्भेन दिव्यमालम्बत इत्यर्थः । समत्वं साक्षिणां यत्रेति । यत्रोभाभ्यां भाषावादिभ्यामुपन्यस्तानां साक्षिणां गुणतः संख्या
तश्च तुल्यत्वमित्यर्थः । व्यासः । न मयैतत्कृतं लेख्यं कूटमेतेन कारितम् । अधरीकृत्य तत्पत्रमर्थे दिव्येन निर्णयः । लेख्यदोषोद्भा
वनेन लेख्येनिर्णयाक्षमे तदारूढसाक्षिषु सुतरान्दण्डापूपकन्यायेन दोषोद्भावनान्मानुषासम्भवे दिव्येन निर्णयः कार्य्य इत्यर्थः
। प्रजापतिः । यन्नामगोत्रैर्व्यस्तं लेख्यं तु स्यं लेख्यं कचिद्भवेत् । अगृहीतधने तत्र कार्य्यो दिव्येन निर्णयः । मूललेख्येन नामगो
॥ ६९ ॥ त्रैस्तुल्यं लेख्यान्तरं विपरीतार्थं यदा तदा तदप्रमाणीकृत्य दिव्येन निर्णयः कार्य इत्यर्थः । कात्यायनः । यत्र स्यात्सोपधं लेख्यन्त
॥ ७० ॥ द्राह्येशा वितथं यदि । शोधयेत्तत्तु दिव्येन राजा धर्मासनस्थितः । सोपधं यत्र कृतं यच्च मिथ्योत्तरे पूर्ववादिनः क्रियादानं नो
॥ ७१ ॥ त्तरवादिन इति प्रागुक्तं तत्र भाषावादिनो मानुषप्रमाणसम्भवादुत्तरवादिनस्तु तदसम्भवान्मानुषसम्भवे च दिव्यानवसर

दितिन्यायो मूलमिति। यदि तत्रापि भाषावादिनो दिव्यभिन्नप्रमाणाभावस्तदा न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत्।
अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैरिति कात्यायनीयादुत्तरवादिन एव दिव्यं देयम्। पूर्वार्द्धे नार्थिनादिव्यनिषेधात्प्र
त्यर्थिनोऽर्थात्सिद्धौ पुनः परार्धेन तद्विधानस्य सिद्धे सत्यारम्भो नियमायेति न्यायेन निषेधदार्ढ्यार्थत्वात्। प्राड्न्यायकारणोत्तर
योः क्रियापदमुभयक्रियापरमपि मिथ्योत्तरे मानुषमात्रपरं कात्यायनीयानुरोधात्। न चैवमनुषंगानुपपत्तिः। तदर्थकतयो
भयान्वयस्यानुषङ्गहेतुत्वं न यावदर्थकत्वस्य विरुद्धार्थकत्वे व्यवायवत्सन्निधिबाधेनानुषङ्गस्य तुल्ययोगिता निबन्धनस्य भङ्गः
। किञ्चिदर्थानन्वयेपि तुल्ययोग्यतायाः सत्त्वान्न तद्भङ्गात्। यदा तु प्रत्यर्थी सन्दिहानस्तदा तस्याधिकारनिश्चयाभावान्मानु
षप्रमाणाभावेपि न दिव्यं किन्त्वर्थिनोऽधिकारनिश्चयाद्दिव्यं देयम्। न च नकश्चिदिति कात्यायनवचनविरोधः। अधिकारानि
श्चये तत्प्रवृत्त्यसम्भवात्। धनन्धनीसाधयतीति लोकप्रवादोपि बहुविषयाभिप्रायक एव। यत्र विवादविषये प्रत्यर्थी सन्दिहा
नस्तत्र तस्योत्तरानर्हतयेति व्यवहारतत्त्वलिखनं न्यत्तत्त्वमेव। अज्ञानरूपमिथ्योत्तरार्हत्वात्। अज्ञानस्य निश्चयाभावरूपस्य स
न्देहेपि सम्भवात्। प्रत्यर्थिन एव सर्वत्रोत्तरकर्तृत्वाच्च। यदा तु द्वयोरपि मानुषप्रमाणाभावो दिव्यानध्यवसायश्च तदा निर्ण
योपायमाह। पितामहः। लेख्यं यत्र न विद्येत न भुक्तिर्न च साक्षिणः। न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः। निश्चेतुं येन
शक्याः स्युर्वादाः सन्दिग्धरूपिणः। तेषां नृपः प्रमाणं स्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यत इति। तादृग्व्यवहारे नृपेणैवोभयापीडया स्वेच्छ
याकाचनव्यवस्थां कृत्वा देयासेभाभ्यां न्नातिक्रमणीयेत्यर्थः। दिव्यावान्तरभेदादि सर्वं दिव्यप्रकरणे वक्ष्यामः॥ ● ॥ अथ
निर्णयापरपर्यायः सिद्धिपादः। येषां प्रत्याकलितं व्यवहारपाद इत्यभिमतं तेषां सिद्धेः फलत्वाद्व्यवहारपृथग्भावोऽन्येषा
म्प्रत्याकलितस्य चतुष्पात्त्वमेव तु सर्वमते व्यवहारस्य। याज्ञवल्क्यः। ततः सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमथोन्यथेति। तस्य
प्रमाणस्य सिद्धौ निःशङ्कप्रामाण्यव्यवस्थितौ सत्यां प्रमाणोपन्यासकर्त्ता सिद्धिं जयलक्षणामाप्नोति। अन्यथा प्रामाण्यसिद्धौ वि

परीतमसिद्धम्पराजयलक्षणमाप्नोति । नारदः । सारस्तुव्यवहाराणांप्रतिज्ञासमुदाहृता । तद्धानौहीयतेवादीतरंस्ता
मुत्तरोभवेत् ॥ तरन्निर्वाहयन् । उत्तरःउत्कृष्टोविजयीतियावत् । निर्णयप्रकारानाह । व्यासः । प्रमाणैर्हेतुचरितैःश
पथेनन्टपाज्ञया । वादीसंप्रतिपत्त्यावानिर्णयोष्टविधःस्मृतः ॥ विवृतवानेतत्सएव । लिखितंसाक्षिणोभुक्तिःप्रमाणंत्रिविधंस्मृ
तम् । अनुमानंविदुर्हेतुस्तर्कश्चेतिमनीषिणः । देशस्थितिःपूर्वकृताचरितंसमुदाहृतम् । अर्थानुरूपाश्शपथाःस्मृताःसत्य
घटादयः ॥ तेषामभावेराजाज्ञांनिर्णयन्तुविदुर्बुधाः । इतिप्रमाणत्रयंसतर्कोपष्टम्भमनुमानञ्चरितादिचतुष्टयमित्यष्ट
विधहेतुकत्वान्निर्णयस्याप्यष्टविधत्वंयद्यपिभुक्तिरप्यनुमानमेव । तथापिप्रत्याकलितकालीनंसभ्यानामनुमानमिहानु
मानपदेनविवक्षितम् । धर्मेणव्यवहारेणचरित्रेणन्टपाज्ञया । चतुःप्रकारोभिहितःसन्दिग्धेर्थेविनिर्णयइतिवृहस्पत्यु
क्तानान्धर्मादीनांनिर्णयहेतुत्वंप्रागेवतत्रसत्येस्थितोधर्मइत्यादिनातेनैवविवृतंप्रागेवनिरूपितंसएव । एकैकोद्विविधःप्रो
क्तःक्रियाभेदान्मनीषिभिः । क्रियाभेदान्मानुषदैविकक्रियाभेदात् । धर्मनिर्णयस्यद्वैधमाहसएव । सम्यग्विचार्यकार्य्य
न्तुयुक्त्यासम्परिकल्पितम् । परीक्षितन्तुशपथैःसज्ञेयोधर्मनिर्णयः । प्रतिवादीप्रपद्येतयत्रधर्मःसनिर्णयः । दिव्यैर्विशो
धितःसम्यक्द्वितीयःसमुदाहृतः । प्रतिवादीप्रपद्येतेत्यस्यकाकाक्षित्वादुभयत्रसम्बन्धः । यत्रप्रतिवादीयुक्त्यासम्यग्विचार्य
सम्परिकल्पितन्निर्धारितम्पुनःशपथैःपुत्रशिरःस्पर्शादिभिःपरीक्षितंकार्यम्प्रपद्येतांगीकुर्य्यात्सआद्योधर्मनिर्णयःदिव्यैर्घटा
दिभिर्विशोध्यतःप्रतिवादीयत्रकार्य्यम्प्रपद्येतसद्वितीयोधर्माख्योनिर्णयइत्यर्थः । व्यवहारनिर्णयस्यापिद्वैविध्यमाहसएव
। प्रमाणैर्निश्चयोयस्तुव्यवहारःसउच्यते । वाक्छलानुत्तरत्वेनद्वितीयःपरिकीर्तितः । प्रमाणपदेनात्रसाक्षिणोलिखित
ञ्च । व्यत्ययभिप्रायेणचवक्तृवचनम् । भुक्तेरनुमानत्वाद्दिव्यस्यधर्मनिर्णयान्तर्भावात् । वाक्छलानुत्तरत्वेन । वाक्छले
नानुत्तरत्वेनचयोनिश्चयोद्वितीयोव्यवहारस्सइत्यर्थः । चरित्रनिर्णयस्यापिभेदद्वयन्तेनैवाभिहितम् । अनुमानेननिर्णी

तच्चरित्रमितिकीर्त्तितम्। देशस्थित्याद्वितीयन्तुशास्त्रविद्भिरुदाहृतम्। अनुमानेनभुक्तिमुक्तिसरूपेणयोनिर्णयस्तदेकञ्चरित्रम्। देशस्थित्यायोनिर्णयस्तद्द्वितीयञ्चरित्रमित्यर्थः। राजाज्ञानिर्णयस्यापिद्विभेदताभिहितातेनैव। प्रमाणसहितान्यास्तुराजाज्ञानिर्णयःस्मृतः। शास्त्रसभ्यविरोधेचतथान्यःपरिकीर्त्तितः। प्रमाणसहिताराजाज्ञाआद्योनिर्णयइत्यन्वयः। शास्त्राणांसभ्यानाञ्चविरोधेपरस्परंविप्रतिपत्तौयाराजाज्ञासद्वितीयोराजाज्ञारूपोनिर्णयइत्यर्थः। ननुशास्त्राणांसभ्यानाञ्चविरोधएवासम्भवोस्मृत्यपेतादिकारिणांसभ्यानान्दण्ड्यत्वात्। नचशास्त्राणाम्परस्परविरोधेसभ्यानाञ्चेत्यर्थइतिवाच्यम्। सभ्यविरोधोपन्यासानर्थक्यात्। शास्त्रविरोधेन्यायोपलब्धशास्त्रानुसारेणनिर्णयःकार्यइत्यस्यार्थस्यस्मृत्योर्विरोधेन्यायस्तुबलवान्व्यवहारतः। धर्म्मशास्त्रविरोधेतुयुक्तियुक्तोविधिस्मृतः। केवलंशास्त्रमाश्रित्यनकर्त्तव्योहिनिर्णयः॥ युक्तिहीनविचारेहिधर्म्महानिःप्रजायते। न्यायाधिगमेतर्कोभ्युपायस्तेनाभूद्यथास्थानंगमयेदित्यादियोगीश्वरनारदबृहस्पतिगौतमादिवचोभिर्निर्धारितत्वात्। तादृशिविषयेराजाज्ञानवसरात्। अनीदृशराजाज्ञायानिषिद्धत्वाच्चेतिचेत्। उच्यते। यत्रशास्त्रविरोधेबलवान्न्यायोन्यतरार्थविनिगमकःसभ्यप्राड्विवाकस्यसभापतेर्नहृदयमारोहतिचिरतरंमीमांसितोपितादृशशास्त्रविरोधेतन्मूलकेवासमाधेयेसभ्यविरोधेराजकृतव्यवस्थावादिप्रतिवादिभ्यांमन्तव्येत्येतदर्थकमिदंवचनम्। अतएवपितामहः। वचनंप्राग्लिखितन्निर्णेतुंयेनशक्याःस्युरित्यादि। धर्मादीनाञ्चतुर्णाम्पूर्वस्योत्तरोत्तरापेक्षयादुर्बलत्वमाहनारदः। धर्म्मश्चव्यवहारश्चचरित्रंराजशासनम्। चतुष्पाद्व्यवहारोयमुत्तरःपूर्वबाधकइति। व्यवहारस्यधर्मबाधकतामाह। बृहस्पतिः। शास्त्रंकेवलमाश्रित्यक्रियतेयत्रनिर्णयः। व्यवहारःसविज्ञेयोधर्म्मस्तेनावहीयते। शास्त्रशब्देनशास्त्रोक्तंसाक्ष्यादिप्रमाणन्तेनयोनिर्णयःक्रियतेसव्यवहारः। तेनधर्मःशपथादिकृतोनिर्णयोवहीयतेबाध्यते। मानुषप्रमाणेसतिदिव्यानवसरात्। अतएवाहकात्यायनः। युक्तियुक्तन्तुकार्य्यंस्याद्दिव्यंयत्रविवर्जितम्। धर्म्मस्तुव्यवहारेणबाध्यतेतत्रनान्यथा। चरित्रस्यव्यवहा

रबाधकतामाह । वृहस्पतिः । देशस्थित्यानुमानेननैगमानुमतेनवा । क्रियतेनिर्णयस्तत्रव्यवहारस्तुवाध्यते । नैगमाःपौ
रवाणजः । नैगमानुमतेनानुमानेनेतिसम्बन्धःसामानाधिकरण्येन । वाशब्दाद्देशस्थित्यपेक्षः । अमुमेवार्थंस्फुटयतिका
त्यायनः । प्रतिलोमप्रसूतेषुतथादुर्गनिवासिषु । विरुद्धन्नियतम्प्राक्तस्तन्धर्मेननविचालयेत् । निर्णयन्तुयदाकुर्य्यान्तेनध
र्मेणपार्थिवः । व्यवहारश्चरित्रेणातदातेनैववाध्यतेइति । स्मृतिविरुद्धमपिनियतत्वान्नविचालयेद्राजा । राजशासनस्य
चरित्रबाधकमाह । वृहस्पतिः । विहायचरितंाचारंयत्रकुर्यात्पुनर्नृपः । निर्णयंसातुराजाज्ञाचरित्रम्बाध्यतेतयेति । चरि
ताचारंपूर्वपूर्वाचरितमाचारम् । यद्यपितन्धर्मेन्नविचालयेदित्युक्तमत्रतुविहायचरितंाचारमित्युच्यते । तेनविरोधःप्रतिभा
ति । तथापियदितद्विचालनेपुरराष्ट्रादिक्षोभोनभवति । तदास्मृत्यादिविरुद्धत्वात्तंदूरीकृत्यस्मृत्याद्यविरोधोराजाज्ञयानि
र्णयःकार्य्यइतितात्पर्यम् । अतएवपुरराष्ट्रस्यविरुद्धस्यविवादस्थानादेयत्वमुक्तम् । पुरराष्ट्रक्षोभापादकतया । तदना
पादकतयातुस्मृत्याद्यनुरोधएवकार्य्योराज्ञेति । अतएवाहकात्यायनः । विरुद्धंन्यायतोयत्तुचरित्रंकल्प्यतेबुधैः । एवन्त
त्रनिरस्येतचरित्रन्तुन्नृपाज्ञयेति । न्यायेनन्यायविरुद्धञ्चरित्रंनयद्यपिमितिकल्प्यते । तत्रन्नृपाज्ञयातच्चरित्रंनिरस्यतेवा
ध्यतइत्यर्थः । यथोक्तप्रकारातिरिक्तप्रकारेणैषाम्बाध्यवाधकताकल्पनेदोषमाह । कात्यायनः । अनेनविधिनायुक्तम्बाधकंय
द्यदुत्तरम् । अन्यथावाधनंयत्रतत्रधर्मोविहन्यतइति । इतिनिर्णयपादः ॥ ● ॥ पुनर्न्यायःयद्यपिनिर्णयानन्तरञ्जयप
त्रेदत्तेपराजितस्यदण्डार्हत्वन्तथापियदिसपराजितमपिस्वयमपराजितमेवमनुतेपूर्वव्यवहारेकुदृष्टवुध्यातर्हिद्विगुणंद
॥ ३९ ॥ ण्डमभ्युपगमय्यराज्ञासभ्यान्तरोपादानेनपुनर्व्यवहारस्तदीयोद्रष्टव्यइत्याहनारदः । तीरितञ्चानुशिष्टञ्चयोमन्येतविध
॥ ४० ॥ र्मतः । द्विगुणान्दण्डमादायपुनस्तत्कार्यमुद्धरेत् । तीरितंसमापितंनिर्णयपर्यन्तम्प्रापितमितियावत् । पारतीरकर्मसमाप्ता
॥ ४१।४२ ॥ वित्यस्यनिष्ठान्तंरूपम् । अनुशिष्टमर्थिप्रत्यर्थिनौप्रतिकथितञ्जयपराजयपत्रेवारोपितम् । विधर्मतोधर्मविपरीतंकुदृष्ट

मितियावत् । योर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरो मन्येतसपराजयनिमित्तन्दण्डंद्विगुणमादायांगीकृत्य तत्कार्यम्पुनरुद्धरेत् । चतु
ष्पाद्व्यवहारप्रवर्त्तनेन निर्णाययेत् । याज्ञवल्क्यः । दुर्दृष्टांस्तुपुनर्दृष्ट्वाव्यवहारान्नृपेणतु । सभ्याःसजयिनोदण्ड्याद्विवा
दाद्विगुणन्दमम् । योमन्येताजितोस्मीतिन्यायेनापिपराजितः । सभायान्तंपुनर्जित्वादापयेद्विगुणन्दमम् । अस्यापवादमा
ह । मनुः । तीरितञ्चानुशिष्टञ्च यत्रक्वचनयद्भवेत् । कृतन्तद्धर्मतोविद्यान्नतद्भूयोनिवर्तयेत् । धर्मतःकृतञ्चेत्कृतमेवविद्या
दित्यर्थः । नारदः । साक्षिसभ्यावसन्नानांदूषणेदर्शनम्पुनः । स्वचर्यावसितानान्तुप्रोक्ताःपौनर्भवोविधिः । साक्षिसभ्यावस
न्नानांसाक्षिद्वारेणसभ्यद्वारेणवावसन्नानाम्पराजितानांदूषणेसाक्षिषुसभ्येषुवादोषोद्भावनेऽन्यतरेणकृतेपुनर्दर्शनंव्यवहार
दर्शनम् । राज्ञाकार्य्यमितिशेषः ॥ स्वचर्यावसितानांस्वचर्ययास्वव्यापारेणपूर्वापरविरुद्धभाषणादिनाऽवसितानाम्पराजि
तानान्तुपौनर्भवःपुनरुद्भवःपुनर्भवःपुनर्व्यवहारप्रवृत्तिरित्यावत् । तत्सम्बन्धिविधिर्नोक्तःकर्त्तव्यत्वेनाभिहितोमुनिभिरि
त्यर्थः ॥ वृहस्पतिः । पलायनानुत्तरत्वादन्यपक्षाश्रयेणच । हीनस्यगृह्यतेवादोनस्ववाक्यजितस्यतु । वादोगृह्यतेपुनर्न्यायो
भवतीत्यर्थः । स्ववाक्येनपूर्वापरविरुद्धेनोत्तरापरिस्फूर्त्यास्कन्दितेनवायोजितस्तस्यतुनभवतीत्यर्थः ॥ वृहस्पतिकात्यायनौ । कु
लादिभिर्निश्चितेपिसन्तोषंनगतस्तुयः । विचार्यतत्कृतंराजाकुकृतम्पुनरुद्धरेत् । वृहस्पतिः । निश्चित्यबहुभिःसार्धंब्राह्म
णैःशास्त्रपारगैः । दण्डयेज्जयिनासार्धंपूर्वसभ्यांस्तुदोषिणः । जयिनापूर्वव्यवहारजयिना । नारदः । दुर्दृष्टेव्यवहारे
तुसभ्यास्तन्दण्डमाप्नुयुः ॥ नहिजातुविनादण्डंकश्चिन्मार्गेवतिष्ठते । मनुः । अमात्यःप्राड्विवाकोवायत्कुर्य्युःकार्यमन्यथा । तं
सर्वन्नृपतिःकुर्य्यात्तान्सहस्रन्तुदण्डयेत् । सहस्रपणान्दण्डंव्यवहारेऽनुक्तसंख्ययासंख्यायाःपणगतत्वेनपरिभाषितत्वात्
। एतच्चदण्डनिरूपणप्रस्तावेविवेचयिष्यामः । यत्रद्विगुणदण्डःसहस्राधिकस्तत्रामात्यप्राड्विवाकयोरपिसएव । अन्य
त्रसहस्रमेव । अमात्यप्राड्विवाकयोर्मुख्यत्वेनदण्डाधिक्यस्योचितत्वात् । इतिपुनर्न्यायः ॥ ❁ ॥ निर्णयानन्तरंकृत्यन्तज्ञ

यिनेजयपत्रदानम्। पराजिताद्दण्डादानम्। सपणविवादेपणादानम्। धनिनेधनदापनञ्च। तथाचव्यासः। व्यवहा
रान्स्वयंदृष्ट्वाश्रुत्वावाप्राड्विवाकतः। जयपत्रन्ततोदद्यात्परिज्ञानायपार्थिवः॥ पुनर्न्यायादिप्रसक्तौप्राङ्न्यायपरिज्ञानाय।
बृहस्पतिः। प्रतिज्ञाभावनाद्वादीप्राड्विवाकादिपूजनात्। जयपत्रस्यचादानाज्जयीलोकैर्निगद्यते। योगीश्वरः। सपण
श्चेद्विवादःस्यात्तत्रहीनन्तुदापयेत्। दण्डञ्चस्वपणञ्चैवधनिनेधनमेवच॥ बृहस्पतिः। अपराधानुरूपश्च दण्डोत्रपरिक
ल्पितइतितत्रजयपत्रप्रकारंलेख्यप्रस्तावे। दण्डपणादानेदण्डनिरूपणेधनिनेधनदानमृणादानप्रकरणेवक्ष्यामः॥
● ॥ अथसभ्यःप्राड्विवाकसहितस्यसभापतेरन्यथाव्यवहारदर्शनेसर्वथादर्शनाभावेचदोषकथनम्। तत्रान्यथादर्शनेदो
यमाह। मनुः। यस्त्वधर्मेणकार्य्याणिमोहात्कुर्य्यान्नराधिपः। अचिरात्तंदुरात्मानंवशेकुर्वन्तिशत्रवः॥ कात्यायनः। अस्त
र्ग्योलोकनाशायापरानीकभयावहा। आयुर्बीजहरीराज्ञामस्तिवाक्येस्वयंकृतिः॥ तस्माच्छास्त्रानुसारेणराजाकार्य्याणिसा
धयेत्। वाक्याभावेतुसर्वेषांदेशदृष्टेनसंनयेत्॥ अदर्शनेदोषमाह। महाभारतेकृष्णद्वैपायनः। अर्थिनामुपसन्नानां
वस्तुनोपैतिदर्शनम्। सुखेषुसक्तोन्टपतिःसतप्येतन्टगोयथेति। न्टगोनामराजा। रामायणेवाल्मीकिः। पौरकार्य्याणियो
राजानकरोतिसमास्थितः। व्यक्तंसनरकेघोरेपच्यतेनात्रसंशयइति। समास्थितःसुस्थितः। अनेनदुःस्थितस्यादर्शनेन
दोषइतिसूचितम्। अतएवानुकल्पतयादुःस्थितस्यस्वप्रतिनिधिप्राड्विवाकनियोगःप्रागुक्तः। प्राड्विवाकस्यसभ्यानाञ्चा
न्यथादर्शनादर्शनयोर्दोषइतिप्रागेवप्रपञ्चितंव्यवहारदर्शनविधिविचारप्रस्तावे। सम्यग्व्यवहारदर्शनेफलमप्याह
मनुः। कामक्रोधौतुसंयम्ययोर्थान्धर्म्मेणपश्यति। प्रजास्तमनुवर्त्तन्तेसमुद्रमिवसिन्धवः। इदंदृष्टफलम्। अदृष्टमपि
फलमाहनारदः। एवंपश्येत्सदाराजाव्यवहारान्समाहितः। वितत्येहयशोलोकेवृध्नःप्राप्नस्त्रिपिष्टपम्॥ वृहस्पतिः। एवं
शास्त्रोदितंराजाकुर्वन्निर्णयपालनम्। वितत्येहयशोलोकेमहेन्द्रसचिवोभवेत्। फलान्तराण्यपिव्यवहारदर्शनविधिप्र

स्वाद्वेभिहितानि ॥ ● ॥ अथकृतनिवृत्तिः । तत्रमनुविष्णू । यस्मिन्यस्मिन्विवादेतुकौटसाक्ष्यंकृतम्भवेत् । तत्तत्कार्य्यंनिवर्त्त्यैं तकृतंचाप्यकृतम्भवेत् ॥ नारदः । स्त्रीपुंसत्यैवहिर्यामादन्तर्वेश्मन्यरातिषु । व्यवहारःकृतोप्येषुपुनःकर्त्तव्यतामियात् ॥ मनु नारदौ । सत्यानभाषाभवतियद्यपिस्यात्प्रतिष्ठिता । वहिश्चेद्भाष्यतेधर्म्मान्नियताद्व्यावहारिकात् ॥ नियताद्व्यावहारिकात् । नियतव्यावहारिकधर्मवाह्यविषयायाभाषासायद्यपिप्रतिष्ठितासाक्षिलेख्यादिप्रमाणवतीभवतितथापिसत्यायाह्यानभवति । यथापुत्राद्यन्वयोपेतंकश्चिदभियुक्तेसर्वंस्वंमह्यमनेनप्रतिश्रुतमिदानींनददातीति । मनुः । योगाधमनविक्रीतंयोगदान प्रतिग्रहम् । यत्रवाप्युपधिम्पश्येत्तत्सर्वंविनिवर्त्तयेत् ॥ वलाद्दत्तम्बलाद्भुक्तम्बलाद्यच्चापिलेखितम् । सर्वान्वलकृतानर्थानकृ तान्मनुरब्रवीत् । योगश्छद्म । आधमनमाधीकरणम् । उपधिःछलम् । पूर्वोत्तरार्द्धाभ्याञ्छलकृतसर्वव्यवहाराणांनिवर्त्तनं सार्वत्रिकमित्युक्तम्भवति । एवमुत्तरश्लोकेपिवलकृतसर्वव्यवहाराणामपि । योगीश्वरः । मत्तोन्मत्तार्त्ताध्यधीनैर्वालेनस्थ विरेणवा । असम्बद्धकृतश्चैवव्यवहारेनसिध्यति । अध्यधीनोदासः । अधिकमधीनइतिव्युत्पत्तेः । असम्बद्धेनवादीप्र तिवाद्यसम्बद्धेनकृतस्तत्प्रतिनिधिभूयसम्पादितः । समासान्तर्गतमपिकृतपदम्प्राक्तनतृतीयान्तैरपिवुध्यानिष्कृष्यसम्बन्धनी यम् । नारदः । यद्वालःकुरुतेकार्यमस्वतन्त्रस्तथैवच । अकृतन्तदपिप्राहुःशास्त्रेशास्त्रविदोजनाः । स्वतन्त्रोपिहियत्का र्य्यंकुर्य्यादप्रकृतिङ्गतः । तदप्यकृतमेवाहुरस्वतन्त्रःसहेतुतः ॥ कामक्रोधाभिभूतार्त्तभयव्यसनपीडिताः । रागद्वेषपरीता श्चज्ञेयास्त्वप्रकृतिङ्गताः ॥ तथादासकृतङ्कार्य्यमकृतम्परिचक्षते । अन्यत्रस्वामिसंदेशान्नदासःप्रभुरात्मनः । पुत्रेणचकृतं कार्य्यंयत्स्यादच्छंदतःपितुः ॥ तदप्यकृतमेवाहुर्दासःपुत्रश्चतौसमौ ॥ कात्यायनः । नक्षेत्रगृहदासानांदानाधमनविक्रि या । अस्वतन्त्रकृताःसिद्धिम्प्राप्नुयुर्नानुवर्णिताः । नानुवर्णिताःस्वतंत्रेणपित्रादिनानानुमताः । अनुमतासिद्ध्येयुरेवेत्यर्था दुक्तम्भवति । अतएवाह । सएव । प्रमाणंसर्वएवैतेपण्यानांक्रयविक्रये । यदिसंव्यवहारंतेकुर्वन्तोह्यनुमोदिताः ॥ क्षे

त्रादीनान्तथैवास्युर्भ्राताभ्रातृसुतःसुतः। निसृष्टाःकार्यकरणेगुरुणायदिगच्छता। निसृष्टार्थस्तुयोयस्मिंस्तस्मिन्नर्थेप्रभुस्तुसः। तद्गत्वातत्कृतंकार्यंनान्यथाकर्तुमर्हति। बृहस्पतिरपि। यःस्वामिनानियुक्तस्तुधनायव्ययपालने। कुसीदकृषीवाणिज्येनिसृष्टार्थस्तुसःस्मृतः॥ प्रमाणन्तत्कृतंसर्वंलाभालाभव्ययोदयम्। स्वदेशेवाविदेशेवास्वामीनन्नविसंवदेत्। अनुमत्यभावेपिकुटुम्बभरणार्थमस्वतंत्रकृतमष्टगुणादिव्यवहारंस्वतंत्रोननिवर्त्तयेदित्याह। मनुः। कुटुंबार्थेध्यधीनोपिव्यवहारंयमाचरेत्। स्वदेशेवाविदेशेवातंस्वामीनविचालयेत्। अध्यधीनःपुत्रभ्रातृपुत्रदासादिः॥ * ॥ अथस्वतंत्रास्वतंत्रलक्षणम्। तत्रनारदः। स्वातन्त्र्यंतुस्मृतंज्येष्ठेज्यैष्ठ्यंगुणवयःकृतम्। तथा। अस्वतंत्राःप्रजाःसर्वाःस्वतन्त्रःपृथिवीपतिः। अस्वतंत्रःस्मृतःशिष्यआचार्येतुस्वतंत्रता॥ अस्वतंत्राःस्त्रियःपुत्रादासादयश्चपरिग्रहः। गर्भस्थैःसदृशोज्ञेयःआष्टमाद्वत्सराच्छिशुः। बालआषोडशाद्वर्षात्पौगण्डश्चेतिशब्द्यते। परतोव्यवहारज्ञःस्वतंत्रःपितरावृते। जीवतोरस्वतंत्रःस्याज्जरयापिसमन्वितः। तयोरपिपिताश्रेयान्बीजप्राधान्यदर्शनात्। अभावेबीजिनोमातातदभावेतुपूर्वजः। कात्यायनः। पितास्वतंत्रःपितृमान्भ्राताभ्रातृव्यएवच। कनिष्ठोवाऽविभक्तस्वोदासःकर्मकरस्तथा। पितृमान्पितायस्वतंत्रइत्यर्थः। अविभक्तस्यःअविभक्तधनः। हारीतः। दानार्थेवाधनार्थेवाधर्मार्थेवाविशेषतः। आदानेवाविसर्गेवानस्त्रीस्वातन्त्र्यमर्हति। नारदः। स्वतंत्राःसर्वएवैतेपरतन्त्रेषुनित्यशः। अनुशिष्टौविसर्गेचविक्रयेचेश्वरामताः। एतेपूर्वोक्ताराजादयः। स्वतंत्रस्यपित्रादेरपिविषयविशेषेनस्वातन्त्र्यमित्याह। कात्यायनः। सुतस्यसुतदाराणांवशित्वमनुशासने। विक्रयेचैवदानेचवशित्वन्नसुतेपितुः। एतदप्यनापदीतिवक्ष्यते। इतिसामान्यपरिभाषा॥ ❁ ॥ अथविशेषपरिभाषा। तत्रयाज्ञवल्क्यः। अभियोगमनिस्तीर्यैनैनंप्रत्यभियोजयेत्। अभियुक्तञ्चनान्येननोक्तंविप्रकृतिंनयेत्॥ अभियुज्यतइत्यभियोगोऽपराधःऋणंमदीयंगृहीत्वानप्रत्यर्पयत्ययमित्यादिरर्थिनोपन्यस्तस्तमनिस्तीर्यापरिहृत्यैनमभियोक्तारन्नप्रत्यभियोजयेत्। युगपद्व्यवहारस्यप्रतिज्ञाभे

देनासम्भवात्। प्रत्यभियोगानर्थक्यात्। इत्ययम्प्रत्यभियोगानर्थक्यादित्ययम्प्रत्यर्थिनंप्रत्युपदेशोऽन्यवादित्वेनहीनतापरि
हारार्थः। यद्यपिप्रत्यवस्कन्दनंप्रत्यभियोगरूपमेव। तथापिस्वापराधपरिहारार्थत्वादनेनप्रतिषिध्यते। अन्येनाभियुक्तंचा
निस्तीर्णंतदीयाभियोगमर्थीनाभियुञ्जीत। अन्याभियोगापेक्षयात्रप्रत्यभियोगशब्दोऽनुवादत्वेनयथाकथंचिन्नेयः। अयम
पियुगपद्व्यवहारासम्भवनिबन्धनोऽर्थिनम्प्रत्युपदेशः। किञ्चोक्तमावेदनसमयेयदुक्तन्तद्धिप्रकृतिंविरुद्धस्वभावतांननयेत्।
नप्रापयेत्। यद्वस्तुयत्प्रकारेणावेदनसमयेनिवेदितन्तत्तथैवतद्भाषायांलेखनीयंनान्यथेत्ययमप्यर्थिनएवान्यवादित्वनिब
न्धनहीनतापरिहारार्थएवोपदेशः। यद्यपियथावेदितमर्थिनेत्यत्रैवेदमुक्तमितिपुनरुक्तमाभातितथापितद्वस्त्वन्तरावेदनप्र
तिषेधकमिदन्तुपदान्तरसंक्रमनिषारकमित्यपुनरुक्तता। तद्यथारूपकशतंमदीयम्बृद्ध्यानुगृहीत्वानप्रयच्छतीत्यावेद्य
भाषायांवस्त्रशतंवृद्ध्यागृहीत्वानप्रयच्छतीतिऋणादानपदएववस्त्वन्तरगमनम्। रूपकशतंवृद्ध्यागृहीत्वामदीयेनप्रय
च्छतीत्यावेद्यभाषायांरूपकशतंमदीयम्बलादपहृतवानितितस्मिन्नेववस्तुसाहसाख्यंविवादपदंलेखयतीति। तत्रयथाश
ब्दोपादानादत्रचविप्रकृतिपदोपादानात्। वस्त्वन्तरगमनेह्येकत्रैवविवादपदेप्रकारभेदमात्रंप्रकारवाचिथाल्प्रत्ययेनप्र
त्याय्यते। पदान्तरसंक्रमेतुविरुद्धस्वभावताव्यक्तेनिभावः। अभियोगमनिस्तीर्य्येत्यस्यापवादमाहसएव। कुर्यात्प्रत्यभियो
गन्तुकलहंसाहसेषुच। कलहेवाग्दण्डपारुष्यरूपे। साहसेषुच। विषशस्त्रादिकृतप्राणव्यापादनादिषुयदिसम्भवति
प्रत्यभियोगस्तदास्वाभियोगमनिस्तीर्य्याप्यभियोक्तारम्प्रत्यभियोजयेत्। ननुप्रतिज्ञान्तरत्वापत्तौयुगपद्व्यवहारासम्भवस्य
प्रत्यभियोगप्रतिषेधबीजस्यात्रापितौल्यात्कथन्तत्प्रतिप्रसवः। प्राङ्न्यायप्रत्यवस्कन्दनयोस्तुपूर्वपक्षोपमर्दकत्वेनोत्तरलक्ष
णालक्षितयोःप्रत्यभियोगत्वेपिनप्रतिज्ञान्तरापत्त्यायुगपद्व्यवहारासम्भवदोषइतिवैषम्यम्। अन्यथातयोरुत्तरत्वमेवनस्यात्स
र्वैतत्प्रतिषेधप्रसक्त्वादितिचेन्नयद्यप्यत्रापियुगपद्व्यवहारासम्भवस्तुल्यस्तथापिन्यूनदण्डप्राप्तयेधिकदण्डनिवृत्तयेचक्र

लहं साहसयोः प्रत्यभियोगः ॥ सार्थकोन्यत्र निरर्थकइतिप्रतिप्रसवोपदेशः ॥ तथाहि । अनेनाहन्ताडितः शप्तोवापूर्वम
यं मत्प्राणव्ययायव्यापारं कृतवानित्यभियुक्तोयद्याह । सत्यमेतत्तथापिमत्तः पूर्वतरमयन्ताडनादिममकृतवानितिप्रत्यभियो
गेनस्मिंश्चसाधितेदण्डाल्पत्वम्प्रत्यभियोक्तुः फलम् । तथाचनारदः । पूर्वमाक्षारयेद्यस्तुनियतंस्यात्सदोषभाक् । पश्चाद्यः
सोप्यसत्कारीपूर्वेतुविनयोगुरुरिति । विनयोदण्डः । यदातुयुगपद्द्वयोस्ताडनादिषुप्रवृत्तिस्तत्राधिकदण्डनिवृत्तिः प्रत्यभियो
गफलम् । तदप्याहसएव । पारुष्येसाहसेचैवयुगपत्सम्प्रवृत्तयोः । विशेषश्चेन्नलभ्येतविनयः स्यात्समस्तयोरिति । तेनाय
मत्रतात्पर्यार्थः ॥ पूर्वपक्षोपमर्दनरूपप्रत्यभियोगस्यप्रतिज्ञोत्तरत्वेनयुगपद्व्यवहारासम्भवरूपप्रत्यभियोगस्यप्रतिज्ञोत्तरत्वेन
युगपद्व्यवहारासम्भवोरूपदोषाभावादेवाप्रतिषिद्धत्वम् । कलहादिषुयुगपद्व्यवहारासम्भवेसत्यप्यर्थवान्प्रत्यभियोगः क्रिय
माणोनदुष्यति । पूर्वपक्षानुपमर्दनरूपोनर्थकश्चप्रत्यभियोगोनकार्य्यऋणादानादिषुविवादेष्विति । यथायंमदीयमृणमि
यदियत्वावृद्ध्यागृहित्वानप्रयच्छतीत्यभियोगेमह्यमप्ययंधारयतीतिप्रत्यभियोगोनकार्य्योनिष्प्रयोजकत्वात्प्रतिज्ञान्तरत्वाच्चेति
। इतिप्रत्यभियोगनिर्णयः ॥ ❁ ॥ अथनिह्नवादिविधिर्निह्नवादिविवेचनञ्च । तत्रयाज्ञवल्क्यः । निह्नुतेलिखितंनैकमेकदे
शविभावितः । दाप्यः सर्वन्नृपेणार्थेनग्राह्यस्त्वनिवेदितः । नैकमनेकं । निषेधार्थनकारस्यासमासत्वान्नलोपोनञ्इतिनका
रलोपाभावेनैकधेतिवद्रूपम् । अर्थिनाभियुक्तंसुवर्णरजतवस्त्रादिवस्तुभाषालियांखितमुत्तरलेखनवेलायाम्प्रत्यर्थीयः सर्वमे
वनिह्नुतेमिथ्यैतदित्यपलपति । सोर्थिनैकदेशेप्रतिज्ञाविषयभूतकतिपयवस्तुनिभावितेलिखितंसाक्ष्यादिप्रमाणवलादङ्गीका
रितः सर्वमप्यर्थिप्रतिज्ञातंन्नृपेणदाप्यर्थिनेदापनीयः । यस्त्वर्थार्थिनैवव्यामोहप्रमादादिनाभाषापत्रशोधनावधिनिनि
वेदितः पश्चान्निवेद्यतेप्राक्प्रामादादिनाविस्मृतमयेदमितिसन्नृपेणनग्राह्योनादत्तव्यः प्रमाणादिप्रत्याकलनेनेत्यर्थः । न
नुकलंनिरस्यभूतेनव्यवहारान्नयेन्नृपइत्यनेनविरुद्धमिदम् । तथाहि । भूतन्तत्त्वार्थयुक्तंयत्प्रमादाभिहितंछलमित्युक्तेभूतेन

वस्तुतत्त्वानुसरणेन छलम्प्रमादामर्षाद्युभिहितं निरस्य व्यवहारान्नृपो नयेन्निर्णयपथ्यं तम्प्रापयेत्। तस्माद्यर्थिप्रत्यर्थिनोः सत्यमेव निवेदयतः। साक्ष्यादिनैरपेक्ष्येण स्वयमेव साक्ष्यादयोऽपि शपथादिभिर्भाषितास्तत्त्वमेव प्रतिपादयन्तीति तथा ससभ्येन सभापतिना यतितव्यमिति भावः। एवञ्चैकदेशस्य प्रमाणसिद्धावप्येकदेशान्तरस्य सिद्धिः कुतस्त्या अन्यविषयप्रमाणेनान्यसिद्धेरसम्भवात्। छलप्रसक्तेर्दुर्वारत्वात्। एवं प्रमादादिविस्मृतस्य प्रामाणिकस्यार्थस्यानादरे छलं व्यक्तमेव। कात्यायनवचनविरोधश्चैवं सति। यदाह। अनेकार्थाभियोगेऽपि यावत्संसाधयेद्धनी। साक्षिभिस्तावदेवासौ लभते साधितन्धनमिति साक्षियहणं लेख्याद्युपलक्षणम्। अत्रापरार्कः। अपह्नववादिनः सावष्टम्भयन्मिथ्योत्तरन्तद्विषयं निह्नुत इत्यादि। यथाद्यर्थिनाभियुक्तः प्रत्यर्थी वमुत्तरयति भवदभियुक्तानामर्थानां मध्ये यद्येकमपि भवान्साधयति तदा सर्वमहं दास्यामीति छलोदाहरणत्वात् स्य कात्यायनवचनन्त्वसावष्टम्भमिथ्योत्तरविषयन्तेनासाधितांशेऽर्थिना प्रमाणान्तरमुपादेयन्तदभावेऽपि साधितमात्रलाभेन सन्तोष्टव्यम्। अनेकार्थाभियोगे तु सर्वार्थव्यपलायिना। विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यत इति नारदवचोऽपि सावष्टम्भमिथ्योत्तरविषयमेवेत्याह। तदनुपपन्नम्। सपणश्चेद्विवादः स्यादित्यनेनास्य गतार्थतापत्तेः। ईदृशावष्टंभस्य पणादनतिरेकात्। न च पणस्य राज्ञा ग्रहणमस्य त्वर्थिने इति भेद इति वाच्यम्। एतादृशभेदस्याप्रयोजकत्वात्। स्वपणान्दापयेदित्येतावन्मात्रस्यैव तदर्थत्वात्। प्रतिज्ञानुरोधित्वात्पणत्वस्य निह्नवमात्रस्याप्रतीतेः सावष्टम्भनिह्नवविषयत्वाकल्पनाया अप्रमाणकत्वाच्च। एवं नारदवाक्येऽपि न च तत्र व्यपलायिनेति विशेषोपादानादवष्टम्भसहितनिह्नवप्रतीतिरिति वाच्यम्॥ अन्यथासिद्धतात्पर्यग्राहकाभावे सावष्टम्भत्वरूपविशेषपरत्वस्यानियतत्वात्। वाचस्पतिचण्डेश्वरौ त्वाहतुः। यत्रैकदेशसिद्धिरेकदेशान्तरसिद्ध्यविनाभूता तद्विषयं योगीश्वरनारदयोर्वचनन्तदतिरिक्तविषयन्तु कात्यायनीयमिति। तदप्यसत्। निह्नवोपादानवैयर्थ्यात्। अनिह्नवेऽपि तस्य युक्तियुक्तत्वात्। प्रत्यवस्कन्दनप्राङ्न्यायोत्तरयोरप्येकदेशे कारणादिसाधने तद्विनाभूतैकदेशान्त

रेकारणादिविरुद्धैर्दुर्वारत्वात् ॥ यत्तुवाचस्पतिनाऽपसव्यान्यपेत्यादिनासपणश्चेदित्यादिनत्रयोगीश्वरवचनएवसंवादि
तत्तेनस्पष्टमेवगतार्थत्वंप्रदर्शितमितिमहान्प्रमादःविज्ञानयोगिनस्त्वाहुः। यथाभूतानुसरणेनच्छलनिरासेनचव्यवहारनिर्ण
योभवतितथाविधेयमितिमुख्यःकल्पः। तत्रहेतुः। भूतमप्यनुपन्यस्तंहीयतेव्यवहारतइतितस्यायमर्थः। यतोभूतंवस्तुतत्वम
प्यनुपन्यस्तमकथितंवादिप्रतिवाद्यन्यतरेणसाक्ष्यादिनावातद्व्यवहारतोव्यवहाररीत्याहीयते। यद्यपिपश्चात्प्रमाणेनसाध्य
तेप्रमाणंविनैवचैकदेशविभावनेनतथापिवादिप्रतिवादिसम्बन्धत्वेनहीनम्भवति। पश्चाल्लेख्यादिनाप्रमाणान्तरेणसाधितमपिप्रा
क्प्रतिज्ञाकालेननिवेदितञ्चेन्नलभ्यते। तथासर्वापह्नवकारिणाकतिपयानिवस्तूनिसाक्ष्यादिभिरंगीकारितेनान्यपिसाक्ष्यात्प्र
माणेनासाधितान्यप्यभियोक्त्रेदातव्यतयाप्रतिवादिनःसकाशाद्धीयंतइति। तस्माद्वादीप्रतिवादिनोःसाक्ष्यादिषुवादिगूढा
शयताकूटकारित्वादिनायदाभूतानुसरणमशक्यंतदाचतुष्पाद्व्यवहारमार्गेणप्रवर्त्तितेव्यवहारेभूतानुसरणाभावेपिसस
भ्यसभापतेर्दोषलेशोनास्तिरागलोभादिभिरन्यथाशास्त्रकारित्वाभावादित्यर्थः। अत्रोदाहरणं। निह्नुतेलिखितंनैकमिति
। एकदेशेप्रत्यर्थिनोमिथ्यावादित्वेनिश्चितेऽन्यविषयेपिमिथ्यावादित्वसम्भवात्। अर्थिनश्चैकदेशेसत्यवादित्वनिश्चयेऽन्य
विषयेपिसत्यवादित्वसम्भवादितीदृशसम्भावनामकतर्कानुगृहीतादस्मादेववचनात्सर्वमर्थिनेप्रत्यर्थीराज्ञादापनीयः। प्रति
ज्ञाकालेवानिवेदितमिदानीमुपन्यस्यन्नेकदेशविभावनानिमित्तान्यलाभेनेदानीमुपन्यस्यतीतिसम्भावनारूपतर्कानुगृहीतमे
तदेववचनमनिवेदितस्यादापनेप्रमाणमित्येतत्तर्कोवाक्यानुसारेणसभ्यैनसभापतिनानिर्णयेक्रियमाणेयदिसदसदंशतमे
प्यंशेवस्तुनोन्यथात्वम्भवति। तर्हितस्यनदोषइतितात्पर्यमेतदभिप्रायकमेवगौतमवचनम्। न्यायाधिगमेतर्कोभ्युपायस्ते
नाभ्यूह्ययथास्थानंगमयेदिति। अयेचतेनैवोपसंहृतंतस्माद्राजाचार्य्यावनिर्ज्ञावितिनचैकदेशविभावितप्रागनिवेदितनिवे
दकयोर्वादिप्रतिवादिनोर्हीनतामात्रप्रतिपादकमिदंयाज्ञवल्क्यादिवचनमितिवाच्यम्। सर्वदाप्योनयाह्युःदेयंयदभि

युज्यतइ तिवचनात् । हीनतामात्रप्रतिपादनपरत्वेतदभिधानानर्थक्यात् । कात्यायनवचनन्तु । यत्रापिच्चादिगृहीतवह्वर्थ
विषयाभियोगःपुत्रादेस्तद्रिक्थहरस्यक्रियते । सचाभियुक्तोहन्तावदत्रकिमपिनजानामियावत्प्रमाणेनायंसाधयतितावद्दा
स्यामीत्युत्तरयति । तत्रासौनिह्नववादीनभवति । तेनैकदेशविभाविनोपिनकश्चिदप्यसत्यवादीतिपूर्वोक्ततर्कोनवतारात्तदनुगृ
हीतमेतद्वचनमत्रनप्रवर्त्ततइतिसामान्यविषयत्वान्निह्नवोत्तरमपहायाज्ञानोत्तरईदृशेप्रवर्त्ततइतिनतेनसहास्यविरोधः
भिन्नविषयत्वात् । ननुऋणादिषुविवादेषुस्थिरप्रायेषुनिश्चितम् । ऊनेवाभ्यधिकेवार्थेप्रोक्तेसाध्यन्नसिध्यति । अर्थिनायावा
नर्थोभाषायांलिखितस्ततोन्यूनेऽधिकेवार्थेसाक्षिभिःप्रोक्तेसर्वमेवसाध्यंनसिध्यतीतिप्रतिज्ञाप्रमाणयोर्विसंवादित्यर्थकेनानेनका
त्यायनवचनेनप्रत्युतसाध्यादिविभाविनैकदेशस्याप्यसिद्धिरायाति । तन्निरुक्तातदविभाविनैकदेशसिद्धिदूरापास्ता । उच्य
ते । यत्रवादीसकलप्रतिज्ञातार्थसाधनत्वेनसाक्षिलेख्यादिकमुपन्यस्यति । ततश्चन्यूनोधिकोवार्थोविभाव्यते । तत्रकूटसम्भा
वनयाकृत्स्नसाध्यासिद्धिः । तत्रापिनिश्चितंनसिध्यतीतिवचनात्संशयनादवस्थेप्रमाणान्तरेणसम्भवतानिर्णयःकार्य्यः । छ
लन्निरस्येतिनियमात् । इतिकात्यायनीयस्यास्यवचनस्यार्थः । यत्तुवाद्यवम्वदति । एतावद्यंशेममैतेसाक्षिणोलेख्यंवास्ति
। अन्यमंशमलौकिकप्रमाणेनविभावयिष्यामीतितत्रोक्ततर्कानुगृहीतान्निन्याह्नुतइत्यादियोगीश्वरनारदवचनादेकदेशवि
भावनेपिकृत्स्नसाध्यसिद्धिर्नलौकिकप्रमाणंप्रतीक्षेतयोगीश्वरवचनस्यऋज्ञानोत्तरेतुयावानंशोलौकिकेनप्रमाणेनप्रमितस्ता
वानेवतेनोनिर्धार्य्योन्यस्तुदिव्यान्तसम्भवेनसिध्यत्येव । अनेकार्थाभियोगेपीतिवचनात् । अतएवाभिप्रायात् । प्रागुपन्य
स्तंवचनम् । यत्त्वेकदेशव्याप्तापिक्रियाविद्यतेमानुषी । साप्याह्वानतनपूर्णापिदैविकीवदतांन्तृणामिति । कात्यायनीयन्तेन
नकापिविरोधलेशइति । वयन्तुकल्लंनिरस्येत्यस्यविधेर्हेतुरयंभूतमप्युनुपन्यस्तमित्युपेद्घलकः । यतोभूतन्तत्त्वमप्यनुपन्यस्तं
व्यवहारतोहीयतेवादिप्रतिवादिभ्यामनुपन्यस्तम्प्रमाणतोसाधितंहीयतेहानिमाप्नोतिव्यवहारतोव्यवहाररीत्येतितस्यार्थः

। तदुपपादनंनिह्नुते लिखितंनैकमिथ्यादितस्यायमर्थः । वादिनः कतिपयांशे सत्यवादिनोन्यांशेपि सत्यवादित्वसम्भवा
त्प्रतिवादिनश्च सर्वापह्नववादिनः कतिपयांशे मिथ्यावादित्वनिश्चयादन्यांशेपि तत्सम्भवात्सर्वमर्थन्तपेणार्थिनेदाप्योदाप
यितुंयोग्योभवति । निरुत्तरत्वात् । एवंप्रागनिवेदितोर्थिनार्थोभूतोपि प्रामाणिकोपि नयाह्योयहणादीनिर्यदितवाय
मर्थः सत्यः स्याद्भाषायामेवनिवेदितः स्यादित्याक्षेपेऽर्थिनोपिनिरुत्तरत्वात् । तस्मादुत्तरदानसमयेप्रत्यर्थिभिरजादि
भिरेवंबोधनीयोयावत्ये वांशेतवमिथ्यात्वनिश्चयस्तावदेवापह्नोतव्यमन्यत्सम्प्रतिपत्तव्यम् । क्वचिदप्यंशेनेनभवदुपरिसा
धितेतवनिरुत्तरत्वापत्तेः । एवंवाद्यपिभाषासमयेसावधानेनत्वयास्वीयंयावदस्तिसाध्यमेतदुपरितत्सर्वंस्मारंस्मारंलेखनी
यमन्यथातदंशेनिरुत्तरतानवापद्येतेतिवोधनीयः । एवंसाक्षिणोपिप्रमादादिभ्यः प्रच्यावनीयाः । तथासत्यनायासेनतत्वा
नुसरणम्भवति । नचावश्यकमन्यथादित्यादिनातत्त्वानुसरणंकर्तव्यंस्यादितिसर्वथातत्त्वानुसरणेनैवव्यवहारपर्य्यवसानंवि
धेयमितिकलंनिरस्येत्यस्यैवविधेः सर्वोयंशेषोनस्वतन्त्रोविधिर्येनदापनंसर्वस्यविधीयतेत्र निवेदितग्रहणंवाप्रतिषिध्येत ।
नारदवाक्येपिदेयन्दाप्यइत्यादीनामानर्थक्यमेवस्यादितिवाच्यम् । यतोलौकिकव्यवहारापेक्ष
भेनैवमेवंप्रतिभातितस्मात्तत्त्वानुसरणायान्यतरस्मादीदृशिविषयेदेयमेवग्राह्यमित्यत्रतात्पर्य्यात् । कात्यायनादिवचनाना
मप्यत्रैवतात्पर्य्यम् । ऋणादिषुविवादेष्विव्यतोप्ययमेवार्थोदृढतामुपैति । यतःप्रमाणप्रतिज्ञाविसम्वादिमतेनिश्चयाभाव
स्ततस्तत्त्वानुसरणायप्रमाणान्तरादरश्चावश्यकइति । अतएवाहसाहसादौप्रतिज्ञार्थैकदेशविभावनेपिनैकदेशेप्रमाणान्त
रानुसरणेसाहसिनोहिरजतदण्डमात्रन्नप्रत्यर्पणंकस्मैचिद्याद्यापिचौर्य्येप्रत्यर्पणमस्ति । तथापिकतिपयचौरःसर्वंदाप्यतइ
तिलोकेप्रसिद्धतरत्वाद्यदिमद्गृहात्तावदियच्चौर्य्येणागतमस्यचसविधेप्रमाणमितमियदस्तीतिचौराभियोक्तासाधयतितदात
तएवसर्वंलभ्यते । यदित्वनष्टमपिकियन्नष्टसाधनावष्टम्भेनलघुमुपन्यस्यतितर्हिमिथ्यावादित्वान्नाष्टिकएकदण्ड्योभवति

इत्यपिलोकेप्रसिद्धतरम्। अनेनैवाभिप्रायेणाहकात्यायनः। साध्यार्थांशेपिगदितेसाक्षिभिःसकलम्भवेत्। स्त्रीसङ्गेसा
हसेचैार्य्येयत्साध्यम्पारकीर्त्तितमिति। तत्त्वानुसरणंस्मृत्योर्विरोधेकथंस्यादित्यपेक्षायामाह। स्मृत्योर्विरोधेन्यायस्तुबलवान्
व्यवहारतइति। व्याख्यातश्चैतत्प्रागेव। अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोर्विरोधेधर्मशास्त्रानुसरणेनैवतत्त्वानुसरणमित्याह। अर्थशा
स्त्रात्तुबलवद्धर्मशास्त्रमितिस्थितिरिति। इदमपिप्रपञ्चितम्प्राक्। तस्मादस्मन्मतेछलंनिरस्यैव्याद्योतदन्तप्रघट्टकेनछल
निरासनत्त्वानुसरणावश्यम्भावप्रतिपादनमेवैकवाक्यतयालभ्यतइतिब्रूमः। इतिनिह्नवादिविचारः॥ ● ॥ अथोत्तरदानेवि
लम्बाविलम्बव्यवस्था। ततोयोगीश्वरेण। ततोर्थीलेखयेत्सद्यःप्रतिज्ञातार्थसाधनमितिक्रियोपन्यासेसद्यस्त्वंविदधतोत्तरदा
नेविलम्बोयनुमतइतिप्रतीयते। तदाहबृहस्पतिः। शालीनत्वाज्जयात्नैवात्प्रत्यर्थीस्मृतिविभ्रमात्। कालम्प्रार्थयतेयत्रतत्रै
मलब्धुमर्हति। एकाहत्र्यहपञ्चाहसप्ताहम्पक्षमेववा। मासंत्रऋतुत्रयंवर्षंलभतेशक्त्यपेक्षयेति। कात्यायनः। समक्षतेषुका
र्य्येषुसद्यएवविवादयेत्। कालातीतेषुवाकालंदद्यात्प्रत्यर्थिनेप्रभुः। प्रभुर्विचारकः। श्रुत्वालेखयतांह्यर्थम्प्रत्यर्थीकारणा
द्यदि। कालंविवादंयाचेतत्तस्यदेयोनसंशयः। सद्योवैकाहपञ्चाहैात्र्यहंवागुरुलाघवात्। लभेतासौत्रिपक्षंवासप्ताहंवा
त्रटणादिषु। अत्रव्यवस्थातेनैवोक्ता। सद्यःततेसद्योवादःसमातीतेदिनंक्षिपेत्। षडहिकेत्रिरात्रन्तुसप्ताहंद्वादशाहि
के। विंशत्यहेदशाहेतुमासार्द्धंवालभेतसः। मासंत्रिंशत्समातीतेत्रिपक्षम्परतोलभेत्। कालंशक्तिंविदित्वातुकार्य्याणाञ्चब
लाबलम्। अल्पंवाबकुकालंवादद्यात्प्रत्यर्थिनेप्रभुः। योवायस्मिन्समाचारःपारम्पर्य्यक्रमागतः। तम्प्रतीक्ष्ययथान्यायंदाप
येदुत्तरंनृपः। मूलंवासाक्षिणोवाथपरदेशस्थितायदा। तत्कालोभवेत्पुंसांस्वदेशेवक्रमागमात्। दिनमासार्द्धमासम्वाचत्व
तुःसंवत्सरेपिवा। क्रियास्थित्यनुरूपस्तुदेयःकालःपरेणतु। लेखयतःअर्थिनइतिशेषः। अर्थश्रुत्वेत्यन्वयः। कालोदेयोण
इतिशेषः। समातीतेसंवत्सरातीते। यस्मिन्देशकुलादौमूलशब्देनविवादास्पदीभूतधनममुष्मात्पुरुषाल्लब्धव्यमितिवादी

थंकथयतिसउच्यते । तत्रविषयेषुसांमूलभूतानांसाक्षिणांवास्वदेशेआगमादागमनावधिवक्तमुत्तरन्दातुङ्कालोभवेत् । दात
व्यइत्यर्थः । अत्रापवादमाहयाज्ञवल्क्यः । साहसस्तेयपारुष्यगोभिशापात्ययेस्त्रियाम् । विवादयेत्सद्यएवकालोन्यत्रेच्छ
यास्मृतः ॥ साहसंविषशस्त्रादिभिःप्राणिव्यापादनमित्यादि । सहसाबलावष्टस्तेनापकृतम् । गौर्दोग्ध्री । अभिशापःपातका
भिशंसनं । अत्ययःप्राणधनातिपातः । द्वंद्वैकवद्भावादेकवचनं । स्त्रियांकुलस्त्रियांचारित्रविषयेविवादे । दास्यांस्त्रियांस्वत्व
विवादेकर्म्मकरणकालातिपातविषयेविवादे । सद्यएवप्रागुक्तकालप्रतिक्षामकृत्वैवविवादयेदुत्तरन्दापयेत् । अन्यत्रैत
द्भिन्नचरणादिविवादेकालउत्तरदानकालइच्छयार्थिसभ्यसभापतिनामनुमत्यास्मृतउक्तोमन्वादिभिः । अन्ययोर्विवादवि
षयीभूतवस्तुविनाशइति । कल्पतरौसाहसादिषूत्तरकालदानविलम्बेऽन्यतरस्यक्षतिरवश्यंभाविनीतिसद्यएवोत्तरलेखन
मृणादिषुविलम्बेपिनक्षतिस्तथेतिसोप्यनुमतः । सचैकाहादिरूपेणप्रागुक्तवचनैर्विवक्षितोयत्रतुनवाचनिकीव्यवस्थातत्र्या
र्थ्यादीक्षयेतितात्पर्य्यम् । अतएवाहनारदः । गहनत्वाद्विवादानामसामर्थ्यात्स्मृतेरपि । ऋणादिषुहरेत्कालंकामन्त
त्वबुभुक्षयेति । नारदः । गोभूहिरण्यस्त्रीस्तेयपारुष्यात्ययिकेषुच । साहसेष्वभिशापेचसद्यएवविवादयेत् ॥ अभिशापः
पापाभिशंसनम् । तस्यपारुष्यशब्देनग्रहणेप्याद्रार्थंपुनर्वचनम् । आत्ययिकङ्कात्यायनेनोक्तम् । यपैतिगौरवंयत्रविना
शस्त्यागएवच । कालन्तत्रनकुर्वीतकार्य्यमात्ययिकंहितदिति । अन्यत्रापिसद्यएवोत्तरदानमाह । कात्यायनः । धेनावनडु
हक्षेत्रेस्त्रीषुप्रजननेतथा । विनाशेयाचितकेदत्तेतथैवक्रयविक्रये । कन्यायांदूषणेचैवकलहेसाहसेनिधौ । उपधिकौट
साक्ष्येचसद्यएवविवादयेत् । प्रजननमत्रविवाहः । अन्यत्रविवादासम्भवात् । उपधिःकूटगणिकादिकृतव्यवहारः ।
विनाशेत्यागइतिनसामानाधिकरण्यं । किन्तुविनाशेसतियस्त्यागएवसम्पद्यतइत्यर्थंनैकएवविषयइतिकल्पतरौकरत्ना
करौ । तन्न । सतिसप्तम्यनुषङ्गयोःप्रतीतिविपरीतयोःकल्पतानुपपत्तेर्वाशब्दस्वरसाच्चपृथग्विषयतायाएवाचित्यात् । वस्तु

नस्तु विनाशस्त्याग एव वेति प्रथमान्त एव पाठस्तथा चायमर्थः । यत्रोत्तरदानविलम्बे सति गौरवं वस्तुनो मूल्यादिहानं व्यपै
ति वस्तु नश्यत्येव वा विनाशो ध्वंसः त्यागः प्रच्यवो वा भवति तत्रोत्तरदानकालमेकाहादिरूपं न कुर्वीत सद्य एवोत्तरं दापयेदित्यभिप्रा
यः । बृहस्पतिकात्यायनौ । साहसस्तेयपारुष्यगोभिशापे तथात्यये । भूमौ विवादयेत्क्षिप्रमकालेऽपि बृहस्पतिः ॥ अभिशापं
तोद्वंद्वैकवद्भावः । अकाले रात्र्यादावपि । बृहस्पतिरिदमाहेत्यर्थः । इत्युत्तरदाने विलम्बाविलम्बव्यवस्था समाप्ता च विशे
षपरिभाषा ॥ ◉ ॥ इति श्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमञ्जरीधिमञ्जरीनीराजितचरणकमलश्रीमन्महाराजाधिराज
प्रतापरुद्रतनूजश्रीमन्महाराज मधुकरसाहसूनुश्रीमन्महाराजाधिराज चतुरुदधिजलवलयवसुन्धराहृदयपुण्डरी
कविकाशदिनकरश्रीवीरसिंहदेवोद्योगितश्रीहंसपण्डितात्मजश्रीपरशुराममिश्रसूनुसकलविद्यापारावारपारीणधुरीण
जगद्दारिद्र्यमहागजपारीन्द्रविद्वज्जनजीवातुश्रीमन्मित्रमिश्रकृते श्रीवीरमित्रोदयाभिधनिबन्धे व्यवहारप्रकाशे परिभाषा
परिष्काराख्यं व्यवहारमातृकापरपर्य्यायम्प्रथमप्रकरणम् ॥ १ ॥ ◉ ॥ ◉ ॥ ◉ ॥ ◉ ॥ ◉ ॥ ◉ ॥ ◉ ॥ ◉ ॥ ◉ ॥ ◉ ॥
॥ अथ प्रमाणनिरूपणाख्यं द्वितीयम्प्रकरणमारभ्यते । तत्र प्रमाणभेदप्रमाणविषयव्यवस्थे क्रियापादप्रस्तावे विविक्ते । अ
धुना साक्ष्यादिप्रमाणानामवान्तरभेदः प्रस्तूयते । तत्र साक्षिस्वरूपमाह मनुः । समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यतीति
। समक्षदर्शनस्य साक्ष्यहेतुत्वम्पाणिनिरपि स्मरति । साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायामिति । तन्नु व्युत्पत्तिमात्रमव्यापकत्वात् । श्रुत
साक्ष्यादीनामपि साक्षित्वव्यवहारविषयत्वात् । अत एव श्रवणादित्युपलक्षणम्प्रमाणमात्रस्य विवादविषयप्रमाता साक्षीति वि
वक्षितम् । साक्षीप्रयोजनमाह । नारदः । सन्दिग्धेषु तु कार्येषु द्वयोर्विवदमानयोः । दृष्टश्रुतानुभूतत्वात्साक्षिभ्यो व्यक्तिदर्श
नमिति । दृष्टश्रुताभ्यामनुभूतत्वादित्यर्थः । यद्वा । दृष्टत्वात् श्रुतत्वादनुभूतत्वाच्चेत्यर्थः । अनुभूतत्वादित्यनेन च गोवृषन्याये
न प्रमाणान्तरजन्योऽनुभवो गृह्यते । व्यक्तिदर्शनं विवेकज्ञानम् । कात्यायनः । अर्थिप्रत्यर्थिसान्निध्यादनुभूतन्तु यद्भवेत् । तद्ग्रा

र्थ्यं साक्षिणो वाक्यमन्यथा न बृहस्पतिः । अर्थिप्रत्यर्थिसान्निध्यादनुभूतमितिमुख्यः कल्पः । मदसांनिध्येपि श्रवणादिना सा
क्ष्यस्य वचनान्तरैरनुमतत्वात् । तच्च साक्षिभूतं निरूपणीयन्तीभविष्यति । गौतमः । विप्रतिपत्तौ साक्षिनिमित्ता व्यवस्थेति ॥ ❁
॥ स च साक्षी प्रथमं द्विविधः । कृतोऽकृतश्च । साक्षित्वेनार्थिप्रत्यर्थिभ्यां निरूपितः कृतः । अनिरूपितोऽकृतः । पुनश्च कृतस्य पञ्च
विधत्वादकृतस्य षड्विधत्वादेकादशविधः । यथाह नारदः । एकादशविधः साक्षी शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः । कृतः पञ्चविधस्तेषां ष
ड्विधोऽकृत उच्यते । लिखितः स्मारितश्चैव यदृच्छाभिज्ञ एव च । गूढश्चोत्तरसाक्षी च साक्षी पञ्चविधः कृत इति । पञ्चानामपि क्रा
यायनेन स्वरूपमभिहितम् । अर्थिनास्वयमानीतो यो लेख्ये संनिवेश्यते । स साक्षी लिखितो नाम स्मारितः पत्रकादृत इति ।
स्मारितः पत्रकादृते इत्यपि विवृत्तेनैव । यस्तु कार्यप्रसिद्ध्यर्थं दृष्ट्वा कार्यम्पुनः पुनः । स्मार्यते ह्यर्थिना साक्षी स स्मारित इति
च्यते । दृष्ट्वेति दर्शयित्वेत्यन्तर्भावितण्यर्थम् । कार्यं व्यवहारपदं दर्शयित्वा प्रमापय्य कार्यप्रसिद्ध्यर्थं कालान्तरे व्यवहा
रनिर्णयसिद्ध्यर्थम्पुनः पुनः स्मार्यते कार्यं ते च विस्मरणनिरासाय यः स स्मारितो नाम साक्षीत्यर्थः । यस्तु दृच्छया प्रसङ्गा
दागतस्तत्र साक्षी भवेति साक्षित्वेन निरूपितः स यदृच्छाभिज्ञः स्मारितस्यास्य च पत्राभावरूपत्वेन साम्येपि स्वरूपभेदः । स्प
ष्टोऽपि तेनैव विवृतः । प्रयोजनार्थमानीतः प्रसङ्गादागतश्च यः । द्वौ साक्षिणौ त्वलिखितौ पूर्वपक्षस्य साधकाविति । गूढमा
ह । अर्थिना स्वार्थसिद्ध्यर्थम्प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम् । यः श्राव्यते स्थितो गूढो गूढसाक्षी स उच्यत इति ॥ उत्तरसाक्षिस्वरूप
माह । साक्षिणामपि यः साक्ष्यमुपर्युपरि भाषते । श्रवणाच्छ्रावणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञित इति । षड्विधस्याप्यकृतस्य भेदो
नारदेनैव दर्शितः । ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् । कार्येष्वधिकृतो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः । कुल्याः
कुलविवादेषु विज्ञेयास्तेऽपि साक्षिणः । प्राड्विवाकग्रहणं लेखकसभ्योपलक्षणाम् । लेखकः प्राड्विवाकश्च सभ्याश्चैवानुपूर्वशः ।
नृपे पश्यति तत्कार्ये साक्षिणः समुदाहृता इति वचनात् । बृहस्पतिस्तु लेखितमधिकमाह । एतानेव द्वादश साक्षिण आह ।

लिखितोलेखितोगूढःस्मारितःकुल्यदूतकौ । यादृच्छिकोत्तरश्चैवकार्यमध्यगतोपरः । नृपोध्यक्षस्तथाग्रामसाक्षीद्वादशधा
स्मृतइति । तल्लक्षणान्यपिकानिचिद्विलक्षणानिकानिचित्पूर्वसंवादीन्याहसएव । प्रभेदमेषांवक्ष्यामियथावदनुपूर्वशः
ज्ञातिनामाभिलिखितंयेनस्वंपित्र्यमेवच । निवासश्चसविज्ञेयःसाक्षिलिखितसंज्ञकः । अर्थिनाचक्रियाभेदैस्तस्यकृत्वाचरणा
दिकम् । प्रत्यक्षंलिख्यतेयस्तुलेखितःसउदाहृतः । कुड्यव्यवहितोयस्तुश्राव्यतेचरणाभाषितम् । विनिह्नुतेयथाभूतंगूढसा
क्षीसकीर्त्तितः ॥ आहूययःकृतःसाक्षीचरणन्यासक्रियादिके । स्मार्यतेयोमुहुश्चैवस्मारितःसोभिधीयते । विभागदानेवि
क्रयोज्ञातिर्यत्रोपदिश्यते । द्वयोःसमानोधर्मज्ञःसकुल्यःपरिकीर्त्तितः । अर्थिप्रत्यर्थिवचनंशृणुयात्प्रेषितस्तुयः । उभयोःस
म्मतःसाधुर्दूतकःसउदाहृतः । क्रियमाणेचकर्त्तव्येयःकश्चित्स्वयमागतः । अत्रसाक्षीत्वमस्माकमुक्तोयादृच्छिकस्तुसः । य
स्तुसाक्षीदिशङ्गच्छन्मुमुर्षुर्वायथाश्रुतम् । अन्यंसंश्रावयेत्तन्तुविद्यादुत्तरसाक्षिणम् । साक्षिणामपियःसाक्ष्यमुपर्युपरि
भाषताम् । श्रवणाच्छ्रावणाद्वापिससाक्ष्युत्तरसंज्ञितः ॥ उभाभ्यांयस्यविश्वस्तंकार्य्यंवापिनिवेदितम् । गूढचारीसविज्ञेयः
कार्यमध्यगतस्तथा । अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वाक्यंयच्छ्रुतम्भूभृतास्वयम् । सएवतत्रसाक्षीस्याद्विसंवादेद्वयोरपि । निर्णीतेव्यवहा
रेतुपुनर्न्यायोयदाभवेत् । अध्यक्षःसभ्यसहितःसाक्षीस्यात्तत्रनान्यथा । दूषितञ्ज्ञातितंयच्चसीमायास्तुसमन्ततः । ग्रामतो
पिभवेत्साक्षीग्रामस्तत्रनसंशयइति । लिखितलेखितयोःस्वपरलिखनमात्रभेदादेकादशद्वादशसंख्ययोरविरोधः । सर्वं
चयथासम्भवंदृष्टश्रुतरूपद्विविधसाक्षिभेदाज्ञेयाः । क्रियाभेदैर्व्यवहारप्रकारभेदैस्तुप्रत्यर्थिनः । चरणादिकमित्यादि
शब्दात्यथासम्भवंसर्वविवादपदनिदर्शनम् । कुड्यग्रहणंव्यवधायकोपलक्षणम् । विनिह्नुतेइतिभावेक्तःनिह्नवेसम्भावि
तइतिशेषः । इत्युक्तइतीतिशब्दाध्याहारः । दिशन्देशान्तरन्तमन्यमित्यर्थः । उभाभ्यामर्थिप्रत्यर्थिभ्यांयस्यविश्वस्तंयदी
योविश्वासःकृतइतिसम्बन्धसामान्यविवक्षयाषष्ठीभावेक्तस्याभ्युपेत्यव्याख्येयम् । गूढचारीकार्य्यमध्यगतस्त्वेकस्यैवसंज्ञा

ह्ययमितिद्वादशत्वाविरोधः। दूतयहर्गांलेखकस्यापि प्रदर्शनार्थन्दूतकःखटिकायाद्यादितिवृहस्पतिवचनाद्व्यमयहगमथ
द्भतसाक्ष्युपलक्षणम्। येनयोर्थःप्रमितस्तत्र साक्षित्वेन प्रागनिरूपितोपि पश्चात्साक्षित्वेनविज्ञायेपन्यस्तः। पृष्टस्वसभा
यांसाक्ष्यंदातुमर्हतीतिफलितोर्थः। इतरथावेतनादानादिषुलिखिताद्यसम्भवेसाक्ष्यभावप्रसङ्गः। इदमेवाभिसन्धाया
ह मनुः। यश्चानिबद्धोपीक्षेतशृणुयाद्वापिकिञ्चन। पृष्टस्तत्रापितद्ब्रूयात्यथादृष्टंयथाश्रुतं। अनिबद्धोलतः। कल्पतरुम
दनरत्नयोरर्थिकियांक्रियाभेदैरितिपठितन्तत्रार्थिकियामर्थिव्यवहारक्रियाभेदैःप्रमाणविशेषैराप्तवाक्यादिभिस्तस्यह
त्वात्तत्संबन्धितयावधार्य्यंऋणादिकेविवादविषयेयःप्रत्यक्षम्प्रत्यर्थिसमक्षंलेख्यतेऽर्थिनेत्यर्थात्। सतचलेखितःसाक्षीतिव्याख्ये
यं। कालादावधिरपिसाक्ष्येस्मर्य्यते। सुदीर्घेणापिकालेनलिखितःसिद्धिमाप्नुयात्। संजानन्नात्मनोलेख्यमजानन्नतुलेख
येत्। सम्यग्ज्ञानन्नात्मनोलेख्यंकुर्य्यादितिशेषः। अजानन्तंलिप्यनभिज्ञमात्मानमन्यद्वारासाक्ष्यहमत्रेतिलेखयेत् ॥७॥ सद्धि
विधोपिलिखितःसाक्षीचिरकालेनापिसिद्धिन्निर्णायकतामाप्नुयादित्यर्थः। कात्यायनः। अथस्वहस्तेनारूढसिद्धंस्वकःसएव
तु। नचेत्प्रत्यभिजानीयात्तत्स्वहस्तैःप्रसाधयेत्। नारदः। आष्टमाद्वत्सरात्सिद्धिःस्मारितस्येहसाक्षिणः। आपञ्चमात्तथासि
द्धिर्यदृच्छोपगतस्यतु। आतृतीयात्तथावर्षात्सिद्धिर्गूढस्यसाक्षिणः। आसंवत्सरात्सिद्धिन्तुवदन्त्युत्तरसाक्षिणइति। इदञ्चप्र
योवादेनयतस्सएवाह। अथवाकालनियमोनदृष्टःसाक्षिणःप्रति। स्मृत्यपेक्षंहिसाक्षित्वमाहुःशास्त्रविदोजनाः॥ यस्यनोप
हताबुद्धिःस्मृतिश्श्रोत्रञ्चनित्यशः। सुदीर्घेणापिकालेनसवैसाक्षित्वमर्हति। तेचसाक्षिणःकीदृशाकार्याइत्यपेक्ष्यामाहमनुः
।यादृशाअर्थिभिःकार्याव्यवहारेषुसाक्षिणः। तादृशान्सम्प्रवक्ष्यामियथावाच्यमृतंचतैः। गृहिणःपुत्रिणोमौलाःक्षत्रविट्शूद्र
योनयः। अर्थ्युक्ताःसाक्ष्यमर्हन्तिनयेकेचिदनापदि। आप्ताःसर्वेषुवर्णेषुकार्याःकार्येषुसाक्षिणः। सर्वधर्मविदोलुब्धाविपरीता
स्तुवर्जयेत्। मौलाःप्रख्यातकुलोद्भवाइतिकल्पतरौ। मूलम्पूर्ववृत्तान्तस्तद्विदन्तीतिमौलाः। तद्धीनेतद्देशेत्यर्थइतिमदनर

॥ ४६ ॥
॥ व्य० ॥
॥[illegible]॥

न्ते । वक्ष्यमाणयाज्ञवल्क्यवचनसंवादात्साक्षित्वेनैव पूर्ववृत्तान्तवेदित्वाज्ज्ञेयानर्थकमौलपदानर्थक्यप्रसङ्गाच्च कल्पतरव्या
ख्यानमेव सम्यक् । रत्नाकरेऽपि मौलाः कुलीना इत्येवं व्याख्यानम् । मूलं प्रतिष्ठा सा येषामस्ति ते मौलाः अर्थकथनमेतत् । सद्विप
स्तुभवार्थ एव कर्त्तव्यः यो हि यत्र भवः सोऽपि तत्रत्य इत्यविरुद्धमिति वदन्मेधातिथिरपीममर्थमनुमन्यते । प्रतिष्ठान्तरस्य साक्षि
लक्षणानुपयोगात् । पुत्रादिप्रतिष्ठायाः पदान्तरैरेवोपादानात् । अत्र क्षत्रियादिग्रहणं नात्यन्तिकब्राह्मणव्युदासपरं किन्तु
सति सम्भवेऽनेकाध्यापनाग्निहोत्रादिकार्यव्यग्रस्य तस्य न साक्षित्वं साक्ष्यन्तरासम्भवे तु तस्यापि साक्षित्वं भवत्येव । अत एव ब्रू
हीति ब्राह्मणं पृच्छेदिति तस्यापि साक्षित्वेन प्रश्नप्रकारविधिरुपपद्यत इति ध्येयम् । अर्थ्युक्ता अर्थिना ममैते साक्षिणः सन्तीति नि
र्दिष्टा न तु स्वयमेवागत्य वयमत्र साक्षिणः स्म इति वदन्तः । याज्ञवल्क्यः । तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः । धर्म
प्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः । त्र्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्त्तक्रियापराः । यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृ
ताः । त्र्यवरास्त्रिभ्यो न्यूना न भवन्ति परं तु यथेच्छं भवन्तीत्यर्थः । जातयो मूर्धावसिक्ताद्यः । वर्णा ब्राह्मणादयः । यथा च
मूर्धावसिक्तादीनां मूर्धावसिक्ताद्यो ब्राह्मणाद्यो ब्राह्मणादीनां साक्षित्वेनोपादेयाः । असम्भवे सर्वे सर्वजातीयाः सर्वेषु जा
तीयेषु वादिप्रतिवादिषु साक्षिणो ग्राह्या इत्यर्थः । व्यासः । धर्मज्ञाः पुत्रिणो मौलाः कुलीनाः सत्यवादिनः । श्रौतस्मार्त्तक्रिया
युक्ता विगतद्वेषमत्सराः । श्रोत्रिया नपराधीना दूरस्थाप्रवासिनः । युवानः साक्षिणः कार्याश्चरणादिषु विजानतेति । का
त्यायनः ॥ प्रख्यातकुलशीलाश्च लोभमोहविवर्जिताः । आप्ताः शिष्टा विशुद्धा ये तेषां वाक्यमसंशयम् । विभाव्यो वादिना
यादृक्स्तादृशैरेव भावयेत् । नोत्कृष्टस्यावकृष्टस्तु साक्षिभिर्भावयेत्सदेति । आप्ताः यथार्थवादिनः । विशुद्धा विवादवि
षयीभूतार्थज्ञानतः शास्त्रार्थज्ञानवन्तश्च । मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति कर्त्तरि क्तः । आदिकर्मणीति मदनरत्ने तेषां वाक्यमसं
शयं यथा भवति तथा वादिनो विभाव्योऽङ्गीकारयितव्योऽर्थात्प्रतिवादी । तच्च विशेषमाह । यादृक्प्रतिवादिनस्तादृशैस्तज्जाती

थैरेवभावयेत्। वादयेत्युपलक्षणम्। वाद्यपिप्रतिवादिनातज्जातीयैरेवविभाव्यः। तथाचनारदः। श्रेणीषुश्रेणिपुरुषाःस्त्रे
षुवर्गेषुवर्गिणः। बहिर्वासिषुवाह्याःस्युःस्त्रियःस्त्रीषुचसाक्षिणइति। मनुरपि। स्त्रीणांसाक्ष्यंस्त्रियःकुर्य्युर्द्विजानांसदृशाः
द्विजाः। शूद्राश्चसन्तःशूद्राणामन्त्यनामन्त्ययोनयः॥ श्रेणिपुरुषाणांसत्यपिवर्गित्वेपृथङ्निर्देशोगोवृषन्यायेन। प्रयोज
नञ्चात्राप्यभ्यर्हितत्वबोधनम्। वर्गिणश्चदर्शिताः। कात्यायनेन। लिङ्गिनःश्रेणिपूगाश्चवणिग्व्रातास्तथापरे। समूहस्था
श्चयेचान्येवर्गास्तानब्रवीद्भृगुः॥ दासचारणमल्लानांहस्त्यश्वायुधजीविनाम्। प्रत्येकैकसमूहानांनायकावर्गिणःस्मृताः॥
तेषांवादःस्ववर्गेषुवर्गिणस्तेषुसाक्षिणः। अत्रसर्वत्रन्यूनाधिकविशेषणोपादानन्नदोषायअन्ततभाषणभीरुत्वसत्यवदन
शीलत्वस्यचसाक्षित्वप्रयोजकस्योपलक्षणार्थत्वात्तेषां॥ ❁ ॥ तेचसाक्षिणःकियत्संख्याकाःकुत्रग्राह्याइत्यपेक्षायामाह। वृहस्प
तिः। नवसप्तपञ्चवास्युश्चत्वारस्त्रयएववा। उभौवाश्रोत्रियौख्यातौनैकंपृच्छेत्कदाचन॥ लिखितादिषुसएवाह। लिखितौ
द्वौतथागूढौत्रिचतुष्पञ्चलेखिताः। यदृच्छास्मारिताकुल्यास्तथाचोत्तरसाक्षिणः॥ दूतकःखटिकायाहीकार्य्यमध्यगतस्तथा।
एकएवप्रमाणंस्यान्नृपोध्यक्षस्तथैवच। खटिकायाहीगणकःएकएवेत्येवकारोबाद्यपेक्षायानैकम्पृच्छेत्कदाचनेत्यनेनोक्ताया
अनावश्यकत्वार्थोननियमार्थोऽदृष्टार्थत्वप्रसंगात्। अवराःसाक्षिणोज्ञेयाइतियोगीश्वरीयमप्येतदभिप्रायकमेवलिखितादी
नामुभयानुमतत्वग्राह्यत्वमेकस्यापीत्याहयोगीश्वरः। उभयानुमतःसाक्षीभवत्येकोपिधर्म्मवित्। यद्यपिश्रौतस्मार्तक्रियापर
धर्मप्रधानाइत्यादिविशेषणोपादानात्त्र्यवराणामपिधर्मवित्त्वंसमानन्तथापितेषामुभयाननुमतानामपिभवत्येवसाक्षित्वंद्वयो
रेकस्यचोभयानुमत्यैवेतिभेदइतिमिताक्षरा। नारदोपि। उभयानुमतोयःस्याद्द्वयोर्विवदमानयोः। ससाक्ष्येकोपिसाक्षित्वे
प्रष्टव्यःस्यात्तुसंसदि। आप्तत्वेनराजादिभिरवधारिताप्येकःसाक्षीग्राह्यइत्यासः। शुचिःक्रियश्चधर्मज्ञःसाक्षीयस्त्वनुभूतवाक्।
प्रमाणमेकोपिभवेत्साहसेषुविशेषतः। इति। अनुभूतायथार्थत्वेनप्रमितवराग्यस्येत्यनुभूतवाक्। कात्यायनः। अभ्यंतरस्तु

निःक्षेपेसाक्ष्यमेकोपिवाच्यते। अर्थिनाप्रहितःसाक्षीभवेदेकोपियाचिते॥ याचितइतिनिःक्षेपविशेषणं। न्यायतौल्यादन्य
त्रापीतिवाचस्पतिः। मदनरत्नस्तुयाचितंविवाहाद्यर्थंयाचिगृहीतमाभरणादिकंयाचितकमितियावदित्याह। निःक्षेपविशे
षणावैयर्थ्याद्याचितेतस्मिन्नभ्यन्तरस्यैकस्यासाक्षित्वप्रसङ्गाद्यवहितान्वयप्रसक्तेश्चोत्तरैवव्याख्याप्रख्याकुण्डलादिपण्यविवादे
तन्निर्मातैकोपिसाक्षीत्याह। सएव। संस्कृतंयेनयत्पण्यंतत्तेनैवविभावयेत्। एकएवप्रमाणंसविवादेतत्रकीर्तितः॥ इदञ्च
बहूनामसंभवेसत्यवादिनोर्द्वयोरेकस्यवानुमतिप्रदर्शनार्थंननियमार्थम्। अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गादितिध्येयम्॥ ● ॥ उक्तलक्ष
णसाक्ष्यसम्भवेप्रतिषेधरहितानांसाक्ष्यनुकल्पनांसूचयितुमसाक्षिणोपिस्मृतिषूक्ताः। उक्तलक्षणविप्रालाभेऽप्रतिषिद्धानु
मन्यैश्राद्धेकतिपयप्रतिषेधवत्। नारदः। असाक्ष्यपिहिशास्त्रेषुदृष्टःपञ्चविधोवुधैः। वचनाद्दोषतोभेदात्स्वयमुक्तिर्मृतान्त
रइति। श्रोत्रियाद्यास्तुवचनात्स्तेनाद्यादोषदर्शनात्। भेदाद्विप्रतिपत्तिःस्याद्विवादेयत्रसाक्षिणाम्॥ स्वयमुक्तिरनिर्दिष्टः
स्वयमेवैत्ययोवदेत्। सूचीत्युक्तःसशास्त्रेषुनससाक्षित्वमर्हति॥ मृतानन्तरोर्थिनिप्रेतेमुमुर्षुःश्रावितादृते। वचनादसाक्षिणः
श्रोत्रियाद्यानाह। सएव। श्रोत्रियास्तापसावृद्धायेचप्रव्रजितादयः। असाक्षिणस्तेवचनान्नात्रहेतुरुदाहृतइति। तापसा
वाणप्रस्थाःप्रव्रजितादयइत्यादिशब्देनशङ्खवचनैकयोग्योपात्ताःपित्राविवदमानादयोगृह्यन्ते। तथाचशङ्खः। पित्राविवदमा
नगुरुकुलवासिपरिव्राजकवाणप्रस्थनिर्ग्रन्थाश्चासाक्षिणइति। पित्राविवदमाननिर्ग्रन्थयोर्दोषादप्यसाक्षित्वसम्भवेवचना
दप्यसाक्षित्वेनविरोधः। दोषादसाक्षिणोपितेनैवदर्शिताः। स्तेनाःसाहसिकाश्चण्डाःकितवावञ्चकास्तथा। असाक्षिणस्तेदु
ष्टत्वात्तेषुसत्यंनविद्यते। चण्डाःकोपनाः। कितवाद्यूतकृतः। योगीश्वरस्त्वसाक्षित्वमात्रविवक्षयासर्वानेतानेकीकृत्याह।
स्त्रीवालवृद्धकितवमत्तोन्मत्ताभिशस्तकाःरङ्गावतारिपाखण्डिकूटकृद्विकलेन्द्रियाः॥ पतितास्यार्थसम्बन्धिसहायरिपुतस्कराः।
साहसीदृष्टदोषश्चनिर्धूताद्यास्त्वसाक्षिणइति। अत्रवृद्धग्रहणंश्रोत्रियादीनाम्वचनादसाक्षिणान्नारदाद्युक्तानामुपलक्षण

म् । स्त्रीबालादिग्रहणमन्येषामपदोषाद साक्षिणां स्मृत्यंतराभिहितानाम् । आद्यग्रहणाद्भेदाद साक्षिणां स्वयमुक्तेमृतांत
रस्यचग्रहणम् । तत्रस्त्रिया असाक्षित्वं स्त्रीकृतव्यवहारातिरिक्ते स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युरिति वचनात् । बालोऽप्राप्तव्यवहारः
वृद्धोऽशीतिकावधिः मत्तोमदनीयद्रव्येण । उन्मत्तो ग्रहाद्याविष्टः । अभिशस्तो महापातकाभिशस्तः । स्वार्थिकः । रङ्गावता
रीचारणः । पाखण्डिनो निर्ग्रन्थप्रभृतयः । कूटकृत्कपटलेख्यादिकारी । विकलः श्रोत्रेन्द्रियादिदोषवान् । पतितो निश्चितब्रह्म
हत्यादिः । आप्तः सुहृत् । अर्थसम्बन्धिविप्रतिपद्यमानार्थसम्बंधी । सहाय एककार्यकारी । रिपुः शत्रुरन्यतरस्य । साहसी
बलावष्टम्भेनकार्य्यकारः । दृष्टदोषो दृष्टासत्यवचनः । निर्धूतो बन्धुभिस्त्यक्तः । भेदाद साक्षित्वं च संख्यागुणसाम्ये । अन्यथा
द्वैधे बहूनां वचनं समेषु गुणिनाम्वचः । गुणीद्वैधे तु यत्रस्यात् ग्राह्या ये गुणवत्तमाः । बहुत्वं परिगह्णीयात्साक्षिद्वैधे नराधिपः । स
मेषु च गुणोत्कृष्टान् गुणिद्वैधे द्विजोत्तमानिति याज्ञवल्क्य मन्वादिवचनविरोधापत्तिः । ननु साक्षिणां लिखितानाञ्च निर्दिष्टा
नाञ्च वादिनाम् । तेषामेकोऽन्यथा ब्रूते भेदात्सर्वे च साक्षिणः इति । कात्यायनेनैकस्यान्यथावादित्वे सर्वेषामेव भेदाद साक्षि
त्वमुक्तं तद्विरोध इति चेन्न । त्रयाणां साक्षिणामेकस्यान्यथावादे द्वितीयस्य तत्तुल्यस्य सम्प्रतिपक्षितत्वात् तृतीयस्यैकतया तत्र सा
क्षितो न निर्णय इत्यच कात्यायनतात्पर्यात् । सम्प्रतिपक्षितावशिष्टानान्त्वनेकत्वे तत एव निर्णय इत्यच च याज्ञवल्क्य तात्पर्य्या
त् । मूलभूतन्यायविरोधेऽनयोर्वचनयोरेवमवश्यं संकोच्यत्वादिति वाचस्पतिः । पञ्चषष्ठोऽपि साक्षिष्वधिकगुणस्यैकस्याप्यन्य
थावादित्वे तद्विरुद्धार्थाभिधायिनां सर्वेषामन्येषामसाक्षित्वम् । अधिकगुणस्याप्येकस्य बहुवाक्यविरुद्धाभिधानाद साक्षित्व
मिति सर्वेऽपि तेन साक्षिण इति न मन्वादिविरोध इति मदनरत्नकारः । वयन्तु गुणवत्त्वस्यैव श्रुतमप्यन्यानां न पश्यति एकेना
पि बहूनाम्प्रतिबन्धाच्चेत्यादिन्यायेन प्राधान्यात् गुणवतः साम्ये वादिनिर्दिष्टानामेकस्याप्यन्यथावादित्वे संख्याधिक्येऽपि गुणव
त्तरत्वाभावे सर्वेष्वसाक्षित्वं द्वैधे बहूनामित्यत्रापि विनिगमकान्तराभावे बहुत्वमेव विनिगमकमत एव संख्यानपेक्षमेव गुणवत्त

मध्यमानंयाह्यवचनत्वे हेतुमाहेतिब्रूमः । स्वयमुक्तेरसाक्षित्वमपि विवृतं कात्यायनेन । यःसाक्षिनैवनिर्दिष्टोनाहूतोनैव
देशितः । ब्रूयान्मिथ्येतितथ्यंवादण्ड्यःसोपिनराधमइति । अयमत्रसाक्षीतिज्ञानवानान्तरेर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरःसमृताय
स्येतिमृतान्तरस्तस्यासाक्षित्वमपिसहेतुकंविवृतंनारदेनैव । योर्थःश्रावितव्यःस्यात्तस्मिन्नसतिचार्थिनि । कतद्ददतुसाक्षि
त्वमित्यसाक्षीमृतान्तरइति । येनार्थिनाप्रत्यर्थिनावायोर्थःस्वीयःश्रावयितव्यःस्याच्छ्रावणीयत्वेनाभिमतोभवेत्तस्मिन्नर्थिप्र
त्यर्थिनोरन्यतरस्मिन्नसतिमृतेप्रोषितेवाऽभिमतार्थेवानिरूपितेससाक्षित्वंककस्मिन्नर्थेवदतुकस्यवाकृतेवदत्वित्यर्थः ।
सामान्यतोयत्रावयोःकश्चिद्व्यवहारसम्बन्धोस्तितत्रत्वंसाक्षिणाभाव्यमित्येतावन्मात्रमुक्तंविशिष्यचव्यवहारविषयोनतस्मै
श्रावितःश्रावयिताचनास्तिसपृष्टोपिविशिष्यविषयाज्ञानादसाक्षीतियावत् । इदमेवाभिप्रेत्योक्तंमुमूर्षुःश्रावितादृतइति ।
मुमूर्षुग्रहणमश्रावणप्रयोजकाभावपरम् । तथाचसएव । श्रावितोनातुरेणापियस्त्वर्थोधर्मसंहितः ॥ मृतेपितत्र
साक्षीस्याद्षट्सुचान्वाहितादिष्वित्याह । अत्रश्रोत्रियादयोनसाक्षिणःकार्यास्तेषांरागादिशून्यानांसत्यवादित्वातिशयेपि
तपःस्वाध्यायाग्निहोत्रादिव्यासङ्गेनश्रावितार्थविस्मरणसम्भवात्तिपूज्यानान्धर्माधिकरणप्रवेशाह्वानाद्यनौचित्याच्चेत्यर्थः ।
अकृतास्तुतत्वंज्ञानन्तोभवन्त्येवसाक्षिणः । अतएवोक्तमुभौतुश्रोत्रियौग्राह्यावित्यादि । अन्यथासर्वथासाक्षित्वनिषेधेतद्वि
रोधःस्यात् । तथाचनात्रहेतुःरसत्यवादित्वप्रयोजकोहेतुःस्तेनवादिनोदाहृतइत्यर्थः । वचनादित्यस्यापिसाक्षित्वक
रणनिषेधकवचनादित्यर्थः । एकोलुब्धस्त्वसाक्षीस्याद्बह्व्यःशुच्योपिनस्त्रियः । स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वाच्चदोषैश्चान्येपियेवृताइ
तिमनुः । अलुब्धएकोपिपुमान्साक्षीभवतिबह्व्यःशुच्योलोभादिदोषरहिताअपिस्त्रियःसाक्षिण्योनभवतितत्रहेतुःस्त्रीबुद्धेरि
ति । एकोलुब्धस्त्वसाक्षीतिमेधातिथिनान्याभिमतत्वेनेमम्पाठमभिप्रेत्यान्येत्वकारप्रश्लेषेणालुब्धोप्येकोनसाक्षीकिम्पुनर्लुब्ध
इत्येवंव्याचक्षते । तथाद्वयोरभ्युज्ञानम्भवति । स्त्रियस्त्वलुब्धोबह्व्योपिनसाक्ष्याद्दोषैःकिमुताशुचयइतिभणितम् । तत्रान्ये

त्विग्यस्वर सवीजमेकस्यप्रागेवनिरस्तत्वात्स्त्रीसाक्ष्यपर्युदासायानुवादेतुयथोक्तपातेप्युपपन्नेसत्रचैकस्यालुब्धस्यपुंस्त्वेनप्रतिप्रसवपूर्वकंस्त्रीणांसर्वथानिषेधपरत्वेसन्दर्भसामञ्जस्यमिति। अलुब्धइत्यकारप्रश्लेषंविनैवपूर्वपाठएवलुब्धत्वेदेकोनसाक्षीअलुब्धस्त्वेकोपिपुमान्साक्षीतिजीमूतवाहनेनैवंव्याख्यातम्। तत्रलुब्धानांबहूनामप्यसाक्षित्वेएकपदवैयर्थ्यमितिव्यवहारतत्वेदूषणमुक्तन्तदप्युत्तरवाक्यशेषत्वादस्यनसम्यगितिद्रष्टव्यम्। शुचिमितिङीप्छान्दसोगुणवचनादुकारान्तादेववोतोगुणवचनादितितद्विधानात्तदिकारादक्तिनइतिवासमर्थनीयम्। अन्येपिस्त्रीव्यतिरिक्ताअपिरागद्वेषादिदोषायेवृताआक्रान्तचित्तास्तेपिनसाक्षिणः। यद्यपिकेचनष्टाअसाक्षितयापृथगप्युक्तास्तथापिसर्वेषांपृष्टाकोटेनवकुमशक्यतयाऽनुक्तत्वसंग्रहार्थमिदमुक्तम्। अतएवमेधातिथिः। सामान्यविशेषाभिधानंहिसर्वैर्ग्रन्थकाराअमन्यन्तइत्याह। मनुरेव। नार्थसम्बन्धिनोनाप्तानसहायानवैरिणः। नदृष्टदोषाःकर्तव्यानव्याध्यार्तानदूषिताः। नसाक्षीन्नृपतिःकार्योनकारुककुशीलवौ। नश्रोत्रियोनलिङ्गस्थोनसङ्गेभ्योविनिर्गतः। अध्यधीनोनवक्तव्योनदस्युर्नविकर्मकृत्। नवृद्धोनशिशुर्नैकोनान्त्योनविकलेन्द्रियः। नार्तोनमत्तोनोन्मत्तोनक्षुत्तृष्णोपपीडितः। नश्रमार्तोनकामार्तोनक्रुद्धोनापितस्करइति। अत्रसर्वैर्विशेषणैरसत्यसंभावनाविस्मरणादिकमसाक्ष्यनिमित्तमुपलक्ष्यते। अतएववृद्धविकलेन्द्रियविकर्मकृतस्करादीनांगोवृषन्यायेनपुनरुपादानं अत्रवहवःश्लोकाःस्पष्टार्थाः। अन्येमेधातिथ्यानुसारेणविव्रियन्ते। अर्थसम्बन्धिनउत्तमर्णाधमर्णाद्याःउत्तमर्णोह्यधमर्णवचनेनपराजीयमानस्तदानीमेवशेषाविष्टोधमर्णाद्दूणंप्रत्यादातुम्प्रयततइतितच्चितानुवृत्तिरधमर्णस्यतदनुगुणकौटसाक्ष्यहेतुत्वेनसंभाव्यते। उत्तमर्णोनिर्धनेऽधमर्णेस्वसाक्षितयाधनंप्राप्यस्वस्मैतदर्पयिष्यतीतिबुद्ध्यातदनुगुणवादीसम्भाव्यते। नथार्थःप्रयोजनन्तत्सम्बन्धिनोर्वादिप्रतिवादिनोरन्यतरस्माद्योयंस्वप्रयोजनंसिसाधयिषितस्तेप्युपकारगन्धान्नसाक्ष्यार्हाइत्यादिसर्वत्रकौटसाक्ष्यसम्भावनोन्नेयादृष्टदोषाअन्यत्रकृतकौटसाक्ष्याः। व्याध्यार्तावचनविसंवादापादकव्याधिपीडा

बन्तः। दूषिताअभिशस्ताः। नृपतेरसाक्षित्वंकृताभिप्रायेणातोनप्राक्तननारदोक्तिविरोधःलिंगस्थोपन्यादिः। संगेभ्योविनि
र्गतःपरित्यक्तःपित्रादिगुरुजनसंसर्गात् वृद्धानुपसेव्यनादस्यासत्यसम्भवना। अध्यधीनोवंधकीकृतः। तस्यतदाज्ञावशवर्त्ति
त्वात्। वक्तव्योनिन्द्यास्पदम्। विकर्मकृत् अधर्म्माभीरुः। वृद्धविकलेन्द्रिययोर्वार्द्धकस्वभावहेतुकेन्द्रियवैकल्येनभेदः।
आर्त्तःशोकेन। नारदोऽपि। दासनैःकृतिकाश्राद्धवृद्धस्त्रीबालचाक्रिकाः। मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्त्तकितवग्रामयाजकाः। महापथि
कसामुद्रवणिक्प्रव्रजितातुराः। व्यङ्गैकश्रोत्रियाचारहीनक्लीबकुशीलवाः। नास्तिकव्रात्यदाराग्नित्यागिनोयाज्ययाजकाः। ए
कस्थालीसहायारिचरज्ञातिसनाभयः। प्रागृष्टदोषशैलूषविषजीव्यहितुण्डिकाः। गरदाग्निदकीनाशशूद्रापुत्रोपपातिताः।
क्लान्तसाहसिकाश्रान्तनिर्द्धूतान्त्यावसायिनः। भिन्नवृत्तासमावृत्तजडतैलिकमूलिकाः। भूताविष्टनृपद्विष्टवर्षनक्षत्रसूचकाः
अघशंस्यात्मविक्रेतृहीनाङ्गभगवृत्तयः। कुनखिश्यावदन्श्वित्रिमित्रध्रुक्शठशौण्डिकाः। ऐन्द्रजालिकलुब्धोग्रश्रेणीगणवि
रोधिनः। वधकश्चित्रकृत्शंखःपतितःकूटकारकः। कुहकःप्रत्यवसितस्तस्कराराजपूरुषः। मनुष्यपशुमांसास्थिमधुक्षीराम्बु
सर्पिषाम्। विक्रेताब्राह्मणश्चैवद्विजोवार्द्धुषिकश्चयः। च्युतःस्वधर्मात्कुलिकःसूचकोहीनसेवकः। पित्राविवदमानश्च
भेदकृच्चेत्यसाक्षिणः। श्रेण्यादिषुतुवर्गेषुकश्चिच्चेद्द्वेष्यतामियात्। तस्यतेभ्योनसाक्ष्यंस्याद्द्वेष्टारःसर्वएवते। नैःकृतिकःप
रापकारशीलः। चाक्रिकस्तैलिकः। प्रमत्तःसदाऽनवहितःमहापथिकोमहापथगामी। सामुद्रवणिग्वहित्रवाहीएकःश्रो
त्रियोद्वयोरनुमतेः। एकःश्रोत्रियइतिपृथग्वाप्रायश्चोक्तंचप्रागेवतत्। अपरार्केणतुयुग्मैकेतिपठित्वायुग्मौद्वावितिव्याख्या
तम्। एकस्थालीसहायएकपाकभोजीति। सहाय्योन्यतरसाहाय्यकारीमिश्रचण्डेश्वरौ। मदनरत्नकारस्तु। ए
कस्थालीसहायइतिविशेषणद्वयम्पृथक्कृत्यएकस्थालीस्थाल्यधिकरणकःपाकोलक्ष्यते। सएकोयस्येत्येकस्थालीतिव्याच
ख्यौ। समासान्तविधेरनित्यत्वादेकस्थालीत्यत्रनदृतश्चेतिनकप्। अर्द्धपिप्पलीत्यादिवन्नह्रस्वइतिचसमादधे। अरिच

रःभूतपूर्वःशत्रुः । भूतपूर्वं चरट । कल्पतरौत्वरिंधरइतिपठित्वाशत्रुधरइतिव्याख्यातम् । ज्ञातयःसगोत्राःसनाभयोमातुल
तत्सुतमातृष्वस्रीयादयः । शैलूषःस्त्रीणांनर्त्तयिता । कुशीलवस्तुरंगोपजीवीनटइतिभेदः । वीषजीवीविषक्रयजीवीति
मदनरत्ने । विषवैद्यइतिजीवीरत्नाकरे । अहितुण्डिकः । सर्पक्रीडोपजीवीव्यालग्राही । कीनाशःकर्कशःक्षुद्रोवा । रूपण
इतितुमदनरत्ने । उपपातितत्उपपातकीतिकल्पतरुः । मदनरत्नेतूपपातकइतिपठितम् । उपसमीपम्पातकंयस्येति
विगृह्यपातकयुक्तइतिव्याख्यातञ्च । क्लान्तोनिखिन्नः अश्रान्तोऽनवरतकर्मकारीतिमदनरत्ने । अशान्तइतिपठित्वाऽयोग्य
कर्मकारीतिरत्नाकरे । निर्बन्धुतोबान्धवैस्त्यक्तइतिमदनरत्ने । ग्रामराजकुलश्रेण्यादिभिर्निस्सारितइतिरत्नाकरे । लो
कभयशून्यइतिभवदेवः । मूलंविप्रलंभस्तत्कारीतिकल्पतरुः । मूलकर्मतुकार्म्मणमित्यमरकोशात्तत्कारीतितुयुक्तम् । अ
पण्यैर्गणतुपैपिकइतिपठित्वापैपिकपूपादिविक्रयीतिव्याहृतम् । वर्षसूचकोवृष्टिशकुनवेदी । नक्षत्रसूचकोज्यौतिषि
कः । अद्यशसीपरकीयपापप्रकाशकः । हीनाङ्गउचितपरिमाणान्न्यूनाङ्गः । व्यङ्गस्तुछिन्नांगुल्यादिरितिभेदः । भग
वृत्तिर्भार्यादास्यादिसम्भोगशुल्कोपजीवीशङ्खःवृषभनर्त्तनजीवीतिमदनरत्नरत्नाकरयोः । कुहकोदाम्भिकः । प्रव्रवसितःप्र
व्राज्यादिच्युतः । कुलिकोराज्ञाव्यवहारपरिच्छेदकतयानियुक्तः । अस्यच साक्षित्वकरणेनिषेधोविधिस्त्वकृतसाक्ष्यइतिक
ल्पतरुः । मदनरत्नेतुकुलंब्राह्मणादिगणास्तदधिकारीकुलिकइतिव्याख्यातम् । सूचकोराज्ञापरदोषान्वेषणपूर्वकंतस्मैत
न्निवेदनेनियुक्तः । भेदकृन्मित्रादिप्रीतिभङ्गकर्त्ता । श्रेण्यादिष्विन्द्रस्याय मर्थः । येषुश्रेण्यादिषुयस्यैकापिद्वेष्यतांशत्रुता
मापन्नस्तदीयविवादेतच्छ्रेण्यादिनिविष्टाःसर्वएवनसाक्षिणस्तत्रहेतुर्द्वेष्टारःसर्वएवतइति । तच्छ्रेण्यान्तर्गतैकद्वेष्यनुरोधक
तवैरनिर्य्यातनार्थमन्यथावादित्वसम्भवात् । अतएवनारदः । वालोऽज्ञानादसत्यात्स्त्रीपापाभ्यासाच्चकूटकृत् । विब्रूयाद्बा
न्धवस्नेहाद्वैरनिर्य्यातनादरिरिति । कात्यायनः । तद्वृत्तिर्जोविनोयेच तत्सेवाहितकारिणः । तद्बन्धुसुहृदोभृत्याआप्तास्ते

तुनसाक्षिणः। मातृष्वसुःसुताश्चैवपितृष्वसृसुतास्तथा। मातुलस्यसुताश्चैवसोदर्य्यसुतमातुलाः॥ एतेसनाभयःप्रोक्ताः
साक्ष्यन्तेषुनयोजयेत्। कुल्याःसम्बन्धिनश्चैवविवाह्योभगिनीपतिः। पितावन्धुःपितृव्यश्चश्वशुरोगुरवस्तथा॥ तथावृहस्प
तिः। मातुःपितापितृव्यश्चभार्य्यायाभ्रातृमातुलौ। भ्रातासखाचजामातासर्ववादेष्वसाक्षिणः। परस्त्रीपानसक्ताश्चकितवाःसर्व
दूषकाः। उन्मत्तार्त्ताःसाहसिकानास्तिकाश्चनसाक्षिणइति। अत्रमातृष्वसादिशब्दानांसंवंधिशब्दत्वादर्थिनोरन्यतरस्यएता
दृशसंबन्धिनोनसाक्षिणःसम्बन्धिनिस्नेहादन्यत्रवैरसम्भवादितिध्येयं॥ शंखलिखितौ। शुल्कगुल्माधिकृतौदूतोवेष्टितशिराः
स्त्रियश्चकुलवाशिनःपरिव्राजकवाणप्रस्थनिर्ग्रन्थाःशंखाव्यालयाश्चिणइति अत्रासाक्षिणइतिप्रकृतंशुल्काधिकृतःशुल्कग्रहण
स्थानाधिकारी। गुल्मःस्वस्थाननिवेशिनःपदातिसमूहस्तदधिकृतःवेष्टितशिराःउद्धतवेषोमूर्द्धव्याध्यभिभूतोवाइतरेप्र
सिद्धाव्याख्याततराश्च। अनेनप्रपञ्चेनलोभादिकमसाक्षित्वनिमित्तमेवव्यक्तीकृतम्। यथाहमनुः। लोभान्मोहाद्भयान्मै
धान्मैत्र्यात्कामात्तथैवच। अज्ञानाद्बालभावाच्चसाक्षीवितथउच्यतइति॥ ❁ ॥ असाक्षित्वेनोक्तानांकचित्प्रतिप्रसवमाह
नारदः॥ असाक्षिणोयेनिर्दिष्टादासनैष्कृतिकादयः। कार्य्यगौरवमासाद्यभवेयुस्तेपिसाक्षिणः। स्त्रियाप्यसम्भवेका
र्य्यंबालेनस्थविरेणवा। शिष्येणवन्धुनावापिदासेनभृतकेनवा। मनुरप्येवमेवद्वितीयंवचनम्पठितवान्। इदञ्चासत्य
वादित्वनिश्चयाभावेसाक्ष्यन्तरस्यतद्गुणविशिष्टस्यासम्भवेबोध्यम्। स्त्रीसंग्रहणादिषुयोगीश्वरः। सर्वःसाक्षीसंग्रहणे
चौर्य्यपारुष्यसाहसे। अत्रचमनुष्यमारणचौर्य्यपरदाराभिमर्शनम्। पारुष्यमुभयञ्चेतिसाहसंस्याच्चतुर्विधमितिवच
नात्स्त्रीसंग्रहणादीनांसत्यपिसाहसत्वेबलात्कारष्टम्भेनक्रियमाणानान्तेषामसाहसत्वात्तत्संग्रहार्थन्ततःपृथगुपादानं। उ
शना। दासोन्धोबधिरःकुष्ठीस्त्रीबालःस्थविरादयः। एतेप्यनभिसम्बन्धाःसाहसेसाक्षिणोमताः। अनभिसम्बन्धाविवाद
गोचरीभूतार्थासम्बन्धिनः। अपक्षपातिनइतिमदनरत्ने। मनुनारदौ। साहसेषुचसर्वेषुस्तेयसंग्रहणेषुच। वाग्दण्ड

योऽश्वपारुष्येनपरीक्ष्येतसाक्षिणः । मनुः । अनुभावीतियःकश्चित्कुर्यात्साक्ष्यंविवादिनाम् । अन्तर्वेश्मन्यरण्येवाशरीरस्या
पिवात्यये । अनुभावीतदर्थानुभवशीलः । यत्तु । स्तेयादिषुपरीक्ष्येतसाक्षिणःस्थिरकर्मसु । साहसात्ययिकेचापिपरीक्षाकुत्र
चिन्स्मृतेति । परीक्षाभिधानन्तस्यस्पष्टासत्यवादित्वदोषविषयमतएववकुत्रचिदित्युक्तं । अस्मिंश्चप्रघट्टकेप्रकटदोषानभिषङ्गे
कचित्कविसम्वादादिदोषपुरस्कारेणसहसादिसाक्षितानकथाकरणीयेत्यत्रतात्पर्यं । अतएवविज्ञानयोगिनोक्तं । दोषाद
साक्षिणोभेदादसाक्षिणःस्वयमुक्तिश्चात्रापिनसाक्षिणोभवतिसत्याभावादितिहेतोरनपगमादिति । अपरार्कोपिसर्वैनगुणा
वानेवेत्यर्थः । दोषवांस्तत्रापिपरिहरणीयएव । वक्तृदोषाणांवचनप्रामाण्यहेतुत्वादित्याह । तस्यापिसर्वदोषाभावेनतात्पर्यं
प्रतिप्रसवानुपपत्तेः । यत्तुकेनचिदुक्तंसाक्षिगुणदोषप्रतिप्रसवायथाश्रुताएवग्राह्या अन्यथातत्रतत्रतत्तद्विशेषणोपादानमन
र्थकमुपलक्षणंवाप्रसज्येतेति । तद्बालिश्यम् । न्यायमूलकत्वात्तेषान्तद्विरोधेनैवनेयत्वात् । अतएवन्यूनाधिकविशेषणो
पादानमविरुद्धम् । अदृष्टार्थत्वेतद्विरोधोदुष्परिहरःस्यात् ॥७॥ एवमन्यतरेणसाक्षिषूपन्यस्तेषुसत्सुतद्दोषेष्वपरस्तामुप
न्यस्तेऽसदुद्भावनेदण्डइत्याह । बृहस्पतिः । साक्षिणोर्थीसमुद्दिष्टान्सत्सुदोषेषुदूषयेत् । अदुष्टान्दूषयन्वादीतत्समन्द
ण्डमर्हति । तत्समंविवादविषयसममितिवहवस्तदर्थाविषयविवादेष्वव्यापकमितितत्समंकूटसाक्षिदण्डसममितिव्याख्येयम्
। साक्षिदूषणेऽन्यतरेणोद्भावितेप्रत्यक्षेषुवाल्यादिदूषणेषुतेनैवनिर्णयः । अयोग्येषुलोकप्रसिध्यादितानसाक्ष्यन्तरेणअ
नवस्थापत्तेः । तथ चव्यासः । सभासदांप्रसिद्धंयल्लोकसिद्धमथापिवा । साक्षिणांदूषणंयाह्यमसाध्यन्दोषवर्जनात् ॥ अन्यै
स्तुसाक्षिभिःसाध्येदूषणेपूर्वसाक्षिणाम् । अनवस्थाभवेद्दोषस्तेषामप्यन्यसम्भवादिति । असाध्यंलोकादिसिद्धत्वात्साधना
र्हंयतइतिहेतुगर्भमिति । दोषवर्जनादनवस्थादोषाभावादित्यर्थः । यद्यपिलोकसभ्यप्रसिद्धिरपिसाक्षिप्रसिद्धिरेवपर्य
वस्यति । तथापितत्रसाक्षित्वोद्भावनानपेक्षत्वान्नानवस्था । अतएवातिगूढवादिप्रतिवादिमात्रविदितदूषणंसाधनमन्यत

रेणालौकिकप्रमाणेनक्रियमाणंनदुष्यतीत्यभिप्रायः । नचसाक्षिदूषणविभावनंव्यवहारान्तरत्वादयुक्तमितिवाच्यम् । प्रकृतोपयोगित्वेनार्थान्तरत्वानापत्तेः । कात्यायनःस्फुटमेतदेवाह । प्रत्यर्थिनार्थिनावापिसाक्षिदूषणसाधने । प्रस्तुतार्थोपयोगित्वाद्व्यवहारान्तरंनचेति । अविद्यमानदोषोद्भावनेऽर्थिप्रत्यर्थिनोर्वैकल्पिकौहानिदण्डौ अन्यतरज्ञाताज्ञासभ्यैरेववाज्ञातास्साक्षिदोषास्तदातैरेवसाक्षित्वेनोपादेयाइति । सएवाह । नातथ्येनप्रमाणन्तुदोषेणैवतुदूषयेत् । मिथ्याभियोगेदण्ड्यःस्यात्साध्यार्थाद्वापिहीयते । प्रमाणस्यहियेदोषावक्तव्यास्तेविवादिना । गूढास्तुप्रकटासभ्यैःकालेशास्त्रप्रदर्शनादिति । येगूढाःप्रत्यर्थिनानज्ञातास्तेकालेसाक्षिवादात्पूर्वकालेकार्यइतिशेषः । शास्त्रप्रदर्शनात् । दुष्टानांशास्त्रेसाक्षित्वेनानुपादेयत्वदर्शनात् । छलंनिरस्येतिचछलंनिरसस्यावश्यकत्वादितितात्पर्य्यार्थः । साक्षिभिरुक्तेशास्त्रेदोषोद्भावनन्तेषांनकार्यमित्याह । बृहस्पतिः । लेख्यदोषास्तुयेकेचित्साक्षिणाञ्चैवयेस्मृताः । वादकालेतुवक्तव्याःपश्चाद्युक्तान्नदूषयेत् ॥ नदूषयेद्दोषत्वेननोपाद्द्यात्सभ्योराजेत्यर्थात् । पश्चाद्युक्तौदण्डमथाह । कात्यायनः । उक्तेर्थेसाक्षिणोयस्तुदूषयेत्प्रागदूषितान् । नचतत्कारणंब्रूयात्प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥ तच्चदण्डनिरूपणप्रस्तावेविवेचयिष्यामः । अन्यतरेङ्गिताज्ञातादोषाःस्वीयास्तैरेववयःसाक्ष्युद्भावयितान्तत्राहविष्णुः । लेख्यंवासाक्षिणोवापिविवादेयस्यदूषिताः । तस्यकार्यंनसिध्येतयावत्तन्नविशोधयेत् । पत्रेभिर्लिखितान्सर्वान्दोषान्प्रतीतेसाक्षिणांउत्तरम्परिहारंवाच्याः । वाचनीयाइतिपूर्ववचनार्थः । यस्यसाक्षिणोलेख्यंवायदुद्भावितम्परेणदूषितंसयावत्तन्नविशोधयेत्तद्दोषरहितन्नकुर्यात्तावत्तत्रप्रमाणाभासत्वसाक्षीवनपातेनप्रमाणेनतस्यतत्कार्य्यंनसिद्ध्येदितिद्वितीयवचनार्थः । इदञ्चसभाक्षोभादिनासाक्षिणांस्वदोषपरिहाराक्षमतायान्द्रष्टव्यम् । नदितिलेख्यञ्चसाक्षिणश्चेतिद्वंद्वेनपुंसकमनपुंसकेनैकवचस्यान्यतरस्यामितिनपुंसकैकशेषैकवद्भावौ । अन्यतरःसाक्षिदोषमुद्भाव्ययदितम्भावयितुन्नशक्नोतितदासदण्ड्यः । साधितेतुदोषेत्याज्या । अर्थोपिप्रमाणान्तरमनुपन्यस्यन्प्राणीयतइत्येतदाहव्यासः । असाधयन्दमन्दाप्योदूष

णांसाक्षिणांस्फुटम्। भाविते साक्षिणो वर्ज्याः साक्षिधर्मनिराकृताः॥ जितः सविनयन्दाप्यः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा। यदिवादीनिरा
कांक्षः साक्षिसत्त्वे व्यवस्थित इति। विनयं दण्डं स वादी। मदनरत्ने तु सविनयं विनयः शिक्षा तत्सहितं यथा तथा दाप्यो विवादविष
यीभूतधनमिति शेष इति व्याख्यातन्तन्नाज्जित इत्यनेनैव साधितधनदानस्यार्थसिद्धत्वेन निरर्थकाध्याहारदोषापत्तेः क्लिष्टत्वाच्चो
पेक्ष्यम्। यस्तु विवादविषयीभूतार्थानभिज्ञान्विपरीताभिज्ञान्वा भयलोभादिप्रदर्शनेन स्वानुकूलं वादयति। तस्य दण्डमाह
। कात्यायनः। येन कार्यस्य लोभेन निर्दिष्टाः कूटसाक्षिणः। गृहीत्वा तस्य सर्वस्वं कुर्य्यान्निर्विषयन्तत इति। सर्वस्वमिति गुरु
लघ्वपराधानुसारेण दण्डतारतम्योपलक्षणम्। निर्विषयं विवादविषयीभूतार्थशून्यं। ततः कूटसाक्ष्यकरणात्। साक्षीदो
षानुज्ञापनेपि सभ्येन सभापतिना चैते परीक्ष्योपादेयाः। तथा च कात्यायनः। उपस्थितान्परीक्षेत साक्षिणो नृपतिः स्वयम्
। बृहस्पतिरपि। उपस्थिताः परीक्ष्याः स्युः स्वरवर्णेङ्गितादिभिरिति। स्वरवर्णेङ्गितानि मनुयोगोश्वरोक्तानि हीननिरूप
णविवृत्तानि। नारदोप्याह। यस्त्वात्मदोषदुष्टत्वादस्वस्थ इव लक्ष्यते। स्थानात्स्थानान्तरं गच्छेदेकैकञ्चानुधावति।
काश्त्यकस्माच्च भृशमभीक्ष्णं निश्वसत्यपि। विलिखत्यवनीम्पद्भ्यां बाहू वासश्च धूनयेत्। भिद्यते मुखवर्णोस्य ललाटं स्विद्य
ते तथा। शोषमागच्छतश्चोष्ठावूर्द्ध्वं तिर्य्यङ्निरीक्ष्यते। त्वरमाण इवाबद्धमपृष्टो बहु भाषते। कूटसाक्षी स विज्ञेयस्तम्पापं वि
नयेद्भृशम्। अबद्धमसम्बद्धम्। विनयेच्छीक्षयेद्यथा कौटसाक्ष्याद्विभेतीत्यर्थः। न तु दण्डयेदित्यर्थः। प्राकृतिवैदिकवि
कारविवेकस्य दुःखशक्यत्वात्। सम्भावनामात्रेण च दण्डनस्यान्याय्यत्वादिति तत्क्रमम्। मदनरत्ने त्वाविद्धमिति पठित्वाकुलमि
तिव्याख्यातम्। शंखलिखितावपि मन्त्रिभिः शास्त्रसामर्थ्याद्दुष्टलक्षणं याह्यन्ति यक्प्रेक्ष्यते समन्तादेवावलोकयति। अकस्मान्मू
त्रम्पुरीषं विसृजति देशाद्देशं गच्छति पाणिना पाणिम्पीडयति नखान्निकृन्तति मुखमस्य विवर्णतामेति प्रस्विद्यति चास्य ललाट
ञ्चक्षुर्न च वाचम्प्रतिपूजयत्यकस्माद्दालिप्रशंसति पुनः पुनरन्यमपवदति बहिर्निरीक्षते शस्त्रं परामृशति शिरः प्रकम्पयो

ष्यैानिभुंजतिस्तु कणीपरि लेटि अतिविस्मितः कर्म्मस्वमहत्स्वपि भुवैासंहरतिस्तूष्णीं ध्यायति पूर्वांत्तरविरुद्धंव्याहरतिएव
मादिदुष्टलक्षणांकुद्धस्य चस्वामिनोन्यत्रप्रकृतिशीलादिति । अकस्मादितितूष्णीमिति चयथायोगमनेकत्र सम्बंधनीयम् ।
अन्यत्रप्रकृतिशीलादिति । प्रकृत्यास्वभावतशीलन्तिर्यक्प्रेक्षणादिधर्म्मायस्यस तथोक्तस्ततोन्यत्रैतानिदुष्टकुद्धलक्षणानि
एतेष्वावांतरवैलक्षण्यस्यदुर्ज्ञेयत्वादित्यवधानेनपरीक्ष्यवस्तुतत्त्वानुसरणङ्करणीयमितिसूचितम् । एवगुणवत्तयादोषा
भाववत्तयाचपरीक्षितान्साक्षिणोविवादास्पदीभूतमर्थंपृच्छेदित्याह । कात्यायनः । देवब्राह्मणसान्निध्येसाक्ष्यम्पृच्छेदृतेद्वि
जान् । उदङ्मुखान्प्राङ्मुखान्वापूर्वाह्णेवाशुचिःशुचीन् ॥ सभांतःसाक्षिणःप्राप्तानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ । प्राड्विवाकोनियुञ्जीत
विधिनानेनसान्त्वयन् । यद्द्वयोरयोर्वेत्थकार्य्येस्मिंश्चेष्टितंमिथः । तद्ब्रूतसर्वंसत्येनयुष्माकंह्यत्रसाक्षिता । अर्थिप्रत्यर्थि
सन्निधिवद्गवाश्वादिगोचरविवादेषुकेषुचित्तत्सान्निध्यमपेक्षितव्यमित्यप्याह । सएव । अर्थिप्रत्यर्थिसान्निध्येसाध्यार्थस्यच
सन्निधौ । प्रत्यक्षंवादयेत्साक्ष्यंनपरोक्षेकथञ्चन । अर्थस्योपरिकर्त्तव्यन्तयोरपिविनाक्वचित् । चतुष्पादेषुधर्म्मोयंद्विपादस्था
वरेषुच । नैास्यंगणिमंमानार्हमभावेपिहिवादयेत् । क्रियाकारकेषुसर्वेषुसाक्षित्वंनचतोन्यथा । तयोर्वादिनोर्व्विनापीतिस
म्बन्धमात्रविवक्षयाषष्ठीअपिशब्दात्कैमुतिकन्यायेनतदुभयसन्निधानेनतात्पर्यं । किन्तुसाध्यार्थसान्निध्यावश्यकतायाम् । य
द्वोभयासन्निधिप्रत्यर्थसान्निध्यानुमात्यर्थः । तेनकथञ्चित्प्रत्यर्थ्यसंनिधानेपिसाक्षिप्रश्नेनदोषः । क्वचिदित्यस्यैवविवरणञ्चतु
ष्पादेष्वित्यादि । नैास्यन्तोलनार्हंसुवर्णादिः । गणिमंगणनार्हंवराटकादिमेयंमानार्हंगोधूमादि । अभावेपिसाध्यार्थसानि
ध्यभावेपिक्रियाकारकव्यवहारास्तेषुवधरूपविवादपदेसाक्षिणःशिवलिङ्गप्रतिमादिसन्निधानेप्रष्टव्याइत्यथाह । सएव ।
वधेचप्राणिनांसाक्ष्यंवादयेच्छवसन्निधौ । तदभावेतुचिह्नस्यनान्यथैवप्रवादयेत् । चिह्नस्यवधचिह्नस्याभियोज्यसम्बंधिनो
ऽभावेतत्साक्ष्यंवादयेत् । अन्यथातत्सद्भावेनैववादयेत्साक्ष्यंवधचिह्नेनैवनिर्णयसम्भवादित्युत्तरार्थानुवादः । विधेयस्तुपूर्वा

र्थः। सतुष्ट एव उपस्थापिताः साक्षिणोऽविलंबेन प्रष्टव्या इत्यप्युक्तन्तेनैव। न कालहरणं कार्य्यं राज्ञा साक्षिप्रभाषणे।
महान्दोषो भवेत्कालाद्धर्मव्यावृत्तिलक्षणः॥ ते च साक्षिणः शपथैः पूर्वकम्प्रष्टव्या इत्याह नारदः। आहूय साक्षिणः पृच्छे
न्नियम्य शपथैर्भृशम्। समस्तान्विदिताचारान्विज्ञातार्थान्पृथक्पृथगिति। न च साक्ष्यं क्वचिद्विषये मिलितैर्वक्तव्यं क्वचित्प्रत्ये
कमित्याह वसिष्ठः। समवेतैस्तु यद्दृष्टं वक्तव्यन्तु तथैव तत्। विभिन्नैरेव यत्कार्य्यं वक्तव्यन्तत्पृथक्पृथक्॥ भिन्नकाले तु यत्का
र्य्यं विज्ञातं यत्र साक्षिभिः। एकैकं वादयेत्तत्र विधिरेषः प्रकीर्त्तितः। यत्कार्य्यं दृष्टमनुषङ्गः। यत्तु गौतमेनोक्तम्। नासमवे
ताः पृष्टाः प्रब्रूयुरिति तदपि वसिष्ठोक्तसमवेतसाक्ष्यविषयम्। हरदत्तस्तु नासमवेताः पृष्टाः प्रब्रूयुरिति पाठं धृत्वा समवेता
अपृष्टा अपि न ब्रूयुरिति व्याचख्यौ पूर्वपाठस्तु मिताक्षरापाठधृते सम्यगिति। धर्म्मापवृद्धितैरधर्म्मो गर्हावचनैस्तेऽनृतमायशा
स्त्रीयणीया इत्याह। नारदः। पौराणैर्धर्म्मवचनैः सत्यमाहात्म्यकीर्त्तनैः। अनृतस्यापवादैश्च भृशमुत्त्रासयेदपि। शपथे
च विशेषो दर्शितो मनुना। सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः। गोवीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैरिति॥ अन्य
था ब्रुवतस्तेन सत्यं नंक्ष्यतीति ब्राह्मणेश पथो देयः। क्षत्रिये वाहनायुधानि ते विफलतामेष्यन्तीति। वैश्ये गोवीजकाञ्चनानि त
वापचयमुपयास्यन्तीति। शूद्रेऽन्यथावादिन स्तव सर्वाणि पातकानि भविष्यन्तीत्यर्थः। ब्राह्मणविशेषस्यापवादं स एवाह।
गोरक्षकान्वाणिज्यकांस्तथा कारुकुशीलवान्। प्रैष्यान्वार्द्धुषिकांश्चैव विप्रान्शूद्रवदाचरेत्। इति विप्रग्रहणं क्षत्रियवै
श्ययोरपि तद्वृत्तिजीविनामुपाधेस्तुल्यत्वात्। विशेषान्तरानुक्तेश्च साक्षिणां श्रावणं विधाय श्रावणीयमाह याज्ञवल्क्यः। साक्षि
॥ ७३ ॥ णः श्रावयेद्वादीप्रतिवादी समीपगान्। ये पातककृतां लोका महापातकिनां तथा। अग्निदानां च ये लोका ये च स्त्रीबालघा
॥ ७४ ॥ तिनाम्॥ स तान्सर्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेत्। सुकृतं यत्त्वया किञ्चिज्जन्मान्तरशतैः कृतम्। तत्सर्वन्तस्य जानी
॥७०।७५॥ हि यस्य राजयसे मृषा। शूद्रं सर्वैस्तु पातकैरिति मानवसंवादात्पातकश्रावणं शूद्रविषयकमिति मिताक्षराकारपराशौ। अ

पथदानञ्च वर्णविधिभेदान्मानवेचश पथदानएवतन्नियमादस्यसर्वविषयतामनुयुक्तामुन्नयामः । मनुरपि । तत्रप्रसि
द्धिवाकोनुयुञ्जीतेत्यादिसार्धश्लोकः कात्यायनीयः पूर्वलिखितएव । सत्यंसाक्ष्येब्रुवन्साक्षीलोकानाप्नोतिपुष्कलान् । इह
चानुत्तमांकीर्तिंवागेषाब्रह्मपूजिता ॥ साक्ष्येऽनृतंवदन्साक्षीपाशैर्बध्येतवारुणैः । विवशःशतमाजातीस्तस्मात्साक्ष्येवदेदृ
तम् । सत्येनपूयतेसाक्षीधर्मःसत्येनवर्धते । तस्मात्सत्यंहिवक्तव्यंसर्ववर्णेषुसाक्षिभिः । आत्मैवह्यात्मनःसाक्षीगतिरात्मात
थात्मनः । मावमंस्थाःस्वमात्मानंनृणांसाक्षिणमुत्तमम् । मन्यन्तेवैपापकृतोनकश्चित्पश्यतीतिनः । तांस्तुदेवाःप्रपश्य
न्तिस्वस्यैवान्तरपूरुषः । द्यौर्भूमिरापोहृदयञ्चन्द्रार्काग्नियमानिलाः । रात्रिःसंध्येचधर्मश्चवृत्तज्ञाःसर्वदेहिनाम् । अजातौ
रजननानिजन्मानोतियावत् । वृहस्पतिरपि । आजन्मनश्चामरणात्सुकृतंयदुपार्जितम् । तत्सर्वंनाशमायातिअनृ
तस्यतुशंसनात् । वसिष्ठोपि । अथचेदनृतंब्रूयात्सर्वेतोमिथ्यलक्षणाम् ॥ मृतोनरकमायातितिर्य्यग्गच्छत्यसंशयम् । सूक
रोदशवर्षाणिदशवर्षाणिगर्दभः ॥ श्वाचैवदशवर्षाणिभासोवानिजविंशतिम् । कृमिकीटपतङ्गेषुचत्वारिंशत्तथैवच ।
मृगस्तुदशवर्षाणिजायतेमानवस्ततः । मानुष्यन्तुयदाप्नोतिमूकोन्धस्तुभवेद्विसः । पामरोजायतेपश्चात्सपरित्यक्तवान्ध
वः । पंग्वन्धवधिरोमूकःकुष्ठीनग्नःपिपासितः । वुभुक्षितश्शत्रुगृहेभिक्षतेभार्य्ययासह । ज्ञात्वैतानन्तेदोषानक्षान्त्वासत्येच
सद्गुणान् । श्रेयस्करमिहान्यत्रसत्यंसाक्ष्येवदेदतः । वैधायनः । त्रीनेवचपितॄन्हन्तित्रीनेवप्रपितामहान् । सप्तजा
तानजातांश्चसाक्षीसाक्ष्यमृषाब्रुवन् । मनुनारदौ । यावतोवान्धवान्यस्मिन्हन्तिसाक्ष्येऽनृतंवदन् । तावतःसंख्ययातस्मिन्
शृणुसौम्यानुपूर्वशः । पञ्चपश्वनृतेहन्तिदशहन्तिगवानृते । शतमश्वानृतेहन्तिसहस्रंपुरुषानृते । हन्तिजातानजा
तांश्चहिरण्यार्थेऽनृतंवदन् । सर्वम्भूम्यनृतेहन्तिमास्मभूम्यनृतंवदेः । अप्सुभूमिवदित्याहुःस्त्रीणांभोगेथमैथुने । अब्जे
षुचैवरत्नेषुसर्वेष्वश्ममयेषुच । पशुवत्क्षौद्रघृतयोर्य्यानेषुचतथाश्वयान् । गोवद्रजतवस्त्रेषुधान्येब्रह्मणिचैवहि । ए

तान्दोषानवेक्ष्य त्वं सर्वाननृतभाषणे। यथाश्रुतं यथादृष्टं सर्वमेवाञ्जसा वदेत्। अक्षेषु रत्नेषु मुक्ताफलादिषु। ब्रह्मणि
वेदे। अत्र हरदत्तेन क्षुद्रपश्वनृते दश हन्ति गोऽश्वपुरुषभूमिषु दशगुणोत्तरमिति गौतमवचनव्याख्याने मनुवचः। पञ्च
पश्वनृते हन्तीत्याद्युपन्यस्य पञ्चसंख्या हननदोषोत्पन्नक्षुद्रपशुविषय इति गौतमवचोविरोधं परिहृत्य यद्विषयमनृतसा
क्ष्यं दत्तं तत्प्राणिनां दशादिसंख्यकानां हनने यो दोषस्तमाप्नोति। भूम्यनृते तु यदीया भूमिस्तज्जातीयलक्षहननदोषः। सर्व
प्राणिहननदोषो वेति व्याख्यातं तत्तु यावतो बान्धवानिति मानवोपक्रमानालोचननिबंधनमित्युपेक्ष्यम्। तस्मात्साक्षिसम्बन्धि
पित्रादिगतसंख्यापरतयैव व्याख्यानं समुचितम्। गौतमीयमपि मानवसम्वादेनैव व्याख्येयमेकमूलकल्पनालाघवाय। त्रीने
व च पितॄन्न हन्तीत्यादि बौधायनादिवचनसंवादोऽप्येवं॥ ●॥ भूयस्तु जानन्नपि दौरात्म्यात्साक्षित्वमेव नाङ्गीकुरुते तम्प्रत्याह।
योगीश्वरः। न ददाति हि यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः। स कूटसाक्षिणाम्पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि। पृष्टाः साक्षिणो येन विधि
ना ब्रूयुस्तमाह। बृहस्पतिः। विहायोपानदुष्णीषं दक्षिणम्पाणिमुद्धरन्। हिरण्यगोशकृद्दर्भान्समादायानृतम्वदेत्। सा
क्ष्यभिहितस्य वचनस्य परीक्षाविधानमप्याह। बृहस्पतिः। देशकालवयोजातिसंज्ञाद्रव्यप्रमाणतः। अन्यूनश्चेन्निगदितं सि
ध्यं साध्यं विनिर्दिशेत्। तत्र नारदः। निर्दिष्टेष्वर्थजातेषु साक्षी चेत्साक्ष्यमागतः। न ब्रूयादक्षरसमं तन्निगदितम्भवेत्। दे
शकालवयोद्रव्यप्रमाणाकृतिजातिषु। यत्र विप्रतिपत्तिः स्यात्साक्ष्यं तदपि कुत्सितं। ऊनमप्यधिकं वापि प्रब्रूयुर्यत्र साक्षिणः। तद
प्यनुक्तं विज्ञेयमेष साक्ष्यविधिः स्मृत इति। न चाधिकाभिधानमसंभवि वादिनः प्रतिवादिनो वाश्रुतेऽदृष्टे वानुभवमूलकसंस्का
राभावेनास्मृतेतत्प्रतिपादनासम्भवादिति वाच्यम्। करणापाठवादिनाश्रुतिदृष्ट्योरुभयोरपि सम्भवात्। अत एव भ्रान्तिमू
लत्वेनाप्रामाण्यात्। तदुक्तमप्यनुक्तमित्युक्तं। न च तथाप्यूनाभिधाने कुतोऽक्तिः। साक्षिवचनात्तावतः सिद्धावेकदेशविभावितन्या
येनान्यांशस्यापि सिद्धेर्ज्ञयफलकतयान्यूनतोक्तेरदुष्टत्वादिति वाच्यम्। प्रतिज्ञातसकलसाध्यसाधकतयोद्दिष्टेषु न्यूनमभि

हितवन्न्यूनतन्न्यायावसर इति प्रागावेदितत्वात् । साक्ष्यमनित्यश्रावण विधिनाऽविततत्त्वेनाभिधत्ते । तदाकिङ्कर्तव्यमित्य
तआह । प्रोक्षितेयाज्ञवल्क्यआह । अब्रुवन्हिनरःसाक्ष्यमृणं सदशबन्धकम् । राज्ञासर्वं प्रदाप्यःस्यात्षड्चत्वारिंशत्के
ऽहनि । सर्वं सवृद्धिकंसदशबंधकंराजदेयदशमांससहितं । राज्ञे दशमांशदानमृणादानप्रस्तावे वक्ष्यते । षड्चत्वारिंशके ह
निइत्यभिधानात्ततोर्वाग्नदाप्यः । तदपिव्याध्याद्युपद्रवराहित्ये । यदाहमनुः । त्रिपक्षाद्ब्रुवन्साक्ष्यमृणादिषुनरोगदः । त
दृणम्प्राप्नुयात्सर्वं दशबन्धञ्चसर्वतइति राजदैवोपद्रवविरहस्याप्युपलक्षणम् । साक्षिवचनाज्जयपराजयव्यवस्थांस्पष्ट
माह । योगीश्वरः । यस्योचुःसाक्षिणःसत्याम्प्रतिज्ञांसजयीभवेत् । अन्यथावादिनोयस्यध्रुवन्तस्यपराजय इति । उत्तरा
र्धापवादमुखेनकूटसाक्षिणआह सएव । उक्तेपिसाक्षिभिःसाक्ष्येयदन्येगुणवत्तमाःद्विगुणावान्यथाब्रूयुःकूटाःस्युःपूर्वसाक्षि
णइति ॥ अन्यथा अन्यतरप्रतिज्ञातार्थविपरीतम् । यद्यप्यर्थिप्रत्यर्थिसभ्यसभापतिभिःपरीक्षितैःसाक्षिगुणलक्षितसाक्षिवच
नानंतरप्रमाणान्तरान्वेषणमेवानर्हमनवस्थाप्रसङ्गात् । निर्णिक्तेव्यवहारेत्यादिप्रागुक्तनारदवचनविरोधाच्च । तथापिवादि
प्रतिवाद्यन्यतरस्यस्वोक्तार्थेतरान्यसाक्षितयातद्विसंवादिवचनसाक्षिषुयदिदोषाध्यवसायस्तदाप्रमाणांतरान्वेषणम्वारयितु
मशक्यमतएवतद्वादिद्वयेनान्यतरेणास्वसाध्येसाधितेसाक्षिणःकूटत्वेनदण्ड्याइतिवक्ष्यते । अर्थविसम्वादिनिचक्षुरादौस्पष्ट
दोषादर्शनेपियथातज्जनितज्ञानाप्रमाण्यमेवदोषकल्पकंतथात्रापि । यथाहुः । यस्यचदुष्टंकरणंयत्रचमिथ्येतिप्रत्ययःसए
वासमीचीनःप्रत्ययइति । अतएवसाक्षिपरीक्षातिरेकेणतद्वाक्यपरीक्षोपदेशोपिघटते । साक्षिभिर्भाषितम्वाक्यंसहसभ्यैःप
रीक्षयेदिति । कात्यायनोप्याह । यदाशुद्धाक्रियान्यायात्तदातद्वाक्यशोधनम् । शुद्धाच्चवाक्याद्यःशुद्धःसशुद्धोर्थइतिस्थि
तिरितिक्रियासाक्षिरूपान्यत्रार्थिसम्बन्धिनोनाप्ताइत्यद्युक्तंसाक्षिदोषराहित्यलक्षणाद्ग्राहिणपुत्रिणाइत्याद्युक्तसाक्षिगुण
साहित्यलक्षणाच्चन्यायाद्यदाशुद्धापरीक्षिताभवतितदातद्वाक्यस्यसाक्षिवाक्यस्यशोधनङ्कार्यमितिशेषः । वाक्यशुद्धिस्त्वार्थः

विसम्वाद एव। सत्येनशुद्ध्यते वाक्यमितिस्मरणात्। एवंक्रियावाक्याभ्यामुभाभ्यांशुद्धाभ्यांसकाशाद्यःशुद्धःसाधुरवगतोऽर्थः
स शुद्धस्तात्त्विकइतिस्थितिर्मर्य्यादाइतिकात्यायनवचनार्थः। कारणादेःसबाधकप्रत्ययप्रत्यार्थैं तथाभूतएवार्थइतितात्पर्य्यं
म्। नारदवचनंतुजयावधारणोत्तरन्नप्रमाणान्तरपरिग्रहइत्येतत्परंनिर्णिक्तपदोपादानात्। ततःप्रागुक्तप्रमाणान्तरा
न्वेषणेनक्षतिरितितन्नाद्विरोधः। एवंचसतिदत्तनिगदेभ्यःसाक्षिभ्योन्येगुणवत्तमाद्विगुणावापूर्वनिर्दिष्टास्तदभावेपूर्वानिर्दि
ष्टाअपिसाक्षिणएववादिनावादनीयातद्दिव्यमप्यवलंबनीयंसंभवेसाक्षिणांप्राज्ञोदैवकींवर्जयेत्क्रियामितिवचनात्यदातुत
दसम्भवस्तदादिव्यमप्यवलम्बनीयंसंभवइतिवचनात्। यदिदिव्येपिवादिनोपरितोषस्तदाप्रमाणान्तरस्यावाचनिकत्वा
त्सभ्यैःसमापनीयोव्यवहारः। यदितुवाद्युद्भावितसाक्षिभिस्तदनुगुणेभिहितेप्रत्यर्थिनएवस्वप्रत्ययविसंवादेनतेषुदोषा
ध्यवसायस्तदाप्रत्यर्थिनःक्रियावसराभावाद्दैविकराजिकयोर्महाव्यसनयोःसप्ताहाभ्यंतरेपनिपातेनतेपरीक्षणीयाः। यथाह
मनुः। यस्यदृश्येतसप्ताहादुक्तवाक्यस्यसाक्षिणः॥ रोगोग्निर्ज्ञातिमरणमृणन्दाप्योदमञ्चसइति। दमंकौटसाक्ष्ययुक्त
न्दण्डम्। असतिसप्ताहाभ्यन्तरव्यसनोपनिपातेप्रत्यर्थिनातावतासन्तोष्टव्यन्दिव्यंवासत्यध्यवसायमवलम्बनीयमित्यर्थसि
द्धम्। यत्तु। केचिदुक्तेपीत्यादिवचनमर्थिनिर्दिष्टसाक्षिभिस्तदनुगुणेभिहितेपिप्रत्यर्थिनिर्दिष्टयद्यन्येततोगुणोत्तमाद्विगु
णाश्चान्यथावादुस्तदापूर्ववादिनःसाक्षिणःकूटाइतिव्याख्यातन्तदयुक्तम्। किमिदंमिथ्योत्तरविषयंकारणाद्युत्तरविषय
म्वानाद्यः। नत्रप्रत्यर्थिनःक्रियोपन्यासानवसरात्। अभाववादित्वात्। अभावस्यचभावज्ञानसापेक्षत्वाद्भावाभावयोर्भाव
स्यैवसाध्यतौचित्यात्। अतएवमिथ्योक्तौपूर्ववादिक्रियांनिर्दिशेदित्युक्तम्। नचैकस्मिन्विवादेतुक्रियास्याद्वादिनोर्द्वयो
रितिवचनादेकस्मिन्व्यवहारेऽर्थिप्रत्यर्थिनोर्द्वयोःक्रियोपन्यासानुपपत्तिश्च। नद्वितीयःततोर्थीलेखयेदित्यनेनपौनरु
क्त्यात्। अर्थीतइत्यर्थःसाध्यंसोस्यास्तीत्यर्थीसाध्यवान्प्रतिज्ञातार्थसाधनंसाध्यतयोपन्यस्तस्यार्थस्यसाद्धम्प्रमाणंलेखयेदि

तिप्राङ्न्यायकारणोत्तरयोश्चतयोरेव साध्यत्वात्। प्रत्यर्थ्यर्थयोर्वा्र्थी सम्पन्नइतिस एवक्रियांनिर्दिशेदिति । स्पष्टीकृतश्चाय
मर्थः स्मृत्यंतरे। प्राङ्न्यायकारणोक्तौतु प्रत्यर्थिनिर्दिशेत्क्रियाम् । मिथ्योक्तौ पूर्ववादीतु प्रतिपत्तौनसाभवेत्। इतिउक्तेपी
त्यादिसङ्गतेश्च। प्राङ्न्यायादौहितस्यैवसाक्षिणइत्यन्यइत्यसङ्गतमेवभवेत्। अन्येतुयत्रद्वावपिभावप्रतिवादिनौनावपिद्वि
विधौकेचित्पूर्वोत्तरकालभेदेनप्रतिजानातेएकोवदति । इदंक्षेत्रंमयापूर्वंप्रतिग्रहादिनालब्ध्वाकियत्कालम्भुक्त्वादेशान्त
रंसकुटुम्बेनगतं। अन्यस्तुवदतिसत्यमनेनपूर्वम्प्रतिग्रहादिनालब्धम्परन्तुपश्चादितएवराज्ञाक्रीत्वामह्यन्दत्तमन्येनवास्मा
त्प्रतिग्रह्यक्रीत्वावामह्यन्दत्तमित्यादि। केचित्तुपूर्वोत्तरकालभेदम्बिनैववदन्तः। तत्रप्रथमौसाक्षिषूभयतःसत्सुसाक्षिणः
पूर्वपक्षेऽधरीभूतेभवत्युत्तरवादिनइत्यस्ययाज्ञवल्क्यवचनस्यविषयौ। पूर्वकालंममेदमितियोवदतिसपूर्ववादीतस्यसाक्षि
णःप्रमाणतयाङ्गीकार्य्याः। तदीयस्वत्वानपगमेऽन्यस्यप्रतिग्रहादिस्वत्वोपायासम्भवादितितत्रोपपत्तिः। तस्यक्रयादिनास्व
त्वापगमेन्येनोपन्यस्तेतत्पक्षोधरीभूतइत्युत्तरकालंममेदमितियोवदतिसउत्तरवादी । तस्यसाक्षिणोङ्गीकार्य्याःपूर्ववादी
स्वत्वस्यसापवादत्वादितिमिताक्षराकारोक्ततदर्थात्। ननुपूर्वंयोनिवेदयतिसपूर्ववादीप्राङ्न्यायकारणोत्तराभ्यांतत्पक्षेधरीभू
तेउत्तरवादिनःप्रतिवादिनइतिव्याख्येयम्। ननोर्थीलिखयेदित्यनेनैवास्यार्थस्योक्तत्वापौनरुक्त्यापत्तेः। नचैकस्मिन्नित्यादि
निषेधाद्वादिद्वयस्यक्रियोपन्यासानुपपत्तेश्च। यत्तत्रपराकैणोक्तंसम्भवत्येवक्वचित्प्रत्यवस्कन्दनप्राङ्न्यायोत्तरवत्यपिन्याये
वादिद्वयस्यक्रियोपन्यासावसरोयत्रप्रतिवादीसत्यन्त्वदीयमृणन्धारितवानहंकिन्तुप्रत्यर्पितवान्किन्तूत्तरयति। तत्रवादी
चेत्प्रत्युत्तरयतिसत्यन्त्वयार्पितन्तत्तुप्रयोगान्तरेणास्मिन्प्रयोगइतितदातत्साधनायद्वयोरपिसाक्ष्युपन्याससम्भवः। पर
स्परोपमर्दकत्वेनयुगपद्व्यवहारासम्भवस्यैकविवादेद्वयोःक्रियानिषेधवीजस्याभावात्। एवम्प्रतिवादिनाप्राङ्न्यायोत्तरेद
त्तेयदिवादीतदैववदतिन्यायान्तरेत्वयाहम्पराजितोनास्मिन्न्यायइति। तदापिपूर्वोक्तरीत्याद्वयोःसाक्षीसम्भवः। तत्रोाय

साक्षिसत्त्वे पूर्ववादिनः साक्षिणः प्रथमं स्वीकार्य्याः । प्राग्वादिनो निरुत्तरीभावेन पूर्वपक्षे धरीभूते उत्तरवादिनः प्रत्यवस्कन्दनप्राङ्न्यायसाधकसाक्षिण इति न विरोध इति तत्रापि वक्तव्यम् । तादृशविषयेपि प्रत्यवस्कन्दनप्राङ्न्याययोरसाध्यतया प्राग्वादिन एवार्थित्वमिति विज्ञाते तस्य निरुत्तरतायां नु प्रत्यर्थिन एवेपि द्वैधापितितोर्थी लेखयेदित्यनेन गतार्थतास्यनापैति ॥ मिताक्षराव्याख्यने तु द्वयोरपि भाववादितयार्थित्वसाम्ये ततोर्थी लेखयेदित्येतद्वचनाविषयत्वात्कस्यात्र क्रियेत्यपेक्षायामेतद्वचनारम्भो घटते । तथा च मिताक्षरायामुक्तमेतस्य सर्वव्यवहारविलक्षणत्वाद्भेदेनोपन्यास इति । नारदेन तु स्पष्टमेवायमर्थ उक्तः । मिथ्याक्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि । प्राङ्न्यायविधिसिद्धौ तु जयपत्रं क्रिया भवेदिति । इत्युक्त्वा द्वयोर्विवदतोर्युद्धे द्वयोः सन्तु च साक्षिषु पूर्वपक्षो भवेद्यस्य भवेयुस्तस्य साक्षिण इत्यभिधानात् । द्वितीयोपि पूर्वोक्तस्य वचनस्य विषयो । पूर्वोत्तरवादिनोः समगुणेषु समसंख्येषु च साक्षिषु सत्सु पूर्ववादिनः साक्षिणोभ्युपेयाः । यदा तूत्तरवादिनो गुणवत्तमा द्विगुणा वा तद्विपरीतमभिदधति तदा त एव पूर्ववादिनस्तु साक्षिणः कूटा विज्ञेया इति च तदर्थः । एवं चानाभावस्य साध्यतापत्तिर्द्वयोरपि भाववादित्वात् । चतुर्विधोत्तरविलक्षणत्वाच्च नात्र मिथ्या क्रिया पूर्ववाद इत्याद्युक्ता क्रियाव्यवस्था यथावात एव तथात्रैकस्य क्रियाद्वयप्रतिषेधो न प्रवर्त्तेते तथा ममापि द्वयोः क्रियाप्रतिषेध इति वदन्ति तदप्यायातमनोहरम् । उक्तोपीत्यादिवचनादेतावतोर्थस्य च शद्धतः प्रकरणादर्थाद्वाऽनवगमात् । साक्षिषूभयतः सत्स्वित्यस्य योगीश्वरवचनस्य द्वयोर्विवदतोरित्यादिनारदवचनस्य च पूर्वोपपादितरीत्या पूर्वापरकालालिङ्गितभावावादिविषयत्वे तदनालिङ्गितविषयस्यास्य तदपवादत्वासंभवाच्च । न चान्यमतेपरार्कादिमतवत्तयोरपिवादिविषयत्वमेवास्त्विति वाच्यम् । तस्योक्तदूषणत्वात् । ईदृश्यापि विषये वादिप्रतिवाद्यन्यतरस्योक्तौ मिथ्यात्वकारणान्यतरपर्यवसानावश्यंभावे चतुर्विधोत्तरविलक्षणत्वासम्भवाच्च । द्वयोरपि भाववादितयार्थित्वसाम्यमेव केवलं व्यवहारान्तरवैलक्षण्यमस्य विधा चतुष्कभिन्नविधोत्तरासम्भवाच्च । ननु कात्यायनेनाप्युपन्यस्तसाक्षिभिस्तदनुगुणैर्भिद्वि

ते प्रत्यर्थी यदि ततो गुणवत्तमान्वक्तृधान्यथावादयतितदा वादिनः साक्षिणः कूटाइतिस्फुटमुक्तम्। यथाह। यत्रवैभावितं कार्य्यं साक्षिभिर्वादिनां भवेत्। प्रतिवादी यदा तत्र वादयेत्कार्य्यमन्यथा। बहुभिस्तत्कुलीनैर्वा कूटाःस्युःपूर्वसाक्षिणइति। तत्कार्यमिति सम्बन्धः। बहुभिरिति पूर्वसाक्ष्यपेक्षया बहुत्वं कुलीनैरित्यनेन तदपेक्षया गुणवत्तरत्वं विवक्षितम्। अपरार्कमदनरत्नकराभ्यामेतत्संवादादेव योगीश्वरवचोप्युक्तेपीत्यादिकमेतदर्थकतयैव व्याख्यातम्। नचकथमेकविवादेद्वयोःक्रियेति वाच्यम्। यतस्तुल्यवदुभयोर्मास्तुक्रियाप्राप्तिर्युगपद्व्यवहारासम्भवात्। यदाशास्त्रतःप्राप्तक्रियेणैव क्रियोपन्यासेकृतेपरेण तद्दूषणायैव क्रियान्तरमुपन्यस्यतेतदाकोदोषः। अनवस्थाप्रसङ्गेषु संख्यागुणसाम्येन तुद्वैधम्येतेन जयावधारणात्प्राग्यथैकस्य क्रियाद्वयमेवं द्वयोरपि क्रियाद्वयेन विरोधइत्यपराकैंण समाहितमिति उच्यते। अस्तुवचनात्कात्यायनीयादेवमपि। योगीश्वरवचस्तु ततोर्थीलेखयेदितितद्वचस्येव सर्वस्यार्थस्य सहसम्भवाद्गतार्थविज्ञानयोगिव्याख्ययैव सङ्गच्छते। साधनपदेन साधनक्षममेवोच्यते। प्रतिवादिना तस्मिन्नाभासीकृते साधनत्वमेव तस्याप्यनमिति तेनैव तदर्थलाभात्। अतएवाह। सएवतत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतोन्यथेति। कूटसाक्षिणो दण्डार्हाः प्रायश्चित्तार्हाश्च। तथाच याज्ञवल्क्यः। पृथक्पृथग्दण्डनीयाः कूटकृत्साक्षिणस्तथा। विवादाद्द्विगुणं दण्डंविवास्योब्राह्मणःस्मृतः। नारदः। अवीचीनरकेकल्पं वसेयुः कूटसाक्षिणः। बृहस्पतिः। कूटसत्यः कूटसाक्षीब्रह्महाचसमाःस्मृताः। मनुस्तु। उक्त्वाचैवानृते साक्ष्ये हत्वाचस्त्रीसुहृद्धनमित्यादिना कूटसाक्षिणां ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तमाह। तत्रैव विवेचयिष्यामः। दण्डस्तत्र विविच्यते। विवादात्तत्पराजयनिमित्तदण्डात्। ननु विवादास्पदीभूता। अवधनव्यवहारेष्वव्याप्तेः। कूटः कृत्वोलोभभयादिप्रदर्शनेन साक्षिणः कूटाकारेतिनतु सुवर्णादि कुटकृदत्रगृह्यते। अप्रकृतत्वात्विवास्योराष्ट्रात्। एतच्चलोभादिकारणाविशेषाज्ञानेऽनभ्यासेवबोध्यम्। लोभादौज्ञानेऽभ्यासेतु मनूक्तम्। लोभात्सहस्रन्दण्ड्यःस्यात्मोहात्पूर्वंतुसाहसम्। भयाद्द्वैमध्यमौदण्डौमैत्र्यात्पूर्वंच

नुर्गुणम्। कामादशगुणम्पूर्वं क्रोधात्तु त्रिगुणम्परम्। अज्ञानाद्द्विशते पूर्णे बालिश्याच्छतमेव त्विति। तत्र मोहो विपर्ययज्ञानं
अज्ञानमस्फुटज्ञानम्। तात्कालिको भ्रम इति कल्पतरुः। बालिश्यं ज्ञानानुत्पाद इति तेषां भेदः। स्फुटमन्यत्। पौनरुक्त्य
निबन्धेषु रत्नाकरादिषु बालभावबालिश्यपदार्थत्वेनयौवनोन्मेषप्राप्तौ मद इति व्याख्यातम्। तदशब्दार्थत्वात्सन्दर्भविरोधाच्चो
पेक्ष्यम्। सहस्रादिसंख्येयाश्चतास्त्रिकाः पणव्यवहारविषये तथैव परिभाषणात् इति मिताक्षराकारः। आहापरार्कः। नेयं
व्यवस्थायुक्ता लोभादिनिमित्तकमेव हि कौटसाक्ष्यमुपन्यस्तं मनुना न च सम्भवत्यन्यत्र निमित्तम्। यथाह सः। लोभान्मोहा
द्भयान्मैत्र्यात्कामात्क्रोधात्तथैव च। अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते। अज्ञानं किञ्चिज्ज्ञानम्। बालभावोऽपरिणत
त्वम्। तस्माद्योगीश्वरोक्तो दण्डः स्वल्पोऽपराधेऽनभ्यासे च ज्ञेयः। गुर्वपराधेऽभ्यासे च मनूक्त इति न्याय्या व्यवस्थेति। तन्ने
दम्भाच्यम्। लोभादौ सहस्रादिदण्डस्य मानवस्य विवादपराजयहेतुकद्विगुणदण्डाद्याज्ञवल्कीयात्काधिक्यनियमो येन गुर्व
पराधविषयताभ्यासविषयता वा कल्प्येत क्वचिद्वैपरीत्यस्यापि सम्भवात्। न च कौटसाक्ष्ये लोभाद्यतिरिक्तकारणासम्भवान्म
नुनापि तावतामेव परिगणनाच्च न कारणभेदेकृता व्यवस्था सुस्थेति वाच्यम्। वस्तुतो हेत्वन्तरासम्भवे तु हेतुविशेषपरिज्ञानत
ज्ज्ञानयोः सम्भवात्तत्कृतव्यवस्थायामदोषात्। अत एव मिताक्षरायां लोभादितिविशेषज्ञानाज्ञाने एव व्यवस्थापकत्वेनोक्ते
न तु लोभादितद्भिन्नहेतुसत्वासत्वे यातु मिताक्षराकृताभ्यासानभ्यासकृताव्यवस्थोक्ता साक्वचित्तथापि सम्भवतीत्याशयेन। ज्ञा
नाज्ञानकृतैव तु तात्विकी अत एव मदनरत्नकृतापि सैवादृता। तथानुमरेव। कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन्वर्णान्धार्मिको न्द
पः। प्रवासयेद्दण्डयित्वाब्राह्मणन्तु विवासयेत्॥ ब्राह्मणभिन्नास्त्रीन्क्षत्रियादीन्प्रागुक्तदण्डेनदमयित्वा प्रवासयेन्मारयेत्
। प्रपूर्वस्य वसतेरर्थशास्त्रे मारणे प्रयोगात्। प्रवासनमप्यपराधानुरोधेनोष्ठच्छेदजिह्वाच्छेदप्राणवियोजनरूपम्बोद्धव्यम्
। ब्राह्मणं विवासयेत् विवासनमपि राष्ट्रान्निष्काशनम्। विगतवासा विवासास्तं करोतीति व्युत्पत्त्यानग्नीकरणं। वसनं यस्मिन्वासो गृ

हंतद्विगुणंकरोतीतिव्युत्पत्त्यागृहभंगकरणंवाकौटसाक्ष्यविषयानुसारेणगुणागुणद्रव्यानुबन्धानुसारेणचार्थदण्डसहितंय
थायथंविज्ञेयम्। दण्डयित्वेत्यंशस्याप्यनुषङ्गात्। एतच्चाभ्यासविषयम्। कुर्वाणानितिवर्त्तमाननिर्देशात्। नचवर्त्तमाननि
र्देशादतीतादिव्यावृत्तिमात्रंव्यवसीयतेनत्वभ्यासइतिवाच्यम्। तद्व्यावृत्तेरनुपयोगात्प्रत्युतकौटसाक्ष्यमभ्यासेनकृत्वोपरतस्य
पश्चादेतद्दण्डाभावप्रसङ्गात्तस्मात्कौटसाक्ष्यमत्यजन्तइत्यर्थकतयाभ्यासावगतिः। नचदण्डयित्वेत्यस्यात्रानुषङ्गेप्रमा
णाभावात्तुशब्दवशाच्चविवासनमेवकूटसाक्षित्वाभ्यासकारिणोब्राह्मणस्यदण्डोनत्वर्थदण्डइतिवाच्यम्। नजातुब्राह्मणंह
न्यात्सर्वपापेष्वपिस्थितम्। नशारीरोदण्डोब्राह्मणस्येत्यादिवचनैः। शारीरदण्डनिषेधादर्थदण्डस्याप्यभावेस्वल्पविषयेपि
कौटसाक्ष्याभ्यासेनिर्वासननग्नीकरणगृहभङ्गादिप्रसङ्गात्। दण्डाभावस्यचाप्रसक्तेःतत्रतत्रार्थदण्डस्यब्राह्मणविषयस्यापि
वक्ष्यमाणत्वाच्च। तुशब्दस्यप्रधानविषयप्रवासनक्रियामन्वाद्यभिप्रायकत्वेनाप्यविरुद्धः। याज्ञवल्क्यः। यःसाक्ष्यंश्रावितो
न्येभ्योनिह्नुतेतत्तमोवृताः। सदाप्योष्टगुणान्दण्डंब्राह्मणन्तुविवासयेत्। यःसाक्ष्यमंगीकृत्यअन्यैःसाक्षिभिःसहसाक्ष्यंश्रावि
तःसन्निगदसमयेतमोगुणेनावृतोरागद्वेषाद्याक्रान्तचित्तस्तत्साक्ष्यमन्येभ्योनिह्नुतेनाहमत्रसाक्ष्यंस्वीकरोतिप्रकाशयति। य
थातेनतदनुरोधात्तन्नस्वीकुर्वतेकूटतांवाकुर्वन्तिसविवादपराजयनिमित्तकदण्डापेक्षयाष्टगुणादण्डन्दाप्योपराधमहत्त्वात्।
अन्येभ्यइतिश्रीमतःभगवतःपाणिनेःसूत्रेणाकेनइत्याहस्याघह्नुङ्स्थाशपांज्ञीप्स्यमानइत्यनेनसम्प्रदानसंज्ञायाञ्चतुर्थीते
नपूर्वोक्तार्थलाभः। ब्राह्मणन्तुतथाकुर्वाणंविवासयेत्। विवासनञ्चव्याख्यातरीत्यादेशनिर्वासननग्नीकरणगृहभंगान्यत
ररूपमनुबन्धाद्यपेक्षयाव्यस्तसमस्तविधयाज्ञेयम्। यत्तुमिताक्षराकृताष्टगुणदण्डदानासमर्थमितिव्याख्यातन्तत्प्रधानक्रि
यानिरूपितत्वैलक्षण्यप्रतिपादकतुशब्दविरोधादुपेक्ष्यम्। नचैवमल्पविषयेपिविवासनमदण्डतावाप्रसज्येतेतिवाच्यम्।
वचनोपात्तविषयस्यैवदण्डस्ययुक्तत्वात्। अतएवाहनारदः। श्रावयित्वाततोन्येभ्यःसाक्षित्वंयोविनिह्नुते। सविनेयोभृश

नरं कूटसाक्ष्यधिको हि स इति । तथा चापरोऽपि । ब्राह्मणस्तु चेदेवंविधस्तं विवासयेन्नतु दण्डयेदित्येवं व्याचख्यौ । क्षत्रियादीनां तु दण्डदानासामर्थ्ये स्वजात्युचितकर्मकरणनिगडबंधनकारागृहनिरोधनादिना तावद्द्रव्यसमीकरणानुरूपं बोध्यम् । सर्वेषामपि निह्नवकारित्वे समानदोषत्वात्सर्वेऽपि प्रत्येकमष्टगुणान्दण्ड्याः । प्रागन्यथोक्त्वा पुनरन्यथोक्तौ कात्यायन आह । उक्तान्यथाब्रुवाणाश्च दण्ड्याः स्युर्वाक्छलान्विताः । अनुबन्धादितारतम्येनात्र दण्डतारतम्यं कल्पनम् । अन्यतरेणोपन्यस्ताः साक्षिणोऽन्येन यदि रहसि संवाद्यन्तेऽन्यद्वारेण भेद्यन्ते वा तदा प्रकृतार्थहानिः स्यादित्याह नारदः । न परेण समुद्दिष्टमुपेयात्साक्षिणं रहः । भेदयेच्चैव नान्येन हीयेतैवं समाचरन्निति ॥⊛॥ साक्षिणामवचनानृतवचने प्रतिषिद्धे क्वचित्तत्प्रतिप्रसवमाह याज्ञवल्क्यः । वर्णिनां तु वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेदिति । साक्षिणा सत्ये उक्ते यत्र वर्णवतां ब्राह्मणादीनां राजदण्डरूपो वध आपद्यते तत्र वधप्रयोजकताख्यमहादोषपरिहाराय साक्ष्यनृतं वदेत् । सत्यं न वदेदित्यर्थः । तथा चावचनानृतवचनयोर्द्वयोरप्यभ्यनुज्ञा लभ्यते शंकाभियोगादिस्थले साक्षिसत्यवचनेन यद्यभियुक्तस्य वधः प्रसज्यतेऽभियोक्तुश्च शङ्काभियोगकारित्वान्न तत्प्रसक्तिस्तत्रानृतवचनाभ्यनुज्ञा तत्त्वाभियोगादौ च सत्यासत्यवचने यत्रान्यतरवधप्रसक्तिरपरिहार्या तत्र तूष्णीम्भावोऽभ्यनुज्ञायते । यदि तु राजा कथञ्चिदप्यकथनं नानुमन्यते तदा साक्षिणा सम्पादनीयेत्यर्थसिद्धम् । तदसम्भवे सत्यमेवाभिधेयं वर्णिवधप्रयोजकत्वदोषापरिहारेऽनृतवचनदोषस्वीकारस्यानुचितत्वात्प्रायश्चित्तद्वयप्रसक्तेः । वर्णिवधप्रायश्चित्तपरं यथाशास्त्रमादरणीयमिति विज्ञानयोगिनः । मनुरपि । शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां यत्रर्त्तोक्तौ भवेद्वधः । तत्र वक्तव्यमनृतं तद्धि सत्याद्विशिष्यत इति । इदमपि योगीश्वरवचनवद्विशिष्टाभावपरतया व्याख्येयमवचनानृतवचनाभ्यनुज्ञालाभाय सत्याद्विशिष्यत इत्यस्यायमर्थः । ब्राह्मणादिवधप्रयोजकतानिबन्धनाधिकदोषपरिहारायावचनानृतवचनप्रयुक्ताल्पदोषस्वीकार उचितस्त्वेति प्रशंसार्थम् । यद्यपि न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् । राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतम् ।

न ब्राह्मणवधाद्भूयानधर्मो विद्यते क्वचित् । तस्मादस्य वधं राजा मनसापि न चिन्तयेत । इत्यादिमन्वादिवाक्यैर्ब्राह्मणवधद
ण्डनिषेधाद्विप्रग्रहणमनर्हं न तथापि तस्य वधस्थानीयदण्डप्रसक्तेस्तत्परिहारायैवावचनान्तरवचनाभ्यनुज्ञा । तथा च मनुः ।
मौण्ड्यम्प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते । इतरेषान्तु वर्णानान्दण्डः प्राणान्तिको भवेदिति । स्मृत्यन्तरेपि । ब्राह्मण
स्य वधो मौण्ड्यम्पुरान्निर्वासनन्तथा । ललाटे चाङ्ककरणम्प्रयाणो गर्दभेन चेति । न च वधशब्देनार्थद्वयपरिग्रहे वैरूप्यम् ।
निमित्तांशपातिनि तत्प्रसक्तावपि विधिवैयर्थ्याप्रसक्तेः । यद्वा गोरक्षकान्वाणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान् । प्रेष्यान्वार्द्धुषि
कांश्चैव विप्रान्शूद्रवदाचरेदिति मानवास्तेषां शूद्रवद्वधाभ्यनुज्ञाप्रतीतेस्तत्परं विप्रग्रहणं । तथा च वधपदमुभयत्र मुख्यार्थ
कमेव । अयन्त्वपराकौक्तसमाधिरनुपादेयः तस्य मानवस्य प्रकरणाच्छपथपरत्वेन दण्डविषयत्वाभावात् । सर्वपापे
ष्वपि स्थितम् । तस्मादस्य वधं राजा मनसापि न चिन्तयेत् इत्यादिश्रवणाद्विप्रवधमात्रस्यैव परिहरणीयत्वप्रतीतेश्च अथवा
यत्र क्रोधाद्यावेशवशेनातिक्रम्य निषेधं विप्रस्यापि राज्ञा खड्गादिना वधदण्डः कर्त्तव्य इति संभावनात्तत्रैवेदमस्तु यथा क
थञ्चित्प्रसक्त्यु पजीवकत्वाद स्य राज्ञोस्तु परन्दोषः । पापीयस्तु क्षत्रियादेर्वधप्रसक्तावपि नोभयाभ्यनुज्ञेत्याह गौतमः । ना
न्यतवचने दोषो जीवतश्चेत्तदधीनं न तु पापीयसो जीवनमिति । न चैवमवचनान्यतवचनयोरभ्यनुज्ञानात्प्रत्यवाय एव तत्र
सर्वथा नास्तीति सत्यन्तम्प्रायश्चित्तस्मरणात् । तथा च याज्ञवल्क्यः । तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैरिति । मनुर
पि । वाग्दैवत्यैश्च चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीम् । अनृतस्यैनसस्तस्य कुर्वाणा निष्कृतिं पराम् । कूष्माण्डैर्वापि जुहुयात् घृत
मग्नौ यथाविधि । उदित्यृचा वा वारुण्या तृचेनाब्दैवतेन वेति । तेइतिप्रक्रमाज्जुहुयादिति क्रान्तसो वचनव्यत्ययः । उदुत्तम
श्चेति पाठे उदुत्तमं वरुणपाशमिति ऋक् । तदित्यृचेति पाठे तच्छायामि ब्रह्मणेति वारुणी ज्ञेया । न चाभ्यनुज्ञावचःसार्थक्याय प्रत्य
वाभावकल्पनमावश्यकमिति प्रायश्चित्तविधानं नैमित्तिकं क्षामवत्यादिवत्पुत्रजीवानरदंशादिनिमित्तकद्वादशरात्रातिकृच्छ्रे

तिवाच्यम्। तत्पावनायऽनसस्तस्यकुर्वाणानिष्कृतिम्पशमित्यस्यवैयर्थ्यापत्तेः। नचैवम्प्रतिप्रसववैयर्थ्यापत्तेः। यतोऽनृत
वचनप्रतिषेधोद्विविधः पुरुषमात्रसाधारणःसाक्ष्यप्रयुक्तश्च तत्रप्रकरणात्साक्ष्यप्रयुक्तप्रतिषेधनिबन्धनप्रत्यवायस्यप्रतिप्र
सवाद्भावेनतुसाधारणनिषेधनिबन्धनप्रत्यवायस्यापीतिप्रायश्चित्तविधिवलात्कल्प्यते। यद्यपिभूयसःसाक्ष्यनृतप्रभ
वप्रत्यवायस्यापगमेऽल्पस्यानृतमात्रप्रभवस्यतस्याभावेऽप्यविनाभावादानुषङ्गिकोऽवश्यम्भावी। ब्रह्मवधसुरापानादिप्रभ
वप्रत्यवायनाशकद्वादशाब्दादिनागोवधादिप्रभवतन्नाशवत्तथाप्यत्राभ्यनुज्ञायाप्रायश्चित्तविरुद्धोरुभयोरपिसार्थक्या
यभूयोनिवृत्तेरप्यानुषङ्गिकोऽप्यविनाभूतोऽपिस्वल्पोऽपिननिवर्त्ततइतिगम्यते। अत्रचचरुरितियोगीश्वरवचनएकवचना
द्देवतैक्याच्चमानवेचरुभिरितिबहुवचनंकर्तृबहुत्वेऽप्राप्तबहुत्वानुवादकम्। द्विजग्रहणाच्छूद्रस्यैतत्प्रायश्चित्तङ्किन्त्वन्य
त्। तथाचविष्णुः। तत्पावनायकूष्माण्डीभिर्द्विजोऽग्निंजुहुयात्। शूद्रश्चैकाह्निकंगोदशकस्यग्रासन्दद्यादिति। एका
ह्निकमेकाहभक्षणपर्य्याप्तम्। वयन्तुतत्पावनायअनृतस्यैनसस्तस्येत्यादियोगीश्वरमन्वादिवचनेषुतच्छब्दोपादानात्साक्ष्य
नृतपातकमेवगृह्यतेतन्निरसनायैवेदंप्रायश्चित्तम्। नचतस्याभ्यनुज्ञावचनेनाभावावगमात्कथमेतदितिवाच्यम्। वर्णिवध
दोषापेक्षयासाक्षिवितथवचनदोषस्याल्पस्यसह्यत्वेतद्विषयात्वाद्विशिष्यतइतिवाक्यशेषपर्य्यालोचनेनतस्यतात्पर्य्यात्। अतए
वावचनदोषपरिहारोऽप्यनेनप्रायश्चित्तेनसामान्यतःसाक्षिभिन्नस्यावचनदोषाभावात्। नचाब्रुवन्विब्रुवन्वापीतिवचनमवचने
सामान्यतोदोषप्रतिपादकमितिवाच्यम्। तस्यप्रकरणात्सम्भावनाप्रवेष्टव्येतिवाक्यशेषाच्चसभ्यपरत्वात्। अतएवसाक्षिणां
पृथग्वचनेदोषवचनंसफलम्। नचसाक्षिणामवचनानृतवचनयोर्दोषाधिक्यादिदमल्पप्रायश्चित्तमनुचितमितिवाच्यम्।
अभ्यनुज्ञाविधेरस्मिन्विषयेऽल्पदोषपरत्वस्योक्तत्वात् एतेनभूयोदोषनिवृत्तावल्पदोषनिवृत्तिरविनाभावादन्यत्रनतुविधि
द्वयसाफल्यायतनथेत्यपिकल्पनयाऽस्ततत्रवर्णिवधप्रसक्तौसाक्षिणोऽप्यनृतंवचनावचनयोर्वैधप्रयोजकतादोषापेक्षयाल्पो

दोषस्तत्र चेदम्प्रायश्चित्तन्तेन च तते। यत्परस्मान्यान्द्रानवचनप्रतिषेधातिक्रमनिबन्धनो दोषः सुतरामुपैतितात्पर्यमिति ब्रूमइ
तिसाक्षिनिरूपणं ॥ ● ॥ अथ लेख्यं निरूप्यते। तत्र बृहस्पतिः। साक्षिणामेष निर्द्दिष्टः संख्यालक्षणनिश्चयः। लिखितस्याधुना
वच्मि विधानमनुपूर्वशः ॥ षाण्मासिकेपि समये भ्रान्तिः सञ्जायते न्नृणाम्। धात्राक्षराणि सृष्टानि पत्रारूढान्यतः पुरा ॥ राज
लेख्यं स्थानकृतं स्वहस्तलिखितन्तथा। लेख्यन्तु त्रिविधम्प्रोक्तं भिन्नन्तद्बहुधा पुनः ॥ भागदानक्रियाधानसंविद्दासर्णादिभिः
सप्तधा लौकिकं लेख्यन्त्रिविधं राजशासनम् ॥ मरीचिरपि। स्थावरे विक्रयाधाने विभागे दान एव च ॥ लिखितेनाप्नुयात्सिद्धिम
विसंवादमेव च। भागो ऽत्राधानमाधीकरणम्। संवित्समयः। आदिशब्देन विशुद्ध्यादिग्रहणम्। भागपत्रादीनां लक्षण
माह बृहस्पतिः। भ्रातरः संविभक्ता ये स्वरुच्या तु परस्परम्। विभागपत्रं कुर्वन्ति भागलेख्यन्तदुच्यते ॥ भूमिन्दत्वा तु यत्पत्रं कुर्या
च्चन्द्रार्ककालिकम्। अनाच्छेद्यमनाहार्य्यन्दानलेख्यन्तु तद्विदुः ॥ गृहक्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम्। पत्रं कारय
ते यत्तु क्रयलेख्यन्तदुच्यते। जङ्गमं स्थावरम्बन्धन्दत्वा लेख्यङ्करोति यः। गोप्यभोग्यक्रियायुक्तमाधिलेख्यन्तदुच्यते ॥ ग्रामो
देशश्च यत्कुर्य्यात्सत्यलेख्यम्परस्परम्। राजाविरोधिधर्म्मार्थं संवित्पत्रं वदन्ति तत् ॥ वस्त्रान्नहीनः कान्तारे लिखितं कुरुते तु यः
। कर्म्माणि ते करिष्यामि दासपत्रन्तदुच्यते ॥ धनं वृद्ध्या गृहीत्वा तु स्वयं कुर्याच्च कारयेत्। उद्धारपत्रन्तत्प्रोक्तमृणलेख्यं मनी
षिभिरिति। विशुद्धिपत्रमुक्तं कात्यायनेन। अभिशापे समुत्तीर्णे प्रायश्चित्ते कृते बुधैः। विशुद्धिपत्रकन्देयन्तेभ्यः साक्षिसमन्वि
तम्। सन्धिपत्रमप्याह। स एव। उत्तमेषु समस्तेषु अभिशापे समागते। वृत्तानुवादलेख्यं यत्तज्ज्ञेयं सन्धिपत्रकम्। अन्वाधि
पत्रमाह। प्रजापतिः। धनी धनेन तेनैव परमाधिन्नयेद्यदि। कृत्वा तदाधिलिखितम्पूर्वं वास्य समर्पयेत् ॥ पूर्वमाधिपत्रम्। सी
मापत्रमप्याह। कात्यायनः। सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्रं विधीयत इति। ऋणशोधने कृते ऋणपत्रनाशादौ सति प्राप्तिप
त्रमुत्तमर्णेनाधमर्णाय देयमित्याह याज्ञवल्क्यः। दत्वर्णम्पाठयेल्लेख्यं शुद्ध्यै वाप्यन्यत्तु कारयेत्। अत्र लौकिकं सप्तविधलेख्यं स्वकृ

तान्यकृतभेदेन द्विविधन्नारदेनोक्तम्। लेख्यन्तु द्विविधम्प्रोक्तंस्वहस्तान्यकृतन्तथा। स्वकृते साक्ष्यनियमोन्यकृते तन्नियमइत्या
ह्नोत्तरार्धेनसएव। असाक्षिमत्साक्षिमच्चसिद्धिर्देशस्थितेस्तयोरिति। असाक्षिमदपीत्यर्थः। तथाचयाज्ञवल्क्यः। विनापि
साक्षिभिर्लेख्यंस्वहस्तलिखितञ्चयत्। तत्प्रमाणंस्मृतंसर्वम्बलोपधिकृतादृते। इत्यपिशब्दःप्रागुक्तबलोपधिकृतत्वपर्युदासः
सर्वलेख्यविषयोनस्वकृतमात्रविषयः। तथाचमनुः। बलाद्दत्तंबलाद्भुक्तंबलाद्यच्चापिलेखितम्। सर्वान्बलकृतानर्थानकृतान
न्मनुरब्रवीत्॥ नारदोपि। मत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलात्कारकृतञ्चयत्। तदप्रमाणंलिखितम्भयोपधिकृतन्तथेति। अन्यकृ
तेविशेषान्तरमाह। योगीश्वरः। यःकश्चिदर्थोनिष्णातःस्वरुच्यातुपरस्परम्। लेख्यन्तुसाक्षिमत्कार्यंतस्मिन्धनिकपूर्वक
म्। समासमासतदर्धाहर्नामजातिस्वगोत्रकैः। सब्रह्मचारिकात्मीयपितृनामादिचिह्नितम्। धनिकनामपूर्वकमित्यनेनोत्तम
र्णनामोपरिलेख्यमधमर्णनामतदधइत्यर्थः। एतच्चमर्णपत्रादिविषयमन्यत्रासम्भवात्। समामासादियथासम्भवमन्यत्रा
पिसब्रह्मचारिकम्बह्वृचादिशाखाप्रयुक्तगुणनामबह्वृचःकठइत्यादि। वसिष्ठोपि। कालंनिवेश्यराजानंस्थानंनिवसनन्त
था। दायकंग्राहकञ्चैवपितृनाम्नाचसंयुतम्॥ जातिञ्चात्रञ्चशाखाञ्चद्रव्यमाधिंससंख्यकम्। वृद्धिंग्राहकहस्तंचविदितार्थौ
चसाक्षिणौ॥ स्थानंजनपदः। निवसनंपुरग्रामादिकंग्राहकोमधमर्णःग्राहकस्तन्निवेशनप्रकारमाहयोगीश्वरः। समाप्तेर्थे
ऋणीनामस्वहस्तेननिवेशयेत्। मतंमेमुकपुत्रस्ययदत्रोपरिलेखितमिति। साक्षिणाविन्यनेनद्वयोरभ्यनुज्ञानात्। अवर
त्वनियमोनात्रेत्युक्तमेकस्तुनभवत्येवेतिअत्रसाक्षिलेखकस्वहस्तचिह्नकार्य्यमित्यप्याह। सएव। साक्षिणश्चस्वहस्तेनपितृना
॥ ८० ॥ मकपूर्वकम्। अत्राहममुकःसाक्षीलिखेयुरितितेसमाः॥ उभयाभ्यर्थितेनैतन्मयाह्यमुकसूनुना। लिखितंह्यमुकेनेतिले
॥ ८१ ॥ खकोन्तेततोलिखेत्। समाइत्यनेनगुणसाम्यंसंख्यासाम्यञ्चवैषम्यानियमायविवक्षितम्। असमाइत्यकारप्रश्लेषस्तुवैषम्यसा
॥ ८२।८३ ॥ मान्यतएवसाक्षिषुप्राप्तेनोपादेयः। ऋणिसाक्षिणोसर्वथालिप्यनभिज्ञत्वेनारदआह। अलिपिज्ञऋणीयःस्यात्स्वमतंसतु

॥वी॰मि॰॥ लेखयेत्। साक्षीवासाक्षिणान्येनसर्वंसाक्षीसमीपतइति। त्रिविधंराजशासनमित्युक्तम्। त्रैविध्यंविविनक्तिवृहस्पतिः। दत्वाभू
॥ व्य॰ ॥ म्यादिकंराजाताम्रपट्टेपटेथवा। शासनंकारयेद्धर्म्मस्थानवंश्यादिसंयुतम्। मातापित्रोरात्मनश्चपुण्यायामुकसूनवे। द
॥ ह॰ ॥ त्तम्मयामुकायाद्यदानंसब्रह्मचारिणे। चन्द्रार्कसमकालीनम्पुत्रपौत्रान्वयानुगम्। अनाच्छेद्यमनाहार्य्यंसर्वभागविवर्जित
म्। दातुःपालयितुःस्वर्गंहर्तुर्नरकमेवच। षष्ठिंवर्षसहस्राणिदानोच्छेदफलंलिखेत्। ज्ञातम्मयेतिलिखितंसन्धिविग्रह
लेखकैः। समुद्रंवर्षमासादिधनाध्यक्षाक्षरन्वितम्। एवंविधंराजकृतंशासनंसमुदाहृतम्। देशादिकंयस्यराजालिखितेनप्र
यच्छति। सेवाशौर्य्यादिनातुष्टःप्रसादलिखितन्तथा। पूर्वोत्तरक्रियावादनिर्णयान्तेयदान्नृपः। प्रदद्याज्जयिनेलेख्यञ्जयप
त्रंतदुच्यते। सब्रह्मचारिणे। अमुकशाखाध्यायिने। सर्वभागविवर्जितम्। सकलराजपुरुषादिदेयांशरहितम्। योगी
श्वरः। शासनमाह। भूमिन्दत्वानिबन्धंवाकृत्वालेख्यन्तुकारयेत्। आगामिभद्रन्नृपतिपरिज्ञानायपार्थिवः। पटेवाताम्रपट्टे
वास्वमुद्रोपरिचिह्नितम्। अभिलेख्यात्मनोवंश्यानात्मानञ्चमहीपतिः। प्रतिग्रहपरीमानंदानच्छेदोपवर्णनम्। स्वहस्तका
लसम्पन्नंशासनंकारयेत्स्थिरमिति। इयंतिपर्णाकमुकभारटाविर्यन्तिपर्णाक्रमुकादीन्यस्मैदेयानीतिराज्ञोनियतदानाज्ञानि
बन्धंकारयेत्संधिविग्रहादधिकारिद्वारेत्यर्थात्। तथाचव्यासः। राज्ञातुस्वयमुद्दिष्टःसन्धिविग्रहलेखकः। ताम्रपट्टेपटेवापिप्र
लिखेद्राजशासनमिति। प्रतिगृह्यतइतिग्रहोभूम्यादिस्तत्परीमाणम्प्रतिग्रहपरीमाणंउपसर्गस्यदीर्घोवाकुलकः। दीय
तइतिदानम्। भूम्यादितस्यच्छेदःक्षेत्रादेर्मर्य्यादातदुपवर्णनन्तन्निर्देशम्। आत्मवंश्यादीनभिलिखेत्यन्वयः। इद
ञ्चसाधुशब्दैरेवलेखनीयंनलौकिकषन्नदनियमः। तथाचसंग्रहकारः। राजास्वहस्तचिह्नेनराजादेशेनसंयुतम्। युक्तंराजा
भिधानेनमण्डितंराजमुद्रया। सुलिप्यनपशब्दोक्तिसम्पूर्णावयवाक्षरम्। शासनंराजदत्तंस्यात्सन्धिविग्रहलेखकैः। अ
न्तिमपदोत्तरंलिखितायेतिशेषः। तस्मिन्निवलौकिकेदेशभाषादिप्रतिषेधोनेत्याहनारदः। देशाचारविरुद्धंयद्व्यक्ताधि

विधिलक्षणम्। तत्प्रमाणंस्मृतंलेख्यमविलुप्तक्रमाक्षरमिति॥ शासनेराज्ञास्वहस्तेनैवस्वसम्मतंलेख्यमित्यप्याहव्यासः। संनिवेशम्प्रमाणञ्चस्वहस्तेनलिखेत्स्वयम्। मतम्मेऽमुकपुत्रस्यअमुकस्यमहीपतेः॥ सन्निवेशम्प्रमाणञ्चेत्यस्यपूर्ववाक्येप्रलिखेदित्यत्रान्वयः। तयोराजस्वहस्तलिखनानियमात्। इदञ्चराज्ञाप्रतिगृहीत्रेसमर्प्पणीयमित्याहविष्णुः। पटेवाताम्रपट्टेवालिखितंस्वमुद्राङ्कमागामिन्दपतिपरिज्ञानार्थंदद्यादिति। अतएवदत्तापहारदोषप्रतिपादनमपिभाविन्दपप्रत्यायनार्थन्तत्रावश्यकमित्यप्याह। व्यासः। षष्ठिवर्षसहस्राणिदानाच्छेदफलन्तथा। आगामिन्दपसामन्तवोधनायाभिलेखयेत्इति। षष्ठिवर्षसहस्राणीत्यादिपुराणवचनप्रसिद्धन्दानाच्छेदयोःदानापहारयोःस्वर्गादिनरकादिफलंलेखयेद्राजेत्यर्थः॥ ॥ जयपत्रेविशेषमाहव्यासः॥ व्यवहारान्स्वयंदृष्ट्वाश्रुत्वावाप्राड्विवाकतः। जयपत्रन्ततोदद्यात्परिज्ञानायपार्थिवः॥ जङ्गमंस्थावरंयेनप्रमाणेनात्मसात्कृतम्। भागाभिशापसन्दिग्धेयःसभ्यग्विजयीभवेत्॥ तस्मैराज्ञाप्रदातव्यञ्जयपत्रंसुनिश्चितम्। पूर्वोत्तरक्रियापादन्तत्प्रमाणंपरीक्षणम्॥ निगदस्मृतिवाक्यञ्चयथासभ्यंविनिश्चितम्। एतत्सर्वंसमासेनजयपत्रेऽभिलेखयेदितिप्रमाणस्यपृथक्कथनाक्रियापदेनप्रत्याकलितमत्रगृह्यते। परिज्ञानायप्राड्न्यायस्यवोधनाय। भागेऽभिशापेवासन्दिग्धे। विवादपदमात्रोपलक्षणम्। एतेनविवादविषयोयोयत्रविवादेसतत्रलेखनीयः। जयपत्रंराजमूद्राङ्कितङ्कार्यमित्याह। वृद्धवसिष्ठः। यथोपन्यस्तसाध्यार्थसंयुक्तंसोत्तरक्रियम्। सावधारणकञ्चैवजयपत्रकमुच्यते॥ प्राड्विवाकादिहस्ताङ्कंमुद्रितंराजमुद्रया। अत्रचराज्ञःसभ्यानाञ्चस्वहस्तोप्यपेक्षितइत्याह। कात्यायनः। सिद्धेनार्थेनसंयोज्योवादीसत्कारपूर्वकम्। लेख्यंस्वहस्तसंयुक्तंतस्मैदद्यात्तुपार्थिवः॥ सभासदश्चयेतत्रस्मृतिशास्त्रविदःस्थिताः। यथालेख्यविधौतत्रस्वहस्तन्दद्युरेवते॥ कचित्पश्चात्काराख्योपिजयपत्रभेदमुक्तस्तेनैव। अनेनविधिनालेख्यम्पश्चात्कारंविदुर्बुधाः। निरस्तातुक्रियायत्रप्रमाणेनैववादिना॥ पश्चात्कारोभवेत्तत्रनसर्वासुविधीयते। अन्यवाद्यादिहीनेभ्यइतरेषांप्रदीयते॥ वृत्तानुवाद

संदिग्धन्तस्याज्जयपत्रकमिति ॥ वसिष्ठे राजपत्रस्य लक्षणाभिधानापूर्वकन्तस्य चातुर्विध्यमुक्तं । राज्ञः स्वहस्तसंयुक्तं स्वमु
द्राचिह्नितन्तथा । राजकीयं स्मृतं लेख्यं सर्वेष्वर्थेषु साक्षिमत् । शासनम्प्रथमं ज्ञेयज्जयपत्रं तथापरम् । आज्ञाप्रज्ञापनापत्रं
राजकीयञ्चतुर्विधमिति ॥ ● ॥ आज्ञाप्रज्ञापनापत्रयोः स्वरूपमुक्तन्तेनैव । सामन्तेष्वथ भृत्येषु राष्ट्रपालादिकेषु च । कार्य्य
मादिश्यते येन तदाज्ञापत्रमुच्यते । ऋत्विक्पुरोहिताचार्य्यमान्येष्वभ्यर्चितेषु तु । कार्य्यन्निवेद्यते येन पत्रं प्रज्ञापनाय तद्दिति
॥ ● ॥ लेख्यप्रयोजनमाह । मरीचिः । स्थावरे विक्रियाधाने विभागे दान एव च । लिखितेनाप्नुयात्सिद्धिमविसंवादमेव
च ॥ सिद्धानेवाचिकोप्याधिः स्थावरेषु दशाह्निकः ॥ प्रतिग्रहे च क्रीते च न लेख्यं सिध्यति क्रियेति । पूर्वलेख्ये कथञ्चन व्यवहा
राक्षमतामुपगते तद्विधमेवापरं लेख्यमधमर्णेनोत्तमर्णाय लिखित्वा देयम् । शासनादौ तथाभूते राज्ञादिद्वारान्यत्कारणीय
मित्याह योगीश्वरः । देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टोन्मृष्टे हृते तथा । भिन्ने दग्धे तथा छिन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत् । सर्वैरेतैर्वि
शेषणैर्व्यवहाराक्षमता विवक्षिता दुष्टं लिप्यक्षरपरिलोपेनावाचकतया वा यल्लेख्यन्तत्तु दुर्लेख्यं नष्टं सर्वथा नाशमुपगतं उन्मृ
ष्टमसीदोषादिना मृदितलिप्यक्षरम् । यद्यपि दग्धमपि नष्टमेव तथापि कालमात्रकृता शीर्णता नष्टपदेनात्र विवक्षिता । प
त्रान्तरकरणञ्चार्थिप्रत्यर्थिनोः परस्परसम्प्रतिपत्तौ । विमतौ तु देशान्तरस्थपत्रानयनाय कालो देयोध्वापेक्षया व्यवहारो वा प्रव
र्त्तनीयः दुर्लेख्यादौ तु सम्प्रतिपत्तौ पत्रान्तरकरणमन्यथा व्यवहारदृष्टवृत्तिरेवेत्यवसेयं साक्षिषु सत्सु तैरेव निर्णयः । तथा च नार
दः । लेख्ये देशान्तरस्थे तु शीर्णे दुर्लिखिते हृते । सतस्तत्कालकरणमसतो दृष्टदर्शनमिति ॥ सतो विद्यमानस्य लेख्यस्यानय
नाय कालकरणम् । असत इत्यनादरे षष्ठी । तद्विनापीत्यर्थः । दृष्टारः साक्षिणस्तैर्दर्शनन्निर्णयः कार्यः । तच्च लेख्यं परिक्ष्यै
व प्रमाणीकरणीयमित्याह कात्यायनः । राजा क्रियां समाहूय यथान्यायं विचारयेत् । लेख्याचारेण लिखितं साक्ष्याचारेण सा
क्षिणः ॥ दर्पणस्थं यथा बिम्बमसत्सदिव दृश्यते । तथा लेख्यस्य बिम्बानि कुर्वन्ति कुटिला नराः । व्यासः । लेख्यमालेख्यवत्के

चित्कुर्वन्ति कुशला नराः । तस्माल्लेख्यसामर्थ्यात् सिद्धिरैकान्तिकी मता । बृहस्पतिः । ज्ञात्वा देशं च कालञ्च कुशलाः कूटका
रकाः । कुर्वन्ति सदृशं लेख्यन्तद्यत्नेन विचारयेत् ॥ स्त्रीबालानां लिपिज्ञांश्च वञ्चयन्ति स्वबान्धवाः । लेख्यं कृत्वा स्वनामांकं झे
यं युक्त्यागमैस्ततः ॥ कात्यायनः । साक्षिदोषाद्भवेद्दुष्टं पत्रं वै लेखकस्य च । धनिकस्यापि वै दोषात्तथा धारणिकस्य च ॥ दु
ष्टैर्दुष्टम्भवेल्लेख्यं शुद्धैः शुद्धम्बिनिर्दिशेत् । तत्पत्रमुपधादुष्टैः साक्षिलेखककारकैः ॥ उपधा च दुष्टान्तःकरणता ।
स एव । धनिकेन स्वहस्तेन लिखितं साक्षिवर्जितम् । भवेत्कूटञ्च चेत्कर्त्ता हस्तं हीति विभावयेत् । देशाचारविरुद्धं यत्स
न्दिग्धं क्रमवर्जितम् । कृतं मस्वामिना यच्च साध्यहीनञ्च दुष्यति । न चेदित्यादेरयमर्थः । कर्त्ता लिखनकर्त्ता धनिका
धमर्णौ सम्प्रतिपत्त्या मयैतल्लिखितमिति यदि न विभावयेत्तदा तत्पत्रं कूटं भवेदप्रामाण्यशंकास्कन्दितं स्यादिति । व्यासः । अ
दृष्टश्राबितं लेख्यं प्रमीतधनिकर्णिकम् । अबन्धलग्नकञ्चैव बहुकालं न सिध्यति ॥ एतदपवादमाह बृहस्पतिः । उन्मत्त
जडबालानां राजभीतिप्रवासिनाम् । अप्रगल्भभयार्त्तानां न लेख्यं हानिमाप्नुयात् ॥ उन्मत्तादीनां लेख्यन्तददर्शनादिना
पि हानिन्नाप्नुयादित्यर्थः । बृहस्पतिः । दूषितो गर्हितः साक्षी यत्रैकोपि निवेशितः । कूटलेख्यं तु तत्प्रोक्तं लेखको वापि तद्विधः
। कात्यायनः । न लेखकेन लिखितं न दृष्टं साक्षिभिस्तथा । एवम्प्रत्यर्थिनो लेख्यं कूटं लेख्यम्प्रकीर्त्तितमिति ॥ कूटमप्रामाण्यशंका
कलंकितमित्यर्थः । तस्माद्दुष्टलेख्यपरीक्षाऽवश्यापेक्षणीयेत्यभिप्रायः ॥ ◉ ॥ परीक्षाप्रकारमाह । कात्यायनः । त्रिविधस्या
पि लेख्यस्य भ्रान्तिः सञ्जायते न्दृणां । ऋणिसाक्षिलेखकानां हस्तोक्त्या साधयेत्ततः ॥ स एव । अथ पञ्चत्वमापन्नो लेखकः सहसा
क्षिभिः । तत्स्वहस्तादिभिस्तेषां विशुद्धिः स्यान्न संशयः ॥ ऋणी स्वहस्तसंदेहे जीवितो वा मृतस्तथा । तत्स्वहस्तकृतैरन्यैः पत्र
स्तल्लेख्यनिर्णयः । याज्ञवल्क्यः । सन्दिग्धे लेख्यशुद्धिः स्यात्स्वहस्तलिखितादिभिः । युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसम्बंधागमहेतुभिः
। एतद्देशकालयोरस्येदन्द्रव्यं घटनइ नियुक्त्या प्राप्तिर्युक्तिप्राप्तिः क्रियासाक्ष्यादिभिः । चिह्नमसाधारणं यस्य यच्छ्रीकारादि

। सम्बन्धपूर्वमपिपरस्परविश्वासकृतस्तयोर्दानग्रहणादिसम्बन्धः। आगमएतावताद्रव्यस्यास्मिन्देशेकालेस्यसम्भावितः प्राप्त्युपायः। एतैर्हेतुभिःहेतुरसाधारणोन्योगोवृषनयेनपृथगेववा। प्रतिवादिनालेख्यदोषउद्भावितेवादिनातत्पुत्रेणवातदुद्धारःकरणीयइत्याह। बृहस्पतिः। उद्धरेल्लेख्यमाहर्तातत्पुत्रोभुक्तिमेवतु। अभियुक्तःसभीतश्चेत्तत्पुत्रोपितदुतद्धरेत्। यत्तुकात्यायनः। साक्षिलेखककर्तारःकूटतांयान्तितेयथा। तथादोषाःप्रवक्तव्यादुष्टैर्लेख्यम्प्रदुष्यति। आहर्ताभुक्तियुक्तोपिलेख्यदोषान्विशोधयेत्। तत्सुतोभुक्तिदोषांस्तुलेख्यदोषानवाप्नुयात्॥ तदनभियुक्तपितृमरणेवेदितव्यम्। दोषानुद्धारेदण्डमाह। कात्यायनः। कूटोक्तौसाक्षिणांवाक्याल्लेखकस्यचपत्रकम्। नयेच्छुद्धिन्नयेत्कूटंसदाप्योदममुत्तममिति। उत्तमंसाहसमितिशेषः। राजशासनेनिर्णयप्रकारमाह। प्रजापतिः। कार्योयत्नेनमहतानिर्णयोराजशासनात्। राज्ञःस्वहस्ततोमुद्रालेखकाक्षरदर्शनात्। मुद्रालेखकाक्षरयोर्दर्शनान्निर्णयाद्राजस्वहस्तश्चनिर्णयइत्यर्थः। स्थावररविक्रयवन्धकादौकूटत्वेनलेख्यंदूषयतोसाधयतश्चदोषंशारीरदण्डमाह। व्यासः॥ स्थावरेविक्रियाधानेलेख्यंकूटङ्करोतियः। ससम्यग्भावितःकार्योजिह्वापाण्यंघ्रिवर्जितः। सम्यगभावितःप्रमाणेनसल्लेख्यत्वभंगीकारितः। अनेनकूटलेख्यकर्तुर्नायन्दण्डःकिन्तुकूटत्वोद्भावनकर्तुरितिगम्यते। तथाचलेख्यंपरकीयंयःकूटङ्करोतिकूटमेतदितिवदतीत्यर्थः॥ कूटलेख्यकर्तुस्तुदण्डान्तरंवक्ष्यते। ऋणादानादावपिलेख्यदोषोद्भावयितुस्तदसाधयतोविषयानुबधानुरोधेनदण्डःकल्प्यः। लेख्यप्राबल्यमथाह। बृहस्पतिः। कुलश्रेणिगणादीनांयथाकालम्प्रदर्शयेत्। श्रावयेत्सारयेच्चैवयथास्याद्बलवत्तरम्। नारदः। येदर्शितम्प्रतिकालंयच्छ्रावितंस्मारितञ्चयत्। लेख्यंसिध्यतिसर्वत्रमृतेष्वपिहिसाक्षिषु॥ कात्यायनः। दृष्टेपत्रेस्फुटन्दोषन्नोक्तवान्नृणिकोयदि। ततोविंशतिवर्षाणिस्थितंपत्रंस्थिरम्भवेत्। ऋणिकग्रहणम्प्रतिवादिमात्रोपलक्षणम्। सएव। शक्तस्यसन्निधावर्थीयस्यलेख्येनभुज्यते। विंशद्वर्षाण्यतिक्रांतंतत्पत्रन्दोषवर्जितम्। अथविंशतिवर्षाणिआधिर्भुक्तःसुनिश्चि

तः। तेन लेख्येन तन्सिद्धिर्लेख्यदोषविवर्जिताः॥ सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्रं विधीयते। तस्य दोषाः प्रवक्ष्यामि यावद्दृष्टा हि
विंशतिः॥ प्राप्तं वा तेन नेति किञ्चिद्देयं वार्थनिरूपितम्। विनापि मुद्रया लेख्यं प्रमाणं मृतसाक्षिकम्॥ अपि शुद्धे मृतसाक्षिकमि
त्यत्रापि अन्वेति। व्यासः। स्वहस्तकाज्ज्ञानपदं तस्मात् अनुपशासनम्। प्रमाणान्तरमिष्टं हि व्यवहारार्थमागतम्॥ द्वित
लिपिज्ञस्वकृतमन्यल्लिख्येतयुक्तितः। कुर्याद्धि सदृशं लेख्यं तस्माज्ज्ञानपदं शुभम्॥ अप्रकाशात्साक्षियुक्तं लेखकाक्षरमु
द्रितम्। लोकप्रसिद्धं स्वकृताद्वरमन्यत्कृतं शुभम्॥ देशाध्यक्षादिलिखितं तत्र ज्ञानपदं स्मृतम्। समकालं पश्चिमं वा तत्ररा
ज्ञकृतं शुभम्॥ सम्वर्तः। लेख्ये लेख्यक्रिया प्रोक्ता वाचिके वाचिकी मता। वाचिकी तत्र सिद्धोक्ता लेख्यस्योपरि या क्रिया॥ लेख्य
स्योपरि यत्साक्ष्यं कूटं तदभिधीयते॥ अधर्मस्य हि तद्द्वारं मनो राजा विवर्जयेत्। वाचिकी यदि सामर्थ्यमक्षराणां विहन्यते
। क्रियाणां सर्वनाशः स्यादनवस्था च जायते। अस्यार्थः। लेख्ये सति लेख्यक्रिया प्रोक्ता सैव बलीयसीत्यर्थः। वाचिके साक्षिरू
पे प्रमाणे सति वाचिकी क्रिया साक्षिरूपा क्रिया सैव मता बलीयसी। लेख्यस्योपरि या वाचिकी साक्षिरूपा क्रिया लेख्यानारूढेति
यावत्। तत्र सा सिध्येत्। लेख्यस्योपरि यत्साक्ष्यं लेख्यसाधकतयोपन्यस्तमित्यर्थः। अधर्मस्य च तद्द्वारमित्यत्र हेतुर्वाचिकी
ति। तत्रापि हेतुः क्रियाणामिति। तत्राप्युपपत्तिरनवस्थेति। प्रमादपरिहारमतियत्नेन कृत्वा हि प्रायशो लेख्यं भवति तेन
तत्राप्यप्रामाण्यशङ्कापि साक्षिभिर्नोचिता। साक्ष्यादावपि तत्सम्भवादिति तात्पर्य्यम्। ननु सर्वथा तत्र साक्ष्यादिनिवर्त्तनमभि
प्रेतं लेख्यपरीक्षोपदेशविरोधात्। इति लेख्यनिरूपणम्॥ ● ॥ अनयोश्च साक्षिलेख्ययोः शब्दाभिव्यञ्जकत्वाच्छब्दप्रमाणे
न्तर्भावः। तथाहि। यथोक्तगुणवतां दोषरहितानाञ्च साक्षिणामाप्तवाक्यावश्यम्भावात्। आप्तवाक्यस्य च प्रामाण्यात्। तदु
भयविशेषणवत्तानिर्धारणायैव साक्षिपरीक्षोपदेशः। आप्तवाक्यस्य च वक्तृज्ञानुमापकत्वेन स्वातन्त्र्येण वा प्रामाण्यमित्यन्य
देतत्। लेख्यन्तु स्वस्य हितकारित्वेन स्वस्मिन्नाप्तत्वात् तद्वचनाभिव्यञ्जकमित्याप्तवाक्यमेव तत्रापि प्रमाणम्। अत एव तत्रानाप्त

कच्छलद्धतत्वशङ्कानिरासायजन्मनादेःस्वहितानभिज्ञातयास्वस्मिनप्यनाप्तत्वाच्छङ्कानिरासायचलेख्यपरीक्षोपदेशोऽप्यर्थ
वान्॥ ● ॥ अथभुक्तिः। इयञ्चयाज्ञवल्क्यादिभिरेकैवत्रिविधमानुषप्रमाणान्तर्गततयोक्ताः। प्रमाणंलिखितंभुक्तिःसाक्षि
णश्चेतिकीर्त्तितम्। एषामन्यतमाभावेदिव्यान्यतममुच्यते॥ इत्यादिवचनैःवृहस्पत्यादयःमानुषप्रमाणभेदतयोपन्यस्त
नङ्क्षेदत्रैविध्यंभुक्तियुक्तिचोदनाऽप्रतिकालाख्यानवन्तः। साक्षीद्वादशभेदन्तुलिखितन्दशधास्मृतम्। अनुमानंत्रिधाभिन्नं
नवधादैवकीक्रिया॥ इत्युक्ताभुक्तियुक्तिचोदनाऽप्रतिकलान्वृहस्पतिर्विवृतवान्। तत्रयुक्तिचोदनाऽप्रतिकालयोःप्रमाणान्त
रसहकारितयैवप्रमाणत्वंभुक्तेष्ववक्ष्यमाणविशेषणवत्याःस्वत्वहेत्वविनाभावात्स्वत्वानुमापकत्वंस्वतएवेत्यभिसन्धाययोगीश्वरा
दिभिर्भुक्तिरेवप्रमाणतयोक्ताऽन्यैस्तुयथाकथञ्चिदनुमापकतामभिसन्धाययुक्तिचोदनाऽप्रतिकालसंग्रहायानुमानत्वेनैव
सोक्तेतिसौकर्यायत्रयमपिनिरूपयामः। तत्रक्वचित्सागमायाभुक्तेप्रामाण्यमनसिसन्दधानः। सप्तस्थावरागमोपायान्प्रद
र्शयंस्तत्रभुक्तेःप्रामाण्यमाहवृहस्पतिः। एतद्विधानमाख्यातंसाक्षिणांलिखितस्यच। साम्प्रतंस्थावरेप्राप्तेभुक्तेश्चविधिरुच्य
ते॥ विद्ययाक्रयबन्धेनशौर्यभार्यान्वयागतम्। सपिण्डस्याप्रजस्यांशंस्थावरंसप्तधाक्रतम्॥ पित्र्येलब्धक्रयाधानेरिक्थशौ
र्यप्रवेदनात्। प्राप्तेसप्तविधेभोगःसागमःसिद्धिमाप्नुयात्। स्थावरग्रहणमत्रभुक्तेरावश्यकत्वसूचनायनतुतत्रैवभोगस्य
प्रामाण्यनियमायजङ्गमेपितत्सम्भवात्तदेतदुत्तरत्रविवेचयिष्यामः। विद्ययाप्रतिग्रहादिकप्रयोजकतयास्वत्वोपायक्रयप्र
सिद्धः। बन्धोबन्धकंसोपाधिकंस्वत्वहेतुर्नष्टाधिविधौचात्यन्तिकस्वत्वहेतुस्तदप्युत्तरत्रविवेचनीयम्। क्रयबन्धेनेतिसमाहार
द्वंद्वएकत्वं। शौर्यागतंयुद्धार्जितम्॥ भार्य्यागतंविवाहकालेप्राप्तम्। अन्वयागतंपित्रादिक्रमोपात्तम्। अप्रजस्यसपिण्डस्यां
शंरिक्थहरान्तराभावेपिण्डदानाद्यधिकारितयाप्राप्तं। पित्र्यइत्यादिनाप्रागुक्तानेवसप्तस्थावरागमोपायाननूद्यतत्रभोगस्यप्रा
माण्यंविधीयते। तत्रप्रवेदनंविवाहःसएव। क्रमागतःशास्त्रनिकःक्रयाधानागमान्वितः। एवंविधस्तुयोभोगःसतुसिद्धिमवा

प्नुयात्। संविभागक्रयप्राप्तम्पितृलब्धञ्चराजतः। स्थावरं सिद्धिमाप्नोति भुक्त्याहानिमुपेक्षया। प्राप्तमात्रं येन भुक्तं स्वीकृत्याप
रिपन्थिनः। तस्य तत्सिद्धिमाप्नोति हानिश्चोपेक्षया तथा॥ अध्यासनसमारम्भभुक्तिर्यस्याविघातिनी। त्रिंशद्वर्षाण्यविच्छिन्ना तस्य
तां न विचालयेत्॥ अपरिपन्थिनं। विरोध्यप्रतिबद्धम्। अध्यासनात्परिग्रहात्। नारदः। आगमेन विशुद्धेन भोगो याति प्र
माणताम्। अविशुद्धागमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति॥ आगमस्याविशुद्धत्वं विरोध्याक्रन्दनं भवेत्। व्यासः। सागमो दीर्घ
कालश्चाविच्छेदोपरवोज्झितः। प्रत्यर्थिसन्निधानश्च परिभोगोऽपि पञ्चधा॥ विच्छेदोऽन्तरायः उपरवश्चाक्रोशस्ताभ्यामुज्झितो
रहितः। यद्वाच्छेदो व्यवधानं तद्विगमवानविच्छेदो निरन्तर इति यावत्। अपरवो वर्जनविषयोरवः। मदीयं क्षेत्रादि त्वयाकि
मिति भुज्यत इति प्रतिषेधः। अपशब्दस्य वर्जनार्थत्वात्। तेनोज्झितः। नारदः। संभोगं केवलं यस्तु कीर्तयेन्नागमं क्वचित्।
भोगच्छलापदेशेन विज्ञेयः स तु तस्करः। इदं सागमत्वविशेषणं तदनुपन्यासे दूषणञ्च स्मरणाच्च स्मरणयोग्यतायत्रागम
स्य तत्र काले बोद्धव्यम्। स च कालः शतवर्षावधिकः शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेरिति विज्ञानयोगिनः। पुत्रादिक्रमेणापि स्मर
णासम्भवाद्यावति काले स्मरणं तावानेव विवक्षितोऽस्मार्त्त इति तु वयम्। अनेनाभिप्रायेणाह स एव। स्मार्त्ते काले क्रिया भुक्तेः
सागमा भुक्तिरिष्यते। अस्मार्त्तेऽनुगमाभावात्क्रमात्त्रिपुरुषागतेति। भुक्तिः प्रमाणमिति शेषः। अनुगमश्चागमाभावनिश्च
यः। कल्पतरुकारस्त्वनुगमश्चागमानुसंधानमिति व्याचख्यौ। तत्त्वागमाभावनिश्चयस्य वाधत्वेनानुमितिप्रतिबंधकस्याभाव
वचनस्यावश्यकत्वादागमानुसन्धानस्य च भोगेनैव क्रियमाणत्वेन तदभावासम्भवाच्च हेयम्। याज्ञवल्क्यः। आगमोऽभ्यधिको भो
गं विना पूर्वक्रमागतात्। पूर्वेषां त्रयाणां क्रमेणागतोऽस्मार्त्तकाल इति यावत्। तस्माद्भोगाद्विनास्मार्त्तकालाद्भोगादागमो दानक्र
यादिरूपः स्वत्वहेतुरभ्यधिकस्तदुपजीव्यत्वात्। आगमं विना भोगमात्रात्स्वत्वानुत्पत्तेः। स्मरणयोग्ये च काले स्मर्त्तव्यास्मरण
रूपया योग्यानुपलब्ध्या तदभावनिश्चये भोगेनानुमित्यसम्भवात्। अस्मार्त्ते तु तदभावनिश्चयाभावे निःप्रतिपक्षेणानैरन्त

व्यादिविशेषणवताभोगेनस्वत्वहेत्वाक्षेपद्वारास्वत्वाक्षेपइतितात्पर्य्यम् । अनेनैवाभिसन्धिनाह । नारदः । अन्यायेनापिय
द्भुक्तंपित्रापूर्वतरैस्त्रिभिः । नतच्छक्यमपाहर्त्तुंक्रमात्त्रिपुरुषागतम् । पूर्वतरैस्त्रिभिःसहपित्राभुक्तमन्यायेनापियदिकिमु
तन्यायानिश्चयेतदपाहर्त्तुंनशक्यमर्थिनास्वाध्यक्षंनिराकाङ्क्षनिरन्तरोपभोगेसतितस्यनिरुत्तरत्वात् । अत्रचसर्ववचने
षुत्रिपुरुषागतत्वम्भोगस्यस्मार्त्तकालीनत्वोपलक्षणंनतुयथाश्रुतंस्मरणयोग्येपिद्वितीयादिवर्षरूपेकालेपुरुषत्रयात्ययस
म्भवात् । नत्रचवाधेनानुमित्यर्थापत्त्योरनुदयात् । इदमेवाभिप्रेत्याह । व्यासः । पितापितामहोयस्यजीवेच्चप्रपिताम
हः । त्रयाणाञ्जीवताम्भोगोविज्ञेयस्त्वेकपूरुषः ॥ पितामहेनयद्भुक्तन्तत्पुत्रेणविनाचतम् । तौविनायस्यपित्राचतस्यभो
गस्त्रिपूरुषः । कात्यायनोपि । मुख्यापैतामहीभुक्तिःपैतृकीचापिसंमता । वयोपेतैरविच्छिन्नास्थिरायष्ट्यादिकामता । व्या
सएव । वर्षाणिविंशतिर्भुक्तास्वामिनाव्याहतासती । भुक्तिःसापौरुषीभूमेर्द्विगुणाचद्विपौरुषी । त्रिपौरुषीचत्रिगुणान
तत्रान्विष्यआगमः ॥ भुक्ताभुक्तिःपाकम्पचतीतिवत्प्रत्ययानुग्रहायधातुरनुवादः । तत्रागमस्तादृशभोगेनैवाक्षिप्यते । आगमा
भावनिश्चयेतुसर्वैर्नभोगोनिष्फलएव । अनागमंतुयोभुंक्तेबहून्यब्दशतान्यपि । चौरदण्डेनतम्पापन्दण्डयेत्पृथिवीपतिः । न
चयोभुंक्तेइत्येकवचनश्रवणादेकपुरुषोपभोगएतद्दण्डविधानमनेकपुरुषोपभोगेतुभोगस्यप्राबल्यमितिवाच्यम् । द्वितीयापृ
थिवीपतिःनचयोभुक्तइत्यादावप्यागमाभावनिश्चयेभोगस्याप्रयोजकत्वात् । इदमेवाभिप्रेत्याहनारदः । आदौतुकारणन्द्रा
तंमध्येभुक्तिस्तुसागमा । कारणम्भुक्तिरेवैकासन्ततायाचिरन्तनी । यदपिवचनंयद्विनागममत्यंतम्भुक्तम्पूर्वैस्त्रिभिर्भवेत् । न
तच्छक्यमपाहर्त्तुंक्रमात्त्रिपुरुषागतमिति । तदप्युत्पन्नमुपलभ्यमानंआगमंविनाआगमाभावनिश्चयाभावइतिव्याख्येयम् । न
तुस्मार्त्तकालेआगमत्वम्भुक्तिविशेषणमसंबद्धम् । सिद्धंप्रमाणान्तरादागमेतेनैवस्वत्वसिद्धेर्भोगस्यविशेष्यांशस्यानुमाना
र्थापत्त्योरनुपयोगात् । असिद्धेर्विशेषणारितिचेन्न । प्रमाणान्तरसिद्धागमसहितएवविशेषणान्तरविशिष्टोभोगः ।

कालान्तरे स्वत्त्वमवगमयति भोगरहितोऽवगतोप्यागमः साक्ष्यादिभिन्नकालान्तरे स्वत्त्वमवगमयितुमाचष्टे मध्ये दानक्रयादि
नास्वत्वापगमसम्भवादिति विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोरपि नानर्थक्यमसिद्धिर्वा इदमिदानीम्मम स्वमिति साध्ये स्वत्वभागे आगमे
आगमस्तु च तस्येदानीम्पर्यन्तमननुवृत्तो भोगइति निगर्वः। याज्ञवल्क्यादिभिः सर्वप्रकारकानुपभोगे पूर्णस्वत्वोत्पादकता
दानाद्यागमस्य नास्तीत्युक्तम्। आगमेपि बलं नैव भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो। बलम्पूर्णता। नारदः। विद्यमानेपि लिखिते जीव
त्स्वपि हि साक्षिषु। विशेषतः स्थावराणां यन्न भुक्तन्न तत् स्थिरम्। दानविक्रयादेरुपभोगनिरपेक्षस्यैव स्वत्वोत्पादकत्वात्क्रिमि
ति भोगलवोप्यवश्यन्तत्रापेक्ष्यतइत्याशङ्कायामुपपत्तिरुक्ता विज्ञानेश्वराचार्यैः। दानादेः परस्वत्वापादनम्परकर्तृकस्वीका
रापेक्षावश्यम्भावनीयः स्वीकारश्चात्त्रिविधो मानसो वाचिकः कायिकः। ममेदमित्यध्यवसायो मानसः। ममेदमित्याद्यभिला
पो वाचिकः। उपादानाभिमर्शनादिरूपेणानेकप्रकारकः कायिकः। तत्र मानसं विना स्वत्वासम्भवात्तावश्यक एव। दा
नविशेषपुरस्कारेण शब्दप्रयोगविशेषनियमपादर्शनादिचेष्टाविशेषनियमाच्च वाचिककायिकावप्यावश्यकाविप्यव
सीयते तत्र हिरण्यवस्त्रादौ दातृकर्तृकजलत्यागादनन्तरमेव प्रतिग्रहीतुरुपादानादिसम्भवात्त्रिविधोपि व्यापारः सम्पद्य
ते। क्षेत्रादौ तु फलोपभोगं विना कायिकस्वीकारासम्भवादल्पेनाप्युपभोगेनावश्यम्भवितव्यमन्यथा दानक्रयादेः सम्पूर्णताऽन
भवत्युत्तरकालीकाराभावात्। तेन तत्सहितादागमान्तरर्द्धिकलआगमो दुर्वलो भवति। एतच्च द्वयोरागमयोः पूर्वापरभावान
वगमे तदवगमे तु स्वल्पभोगविकलोपि प्राक्तन एवागमो बलवान्। पूर्वेण दानादिना स्वत्वागमे दानाद्यन्तरासम्भवात्। नचैव
न्तस्य क्षेत्रादेर्मध्यकत्वापत्तिः। पूर्वस्याप्यागमादुत्तरस्याप्यनुत्तरस्येति वाच्यम्। प्रतिश्रुतन्यायेनावेक्षणीयस्वत्वस्य सत्त्वात्
पूर्वस्वाम्यसत्त्वेपि शङ्केव प्रतिगृहीत्रादेः कायिकस्वीकारस्थानिः प्रतिपक्षस्य सम्पादनीयत्वात्। अथवा साक्षादेवानेन योगीश्व
रवचनेन साक्ष्यादीनायुक्तानां मानुषप्रमाणानां बलाबलमुच्यते। पूर्वव्याख्याने वार्थिकम्। द्वितीयव्याख्याने चेत्थम्। आद्यो

पुरुषे साक्षिलेख्याभ्यां विगतश्चागमो भोगाद्भ्यधिको बलवान्। तेन भुक्तितः साक्षिलेख्ययोस्तत्र बलवत्त्वम्भुक्तम्भवति। पूर्वक्रमाग
तस्तु भोगो विनापि भावितादागमाच्चतुर्थे वर्षे पुरुषेधिको मध्यमे तु पुरुषे भोगरहितादागमात्स्तोकभोगसहितोप्यागमो बल
वानिति स्पष्टञ्चेदमादौ तु कारणान्तरानमित्युदाहृतेनारदवाक्ये। प्रथमपुरुषेपि स्वाम्यनुपभोगेन समक्षनिराक्रोशपरोपभो
गेन क्षेत्रादिभूमेर्हिरण्यादेश्चाक्रियताचित्कालेन स्वाम्यहानिः पूर्वस्वामिन आह। याज्ञवल्क्यः। पश्यतो ब्रुवतो भूमेर्हानिर्विं
शतिवार्षिकी। परेण भुज्यमानस्य धनस्य दशवार्षिकी। मनुनारदौ॥ यत्किञ्चिद्दश वर्षाणि सन्निधौ प्रेक्ष्यते धनी। भुज्य
मानम्परैरर्थं न स तं लब्धुमर्हति। व्यासः॥ उपेक्षिता यथा धेनुर्विना पालेन नश्यति। पश्यतोन्यैस्तथा भुक्ता भूमिः कालेन ही
यते। वर्षाणि विंशतिर्यस्य भूर्भुक्ता तु परैरिह। सति राज्ञि समर्थस्य तस्य सेह न सिध्यति। नारदः। भुज्यमानान्परैरर्थान्य
स्तान्मोहादुपेक्षते। समक्षञ्जीवतो यस्य तान्भूक्तिः कुरुते वशम्। पश्यतो ब्रुवतश्चेत्यादि यस्यानादरे। बृहस्पतिः। चरविध्वभि
र्वापरैर्द्रव्यं समक्षं यस्य दीयते। अन्यस्य भुञ्जतः पश्चान्न स तल्लब्धुमर्हति। पश्यन्नन्यस्य ददतः क्षितिं यो न निवारयेत्। स तापि
लेख्येन भुवं न पुनस्तां समाप्नुयात्। एतेषु वचनेषु र्विंशतिवर्षावधिकस्वामिसमक्षनिराक्षेपभोगनिबन्धनाभूमेर्हानिर्दशव
र्षावधिकताद्वशपरोपभेगनिबन्धना च हिरण्यादिधनस्य हानिरित्यर्थः प्रतीयते सा न तावत्स्वत्वहानिः दर्शनकालीनप्रतिषे
धदानादिवत्स्वत्वनिवर्त्तकत्वस्य लोकाप्रसिद्धत्वात्उपभोगस्य च तादृशस्य स्वम्प्रतिप्रमाणत्वेन प्रमाणस्य प्रमेयप्रतिज्ञापकत्वेन
स्वत्वरूपाजनकतयास्वत्वोत्पादकत्वाभावात्स्वत्वस्य तदुत्पत्तिनिवृत्तिहेतू नाञ्च। लौकिकत्वस्य दायभागप्रस्तावे विस्तरेणो
पपादयिष्यमाणत्वात्। गौतमादिभिस्तदुभयकथनस्य लोकप्रसिद्ध्यनुवादात्। अनागमभोगस्य नारदवचनेन पूर्वोदाहृ
तनानागमन्त्वित्यादिना स्वत्वहेतुतायानिरस्तत्वाच्च। अत्राहापरार्कः। व्यवहारस्थितिमाश्रित्येदमुच्यते न धर्मगतिमिति प
रस्वापरस्वापहाप्रत्यवायभीरुणा परेण पूर्वस्वामिने तदर्पणीयं सभापतिसभ्यादीनां व्यवहाररीत्या तत्र साच्छिद्यानदद्यानेपि

नक्षतिः। अत एवमनुः। अजडश्चेदपोगण्डो विषये चास्य भुज्यते। भग्नं तद्व्यवहारेण भोक्ता तद्द्रव्यमर्हति। व्यवहारेण
भोक्तार्हतीति व्यवहारस्थितिमेवोक्तवान्। वृहस्पतिरपि सता पि लेख्येनेत्याह। अनागममित्यादिना रद्वचनस्तु व्यक्ततरध
नभूमिविषयमेकपुरुषनियमाभावनिश्चयं वा। अत एव योगीश्वर आगमस्तु कृतो येनेत्युक्तवान्। नस्थाने निह्नुते लिखितमित्या
दिवचने यथा यथापेक्षितनर्कसहकृतैकदेशसाधनेन्यैकदेशापादानेऽनिर्वेदितैकदेशापादानेऽनिर्वेदितैकदेशस्य प्रागनि
वेदितस्यादापनेपि व्यवहारदर्शीनां दोषस्तथात्रापीति तद्युक्तम्। इत्थं निरस्येत्यादिना व्यवहारदर्शनानपेतादृशविषये दो
षयावर्जनीयत्वात्। निह्नुत इत्यादिवचनस्य तर्काभावाच्च अस्मदुपपादनरीत्या तच्चापि तथानभ्युपगमाच्च तत्प्रायश्चित्तं विशेष
परीभाषाप्रभाप्रस्तावे। एवं विधा हि भुक्तिस्तूष्णींभूतस्य पश्यतः स्वामित्वे सति न घटते किन्तु भोक्तुरेव स्वामित्वे सति युज्यत इति
भवति न च भुक्तिः प्रमाणमिति पूर्वे स्वयमेव स्वामित्वहानिपरस्वत्वोत्पत्तिपरत्वव्याख्यानेनास्य विरोधाच्च। न च तदप्येतदनुयाह्
कृतर्कप्रदर्शनेन व्यवहारस्थितिपरमेव न वस्तुगतिपरं व्यवहारहानिश्च। भोक्ता यद्येवमुपन्यस्यति अजडोयमपोगण्डोयमे
तत्समक्षं मया भुज्यमानं क्षेत्रादि यद्येतद्दायमनेन कुतो विंशतिवर्षावधि न प्रतिषिद्धं अस्मिंश्चार्थे गुणोपेता बहवः साक्षिणः स
न्तीति तथोपन्यस्ते चायं निरुत्तरो वश्यम्भवतीत्येवमिति वाच्यम्। अस्य सन्तर्कत्वाभावात् आगमप्रमाणानुपन्यासेन मूलशैथि
स्यात्। उपेक्षाहेतुभावकृतव्यवहारहानावपि वस्तुतनुसरणस्यावश्यकत्वात्। तथा च नारदः उपेक्षालिङ्गाभावकृतामेव व्यव
हारहानिमाह न वस्तुभावकृतान्। उपेक्षां कुर्वतस्तस्य तूष्णींभूतस्य तिष्ठतः। काले विपन्ने पूर्वोक्ते व्यवहारो न सिध्यतीति। न च
॥ ६९ ॥ निरुत्तरताप्रयुक्तव्यवहारहानिशङ्कानिरासाय प्रत्यक्षं स्वीये वस्तुनि परेण भुज्यमाने तूष्णीं न स्थेयमित्युपदेशार्थमिदं वचनं हीना
॥ ७० ॥ दि लक्षणवदिति वाच्यम्। विंशत्यादिग्रहणस्यैवमानर्थक्यप्रसङ्गात्। ततो वागर्पि व्यवहारनिःशङ्कायास्तुल्यत्वात्। लेख्यदो
॥ ७०।७१ ॥ षोद्भावनमुत्तरकालेन कायन्ततो वक्तुकार्यमित्येतदर्थं नाद्य हृयमिति चेन्न। आध्यादिष्वपि विंशत्याद्युत्तरकालेतदनुद्भाव

नस्यतुल्यतयैव तदपवादत्वेनोत्तरवाक्यासंगतेस्तच्च लेख्यप्रस्तावेऽभिहितम्। अत्र मिताक्षराकाराः। न खलु हानिर्व्यवहारहानिरनेन वचनेन प्रतिपाद्यते। किन्तु परकृतसमक्षभोगेऽप्रतिषेधलक्षणस्वापराधप्रयुक्ताक्षेत्रादुत्पन्ननष्टफलानि विद्यमानफलेऽपि तदीयस्वत्वानपगमात्परस्वत्वानुत्पादाच्च न्यायतस्तद्वस्तु विद्यमानफलसहितमेव लभते यद्यपि स्वामी तथापि नष्टे फले धर्म्मिनाशादेव स्वत्वापगमान्निष्क्रयद्वारेण चौरादिवद्भोक्तुः सकाशात्तद्ग्रहणप्राप्तमुपेक्षारूपापराधान्न भवति परस्वोपभोगलक्षणापराधनिबन्धनो राजदण्डस्त्वनवादाद्भोक्तुर्भवत्येव। अनागमन्त्वित्यादिनारदवचनात्। परोक्षभोगे सापेक्षा समक्षभोगे च नष्टमपि फलं निष्क्रयरूपेण स्वामी लभत एव। पश्यतो ब्रुवत इति वचनात्। विंशतिवर्षेभ्यो भूमेर्दशवर्षेभ्यश्च प्राग्धनस्य नष्टमपि फलन्तन्निःक्रयरूपेण प्राप्नोतीति। विंशतिदशशब्दोपादानादिति अत्रेदं वक्तव्यम्। नष्टफलालाभे प्रतिषेधरूपापराधस्यैव बीजं वचनम्बानाद्यः। विंशत्यादिवर्षोपभोगवत्ततः प्रागपि समक्षभोगेऽप्रतिषेधापराधस्य तुल्यत्वात्तत्कृतनष्टफलालाभप्रसङ्गे विंशत्यादिग्रहणाविवक्षाप्रसङ्गदोषसाम्यात्। तत्परिहारार्थं वाचनिकत्वं यदि नष्टफलालाभस्य तर्हि यथाश्रुतभूम्यादिस्वत्वहानिरेव वचनादस्तु। किन्नष्टफलपरतया लाक्षणिक्या अत एव कल्पतरुरत्नाकरस्मृतितत्त्वस्मृतिचन्द्रिकाकारादिभिर्वचनस्वरसात्तत एवार्थोऽभ्युपगतः। अत्र ब्रूमः। यावता विना वचनमनुपपन्नं तावदेव वचनमस्तु के कल्प्यमत एव यथाश्रुतार्थग्रहणे समक्षभोगापेक्षायां स्वत्वनाशकत्वमुपभोगस्य परकृतस्य तात्कालीनस्य स्वत्वोत्पादकत्वमलौकिकं वचनान्तरविरुद्धञ्च कल्प्यमस्मन्मते तु नष्टे फले धर्म्मिनाशात्स्वत्वनाशः स्फुट एव परस्वोपभोगे चौरादिवन्निःक्रियरूपेण तत्प्रत्यर्पणमपि लोकप्रसिद्धत्वात्प्रसक्तो विंशतिवर्षाद्युत्तरमपराधविशेषात्स्वामिनस्तदलाभमुखेन प्रतिविध्यते स एव चास्य दण्डः। इतरत्त्वेवं वचनान्तरविरुद्धमेवेति। भवदेवस्तु। किमयम्विंशतिवर्षाद्यूर्द्ध्वमप्रतिरोधभोगो वस्तुनाशतो भोक्तुः स्वत्वं जनयति प्रमापयति वा। नाद्यः। अज्ञानादिवत्स्वस्वत्वजनकत्वस्य लोकशास्त्रयोरप्रतीतत्वात्। नापि द्वितीयः। लिङ्गतया वा प्रमापकत्वमनुपपन्नतया वा। तद्द्वयम

पिदृष्टभोगस्यस्वत्वेनसहकुत्रापिव्याप्तेरगृहीतत्वात्। अतएवनतस्यस्वत्वेनविनानुपपत्तिरपि। तस्याअपिव्याप्तिच्छायोपजीवितत्वात्। किञ्चानेनप्राचीनस्वत्वस्यसत्तएवप्रमाणमागमानुमानद्वारातन्निरपेक्षतयावा। नतावत्प्रथमःस्मार्त्तकालीनस्यागमाभावनिश्चयेतदनुमापकत्वस्यबाधेनासम्भवात्। प्रमाणान्तरेणागमनिश्चयेऽस्यासिद्धसाधनेनानुमापकत्वाक्षेपकत्वयोरसंभवात्। नद्वितीयः। व्यभिचाराच्च। अन्यायेनापियद्भुक्तमितिवचनविरोधाच्चस्वस्यान्यायेनभोगासम्भवात्। किञ्चेयमनुपपन्नतास्त्रीराजादिधनगोचरापिसम्भवतीतितत्रनकदाचिदपिभोगःप्रमाणमितिकुतःतस्मादेवंवाच्यम्। यदयंयथोक्तोभोगःपूर्वस्वामिनोभोक्तुरुद्देशेनत्यागात्तत्स्वत्वध्वंसमर्थापयतिअनुमापयतिवानहिसम्भवतितत्तज्जहाति। परभोगश्चेदृशंतस्मिन्वस्तुनिक्षम्यतइति। तथाचतदुद्देशेनत्यक्ततत्परिग्रहणादेवपरस्यतत्रस्वत्वमप्युत्पद्यते। यथासर्वभूतोद्देशेनत्यक्तंतोयादीतिनियमात्तदपिभोक्तुःस्वीभवति। स्त्रीराजधनादौतुनैवं। स्त्रीणामज्ञत्वादप्रागल्भ्याद्राजधनस्यबहुलतयाजडादेरप्रागल्भ्याच्छ्रोत्रियस्यबहुकालीनाध्यापनादिव्यग्रतयाध्युपनिधीसीमादीनामाधित्वादितरएवस्वत्वध्वंसजनकपूर्वस्वामीत्यागाकल्पकत्वात्। अतोभूम्यादौविंशतिवार्षिकोगवादौदशवार्षिकोभोगःपूर्वस्वामिनःस्वत्वध्वंसेचप्रमाणंयच्चकालवैषम्यंतद्भूम्यादेर्महाफलत्वेनतत्रचिरकालेनैवस्वत्वहानिकल्पनस्योचितत्वाद्द्रव्यान्तराणाञ्चातथात्वादल्पकालेनापिस्वत्वहानिकल्पनायाउचितत्वादौचित्यासिद्धम्। यच्चभूम्यादावेवकालवैषम्येणभोक्तुःस्वत्वजननंतदपिवचनादेवयुक्तंयथातदेवजन्मपुत्रस्यपितृधनेस्वत्वजनकन्नतुपुत्र्याइतिश्रीचप्रदीपकृतः। यत्तुहिमत्कृत्येदानींनात्रफलसम्भावनातदधुनातावत्परएवभुङ्क्तांपश्चादेतत्सकाशात्सफलोपभोगंभुवंग्रहीष्यामीत्याद्यभिसन्धायभूम्यादिस्वामीतत्रपरोपभोगंक्षमतेतत्रापिविंशत्याद्यधिकोभोगोस्तिस्वामिनस्तदुद्देशेनत्यागश्चनास्तीतिव्यभिचारान्नेदृशभोगस्यपूर्वस्वामिस्वत्वत्यागेप्रामाण्यम्। नचात्रसर्वस्वामिनास्वीयत्वाभावम्प्रतिज्ञायद्विवक्षार्थन्तत्रचतद्ङ्ग्त्यागनिर्णयेपरिग्रहात्परस्यस्वत्वंनिर्बाधमितिवाच्यम्। यतस्तथापिपूर्वभोगसिद्धस्यपूर्वस्वामिपरिग्रहस्यत्यागानवधारणका

लीनत्वेन भोक्तुः स्वत्वाजनकतया तद्वैयर्थ्यात्। किञ्च भूस्वामी सचेताः किमिति वृथैव तत्र स्वत्वं जह्यात्। नह्यत्र दृष्टमुद्देश्यमन्यद्दृष्टं धर्मशास्त्रोक्तेतिकर्त्तव्यताविरहात्। महेच्छत्वसुशीलत्वदयालुत्वादिनापि नत्यागसम्भवः। सत्यजन्नपि तैरेव हेतुभिः क्षमत इत्यस्यापि सम्भवात्। नापि यदुद्देशेन यत्त्यज्यते तत्तस्य स्वमिति नियमः। उद्देश्येनागृहीते व्यभिचारात्। अपि च। त्यागाद्भोक्तुः स्वत्वं स्वरूपसतो ज्ञानाद्वा नाद्यः। अदृष्टचरत्वात्। द्वितीये च तज्ज्ञानम्भोक्तुः स्वामिवचनात्स्यात्तथा च त्वदुद्देशेन मयेदन्त्यक्तमिति स्वामिनस्तदभिसन्धिपूर्वकम्बचनं ज्ञापकं दानमेवेति तत एव स्वामिनः स्वत्वध्वंसे हतमुपेक्षानुसरणेन न च यथोक्तक्षमयैव त्यागानुमानं अन्यक्तोपि सौशील्यादीनां क्षमासम्भवात्। न चैवं यथोक्तक्षमया भोक्तुः स्वत्वानुमानमपि न स्यात्। पूर्वस्वामिनः स्वत्वसत्वेपि सौशील्यादिना तस्य अन्यथासिद्धत्वादिति वाच्यम्। तावत्कालं सौशील्यादिना क्षमायाः असम्भवसहकृतो भोगो भुक्तुः स्वत्वप्रमापक इति स्मृतिवलाबलादवगतम्। न च स्वत्वं पूर्वागमाद्धोत्पद्यते स्वामिनो भोक्तुद्देशेन तद्वस्तुत्यागाद्वेत्यत्र ततोग्रह इति। अत्र वदामः। प्रदीपकाद्भिर्यन्त्विद्धान्तितं क्षमायास्तावत्कालीनायाः सौशील्यादिहेतुकत्वासम्भवेन सहकृतो भोगो भोक्तुः स्वत्वं प्रमापयतिति तच्च भोक्तुः पूर्वागमाद्धोत्पद्यतां भोक्तुद्देश्यकस्वामिकृतत्यागाद्वेत्यत्र ततोग्रह इति तत्र प्रष्टव्यम्भोक्तुः स्वत्वोत्पादकौ पूर्वागमस्वामिकृतभोक्तुद्देश्यकत्यागौ प्रमाप्यता वत्कालीनो भोगो भोक्तुः स्वत्वमनुपाययत्यप्रमाप्यवानाद्यः। भोक्तुः पूर्वागमसिद्धौ सम्प्रतितत्त्वस्वामिनः। स्वाम्यासम्भवेन तदीयाप्रतिरवविंशत्यादिवर्षकालीनभोगोपन्यासवैयर्थ्यात्। तेनैव तदनुमानान्नतद्वैयर्थ्यमिति चेत् न तत्र व्यभिचारेणानुमानासम्भवात्। भोक्तुद्देश्यकत्यागप्रमापणेपि तद्दूषणानपगमात्। न द्वितीयः पूर्वस्वध्वंसानवगमे भोगसहस्रेणापि स्मार्त्तकालीनेन भोक्तुः स्वत्वानुमानं वानुमानवाधात्। स्मर्त्तव्यास्मरणारूपयोग्यानुपलब्धेर्जागरूकत्वात्। यच्चात्र ततोग्रह इत्यनास्थावादः सोप्ययुक्तः पूर्वागमभोक्तुद्देश्यकस्वत्वत्यागयोः फलभेदेन तत्त्वनिर्णयफलकेनिर्धारेन्यतरनिर्द्धारणस्यावश्यकत्वात्। पूर्वागमो हि यदि भोक्तुरेव सम्प्रति स्वामिनमन्यस्याभोक्तुर्मिथ्याभियोगनिवन्धनोद

शङ्कोऽपिस्यान्नकेवलम्भूधनहानिः। तस्यस्वत्वस्यागमासिद्धौतदपलापदण्डमात्रंनमिथ्याभियोगित्वनिमित्तोद्विगुणोदण्डःस्वत्व
हानिरुभयपक्षेतुल्याविंशत्यादिग्रहणाविवक्षाप्रसक्तिश्चोभयपक्षेपिकक्षाकरणीया। भोक्तृपूर्वागमपूर्वस्वामिकर्तृकभोक्तु
द्देश्यकत्यागस्यद्वित्रादिवर्षोपभोगस्यलेपिसिद्धौभोक्तृस्वत्वस्यावारणीयत्वात्। भवदेवमताच्चभवन्मतस्यनातीवभेदः यथोक्त
भोगोभोक्तुद्देश्यकपूर्वस्वामिकर्तृकत्यागङ्कल्पयंस्तत्स्वत्वध्वंसेसतिपरिग्रहाद्भोक्तुःस्वत्वोत्पत्तिंनिर्बाधामादधातीतिममर्थमि
दंवचनंबोधयतीतितन्मतन्तत्त्वयाप्यभ्युपगतन्तावत्कालीनभोगस्यसौशील्यादिहेतुकत्वात्सम्भवेनपूर्वस्वामिनइदानीन्त
नभोगकर्त्रुद्देशत्यागंविनातदीयपूर्वागमंविनासम्भवाद्भोक्तुःस्वत्वनिमित्तत्वेनतदुभयान्यतरणनास्थावादमभ्युपगच्छतात
थाचयत्तन्मतेनैकान्तिकत्वन्त्वयादूषणमापादितन्तद्भवन्मतेपितुल्यं। यच्चसौशील्यादिहेतुकत्वन्तावत्कालीनक्षमायांनस
म्भवतीत्युक्तन्तत्तन्मतेपिसमाधानक्षममेवेति। वस्तुतस्तुतावत्कालीनक्षमायाःसौशील्यादिहेतुकत्वासम्भवोपिननियतः।
अतिसुशीलतादिस्वभावानामाजन्माप्युपेक्षायाःसम्भवात्। वचनमस्त्वकेतिगौरवञ्चोभयमतेतुल्यम्। विज्ञानेश्वरमतेत्वति
लाघवमुपपादितमेव। किञ्चस्मार्त्तकालेस्मर्त्तव्यास्मरणरूपयायोग्यानुपलब्ध्याभोक्तुरागमाभावनिश्चयेपूर्वस्वामिनस्त्यागाभा
निश्चयेतदीयपरिग्रहकृतस्वत्वोत्पत्तिपूर्वस्वामित्वध्वंसावुभावपिकल्पयितुमशक्याविति मतद्वयमपीदमत्ययुक्तम्। यच्चपरम
त्रप्रदीपकृद्भिरुक्तम्। आधेरनुपभोगेनयत्रासिद्धिस्तद्विषयम्पश्यतोब्रुवतइत्यादिवचनं। तेनयत्राधिग्रहीत्राधेयम्भूम्या
दिर्नभुज्यते। किन्त्वाध्यत्रचिरम्भुक्तान्यत्राधीयतेतत्रोत्तरस्याधिगृहीतस्तत्रभूम्यादौप्रभुत्वंनतुप्रथमस्येत्याधौप्रतिग्रहेक्री
तेपूर्वातुबलवत्तरेत्येतदपवादार्थमिदमीदृशेविषयेवचनन्तेनात्रद्वितीयस्यैवाधिःसिध्यति। यच्चाहानिपदमुपेक्षितकोटौवि
चारकाणामुपेक्षानिमित्तान्यूनताप्रतिभातीतिसंशयतादवस्थ्यपरन्नतुहानिर्भङ्गएव। तथासतिहीनस्यगृह्यतेतादृशइत्यादि
वचनसिद्धन्दण्डमन्तरेणैवपुनर्व्यवहारदर्शनन्नघटतइतिपुनर्विचारेणैवात्रापीतिनिर्णयः। अतएवोपेक्षितायथाधेनुःव

योगाविंशतिर्यथेत्यादिव्यासवचनयोः पश्यन्तमनादृत्येयेयट्टीयेभूमिधने परैरुपभुज्येतेतद्दीयत्वेनतेहीयेतेननिश्चीयेतेइति व्याख्यानं रत्नाकरकृतापिकृतम्। किञ्च यदि विंशतिवार्षिकी भुक्तिः स्वतो भोक्तुः स्वत्वे प्रमाणान्तर्हि ततएव साक्षासिद्धेः शक्तसन्निधावर्थइत्यादिकात्यायनवचनेन यद्भोगस्य लेख्यादोषनिराकरणार्थमुक्तन्तदपार्थकं स्यादिति तदपि चिन्त्यम्। तस्यैतादृगाधिविषयत्वं न प्रकरणादर्थतः शब्दतो वावगम्यते। अस्य चाधिविशेषविषयतायामाधिसीमेत्यस्यैन दपवादस्यैतादृगाधिभिन्नाधिविषयताप्यशाट्टीकल्प्याआधौ प्रतिग्रहइत्यादेरयमपवादइत्ययुक्तमतिव्यवहितस्य तस्यात्रानुपस्थितेः। विंशत्यादिवर्षात्प्रागपि चैतादृगाधिभोगेपरक्रियायाः प्राबल्यस्याप्रतिहतेर्विंशत्यादिग्रहणाविवक्षाप्रसक्तिः॥ वचनन्तावत्कालीनैतादृगाधिभोगएव तथेति यदि तर्हि श्रुतभूमिधनसामान्यातिक्रमेणैतादृगाधिकृततद्विषयत्वस्याशाट्ट्यकल्पनन्तुल्पनमेव। उपेक्षानिमित्तकविचारकसंशयतादवस्थ्यात्पुनर्विचारः कर्तव्यइत्येतन्मात्रपरमिदं वचनन्नतु सर्वथाभङ्गरूपहानिपरमिति च यदस्य वचनस्य तात्पर्यान्तरवर्णनन्तत्रापि विंशत्यादितः प्रागपि तादृगुपेक्षाहेतुकसंशयतादवस्थ्यापरिहारात्पुनर्व्यवहारप्रवृत्त्यावश्यकत्वे विंशत्यादिपदार्थाविवक्षाप्रसक्तिर्दुर्वारा। प्रत्युत विंशत्यादिवर्षोत्तरं तादृगुपेक्षायाः पुनर्विचारः पुरःसरं निर्णयः कर्तव्यः प्राक्तनेत्यनौचित्यापत्तिस्थानप्राङ्नोपेक्षककोटिन्यूनताप्रतिभासाद्भ्रूरतरोपेक्षायास्तावदेकः सइतिशक्यम्। सत्यां सामग्र्याम्प्रागपि तस्य वारयितुमशक्यत्वात्सत्यानृतरमपि तदसम्भवात्। कालविशेषनियमानुपपत्तेः। हानिपदस्यानिश्चयपरताचवकृयुवचनेष्वयुक्ताऽस्मिन्पक्षे प्रसज्यते। यच्चोक्तं तावत्कालीनभोगस्य भोक्तृस्वत्वोत्पत्तिहेतुत्वस्य यथाश्रुतस्याश्रयणे शक्तस्य सन्निधावर्थइत्यादिवचनोक्तं लेख्यादिप्रमाणान्तरस्वत्वसाधकस्य दोषनिराकरणमपार्थकं तावद्भोगादेव स्वत्वसिद्धिरिति तादृग्वचनतात्पर्यबीजन्तदप्यमूलकं विज्ञानयोगिव्याख्याने तदनभ्युपगमात्। वाचस्पतिस्तु हानिबोधकस्मृतीनाम्प्रमाणपरिपालनकर्तव्यताविधिशेषत्वम्। यस्मादुपेक्षायां हानिशङ्का भवति तस्मात्स्वपरिमाणं सर्वथा परिपालनीयं न तु तत्रोदसितव्यमित्यत्र तात्पर्यम्।

अत एव कल्पतरौ हानिवचनानि लिखितप्रमाणपरिपालनमुपसंहृतमित्याह तदपियद्धानद्धा । विंशत्यादियहणाविवक्षा
प्रसक्तितादवस्थ्यात् । ततः प्रागपि प्रमाणपरिपालनस्यावश्यकत्वात् । हानिशंकाप्रसक्तेरौत्थ्यात् । प्रदेशान्तरस्थविधिशेषत्वा
नुपपत्तेरत्र च तद्विध्यश्रवणात् । अन्यत्र स्पष्टत्वाद्विधिसत्वे न तदुन्नयनस्याप्यनुपयोगात् । हानिपदेनातत्फलकप्रमाणाप
रिपालनलक्षणया तत्प्रतियोगिभूतप्रमाणपरिपालनकर्त्तव्यतापरत्वेऽप्यंतल्लिष्टत्वापत्तेश्च । तस्मात्समस्तदोषशून्याविज्ञान
योगिव्याख्यैवास्य वचसो ज्यायसी । ननु अध्यासनात्समारभ्य भुक्तिर्यस्याविघातिनी । त्रिंशद्वर्षाण्यविच्छिन्ना तस्य तां न विचालये
दिति बृहस्पतिवचने त्रिंशद्वर्षभुक्तेर्हान्यापादकत्वोक्त्या विंशतिवर्षभुक्तेस्तन्न्यूनवर्षभुक्तेरिव हान्यनापादकत्वमर्थसिद्धमिति
योगीश्वरव्यासादिवचनैरस्य विरोधः । नैवम् । योगीश्वरादिवचनेषु भुवतइत्येतावन्मात्राभिधानाद्युत्र विरुणांवाद्मात्रमपिभू
मिस्वामिनो नास्ति तत्र विंशतिवर्षभोग एव हानिकारणम् । वृहस्पतिवचने तु अध्यासनाद्भूमिपरिग्रहादारभ्य यस्य भुक्तिरवि
घातिनी यदप्रयोगाद्विघातस्य च कलहताडनादिरूपत्वेन लोके प्रसिद्धेर्वाङ्मात्रविप्रतिपत्तौ सत्यामपि यत्र भोक्ता सह पूर्वस्वामि
ना तद्भोगप्रतिरोधकं कलहताडनादि नाचरितं तत्र त्रिंशद्वर्षभोगस्तादृशो हान्यापादकः प्रतिवचनस्वरसेनैव विरोधपरिहा
रात् मम मनुप्रतिभाति । विंशतिवार्षिकीत्यादि हानिविशेषणाद्भूम्याद्युत्पन्ननष्टफलस्य विंशतिवार्षिकादेर्हानिस्तावत्कालीनन्त
त्फलमुपेक्षालक्षणादपराधान्न प्राप्नोति । विंशतिदशवर्षेभ्यः प्रागुक्तभोगकालगणनयातदुत्पन्नं नष्टमपि फलन्निःक्रय
रूपेण लभत एव विंशत्यादिशब्दोपादानात् । अन्यथा यावत्कालीनपरकृतभोगोपेक्षा तावत्कालीननष्टफलहानिमेव सा
मान्येन वदेत् । एतावता विंशत्यादियहणार्थकत्वे विंशत्याद्यधिकवर्षीयफलहानिर्दण्ड । यूपिकयास्विध्यतिभुक्तिविशेषणता
यामिव विंशत्यादिसंख्यायाः न चैवं वचनान्तरसंवदाय तद्भुक्तिविशेषणत्वव्याख्यातोऽस्य व्याख्यानस्य न फलतो विशेष इति वाच्यम् ।
यतो विंशत्यादियहणस्य भुक्तिविशेषणत्वे कियत्कालीननष्टफलहानिरिति साकांक्षमेति । अत एवापराधाभावाद्याद्यादीन

तद्धानिरपीत्याह योगीश्वरः ॥ ● ॥ आधिसीमोपनिक्षेपजडबालधनैर्विना । तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरपि ॥ भो
ग्याधेर्भोगार्थमेवाधीकरणादुपेक्षायामपि न स्वामिनोपराधः गोप्याधौ स्वाम्यनुमितिमन्तरेणाभोक्तुमपराधातिशयमापादयतु मेवो
पेक्षोपपत्तिः । जडबालयोस्त्वज्ञत्वादेवोपेक्षा । उपनिध्योपनिक्षेपेऽपि भुक्तेः प्रतिषिद्धत्वात्तदतिक्रमे चोपनिक्षेपे पुरुषनिधातु
रसोदयतत्त्वाभावादुपेक्षा । राज्ञोऽनेकराजकार्यव्यग्रत्वात्स्त्रीणामप्रागल्भ्यानभिज्ञत्वाभ्यां श्रोत्रियस्याध्ययनाध्यापनतदर्थवि
चारश्रौतस्मार्त्तनित्यकर्मानुष्ठानव्यस्ततयेति सर्वत्र यथायथमपराधविशेषसमाधानसहकृतादस्मादेव वचनादत्र कदाचिन्न
ष्टोपचयहानिरपि भवतीत्यर्थः ॥ अत एवाध्यादिभोगे दण्डमधिकमाह स एव । आध्यादीनां विहर्त्तारं धनिने दापयेद्धनम्
। दण्डञ्च तत्समं राज्ञे शक्त्यपेक्ष्यमथापि वा ॥ एतत्प्रस्तावे विवेचयिष्यामः । क्वचिदन्यत्रापि नष्टफलहान्यपवादो मनुनो
क्तः । सप्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन । धेनुरुष्ट्रो वहन्नश्वो यश्च दम्यः प्रयुज्यते । दम्योदमनार्थं यः प्रयुज्यते ।
मनुनारदौ । आधिः सीमा बालधनं निक्षेपोपनिधिस्त्रियः । राजस्वं श्रोत्रियस्वञ्च न भोगेन प्रणश्यति ॥ नारदः अन्वाहितं
हृतं न्यस्तं बलावष्टम्भयाचिते । अप्रत्यक्षञ्च यद्भुक्तं निक्षेपोपनिधी स्त्रियः । अन्वाहितमेकत्राहितमन्यत्र पुनराहितम् ।
बलावष्टम्भराजादिबलावष्टम्भेन स्थापितम् । इतरत्प्रसिद्धम् । बृहस्पतिः । भुक्तिस्त्रैपूरुषी सिद्धेदपरेषां न संशयः ।
अनिवृत्ते सपिण्डत्वे सकुल्यानां न सिद्ध्यति । अस्वामिना तु यद्भुक्तं गृहक्षेत्रापणादिकम् । सुहृद्बन्धुसकुल्यस्य न तद्भोगेन ही
यते । विवाह्यश्रोत्रियैर्भुक्तं राज्ञामात्यैस्तथैव च । सुदीर्घेणापि कालेन तेषां सिद्ध्येन्न तद्धनम् । चित्तापनयनेषु च । बालश्रोत्रि
यवित्ते च प्राप्ते च पितृतः क्रमात् । नोपभोगे बलं कार्यमाहर्त्रा तत्सुतेन वा । पशुस्त्रीपुरुषादीनामिति धर्मो व्यवस्थितः । भो
गन्न कल्पयेत्प्रमाणत्वेन नाद्रियेतेत्यर्थः । गौतमः । अजडापोगण्डधनं दशवर्षभुक्तं परैः सन्निधौ भोक्तुर्न श्रोत्रियप्रव्रजित
राजपुरुषैः । पशुपुरुषस्त्रीणामनतिभोगः अतिभोगेन हानिरेवेत्यर्थः । कात्यायन ॥ स्वजातिभिर्बान्धवैश्च भुक्तं यत्स्वजनैस्त

था। भोगात्तत्रनसिद्धिःस्याद्भोगमन्येषुकल्पयेत्। अन्येष्वसंवद्धेषु ॥ सर्वत्रोपभोगेसकुल्यत्वाद्यनुरोधेनशीलादेरुपेक्षाहे
तोःसम्भवान्नभोगस्यान्यथोपपन्नस्यस्वत्वहेतुकल्पनाद्वास्वत्वसाधकत्वंनाप्युपचयह्वानिहेतुत्वमितितात्पर्यम्। क्वचिदेकदेशो
पभोगेनसमस्तसिद्धिमाह वृहस्पतिः। यद्वोकशासनेयामेक्षेत्रारामाश्चलेखिताः। एकदेशोपभोगेपिसर्वेभुक्ताभवन्तिते। आ
गमेपिवलन्नैवभुक्तिस्तोकापियत्रनो। इत्यस्यायमपवादः। एकशासनपत्रारूढेषुकिञ्चिदुपभोगेपिशासनारूढभोगस्या
नपेतत्वान्नप्रत्येकभोगापेक्षेत्याशयः ॥ ❁ ॥ विच्छिन्नभोगनिर्णयोपायमाह। वृहस्पतिः। छिन्नभोगेगृहेक्षेत्रेसंदिग्धंयत्रजा
यते। लेख्येनभोगविद्धिर्वासाक्षिभिःशुद्धिमाहरेत्। नामघाटागमंसंख्यांकालन्दिग्भागमेवच। भोगच्छेदनिमित्तञ्चयेवि
दुस्तत्रसाक्षिणः। तदुत्पन्नाश्चसामन्तायेऽन्यदेशेव्यवस्थिताः। मौलास्तेतुसमुद्दिष्टाःप्रष्टव्याकार्यनिर्णये। अदुष्टास्तेतुय
द्ब्रूयुःसन्दिग्धेसमदृष्टयः। तत्प्रमाणंप्रकर्त्तव्यमेवन्धर्म्मोनहीयते। स्थावरेषुतदाख्यातंलाभभोगप्रसाधनम्। प्रमाणहीन
वादेतुनिर्द्दिश्यादैविकीक्रियेति। सीमाविवादनिर्णयएतत्प्रपञ्चम्विवेक्ष्यामः। एवम्भुक्तिर्निरूपिता ॥ ❁ ॥ युक्तिस्वरूपमा
ह। कात्यायनः। लिंगोद्देशस्तुयुक्तिःस्यादिति। लिङ्गस्याग्निर्दत्वाद्यव्यभिचारिणउल्काहस्तत्वादेरुद्देशोनिश्चयःतेनचा
ग्निदत्वाद्यनुमानम्। यद्यपिभुक्तिरपिनिरन्तरत्वनिराक्रोशत्वादिप्रागुक्तविशेषणोपहितानुमानविधयार्थापत्तिभिधयावा
साधिकेतितत्रापिलक्षणमिदमतिप्रसक्तमेववक्ष्यमाणचोदनाप्रतिकालेपितथास्मात्प्रसिद्धिबलाद्गोवृषवत्तद्भिन्नलिंगोद्देश
एवयुक्तिरूपत्वेनलक्ष्यः। अतएवतत्प्रवृत्तिस्थलन्तादृशमेवाहनारदः। असाक्षिप्रत्ययास्त्वन्येषड्विवादाःप्रकीर्त्तिताः। ल
॥ ७० ॥ क्षणान्येवसाक्षित्वेतेयामाऽऽहर्मनीषिणः। उल्काहस्तोग्निदोज्ञेयःशस्त्रपाणिश्चघातकः। केशाकेशिगृहीतश्चयुगपत्पारदा
॥ ८० ॥ रिकः। कुद्दालपाणिर्विज्ञेयःसेतुभेत्तासमीपगः। तथाकुठारहस्तश्चवनच्छेत्ताप्रकीर्त्तितः। समीपगइत्यत्रापिसम्बंध्यते। त
॥ ९०।१०० ॥ त्राविनाभावापादकविशेषणान्तरोपलक्षणम्। प्रत्यक्षचिह्नैर्विज्ञेयोदण्डपारुष्यकृन्नरः। असाक्षीप्रत्ययाह्येतेपारुष्येतु

परीक्षणम्। साक्षित्वे साक्षिकार्य्यं प्रत्यक्षचिह्नैः शोणिताक्तखड्गादिभिः। पारुष्ये वाक्पारुष्ये परीक्षणं साक्षिगवेषणम्। यद्य
पि तत्रापि गालिदानादिश्रवणं प्रत्यक्षचिह्नं सम्भवति। तथापि प्रथमप्रवृत्त्यादिनिश्चयाय साक्ष्याद्यपेक्षेति ध्येयम्। शङ्खलिखि
तौ। केशाकेशिग्रहणात्पारदारिकः। उल्काहस्तोऽग्निदः। शस्त्रपाणिर्घातको लोप्त्रहस्तश्चौरः। केशाकेशिग्रहणादिति
स्त्रीसंग्रहणे वक्ष्यमाणानामन्येषामपि चिह्नानामुपलक्षणम्। लोप्त्रश्चौर्यप्राप्तं वस्तु। बृहस्पतिः। असाक्षिके चिरकृते पृच्छे
दुत्तरसाक्षिणः। शपथैर्वानुयुञ्जीत उपधां वा प्रयोजयेत्। उपधा युक्तिरिति कल्पतरौ। शपथाभ्यनुज्ञानमन्यथासिद्ध्यु
क्त्यभावे ज्ञेयमत एव नारदः। युक्तिष्वप्यसमर्थासु शपथैरेवमर्दयेत्। अर्दयेत्पीडयेत्। पराजयेतियावदित्युक्तिः॥ ❁
॥ चोदनाप्रतिकालस्वरूपन्तु चोदनाया धनदानादिविषयकप्रेरणाया अप्रतिकालोऽप्रतिषेधः। सोऽपि यद्युद्धरणादिस
म्बन्धी न स्यात्तदाह्वयमान एनं निराकुर्यादनिराकरणात् स्वस्यानेन सम्बन्ध इत्यर्थापत्तिविधयाऽनुमानविधया वोद्धरणादिस
म्बन्धं साधयन् भवति प्रमाणम्। इदमेवाभिप्रेत्याह कात्यायनः। अर्थिनाभ्यर्थितो यस्तु विघातन्न प्रयोजयेत्। त्रिचतुःपञ्चप
क्षो वा परतस्तद्दृणी भवेत्। नारदोऽपि। अभीक्ष्णञ्चोद्यमानोऽपि प्रतिहन्यान्न तद्वचः। त्रिश्चतुःपञ्चकृत्वो वा परतोऽर्थं स दाप्य
ते। परतस्तदूर्ध्वम्। चोदनाप्रतिकालस्य शीलादिप्रयुक्तस्यापि सम्भवाद्युक्त्यादिसहकार्य्यपक्षमाह। नारदः। चोदना
प्रतिकालश्च युक्तिलेशस्तमन्वयात्। देशकालार्थसम्बन्धपरिमाणक्रियादिभिः। अत एव तस्य विषयमप्याह। स एव। प्रमा
दाद्धनिनो यत्र न स्याल्लेख्यं न साक्षिणः। अर्थञ्चापह्नुते वादी तत्रोक्तस्त्रिविधो विधिः। चोदनाप्रतिकालश्च युक्तिलेशस्तथैव च
। तृतीयः शपथः प्रोक्तस्तैरेवं साधयेत्क्रमात्। कात्यायनः। दानं प्रज्ञापनाभेदः सम्प्रलोभक्रिया च या। चित्तापनयनञ्चैव हेत
यो हि विभावकाः। एषामन्यतमो यत्र वादिना भावितो भवेत्। मूलक्रिया तु तत्र स्याद्भावितो वादिनिह्नवे। दानं उत्कोचदानं
। प्रज्ञापनाभेदः प्रज्ञापकस्य सहसा चिह्नाद्यन्यथाकरणम्। सम्प्रलोभक्रियाः साक्षिसभ्यादिभ्यो लोभप्रदर्शनं वित्तापनयनं चित्तगोप

नम्। एषामन्यतमोहेतुर्यत्रवादिनाप्रतिवादिनाधमर्णादेरुपरि भावितःप्रमाणेनसाधितोभवेत्तदामूलक्रियाच्चणापहरणा
दिरूपात्तदुपरिसिद्धैव। एषान्तद्विनाभावादितिभावः। एवंसाक्षिलेख्यभुक्तिरूपंत्रिविधंमानुषंप्रमाणंनिरूपितं ॥ ❁ ॥
अथदिव्यान्युच्यन्ते। तत्रदिव्यन्नाममानुषप्रमाणाभावएवव्यवहारनिर्णायकन्तदुच्यते। यन्नुस्मृतितत्त्वे। एवकारस्येअपिशब्दन्द
त्वामानुषप्रमाणसत्त्वेपियत्रदिव्यांगीकारस्तत्रापितद्भवतीतिप्रयोजनमुक्तन्तदयुक्तम्। एषामन्यतमाभावेदिव्यान्यतममिति
वदतायाज्ञवल्क्येनप्रमाणहीनेवादेतुनिर्दोषादैविकीक्रियेतिवदतावृहस्पतिनाचयुक्तिष्वप्यसमर्थासुशपथैरेनमर्दयेदिति
नारदेनापिमानुषप्रमाणसत्त्वेएवदिव्यस्यविधानात्। तत्रवृहस्पतिःदिव्यभेदानाह। घटोग्निरुदकञ्चैवविषंकोशस्तुपञ्चमः
। षष्ठन्तुतण्डुलाःप्रोक्ताःसप्तमन्तप्तमाषकं। अष्टमम्फालमित्युक्तंनवमन्धर्मजन्तथा। दिव्यान्येतानिसर्वाणिनिर्दिष्टानिस्व
यम्भुवेति। नारदः। युक्तिष्वप्यसमर्थासुशपथैरेनमर्दयेत्। अर्थकालबलापेक्षमग्न्यम्बुसुकृतादिभिः। घटोग्निरुदकं
चैवविषंकोशस्तुपञ्चमः। उक्तान्येतानिदिव्यानिविशुद्ध्यर्थंमहात्मभिः॥ सन्दिग्धेऽर्थेभियुक्तानाम्परीक्षार्थंमहात्मनाम्। प्रो
क्तानिनारदेनेहसत्यान्वतविशुद्धयइति। अर्दयेत्पीडयेत्। अर्थापेक्षत्वंविसंवादविषयितार्थस्याल्पत्वमहत्वानुरूपमित्यर्थः
। नन्वेषामपिशपथानांमानुषप्रमाणाभावएवनिर्णायकत्वेनदिव्यत्वात्कथंदिव्यानिनवेत्यभिधानं। तथाचशंखः। तत्रादिव्यन्ना
मतुलाधारणंविषाशनमप्सुप्रवेशोलोहधारणमिष्टापूर्त्तप्रदानमन्यांश्चशपथान्कारयेदिति। तांश्चशपथानाहवृहस्प
तिः। सत्यवाहनशस्त्राणिगोवीजकनकानिच। देवब्राह्मणपादांश्चपुत्रदारशिरांसिच॥ एतेचशपथाःप्रोक्ताःस्वल्पार्थेसु
कराःसदेति। नारदोपि। सत्यवाहनशस्त्राणिगोवीजकनकानिच। देवतापितृपादांश्चदत्तानिसुकृतानिच॥ स्पृशेच्छि
रांसिपुत्राणान्दाराणांसुहृदान्तथा। अभियोगेषुसर्वेषुकोशपानमथापिवा। इत्येतेशपथाःप्रोक्तामनुनास्वल्पकारणाइ
ति। रुच्यम्। अत्रसमनन्तरभाविनिर्णयनिमित्तत्वादिव्यत्वेनविवक्षितत्वात्। तादृशत्वञ्चघटादीनामेवनतुशपथानान्तो

यंकालान्तरभाविनिर्णयनिमित्तत्वात्। नन्वेवंकोशस्यकथन्तेषुग्रहणमितिचेत्सत्यम्। तस्यतेषुपाठोमहाभियोगविषय-
त्वसाम्यात्सावष्टंभाभियोगविषयत्वसाम्याच्च। वस्तुतस्तुशपथानामपिनारदादिवचनानुसारेणद्रोणवलीवर्दन्यायेनदिव्यत्वाभ्यु-
पगमेननवशब्दस्योपलक्षणत्वात्। तथाचनारदः। युक्तिष्वप्यसमर्थासुशपथैरेनमर्दयेत्। अर्थकालवलापेक्षमग्न्यम्बु-
सुकृतादिभिः॥ धटोग्निरुदकञ्चैवविषंकोशश्चपञ्चमः। उक्तान्येतानिदिव्यानिविशुद्ध्यर्थंमहात्मभिः। दिव्यंनामतुलारोह-
णम्। विषाशनमप्सुप्रवेशोलोहधारणमिष्टापूर्त्तप्रदानमन्याश्चशपथान्कारयेत्। मनुः। असाक्षिकेषुत्वर्थेषुमिथोविवद-
मानयोः। अविदंस्तत्त्वतस्सत्यंशपथेनापिलम्भयेत्॥ अग्निंवाहारयेदेनमप्सुचैनन्निमज्जयेत्। पुत्रदारस्यवाप्येनंशिरांसि
स्पर्शयेत्पृथक्॥ यस्माद्देवैःप्रयुक्तानिपुष्करार्थंमहात्मभिः। परस्परविशुद्ध्यर्थन्तस्माद्दिव्यानिनामतः॥ असाक्षिकेष्विति मा-
नुषप्रमाणरहितेष्वित्यर्थः। उद्दिष्टानांदिव्यानांमध्येतुलादीनिमहाभियोगेप्रयोक्तव्यानि। तथाचयाज्ञवल्क्यः। तुलाग्न्या-
पोविषंकोशोदिव्यानीहविशुद्धये। महाभियोगेष्वेतानिशीर्षकस्थेभियोक्तरि॥ रुच्यावान्यतरःकुर्य्यादितरोवर्त्तयेच्छिरः
। अत्राग्निशब्देनतप्तायःपिण्डादयोगृह्यन्ते। शीर्षकंलक्षणयाजयपराजयनिमित्तोदण्डःतत्प्रयुक्तदण्डभागीत्यवगन्तव्या
इच्छया। इतरःअभियुक्ताभियोक्तोरन्यतरः। इतरःशिरोवर्त्तयेत्। दण्डंस्वीकुर्यादित्यर्थः। ननुकोशमल्पेपिदापयेत्।
इतिस्वल्पाभिपेतेपिकोशस्यविधानात्कथंमहाभियोगेष्वेतानीतिचेन्न। तस्यतुलादिषुपाठःयोवष्टम्भाभियोगेपिप्राप्त्यर्थः।
नतुमहाभियोगेष्वेवेतिनियमार्थः। अन्यथाकोशस्यशंकाभियोगएवप्राप्तिःस्यात्। अवष्टंभाभियुक्तानान्धटादीनिविनिर्दि-
शेत्। तण्डुलाश्चैवकोशश्चशंकास्वेतानियम्यचेतिपितामहस्मरणात्। अवष्टम्भःशीर्षकस्थः। अवष्टम्भोवनिश्चयइति
स्मृतितत्त्वे। यदाशीर्षकस्थोभियोक्तानस्यात्तदाएतानिदिव्यानिनस्यादिति। तथाचनारदः। शिरोवर्त्तीयदानस्यात्तदादिव्यं
नदीयतइति। इतिदिव्यदानेनियममाह। पितामहः। अभियोक्ताशिरस्थानेदिव्येषुपरिकीर्य्यते। अभियुक्तायदातव्यन्दि-

व्यंश्रुतिनिदर्शनात्। इतिकात्यायनोपि। नकश्चिदभियोक्तारन्दिव्येषुविनियोजयेदिति। अभियुक्ताय दातव्यमित्यस्यापवा
दंस्त्वचवान्यतरइत्यनेनाहयाज्ञवल्क्यः। नारदोपि। परियोक्ताशिरःस्थानेसर्वत्रैकःप्रकल्पितः। इच्छयान्वितरःकुर्यादि
तरोवर्त्तयेच्छिरइति। क्वचिद्विषयविशेषेविरोधिनापिदिव्यन्देयमित्याह। याज्ञवल्क्यः। विनापिशीर्षकात्कुर्यान्नृपद्रोहेथ
पातकइति। शीर्षकाद्विनापिपराजयप्रयुक्तदण्डभागिनोभियोक्तुरभावेपि। पातकेब्रह्महत्यादौ। कात्यायनोपि। पार्थिवैःशं
कितानाञ्चनिर्दिष्टानाञ्चदस्युभिः। आत्मशुद्धिपराणाञ्चदिव्यन्देयंशिरोविनेति॥ कालिकापुराणेपि। परदाराभिशापेचचौ
र्य्यागम्यागमेषुच। महापातकशस्तेचस्याद्दिव्यंन्टपसाहसे। विप्रतिपत्तौविवादेऽवर्णास्थापनेकृते॥ तत्रैवस्थापयेद्दिव्यं
शिरःपूर्वम्महीपतिः। परदाराभिमर्षेचवहवोयत्रवादिनः॥ शिरोहीनम्भवेद्दिव्यमात्मनःशुद्धिकारणादिति॥ विप्रतिपत्तौ
परधारगमनाद्यभियोगरूपायांविवादेऋणादानादिविषयेअवर्णोऽपवादः। परदाराभिमर्षेचेतिचौर्य्यादीनामप्युपलक्ष
णं। विष्णुः। राजद्रोहेसाहसेचविनाशीर्षप्रवर्त्तनादिति। विषयविशेषेषुदिव्यविशेषानाहसंग्रहकारःधटादीनिवियान्ता
निगुरुष्वर्थेषुदापयेत्। पितामहोपि। अवष्टंभाभियुक्तानांधटादीनिविनिर्दिशेत्। तण्डुलाश्चैवकोशश्चशंकास्वेतानियोज
येत्इति। कात्यायनः। शङ्काविश्वाससन्धानेविभागेरिक्थिनांसदा। क्रियासमूहकर्तृत्वेसम्भूयैकक्रियाकारित्वे। पिताम
होपि। विश्रंभेसर्वशंकासुसन्धिकार्येतथैवच। एषुकोशःप्रदातव्योनित्यंचित्तविशुद्धये॥ शिरस्थापिविहीनानिदिव्यादीनि
विवर्द्धयेत्। धटादीनिविषांतानिकोशएकोशिरःस्मृतइति। तण्डुलानांविषयंसएवाह। चौर्येतुतण्डुलादेयानान्यत्रेतिविनि
श्चयइति। अन्यत्रस्त्रीसंग्रहादौननुदत्तापन्हवे। तदर्धार्द्धस्यतण्डुलाइतिवक्ष्यमाणकात्यायवचनेनतण्डुलदिव्यविधानात्
। एतदल्पचौर्य्यशङ्कायांवेदितव्यम्। चौर्येभिशंकायुक्तानान्तप्तमाषोविधीयत्। इतिमहाचौर्य्यशंकायांतप्तमाषस्यतेनैववि
धानात्। द्रव्यसंख्ययादिव्यविशेषानाहविष्णुः। अथशपथक्रियाराजद्रोहादिषुयथाकामंनिक्षेपर्णस्तेयेष्वर्थप्रमाणादिति।

शपथो दिव्यम्। राजद्रोहादिषु यथाकामं राजेच्छानुरोधाद्दिव्यं निक्षेपादिषु धनतारतम्यादित्यर्थः। वस्त्रादिविषयविवादे तु तन्मूल्यद्रव्यपरिमाणं ग्राह्यम्। बृहस्पतिरपि। विषं सहस्रेऽपहृते पादोने च हुताशनः। त्रिभागोने च सलिलमर्द्धे देयो घटः सदा। धनुःशताभियोगे तु दातव्यस्तप्तमाषकः। त्रिंशते तण्डुला देयाः कोशश्चैव तदर्द्धके। शतहृतेऽपह्नुते चदातव्यं धर्मशोधनम्। गोचरस्य प्रदातव्यं सद्यः कालावलेहनम्। एषा संख्या निकृष्टानां मध्यानां द्विगुणा स्मृता। चतुर्गुणोत्तमानाञ्च कल्पनीया परीक्षकैरिति धर्मशोधनम्॥ धर्मजन्दिव्येन शोधनम्। निकृष्टानाञ्जातिगुणधर्मभिः मध्यमत्वमुत्तमत्वं च तैरेव। यत्तु। नाहस्राद्धरेत्फालन्नविषन्न तुलान्तथेति याज्ञवल्क्यवचनन्तन्मध्यमोत्तमपुरुषविषयम्। यत्तु सहस्रे तु घटन्दद्यात्सहस्राद्धे तथायसम्। अर्द्धस्यार्द्धे तु सलिलन्तस्यार्द्धे तु विषं स्मृतमिति। यत्पितामहवचनन्तद्युत्राल्पद्रव्यापहारे पातित्यं भवति तद्विषयम्॥ ● ॥ एतत्स्तेयसाहसविषयन्दत्तापह्नवे तु। कात्यायनः दत्तस्यापह्नवो यत्र प्रमाणान्तत्र कल्पयेत्। स्तेयसाहसयोर्दिव्यं स्वल्पेऽप्यर्थे प्रदापयेत्। सर्वद्रव्यप्रमाणन्तु ज्ञात्वा हेम प्रकल्पयेत्। हेमप्रमाणयुक्तं तु तदा दिव्यम्प्रयोजयेत्। ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानां शतनाशे विषं स्मृतं। अशीतेस्तु विनाशे वै दद्याच्चैव हुताशनम्। षष्ट्या नाशे जलं देयञ्चत्वारिंशति वै घटं। विंशद्दशविनाशे तु कोशपानं विधीयते। पञ्चाधिकस्य वा नाशे तदर्द्धार्द्धस्य तण्डुलाः। ततोऽर्द्धार्द्धविनाशे हि स्पृशेत्पुत्रादिमस्तकान। ततोऽर्द्धार्द्धविनाशे तु लौकिकस्य क्रिया स्मृता। एवं विचारयन्राजा धर्मार्थाभ्यां न हीयत इति। अत्र सुवर्णशब्दः षोडशमाषात्मकः। नाशोऽपह्नवः। विंशद्दशविनाशे विंशतेर्वा दशानां वेत्यर्थः। विंशद्दशविनाशे त्रिंशद्विनाशनमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम्। पञ्चाधिकस्य पञ्चभ्योऽधिकस्य षट्प्रभृतेरित्यावत्। तदर्द्धार्द्धस्य सुवर्णप्रभृतेः। ततोऽर्द्धार्द्धस्य अष्टमाषोनसुवर्णार्द्धप्रभृतेः। ततोऽर्द्धार्द्धस्य विनाशे सार्द्धसप्तमाषोनसुवर्णार्द्धप्रभृतेर्विनाशे। लौकिकाश्च क्रियाः। अपह्नवे तव दशगुणो दण्डो नाशो भविष्यतीत्यादिकाः। चशब्दः स्मार्त्तशपथसंग्रहार्थः। अत एवाह विष्णुः। सर्वेष्वेवार्थजातेषु मूल्यं कनकं कल्पयेत्। तत्र चकृष्णलोने शूद्रं दूर्वाकरं शापयेत्। द्वि

ह स्त्नोनेतिलकरम्। त्रिकहस्त्नोनेजलकरञ्चतुःहस्त्नोनेसुवर्णकरम्। पञ्चहस्त्नोनेसीरोद्धृतमहीकरम्। तत्रसुव
र्णार्द्धानेकोशोदेयःशूद्रस्यततःपरंयथार्हन्धटाग्न्युदकविषाणामन्यतमंद्विगुणार्थैयथाभिहितासमयक्रिया। वैश्यस्यत्रिगुणा
र्थैराजन्यस्यकोशवर्जञ्चतुर्गुणार्थैब्राह्मणस्यकोशन्दद्यात्। अन्यत्रागामिकालसमयनिबन्धनक्रियातःकोशस्थानेब्राह्मणंसीरोद्धृ
तमहीकरमेवशापयेत्। प्राग्दृष्टदोषंस्वल्पेप्यर्थैदिव्यानामन्यतममेवकारयेत्। सत्त्वप्रथितंसच्चरितंनमहत्यर्थैपीति। सी
रोद्धृतमहीकरंलाङ्गलोद्धृतलोष्टहस्तमित्यर्थः। अनयहणमधिकेशापनिवृत्यर्थंशापेतुविशेषमाहमनुः। सत्येनशापयेद्वि
प्रंक्षत्रियंवाहनायुधैः। गोवीजकाञ्चनैर्वैश्यंशूद्रंसर्वैस्तुपातकैरिति। यद्यहमर्थापह्नवीस्यान्तदासत्याभिधानधर्मोममनि
ष्फलःस्यादितिशपथकारिणंब्राह्मणंवाचयेत्। एवंक्षत्रियादीनांवाहनादीनिनिष्फलानिस्युरित्यादीत्यर्थः। पादस्पर्शादी
नांविशेषःस्मृत्यन्तरेदर्शितः। निष्केतुसत्यवचनंद्विनिष्केपादलम्भनम्। अनत्रिकेतुपुष्पंस्यात्कोशपानमतःपरमिति।
अत्रनिष्कशब्देनकर्षचतुर्थांशोमुद्रामुद्रितःप्रतिपाद्यते। कचिद्देशेतत्रापिनिष्कव्यवहारात्। नतुमनूक्तोनिष्कः। तस्यश
अतपलात्मकत्वेनमूलकाञ्चनकर्षादधिकत्वात्। तत्रसत्यवचनविधौ चतुर्गुणोऽर्थैब्राह्मणस्येतिविशेषःस्यात्। दिव्येदण्डेचम
नूक्तंयाह्यंपरिमाणम्। याह्यमितिवृहस्पतिराह। संख्यारश्मिरजोमूलामनुनासमुदाहृता। कार्षापणान्तासादिव्येनियो
ज्याविनयेतथेति। संख्यापरिमाणंरश्मिरजोमूलात्रसरेखादिका। विनये। दण्डे। तच्चपरिमाणम्प्रतिज्ञापूर्वकंमनुराह। लो
कसंव्यवहारार्थैयाःसंज्ञाःप्रथिताभुवि। ताम्ररूप्यसुवर्णानांताःप्रवक्ष्याम्यशेषतः॥ जालान्तरगतेभानौयत्सूक्ष्मंदृश्यतेर
जः। प्रथमन्तत्प्रमाणानांत्रसरेणुम्प्रचक्षते॥ त्रसरेणवोऽष्टौविज्ञेयालिक्षैकापरिमाणतः। ताराजसर्षपस्तिस्रस्तेत्रयोगौ
रसर्षपः॥ सर्षपाःषड्यवोमध्यस्त्रियवन्त्वेककृष्णलं। पञ्चकृष्णलकोमाषस्तेसुवर्णस्तुषोडशः॥ पलंसुवर्णाश्चत्वारःपलानिध
रणन्दश। द्वेकृष्णलेसमधृतेविज्ञेयोरौप्यमाषकः॥ तेषोडशःस्याद्धरणम्पुराणश्चैवराजतः॥ धरणानिदशज्ञेयःशतमान

स्तु राजतः ॥ कार्षापणस्तु विज्ञेयः कार्षिकस्ताम्रिकः पणः । चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणत इति ॥ अत्र ताम्ररूप्यसु
वर्णानामिति ताम्ररूप्ययोरल्पत्वात्प्राक्प्रयोगेन तु क्रमप्रदर्शनार्थः । पलानि धरणान्दशेत्यन्तं सुवर्णपरिमाणाभिधानम् ।
चतुःसौवर्णिको निष्क इत्युक्तं रूप्यपरिमाणाभिधानम् । अवशिष्टेन ताम्रपरिमाणाभिधानम् । जालान्तरप्रविष्टे सूर्यर
श्मौ यत्सूक्ष्मं रजो दृश्यते तत्त्रसरेणुसंज्ञकं अष्टौ त्रसरेणवो लीक्षा राजसर्षपः । त्रयो राजसर्षपाः गौरसर्षपः । षड्गौर
सर्षपा मध्यमो यवो न सूक्ष्मो न स्थूल इति । मध्यमयवस्य परिमाणमुक्तं मिताक्षरायाम् । मध्यशब्दः पादपूरणार्थः । तथा च
संपूर्णयवपरिमाणमुक्तमिति मनुभाष्ये । त्रयो यवाः कृष्णलं । माषः पञ्च कृष्णलानि । सुवर्णः षोडश माषाः । पलं सुवर्णाश्चत्वारः
॥ धरणं दश पलानि । रूप्यमाषो द्वे कृष्णले । राजतस्य धरणं षोडश रूप्यमाषाः । अस्य च पुराण इति संज्ञान्तरं । राजतः शतमा
नः राजत दश धरणानि राजतपलसंज्ञाप्यस्य भवति । शतमानं तु दशभिर्धरणैः पलमेव त्विति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । पूर्वोक्तसुवर्ण
चतुष्टयपरिमितिरेको राजतनिष्कः । कार्षिकः कर्षसंमितः ताम्रिकस्ताम्रविकारः कार्षापणो विज्ञेयः । पण इति च संज्ञा अस्यै
वविज्ञेयेत्यर्थः । चशब्दो अध्याहार्यः । अत एव वृहस्पतिः । निष्कं सुवर्णाश्चत्वारः कार्षिकस्ताम्रिकः पणः । ताम्रकर्षकृता मु
द्राविज्ञेयः कार्षिकः पणः ॥ स एव चान्द्रिका प्रोक्ता तास्त्वनस्तु धानकाः ॥ ताद्वादश सुवर्णस्तु दीनाराख्यः स एव तु इति । कर्षः
पलचतुर्थांशः । तेषोडशाक्षः कर्षोस्त्री पलङ्कर्षचतुष्टयमित्यमरसिंहेनाभिधानात् । ते माषाः षोडशाक्षः कर्ष इति च संज्ञे
त्यर्थः । तेनाक्षकर्षशब्दयोः सुवर्णपरिमाणवचनत्वमित्यवगम्यते । याज्ञवल्क्यः । पलेविकल्पमाह । पलं सुवर्णाश्चत्वारः प
ञ्चवापि प्रकीर्त्तितमिति । तस्य चतुर्थांशो विंशतिर्माषाः तत्परिमितः कार्षापणः । अत एव कात्यायनः । माषो विंशतिभागस्तु
ज्ञेयः कार्षापणस्य तु । काकिणी तु चतुर्भागा माषकस्य पणस्य चेति । राजतोपि कार्षापणो स्तीत्याह नारदः । कार्षापणो दक्षिण
स्यां दिशि रौप्यः प्रवर्त्तत इति । व्यासस्तु । निष्कस्य प्रमाणमाह । पलान्यष्टौ सुवर्णस्तु ते सुवर्णाश्चतुर्दश । एतं निष्कप्रमाण

न्तुव्यासेनपरिकीर्त्तितमिति ॥ ● ॥ वर्णभेदेनदिव्यव्यवस्थामाहनारदः । ब्राह्मणस्यघटोदेयःक्षत्रियस्यहुताशनः । वैश्यस्यसलिलन्देयंशूद्रस्यविषमेवतु । साधारणःसमस्तानांकोशःप्रोक्तोमनीषिभिः । विषंविनाब्राह्मणस्यसर्वेषांवातुलास्मृता इति । अनियान्वेयंव्यवस्था । राजन्येग्निघटंविप्रे वैश्येतोयंनियोजयेत् ॥ सर्वेषुसर्वदिव्यंवाविषवर्जंद्विजोत्तमे ॥ इतिकात्यायनस्मरणात् । व्यवस्थापक्षेवयोविशेषादिनाव्यवस्थापनीयम् । तदाहनारदः । क्लीवान्तुरान्सत्वहीनान्परितप्तार्द्दितान्नरान । वालवृद्धातुरांस्त्रींश्चपरीक्षेतघटंसदा । स्त्रीणान्तुनविषंप्रोक्तंनवापिसलिलंस्मृतम् । घटकोशादिभिस्तासामन्तस्तत्वंविचारयेत् । नार्त्तानान्तोयशुद्धिःस्यात्नविषम्पित्तरोगिणाम् । चित्रान्धकुनखादीनांनाग्निकर्मविधीयते । नमज्जनीयाःस्त्रीवालाधर्मशास्त्रविचक्षणैः । रोगिणोयेचवृद्धाःस्युःपुमांसोयेचदुर्बलाः । निरुत्साहान्व्याधिक्लिष्टान्नार्त्तांस्तोयेनिमज्जयेत् ॥ षड्रोग्रोयन्तेमज्जन्तःस्वल्पप्राणाहितेस्मृताः । साहसेप्यागतानेतान्नैवतोयेनिमज्जयेत् । नचापिहारयेदग्निन्नविषेणविशोधयेत् ॥ याज्ञवल्क्यः । तुलास्त्रीबालवृद्धान्धपंगुब्राह्मणरोगिणाम् । अग्निर्जलम्वाशूद्रस्ययवाःसप्तविषस्यचेति ॥ । स्त्रीमात्रजातिवयोवस्थाविशेषानादरेण । बालश्चाषोडशाद्वर्षाञ्जातिविशेषानादरेण । वृद्धोअशीतिकावरः । अन्धोनेत्रविकलः । पंगुःपादविकलः । ब्राह्मणोजातिमात्रम् । रोगीव्याधितः । एतेषांशोधनार्थे सर्वदिव्यसाधारणेषुमार्गशिर्षचैत्रवैशाखेषुस्थ्यादीनांसर्वदिव्यप्रसक्तौतुलैवेतिनियम्यते नतुसर्वकालंस्त्रीणांतुलानियमःकोशादिविधानात् । अग्निःफालस्तप्तमाषश्चक्षत्रियस्य । जलमेववैश्यस्य । यवास्त्रवार्थैश्शूद्रस्यविषस्यसप्तैवयवाञ्जक्तप्रमाणलक्षणाभवन्तीत्यर्थः । ब्राह्मणस्यतुलाविधानात् । शूद्रस्यविषविधानात् । अग्निर्जलंवेतिक्षत्रियवैश्यविषयमित्यवगम्यते । अतएवपितामहः । ब्राह्मणस्यघटोदेयः क्षत्रियस्यहुताशनः । वैश्यस्यसलिलम्प्रोक्तंविषंशूद्रस्यदापयेदिति ॥ कात्यायनोपि । नलोहशिल्पिनामग्निःसलिलंनाम्बुसेविनाम् । मन्त्रयोगविदाञ्चैवविषन्दद्यात्तुनकचित् ॥ तण्डुलैर्नैनियुञ्जीतव्रतिनंमुखरोगिणामिति । व्रतिनम्पयोव्रतादिनियम

स्थं। हारीतोपि॥ कुष्ठिनांवर्जयेदग्निंसलिलंश्वासकासिनां। पित्तश्लेषवतांनित्यंविषंचपरिवर्जयेत्इति। विष्णुरपि। नश्लेष्म
कारिणांव्याधितानाम्भीरूणांश्वासकासिकानांमम्बुसेविनामुदकंहेमन्तशिशिरयोश्चेति। पितामहोपि। कुष्ठिनांवर्जयेदग्निंस
लिलंश्वासकासिनाम्। पित्तश्लेष्मवतांनित्यंविषन्तुपरिवर्जयेत्॥ मद्यपस्त्रीव्यसनिनांकितवानान्तथैवच। कोशःप्राज्ञैर्नदा
तव्योयेचनास्तिकवृत्तयइति। यत्तुपितामहेनोक्तम्। सव्रतानांभृशार्त्तानांव्याधितानान्तपस्विनाम्। स्त्रीणाञ्चनभवेद्दिव्यंय
दिधर्मस्त्ववेक्ष्यतइति। तुलेतरविषन्तदितिकेचित्तदयुक्तम्। घटकोशादिभिस्तासामन्तस्त्वंविचारयेदितिपूर्वोदाहृ
तनारदवचनेनस्त्रीणांकोशादिविधात्। तदन्यम्बुविषयमित्युक्तंविद्यारण्यश्रीपादैः। विज्ञानेश्वराचार्यस्तु। पुंस्त्रियोर्विवादे
ऽन्यतरःकुर्यादित्यनेनपक्षेस्त्रीणामपिदीव्यप्रसक्तौपुरुषस्यैवदिव्यन्नस्त्रीणामित्येतत्परमिदं। अन्यथासर्वथातासांदि
व्यनिषेधेघटकोशादिभिस्तासामन्तस्त्वंविचारयेदित्यनेनविरोधःस्यादितिप्राहुः। कात्यायनः। गोरक्षकान्वाणिजकांस्तथा
कारुकुशीलवान्। प्रेष्यान्वार्द्धुषिकांश्चैवग्राहयेच्छूद्रवद्द्विजान्। कालिकापुराणेपि। वर्णान्त्यस्य सदादेयंमायकंतप्तहेमजमि
ति। वर्णानामंत्यःप्रत्यंतःतस्येत्यर्थः। नारदोपि। महापराधेनिर्द्धर्मैं कृतघ्नेक्लीवकुत्सिते। नास्तिकेदृष्टदोषेचशप्तानांतेविव
र्जयेत्इति। कात्यायनोपि। मातापितृद्विजगुरुवृद्धस्त्रीबालघातिनाम्। महापातकयुक्तानांनास्तिकानांविशेषतः॥ लिं
गिनाम्प्रमदानाञ्चमन्त्रयोगक्रियाविदाम्। वर्णसङ्करजातानाम्पापाभ्यासप्रवर्त्तिनाम्। एतेष्वेवाभियोगेषुनिंद्येष्वेवंप्र
वर्त्तितः। दिव्यम्प्रकल्पयेन्नैवराजाधर्मपरायणः। एतैरेवनियुक्तानांसाधूनान्दिव्यमर्हति। नसन्तिसाधवोयत्रतत्रशोध्याः
स्वकैर्नरैरिति। साधूनान्दिव्यमर्हति। राजाकल्पयितुमितिशेषः। प्रतिनिधिद्वाराएतैर्दिव्यङ्कारणीयमितिद्रढयितुमाहस
एव। महापातकयुक्तेषुनास्तिकेषुविशेषतः। नदेयन्तेषुदिव्यन्तुपापाभ्यासरतेभृगुः। येषुपापेषुदिव्यानिकर्त्तव्यानिप्रयत्न
तः। तारयेत्सज्जनैस्तानिनाभिशस्तंत्यजेन्नरइति। तारयेत्शोधयेत्। अभिशोधनप्रतिनिधिद्वाराशोधनमकारयित्वान

यजेदित्यर्थः। यत्तु तेनैवोक्तं। अस्पृश्याधमदासानां म्लेच्छानां पापकारिणां। प्रातिलोम्यप्रसूतानां निश्चयो न तु राजनि। तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि संशयेतेषु निर्दिशेदिति। तत्रैर्नियुक्तानां साधूनामभावे विज्ञेयम्। तत्प्रसिद्धानि सर्पधटादीनि इतिस्मृतिनन्वेसाधूनामप्यसामर्थ्ये प्रतिनिधिमभ्युपजानाति स एव। कालदेशाविरोधेतु यथायुक्तम्प्रकल्पयेत्। अन्येन हारयेद्दिव्यं विधिरेषविपर्ययः॥ सामर्थ्याभावे सर्ववर्णविषये विशेषमाह हारीतः। राजन्ये ग्निघटं विप्रे वैश्ये तोयन्नियोजयेत्। नविषं ब्राह्मणे दद्याद्दिव्यम्वर्णान्तरे स्मृतम्॥ कोशन्तण्डुलधर्म्मांस्तु धर्मसम्भवमेवच। पुत्रदारादिशपथान्सर्ववर्णे प्रयोजयेदिति ॥❁॥ अथ दिव्यकालः। तत्र पितामहः। योयस्य विहितो कालो विधिर्यस्य च यो यथा। तम्प्रवक्ष्यामि तत्त्वेन वादिनस्य बलाबलं ॥ चैत्रो मार्गशिरश्चैव वैशाखस्तथैव च। एते साधारणा मासादिव्यानामविरोधिनः॥ धटः सर्वर्त्तुकः प्रोक्तो वातेवाति विवर्जयेत्। अग्निः शिशिरहेमन्तवर्षासु परिकीर्त्तितः॥ शरद्ग्रीष्मे च सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषमिति॥ विष्णुरपि। स्त्रीब्राह्मणविकलाऽसमर्थ रोगिणां न तुला देया न वाति वायौ न कुष्ठ्यसमर्थ लोहकाराणामग्निर्देयः शरद्ग्रीष्मयोश्च न कुष्ठिपैत्तिकब्राह्मणानां विषन्देयम्प्रावृषि च। न श्लैष्मिकाणां व्याध्यर्द्दितानाम्भीरूणां श्वासकासिनामम्बुजीविनामुदकं हेमन्तशिशिरयोश्चेति। हेमन्तनिषेधोऽत्र पौषमासविषय एव न तु मार्गशीर्षविषयोपि। मार्गशीर्षस्य चैत्रो मार्गशिर इति पूर्वोदाहृतपितामहवचनेन सकलदिव्यसाधारणाभिधानात्। नारदोपि। विचार्य धर्मनिपुणैर्धर्म्मशास्त्रविशारदैः। धर्म्मः सर्वर्त्तुकम्प्रोक्तम्पिण्डतैर्धटधारणम्॥ वर्षासु समयेवह्निर्हेमन्तशिशिरे तथा। ग्रीष्मे सलिलमित्युक्तं विषं काले तु शीतले॥ न शीते तोयशुद्धिः स्यान्नोष्णकाले ग्निशोधनम्। न प्रावृषि विषन्दद्यात्प्रवाते न तुलान्तथा॥ नापराह्णे न संध्यायां न मध्याह्ने कदाचनेति। मध्याह्ने दिव्यनिषेधो जलव्यतिरिक्तविषयः। अत एव पितामहः। पूर्वाह्णे ग्निपरीक्षा स्यात्पूर्वाह्णे च धटो भवेत्। मध्याह्ने तु जलं देयन्धर्मतत्त्वमभीप्सता॥ दिवसस्य तु पूर्वाह्णे कोशशुद्धिर्विधीयते। रात्रौ तु पश्चिमे भागे विषन्देयं सुशीतलमिति॥ अत्र विशेषतो वर्षासु निषेधात्। सिंहरवावेवपरीक्षा

मात्रनिषेधाच्चदिव्यान्तरं सिंहेतरवर्षेष्वपिकुर्वन्ति । अतोयाम्यायने हरौसुप्तेसर्वकर्माणिवर्जयेदित्यस्यनविषयं । तथाचज्योतिषे । सिंहस्थेमकरस्थेचजीवेचास्तमितेभृगौ । मलमासेनकर्त्तव्यापरीक्षाजयकांक्षिणा । तथा । रविशुद्धौगुरौचैवनभुक्तेलग्नेपुनः । सिंहस्थेचरवौनैवपरीक्षाशस्यतेबुधैः ॥ नाष्टम्यांनचतुर्दश्यांप्रायश्चित्तंनिरीक्षणे । नपरीक्षाधिवासश्चशनिभौमदिनेभवेत् इति ॥ रविशुद्धौगुरौचेदित्यत्रशस्यतइतिशेषः । तथाचदीपिकायाम् । नभुक्तास्तेष्टमेकेंगुरुसहितरवौजन्ममासेष्टमेऽष्टेविष्टौमासेमलाख्येकुजशनिदिवसेजन्मताराशुचाथ । नाडीनक्षत्रहीनेगुरुरविरजनीनाथताराविशुद्धेप्रातःकार्यापरीक्षाहितनुचरयहांशोदयेशस्तलग्नइति । यद्यपिदिव्येवारविशेषविधानाभावस्तथापिशिष्टाचाराद्दिव्यवारेदिव्यानिदातव्यानीतिमिताक्षरायां ॥ अथदिव्यदेशाः । तत्रपितामहः । प्राङ्मुखोनिश्चलःकार्यःशुचौदेशेघटःसदा । इन्द्रस्थानेसभायांवाराजद्वारेचतुष्पथेइति । घटग्रहणंदिव्यांतरस्याप्युपलक्षणम् । इन्द्रस्थानग्रहणञ्चप्रसिद्धदेवतायतनान्तरस्याप्युपलक्षणम् । अतएवदिव्यमात्रमुपक्रम्यनारदः । सभाराजकुलद्वारेदेवायतनचत्वरेइति । विषयविशेषेइन्द्रस्थानादीनांव्यवस्थामाह । कात्यायनः । इन्द्रस्थानेऽभिशस्तानांमहापातकिनांन्टणाम् । न्टपद्रोहप्रवृत्तानांराजद्वारेप्रयोजयेत् ॥ प्रातिलोम्यप्रसूतानांदिव्यंदेयञ्चतुष्पथे । अतोन्येषुतुकार्य्येषुसभामध्येविदुर्बुधाइति । इंद्रस्थानेइंद्रध्वजपूर्वस्थाने । दिव्यदेशादनादरेदिव्यंविसंवदतीत्याह । नारदः । अदेशकालदत्तानिबहिर्वासकृतानि च । व्यभिचारेसदर्थेषुकुर्वन्तीहनसंशयः ॥ वासोजननिवासस्तस्माद्बहिःकृतानिनिर्जनप्रदेशकृतानीतियावत् । अतएवपितामहः । प्रत्यक्षन्दापयेद्दिव्यंराज्ञावाधिकृतेपिवा । ब्राह्मणानांश्रुतवतांप्रकृतीनान्तथैवचेति ॥ ब्राह्मणानाम्प्रकृतयोऽमात्यास्तेषाञ्चेत्यन्वयः ॥●॥ अथदिव्यसाधारणविधिस्तत्रवृहस्पतिः । स्नेहात्क्रोधाल्लोभतोवाभेदमायान्तिसाक्षिणः । विधिदत्तस्यदिव्यस्यनभेदोजायतेक्वचिदिति । विधिश्चपितामहेनदर्शितः । दिव्येषुसर्वकार्य्याणिप्राड्विवाकःसमाचरेत् । अध्वरेषुयथाध्वर्युःसोपवासोन्टपाज्ञया । ततश्चावाह

येद्देवान्विधिनानेनधर्म्मवित्। वादित्रतूर्य्यघोषैश्चगन्धमाल्यानुलेपनैः॥ प्राङ्मुखःप्रांजलिर्भूत्वाप्राड्विवाकस्ततोवदेत्। एह्ये
हिभगवन्धर्मअस्मिन्दिव्येसमाविश। सहितोलोकपालैश्चवस्वादित्यमरुद्गणैः। आवाह्यतुघटधर्म्मंपश्चादङ्गानिविन्यसेत्। ख
र्वकार्य्याणिसाधारणानिअसाधारणानिचततस्तदुपयोगिसामग्रीसंपादनानन्तरमित्यर्थः। घटग्रहणमत्रदिव्यमात्रोपलक्षणं
। अस्मिन्दिव्इतिमंत्रलिङ्गादेतेषान्धर्म्माणान्दिव्यमात्रसाम्यस्य। इमंमंत्रविधिंकृत्स्नंसर्वदिव्येषुयोजयेत्। आवाहनञ्चदेवाना
न्तथैवपरिकल्पयेतइत्युपसंहरतावेवोक्तत्वाच्च। अंगानिकानीत्याकांक्षायांसएवाह। इन्द्रंपूर्व्वेतुविन्यस्यप्रेतेशन्दक्षिणेतथा
। वरुणम्पश्चिमेभागेकुवेरञ्चोत्तरेतथा। अग्न्यादिलोकपालांश्चकोणभागेषुविन्यसेत्। इन्द्रःपीतोयमःश्यामोवरुणःस्फटि
कःप्रभः। कुवेरस्तुसुवर्णाभअग्निश्चैवसुवर्णभः। तथैवनिर्ऋतिःश्यामोवायुर्धूम्रःप्रशस्यते। ईशानस्तुभवेद्रक्तएवंध्यायेत्क्र
माटिमान्। इन्द्रस्यदक्षिणेपार्श्वेवसूनास्थापयेद्बुधः। धरोध्रुवस्तथासोमश्चापश्चैवानलोनिलः। प्रत्यूषश्चप्रभासश्चवसवोऽष्टौ
प्रकीर्त्तिताः। देवेशेशानयोर्मध्येआदित्यानान्तथायनं। धातार्यमाचमित्रश्चवरुणोंऽशोभगस्तथा। इन्द्रोविवस्वान्पूषाचपर्ज्ज
न्योदशमःस्मृतः। ततस्त्वष्टाततोविष्णुरजघन्योजघन्यजः। इत्येतेद्वादशादित्यानामभिःपरिकीर्त्तिताः। अग्नेःपश्चिमभागेतु
रुद्राएकादशाःस्मृताः। वीरभद्रश्चशम्भुश्चगिरिशश्चमहायशाः। अजैकपादहिर्बुध्न्यःपिनाकीचापराजितः। भुवनाधीश्वर
श्चैवकपालीचविशाम्पतिः। स्थाणुर्भवश्चभगवान्रुद्रास्त्वेकादशःस्मृताः। प्रेतेशरक्षोमध्येचमातृस्थानप्रकल्पयेत्। ब्राह्मी
माहेश्वरीचैवकौमारीवैष्णवीतथा। वाराहिचैवमाहेन्द्रीचामुण्डागणसंयुता। निर्ऋतेरुत्तरेभागेगणेशायतनंविदुः। वरुण
स्योत्तरेभागेमरुतांस्थानमुच्यते। गगनःस्पर्शनोवायुरनिलोमरुतस्तथा। प्राणःप्राणेशजीवौचमरुतोऽष्टौप्रकीर्त्तिताः। घ
टस्योत्तरभागेतुदुर्गामावाहयेद्बुधः। एतासांदेवतानांतुस्वनाम्नापूजनंविदुः। भूषावसानंधर्म्मायदत्वाचार्घादिकंक्रमात्। अ
र्घादिपश्चादङ्गानाम्भूषान्तमुपकल्पयेत्। गन्धादिकांनिवेद्यान्ताम्परिचर्य्यांप्रकल्पयेत्। चतुर्दिक्षुतथाहोमःकर्त्तव्योवेदपा

रगैः। आज्येनहविषाचैवसमिद्भिर्होमसाधनैः। सावित्र्याप्रणवेनाथस्वाहान्तेनैवहोमयेत्। अङ्गानांइन्द्रादिदुर्गान्तानाम्
। अर्घाद्युपकल्पनञ्चनकाण्डानुसमयेन। तथात्वेप्रयोगवचनावगताङ्गसहभावबाधापत्तेः। किंतुपदार्थानुसमयेनतथाच
दुर्गायैभूषणान्दत्वाधर्मस्येन्द्रादिदुर्गान्तानाञ्चगंधादिपरिचर्यंविप्रकल्पयेदितिगायत्रींप्रणवादिकामुच्चार्यपुनःप्रणवंस्वाहा
कारान्तमुच्चार्यसमिदाज्यचरुभिःप्रत्येकमष्टोत्तरशतंजुहुयात्। अनुक्तसंख्यायत्रस्यात्शतमष्टोत्तरंस्मृतमितिस्मरणादि
त्यर्थः। होमानन्तरकर्त्तव्यसस्वाह। यमर्थमभियुक्तःस्यात्तिल्लिखित्वातन्तुपत्रके। मन्त्रेणानेनसहितन्तत्कार्यञ्चशिरोगतम्।
मन्त्रश्चआदित्यचन्द्रावनिलानलौचद्यौर्भूमिरापोहृदयंयमश्च। अहश्चरात्रिश्चउभेचसंध्येधर्मश्चजानातिनरस्यवृत्तमिति॥
एतत्सर्वंपूर्वाह्णेकर्त्तव्यम्। तस्यप्रधानकालत्वाच्च। तथाचनारदः। अहोरात्रोपोषितेस्नातेआर्द्रवाससिमानवे। पूर्वाह्णेसर्वे
दिव्यानाम्प्रदानमनुकीर्त्तितमिति॥ एतत्प्राड्विवाकेनोपवासादिनियमपूर्वकङ्कर्त्तव्यम्। तथाचनारदः। प्राड्विवाकस्ततोवि
प्रोवेदवेदाङ्गपारगः। श्रुतवृत्तोपसम्पन्नःशान्तचित्तोविमत्सरः॥ सत्यसन्धःशुचिर्दक्षःसर्वप्राणिहितेरतः। उपोषितस्त्वार्द्र
वासाःकृतदन्तानुधावनः॥ सर्वेषांदेवतानाञ्चपूजांकृत्वायथाविधिः। इतिकर्तुरुपवासादिकमाह। त्रिरात्रोपोषितायेस्युरेक
रात्रोपोषितायवा। नित्यंदेयानिदिव्यानिशुचयेसार्द्रवाससेइति। याज्ञवल्क्योऽपि। सचैलंस्नानमाहूयसूर्योदयउपोषितं।
कारयेत्सर्वदिव्यानिनृपब्राह्मणसन्निधाविति॥ अत्रसूर्योदयपदेनपूर्वाह्णएवग्राह्यः। पूर्वाह्णेसर्वदिव्यानाम्प्रदानमनुकी
र्त्तितमितिनारदवचनानुरोधात्। त्रिरात्रैकरात्रपक्षयोःशक्ताशक्तविषयत्वेनव्यवस्थाज्ञेयादिव्यप्रयोगानन्तरन्दक्षिणादानं
उक्तेनविधिनादिव्यप्रयोगङ्कारयितुःराज्ञःफलञ्चाहपितामहः॥ सद्भिःपरिवृतोराजाशुद्धिमेताम्प्रपूजयेत्। ऋत्विक्पुरो
हिताचार्यान्दक्षिणाभिस्तुतोषयेत्॥ एवंकारयिताराजाभुक्त्वाभोगान्मनोरमान्। महतींकीर्त्तिमाप्नोतिब्रह्मभूयायकल्प्यत
इतिअयञ्चविधिः। सर्वदिव्यसाधारणइत्याहसएव। इमंमंत्रविधिंकृत्स्नंसर्वदिव्येषुयोजयेत्। आवाहनञ्चदेवानांतथै

बपरिकीर्त्तितमिति। सर्वदेवावाहनादि संशोध्य शिरसि पत्रारोपणान्तं सर्वं दिव्यसाधारणमित्यर्थः। इति दिव्यमातृका ॥ ७ ॥
अथ घटविधिः। तत्र पितामहः। विशालमुच्छ्रितं शुभ्रां घटशालां तु कारयेत्। यत्र स्थीनोपहन्येत श्वभिश्चाण्डालवायसैः ॥
कपाटवीजसंयुक्ताम्परिचारकरक्षिताम् ॥ पानीयादिसमायुक्ता मभ्रूत्याङ्कारयेन्नृपइति। वीजानि यवव्रीह्यादीनि। घटा
र्थानिकाष्ठानिनारदश्चाह ॥ खादिरं कारयेत्तत्र निर्व्रणंसुष्कवर्जितम्। शांशपं तदभावेवाशालं वा कोटरैर्विना ॥ अर्ज्जु
नन्तिन्दुकीसारन्तिलिसोरक्तचन्दनम्। एवं विधानि काष्ठानि घटार्थम्परिकल्पयेत्। अर्जुनस्तिलकोशोकन्तिलिशोरक्तच
न्दनइतिमाधवीयेपाठः ॥ शांशपमिति पठित्वा व्याख्यातं शांशपं शिंशपावृक्षसम्बन्धि। देविकाशिंशपेति पाणिनिस्मरणा
द्विकारस्याकारः। एवंविधानीत्यन्यस्याप्यौदुम्बरादेर्यज्ञियस्य काष्ठस्य ससारस्य ग्रहणम्। अत एव पितामहः। छित्वा तु य
ज्ञियं काष्ठं यूपवन्मंत्रपूर्वकम्। प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुलाकार्य्या मनीषिभिः ॥ मन्त्रः सौम्यो वानस्पत्यः छेदने जप्य एव चे
ति। यूपवन्मन्त्रपूर्वकमित्यनेन ॐ ओषधेत्रायस्वैनमित्यादि च्छेदनमंत्र प्रयोगादिकमुक्तम्। वानस्पत्यः वनस्पते शतवल्शो
विरोहेति मंत्रः। छेदने हन्तइति शेषः। वानस्पत्यच्छेदनानंतरम्प्रयोगे यूपवदित्यतिदेशात्सिद्धेपि पुनर्विधानं औपदेशिक
स्य सौमदैवत्येनातिदेशिकस्य तस्य वाधनिवृत्त्यर्थम्। अत्र जप्य एव चेति चशब्दः स्यवानस्पत्येत्यनेनान्वयात् तस्य च समुच्चयद्यो
तकत्वात्समुच्चय इति केचित्। सौम्यवानस्पत्ययोरेकार्थत्वात्। तुल्यार्थेस्तु विकल्पैरग्निष्यनेन मायेन व्रीहियवादि कल्पइत्यप
रे। पितामहः। प्राङ्मुखो निश्चलः कार्य्यः शुचौ देशे घटः सदा। इन्द्रस्थाने सभायां वा धर्मस्थाने चतुष्पथइति। घटनिर्मा
णप्रकारन्तत्प्रमाणञ्चाह पितामहः। चतुर्हस्ता तुलाकार्य्या पादौ कार्य्यौ तथाविधौ। अन्तरन्तु तयोर्हस्तौ भवेदध्यर्द्धमेव चे
ति ॥ पादौ तुलाधारकाष्ठनामक काष्ठधारणाख्यौ स्तम्भौ तथाविधौ चतुर्हस्तौ। अन्तरं मध्यम्। अध्यर्द्धं सार्धहस्तद्वयम्। अ
क्षकाष्ठस्य प्रमाणम्पादस्तम्भमध्यप्रमाणाभिधानेनैव सूचितमिति न पृथगुपन्यस्तम्। अन्तरालप्रमाणपर्य्यालोचनया ततः

किञ्चिदधिकमक्षकाष्ठं कर्तव्यम् । पादस्तम्भयोर्मस्तकप्रदेशाद्यथा बहिर्न निःसरति तथा अक्षकाष्ठं कार्यमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । अत्र निखातभागपरित्यागेन पादस्तम्भयोश्चतुर्हस्तत्वाभिधानं ज्ञेयम् । अत एव पितामहः । हस्तद्वयं निखेयं तु पादयोरुभयोरपीति । व्यासोऽपि । हस्तद्वयं निखेयं तु प्रोक्तं मुण्डकयोर्द्वयोः । षड्हस्तं तु तयोः प्रोक्तं प्रमाणं परिमाणतः ॥ इति मुण्डकौ पादस्तम्भौ । हस्तप्रमाणं दर्शितं कालिकापुराणे । यवानां तण्डुलैरेकमङ्गुलं स्याष्टभिर्भवेत् । अष्टौ दीर्घैर्योजितैर्हस्तश्चतुर्विंशतिरङ्गुलैः ॥ इति स्मृत्यन्तरेऽपि । तिर्यग्यवोदरण्यष्टावूर्ध्वा वा व्रीहयस्त्रयः । प्रमाणमङ्गुलोक्तं हि वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ॥ शारदातिलके । चतुर्विंशत्यङ्गुलाढ्यं हस्तं तत्र विदो विदुः । यवानामष्टभिः क्लृप्तं मानाङ्गुलमितीरितमिति ॥ हस्तो वितस्तिद्वितयमिति । हस्तो वितस्तिद्वितयो चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्त इत्यर्थः ॥ यवानां यवतण्डुलानामित्यर्थः । यवानां तण्डुलैरिति स्मरणात् । तुलायाविशेषान्तरमाह पितामहः । चतुरस्रा तुला कार्या दृढा रज्ज्वी तथैव च । कटकानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु यत्नत इति । कटकानि लोहमयानि वलयानि । त्रिषु स्थानेषु अन्त्ययोर्मध्ये । कटकग्रहणं लोहकीलादीनामुपलक्षणम् । नारदोऽपि । रज्ज्वी धटतुला कार्या खादिरी तैन्दुकी तथा । चतुरस्रा त्रिभिः स्थानैर्धटकर्कटकादिभिरिति ॥ धटो मध्यम् । कर्कटकौ अन्त्यौ पादस्तम्भादीनां स्थूलतानुविशेषानभिधानात् ॥ यावती स्थौल्ये दार्ढ्यं भवति तावद्येवकार्या । शिष्टाचाराद्विशेषो ज्ञेयः । पादस्तम्भावुदग्दक्षिणसंस्थानौ कृत्वा तुला प्राग्भावा कार्या । पश्चिमे तोलयेत्कर्तृन्न्यस्मिन्मृत्तिकामिति पितामहस्मरणात् ॥ पूर्वपश्चिमसंस्थानौ कृत्वोदग्यामा वा कार्याः । धारयेदुत्तरे पार्श्वे पुरुषं दक्षिणे शिलामिति नारदस्मरणात् । धटाङ्गत्वेन तोरणादिकं कार्यमित्याह पितामहः । तोरणे तु तथा कार्ये पार्श्वयोरुभयोरपि । धटादुच्चतरे स्यातां नित्यं दशभिरङ्गुलैः ॥ अवलम्बौ तु कर्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखौ । मृन्मयौ सूत्रसम्बद्धौ धटमस्तकचुम्बिनाविति ॥ ७ ॥ धटारोहणमाह नारदः । शिक्यद्वयं समासज्य धटकर्कटयोर्दृढम् । एकस्मिंस्तु पुरुषमन्यत्र तुलयेच्छिलां । धा

रयेदुत्तरे पार्श्वे पुरुषन्दक्षिणेशिलाम्। पिटकम्पूरयेत्तस्मिन्निष्टकापांशुलोष्टकैरिति। इष्टकाभिर्ग्रावभिःपांसुभिर्लोष्टैर्वैव
र्थः। माषराशिभिरपिपिटकम्पूरयेत्। माषराशिमथापिवेतिस्मृत्यन्तरवचनात्। पितामहोऽपि। शिक्यद्वयंसमासज्यपार्श्व
योरुभयोरपि। प्रागग्रानकल्पयेद्दर्भांस्तत्रविप्रसमाहितः। पश्चिमेतोलयेत्कर्त्तॄनन्यस्मिन्मृत्तिकांशुभाम्॥ इष्टकाभस्मपा
षाणकपालास्थिविवर्जितामिति॥ अत्रइष्टकापाषाणयोर्वर्ज्यत्वोक्तिः। समुच्चयनिराकरणार्थानतुविकल्पनिराकरणार्थः
॥ पूर्वोदाहृतनारदवचनेनतयोरपिविधानात्। एतेनमृत्तिकापाषाणादीमांसम्भूयतोलनकर्तृत्वमितिमतमपास्तम्। मृत्तिका
शिलेष्टकादीनामेकार्थत्वात्तुल्यार्थास्तुविकल्पेरन्निति न्यायेनविकल्पइतिमिताक्षरायाम्। विष्णुरपि। अत्रैकशिक्येपुरुषमा
रोपयेत्। द्वितीयेप्रतिमानंशिलादीति। समन्तान्निरीक्षणार्थंराज्ञातद्विदोनियोक्तव्यः। तथाचपितामहः। परीक्षकानि
योक्तव्यास्तुलामानविशारदाः॥ वणिजोहेमकाराश्चकांस्यकारास्तथैवचेति। नियुक्ताश्चनियोक्तैरन्निव्याहनारदः। सुवर्ण
कारवणिजाःकुशलाःकांस्यकारकाः। तान्तुलामन्ववेक्षेरनतुलाधारणकादिहइति। निरीक्षन्त्यान्प्रत्याहपितामहः। का
र्य्यःपरीक्षकैर्नित्यमवलंब्यसमोधटः। उदकञ्चप्रदातव्यंघटस्योपरिपण्डितैः॥ यस्मिन्नप्लवनेतोयंसविज्ञेयःसमोधटइ
ति। अवलंबसमःतोरणयोर्लम्बमानौयौमृत्ययावलंबौतयोःसमः। नारदोपि। प्रथमारोहणेयाह्यंप्रमाणन्निपुणैःसह। तु
लाशिरोभ्यान्तुल्यंतुतोरणान्यस्यलक्षणमिति। तोलनानन्तरंकर्त्तव्यम्पितामहआह। तोलयित्वानरम्पूर्वंपश्चात्तमवतारयेत्।
७९ ॥ घटंतुकारयेन्नित्यम्पताकाध्वजशोभितम्॥ ततआवाहयेद्देवान्विधिनानेनमंत्रवित्। वादित्रतूर्य्यनिर्घोषैर्गन्धमाल्यानुलेप
८० ॥ नैः। प्राङ्मुखःप्राञ्जलिर्भूत्वाप्राड्विवाकस्ततोवदेत्इति। विवादानुरूपंप्रश्नम्पृच्छतीतिप्राड्तद्विवेचयतीतिविवाकःप्राड्
८१·८२॥ चासौविवाकश्चप्राड्विवाकः। ततोऽभियुक्तंतोलयित्वाऽवतार्यधर्म्मावाहनादारभ्याभियुक्तशिरस्थपत्रबन्धनान्तंसाधारणवि
धिंकुर्यात्। घटपूजायाङ्गन्धादिविशेषन्नारदआह। रक्तैर्गन्धैश्चमाल्यैश्चदध्यपूपाक्षतादिभिः। अर्चयेत्तुघटंपूर्वंततः

शिष्टांस्तु पूजयेदिति। शिष्टानवशिष्टानिन्द्रादीन्। पत्रबन्धनानन्तरं मंत्रयेत्प्राड्विवाक इत्याह पितामहः। धटमामंत्र
येच्चैव विधिनानेन शास्त्रवित्। विधिना मन्त्रेण शास्त्रवित्प्राड्विवाकः मंत्रश्च तेनैव दर्शितः। त्वं धट ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरा
त्मनाम्। धकाराद्धर्ममूर्तिस्त्वं टकारात्कुटिलं नरम्। धृतो धारयसे यस्माद्धटस्तेनाभिधीयसे॥ त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि
सुकृतानि च। त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः। व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति। शोध्यस्याभिमन्त्रण
माह। याज्ञवल्क्यः। तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः। प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वावधारितः॥ त्वं तुले सत्यधा
मासि पुरा देवैर्विनिर्मिता। तत्सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय। यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय। शुद्धश्चेद्गम
योर्द्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेदिति। तुलाश्रितः तुलामारूढः। प्रतिमानसमीभूतः। प्रतिमानेन मृदादिना समीकृतः। रेखां कृ
त्वावतारणे सामर्थ्यचिह्नं कृत्वा अभिमंत्रणमेवावतारणानन्तरं कार्य्यं अवतारितइतिव्यक्तदर्शनात्ततः प्राड्विवाकः तुलाधारकं श
पथैर्नियम्य शिरोगतपत्रकम्पुनर्धटमारोपयेत्। अत एव नारदः। समयैः परिगृह्याथ पुनरारोपयेन्नरम्। निर्वाते वृष्टि
रहिते शिरस्यारोप्य पत्रकमिति॥ समयैः शपथैः परिगृह्य नियम्य। ते च विष्णुना दर्शिताः। ब्रह्मघ्नो ये स्मृता लोका ये लो
काः कूटसाक्षिणः। तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृषेति। पुनरारोहणकालेऽभिमंत्रणमाह नारदः। त्वं वेत्सि सर्वभू
तानां पापानि सुकृतानि च। त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः। व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानवस्तोल्यते त्वयि। तदेनं संश
यारूढं धर्मतस्त्रातुमर्हसि॥ देवासुरमनुष्याणां सत्ये त्वमभिषिच्यसे। सत्यसन्धोऽसि भगवन् शुभाशुभविभावने। आदित्यच
न्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च। अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तमिति मन्त्रोच्चारणानन्त
रं कर्त्तव्यं पितामहश्चाह। ज्योतिर्विद्ब्राह्मणश्रेष्ठः कुर्यात्कालपरीक्षणम्। विनाड्यः पञ्च विज्ञेयाः परीक्षाकालकोविदैः। सा
क्षिणो ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः यथादृष्टार्थवादिनः। ज्ञानिनः शुचयोऽलुब्धा नियोक्तव्या नृपेण तु। अंसंति साक्षिणः श्रेष्ठाः शुद्ध्यशुद्ध्यन्नृपे

न्द्रेति। दशगुर्वक्षरोच्चारणकालः प्राणः तेषट् विनाडिकाः। तथाचस्मृत्यंतरम्। दशगुर्वक्षरः प्राणः षट्प्राणाः स्याद्विनाडि
केति। विष्णुधर्मोत्तरेपि। लघ्वक्षरसमामात्रानिमेषः परिकीर्त्तितः। अतः सूक्ष्मतरः कालोनोपलभ्योभृगूत्तमः॥ द्वौनिमेषौ
त्रुटिर्ज्ञेयाः प्राणोदशत्रुटिः समः। विनाडिकास्तु षट्प्राणास्तत्षष्ट्यानाडिकाः स्मृताः॥ अहोरात्रंतुतत्षष्ट्यानित्यमेवप्रकीर्त्तित
मिति॥ कानिपुनर्जयपराजयचिह्नानीत्यपेक्षायामाहनारदः। तुलितोयदिवर्द्धेतविशुद्धः स्यान्नसंशयः। समोवाहीयमा
नोवानविशुद्धोभवेन्नरइति॥ वर्द्धेत ऊपरिगच्छेत्। हीयमानः अधोगच्छेत्। यत्पुनरुक्तंपितामहेन। तुलितोयदिवर्द्धेत
शुद्धोभवतिधर्मतः। हीयमानोनशुद्धिः स्यादेकेषान्तुसमोशुचिः॥ अल्पपापः समोज्ञेयोबहुपापस्तुहीयतइति। अल्पत्वं
व्यभिचारेसमालिङ्गनादिनाचौर्य्येतद्देशगमनादिनातत्रएकेषामितिपूजार्थेनतुस्वमतेसमस्याशुचित्वद्योतनार्थे अल्पपा
पिनोप्यशुचित्वात्। तेनहीयमानसमयोर्नकश्चिद्विशेषः। दण्डंप्रायश्चित्तेपरविशेषस्तयोर्द्दोषानुसारित्वात्। यत्तुकैश्चि
देकेषांतुसमोशुचिरितिवचनम्। अल्पपापः समोज्ञेयइतिवचनंसामर्थ्यसंशयपरमेवेत्युक्तन्तत्क्लिष्टकल्पनयाव्याख्यानाजैवा
नैरुपेक्षणीयम्। यत्तूक्तंवृहस्पतिना। धटेभियुक्तस्तुलितोहीनस्त्वेद्धानिमाप्नुयात्। तत्समस्तुपुनस्तोल्योवर्द्धितोवि
जयीभवेदिति। अयमर्थः। पुनर्दैवतावाहनाद्यंगसहितंसर्वकर्मविधानात्तोलनीयइतिसमस्याशुचित्वनिश्चयोनप्रथ
मतोलनपर्य्यायेकार्य्यः। किंतुपुनस्तोल्यमानस्यसमत्वेयदिभवतितदाअशुद्धिरवधारणीयेत्यर्थइतिस्मृतिचन्द्रिकायाम्
। यत्तुकैश्चित्तस्मिन्नेवप्रयोगेतोलनमुक्तंप्रधानावृत्तावङ्गावृत्तिरितिन्यायेनतोलनस्यफलसम्बन्धेनप्रधानत्वात्तदावृत्तौदेवतावा
हनाद्यङ्गानामप्यावृत्तेरेवोचितत्वात्। शिक्यादिच्छेदेपिपुनः समीकृत्यतोलनीयइत्याह। कात्यायनः। शिक्यच्छेदेतुलाभङ्गेत
थाचापिगुणस्यवा॥ शुद्धेस्तुसंशयेचैनम्परीक्षेतपनर्नरमिति॥ शुद्धिसंशयकारिण्याहनारदः। तुलाशिरोभ्यामुद्भ्रान्तविच
लंन्यस्तलक्षणं। यदावायुप्रणुन्नत्वात्तदानैकतरन्वदेदिति। अयमर्थः। यदातुलांतौतिर्य्यक्चलितौयदाचसमताज्ञानार्थं

न्यस्तां चिह्नमयेतियदा चवायुनाप्रेरितातुलाऊर्ध्वमधश्चकम्पतेतदाजयम्पराजयञ्चनवदेदिति। व्यासोपि। कक्षच्छेदेतुलाभ
ङ्गेघटकर्कटयोस्तथा। रज्जुच्छेदेक्षभंगेवादद्याच्छुद्धिंपुनर्न्नपइति। कक्षंशिक्यतलंकर्कटौतुलोपान्तस्थौशिक्याधारावीघद्ध
नौकर्कटशृंगसन्निभौलोहकीलकौ। अक्षःपादस्तंभयोरुपरिनिहितस्तुलाधारपट्टइतिमिताक्षरा। दार्ढ्यंप्रयोजकःकीलक
इतितुलायुधः। यत्तुवृहस्पतिवचनं। कक्षच्छेदेतुलाभङ्गेघटकर्कटयोस्तथा। रज्जुच्छेदेक्षभंगेचतथैवाशुद्धिमाप्नुयादिति।
तदाकस्मिककक्षच्छेदादिविषयं। कात्यायनवचनंतुदृश्यमानकारणकशिक्यच्छेदादिविषमितिविज्ञानेश्वराचार्यादयः॥ इति
घटविधिः॥●॥ अथाग्निविधिः। तत्रपितामहः। अग्नेर्विधिंप्रवक्ष्यामियथावच्छास्त्रचोदितं। कारयेन्मण्डलान्यष्टौपुरस्तान्न
वमन्तथा॥ आग्नेयंमण्डलन्त्वाद्यंद्वितीयंवारुणन्तथा। तृतीयंवायुदैवत्यञ्चतुर्थंयमदैवतम्॥ पञ्चमंत्विन्द्रदैवत्यंषष्ठंकौबेर
मुच्यते। सप्तमंसोमदैवत्यमष्टमंसर्वदैवतं॥ पुरस्तान्नवमंयत्तुतन्महत्पार्थिवंविदुः। गोमयेनकृतानिस्युरद्भिःपर्युक्षितानिचेति
। सावित्रंत्वष्टमंतथा। नवमंसर्वदैवत्यमितिदिव्यविदोविदुरितिमिताक्षरायांपाठः। प्रख्यातदेवतायतनादिपूर्वोक्तदिव्यप्रदेश
भूशुद्धिंसम्पाद्यतत्रप्राड्विवाकःसोपवासोन्दपाज्ञयाप्रवृत्तोनवमण्डलानिकुर्यात्। तानिचप्राक्संस्थानिकर्त्तव्यानि। पुरस्ता
न्नवममित्यष्टानांमण्डलानांपूर्वभागेनवममण्डलस्यकर्त्तव्यताभिधानात्। पश्चिमेमण्डलेस्थित्वेतिवक्ष्यमाणवचनलिङ्गाच्च
॥ तानिचाष्टौक्रमेणाग्न्यादिदैवत्यानि। नवमंमहत्मण्डलान्तरापेक्षयाऽधिकपरिमाणमपरिमितांगुलम्पार्थिवंपृथिवी
दैवत्यन्नतुमण्डलानामग्न्यादिदैवत्यत्वंनसम्भवति। तत्प्रकाशकत्वाभावात्। तदुद्देशेनत्यज्यमानत्वाभावाच्चेतिचेन्नप्रैतुहोतु
श्चमसःब्रह्मणइतिन्यायेनआग्नेयेत्यादिदेवतातद्धितन्तल्लक्षणांसमसंख्यावलेनाग्न्यादिदेवतापूजनस्थानत्वेनाग्न्यादिदैवत्य
त्वसम्भवात्। अतस्तेष्वग्न्यादिदेवतापूजनंकार्यं। मण्डलम्परिमाणंसएवाह। द्वात्रिंशदङ्गुलम्प्राहुर्मण्डलंमण्डलांतरम्
अष्टभिर्मण्डलैरेवमंगुलानांशतद्वयं॥ षट्पञ्चाशत्समधिकम्भूमेस्तुपरिकल्पनेति॥ मण्डलांतरंअन्यमण्डलंसान्तरालमेकैक

मण्डलं द्वात्रिंशदंगुलं। एवञ्चान्तरालसहितैरष्टभिर्मण्डलैरंगुलानां षट्पञ्चाशदधिकं शतद्वयं भवति नवममण्डलस्यापरिमि
तांगुलकत्वात् गणनामण्डलं सान्तरालं द्वात्रिंशदङ्गुलं। तत्र मण्डलं षोडशाङ्गुलं तदन्तरालं तथा च याज्ञवल्क्यः। षोडशाङ्गुलकं
ज्ञेयं मण्डलं तावदन्तरमिति॥ तावत् षोडशांगुलं अन्तरं मध्यम्। यत्तु नारदवचनं। अतः परं प्रवक्ष्यामि विधिमग्नेर्यथोदितम्
द्वात्रिंशदंगुलं प्राङ्मण्डलं मण्डलान्तरं॥ अष्टाभिर्मण्डलैरेवमंगुलानां शतद्वयम्। चत्वारिंशत्समधिकम्भूमेरंगुलमानतइति
॥ तत्र नवमाष्टमयोरङ्गुलयोर्यदन्तरालं षोडशाङ्गुलं तस्यागन्तव्यत्वादनन्तराभावेनांगुलानाम्परिगणनमिति न कश्चिद्विरोधः।
यत्तु कल्पतरुकारेण एतदेव वाक्यं चतुर्विंशतिशख्याता भूमेस्तु परिकल्पनेति पठितं तत् षोडशांगुलस्य प्रथमावस्थानं मण्डलस्यां
गत्वेन तदप्यनन्तर्भावगम्य भूमेरंगुलानाम्परिगणनविषयमिति न कश्चिद्विरोधः॥ यदा तु दिव्यकर्त्तुः पदं षोडशांगुलादधि
कं तदा तत्पदसंमितं मण्डलं अवशिष्टांगुलमन्तरालमित्येवं द्वात्रिंशदंगुलता सम्पादनीया। तथा च नारदः। मण्डलस्य प्रमा
णं तु कुर्यात्तत्पदसंमितमिति। पितामहोऽपि। कर्त्तुः पदसमं कार्यं मण्डलं तु प्रमाणतइति। अंगुलप्रमाणं तु निर्यग्यवोदराण्यष्टावि
त्यादिना धटविधिप्रकरणे दर्शितं। यत्तु विष्णुवचनं। षोडशांगुलं तावदन्तरं मण्डलं सप्तकं कुर्यादिति। तद्गन्तव्यमण्डल
विषयम्। स तमादाय सप्तैव मण्डलानि शनैर्व्रजेदिति याज्ञवल्क्यवचनेन समानार्थकं ज्ञेयम्। यत्तु रत्नाकरे एतच्च मण्डलसप्तकं
मण्डलाष्टकलङ्घनासामर्थ्ये इत्युक्तं तदयुक्तं। पश्चिमे मण्डले स्थित्वा प्राङ्मुखः प्राञ्जलिः शुचिरिति वचनेन अष्टमं मण्डलं गत्वा नव
मे निःक्षिपेद्बुधइति वचनेन च मण्डलसप्तकलङ्घनस्यैवोक्तत्वेन मण्डलाष्टकलङ्घनस्यानुक्तत्वात्। प्रोक्षितेष्वेतेषु प्रागग्राः कुशाः
प्रसारणीयाः। तथाच पितामहः। मण्डले मण्डले देयाः कुशाः शास्त्रप्रचोदिताः। विन्यसेच्च पदं कर्त्ता तेषु नित्यमिति स्थितिरि
ति। ततः प्राड्विवाकः प्रथममण्डलाद्दक्षिणतो लौकिकमग्निं प्रतिष्ठाप्य शांतिहोमं कुर्यात् शांत्यर्थं जुहुयादग्नौ घृतमष्टोत्तरं शतमि
ति स्मरणात्। होमश्चाग्नये स्वाहा पावकाय स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण कुर्यादित्युक्तं व्याख्यातृभिः। ततस्तस्मिन्नग्नौ लोहकारात्पिंडन्ताप

येत्। तथाच नारदः। ज्ञात्यैव लोहकारो यः कुशलश्चाग्निकर्मणि। दृष्टप्रयोगश्चान्यत्र तेनाग्नौ प्रतापयेत्। अग्निवर्णमयःपिंडं सस्फुलिंगं सुरक्षितमिति॥ सुरक्षितं चाण्डालादिस्पर्शो यथा न सम्पद्यते तथा रक्षितम् अयःपिण्डस्य परिमाणादिकम्पितामह आह। अक्षहीनसमं कृत्वा अष्टांगुलमयोमयं। पिण्डं तु तापयेदग्नौ पञ्चाशत्पलिकं सममिति। समम् अक्षहीनं। समन्ततः कोणरहितं समवृत्तमिति यावत्। अष्टांगुलं अष्टांगुलविस्तारम् पञ्चाशत्पलिकम् पञ्चाशत्पलपरिमितं समन्तापयेदित्यन्वयः। सर्वतस्तापयेदित्यर्थः॥ यत्तु। शतार्द्धपलिकं वृत्तं द्वादशांगुलमायतं। लोहमग्निमयं ध्मान्तं देयं राज्ञाभिशापिन इति कालिकापुराणे लोहपिंडस्य द्वादशांगुलायामत्वमुक्तं तदष्टांगुलेन सह विकल्पितं ज्ञेयं। यत्तु शंखलिखिताभ्यां। अथवा सप्ताश्वत्थपत्रान्तरितं षोडशपलमपि अग्निवर्णं लोहपिण्डम् अञ्जलिमादाय सप्तमपदमर्यादं गच्छेदिति पिण्डस्य षोडशपलत्वमुक्तं तदपि वैकल्पिकम्। सप्तमपदमपीदं सप्तममण्डलं यावत्। अभिविधिपरो त्र मर्यादाशब्दः। केचित्तु षोडशपलसंख्या असामर्थ्य इत्याहुः। इदञ्च पिंडप्रतापनं त्रिःकर्त्तव्यम्। अग्निवर्णमयःपिण्डं सस्फुलिङ्गं सुरञ्जितं। पञ्चाशत्पलकम्भूयःकारयित्वा शुचिर्द्विजः॥ तृतीयतापे तप्यन्तं ब्रूयात्सत्यपुरस्कृतमिति नारदवचनेन तृतीयतापे तप्यन्तमिति लिङ्गात्। सुतप्तमयःपिण्डमुदके निःक्षिप्य पुनः सन्ताप्योदके निःक्षिप्य पुनः प्रतापनम्। तस्मिन्काले प्राड्विवाको धर्मावाहनादिशोध्यशिरःपत्रारोपणान्तं साधारणं विधिं कुर्यात्। वह्निपूजायाञ्चन्दनादिविशेषम्पितामह आह। तत्र पूजां हुताशस्य कारयेन्मनुजाधिपः। रक्तचन्दनमाल्यैश्च रक्तपुष्पैस्तथैव चेति। तत्राचायःपिण्डाग्नौ हुताशस्य आवाहितस्य धर्मरूपस्याग्नेः ततः शोध्य कर्त्तव्यमाह हारीतः प्राङ्मुखस्तु ततस्तिष्ठेत्प्रसारितकरांगुलिः। आर्द्रवासाः शुचिश्चैव शिरस्यारोप्य पत्रकमिति। अवस्थितिश्च प्रथमे मण्डले कर्त्तव्येत्याह पितामहः। प्रथमे मण्डले तिष्ठेत्प्राङ्मुखः प्राञ्जलिः शुचिरिति। तत्र स्थितस्य करौ शोधनीयावित्याह स एव। लक्षयेयुः क्षतादीनि दुस्तपोस्तस्य कारिणामिति॥ कारिणः नियुक्ताः पुरुषाः। नारदोपि। लक्षयेत्तस्य चिह्नानि हस्तयोरुभयोरपि। प्राकृतानीव गूढानि सत्र

णान्यवर्णानि चेति। शोधनप्रकारं विष्णुराह। करैर्विमृदितव्रीहीतस्मादावेव लक्षयेदिति। विमृदिताव्रीहयो याभ्यां तौ व्रीहिमर्दनौ तयोर्यथावस्थितरूपज्ञानार्थं एवं शोधितयोर्व्रणादिचिह्नेषु तत्तु प्राक्स्थितत्वज्ञानार्थं मलकादिरसेन तेषां चिह्नकर्त्तव्यमिति नारद आह। हस्तक्षतेषु सर्वेषु कुर्यादङ्कं सपदानि तु। तान्येव पुनरालक्ष्येद्धस्तौ विन्दुविचित्रिताविति। तानि प्राक्कृतचिह्नानि पिण्डधारणानन्तरम्। ततः प्राड्विवाककर्त्तव्यं याज्ञवल्क्य आह। करौ विमृदितव्रीहेर्लक्षयित्वा ततो न्यसेत्। सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि तावत्सूत्रेण वेष्टयेत् इति॥ तावत्तावत्कृत्वः सप्तकृत्व सूत्रेण वेष्टयेदितितावदित्यस्य क्रियाविशेषणत्वमङ्गीकृत्योक्तो र्थो मिताक्षरायान्तावतां सूत्राणां समाहारस्तावत्सूत्रं तेन सप्तभिः सूत्रैर्वेष्टयेदित्यर्थः। सप्तभिः सूत्रतन्तुभिरिति वक्ष्यमाणनारदादिवचनसम्वादी प्रतिभाति तावच्छब्दः संख्याशब्दस्तेन समाहारे द्विगुः स्त्रीलिङ्गत्वाभावाच्च नङीप् त्रिभुवनमितिवत्। सप्तकृत्वो वेष्टनन्तु वचनाभावेऽपि शिष्टाचारतः कर्त्तव्यमिति मदनरत्ने वेष्टनञ्चाश्वत्थपत्रहस्तयोः सूत्रञ्च शुक्लमित्याह। नारदः। वेष्टयीत सितैर्हस्तौ सप्तभिः सूत्रतन्तुभिरिति। अश्वत्थपत्राणि सप्तापि समानानि तथा च स्मृतिः। पत्रैरञ्जलिमापूर्य आश्वत्थैः सप्तभिः समैरिति। शमीपत्रादीन्यप्यश्वत्थपत्राणामुपरि स्थापयेत्। तथा च स्मृतिः। सप्त पिप्पलपत्राणि शमीपत्राण्यथाक्षतान्। दूर्वायाः सप्तपत्राणि दद्यात्तांश्चाक्षतान्न्यसेदिति। पुष्पाणि च तत्र स्थापनीयानि। तथा च पितामहः। सप्त पिप्पलपत्राणि अक्षतान् सुमनो दधि। हस्तयोर्निःक्षिपेत्तत्र सूत्रेणावेष्टनं तथेति। सूत्रेणावेष्टनन्तथेति सुमनसः कुसुमानि। सूत्रेणेति जातावेकवचनं यत्तु स्मृत्यन्तरं। अयस्तप्तं तु पाणिभ्यामर्कपत्रैस्तु सप्तभिः। अन्तर्हितं हरन् शुद्धस्त्वदग्धः सप्तमे पद इति। तदश्वत्थपत्राभावेऽर्कपत्रविधायकं ज्ञेयं। अश्वत्थपत्राणां पितामहप्रशंसावचनेन मुख्यत्वावगमात्। पिप्पलाज्जायते वह्निः पिप्पलो वृक्षराट् स्मृतः। अतस्तस्य तु पत्राणि हस्तयोर्निःक्षिपेद्बुध इति। ततस्तप्तलोहपिण्डे प्राड्विवाकस्तत्राग्निमावाह्याग्निमभिमन्त्रयेत्। त्वमग्ने वेदा इत्यनेन मन्त्रेणेत्याह पितामहः। तापिते तु ततः पश्चादग्निमावाहयेच्छुचिः। आवाहनन्तु देवानांञ्च

त्वापूर्वविधानवित् ॥ त्वमग्ने वेदाश्चत्वारस्त्वंच यज्ञेषु हूयते । त्वंमुखं सर्वदेवानांत्वंमुखंब्रह्मवादिनाम् ॥ जठरस्थोहिभूतानां ततोवेत्सि शुभाशुभं । पापात्पुनासि वैयस्मात्तस्मात्पावकउच्यते । पापेषुदर्शयात्मानमर्चिष्मान्भवपावक । अथवाशुद्धभावेन शान्तोभवहुताशन ॥ त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसिसाक्षिवत् । त्वमेवदेवजानीषे नविदुर्यानिमानवाः ॥ व्यवहाराभिशस्तोयं मानुषः शुद्धिमिच्छति । तदेनंसंशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसिइति । विष्णुस्तु । त्वमग्ने सर्वभूतानामित्यादिधर्मतस्त्रातुमर्हसि इत्यन्तम्पितामहवचनवदेवाभिमन्त्रमाह । तदस्य मन्त्रस्य समर्चनाभिमन्त्रणसाधनत्वंनतुविकल्पनेनप्रार्थनीयार्थस्य शोध्य व्यक्तिविशेषनिष्ठतयाप्रकाशनेनभिन्नकार्यत्वात् । पितामहेनएकवाक्यतयापठनाच्च । यत्तु । तृतीयतापेतप्यन्तंब्रूयात्सत्यपुरस्कृतम् । शृणिवमम्भानवंधर्मेलोकपालैरधिष्ठितं । त्वमग्ने सर्वदेवानाम्पवित्रंपरमंमुखं । त्वमग्ने सर्वभूतानांहृदिस्थंवेत्सिचेष्टितं । सत्यान्ते च जिह्वायास्त्वन्तः समुपलभ्यते । वेदादिभिरिदम्प्रोक्तंनान्यथाकर्त्तुमर्हसि । अनेनादाविदम्प्रोक्तंमिथ्याचेदमसौ वदेत् । सर्वथाचयथामिथ्यातथाग्निंधारयाम्यहम् । सएवत्वांधारयतिसत्येनानेनमानवः । सत्यवाक्यस्य चास्यत्वंशीतोभवहुताशन । मृषावाक्यस्य चास्यत्वंदहहस्तौचपापिनइतिनारदोक्तामभिमन्त्रणांविष्णुपितामहाभ्यामुक्तेनाभिमन्त्रणेनैकार्थत्वाद्विकल्पते । तुल्यार्थास्तुविकल्पेरन्निति न्यायात् । यदानारदोक्ताभिमन्त्रणांक्रियतेतदातदनन्तरङ्कर्त्तव्यमाह । सएव । अमुमर्थंश्चपत्रस्थमभियुक्तंयथार्थतः । संश्राव्यमूर्द्धिनतस्यैवअयदेयोयथाक्रियमिति । पूर्वोक्ताभिमन्त्रणमन्त्रार्थंशिरसिन्निहितपत्रस्थमन्त्रार्थञ्चसंश्राव्यतत्पत्रंयथास्थानन्निधाययथायलोहपिण्डोदेयइत्यर्थः । यदातुविष्णुपितामहोक्ताग्न्यभिमन्त्रणांक्रियतेतदातस्मिन्क्षणेकिंकर्त्तव्यमाहः । पितामहः । ततस्तंसमुपादायराजाधर्मपरायणः । सन्देशेननियुक्तोवाहस्तयोस्तस्यनिःक्षिपेदिति । नियुक्तःप्राड्विवाकःसन्दंशेनतंलोहपिण्डंसमुपादायगृहीत्वातस्यशोध्यस्यहस्तयोर्निःक्षिपेदित्यर्थः । निःक्षेपणाम्प्राक्तनपक्षद्वयेपिशोध्यः । अभिमन्त्रयेत्अभिमन्त्रितवतश्चतस्यहस्तयोरुपरिलोहपिण्डंस्थापयेत् । तथाचयाज्ञवल्क्यः ।

त्वमग्ने सर्वभूतानां मन्तश्चरसि पावक। साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं कवे मम॥ तस्येत्युक्तवतो लोहम्पञ्चाशत्पलिकं समम्। अ
ग्निवर्णन्यसेत्पिण्डं हस्तयोरुभयोरपि। स्यप्लोपे पञ्चमी। पुण्यपापानि पर्यालोच्येत्यर्थः ब्रूहि दर्शयेत्युक्तवन्तः। पूर्वोक्तमन्त्रे
णाग्न्यभिमन्त्रणं कृतवतस्तस्य हस्तयोरश्वत्थपत्रादिसहितयोः सूत्रैर्वेष्टितयोरित्यर्थः। गृहीतलोहपिण्डस्य शोध्यस्य कर्तव्यमा
ह स एव। स तमादाय सप्तैव मण्डलानि शनैर्व्रजेदिति। अस्यार्थविवरणपुरस्सरम्बिष्णुरपि। ततस्तत्राग्निवर्णं लोहपिण्डं
पञ्चाशत्पलिकं समं वृत्तान्तं समादाय नातिद्रुतन्न च विलम्बितं मण्डलेषु पदन्यासं कुर्वन्व्रजेत्। ततः सप्तममण्डलमतीत्य भू
मौ लोहपिण्डं पातयेदिति मण्डलेषु द्वितीयादिमण्डलेषु सप्तमं मण्डलमतीत्य सप्तमं मण्डलमतिक्रम्य अष्टमं मण्डलं गत्वेतिया
वत्। भूमौ शुष्काभिनवतृणपुञ्जान्वितायां नवममण्डलरूपायामित्यर्थः। वक्ष्यमाणकालिकापुराणवचनानुरोधात्। नारदो
पि। हस्ताभ्यां तं समादाय प्राड्विवाकसमीरितः। स्थित्वैकस्मिंस्ततोन्यानि व्रजेत्सप्त त्वजिह्मगः॥ असंभ्रान्तः शनैर्गच्छेद् कुब्ज
सोनलं प्रति। न पातयेत्तामप्राप्य या भूमिः परिकल्पिता। न मण्डलमतिक्रामेन्न चार्वाक् स्थापयेत्पदं। मण्डलं चाष्टमं गत्वा ततो
ग्निं विसृजेन्नर इति। एकस्मिन्प्रथमे मण्डले। विसृजेन्नवममण्डल इति शेषः। अत एव पितामहः। त्वरमाणो न गच्छेत्तु सुस्थो
गच्छेच्छनैः शनैः। न मण्डलमतिक्रामेन्नान्तरा स्थापयेत्पदम्॥ अष्टमं मण्डलं गत्वा नवमे निःक्षिपेद्बुध इति। नवमे मण्ड
ले नूतनतृणसमन्विते अग्निविसर्गः कर्तव्यः। तथा च कालिकापुराणे। मण्डलानि तथा सप्त षोडशांगुलमानतः। तावदन्त
रतो गच्छेद्गत्वा नवतृणे क्षिपेदिति। निःक्षेपानन्तरम्परीक्षकस्य कर्तव्यमाह नारदः। तस्यैवमुक्तपिण्डस्य कुर्यात्करनिरी
क्षणमिति शुद्धाशुद्धपरिज्ञानार्थमिति शेषः। तत्राशुद्धिप्रत्यायकानि लक्षणानि स एवाह। पूर्वदृष्टेषु चिह्नेषु ततोन्य
च्चापि लक्षयेत्। मण्डलं रक्तसंकाशं यत्रान्यद्दाग्निसम्भवम्। सो विशुद्धस्तु विज्ञेयो सत्यधर्मव्यवस्थित इति। यस्य करतलयो
र्मध्ये यत्र क्वचिदग्निकारितं स्फोटाद्युपलभ्यते तमशुद्धं विजानीयादित्यर्थः। यस्य पुनर्नोपलभ्यते स शुद्धो ज्ञेयः। अत एव वि

द्धुः। योहस्तयोःक्वचिद्दग्धस्तमशुद्धंविनिर्दिशेत्। नदग्धःसर्वथायस्तु सविशुद्धोभवेन्नरइति दग्धादग्ध सन्देहेनारद
श्चाह। यदातुनविभाव्येतेदग्धाविति करौतदा। व्रीहीनतिप्रयत्नेनसप्तवारांस्तु मर्दयेत्। मर्दितेर्यदिनोदग्धःसभ्यैरेवंविनि
श्चितः। शोध्यःशुद्धःससंस्कृत्यदग्धोदण्ड्योयथाक्रममिति। नविभाव्येतेननिश्चीयेते। व्रीहियवयोर्मर्दनेविकल्पमाहपि
तामहः। ततस्तद्धस्तयोःप्रास्येद्व्रीहीन्वायदिवायवान्। निर्विशंकेनतेषान्तुहस्ताभ्यांमर्दनेकृते। निर्विकारेदिनस्यान्तेशु
द्धिन्तस्यविनिर्दिशेत्इति। प्रास्येत्प्रक्षिपेत्। निर्विकारेदिनस्यान्तेशुद्धिन्तस्यविनिर्दिशेत्। निर्विकारेकरतलद्वयेस्थि
तेसायंकालेशोध्यस्यशुद्धिंनिर्दिशेदित्यर्थः। केचिन्निर्विकारेयदाहस्तइतिपठन्तितन्मतेमर्दनानन्तरमेवशुद्धिरवधारणी
या। सायंकाललक्षणकालबोधकवचनाभावात्। ननुदिनस्यान्तइतिपाठेमुक्ताग्निंमृदित्वाव्रीहिरित्यादियाज्ञवल्क्यवचनेन
विरोधः। तत्रानन्तर्यवाचिक्त्वाप्रत्ययस्यमुक्त्वेतिप्रयोगेनकृतव्रीहिमर्दनयोःकरयोर्विकारस्यादर्शनेतप्तलोहपिंडन्यासानन्तर
मेवशुद्धेरवधारणीयत्वोक्तेरितिचेन्न। समानकर्तृकयोःपूर्वकालइतिपाणिनीयवचनेनक्त्वाप्रत्ययस्यपूर्वकालवाचित्वावधारणा
त्। हरियोजनयागस्यसंस्रावस्तुग्विमोकाभ्यांव्यवधानेनपरिधिप्रहरणानंतर्याभावेपिवेदेप्रहृत्यपरिधीन्जुहोतीतित्यत्रक्त्वा
प्रत्ययदर्शनात्। लोकेपिऽपवेशनक्रियांतरव्यवधानेनगमनस्यभोजनानन्तर्याभावेपिभुक्त्वाव्रजतीतिक्त्वादर्शनाद्धातीनान्तर्य
वाचकत्वंक्त्वाप्रत्ययस्य। किञ्चक्त्वाप्रत्ययस्यानन्तर्यवचनत्वेबृहस्पतिसवाधिकरणविरोधःस्यात्। तत्रापिक्त्वाप्रत्ययस्यपूर्वकाल
वचनत्वाभिधानात्। तथाहि। वाजपेयेनेष्ट्वाबृहस्पतिःसवेनयजेतेतिश्रूयते। तत्रसंसयः। सकिंवाजपेयेशरदिवाजपयेन
यजतेत्यनेनविहितोयःशरत्कालस्तस्मिन्कर्तव्यः। आहोस्विन्वकालेवसन्तेकर्तव्यः। तत्रबृहस्पतिवचनस्यागमत्वंतावत्पूर्वमु
क्तं। तच्चांगंश्चाङ्गिकालेऽङ्गिनासहप्रयोक्तव्यंइतरेषामङ्गानामङ्गिकालेऽनुष्ठीयमानत्वादितिपूर्वःपक्षः। राद्धान्तस्तुपूर्वकालवा
चिक्त्वाप्रत्ययेनसांगेवाजपेयेनिर्वृत्तेसतिपश्चात्कर्मान्तरत्वेनबृहस्पतिसवस्यविहितत्वात्। यद्यंगिनासहैकप्रयोगःस्यात्। तदा

क्वाप्रत्ययप्रापितःपूर्वोत्तरकालविभागोबाध्येतनह्यङ्गिनासहप्रयोक्तव्यानामङ्गानांवाजपेयेनिवृत्तेपश्चात्विधानंश्रुतं । ततःप्र
योगेवश्यंभाविनिसत्तिस्वस्वचोदकप्रापितेकालेतदनुष्ठानंयुक्तं । वृहस्पतिसवस्यज्योतिष्टोमविकारत्वाद्वसन्तकालश्चोदकप्रा
प्तःवाजपेयेनसहप्रयोगैक्येशरदिवाजपेयस्यविहितत्वाद्वृहस्पतिसवोपिशरदिप्रसज्येत । तथाचवाजपेयेवृत्तेकर्त्तव्योवृह
स्पतिसवस्तदनन्तरङ्कालातिक्रमकारणस्यातिदेशकृतस्यवसन्तकाललक्षणांगोपसंहारस्यसत्वात्तदुत्तरवसन्तकालेकर्त्तव्यः
। क्वापूर्वकालतायांसमर्थ्यंतेनानंतर्यैननुसर्वेत्वामीपूर्वंप्रधानाःपूर्वञ्जनयितव्यंरहतुपूर्वकालीनेनसांगप्रधानानुष्ठानेनफलापूर्व
स्यनिष्पन्नत्वादुत्तरकालीनमङ्गंनिरर्थकमेवस्यादितिचेन्न । तस्यैवापूर्वस्यामेनातिनप्रावल्यदशायाःकल्पनीयत्वात् । तस्मा
न्नांगिनःकालेनुष्ठानंकिंतुस्वकालएवेतिस्थितं । तदनेनविरोधवारणायपूर्वकालत्वमेवार्थः । तथाचनकोपिविरोधइतिसर्वंच
सुस्थं । केषुचिन्निमित्तेषुपुनरग्निधारणंकर्त्तव्यं । तथाचयाज्ञवल्क्यः । अन्तरापतितेपिण्डेसन्देहेवापुनर्हरेदिति । यदाग
च्छतोंतराष्टममण्डलादर्वाक्पिण्डःपततिदग्धादग्धत्वेवासन्देहस्तदापुनर्हरेदित्यर्थः । इदन्तुयदिहस्तयोर्नदाहस्तदावेदि
तव्यं । दाहेत्वशुद्धिरेवतथाचनारदः । यस्त्वंतरावापततिदग्धश्चेत्तद्विभाव्यते । पुनस्संहारयेदग्निंस्थितिरेषादृढीकृतेति
। हस्तयोरन्यत्रदग्धविभावनेपिपुनर्धारणंकार्यमित्याह । कात्यायनः । प्रस्खलत्यभियुक्तश्चेत्स्थानादन्यत्रदह्यते । नतंदग्धं
विदुर्देवास्तस्यभूयोपिदापयेदिति । भूयोपिपुनरपीत्यर्थः । इत्यग्निविधिः ॥ ● ॥ अथजलविधिस्तत्रपितामहः । तोयस्यातः
प्रवक्ष्यामिविधिंधर्म्यंसनातनं । मण्डलंधूपदीपाभ्यांकारयेत्तुविचक्षणः ॥ शरान्संपूजयेद्भक्त्यावैणवञ्चधनुस्तथा । मङ्गलैःपुष्प
धूपैश्चततःकर्मसमाचरेत्इति । धूपदीपाभ्यांशरान्संपूजयेदित्यन्वयः । जलसमीपेसंस्कृतायांभुविमण्डलंकृत्वातत्रशरादिकं
संपूज्यप्रयोगारम्भःकार्यइत्यर्थः । धनुषःप्रमाणमाहनारदः । क्रूरन्धनुःसप्तशतम्मध्यमंषट्शतंस्मृतं । मन्दम्पञ्चशतंज्ञे
यमेषज्ञेयोधनुर्विधिरिति ॥ सप्तशतंसप्ताधिकशतांगुलं । एवंषट्शतंपञ्चशतञ्च । लक्ष्यस्थानञ्चासएवाह । मध्यमेनतुचापे

नप्रक्षिपेच्छरत्रयं। हस्तानान्तुशतेसार्द्धे लक्ष्यंकृत्वाविचक्षणः ॥ न्यूनाधिकेतुदोषःस्यात्क्षिपतःसायकांस्त्रयेति। शरस्थानाय
सायावैणवाश्चकर्त्तव्याइत्याहकात्यायनः। शरांस्थानायसाग्रांस्तुप्रकुर्वीतविशुद्धये। वेणुकाण्डमयांश्चैवक्षेप्तातुसुदृढंक्षिपे
दिति॥ क्षेप्ताचक्षत्रियस्तद्वन्निर्व्राह्मणोवाकार्यइत्याह। पितामहः। क्षेप्ताचक्षत्रियःकार्यस्तद्वन्निर्व्राह्मणोथवा। अक्रूरहृद
यःशान्तःसोपवासस्तथाशुचिरिति। शोध्यकर्णप्रमाणोच्छ्रितनोरणमण्डलंसमीपेकार्यमित्याहनारदः। गत्वातुतज्जलस्था
नन्तटेतोरणमुच्छ्रितं॥कुर्वीतकर्णमात्रंतुभूमिभागेसमेशुचाविति॥ उपादेयानुपादेयजलेविविनक्तिपितामहः। स्थिरेतोयेनि
मज्जेत्तुनग्राहिणिनचाल्पके। तृणशैवालरहितेजलौकामत्स्यवर्जिते ॥ देवखातेषुयत्तोयन्तस्मिन्कुर्याद्विशोधनं॥ आहा
र्यंवर्जयेन्नित्यंशीघ्रगासुनदीषुच॥ आविशेदमलेनित्यमूर्मिपङ्कविवर्ज्जिते। ग्राहिणिग्राहाख्यजलजन्तुयुक्ते। आहार्यंनद्या
दितआहृत्यमहतिकटाहादौआहृत्यस्थापितं। नारदः॥ नदीषुनातिवेगासुतडागेषुसरःसुच। हृदेषुस्थिरतोयेषुकुर्या
त्पुंसांनिमज्जनमिति॥ नातिवेगासुअतिगासुअवस्थित्ययोग्यासु। विष्णुःपङ्कशैवालदुष्टग्राहमत्स्यजलौकादिविवर्जिताम्भ
सिइति। तत्रउदकेप्राड्विवाकोवरुणंपूजयेदित्याह। सएव। गन्धमाल्यैःसुरभिभिर्मधुक्षीरघृतादिभिः। वरुणायप्रकु
र्वीतपूजामादौसमाहितइति॥ ततोदृढकायःकश्चित्पुरुषोनाभिमात्रजलेस्थापनीयइत्यपिसएवाह। ब्राह्मणःक्षत्रियोवै
श्योरागद्वेषविवर्जितः। नाभिमात्रेजलेस्थाप्यःपूरुषःस्थानुवद्बली। तस्योरुप्रतिसंगृह्यनिमज्जेदभिशापवानिति। पितामहो
पि। स्थापयेत्प्रथमन्तोयेस्तम्भवत्पुरुषंनृपः। आगतम्प्राङ्मुखंकृत्वातोयमध्येतुकारिणमिति॥ स्तंभवत्पुरुषंस्तम्भसमन्वितंपूरु
षंकारिणंदिव्यकारिणंशोध्यमितियावत्। अनेनपुरुषेणयज्ञियवृक्षजातान्धर्मस्थूणामवष्टभ्यस्थातव्यंतथाचस्मृतिः। उद
केप्राङ्मुखस्तिष्ठेद्धर्मस्थूणांप्रगृह्यचेति। ततःप्राड्विवाकोधर्मवाहनादिहोमान्तंकृत्वाशोध्यशिरसिचपत्रारोपणंविधायजला
भिमन्त्रणंकुर्यात्। तथाचपितामहः। ततस्त्वावाहयेद्देवान्सलिलञ्चानुमन्त्रयेदिति। देवतावाहनम्पूर्वोक्तस्यसकलदिव्यसा

धारणस्य प्रतिज्ञापत्रबन्धनान्तस्य कर्मजातस्योपलक्षणं । सलिलग्रहणं सलिलदेवताभूतस्य वरुणस्याप्युपलक्षणम्। जलाभिम
न्त्रणमन्त्रं विष्णुराह । त्वमम्भः सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत्। त्वमेवाम्भो विजानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥ व्यवहाराभिशस्तो
ऽयं मानुषस्त्वयि मज्जति । तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि इति । पितामहोऽपि । तोयत्वम्प्राणिनाम्प्राणः सृष्टेराद्यन्तु नि
र्मितम्। शुद्धेस्त्वं कारणम्प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनान्तथा । अतस्त्वन्दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे इति । अनयोर्मन्त्रयोर्विकल्प
स्तुल्यार्थत्वात्। वरुणाभिमन्त्रणमन्त्रः शङ्खलिखिताभ्यां दर्शितः । सदसच्चत्वमेव वरुणउभयोः प्रतिष्ठितस्त्वयि सत्यं विदन्देव व
रुणात्वमेव तद्ब्रूहि वरेण्य तदादिशस्त्वेति । नारदोऽपि । सत्यानृतविभागस्य तोयाग्निस्पृष्टकत्तमौ । अद्भ्यश्चाग्निरभूद्यस्मात्तस्मा
त्तोये विशेषतः । क्रियते धर्मतत्त्वज्ञैर्दूषितानाम्विशोधनं । तस्मात्सत्येन भगवन् जलेश त्रातुमर्हसि इति । अनयोरपि विकल्पः ।
ततः प्राड्विवाकेऽभिमन्त्रिते जले शोध्यम्प्रवेशयेदित्याह कालिकापुराणे व्यासः । त्राह्येनम्वरुणात्वं च अस्मादेवाभिशापतः ॥ अ
न्धस्वेदतिकारुण्याद्भिमं त्व्यजले क्षिपेदिति । त्राह्येनमित्यादिनाऽतिकारुण्यादित्यन्तेन मन्त्रेणाभिमन्त्र्य जले पुरुषं प्रवेश
येदित्यर्थः । अयन्तु मन्त्रः पूर्वोक्तेन जलाभिमन्त्रणे वैकल्पिकः ॥ शोध्योऽपि कृताभिमन्त्रणो जलम्प्रविशेत्। तथा च याज्ञवल्क्यः
। सत्येन माभिरक्ष त्वं वरुणेत्यभिशाप्य कम्। नाभिदघ्नोदकस्थस्य गृहीत्वोरू जलं विशेत् इति ॥ हे वरुण मां त्वं सत्येनाभिरक्षे
त्यनेन मन्त्रेण कमुदकं अभिशाप्य अभिमन्त्र्य नाभिदघ्नोदकस्थस्य नाभिप्रमाणोदकस्थितस्य पुरुषस्योरू गृहीत्वा शोध्यो जलं
विशेत्। जले निमज्जेदित्यर्थः । ततः पूर्वोक्तलक्ष्यस्थाने शरत्रयं प्रक्षिपेदित्याह । वृहस्पतिः ॥ अप्सु प्रवेश्य पुरुषं प्रेषयेत्सायं
कं त्रयं मितिकाल विशेषे देशविशेषे च शरप्रक्षेपनिषेधमाह स एव ॥ इषून्न निःक्षिपेद्विद्वान्मारुते वातिवै भृशं । विषमे भूप्रदे
शे च वृक्षस्थाणुसमाकुले । तृणगुल्मलतावल्लीपङ्कपाषाणसंयुत इति । तदनन्तरङ्कर्त्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः ॥ समकालमिषुम्मु
क्तमानीयान्यो जवी नरः ॥ गते तस्मिन्निमग्नाङ्गम्पश्येच्चेच्छुद्धिमाप्नुयात्। इति अयमर्थः । त्रिषु शरेषु मुक्तेषु एको वेगवान्

मध्यमशरपातस्थानङ्गत्वातमादायतत्रैवतिष्ठतिअन्यस्तुपुरुषोवेगवान्शरमोक्षस्थानेतोरणमूलेतिष्ठति। एवंस्थितायां
न्तृतीयस्यांकरतालिकायांशोध्यःनाभिप्रमाणोदकस्थितस्यपुरुषस्योरूगृहीत्वानिमज्जति। तत्समकालमेवतोरणमूलस्थितोपि
द्रुततरंमध्यमशरपातस्थानङ्गच्छतिशरग्राहीचतस्मिन्प्राप्तेद्रुततरन्तोरणमूलम्प्राप्यान्तर्जलगतंशोध्यंयदिनपश्यति
तदाशुद्धोभवतीतितथाचकात्यायनः। क्षिप्तेषुमज्जनङ्कार्यङ्गमनंसमकालिकमिति। एतदेवस्पष्टीकृतम्पितामहेन। श
रान्तुक्षेपिकर्तुश्चसमङ्गमनमज्जनम्॥ गच्छेत्तोरणमूलान्तु लक्ष्यस्थानञ्जवीनरः॥ तस्मिन्गतेद्वितीयेतुवेगमादायसा
यकम्॥ गच्छेत्तोरणमूलन्तुयतःसपुरुषोगतः। आगतस्तुशरग्राहीनपश्यतियदाजलम्। अन्तर्जलगतंसम्यक्तदाशु
द्धिंविनिर्दिशेत्इति॥ नारदोपि॥ शरप्रक्षेपणस्थानाद्युवाजवसमन्वितः। गच्छेत्परमयाशक्त्यायत्रासौमध्यमःशरः
। मध्यमंशरमादायपुरुषोन्यस्तथाविधः॥ प्रत्यागच्छेत्तुवेगेनयतःसपुरुषोगतः। अत्रेपितामहवदेवकेचित्पितामहवा
क्यमपिशरप्रक्षेपणादिनारदवदेववदन्ति। त्रिषुमुक्तेषुमध्यमःशरोग्राह्यः। तथाचस्मृतिः। तेषाञ्चप्रेषितानाञ्चशराणांशा
स्त्रचोदनात्। मध्यमस्तुशरोग्राह्यःपुरुषेणबलीयसेति। तत्रापिपतनस्थानादानेतव्योनसर्पणस्थानात्। तथाचपितामहः
॥ शरस्यपतनंग्राह्यंसर्पणन्तुविवर्जयेत्। सर्पन्सर्पन्शरोयायाद्दूराद्दूरतरंयतइति। स्थानान्तरगमनेचाशुद्धिःतथाचनार
दपितामहौ। अन्यथानविशुद्धःस्यादेकाङ्गस्यादर्शनात्। स्थानाद्वान्यत्रगमनायस्मिन्पूर्वंनिवेशितइति। एकाङ्गस्यापिद
र्शनादितिकर्णाद्यभिप्रायेण। तथाचकात्यायनः। शिरोमात्रन्तुदृश्येतनकर्णौनापिनासिका। अप्सुप्रवेशनेयस्यशुद्धन्तमपि
निर्दिशेत्इति॥ इत्युदकविधिः॥●॥ अथविषविधिः॥ तत्रनारदः। अतःपरम्प्रवक्ष्यामिविषस्यविधिमुत्तमम्। यस्मिन्का
लेयथादेयंयादृशम्परिकीर्त्तितम्। यावन्मात्रंसमुद्दिष्टन्धर्मतत्वानुवेदिभिः। तोलयित्वेप्सितङ्कालेदेयमेतद्धिमागमे॥ ना
पराह्णेनमध्याह्नेसंध्यायाञ्चविवर्जयेत्। शार्ङ्गंहैमवतंशस्तंगन्धवर्णरसान्वितम्। अकृत्रिममसंमूढममन्त्रोपहतञ्चयत्।

वर्षं चतुर्थं वामात्रायी ग्रीष्मे पञ्चयवास्मृता ॥ हेमन्ते सासप्तयवाशरद्युल्यात्ततोपि हीति । हिमागमे हेमन्तशिशिरयोःशार्ङ्गंशृङ्गोद्भ वं । हैमवतं हिमालयोद्भवम् । हेमन्तइति हेमन्तशिशिरयोर्ग्रहणम् । हेमन्तशिशिरयोःसमासेनेतिश्रुतेः । वसन्तस्यसर्व साधारणत्वात् । तत्रापि सप्तयवाशरदि ततोप्यल्पावष्टयवेत्यर्थः ॥ वत्सनाभेपि ग्राह्यइत्याह पितामहः ॥ यवाःसप्तप्रदा तव्याःशुचिर्हेतोर्नसंशयः । शृङ्गिणोवत्सनाभस्यहिमजस्यविषस्यचेति ॥ यवाःसप्तेतिशीतलकालविषयंशैत्तु पश्चिमेभागे विषन्देयंसुशीतलमितिपूर्वोदाहृतवचनात् । वर्ज्यविषमाह पितामहः ॥ चारितानिचजीर्णानिकृत्रिमाणितथैवच ॥ भूमि जानिचसर्वाणिविषाणिपरिवर्जयेत्इति । नारदोपि । भृष्टञ्चारितञ्चैवधूपितंमिश्रितन्तथा । कालकूटमलाबुञ्चविषंयत्ने नवर्जयेत्इति । वत्सनाभस्वरूपमाहकात्ययनः ॥ वत्सनाभनिभम्पीतंवर्णज्ञानेननिश्चितम् । शुक्तिशृङ्गाकृतिभङ्गेविद्यात्तद्व त्सनाभकम् ॥ मकक्षीरसमायुक्तंस्वच्छंकुर्वीततत्क्षणात् । वाह्यमेवंसमाख्यातंलक्षणन्धर्मसाधकैरिति ॥ शार्ङ्गस्वरूपमाहसए व । अजाशृङ्गनिभंश्यामंसुपीतंशृङ्गसम्भवम् ॥ भृङ्गेचशृङ्गवेराभंख्यातन्तच्चशार्ङ्गिणंविषम् ॥ रक्तस्यमसितंकुर्यात्कठिनञ्चैव तत्क्षणात् । अनेनविधिनाज्ञेयंविषन्दिव्यविशारदैरिति । शृङ्गवेराभंआर्द्रकतुल्यम् । भङ्गेआर्द्रकतुल्यंसुपीतमित्यन्वयः । शा र्ङ्गिणंशृङ्गिणांसम्बन्धि । इणन्यतपत्यइतिप्रकृतिवद्भावान्नटिलोपः । यद्रक्तस्यतल्लक्षणाद्रक्तमसितंकुर्यादितिसम्बन्धः । विषञ्चघृतप्लुतन्देयमित्याहनारदः । विषस्यपलषड्भागाद्भागोविंशतिमस्तुयः । तमष्टभागहीनन्तुशोध्येद्द्यात्घृतप्लुत मिति ॥ पलञ्चात्रचतुःसुवर्णिकन्तस्यषष्ठोभागोदशमाषादशयवाश्चभवन्ति । त्रियवन्त्वेककृष्णलम् । पञ्चकृष्णलको माषइत्येकोमाषः । पञ्चदशयवाभवन्ति । पञ्चदशानांमाषाणांयवाःसार्द्धशतम्भवन्ति । पूर्वञ्चदशयवाइतियष्ट्यधिक शतंयवाःपलस्यषष्ठोभागस्तस्याद्विंशतितमोभागोष्टौयवाःतस्याष्टमभागहीनःएकयवहीनःतंविंशतितमम्भागंसप्तयवंघृ तप्लुतन्दद्यादित्यर्थः । घृतञ्चविषाद्विंशद्गुणंग्राह्यमित्यप्याहनारदः । पूर्वाह्णेशीतलेदेशेविषन्देयन्तुदेहिनाम् । घृतेनयो

जितंत्वक्ष्णां पिष्टत्रिंशद्गुणान्वितम् ॥ कात्यायनोऽपि । पूर्वाह्णे शीतले देशे विषन्देयन्तु देहिनाम् ॥ विषेणायोजितंत्वक्ष्णा
म्पिष्टंत्रिंशद्गुणान्वितमिति । एतच्चविषंसोपवासेन प्राड्विवाकेन पूर्वोक्तदिव्यदेशे काले देवद्विजसन्निधौ शिवपूजां कृत्वा तत्पु
रतो विषंस्थापयित्वा धर्मावाहनादि शोध्यशिरसि प्रतिज्ञापत्रन्निधाय विषमभिमंत्र्य दक्षिणाभिमुखाय उदङ्मुखेन प्राङ्मुखेन
वा देयमित्याह नारदः । दद्याद्विषंसोपवासो देवब्राह्मणसन्निधौ । धूपोपहारमन्त्रैश्च पूजयित्वा महेश्वरम् ॥ द्विजानांस
न्निधावेव दक्षिणाभिमुखे स्थिते ॥ उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा दद्याद्विप्रः समाहित इति । अभिमन्त्रणमन्त्रमाह विष्णुः । विषत्वाद्वि
षमत्वाच्च क्रूरत्वात्सर्वदेहिनाम् । त्वमेव विषजानीषे न विदुर्यानि मानवाः । व्यवहाराभिशस्तोयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ॥ तदेनं
संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसीति । नारदोऽपि । विषत्वंब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः । शोधयैनंनरम्पापात्सत्येनास्यामृ
तम्भवेति । अनयोरेकार्थाद्विकल्पः । शोध्यस्याभिमन्त्रणमन्त्रमाह याज्ञवल्क्यः । विषत्वंब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः । त्रा
यस्वास्मादभीशापात्सत्येन भव मेऽमृतम् । इति पितामहोऽपि । दीयमाने करे कृत्वा विषन्तु परिभाषयेत् । विषत्वंब्रह्मणा सृष्ट
म्परीक्षार्थं दुरात्मनाम् । पापेषु दर्शयात्मानं शुद्धानाममृतम्भव ॥ अनयोरपि विकल्पः । अभिमन्त्रणानन्तर कर्त्तव्यमाह या
ज्ञवल्क्यः । एवमुक्त्वा विषंशार्ङ्गं भक्षयेद्धिमशैलजमिति ॥ शुद्धिप्रकारमाह बृहस्पतिः । विधिदत्तंविषंयेन जीर्णं मन्त्रौषधैर्विना ।
सशुद्धः स्यादन्यथा तु दण्ड्यो दाप्यश्च तद्धनमिति ॥ याज्ञवल्क्योऽपि ॥ यस्य वेगैर्विना जीर्वेच्छुद्धिं तस्य विनिर्दिशेदिति ॥ वेगो ना
म धातोः धात्वंतरप्राप्तिः । धातोर्द्धात्वंतरप्राप्तिर्विषवेग इति स्मृत इति वचनात् । धातवश्च त्वगादयः सप्त त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थि
मज्जाशुक्राणि धातव इति वचनात् । विषवेगाश्च सप्त तेषां लक्षणानि विषतन्त्रे दर्शितानि । वेगो रोमाञ्चमाद्यो रचयति विषजः स्वे
दवक्त्रोपशोषौ तस्योर्द्ध्वं स्तत्परौ द्वौ वपुषि जनयतो वर्णभेदप्रवेपौ । यो वेगः पञ्चमोऽसौ नयति विवशतां कण्ठभंगञ्च हिक्कां । षष्ठो नि
श्वासमोहौ वितरति च मृतिं सप्तमो भक्षकस्येति । शोध्यश्च कुहकादिभ्यो रक्षणीयः । अत एव पितामहः । त्रिरात्रंपञ्चरात्रम्वापू

क्रूयैःस्वैरधिष्ठितं । कुहकादिभयाद्राजाधारयेत्कुहकारिणं ॥ श्रोषधीर्मन्त्रयोगांश्च मणीनथविषापहान् । कर्तुःशरीरसंस्थां
श्च गूढोत्पन्नान्परीक्षयेदिति । दिनान्तपर्यन्तंविषवेगराहित्येशुद्धिरवधारणीयेत्याहविष्णुः । विषवेगक्रमातीतंसुखेनयदि
जीर्यते । विशुद्धमितितंज्ञात्वादिवसान्तेविसर्जयेत् ॥ पितामहोपि । भक्षितेयदिसःसुस्थोमूर्च्छाछर्दिविवर्जितः ॥ निर्विका
रोदिनस्यान्तेशुद्धंतमपिनिर्दिशेतिति । नारदोपि ॥ छायानिवेशितोरक्ष्योदिनशेषमभोजनं । विषवेगक्रमातीतःशुद्धोसौ
मनुरब्रवीदिति । मिताक्षरायांतुपञ्चतालशतंकालंनिर्विकारोयदाभवेत् । तदाभवतिसःशुद्धस्ततःकुर्याच्चिकित्सितमितिनार
दवाक्यंपठित्वाविषेपीतेयावत्करतालिकाशतपञ्चकंक्रियतेतावत्कालन्निर्विकारश्चेच्छुद्धःअनन्तरन्तुचिकित्सनीयः । यानितु
दिनान्तावधिबोधकानिपितामहादिवचनानितान्यल्पमात्रविषयाणीत्युक्तम् । इतिविषविधिः ॥●॥ अथकोशविधिः । तत्रनार
दः । अतःपरंप्रवक्ष्यामिकोशस्यविधिमुत्तमम् । शास्त्रविद्भिर्यथाप्रोक्तंसर्वकालाविरोधिनम् ॥ पूर्वाह्णेसोपवासस्यस्नातस्यार्द्रप
टस्यच ॥ सशूकस्याव्यसनिनःकोशपानन्विधीयते । इच्छतःश्रद्दधानस्यदेवब्राह्मणसन्निधाविति । सशूकस्यआस्तिक्येनदिव्यक
रणेऽनिष्टशङ्कायुक्तस्यकोशपानम् । उग्रदेवतास्नानोदकपानंदेवतास्नानोदकञ्चप्रसृतित्रयंग्राह्यमित्याहविष्णुः ॥ उग्रान्दे
वान्समभ्यर्च्यतत्स्नानोदकात्प्रसृतित्रयम्पिबेदिदम्मयानकृतमितिव्याहरन्देवताभिमुखइति । याज्ञवल्क्योपि । देवानुग्रान्सम
भ्यर्च्यतत्स्नानोदकमाहरेत् । संश्राव्यपाययेत्तस्माज्जलात्तुप्रसृतित्रयमिति । उग्रान्देवान्दुर्गादित्यादीन् । तेषामन्यतमंदेवम्प्रा
ड्विवाकःसोपवासोगन्धपुष्पादिभिःसम्पूज्यस्नापयित्वातत्स्नानोदकन्दिव्यदेशन्नयेदित्यर्थः । नीत्वाचतत्रनिधायधर्मावाहनादि
शोध्यशिरसिपत्रारोपणान्तंसर्वदिव्यसाधारणविधिन्विधायदेवतायतनसमीपेमण्डलंचविधायतत्रशोध्यंप्राङ्मुखंस्थापयित्वात
मस्त्वेनैतद्दिव्यकरणेऽनिष्टंसंश्राव्यजलविधावुक्तेनतोयत्वंप्राणिनाम्प्राणइत्यादिनामन्त्रेणाभिमन्त्र्यपूर्वनिहितोदकात्प्रसृति
त्रयम्पाययेत् । शोध्यश्चजलविधावेवोक्तेनसत्यान्तविभागस्येत्यादिनामन्त्रेणाभिमन्त्र्यपिबेत् । तथाचनारदः । तमाहूयाभि

शस्तंतुमण्डलाभ्यंतरेस्थितम्। आदित्याभिमुखंकृत्वापाययेत्प्रसृतित्रयमिति। पितामहोपि। प्राङ्मुखंकारिणंकृत्वापाययेत्प्र सृतित्रयं। पूर्वोक्तेनविधानेनस्नानमात्रंचरंशुचिमिति॥ कारिणंदिव्यकारिणंशोध्यमितियावत्। पूर्वोक्तेनसकलदिव्यसा धारणतयाप्रागुक्तेनेत्यर्थः। नारदेपि। अर्चयित्वातुतंदेवम्प्रक्षाल्यसलिलेनतु। एनंसंश्रावयित्वातुपाययेत्प्रसृतित्रयमिति । एनःपायम्। तच्चतत्प्रलापाभिधानमुखेनतेनैवदर्शितः। स्वेच्छयायःपिबेत्कोशन्नकचिद्दूषितोनरः। नसंवदेन्नरोलोभात्क्वची भवतिदुर्मतिः। जानानःकामकारेणकोशम्पीत्वाविसंवदेत्। दरिद्रोव्याधितोमूर्खःसप्तजन्मनिजायतइति। सशिरस्केभियो गेअभियोक्तुःश्राव्यमनिष्टमप्याहसएव। बलात्कोशंहियोदद्यात्हितमिच्छेतचात्मनः। सविनाशीभवेत्तस्यतच्चकार्यंनसिद्ध्यतीति । एवंयस्यकस्यचिद्युद्देवस्यस्नानोदकमाहृत्यकोशानुष्ठानेप्राप्तेनियमार्थमाहपितामहः। भक्तोयोयस्यदेवस्यपाययेत्तस्यत ज्जलमिति। समभावेतुदेवानामादित्यस्यतुपाययेत्। दुर्गायाःपाययेच्चौरान्येचशस्त्रोपजीविनः। भास्करस्यतुयन्नोयंब्राह्म णंतन्नपाययेदिति। उग्रदेवतायुधानिस्नापयित्वातदुदकंस्वल्पेपराधेपाययेत्। तथाचकात्यायनः। स्वल्पेपराधेदेवानाम्पा ययित्वायुधोदकं। पाप्योविकारेचाप्युक्तोनियम्यश्चिरन्त्वर्थेति। पाप्यःपाययितव्यः। नियम्योदण्ड्यः। आयुधग्रहणंताम्रा दिनिर्मितादित्यमण्डलस्याप्युपलक्षणम्। अतएवबृहस्पतिः। यद्भक्तःसोभियुक्तःस्यात्तद्देवायुधमण्डलम्। प्रक्षाल्यपाययेत्त स्माज्जलात्तुप्रसृतित्रयमिति। अत्रविशेषमाहपितामहः॥ दुर्गायाःपाययेच्छूलमादित्यस्यतुमण्डलम्। अन्येषामपिदेवानां स्नापयेदायुधानित्विति। कृतकोशपानस्यकिंतत्कालमेवशुद्धिर्नेत्याहकात्यायनः। अथदैवविसंवादात्त्रिसप्ताहन्तुदापयेत् । अभियुक्तंप्रयत्नेनतमर्थन्दण्डमेवचेति। दैवविसंवादःदैविकव्याध्युद्भवः। दैविकंव्याध्यादयोपिसएवदर्शयति। ज्वरातिसा रविस्फोटाःस्थूलास्थिपरिपीडनम्॥ नेत्ररुग्भालरोगश्चतथोन्मादःप्रजायते। शिरोरुग्भुजभङ्गश्चदैविकाव्याधयोन्दृणामिति शुद्धिकालावधिंविष्णुरथाह। यस्यपश्येद्द्विसप्ताहात्त्रिसप्ताहादथापिवा। रोगोग्निर्ज्ञातिमरणंराजदण्डमथापिवा॥ तमशु

द्धं विजानीयात्तथाशुद्धं विपर्य्ययेत्। दिव्ये च शुद्धं पुरुषं सत्कुर्य्याद्धार्म्मिको नृप इति। पितामहोऽपि। त्रिरात्रात्सप्तरात्राद्वा द्विसप्ताहात्तथापि वा। वैकृतं यस्य दृश्येत पापकृत्स तु मानवः॥ तस्यैकस्य न सर्वस्य जनस्य यदि तद्भवेत्। रोगोग्निर्ज्ञातिमरणं सैव तस्य विभावनेति॥ तद्रोगादि वैकृतं कृतकोशपानस्यैकस्य यदि भवेत्तदैव स पापकृदिति न किन्तु तदीय सर्वस्य जनस्य मध्येऽपि यदि कस्यचिद्भवेत्तदापीत्यर्थः। अत एव वृहस्पतिः। सप्ताहाद्वा द्विसप्ताहाद्यस्यार्त्तिर्न प्रजायते। पुत्रदारधनानाञ्च स शुद्धः स्यान्न संशय इति। याज्ञवल्क्योऽपि। अर्व्वाक्चतुर्द्दशादह्नो यस्य नो राजदैविकम्। व्यसनञ्जायते घोरं स शुद्धः स्यान्न संशय इति। एतेषाञ्च त्रिरात्रादीनाम्पक्षाणां अभियोगाल्पत्वमहत्वाभ्यां व्यवस्था ज्ञातव्या अवधेरूर्द्धं तु रोगाद्युद्भवेऽपि न पराजयः। तथा च नारदः। ऊर्द्धं यस्य द्विसप्ताहाद्वैकृतन्तु महद्भवेत्। नाभियोज्यस्तु विद्वद्भिः कृतकालव्यतिक्रमादिति। अत्र द्विसप्ताह इत्यवधिकालमात्रोपलक्षणम्। कृतकालव्यतिक्रमहेतोरभिधानात्। तेनैकविंशतिरात्रस्यावधिकालत्वाश्रयणे चतुर्द्दशरात्रादूर्द्धमपि वैकृतोत्पत्तौ पराजयः एवं त्रिरात्रसप्तरात्रात्प्रागपि वैकृतोत्पत्तौ न पराजय इति सिद्धम्। इति कोशविधिः॥❀॥ अथ तण्डुलविधिः। तत्र पितामहः। तण्डुलानाम्प्रवक्ष्यामि विधिम्भक्षणचोदितं। चौर्य्ये तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चय इति। चौर्य्यग्रहणमर्थविवादप्रदर्शनार्थं। तदर्द्धार्द्धस्य तण्डुला इति धनविवादे कात्यायनेनोक्तत्वात्। पूर्व्वेद्युर्यत्कर्त्तव्यं तत्स एवाह। तण्डुलान्कारयेच्छुक्लान् शालेर्नान्यस्य कस्यचित्। मृन्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः॥ स्नानोदकेन सम्मिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत्। आवाहनादि पूर्व्वं तु कृत्वा रात्रौ विधानत इति॥ शुचिः प्राड्विवाकः सूर्य्यस्थाने धर्म्मावाहनादि होमान्तं सर्व्वं दिव्यसाधारणविधिं कृत्वा आदित्यस्ना-
॥ ८९ ॥ नोदकेन शुक्लान् शालितण्डुलानाम्लायेरन्निति रात्रावेव कृत्वा तथैव प्रातःकालपर्य्यन्तं स्थापयेदित्यर्थः। स्नानोदकन्देवतायाइत्याह। का-
॥ ९० ॥ त्यायनः॥ देवतास्नानपानीयं दिग्धतण्डुलभक्षण इति। प्रातः कर्त्तव्यमपि स एवाह। प्रभाते कारिणे देया आदित्याभिमुखाय चि-
॥९१॥९२॥ ति। कारिणे शोध्याय। देयाः तण्डुला इत्यनुषङ्गः। भक्षणं च सोपवासेन सूर्य्यालयमध्य एव कर्त्तव्यमित्याह वृहस्पतिः। सोप

वासःस्सूर्यग्रहेतराडुलान्भक्षयेच्छुचिरिति। शोध्यानुष्ठेयमनुवादव्याजेनदर्शयतिपितामहः। प्राङ्मुखोपोषितंस्नातंशिरोरो
पितपत्रकम्। तराडुलान्भक्षयित्वातुपत्रेनिष्ठीवयेत्ततइति ॥ भक्षयित्वाभक्षणंकारयित्वा। हेतुमतणिजन्तस्यभक्षेरयम्प्रयो
गः ॥ पत्रेविशेषंसएवाह। भुर्जस्यैवतुनान्यस्यअभावेपिप्पलस्यविति। शुद्धाशुद्धावधारणोपायंसएवाह। शोणितंदृश्यते
यस्यहनुस्तालुचशीर्यते। गात्रञ्चकम्पतेयस्यतमशुद्धंविनिर्दिशेतइति ॥ बृहस्पतिरपि। अशुद्धःस्याच्छुक्लनिष्ठीवीरक्तमिश्रे
तुदोषभागिति। कात्यायनोपि ॥ शुक्लनिष्ठीवनाच्छुद्धोनियम्योशुचिरन्यथेति। इतितराडुलविधिः ॥✿॥ अथतप्तमाषविधिः
॥ तत्रपितामहः। तप्तमाषस्यवक्ष्यामिविधिमुद्धरणेशुभम्। कारयेदायसम्पात्रन्ताम्रंवाषोडशांगुलम् ॥ चतुरंगुलखातन्तु
मृन्मयंवापिमराडलम्। कर्षषोडशांशप्रमितंमराडलंस्थूर्यंमराडलाकारंवर्तुलमितियावत्। एतादृशंपात्रंघृततैलाभ्यांपूरये
दित्याहसएव। पूरयेद्धृततैलाभ्यांपलैर्विंशतिभिस्तुतत्। सुवर्णमाषकन्तस्मिन्सुतप्तेनिःक्षिपेत्ततः। अंगुष्ठांगुलिमूलेनतप्तमा
षकमुद्धरेतइति। सुवर्णमाषकञ्चषोडशांशप्रमाणम्। सुवर्णग्रहणंरूप्यमाषनिवृत्त्यर्थम्। तन्माषपरिमितंहिरणयन्ता
म्रंवापिराडीकृत्यनिःक्षिपेत्। अंगुष्ठांगुलिमूलेनअंगुष्ठतर्जनीमध्यमाभिरित्यर्थः। इदञ्चतप्तमाषोद्धरणम्। प्राड्विवाकेनघृ
ततैलयोस्तापेसमारब्धेधर्मावाहनादिशोध्यशिरःपत्रारोपणान्तंसर्वसाधारणंकर्मविधायत्वमग्नेवेदाश्चत्वारइत्यादिनाअग्नि
दिव्यप्रकरणोक्तेनमन्त्रेणाभिमंत्र्यकारयितव्यंशोध्यस्तुयाज्ञवल्क्योक्तेनत्वमग्नेसर्वभूतानामित्यादिमन्त्रेणाभिमन्त्र्यतप्तमाषमुद्धरे
त्। अतएवबृहस्पतिः। समुद्धरेत्तैलघृतात्सुतप्तात्तप्तमाषकमिति। कल्पान्तरमाहसएव। सौवर्णेराजतेताम्रेआयसेमृन्म
येपिवा। गव्यंघृतमुपादायतदग्नौतापयेच्छुचिः। सौवर्णींराजतींताम्रीमायसींवासुशोभनां। सलिलेनसकृद्धौतांप्रक्षिपेत्त
त्रमुद्रिकाम्। भ्रमद्वीचितरङ्गाढ्येह्यनखस्पर्शगोचरे। परीक्षेदार्द्रपर्णेनचरुत्कारंसघोषकमिति। ततःप्राड्विवाकोधर्मावाहना
दिपत्रारोपणान्तंसाधारणंकर्मकृत्वाघृतमभिमन्त्रयेत्। मन्त्रस्तुतेनैवदर्शितः। ततश्चानेनमन्त्रेणसकृत्तदभिमन्त्रयेत्। परं

पवित्रममृतं घृतत्वं यज्ञकर्मसु । दह पावक पापं त्वं हिमशीतोऽशुचिर्भवेति । ततः प्राड्विवाकः शोध्येन त्वमग्ने सर्वभूतानामित्यादिम
न्त्रेणाभिमन्त्रणं कारयित्वा मुद्रिकां ग्राहयेदित्याह स एव । उपोषितन्ततः स्नातमार्द्रवाससमागतम् । ग्राहयेन्मुद्रिकां तान्तु घृतम
ध्यगतन्तथा ॥ प्रदेशिनीं च तस्याथ परिक्षेयुः परीक्षका इति । अत्र तर्जन्यैव मुद्रिकोद्धरणं कार्यं तस्याः परीक्षाभिधानात् पक्षद्वये
पि अङ्गुष्ठावधारणोपायं बृहस्पतिराह । कराग्रं यो न धुनुयात् विस्फोटो वा न जायते । शुद्धो भवति धर्मेण पितामहवचो यथेति । का
लिकापुराणेपि । न धुनेयुः कराग्रं तु यस्य रक्तं न जायते । विस्फोटाद्यैस्तथा दोषैः स शुद्धो यस्य चोपितमिति । रक्तं रक्तवर्णं । यस्य
कराग्रं विस्फोटाद्यैरुद्गीर्णमित्यन्वयः ॥ पितामहोपि । यस्य विस्फोटका न स्युः शुद्धोसावन्यथाशुचिरिति । इति तप्तमाषविधिः ॥
॥ अथायसविधिः आयसं द्वादशपलं घटितं तत्फालमुच्यते । अष्टाङ्गुलं भवेद्दीर्घं चतुरङ्गुलविस्तृतमिति । एवंविधं फालं प्रति
ष्ठितेऽग्नौ प्रक्षिप्य प्राड्विवाको धर्मावाहनादि शोध्यशिरःपत्रारोपणान्तं साधारणं कर्म कृत्वा त्वमग्ने इत्यादिना प्रागुक्तमन्त्रेणाभिम
न्त्र्य शोध्येन त्वमग्ने सर्वभूतानामित्यादिना प्रागुक्तमन्त्रेणाभिमन्त्रणं कारयित्वा लेहयेत् । तथा च स एव । अग्निवर्णं ततश्चारञ्जिह्वया
लेहयेत्सकृत् । न दग्धश्चेच्छुद्धिमियादन्यथा तु स हीयत इति । इति फालविधिः ॥॥ अथ धर्मजविधिः । तत्र पितामहः । अधुना
सम्प्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणं । हन्तॄणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां नृणामिति ॥ साहसाभियोगेषु याचमानानामित्यर्थो
भियोगेषु प्रायश्चित्तार्थिनां नृणामिति पातकाभियोगेषु एतद्दिव्यं भवतीति सूचितम् । धर्माधर्मप्रकारमाह स एव । राजतं कार
येद्धर्ममधर्मं सीसकायसम् । लिखेद्भूर्जे पटे वापि धर्माधर्मौ सितासितौ ॥ अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्चयेत् ॥ सितपुष्प
॥ ९९ ॥ स्तु धर्मः स्यादधर्मोऽसितपुष्पधृक् । एवंविधायोपलिप्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् । गोमयेन मृदा वापि पिण्डौ कार्यौ समन्ततः ।
॥ १०० ॥ मृद्भाण्डकेऽनुपहृते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ । उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ । आवाहयेत्ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्ववत्
॥ १०१ ॥ । धर्मावाहनपूर्वं तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् । यदि पापविमुक्तोहं धर्मस्त्वायातु मे करे । इति मन्त्रं शोध्यो ब्रूयात् । अहमिति मन्त्र

लिंगात्। बृहस्पतिरपि। पत्रद्वये लेखनीयौ धर्माधर्मौ सितासितौ। जीवदानादिकैर्मन्त्रैर्गायत्र्याद्यैश्च सामभिः॥ आमंत्र्य पू
जयेद्गन्धैः कुसुमैश्च सितासितैः। अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन मृत्पिण्डान्तरितौ ततः॥ समौ कृत्वा नवे कुम्भे स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ। ततः कु
म्भात् पिण्डमेकम्प्रगृह्णीतानुयाचितः। धर्मे गृहीते शुद्धः स्यात् संपूज्यश्च परीक्षकैरिति। जीवदानादिकैर्मन्त्रैर्मा प्रगामयथो वय
मित्यादि स्वतन्त्रपठितच्छन्दोमन्त्रैः अन्यैर्वा आगमोक्तैः प्राणप्रतिष्ठामन्त्रैरित्यर्थः॥ ते च शारदातिलके उक्ताः॥ पाशांकुशपट शक्ति
र्वाणी विन्दुविभूषितः। पाद्याः सप्तसकारान्ताः व्योमसर्व्येंदुसंयुतम्॥ तदन्तो हंसमन्त्रः स्यात्ततो मुख्यपदम्भवेत्। प्राणा इति व
देत् पश्चादिह प्राणास्ततः परम्। अमुष्य जीव इह तु स्थितो मुख्यपदम्भवेत्। सर्वेन्द्रियाण्यमुष्यान्ते वाङ्मनश्चक्षुरन्ततः। श्रो
त्रघ्राणपदे प्राणा इहागत्य सुखं चिरम्। तिष्ठन्त्वग्निवधूरन्तो प्राणमन्त्रोयमीरितः। प्रत्यमुख्य पदात्पूर्वं पाशाद्यानि प्रयोजयेत्
। प्रयोगेषु समाख्यातः प्राणमन्त्रो मनीषिभिरिति॥ इति धर्मजविधिः॥७॥ अथ शपथविधिः। तत्र मनुः। महर्षिभिश्च देवैश्च
कार्य्यार्थं शपथाः कृताः। वसिष्ठश्चापि शपथं शपथे यवनेन्द्रपइति॥ नारदोपि। शपथा अपि देवानामृषीणां च महात्मनां। व
सिष्ठः शपथं लेभे यातुधाने तु शङ्कितः॥ महर्षयस्तथेन्द्रश्च पुष्करार्थे निवोधिताः। शेपुः शपथमव्यग्राः परस्परविशुद्धये इति॥
शपथे विशेषमाह। मनुः। सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः। गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैरिति। व्याख्यात
मेतत् पूर्वमेव। बृहस्पतिरपि। सत्यवाहनशस्त्राणि गोबीजकनकानि च। देवब्राह्मणपादांश्च पुत्रदारशिरांसि च॥ एते च श
पथाः प्रोक्ताः मुनिभिः स्वल्पकारणा इति। पुत्रदारादीनां शिरःस्पर्शः कार्यः। तथा च मनुः। पुत्रदारस्य चाप्येनं शिरांसि स्पर्श
येत् पृथक् इति। स्पर्शनञ्च दक्षिणकरेण कुर्यात्। तथा च कात्यायनः॥ यत्रोपदिश्यते कर्म कर्त्तुरंगं न तूच्यते। दक्षिणस्तत्र वि
ज्ञेयः कर्मणां पारगः कर इति। शपथे कृते कियता कालेन शुद्धिरवधारणीयेत्याकांक्षायां शुद्धिप्रकारमाह स एव। आ चतुर्दश
कादह्नो यस्य नो राजदैविकम्। व्यसनं जायते घोरं स ज्ञेयः शपथे शुचिरिति। व्यसनमापत् घोरं अतिपीडाकरम्। अल्प

स्वशरीरधर्मत्वात् । तच्च प्रागुक्तरोगादिस्त्वाह्लोदिवसस्ययोयश्चतुर्दशभागस्तस्मादर्वाग्व्यसनंनजायते सशपथेशुचिरित्यर्थः । कर्त्तव्यस्यशपथस्यस्वल्पविषयत्वेनवक्तुर्वधेरनुचितत्वात् । यमिद्धोनदहत्यग्निरापोनोन्मज्जयन्तिच । नचार्त्तिमृच्छतिक्षिप्रं सज्ञेयःशपथेशुचिरिति ॥ मनुनाशीघ्रमेवशुचेरभिधानाच्चमिथ्याशपथकरणेदोषमाहयमः । कृत्वामृषातुशपथंकीटस्यवधसंयुतम् । अन्हतेनचयुज्येतवधेनचतथानरः ॥ तस्मान्नशपथंकुर्यान्नरोमिथ्यांवधेप्सितमिति । कीटस्येतियज्जंतुवधेऽल्पदोषस्तस्योपलक्षणम् ॥ तेनात्यन्तानुपयुक्तकीटादीनामपिवधसंयुक्तःशपथोऽनर्थहेतुःतद्वधपापेनमृषाशपथकर्तायुज्यत इत्यर्थः । यत्तुस्मृतितत्वेप्राणिमात्रोपलक्षणमित्युक्तम् । तदयुक्तंब्राह्मणादीनाम्प्राणित्वेनसंग्रहान्मिथ्याशपथकरणेतद्वधदोषजनितप्रसङ्गात् । मनुरपि । नवृथाशपथंकुर्य्यात्स्वल्पेप्यर्थेनरोबुधः । वृथाहिशपथंकुर्वन्प्रेत्यचेहचनश्यतीति । अत्रशपथानामपिदिव्यत्वात्तुपवासादिसाधारणदिव्यविधिरत्रातिदेष्टव्यः । यत्तुस्मृतितत्वव्यवहारचिन्तामणिकाराभ्यांशपथानान्दिव्यभेदेनोपन्यासाद्घटादिमध्येपरिगणनाभावाच्चनदिव्येतिकर्त्तव्यतयात्रातिदेशइत्युक्तम् । तदप्यसत् । पूर्वंनारदादिवचनैःशपथानामपिदिव्यत्वस्योक्तत्वात् । घटादिपरिगणनवाक्यस्योपलक्षणत्वेनव्याख्यातत्वाच्च । किञ्चतदुक्तदिव्यलक्षणस्यापिसत्वाच्चतयापितेषान्दिव्यत्वमङ्गीकर्त्तव्यम् ॥ अन्यथातल्लक्षणमव्याप्तंस्यात्तस्मात्शपथानामपिदिव्यत्वाद्दस्यैवदिव्यधर्मातिदेशइत्यलम् ॥ इतिशपथविधिःसमाप्तः ॥ इतिश्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमञ्जरीधिमञ्जरीनीराजितचरणकमलश्रीमन्महाराजाधिराजप्रतापरुद्रतनूजश्रीमन्महाराजमधुकरसाहसूनुश्रीमन्महाराजाधिराजचतुरुदधिवलयवसुंधराहृदयपुण्डरीकविकासदिनकरश्रीवीरसिंहदेवोद्योजितश्रीहंसपण्डितात्मजश्रीपरशुराममिश्रसूनुसकलविद्यापारावारपारीणधुरीणजगद्दारिद्र्यमहागजपारीन्द्रविद्वज्जनजीवातुश्रीमन्मित्रमिश्रकृतेवीरमित्रोदयाभिधनिबन्धेव्यवहारप्रकाशेप्रमाणनिरूपणाख्यंद्वितीयम्प्रकरणम् ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥

॥वी०मि०॥ एवं लौकिकालौकिकेषु प्रमाणेषु निरूपितेषु प्रमेयाणि व्यवहारपदानि निरूप्यन्ते। तृतीये प्रकरणे तेषामुद्देशो व्यवहार
॥ व्य० ॥ भेदप्रदर्शनप्रस्तावे ऋणादानं ह्युपनिधिरित्यादिना नारदवचनेन दर्शितः। मनुरपि। तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिवि
॥ ५ ८९ ॥ क्रयः। सम्भूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च॥ वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः। क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामि
पालयोः॥ सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके। स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च॥ स्त्रीपुंधर्मो विभागश्च द्यूतमाह्व
य एव च। पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह इति। यद्यपि नारदवचने द्यूतं प्रकीर्णकं चैवेत्यष्टादश पदान्युक्तानि।
तथापि प्रकीर्णकपदेनोपयुक्तशेषाभिधानाद्राज्ञैव स्वाज्ञातिक्रमादौ परेणाकृते प्रतिवादित्वमास्थाय पर्यन्निर्णेतव्यं। यच्च ऋणादिषु
पूर्वोक्तव्यवहारपदेषु नोक्तं तत्सर्वं प्रकीर्णकमिति नारदेनैव तल्लक्षणकरणाद्व्यवहर्तृसम्बन्धनियमाभावान्मनुना प्रकीर्णक
स्य व्यवहारपदत्वानुक्तिरिति ध्येयम्। द्यूताह्वययोस्तु अप्राणिपाशादिकृतत्वप्राणिमल्लमेषादिकृतत्वमात्रभेदादेकपद
त्वविवक्षयाऽष्टादशसंख्योपपादनीया। अन्यथोनविंशतिसंख्यत्वापत्तेः। यथा सपणक्रीडात्वेन तयोरभेदविवक्षयैक्यमुक्त
न्तथा पारुष्यरूपेण वाग्दण्डपारुष्ययोरप्यैकविवक्षासम्भवति तथापि तत्र विवक्षितं स्वतन्त्रेच्छस्य पर्य्यनुयोगानर्हत्वात् मनु
नाद्विवचनप्रयोगान्नारदादिनिबन्धनेषु पृथगुद्देशाच्च न तु पारुष्यद्वयस्य वक्ष्यमाणसाहसविशेषत्वात्पदान्तरत्वोक्तिरयुक्तास
स्यम्। बलावष्टम्भेन क्रियमाणस्य तस्य साहसत्वं छलेन तस्य तु साहसलक्षणाभावात्पदान्तरत्वम्। तथा चाह नारदः। तस्यैव
भेदः स्तेयं स्याद्विशेषस्तत्र तूच्यते। आधिः साहसमाक्रम्य स्तेयमाधिश्छलेन तु। तस्येति पूर्वोक्तं साहसं परामृष्टं आधिरर्थाह
रणद्वारा क्रियमाणः परस्य मानसंक्लेशः। पुंस्याधिर्मानसी व्यथेति कोशात्। स आक्रम्य बलावष्टम्भेन विधीयमानः साहस
मित्युच्यते। छलेन तु विधीयमान आधिः। स्तेयमित्युच्यत इत्यर्थः। नन्वनेन स्तेयस्य साहसाङ्गे दे पृथगुद्दिष्टस्य पारुष्यद्वयस्य
सुतरान्ततः सत्त्वेन तुं शक्यइत्यभिप्रायेण नारदस्य तदुक्तं संग्रहकारेणापि। मनुष्यमारणादीनि कृतानि प्रसभं यदि। साह

सानीतिकथ्यन्तेयथाख्यान्यन्यथापुनः। अन्यथापुनर्यद्द्रुप्रसभंकृतानितदायथाख्यानिस्वस्वाख्यानिस्तेयस्त्रीसंग्रहणवाक्या
रुष्यदण्डपारुष्यसंज्ञकानिभवन्तीत्यर्थः। अतएवमनुनास्तेयस्त्रीसंग्रहणेअपिव्यवहारपदत्वेनसाहसात्पृथगुद्दिष्टे। ना
रदेनतुतयोःप्रायेणलोकेच्छलेनैवक्रियमाणत्वात्पदान्तरत्वंस्फुटमित्यनुक्त्वासाहसत्वमस्फुटयतितदेवोक्तम्। वाक्पारुष्यदण्ड
पारुष्ययोस्तुविपरीतम्। प्रायेणतेप्रसभमेवक्रियमाणेलोकेदृश्येते। छलेनतुतयोःकरणंसाहसभेदापादकमस्फुटमिति
तद्व्यक्तीकरणापत्तेरेवसाहसात्पृथगुपदिष्टे। अतएवतेनाप्राणिप्राणिकृतत्वविशेषापुरस्कारेणसमाह्वयोपिद्यूतत्वेनैवोद्दिष्ट
इतिध्येयम्। यद्यप्युपनिधिनिक्षेपयोरपितत्प्रकरणवक्ष्यमाणरीत्यावान्तरभेदोस्तितथापितमविवक्षितत्वान्मनुनारदाभ्यां
पर्यायत्वेनैवद्वयंविवक्षितं। एतयैवदिशास्मृत्यन्तरयोरप्यविरोधऊह्नेयः। एवंव्यवहारपदानाम्प्रातिस्विकानिलक्षणानितद
वान्तरभेदाश्चतत्रतत्स्थानेव्यक्तीकरिष्यामः। बृहस्पतिः। पदान्यष्टादशैतानिधर्मशास्त्रोदितानितु। मूलंसर्वेविवादानांये
विदुस्तेपरीक्षकाइति। यत्तुनारदेनएषामेवप्रभेदोन्यःशतमष्टोत्तरंस्मृतम्। क्रियाभेदान्मनुष्याणांशतशाखोनिगद्यतइत्यु
क्तम्। यच्चकात्यायनेनअष्टादशक्रियाभेदाद्भिन्नान्यष्टसहस्रशइति। तत्रक्रियाभेदात्साध्यभेदादित्यर्थः। तद्द्वयमप्यवान्त
रभेदभूयस्त्वाभिप्रायेणप्रकीर्णप्रकारप्राचुर्याभिप्रायेणचेत्यष्टादशत्वाविघातः। अतएवाष्टोत्तरशतसंख्यत्वाष्टोत्तरसहस्रसं
ख्यत्वयोरपिनारदकात्यायनोक्तयोःप्रकारभूयस्त्वमात्रपरत्वादविरोधइतिव्यवहारपदानामुद्देशः॥ ● ॥ एषांसामान्यल
क्षणंतुस्मृत्याचारव्यपेतेनेत्यादियोगीश्वरवचनेनव्यवहारसामान्यलक्षणप्रस्तावप्रदर्शितेनप्रकटितम्। व्यवहारस्यचतुष्पा
द्व्यवहारस्यपदम्विषयइतियोगव्युत्पत्त्यापितदेवपर्यवस्यति। यत्तुबृहस्पतिना। पदाङ्गसहितस्त्वेषव्यवहारःप्रकीर्तितः। वि
वादकारणान्यस्यपदानिशृणुताऽधुनेति। विवादकारणत्वंलक्षणमुत्तरमपिविषयस्यापिकारणत्वादविरुद्धमितिअथक्रमशःऋद
णादानादीनिअष्टादशव्यवहारपदानिनिरूपयिष्यताप्रथमन्तावत्ऋणाख्यमाद्यंपदन्निरूप्यते। तत्रबृहस्पतिः। पदाङ्गस

हितस्तेषव्यवहारःप्रकीर्त्तितः। विवादकारणान्याहपदानिशृणुतानितु। ऋणादानोद्धृहादीनिद्युताह्वानान्तिकानिच। क्रमशःसम्प्रवक्ष्यामिक्रियाभेदांश्चतत्वतइति॥ तस्यसप्तविधत्वंदर्शयन्स्वरूपमाह। नारदः। ऋणान्देयमदेयञ्चयेनयत्रयथा चयत्। दानग्रहणधर्माश्चऋणादानमितिस्मृतिमिति। तत्राधमर्णोपञ्चविधम्। ईदृशमृणंदेयंईदृशमदेयं। अनेनाधिकारिणादेयम्। अस्मिन्समयेदेयम्। अनेनप्रकारेणादेयमिति। उत्तमर्णोद्विविधन्दानविधिरादानविधिश्चेति। एवंसमुदितं सप्तप्रकारंयस्मिन्विवादविषयेतदृणादानाख्यव्यवहारपदमित्यर्थः। तत्रेतरेषान्दानविधिपूर्वकत्वादादानविधिरुच्यते। तत्र बृहस्पतिः॥ परिपूर्णंगृहीत्वाधिंबन्धंवासाधुलग्नकम्। लेख्यारूढंसाक्षिमद्वाऋणन्दद्याद्धनीसदेति। परिपूर्णंसवृद्धिकमूलद्रव्यपर्याप्तम्। आधिर्बन्धकम्। तद्विषयेविशेषोग्रेवक्ष्यते। नन्वाधिबन्धयोरेकार्थत्वेनलोकप्रसिद्धत्वात्कथंबन्धंवेत्युक्तिरित्याशंक्याहतत्रविवक्षितम्बन्धशब्दस्यार्थमाह। नारदः। निक्षेपोमित्रहस्तस्थोबंधोविश्वासकःस्मृतइति। उत्तमर्णस्य विश्वासहेतुस्सन्मित्रहस्तस्थोनिक्षेपएवबन्धशब्देनोच्यतइत्यर्थः। तत्रापिविशेषोग्रेवक्ष्यते। लग्नकःप्रतिभूः। तथाचायमर्थः॥ उत्तमर्णःपरिपूर्णमाधिंबन्धंवासमीचीनलग्नकंवाधमर्णहस्तलिखितंसाक्षियुक्तंवापत्रंगृहीत्वाऋणन्दद्यादिति। ऋणशब्दसमानार्थकस्यकुसीदशब्दार्थप्रदर्शनव्याजेनतत्प्रयोजनमाहनारदः। स्थानलाभनिमित्तंयद्दानग्रहणमिष्यते। तत्कुसीदमितिज्ञेयन्तेनवृत्तिःकुसीदिनामिति। स्थानंमूलधनस्यावस्थितिःलाभोवृद्धिः। तन्निमित्तन्तत्प्रयोजनमित्यर्थः। कुसीदशब्दस्यावयवार्थन्दर्शयति। बृहस्पतिः॥ कुत्सितात्सीदतश्चैवनिर्विशंकैःप्रगृह्यते। चतुर्गुणंवाष्टगुणंकुसीदाख्यमृणान्ततः। कुत्सितात्सीदतइत्येतेधमर्णविशेषणे। वृद्धिप्रकारान्सएवाह। वृद्धिश्चतुर्विधाप्रोक्तापञ्चधान्यैःप्रकीर्त्तिताः। षड्विधान्यैस्समाख्यातातत्वतस्तांविबोधतइति। षड्विधामेइतिक्वचित्पाठःतत्रमेमते। तान्प्रकारान्सएवाह। कायिकाकालिकाचैव चक्रवृद्धिरतोपरा। कारितासशिखावृद्धिर्भोगलाभस्तथैवचेति। एतेषांस्वरूपमाह। कायिकाकर्मसंयुक्तामासग्राह्या

नुकालिका । वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिःकारिताचर्णिनाकृता ॥ प्रत्यहंगृह्यतेयातुशिखावृद्धिस्तु सा स्मृता । गृहात्तोषःफलंक्षेत्रा
द्भोगलाभःप्रकीर्त्तितइति ॥ कायिकाकर्मसंयुक्तायत्रबन्धकीकृतस्यगवाश्वादेर्दोहनवाहनादिकङ्कर्मवृद्धित्वेनपरिकल्पित
न्तत्रसाकायिकेत्यर्थः । तथाचव्यासः । दोह्यवाह्यकर्मयुताकायिकासमुदाहृतेति । मदनरत्नेतुभोग्याधितयास्थापितस्यगो
दोहनवाहनादिकर्मरूपैर्भोगस्तत्सहिता यावृद्धिःसाकायिकेत्युक्तम् । मासग्राह्यातुकालिका । प्रतिमासंलभ्यायावृद्धिःसा
कालिकेत्यर्थः । प्रतिमासंस्रवन्तीयावृद्धिःसाकालिकामतेतिनारदवचनात् । वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः । वृद्धेरपिप्रतिमासंमू
लत्यभावेनपुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरित्यर्थः । वृद्धेरपिपुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृतेतिनारदवचनात् । कारिताचर्णिनाकृता । चर्ट
णिनाऽधमर्णेनस्वेच्छयाकृतावृद्धिःकारितेत्यर्थः । वृद्धिःसाकारितानामयर्णिकेनस्वयंकृतेतिनारदवचनात् । अधमर्णका
रिताचैववृद्धिर्देयानोत्तमर्णकारिता । तथाचबृहस्पतिः । चर्टणिकेनतुयावृद्धिरधिकासम्प्रकल्पिता । आपत्कालकृतानित्यंदा
तव्यासानुकारिता । अन्यथाकारितावृद्धिर्नदातव्याकथञ्चनेति । उत्तमर्णप्रलोभनार्थंआपत्कालेशास्त्रोक्तादधिकास्वयङ्कल्पि
ताकारितायासावृद्धिर्दातव्यानपुनरेवंविधाधनिकेनकारितादातव्येत्यर्थः । प्रत्यहंगृह्यतेयातुशिखावृद्धिस्तुसास्मृता । प्रति
दिनलभ्यात्मशिखासादृश्याच्छिखावृद्धिरितिव्यपदिश्यतइत्यर्थः । किंपुनःशिखासादृश्यंवृद्धेरित्याकांक्षायांबृहस्पतिरेवाह
। शिखेववर्द्धतेनित्यंशिरश्छेदान्निवर्त्तते । मूलेदत्तेतथैवैषाशिखावृद्धिस्तुसास्मृतेति । प्रत्यहंगृह्यतइतिअधमर्णप्रतिश्रुतदि
नसंख्ययावृद्धिग्रहणकालोपलक्षणम् । तथाचकात्यायनः । प्रतिकालन्ददात्येवशिखावृद्धिस्तुसास्मृतेति । गृहात्तोषःफलं
क्षेत्राद्भोगलाभःप्रकीर्त्तितः । बन्धकीकृताद्गृहान्निवासादिजनितःसन्तोषः । क्षेत्रात्सस्यादिफलञ्चभोगलाभाख्योवृद्धिप्रका
रइत्यर्थः । गृहक्षेत्रग्रहणंस्थावरात्मकभोग्याधेरुपलक्षणार्थम् । अतएवकात्यायनः । आधिभोगस्त्वशेषोयोवृद्धिस्तुपरि
कल्पितः । प्रयोगेयत्रचैवंस्यादाधिभोगःसउच्यतइति । यस्मिन्नृणादानप्रयोगेस्थावराधित्वेनपरिकल्पितायावृद्धिस्तत्रसा

वृद्धिराधिभोगइत्युच्यतइत्यस्यार्थः । अपरार्केदौगृह्यान्सोमःशतदःक्षेत्रादितिपाठः । सोमोभाण्डकइतिकल्पतरौ ॥
शतदःशस्यादिफलम् । वृद्धेःपरिमाणन्दर्शयतिमनुः । वसिष्ठविहितांवृद्धिंसृजेद्वित्तविवर्द्धिनीम् । अशीतिभागंगृह्णी
यान्मासाद्वार्धुषिकःशतेइति । निष्कशतेप्रयुक्तेमासस्यसपादनिष्कपरिमितांवृद्धिंवार्धुषिकोवृध्यर्थंगृह्णीयादित्यर्थः
एतत्सम्बन्धकविषयम् । अतएवयाज्ञवल्क्यः । अशीतिभागोवृद्धिःस्यान्मासिमासिसबन्धके । वर्णक्रमाच्छतंद्वित्रिचतुःप
ञ्चकमन्यथेति ॥ सबन्धकेप्रयुक्तस्यद्रव्यस्याशीतितमोभागोवृद्धिःपणशतेप्रयुक्तेसपादःप्रतिमाससम्बर्द्धतइत्यर्थः । अन्य
थाबन्धकराहित्येवर्णक्रमात्ब्राह्मणादिवर्णक्रमेणद्वित्रिचतुःपञ्चकंशतन्धर्म्यंभवति । द्वौवात्रयोवाचत्वारोवाइतिद्वित्रिचतुः
पञ्चाअस्मिन्शतेवृद्धिर्दीयतेइतिद्वित्रिचतुःपञ्चकंशतं । तदस्मिन्वृद्ध्यायतलाभशुल्कोपदादीयतइतिकन । तथाचायमर्थः
र्थः । बन्धकरहितेपणशतम्प्रतिमासंब्राह्मणात्पणद्वयंक्षत्रियात्पणत्रयंवैश्यात्पणचतुष्टयंशूद्रात्पणपञ्चकंग्राह्यम् । यत्तु
मनुनोक्तम् । द्विकंशतंवागृह्णीयात्सतान्धर्ममनुस्मरन्निति तद्व्यवस्थितविकल्पविषयम् । अतएवव्यासः । सम्बन्धेभागआशी
तःषष्ठोभागःसलग्नके । निराधानेद्विकशतंमासलाभउदाहृतइति । सम्बन्धेआधिसहिते । आशीतःअशीततमः । षष्ठः
षष्ठितमः । सलग्नकःप्रतिभूः । निराधानेबन्धकरहिते । आधानग्रहणम्प्रतिभुवोरप्युपलक्षणम् । कल्पतरौसाष्टभागइति
पठित्वासलग्नकेअशीततमोभागः । स्वकीयाष्टमभागसहितोमासवृद्धिरित्युक्तम् । द्विकन्त्रिकञ्चतुष्कञ्चपञ्चकञ्चशतंस
मम् । मासस्यवृद्धिंगृह्णीयाद्वर्णानामनुपूर्वशइति ॥ द्विकंद्वौवृद्धिर्दीयतेयस्मिन्मूलधनेतत्तथा । एवंत्रिकाद्यपिसममा
चम्प्राप्यनाधिकम् । विष्णुरपि । अथोत्तमर्णोधमर्णाद्वाथादत्तमर्थंगृह्णीयात् । द्विकन्त्रिकञ्चतुष्कंपञ्चकंशतंवर्णानुक्रमे
णप्रतिमासमिति । अधमर्णविशेषेप्याहयाज्ञवल्क्यः । कान्तारगास्तुदशकंसामुद्राविंशकंशतमिति । ऋणंगृहीत्वाकान्तारंम
हावनन्तद्गच्छन्तीतिकान्तारगाःदुर्गस्थलगन्तारोवस्त्रादिक्रयकारिणः । पणशतस्यदशकम्प्रतिमासन्दशपणान्दद्युरित्युत्तर

वाक्यस्यस्यानुषङ्गः । समुद्रंतरन्तीतिसामुद्राःसमुद्रगन्तारःप्रतिमासंविंशकंशतन्दद्युरित्यर्थः । कारितायान्तुनियमङ्ग्या
ह । सएव । दद्युर्वांसकृतांवृद्धिंसर्वेसर्वासुजातिष्विति । सर्वेंब्राह्मणादयोधमर्णाःसबन्धकेऽबन्धकेवासर्वासुजातिषूत्तमर्ण
भूतासुस्वयमङ्गीकृतांवृद्धिन्दद्युरित्यर्थः ॥●॥ द्रव्यविशेषेवृद्धिविशेषमाहसएव । सन्ततिस्तुपशुस्त्रीणांरसस्याष्टगुणापरा ।
वस्त्रधान्यहिरण्यानाञ्चतुस्त्रीद्विगुणापरेति । पशुस्त्रीणांमहिषीस्त्रीणांप्रभृतीनांवृद्ध्यर्थम्प्रयुक्तानान्तदीयासन्ततिरेववृद्धिः ।
रसस्यघृतादेरष्टगुणा । वस्त्राणाञ्चतुर्गुणाधान्यानान्त्रिगुणा । हिरण्यानांद्विगुणापरेतिप्रत्येकंसंवध्यते । पराऽपरमा । अतःप
रमधिकावृद्धिर्नास्तीत्यर्थः । नचगवादीनांवृद्धत्वेनदानन्नसम्भवतीतिवाच्यम् । तत्पोषणाद्यशक्तस्यतत्पुष्टिसन्तत्याद्यर्थिनो
दानसंभवात् । ग्रहणान्तुक्षीरवाहनसेवाद्यर्थिनः । वृहस्पतिरपि । हिरण्येद्विगुणावृद्धिस्त्रिगुणावस्त्रकुप्यके । धान्येचतुर्गुणा
प्रोक्ताशदवाह्यलवेषुच । उक्तापञ्चगुणाशाकेबीजेक्षैवषड्गुणास्मृता । लवणस्नेहमद्येषुवृद्धिरष्टगुणामता । गुडेमधुनिचै
वोक्ताप्रयुक्तेचिरकालिकेइति ॥ कुप्यंत्रपुसीसकादिकं । शदःक्षेत्रफलम् । तच्चगोवलीवर्दन्यायाद्धान्यव्यतिरिक्तम्पुष्पमूल
फलादिकम् । वाह्योऽश्वादिः । लवोमेषोर्णाचमरीकेशादिः । अत्रचिरकालशब्देनप्रतिश्रुतायाःअशीतिभागायाःवृद्धे
र्यस्मिन्समयेद्वैगुण्यादिप्रापकत्वम्भवति । ततोऽधिकस्ततोऽधिकःकालोगृह्यते । यत्तुधान्येशदेलवेवाह्येनेत्यादिमनुनो
क्तन्तत्प्रत्यर्पणसमयेसमृद्धाधमर्णविषयम् । षाड्गुण्यनिषेधपरमितिमदनरत्ने । यत्तुवसिष्ठवचनम् । द्विगुणंहिर
ण्यन्त्रिगुणन्धान्यन्धान्येनैवरसाव्याख्याताः । पुष्पमूलफलानिचतुलाधृतमष्टगुणमितितत्त्रिगुणमेवधान्यादिकन्दातव्यमि
तियच्चदेशेस्थितिस्तद्विषयम् । दरिद्राधमर्णविषयंवा । एवमन्यत्रापिन्यूनाधिकपरमवृद्धिप्रतिपादकानिवचनानिदेशवि
शेषविषयतयादरिद्रादिविषयतयावाव्यवस्थापनीयानि । व्यासोपि । वदन्त्यष्टगुणान्कालेमद्यस्नेहरसासवानितिस्ने । ह
स्तैलादिः । रसक्षीरादिः । कात्यायनोपि । तैलानाञ्चैवसर्वेषांमद्यानामथसर्पिषाम् । वृद्धिरष्टगुणाज्ञेयागुडस्यलवण

स्यचेति । विष्णुरपि । हिरण्यस्यद्विगुणावृद्धिस्त्रिगुणावस्त्रस्यधान्यस्यचतुर्गुणारसस्याष्टगुणासन्ततिस्त्रीपशूनामितियासो
पि ॥ शाकपाषाणवीजेक्षौयद्गुणापरिकीर्त्तितेति । वशिष्ठोपि । वज्रमुक्तिप्रवालानांहेम्नश्चरजतस्यच । द्विगुणात्विष्यतेवृ
द्धिःकृतकालानुसारिणीति । शुक्तिशब्देनात्रमुक्ताफलंलक्ष्यते । वज्रसाहचर्य्यात् । अतएवकात्यायनः । मणिमुक्ताप्रवाला
नांसुवर्णरजतस्यच । तिष्ठतिद्विगुणावृद्धिःफलकैटाविकस्यचेति । कैटङ्कीटोद्भवम् । पट्टसूत्रादि । आविकङ्कंबलादि
कम् । वसिष्ठोपि । ताम्रायःकांस्यरीतीनांत्रपुणःसीसकस्यच । त्रिगुणातिष्ठतेवृद्धिःकालाचिरकृतस्यिति । रीतिरारकू
टम् । देशभेदेनपरांवृद्धिन्दर्शयतिनारदः ॥ ऋणानांसार्वभौमोयंविधिवृद्धिकरःस्मृतः । देशाचारस्थितिस्त्वन्यायत्रर्णमत्र
तिष्ठते । द्विगुणन्त्रिगुणञ्चैवतथान्यस्मिंश्चतुर्गुणं । तथाष्टगुणमन्यस्मिन्देशेऽवतिष्ठतइति । यत्रवृद्धिविशेषोनश्रूयतेत
त्रद्विगुणैवयाह्येत्याहविष्णुः । अनुक्तानांद्विगुणेतिअयञ्चद्वैगुण्यादिरूपोवृद्ध्युपरमः । सकृत्प्रयोगेसकृदाहरणेवेदितव्यःत
थाचमनुः । कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यन्नात्येतिसकृदाहितेति । उपचयार्थंप्रयुक्तन्द्रव्यंकुसीदंतस्यवृद्धिःकुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यन्नात्ये
तिनातिक्रामति । यदिसकृदाहितासकृत्प्रयुक्तापुरुषान्तरसंक्रमणादिनाप्रयोगान्तरकरणेनतस्मिन्नेववापुरुषेरेकसेकाभ्यां
प्रयोगान्तरकरणेद्वैगुण्यमतिक्रम्यपूर्ववद्वर्द्धतएवेत्यर्थः । द्वैगुण्यग्रहणात्त्रैगुण्यादीनामुपलक्षणम् । सकृदाहृतेतिपाठे
यदिप्रतिमासम्प्रतिवत्सरंवानगृह्यतेकिन्तुसकृद्गृह्यतेतदाद्वैगुण्यन्नातिक्रामतीत्यर्थः । गौतमोपि । चिरस्थानेद्वैगुण्यम्प्रयो
गस्येति । प्रयोगस्येत्येकवचननिर्द्देशात्प्रयोगान्तरकरणेद्वैगुण्यातिक्रमःचिरस्थानइतिनिर्द्देशात्शनैश्शनैर्वृद्धिग्रहणेद्वैगु
ण्यातिक्रमोभवतीतिसूचितम् । उक्तस्यवृद्ध्युपरमस्यक्वचिद्द्रव्यविशेषेऽपवादमाहबृहस्पतिः । तृणकाष्ठेष्टकासूत्रकिण्व
चर्मास्थिवर्म्मणाम् । हेतिपुष्पफलानाञ्चवृद्धिस्तुननिवर्त्ततइति । किण्वंसुराद्रव्योपादानकारणभूतोमलविशेषः । च
र्मशरादिनिवारकःफलकःसुराद्रव्योपादानकारणञ्चर्महरकमित्यपराकेंवर्मकवचम् । हेतिसुरायुधम् । पुष्पफलयोर्वृ

द्धिरनिवृत्तिः । प्रतिदानवेलायामत्यंतसमर्थोधमर्णाविषयादेशविशेषविषयावावेदितव्या। अन्यथाचिगुणावृद्धिप्रतिपा
दकव्यासवचनविरोधःस्यात्। विष्णुरपि । किरावकार्पासस्त्रूत्रवर्मचर्मायुधेष्टकाङ्गारावामक्षयेति । कार्पासेतुषड्गुणावृ
द्धिविधायकव्यासवचनविरोधःपूर्ववत्परिहरणीयः । वसिष्ठोपि । दन्तचर्मास्थिशृङ्गाणांमृन्मयानान्तथैवच । अक्षयावृद्धि
रेतेषाम्पुष्पमूलफलस्यचेति ॥ अक्षयामूलप्रतिपादनाभावेशतगुणापिवर्द्धतएवेत्यर्थः । शिखावृद्ध्यादीनामनुपरममाह । वृ
हस्पतिः । शिखावृद्धिङ्कायिकाञ्चभोगलाभन्तथैवच । धनीतावत्समादद्याद्यावन्मूलन्नशोधितमिति ॥ नशोधितन्नप्रतिदत्तमृ
णिकेनेत्यर्थः । क्वचिदनङ्गीकृतापिवृद्धिर्भवतीत्याहविष्णुः । योगृहीत्वाऋणंपूर्वंश्वोदास्यामीतिसामकम् । नदद्याल्लोभतः
पश्चात्तदहाद्वृद्धिमाप्नुयादिति । श्वइतिप्रतिश्रुतस्यप्रतिदानकालावधेरुपलक्षणम् । सममेवसामकंअवृद्धिकमितियाव
त् । योऽमुकस्मिन्दिनेसममेवाहन्त्वदीयन्धनन्दास्यामीतिप्रतिज्ञायऋणंगृहीत्वापश्चाल्लोभाद्विलंवंकुर्यात्सोवधिदिनमारभ्य
वृद्धिन्दद्यादित्यर्थः । कालावध्यनङ्गीकारेणगृहीतस्यधनस्यषण्मासादूर्ध्वंवृद्धिर्भवतीत्याहनारदः । नवृद्धिःप्रीतिदत्तानां
स्यादनाकारिताक्वचित् । अनाकारितमप्यूर्ध्वंवत्सरार्द्धाद्विवर्द्धतइति । अनाकारितावनङ्गीकृताप्रीतिदत्तानाम्प्रतियाचन
प्रतिदानदिननिर्देशशून्यानामितिशेषः । अनाकारितेत्यादेरयमर्थः । वृद्धिमकृत्वागृहीतमपिषण्मासादूर्ध्वंप्रीतिदत्तंवृ
द्धिंप्राप्नोतीति । प्रतियाचितस्यप्रतिदत्तस्यादानेवृद्धिविशेषमाह । कात्यायनः । प्रीतिदत्तन्नवर्द्धेतयावन्नप्रतियाचितम् । या
च्यमानमदत्तञ्चेद्वर्द्धतेपञ्चकंशतमिति । पञ्चकम्पञ्चाधिकम् । प्रतियाचनदिनमारभ्यप्रणाशतस्यपणपञ्चकम्प्रतिमासंवर्द्धत
॥ ८९ ॥ इत्यर्थः । याचितकंगृहीत्वाअप्रतिदायैवदेशान्तरगमनेविशेषमाहकात्यायनः । योयाचितकमादायतमदत्त्वादिशंव्रजेत् ।
॥ ९० ॥ ऊर्द्ध्वंसंवत्सरात्तस्यतद्धनंवृद्धिमाप्नुयादिति । एतच्चप्रतियाचितविषयम् । प्रतियाचितेयाचितकमदत्त्वायदिदेशान्तरङ्गच्छ
॥९१।९२॥ तितदाविशेषमाहसएव । कृत्वोद्धारमदत्त्वायोयाचितस्तुदिशंव्रजेत् । ऊर्द्ध्वंमासत्रयात्तस्यतद्धनंवृद्धिमाप्नुयादिति । कृ

त्वोद्धारं याचितकं गृहीत्वा याचितो प्यदत्वेत्यन्वयः । देशान्तरगमनाभावे तु याचितकालादारभ्य याचितकस्य वृद्धिविशेषमाह स एव । स्वदेशे ऽपि स्थितो यस्तु न दद्याद्याचितः क्वचित् । तन्ततो कारितां वृद्धिमनिच्छन्तञ्च दापयेदिति । ततः प्रतियाचनकालादारभ्येत्यर्थः । एतत्कञ्चिदवधिमपरिकल्प्य याञ्चा प्राप्तेज्ञेयम् । अवधिस्वीकृत्य तदतिक्रमे त्वतिक्रमदिनमारभ्य तद्धनस्य वृद्धिर्ज्ञेया । तदह्नाद्वृद्धिमाप्नुयादितिन्यायसाम्यात् । गृहीतपण्यो मूल्यमनर्थदेशान्तरगमने वृद्धिविशेषमाह । पण्यं गृहीत्वा यो मूल्यमदत्त्वैव दिशं व्रजेत् । ऋतुत्रयस्योपरिष्टात्तद्धनं वृद्धिमाप्नुयादिति ॥ एतच्चाप्रतियाचितविषयम् । प्रतियाचने त्वेतस्य निक्षिप्तवृद्धिशेषयोश्च तद्दिनमारभ्य प्रतिमासं शतेपञ्चकं वर्द्धतइत्यप्याह स एव । निःक्षिप्तं वृद्धिशेषञ्च क्रयविक्रय एव च । याच्यमानमदत्तञ्चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतमिति ॥ नन्वकृतायां वृद्धौ परिमाणविशेषस्यानुक्तेः किम्परिमाणं ग्राह्यमिति चेत् । अशीतिभागो वृद्धिः स्यादित्यादि याज्ञवल्क्याद्युक्तपरिमाणं ग्राह्यमिति ब्रूमः । अत एव विष्णुः । वृद्धिन्दद्युर्वत्सरातिक्रमे यथाभिहितामिति । वत्सरातिक्रमइति यत्र यदतिक्रमे वृद्धिरुक्ता तस्योपलक्षणम् । यथाभिहितान्धर्मशास्त्रइति शेषः । धर्मशास्त्रे यथोक्तान्तथाविधामित्यर्थः । ननु यथाभिहितामित्यस्यार्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरेण मध्यस्थेन वाभिहितान्दद्यादित्यर्थः । कस्मान्न भवतिश्चनिप्रसङ्गापत्तेः । कृतानुसारादधिकाव्यतिरिक्तान सिद्ध्यति । कुसीदपथमाहुस्तम्पञ्चकं शतमर्हतीति मनूक्तेश्च । अस्यार्थः । शास्त्रविधिनियमितशास्त्रकृतवृद्ध्यनुसारेयो वृद्धिग्रहणो लौकिकानां समाचारः सकृतानुसारः तस्मादधिका वृद्धिरुत्तमर्णादेरकृतवृद्धौ न सिद्ध्यति यतः सा व्यतिरिक्ता धर्मशास्त्रबाह्या । अत एव कुसीदपथमाहुस्तन्न धर्मपथमिति । पञ्चकं शतमर्हतीति प्रतियाचितविषयमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । पूर्वोक्ताच्छास्त्रानुसारादधिकाऽधमर्णेनाकृता वृद्धिर्न सिध्यति । यतः कुसीदपथमाहुस्तम् । यदानु व्यवहारावष्टम्भादुत्तमर्णोऽधिकमधमर्णेनाकारितं लाभमिच्छति तदा ब्राह्मणे पञ्चकं शतं गृहीतुमर्हतिन ततोऽधिकमधमर्णाकारितमित्यर्थमाह रत्नाकरः । अकृतवृद्धेरपवादमाह नारदः । पण्यमूल्यं भृतिन्यासो दण्डो यश्च

प्रकल्पितः । वृथादानाक्षिकपणावर्द्धन्तेनाविवक्षिताइति । पण्यस्यवस्त्रादेर्मूल्यम् । भृतिर्वेतनम् । न्यासोनिक्षेपः । वृथादानंवेश्यादिभिःप्रतिश्रुतम् । आक्षिकपणोद्यूतद्रव्यम् । अविवक्षिताः । अत्रपण्यमूल्यस्यवृद्धेरभावोक्तिः प्रवासप्रतियाचनयोरभावेवेदितव्याः । अन्यथापूर्वोक्तकात्यायनवचनेनविरोधःस्यात् । न्यासस्यचवृद्ध्यभाववचनम्प्रतियाचनाभावे । नवृद्धिःस्त्रीधनेलाभेनिःक्षिप्तेचयथास्थिते । सन्दिग्धेप्रातिभाव्येचयदिनस्यात्स्वयंकृतेति ॥ संवर्त्तवाक्येयथास्थितमितिविशेषणोपादानाद्यत्वन्यथाकरणाभावेचज्ञातव्यम् । तथाचनिक्षिप्तंवृद्धिशेषञ्चेत्यादिपूर्वोक्तकात्यायनवचनविरोधोनेति ॥ कात्यायनोपि । वर्मणस्यासवद्यूतेपण्यमूलेचसर्वदा । स्त्रीशुल्केषुनवृद्धिःस्यात्प्रातिभाव्यागतेषुचेति । सर्वदेत्यनेनप्रतियाचनादेःपरस्तादपिवृद्धिरकृतानास्तीत्युक्तम् । यद्यपिसर्वदेतिसर्वशेषत्वात्पण्यमूल्येपिप्रतियाचनादेःपरस्तादकृतवृद्ध्युपरमःप्रतिभाति । तथापिपूर्वोक्तकात्यायनवचनविरोधायतच्छेषता सर्वदेत्यस्य । एवंचपूर्वोक्तएवपरिहारः । एवंवर्मणोपिवृद्ध्यभावोक्तिः । प्रतियाचनाभावेतथाचनतत्शेषतापि । एवञ्चनपूर्वोक्ताक्षयवृद्धिप्रतिपादकवसिष्ठादिवचनविरोधः । अन्यत्रापिवृद्ध्यभावंव्यासआह । प्रातिभाव्यम्भुक्तवन्धमगृहीतञ्चदित्सतम् । नवर्धतेप्रयत्नस्यदमःशुल्कंप्रतिश्रुतमिति । भुक्तवन्धमित्यनेनस्थापितस्यगुप्ताधेर्वस्त्रामलङ्कारादेरुपभोगेवृद्धिर्नभवत्युतीक्तम् । अतएवगौतमः । भुक्ताधिर्नवर्धतेवस्त्रालङ्कारादिरिति । अगृहीतञ्चदित्सतइतिदित्सतःप्रतिदातुमिच्छोरधमर्णादुत्तमोवृद्धिलोभादिवशान्नगृह्णातितदातस्यकृतापिवृद्धिस्तद्दिनादारभ्यनदेयेत्यर्थः । तथाचयाज्ञवल्क्यः । दीयमानंनगृह्णातिप्रयुक्तंयःस्वकन्धनम् । मध्यस्थस्थापितन्तत्स्याद्वर्द्धतेनततःपरमिति । मध्यस्थस्थापितमितिविशेषणेनाधमर्णोयदिस्वनिकटेस्थापयतितदाभवत्येववृद्धिरितितदेवम्प्रसङ्गागतासविशेषावृद्धिर्निरूपिता॥❁॥ इदानीमाधिर्निरूप्यते । तत्राधिर्नामअधमर्णेनोत्तमर्णविश्वासार्थंगृहीतद्रव्यनिमित्तंयन्निकटतेस्थाप्यतेभूषणादिसउच्यते । अधिक्रियतइत्याधिरितिव्युत्पाद्यते । तत्स्वरूपन्तद्भेदञ्चाहवृहस्पतिः । आधिर्बन्धःसमाख्यातः

स च प्रोक्तश्चतुर्विधः। जङ्गमस्थावरश्चैव गोप्यो भोग्यस्तथैव च॥ यादृच्छिकः सावधिश्च लेख्यारूढोथसाक्षिमान् इति। गोप्यो
रक्षणीयः यादृच्छिकः अकृतावधिः। सावधिः अमुकस्मिन्दिने अहमेनं मोचयिष्यामीत्येवं व्यवस्थापितः। यस्तु प्रत्या
धिरष्टविधो दर्शितस्तथापि गोप्यभोग्ययादृच्छिकसावधिरूपाणां भेदानां नानाविधाद्युपयोगितात्पर्यातिशय इति सूचयितु
श्चतुर्विधत्वोक्तिरिति स्मृतिचन्द्रिकायां। अत्र स्वरूपप्रकारकालप्रमाणैश्चतुर्विधत्वात्तत्र स्वरूपं द्विविधं जङ्गमस्थावरभेदेन प्र
कारश्च द्विविधो गोप्यभोग्यश्च कालद्वैविध्यमवधिनियमानियमाभ्यां प्रमाणमपि लेख्यसाक्षिभेदेन द्विविधमित्येवमष्टविधत्वमिति
कृत्यकल्पतरौ। नारदोऽपि। अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः। कृतकालोपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा॥ स पुनर्द्वि
विधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव चेति। कृतकालः कृतावधिः। उपनेयः स्वसमीपे नेयो मोचनीय इति यावत्। यावद्देयोद्यतः याव
दृणान्दीयते तावत्स्थितः अवधिरहित इत्यर्थः॥ प्रकारान्तरेण चतुर्विधत्वम्भारद्वाज आह। आधिस्तु त्रिविधः प्रोक्तो भोग्यो गो
प्यस्तथैव च॥ अर्थप्रत्ययहेतुर्यश्चतुर्थः स्वाज्ञयाकृतः। आवर्णात्पूर्वलिखितो भोग्याधिः श्रेष्ठ उच्यते। गोप्याधिस्तु परेभ्यः स्वन्द
न्यायो गोप्यते गृहे। अर्थप्रत्ययहेतुर्यः प्रत्ययाधिः स उच्यते। आज्ञाधिर्नाम यो राज्ञा संसदा वाज्ञया कृत इति। स चाधिर्नाशादि
भिर्यथाविकृतो न भवति तथा परिपालनीय इत्याह हारीतः। बंधं यथा स्थापितं स्यात्तथैव परिपालयेत्। अन्यथा नश्यते लाभो मू
लं वा तद्व्यतिक्रमादिति॥ यथा येन प्रकारेण गोप्यत्वेन भोग्यत्वेन स्थापितमाधिन्तथैव गोप्यङ्गोप्यत्वेन भोग्यम्भोग्यत्वेनैव पालयेत्।
अन्यथा वैपरीत्ये तस्य समयस्य व्यतिक्रमाल्लाभो वृद्धिर्मूलं द्रव्यं वा नश्यत इत्यर्थः। नारदोऽपि। उपचारस्तथैवास्य लाभहानिर्वि
पर्यये। प्रमादाद्धनिनस्तद्वदाधौ विकृतिमागत इति। उपचारो रक्षणङ्कुर्वीयमिति शेषस्ततो धनिनः प्रमादाद्विपर्ययेनाशे विकृ
तिंगमिते आधौ लाभहानिर्भवतीत्यर्थः। बृहस्पतिरपि। अशान्तलाभे चक्रस्थे तथा पूर्णावधौ धनी। यो भुङ्क्ते बन्धकं लोभान्न तल्लाभो
भवेत्पुनः। न्यासवत्परिपाल्योऽसौ वृद्धिर्नश्यति हापिते। अत्र गोप्याधिः शान्तलाभो चक्रगो भोग्य इति परिभाषितो गोप्याधिरशान्त

लाभेनभोक्तव्यः। इयत्समयेनायमस्मिन्धनेभोक्तव्यमितिपरिभाषितस्तु अवधौ पूर्णौ भोक्तव्यः। अन्यथायोभुङ्क्ते तस्य सलाभः पुनर्न
भवेदित्यर्थः। असावाधिर्न्यासवत्परिपालनीयोनह्रापनीयोननाशनीयः। ह्रापितेतुवृद्धिर्नश्यतीत्यर्थः। केचित्तुतथापूर्णेव
धावित्यत्राकारप्रश्लेषंकृत्वा अवधावपूर्णेनभोक्तव्यइत्याहुः। याज्ञवल्क्योपि। गोप्याधिभोगेनवृद्धिःसोपकारेऽथह्रापितेइ
ति। गोप्याधेरल्पेपिभोगेमहत्यपिभोगेमहत्यपिवृद्धिर्नदेया। सोपकारेभोग्याधौह्रापितेव्यवहारायोग्यतायाम्प्रापितेवृद्धि
र्नदेयेत्यर्थः। मनुरपि। नत्वेवाधौसोपकारेकौसीदींवृद्धिमाप्नुयादिति॥ ह्रापितइतिशेषः। एतच्चबलात्कारविषयम्। त
थाचमनुः। नभोक्तव्योबलादाधिर्भुञ्जानोवृद्धिमुत्सृजेत्। मूल्येनतोषयेच्चैनमाधिस्तेनोन्यथाभवेदिति। अधमर्णेनभोगोन
कर्त्तव्यइतिनिषिध्यमानस्यवचनमुल्लंघ्यभोगकर्त्तुरल्पभोगेपिसर्वेवृद्धिनाशइत्यर्थः। बलात्काराभावेतुसएवाह। यःस्वा
मिनाऽननुज्ञातमाधिम्भुङ्क्ते विचक्षणः। तेनार्द्धवृद्धिर्भोक्तव्यातस्यभोगस्यनिष्कृतिरिति॥ अर्द्धग्रहणमननुज्ञाताधिभोगा
नुसारेणकल्पितस्यवृद्धिभोगस्योपलक्षणार्थम्। अन्यथामहाभोगस्य अर्द्धविसर्जनेननिष्कृतेरसम्भवात्तस्यभोगस्यनिष्कृति
रितिवाक्यशेषविरोधःस्यात्। अथविरोधपरिहारार्थमल्पभोगविषयमेवेदंकुतोनभवतितथासत्यननुज्ञातामहाभोगविषये
लाभहानिरनेनानुक्तास्यात्। तच्चानेनानुक्तेपिगोप्याधिभोगेनवृद्धिरितियाज्ञवल्क्यवचनमेवात्रलाभहानिविधायकम्भविष्य
ति। नभविष्यतितस्यबलात्कृताल्पभोगविषयत्वात्तस्मादर्द्धग्रहणोपलक्षणत्वमेवयुक्तम्। यत्तुहारीतवचनेमूलनाशाभि
धानात्तद्बलात्कृतबहुभोगविषयमितिस्मृतिचन्द्रिकायाम्॥ ● ॥ आधिविनाशविषयमितिकश्चित्गोप्याधित्वेनस्थापित
दास्यादेःकर्मणाकारणेविशेषान्तरमुक्तंकात्यायनेन। अकाममननुज्ञातमाधिंयःकर्मकारयेत्। भोक्ताकर्मफलन्दाप्योवृ
द्धिम्वानलभेतसइति। अकाममिच्छारहितम्। कर्म्मफलंवेतनम्। दाप्यःअधमर्णायराज्ञेतिशेषः। एवंगोप्याधितया
स्थापितेऽश्वादौतद्वाटकन्दाप्यः। वृद्धिर्वात्यजनीयेत्यर्थः। आहितदास्यादिपीडनेसएवाह। यस्त्वाधिङ्कर्मकुर्वाणंवाचा

U 2

दण्डेनमर्मभिः । पीडयेद्धर्त्तयेच्चैवम्प्राप्नुयात्पूर्वसाहसमिति । आधावन्यथाकरणेयाज्ञवल्क्यआह । नष्टोदेयोविनष्टश्चदैव
राजकृतादृतइति । नष्टःविकृतिङ्गतःपूर्ववत्कृत्वादेयः । विनष्टःआत्यन्तिकनाशम्प्राप्तःसोपिदेयोमूल्यादिद्वारेण । दै
वमग्न्युदकदेशोपप्लवादि तत्कृताद्विनाशाद्विना । तथास्वापराधरहिताद्राजकृतादपिविनाशाद्विनेत्यर्थःदैवराजकृतेतुवि
नाशेसवृद्धिकम्मूलन्दातव्यंअधमर्णेनाध्यन्तरंवा । तथाचस्मृतिः । स्तेनसापहृतेक्षेत्रेराज्ञाचैवापहारिते । आधिरन्यो
यकर्त्तव्योदेयंवाधनिनेधनमिति । तत्रस्तेनसापहृतइतिदैवकृतोपलक्षणम् । बृहस्पतिरपि । दैवराजोपघातेनयत्राधि
नाशमाप्नुयात् । तत्रान्यन्दापयेद्बन्धंशोधयेद्वाधनंऋणीति । राजोपघातोत्रउच्छृङ्खलेनराज्ञाकृतउपद्रवः । ननुधनिका
पराधनिमित्तकः । अतएवव्यासः । दैवराजोपघातेतुनदोषोधनिनःक्वचिदिति । कात्यायनोपि । नचेद्धनिकदोषेणनिष्प
तेद्वाम्रियेतवा । आधिमन्यंसदाप्यःस्याद्धणान्मुच्येतनर्णिकइति ॥ निष्पतेत्नश्येत् । म्रियेतेतिपश्वाद्यभिप्रायेण । अदा
नेतस्माद्धणान्नमुच्येतेत्यर्थः । आधेर्विनाशेतन्मूल्यन्देयम् । तथाचव्यासः । गृहीतृदोषान्नष्टश्चेद्बन्धोहेमादिकोभवेत् ।
ऋणंसलाभंसंशोध्यतन्मूल्यन्दापयेद्धनीति । सलाभमृणंसंशोध्यसम्यग्विचार्यविनष्टाधेर्मूल्यन्दत्वासवृद्धिकन्धनंगृह्णी
यात् । अन्यथामूलनाशइत्यर्थः । अतएवनारदः । विनष्टेमूलनाशःस्याद्दैवराजकृतादृतइति । हारीतोपि । आधौ
नष्टेधनंनष्टन्धनिकस्याधिरेवचेति । भोगेनविकृतिङ्गतस्याधेस्तथैवापणेमूलनाशमाहबृहस्पतिः । भुङ्क्तेवासारतांप्राप्ते
मूलहानिःप्रजायतइति । बन्धमूल्याधिनाशेतुसलाभऋणाद्धुपरिआधिमूल्यमाधात्रेदेयम् । तथाचसएव । बन्धमूल्यो
यत्रनष्टाऋणिकन्तत्रतोषयेतइति । नचतोषयेदितिवचनाद्यावताधनेनाधातातुष्यतितावद्धनन्देयमितिशङ्कनीयम् । यत
आहमनुः । मूल्येनतोषयेच्चैनमाधिस्तेनोन्यथाभवेदिति । सलाभऋणापगतावशिष्टांशेनेत्यर्थः । यद्युत्तमर्णःसलाभऋ
णावशिष्टंमूल्यमधमर्णायदत्वाननोषयतितदात्वाधिप्रत्यर्पणप्रतिभूर्मूल्येनाधमर्णन्तोषयेत् । तथाचहारीतः । खादकोवि

न्नहीनश्चेल्लग्नकोविनिवान्यदि । मूल्यन्तस्यभवेद्देयंनवृद्धिंदातुमर्हतीति । आधिकृतस्यधनस्यप्रीतिदत्तधनस्येवाकारितवृद्ध्य सम्भवादित्याशयः ॥ खादकोबन्धखादकः । आधिनाशकःउत्तमर्णइतियावत् । लग्नकःप्रतिभूः । मूल्यंनाशिनाधेर्मूल्यम् । यद्वाचाधमर्णोबलाद्वृद्धिंगृह्णातितदागृहीतवृद्ध्यंशकेमहापराधानुसारन्दण्डन्दद्यात् । तथाचसएव । द्विगुणान्त्रिगुणांवापि यःसाधयतिलग्नकम् । राजगामितुतद्द्रव्यंसाधकोदण्डमर्हतिइति । यःसाधयतिलग्नकंलग्नकाद्यःसाधयतीत्यर्थः । लग्नक ग्रहणमुत्तमर्णस्याप्युपलक्षणार्थं । अविद्यमानवृद्धिसाधनस्योत्तमर्णेपिसमानत्वात् । यद्वुत्तमर्णआधिनाशेपिकरणपत्रावष्टं भेनाधमर्णाद्धनंजिघृक्षतिसोपिदण्डभागित्याहकात्यायनः । आधिदृष्ट्येनलेख्येनभुंक्तेयद्दृणिकाङ्क्षी । नष्टेपीदंमम्प्रापयित्वा आधिलेख्यन्तुनाशयेदिति ॥ दमन्दण्डं ॥ ऋणिकद्रव्यभोगद्रव्यनिष्कृत्यर्थेवृद्धिहानिरप्युन्नेयेतिस्मृतिचन्द्रिकायाम् । सम्य ग्रक्ष्यमाणस्याप्याधावसारताङ्गतेसतिऋणिकेनधनमाध्यन्तरंवाउत्तमर्णायदेयमित्याहनारदः । रक्ष्यमाणोपियद्याधिः कालेनेयादसारतां । सवृद्धिकमूल्यद्रव्यापर्याप्तनाङ्कंचिदेकसंवत्सरभववृद्धिसहितमूलद्रव्यापर्याप्ततामसारतामाङ्कःतच्चिं त्यम् । एतादृशविशेषविकल्पनेकारणाभावात् । याज्ञवल्क्योपि । आधेःस्वीकरणात्सिद्धीरक्ष्यमाणोप्यसारतां । यातश्चेद न्यआधेयोधनभाग्वाधनीभवेदिति । आधेःस्वीकरणादुपभोगात्सिद्धिर्नलेख्यमात्रेणेत्यर्थः । एतदेवाभिप्रेत्याहनारदः ॥ आ धिस्तुद्विविधःप्रोक्तोजङ्गमस्थावरस्तथा । सिद्धिरस्योभयस्यापिभोगोयद्यस्तिनान्यथेति । गोप्याधौभोगःस्वीकारःभोग्याधौ फलभोगः । एतच्चाधेर्भोगात्सिद्धिप्रतिपादनम् । आधौप्रतिग्रहेक्रीतेपूर्वातुवलवत्तरेत्येवमादिवाक्योक्तनिर्णयार्थम् ॥ अनए
॥ ७९ ॥ वद्धयोर्धनिकयोर्दुष्टाधमर्णिकेनएकस्यवस्तुनआधीकरणेभोगान्निर्णयइत्याहविष्णुः । ययोर्निक्षिप्तआधिस्तौविवदेतांय
॥ ८० ॥ दानतो । यस्यभुक्तिर्जयस्तस्यबलात्कारंविनाह्नतेति । द्वयोरपिभोगसत्वेनिर्णयप्रकारमाहवसिष्ठः । तुल्यकालेनिसृष्टानां
॥ ८१।८२ ॥ लेख्यानामाधिकर्मणि । येनभुक्तम्भवेत्पूर्वन्तस्याधिर्बलवत्तरइति । निसृष्टानांदत्तानांलेख्यानांसद्भावेपीतिशेषः । अयम

र्थः। तुल्यकालोत्पन्नानांलेख्यानांसद्भावसाम्येपिभोग्यादिसिद्धैर्भोगस्योत्कृष्टकारणत्वात्तत्र धर्म्यनिवन्धनावलवत्तायुक्तेति॥
वृहस्पतिः। क्षेत्रमेकंद्वयोर्वन्धेदत्तंयत्समकालिकम्। येनभुक्तम्भवेत्पूर्वन्तस्यतत्सिद्धिमाप्नुयादिति। क्षेत्रग्रहणम्भोग्या
धिमात्रोपलक्षणम्॥*॥ यत्राधिविशेषेद्वयोरपिभोगाभावःभोगार्थञ्चयुगपत्प्राप्तास्तत्रनिर्णयप्रकारमाहवसिष्ठः। यद्येक
दिवसेतौतुभोक्तुकामावुपागतौ। विभज्याधिःसमन्तेनभोक्तव्यइतिनिश्चयइति। तेनताभ्यामित्यर्थः॥ द्वयोरेकमाधिंकुर्व
तोधमर्णस्यदण्डमाहकात्यायनः। आधिमेकंद्वयोर्यस्तुकुर्यात्काप्रतिपद्भवेत्। तयोःपूर्वकृतंग्राह्यन्तत्कर्ताचौरदण्डभागिति
॥ चरणग्रहणोपक्रमत्वादाधिक्रियाप्रतिपदित्युच्यते। पूर्वकृतम्पूर्वाध्युपादानादिनासिद्धं आधिविशेषेदण्डविशेषमाहविष्णुः
। गोचर्ममात्राधिकाम्भुवंमन्यस्याधीकृतामन्यस्ययःप्रयच्छेत्सवध्यःऊनाञ्चेत्षोडशसुवर्णान्दण्ड्यइति। उपादानादियौग
पद्येत्वाहवृहस्पतिः। तुल्यकालोपस्थितयोर्द्वयोरपिसम्भवेदितिउपस्थितयोरुपादानादिकर्तुर्मितिशेषः॥*॥ साक्षिले
ख्यसिद्धयोर्लेख्यसिद्धम्बलवदित्याह। कात्यायनः। आधानंविक्रयोदानंलेख्यसाक्षिकृतंयदा। एकक्रियाविरुद्धन्तुलेख्यन्त
त्रापहारकमिति। लेख्यसाक्षिकृते। लेख्यसाक्षिसिद्धम्। अपहारकम्बलवत्। लेख्यसिद्धत्वाविशेषेपिवलावलमाहसए
व। अनिर्दिष्टञ्चनिर्दिष्टमेकत्रचविलेखितम्। विशेषलिखितंज्यायइतिकात्यायनोब्रवीत्इति। एकत्रधात्रीकरणादौ।
विशेषलिखितंनिर्दिष्टंलिखितंअनिर्दिष्टलिखिताज्ज्यायोवलवदित्यर्थः। लेख्येनिवेशितंलिखितम्। अनिर्दिष्टनिर्दिष्ट
पदयोरर्थमाहसएव। योविद्यमानम्प्रधनमनिर्दिष्टस्वरूपकम्। आकाशभूतमादध्यादादिष्टन्नैवतद्भवेत्। यद्यन्त
दास्यविद्येततदादिष्टंविनिर्दिशेत्इति। प्रशब्दःपादपूरणार्थः। अनिर्दिष्टस्वरूपकमनिरूपितस्वरूपकम्। आकाश
भूतमविद्यमानस्वभावम्। अयमर्थः। आधातुराधीकरणकालेयद्धनंविद्यतेनिरूपितस्वरूपञ्चतद्धनमाधित्वेनादिष्टंसन्नि
र्दिष्टमित्युच्यते। तद्विपरीतन्तुधनमाधित्वेनकल्प्यमानमनिर्दिष्टमिति। आधीकरणकालेविद्यमानत्वसाम्येप्याह। सए

व। यस्तु सर्वं स्वमुद्दिश्य प्राक् पश्चान्नाम चिह्नितम्। आदध्यात्तत्क यत्नस्याचिह्नितं बलवत्तरमिति। यः पूर्वमविशेषेण सर्वं
स्वमाधित्वेनोद्दिश्य कस्यचिद्धस्तादृणं गृहीत्वा पश्चाल्लेखनसमये विशेषेणाक्षेत्रादि कमेव लेखयति तत्रोत्तरकालं विवादे सति
यावत्पश्चाल्लेखितत्तावदेव प्रमाणं नोद्दिष्टमित्यर्थः। चिह्नितमिति विशेष्युत्तरक्रियोपलक्षणार्थम्। तेन यदि प्रथममाधिमादा
य धनी धनन्दत्त्वा पश्चाद्बन्धकत्वं विज्ञाय आधिमंतरेणैवात ऊर्द्धं त्वयि ऋणमास्त्वामिति प्रकारान्तरेण पुनः क्रियाङ्करोति तदानिरा
धिक्रियाव बलवतीत्यगन्तव्यम्। अतएवाह याज्ञवल्क्यः। सर्वेष्वर्थविवादेषु बलवत्युत्तराक्रियेति। उत्तराक्रिया पूर्वस्याः क्रियायाः
बाधिका भवतीत्यर्थः। निर्दिष्टत्वाविशेषे उत्तरक्रियाबलवत्त्वस्यापवादमाह स एव। आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरेति।
एकमेव क्षेत्रमेकस्याधिं कृत्वा किमपि गृहीत्वा पुनरन्यस्याधिं कृत्वा किमपि गृह्णाति तत्र पूर्वस्यैव तत्क्षेत्रम्भवति नोत्तरस्येत्यर्थः। ए
वम्प्रतिग्रहे क्रये च योजनीयम्। स्वामित्वप्रतिबंधावगमाभ्याम्प्रागेव पूर्वस्याः क्रियायाः कृतत्वादिति भावः। एतदेवाभिप्रेत्य वसि
ष्ठोप्याह। यः पूर्वं तरमाधाय विक्रीणीते तु तन्पुनः। किमेतयोर्बलीयः स्यात्प्राक्तनम्बलवत्तरमिति। आध्यादीनां यौगपद्येप्याह
स एव। कृतं यन्नैकदिवसे दानमाधानविक्रयं। त्रयाणामिति सम्बन्धे कथन्तत्र विधिं नयेत्। त्रयोपि तद्धनन्धर्म्यं विभजेयुर्यथां
शतः। उभौ क्रियानुसारेण त्रिभागेन प्रतिगृह्णीति ॥*॥ आधिकृतस्य धनस्य स्वत्वनिवृत्तिकालमाह याज्ञवल्क्यः। आधिः प्रणश्ये
द्द्विगुणे धने यदि न मोक्ष्यते। कालेकालकृतोनश्येत्फलभोग्यो न नश्यतीति॥ प्रयुक्ते धने स्वकृतया वृद्ध्या कालक्रमेण द्वैगुण्ये जाते
ऽधमर्णेन तावद्धनन्दत्त्वा यदि न मोक्ष्यते तदासौ नश्येदधमर्णस्य स्वं न भवेत्किन्तूत्तमर्णस्यैव भवेत्। यस्तु कालकृतः कृतकालः।
॥ ५७ ॥ आहिताग्न्यादिषु पाठात्कालशब्दस्य पूर्वनिपातः। यद्वा जातिकालसुखादिभ्यः परनिष्ठा वाच्येत्यनेन वार्त्तिकेन निष्ठान्तस्य परनि
॥ ५८ ॥ पातः। स यदि सम्प्रतिपन्ने कालेन मोक्ष्यते ऽधमर्णेन तदा सोपि पूर्ववन्नश्येत्। फलभोग्यः क्षेत्रादिः कदापि न नश्येत्किन्तूत्तम
॥५९।६०॥ र्णेन यावत्स्वधनं न प्राप्यते तावदुत्पन्नफलमेव भोक्तव्यमित्यर्थः। अत्र काले कालकृतो नश्येदित्यनेन कृतकालस्योभयविधस्याधेस्व

त्कालातिक्रमेनाशङ्कनः। फलभोग्येननश्यतीत्यनेनाकृतकालस्यभोग्याधेर्नाशाभावङ्कनः। पारिशेष्यादाधिःप्रणश्येदित्येत त्कृतकालगोप्याधिविषयमवतिष्ठते। द्वैगुण्यातिक्रमेणचविनाशेचतुर्दशदिवसप्रतिक्षणङ्कर्त्तव्यमित्याहचतुर्थासवृहस्पती। हिरण्येद्विगुणीभूतेपूर्णेकालेकृतेऽवधौ। बन्धकस्यधनीस्वामीद्विसप्ताहम्प्रतीक्ष्यते। तदन्तराधनन्दत्वाऋणीबन्धमवाप्नुयादिति। तत्रस्मात्कारणात्अन्तराचतुर्दशदिवसमध्येइत्यर्थः। अत्रद्वैगुण्यग्रहणन्त्रैगुण्यादीनामुपलक्षणार्थम्। वक्ष्यमाणवृहस्पतिवचनेशान्तलाभइतिसामान्येनैवाभिधानात्। नन्वाधेर्दानादिस्वत्वनिवृत्तिकारणस्यप्रतिग्रहादिस्वत्वापत्तिकारणस्यचाभावादाधिःप्रणश्येदित्ययुक्तमितिचेन्नैवम्। नकेवलन्दानादिरेवस्वत्वनिवृत्तिकारणम्प्रतिग्रहादिरेववास्वत्वापत्तिकारणंकिन्तुद्वैगुण्येनिरूपितकालप्राप्तौचइत्याधानमपि। तस्ययाज्ञवल्क्यवचनेनैवाधमर्णोत्तमर्णयोरत्यन्तिकस्वत्वनिवृत्तिस्वत्वापत्तिकारणंकिन्तुपत्योःकारणत्वावगमात्लोकाच्च। नचनवाधेःकालसंरोधान्निसर्गोऽस्तिनविक्रयइतिमनुवचनन्तस्यायमर्थः। कालेनसंरोधःकालसंरोधःचिरकालावस्थानन्तस्मात्कालसंरोधात्आधेर्ननिसर्गोऽस्तिनान्यत्राधिकरणमस्तिनचविक्रयइतितेनविरोधइतिवाच्यम्। नत्वेवाधौसोपकारइत्यादावुपक्रम्यकथनेनएतस्यभोग्याधिविषयत्वात्। यत्तुवृहस्पतिपूर्णावधौशान्तलाभेवन्धेस्वामीधनीभवेत्। अनिर्गतेदशाहेतुऋणीमोचितुमर्हतीतिदशदिवसप्रतीक्षणमुक्तन्तद्रत्नादिविषयम्। हिरण्येद्विगुणीभूतइतिव्यासवृहस्पतिभ्यांविशेषोपादानात्तद्धिरण्यविषयम्। शान्तलाभेत्रैगुण्यादिपरमवृद्ध्यानिवृत्तलाभे। यत्तुपुनस्तेनैवोक्तंगोप्याधिर्द्विगुणादूर्ध्वंकृतकालस्तथावधेः। आवेदयित्वर्णिकुलेभोक्तव्यस्तदनन्तरमिति। तत्स्वत्वापत्तेरर्वागाधेर्भोगमात्रविधिपरन्नपुनःस्वत्वापत्तिपरम्। तथाचनवार्हस्पत्यवचनयोःपरस्परंविरोधःनापिव्यासवृहस्पतिवचनयोः। यदातुशान्तलाभेधनेवन्धकस्यनथैवावस्थितस्यमोचनात्प्रागधमर्णस्यमरणादिभवेत्तदाकिङ्कर्त्तव्यमितिपरीक्षायामाहवृहस्पतिः। हिरण्येद्विगुणीभूतेमृतेनष्टेधमर्णिके। द्रव्यन्तदीयंसंगृह्यविक्रीणीतससाक्षिकम्॥ रक्षेद्वाकृ

नमूल्यन्तु दशाहञ्जनसंसदि ॥ च्चणानुरूपम्परतो गृह्णीतान्यनुवर्जयेदिति। हिरण्ये द्विगुणीभूते पश्चादाधिमोक्षणाद्वणि
निश्चयः। हिरण्यग्रहणम्वस्त्रादीनामुपलक्षणम्। द्विगुणीभूत इति त्रैगुण्यादीनामुपलक्षणम्। नष्टे कुत्रचिद्गते चिरमवि
ज्ञाते द्रव्यबन्धकीकृतन्द्रव्यम्। च्चणानुरूपं द्विगुणीभूतद्रव्यपर्याप्तम्। परतः दशाहादूर्द्ध्वं। अन्यनुवर्जयेत्। अवशिष्टं चद
णिवान्धवे तद्भावे राज्ञे समर्पयेदित्यर्थः। अत एव कात्यायनः। आधानाय च वैनस्याद्धनी बन्धन्निवेदयेत्। राज्ञस्ततः सविज्ञा
तो विक्रेय इति धारणा। सवृद्धिकं गृहीत्वा तु शेषं राजन्यथार्पयेदिति। राजन्यथार्पयेदिति न्यायात्प्रासन्नाभावविषयम्। त
त्वज्ञावेन त्वेवार्पणस्यन्याय्यत्वात्। यत्र तेनार्पणं क्रियेते नैव यदि सवृद्धिकन्धनन्द्रत्वा बन्धो गृह्यते तदा न विक्रेयः प्रयोजन
स्यासिद्धत्वात्। अस्मिन्विषयेऽन्यत्राधिकरणं न विरुद्धन्दण्डापूपन्यायात् किन्त्वन्यत्राधिं कृत्वा मूल्यमात्रं गृहीतव्यम्। ननु स
सवृद्धिकम्। यदाह प्रजापतिः। धनी धनेन तेनैव परमाधिन्नयेद्यदिति। कृत्वा तदाधिलिखितं पूर्वं वास्य समर्पयेदिति। य
द्वंधस्वामिभिर्धनम्प्रयुक्तन्तु स्वेनैव धनेन परं न धनिकान्तरमाधिर्नेयेत् ननु सवृद्धिकेनेत्यर्थः। अयञ्चान्याधिर्धनस्य द्वैगुण्ये स
ति प्रतिपन्नो नु द्वैगुण्याद्वीगपि द्रष्टव्यः। क्वचिद्गोप्याधे द्वैगुण्यातिक्रमेपि च क्रयिकस्य स्वत्वनाशो न भवतीत्याह याज्ञवल्क्यः।
चरित्रबन्धककृतं सवृद्ध्या दापयेद्धनं। सत्यङ्कारकृतन्द्रव्यं द्विगुणम्प्रतिदापयेदिति ॥ चरित्रं शोभनचरितन्तेन यद्बंधकन्तच्चरि
त्रबन्धकन्तेन यद्द्रव्यं स्वाधीनं कृतम्पराधीनं वा कृतन्तच्चरित्रबन्धकं कृतम्। अयमर्थः। अधमर्णो न धनिनः शुद्धान्तःकरणत्वेन बहु
मूल्यमपि बन्धकीकृत्याल्पमेव धनं स्वाधीनं कृतं। यदि वाऽधमर्णो नाधमर्णस्य निर्दोषतामवगत्याल्पमेव बन्धकं गृहीत्वा बहु धनम
धमर्णाधीनं कृतन्तदा तद्धनं स राजा वृद्धिसहितन्दापयेन्नत्वाधिनाश इति। अथवा चरित्रं शोभा वा चरितं गङ्गास्नानादि अग्निहोत्रा
दिजनिता पूर्वं तद्बन्धकीकृत्य गृहीतं चरित्रबन्धकीकृतमिति। एतादृशं बन्धकं द्विगुणीभूतेपि द्रव्ये न नश्यति किन्तु द्विगुणीभूतन्द्र
व्यमेव दातव्यमित्यभिप्रायः। तथा सत्यङ्कारकृतं। करणङ्कारः। भावे घञ्। सत्यस्य कारः सत्यङ्कारः। कारे सत्याऽगदस्य चेति मुम्

। तेनकृतंसत्यङ्कारकृतम्। तदपिद्विगुणमेवदेयन्नाधिनाशः। बन्धकार्पणसमयएवद्विगुणीभूतेपिद्रव्येमयाद्रव्यमेवद्विगुणा
न्दातव्यंनाधिनाशइतिसमयेकृतेद्विगुणीभूतन्द्रव्यमेवदातव्यंनाधिनाशइत्यभिप्रायः। क्रयविक्रयादिनिर्वाहाययदंगुलीयका
दिपरहस्तेसमर्पितन्तत्सत्यङ्कारकृतन्तचांगुलीयकादिगृहीताव्यवस्थामतिक्रामन्तदेवांगुलीयकादिद्विगुणम्प्रतिपादयेत्। इ
तरश्चेदंगुलीयकादिकमेवजह्यात्। चरित्रबंधादिस्थलेद्वैगुण्यादूर्ध्वंआधिनाशोनभवष्यतीतिबुध्याअधमर्णेनमोचनेविलं
बोनकार्यः। तथाचव्यासः। गोप्याधिंद्विगुणादूर्ध्वंम्मोचयेदधमर्णिकइति। अस्मिन्नेवविषयेऽधमर्णासम्भवेसंनिधानेउत्तम
र्णेनाधिर्विक्रेतव्यः। तथाचयाज्ञवल्क्यः। विनाधारिणकाद्वापिविक्रीतससाक्षिकमिति। धारणिकात्अधमर्णात्। अयमर्थः। अ
सन्निहितेअधमर्णेउमर्णःसाक्षिभिस्तदाप्तैश्चसहतमाधिंविक्रीयधनंगृह्णीयादिति। वाशब्दोव्यवस्थितविकल्पार्थः। यद्दर्श
दानकालेद्विगुणीभूतेपिद्रव्येद्रव्यमेवदेयम्। नाधिनाशइतिपरिभाषितन्तदायम्पक्षः। इतरथाआधिःप्रणश्येद्द्विगुणइत्य
नेनोक्तआधिनाशपक्षइति। यदिद्वैगुण्यावधिकालयोरर्वागेवाधिमोचनार्थंअधमर्णःसमायातितदाउत्तमर्णेनमोक्तव्यो
नवृद्धिलोभेनस्थापनीयइत्याहबृहस्पतिः। धनंमूलीकृतन्दत्वायदाधिम्प्रार्थयेदृणी। तदैवतस्यमोक्तव्यस्त्वन्यथादण्डभाग्ध
नीति। मूलीकृतंअधमर्णेनदेयन्धनम्। तच्चभोग्याधौमूलमात्रम्। गोप्याधौतुसवृद्धिकन्दत्वाचदर्णेयद्याधिम्प्रार्थयतेतदा
धनिनासमोक्तव्यः। अन्यथादोषभाक्स्तेयदोषभागित्यर्थः। यदाहयाज्ञवल्क्यः। उपस्थितस्यमोक्तव्यआधिस्तेनोन्यथाभ
वेदिति। स्तेनःस्तेनवद्दण्ड्यइत्यर्थः। उत्तमर्णस्यासन्निधानेतदाप्तहस्तेधनन्दत्वाआधिमधमर्णोगृह्णीयात्। तथाचसएव
। प्रयोजकेऽसतिधनंकुलेन्यस्याधिमाप्नुयादिति। प्रयोजकेउत्तमर्णेऽसतिसन्निहितेसतितत्कुलेतदाप्तहस्तेसवृद्धिकन्धनं
निधायारमर्णःस्वीयम्बन्धंगृह्णीयादित्यर्थः। क्वचित्प्रयोजकोऽसतिकुलइतिपाठः॥ तत्रप्रयोजकोधनप्रयोक्ताअसतिधनि
केइतिशेषः। आप्नुयात्तदानीमेवेतिशेषः। तथाचउत्तमर्णेऽसन्निहितेतदाप्तहस्तेसवृद्धिकन्धनंनिधायप्रयोजकोधनप्र

थोक्ताऽधमर्णस्तदानीमेवस्वाधिमाप्नुयादित्यर्थः । यदितुतदाप्योपिनसन्निहितःअधमर्णस्यचाधिविक्रयेणायिमवृद्धिव्यव च्छेदायधनदानेच्छाभवतितदाकिंविधेयमितीक्षायामाधिमूल्यम्परिकल्प्यतद्गृहे एवाधिंस्थापयेत्तथाचस्थापनदिनमार भ्यतद्धनन्नवर्द्धतइत्याहसएव । तत्कालकृतमूल्योवातत्रतिष्ठेदवृद्धिकइति । तिष्ठेदाधिरितिशेषः । तत्रोत्तमर्णोनकुलेवा । एतच्चाधिमोचनंयदिभोग्याधिर्गोप्याधिश्चतावताकालेमोचनीयइत्यवधिंकृत्वास्थापितस्तदाधमर्णोनावधेरर्वाग्लोभेननकर्त्तव्यं । इदमेवाभिप्रेत्यफलभोग्याधिविषयेव्यासआह । फलम्भोग्यम्पूर्णकालन्दत्वाद्रव्यन्तुसामकमिति । उत्तमर्णोवन्धमवाप्नुयादित्य नुषङ्गः । मूलमात्रन्दत्वापरिभावितकालमापन्नम्फलभोग्याधिमाप्नुयादित्यर्थः । फलभोग्यग्रहणमाध्यन्तरोपलक्षणम् । सा मकग्रहणंसवृद्धिकस्याप्युपलक्षणं ॥ ● ॥ भोग्याधिविषयेकश्चिद्विशेषमाहवृहस्पतिः । क्षेत्रादिकंयदाभुक्तमुत्पन्नमधिकन्त तः । मूलोदयम्प्रविष्टञ्चेत्तदाधिम्प्राप्नुयादृणी ॥ परिभाष्ययदाक्षेत्रम्प्रदद्याद्धनिकेदृणी । त्वयैतच्छान्तलाभेऽर्थेभोक्तव्यमि तिनिश्चयः । प्रविष्टेसोदयेद्रव्येप्रदातव्यंपुनर्ममेति ॥ अधिकंमूलापेक्षयाऽधिकंक्षेत्राद्युत्थव्ययद्रव्यम् । ततःतस्मात्क्षेत्रादेःउ दयोवृद्धिः । शान्तलाभेऽर्थेपरमवृद्धिसहितेमूलद्रव्ये । इयंनिमित्तसप्तमी । परमवृद्धिसहितंक्षेत्राद्युत्थव्ययसहितमेत न्मूलद्रव्यमस्मिन्क्षेत्रेउपभोक्तव्यम् । उपभोगेनचसवृद्धिकधनेप्रविष्टेत्वयैक्षेत्रम्भोक्तव्यमितिपरिभाष्ययदाक्षेत्रादि कंवन्धकीकुर्यात्तदाक्षेत्रादिफलभोगेनक्षेत्राद्युत्थव्ययसहितेसवृद्धिकेधनेप्रविष्टेउत्तमर्णोकिमप्यदत्वातमाधिम्प्राप्नुयादित्य र्थः । एवंविधस्याधेःपूर्वगृहीतेउत्तमर्णेकालक्रमेणपरांवृद्धिम्प्राप्तेसतितदनन्तरंयस्सवृद्धिकमूलद्रव्योपभोगार्थंक्षेत्रादिरा धिःक्रियतेसक्षेत्राद्युत्थव्ययद्रव्यसहितसवृद्धिकमूलोपभोगानन्तरन्धनिकेनाधमर्णायप्रत्यर्पणीयः । तथाचयाज्ञवल्क्यः । यदातुद्विगुणीभूतमृणमाधौतदाखलु । मोच्यआधिस्तदुत्पन्नेप्रविष्टेद्विगुणेधनेइति । आधौतदात्तइतिशेषः । अय मेवक्षयाधिरित्युच्यते । इत्याधिविधिः ॥ ● ॥ अथप्रतिभूः । तत्रप्रातिभाव्यंनामविश्वासार्थंपुरुषान्तरेणसहसमयः । त

॥वी०मि०॥ इदानीमाह बृहस्पतिः । दर्शने प्रत्यये दाने ऋणिद्रव्यार्पणे तथा । चतुःप्रकारः प्रतिभूः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिरिति ॥ प्रत्य
॥ व्य० ॥ यो विश्वासः । दानं ऋणापाकरणार्थमर्थार्पणम् । ऋणिद्रव्यार्पणं ऋणिनो यद्द्रव्यं गृहोपकरणादि तदर्पणम् । चतुःप्र
॥ ९९ ॥ काराणां प्रतिभुवां प्रातिभाव्याङ्गीकारप्रकारं दर्शयति स एव । आहैको दर्शयामीति साधुरित्यपरोऽब्रवीत् । दाताहमेतद्द्रविण
मर्पयाम्यपरोऽब्रवीत् इति ॥ एको दर्शनप्रतिभूरहमेनं पलायनप्रवृत्तं दर्शयिष्यामीत्याह । अपरः प्रत्ययप्रतिभूरेष साधुर्नि
त्वामप्रतारयिष्यति यतोऽयं श्रोत्रियपुत्रोऽस्य सर्वशस्यसम्पन्नो ग्रामोऽस्ति मत्प्रत्ययेनास्य द्रव्यं देहीति ब्रवीति । दानप्रतिभूर्यद्य
यं न ददाति तदा सवृद्धिकमृणमहन्दानीति । अपरः ऋणिद्रव्यार्पणप्रतिभूर्यद्ययं न ददाति तदाहमेतदीयगृहोपकरणा
दिकमर्पयिष्यामीति कथयतीत्यर्थः । दर्शनप्रतिभुवा यदा धनिकस्य धारणिकदर्शनापेक्षा तदैव स दर्शनीय इत्याह कात्याय
नः । दर्शनप्रतिभूर्यस्तु देशे काले च दर्शयेत् । यस्मिन्देशे काले च धनिकस्तद्दर्शनमपेक्षते तत्रैव दर्शयेत् अधमर्णमिति शेषः
। दर्शिते च तस्मिन्धनिकेन प्रातिभाव्यात्स मोक्तव्य इत्युत्तरार्द्धेनाह स एव । यद्यसौ दर्शयेन्न न मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत् । एवम्प्र
त्ययादिप्रतिभुवोऽपि तद्विसंवादे मोक्तव्याः । अन्यथा धारणिकं देयं धनं दाप्य इत्याहतुः कात्यायनबृहस्पती । यो यस्य प्रति
भूस्तिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः । अदर्शयन्स तं तस्मै प्रयच्छेत स्वधनादृणम् ॥ आद्यौ तु वितथे दाप्यौ तत्कालावेदितं धनम् । उत्त
रौ तु विसंवादे तौ विना तत्सुतौ न तथा । यत्तु योगीश्वरेण प्रतिभुवां त्रैविध्यमेवोक्तम् । दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाव्यं विधीयते । तद्दा
नार्पणयोरनतिभेदाभिप्रायेण । दाने आद्यौ तु वितथे दाप्याविति तस्य सुता अपि । वितथे । दर्शनप्रत्यये । दाने विसंवादे इतर
स्य सुता अपीति वचनात् पूर्वयोः सुता न दाप्याः । सुता इत्यभिधानान्न पौत्रा इत्युक्तं भवति दानं स्वधनार्पणं धनिकाय । अर्पणं तु
धारणिकधनमानीय तस्यार्पणं धनिकस्य स्वधनलाभे उभयतो न विशेषः । अत एव सूक्ष्मभेदविवक्षया पञ्चप्रकारा अपि प्रति
भुवो हारीतेनोक्ताः । अभये प्रत्यये दाने उपस्थाने प्रदर्शने ॥ पञ्चस्वेषु प्रकारेषु ग्राह्यो हि प्रतिभूर्बुधैः ॥ अभयमुपद्रववारणं

। उपस्थानमत्रधारणिकधनस्यधनिकायानीयार्पणांनदर्शनन्तस्यपृथङ्निर्देशात् । पञ्चस्वित्यनन्वयाच्च । व्यासस्तु । सप्तभि
र्विषयैःसप्तप्रकारकम्प्रतिभुवमाह । लेख्येकृतेचदिव्येवादानप्रत्ययदर्शने । गृहीतबन्धोपस्थानेवद्धरिक्थद्रव्यार्पणेतथा ॥ प्रतिभू
र्ग्राह्यइत्यत्रप्रकृतं । कात्यायनोपि । दानोपस्थानवादेषुविश्वासशपथायच । सप्तकङ्कारयेद्देवंयथायोग्यंविपर्यये ॥ वादोवि
वादस्तत्रप्रतिभूग्रहणम् । उभयोःप्रतिभूर्ग्राह्यःसमर्थःकार्यनिर्णयइतियोगीश्वरेणाप्युक्तन्तच्चप्रागेवव्याख्यातं । दर्शनप्रत्य
यदानेषुयथार्थंसर्वेषामन्तर्भावसम्भवइतिपरमार्थः । दर्शनप्रतिभुवेनष्टधारणिकान्वेषणायकालावधिर्देयइत्याहवृहस्प
तिः । नष्टस्यान्वेषणेकालन्दद्यात्प्रतिभुवेधनी । देशानुरूपतःपक्षंमासंसार्धमथापिवा ॥ सार्धमासमितिपरमावधिः । तथाच
कात्यायनः । नष्टस्यान्वेषणार्थन्तुदेयम्पक्षत्रयम्परम् । यद्यसौदर्शयेत्तत्रमोक्तव्यःप्रतिभूर्भवेत् ॥ कालेप्रतीतेप्रतिभूर्यदितन्नै
वदर्शयेत् । सतमर्थम्प्रदाप्यःस्यात्प्रेतचैषविधिःस्मृतः । परम्परमावधिभूतम् । प्रतीतेन्वेषणायपरिकल्पितेप्रेतेचैषविधिरिति
धारणिकेमृतेप्रतिभूस्तमर्थंप्रदाप्यइतिविधिः । कालावधिविधेस्तत्रान्वयवाधात् । एतदपिदैवराजकृतप्रतिबन्धाभावेवोध्यम्
। अतएवकात्यायनः । दर्शनप्रतिभूर्यत्रदेशेकालेनदर्शयेत् । निबन्धमावहेत्तत्रदैवराजकृतादृते ॥ निबन्धमृणम् । दैवकृतो
दीर्घरोगमरणादिरूपःऋणादानप्रतिबन्धः । राजकृतोबन्धनासेधदण्डादिरूपः । प्रतिभूभेदेनस्पष्टमाहनारदः । ऋणि
ष्वप्रतिकुर्वत्सुप्रत्ययेवाथहापिते । प्रतिभूस्तदृणन्दद्यादनुपस्थापयंस्तथेति । ऋणिष्वधमर्णेष्वप्रतिकुर्वत्स्वसाध्येषुनिर्धनत्वा
॥ ६०० ॥ दिनाऋणमप्रत्यर्पयत्स्वितिदानप्रतिभूविषयम् । प्रत्ययेविश्वासेहापितेविसंवादितेइतिप्रत्ययप्रतिभूविषयम् । अनुपस्थाप
॥ ७० ॥ यन्नृणिनमदर्शयन्नृणिनःसकाशादाधिमृणम्पर्याप्नन्तद्धनंवोत्तमर्णायानर्प्ययन्नितिदर्शनद्रव्यार्पणप्रतिभूविषयमितिविवे
कः । हारीतः । विश्वासार्थंकृतस्त्वाधिर्नप्राप्नोधनिनायदा । प्रापणीयस्तदातेनदेयंवाधनिनेधनम् ॥ तेनबन्धकार्पणप्र
तिभुवा । तथाचपितामहः । आधिपालकृतस्त्वाधिर्भिन्नकालोपलक्षणम् । नचेत्त्वधनिनेदत्तस्तस्याधेस्तैःसमर्पणम् ॥ तै

रधिपालैरधिसमर्पणं प्रतिभूमिः। वक्तृत्वमत्राविवक्षितम्। एवमभयाधिप्रतिभूष्वपि तुल्यन्यायतया योज्यम्। अभयप्र
तिभूरधमर्णादुत्तमर्णस्य भयोपस्थितौ तत्प्रतीकारमाचरेत्। तद्भयेन द्रव्यक्षतौ तदीयं तद्द्रव्यं दद्यात्। प्रमाणप्रतिभूः प्र
माणप्रदर्शनं कारयेत्। अशक्तौ विवादास्पदीभूतं धनं दद्यात्। वादप्रतिभूर्वादपराजितस्याधमर्णस्य देयमुत्तमर्णाय
दद्यात्स राजपदार्थश्च इति। प्रतिभुवि मृते तत्पुत्रादीन्प्रत्याह योगीश्वरः। दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिकोऽपि वा। न तत्पु
त्रा ऋणं दद्युर्दद्युर्दानाय ये स्थिता॥ दर्शनप्रत्यये इत्यर्थस्य पूर्वश्लोकोक्तस्यैव स्पष्टीकरणमत्रेति न पुनरुक्तिरिति मिताक्षरा
यामनरत्नेनोक्तं। वस्तुतस्तु तज्जीवति सति प्रतिभुवि प्रेते त्विदमिति न पौनरुक्त्याशङ्का। वितथ इति तत्रात्र च मृत इत्युपादानात्
स्मृतिचन्द्रिकाकारस्यापीदमेवाभिसंहितम्। प्रतिभूपुत्रादीनां विधिरिति प्रस्तावे लिखनात्। दानाय यः स्थितः प्रतिभूस्त
त्पुत्रा दद्युरित्यर्थः। बृहस्पतिरपि। आद्यौ तु वितथे दाप्यौ तत्कालावेदितं धनम्। उत्तरौ तु विसंवादे तौ विना तत्सुतौ तथेति
। आद्यौ दर्शनप्रत्ययदानविसम्वादे। उत्तरौ दानार्णद्रव्यार्पणप्रतिभुवौ। विसम्वादे द्वेषादिना धनिकेनादाने तौ विना। त
योर्देशगमनेन मरणे च। अत्र नाविति द्विवचनान्तेन सर्वनाम्ना दानार्णद्रव्यार्पणप्रतिभुवोः परामर्शः। सर्वनाम्नामसति वा
धके सन्निहितपरामर्शकत्वात्। पूर्वोदाहृतदर्शनप्रतिभूर्यत्रेति याज्ञवल्क्यवचनाच्चानेन दर्शनप्रतिभूप्रत्ययप्रतिभूसुतैर्न त
द्देयमिति बोद्धव्यम्। प्रतिभूपुत्रपौत्रयोर्मूलमात्रदानादाने आह। कात्यायनः। प्रातिभाव्यागतं पौत्रैर्दातव्यं न तु तत्क्वचि
त्। पुत्रेणापि समं देयमृणं सर्वत्र पैतृकमिति। सर्वत्र प्रातिभाव्यागतमृणमित्यन्वयः। व्यासोऽपि। ऋणं पैतामहं पौत्रः प्रा
तिभाव्यागतं सुतः। समं दद्यात्तत्सुतौ तु न दाप्याविति निश्चय इति। पौत्रेण प्रातिभाव्यातिरिक्तं पैतामहमृणं यावद्गृहीतमे
व देयम्। तथा पुत्रेण प्रातिभाव्यागतं पैत्र्यमृणं यावद्गृहीतमेव देयम्। तयोः पौत्रपुत्रयोः सुतौ प्रपौत्रपौत्रौ यथाक्रमं प्राति
भाव्यापातं गृहीतधनेनादाप्यावित्यर्थः। यत्तु नारदवचनम्। खादको वित्तहीनः स्याल्लग्नको वित्तवान्यदि। मूलन्त

स्यभवेद्देयंनवृद्धिन्दातुमर्हतीति। तदपिखादकोऽधमर्णः। प्रतिभूर्यदि वित्तवान्मृतस्तदातत्पुत्रेण मूलमात्रन्देयंनवृद्धिरितिमृतपदाध्याहारेणव्याख्येयंविषयविशेषे दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवोःपुत्रेणसवृद्धि कन्देयमित्याह। कात्यायनः। गृहीत्वाबन्धकंयत्रदर्शनेस्यस्थितोभवेत्। विनापित्राधनात्तस्माद्दाप्यःस्यात्तदृणंसुतइति। दर्शनग्रहणम्प्रत्ययस्योपलक्षणंसमानन्यायत्वात्। दर्शनेस्थितःदर्शनेप्रतिभूत्वेनस्थितइत्यर्थः। विनापित्रापितरि प्रेतेदूरदेशङ्गतेवेति। सुतग्रहणमुपलक्षणार्थम्। यस्यहस्तेबन्धकमायातितस्यसर्वस्यापितस्माद्बन्धकाप्रतिदानस्ययुक्तत्वादितिकेचित्। यत्तुदानप्रतिभुविप्रेतेदायादानपिदापयेदितिमनुवचनन्तत्रदायादशब्दोविशेषलक्षणयासुतविषयएवअन्यथासपिण्डमात्राभिधानेतत्सुतैनदाप्याविति निश्चयइत्यादिपूर्वोदाहृतवचनविरोधःस्यादिति। केचित्तिदम्प्रतिभूबन्धकविषयम्पूर्वोदाहृतवचनानित्वबन्धकप्रतिभूविषयाणीतिविषयभेदान्नविरोधइत्याहुः। अनेकप्रतिभूदेयविषयेदानप्रकारमाहयोगीश्वरः। बहवःस्युर्यदिस्वांशैर्दद्युःप्रतिभुवोधनम्। एकच्छायाश्रितेष्वेषुधनिकस्ययथारुचीति॥ एकच्छायाश्रितेषुएकस्याधमर्णस्यच्छायाम्प्रत्येकंसकलधनदायकत्वरूपसादृश्यमाश्रितास्तेषु। धनिकस्ययथारुचि। धनिकस्योत्तमर्णस्ययथारुचियथाकामंयमेवोत्तमर्णोयाचतेतमेवसर्वन्दद्यादित्यर्थः॥ रुच्यविशेषेतुसमंस्यादश्रुतत्वादितिन्यायेनात्रापियथांशमेवदद्युः॥ एकच्छायाश्रितेषुलग्नकेषुयद्यन्यतरोदूरदेशङ्गतोमृतोवाभवतिउत्तमर्णस्यचतस्माद्देयग्रहणेच्छातदाप्रकारमाह। कात्यायनः। एकच्छायाप्रविष्टानान्दाप्योयस्तत्रदृश्यते॥ प्रोषितेतत्सुतःसर्वम्पित्र्यमंशंमृतेतुसइति। प्रोषितेदेशान्तरगते। सर्वंसवृद्धिकमृणम्। मृतेतुपितुरंशंसवृद्धिकन्दद्यादित्यर्थः॥ स्मृतिचन्द्रिकायान्तु। एकच्छायाश्रितेसर्वंदद्यात्तुप्रोषितेसुतः। मृतेपितरिपित्र्यंशंपरर्णंनवृहस्पतिरितिपठित्वाइत्थंव्याख्यातन्तथाहि॥ सर्वम्परर्णमपिनपित्र्यंशमात्रमित्यर्थः॥ ननुसर्वंसवृद्धिकमितिव्याख्येयम्। पुत्रेणापिसमन्देयमृणंसर्वन्तुपैतृकमितिवृहस्पतिस्मरणात्। समंमूलमात्रंएतच्चधनिकेच्छायाम्प्रोषितस्यपुत्रोमह्य

न्दद्यादित्येवंविधायां सत्यां सर्वदानविधानन्द्रष्टव्यं असत्यान्धनिकेच्छायाम्पित्र्यंशम्प्रोषितपतिके पुत्रो दद्यादिति वावगन्त
व्यम्। परर्णं परस्य पितृव्यतिरिक्तस्य ऋणं पितरि मृते तु सुतः सत्यामपि धनिकेच्छायां सर्वन्न दातुमर्हति किन्तु पित्र्यंशमवृद्धिक
मेवेति ब्रूत इत्यर्थ इति परर्णे अन्येषां प्रतिभुवामंशमिति मदनरत्ने प्रातिभाव्यापलापे दण्डमाह। यो यस्यैव प्रतिभूर्भूत्वा मिथ्याचैव तु
गच्छति। धनिकस्य धनन्दाप्यो राज्ञा दण्डश्च तत्समम्॥ कुर्याचेत्प्रतिभूर्वादमृणिकार्थेऽर्थिना सह। सोपसर्गस्तदा दण्ड्यो वि
वादाद्विगुणन्धनमिति॥ उपसर्गो विप्लवकारीति स्मृतिचन्द्रिकायाम्। प्रतिभूभ्यो धनग्रहणे विशेषमाह बृहस्पतिः। नात्यन्त
म्पीडनीयाः स्युर्च्छर्णान्दाप्याः शनैः शनैरिति॥⊛॥ अथ प्रतिभूदत्तस्य प्रतिक्रियाविधिमाह कात्यायनः। यस्यार्थे येन यद्दत्तं विधि
नाभ्यर्थितेन तु। साक्षिभिर्भावितेनैव प्रतिभूस्तत्समाप्नुयादिति। यस्य प्रातिभाव्यकारयितुः कृते येन प्रतिभुवा धनिकादिभिर्याचि
तेन साक्ष्यादिभिरङ्गीकारितेन यत्स्वकीयसुवर्णधान्यवस्त्रादिकन्धनिकादिभ्यो दत्तन्तत्सकलमेव प्रातिभाव्यकारयितुः सकाशा
त्समममेवाप्नुयादित्यर्थः। यत्तु। प्रतिभूर्दापितो यत्तु प्रकाशन्धनिना धनं। द्विगुणम्प्रतिदातव्यमृणिकैस्तस्य तद्भवेदिति याज्ञव
ल्क्यवचनन्तद्धनिकपीडितप्रतिभूविषयम्। यत आह नारदः। यश्चार्थम्प्रतिभूर्दद्याद्धनिकेनोपपीडितः। ऋणिकस्तम्प्रतिभुवे
द्विगुणम्प्रतिदापयेदिति॥ एतद्विगुणदानं त्रिपक्षानन्तरं बोध्यं। यत आहतुः कात्यायनबृहस्पती। प्रातिभाव्यञ्च यो दद्यात्पी
डितः प्रतिभावितः। त्रिपक्षात्परतः सोऽर्थं द्विगुणन्दातुमर्हतीति॥ प्रातिभाव्यं प्रातिभाव्यागतं धनं प्रातिभावितः प्रतिभूत्वेन तत्कृतः।
अत्र वदन्ति। द्विगुणं प्रतिदातव्यमित्यादिभिर्वचनैर्द्वैगुण्यमात्रं प्रतिपाद्यते तद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जात इतिवद्वि
तजातेष्टिर्यथाशुचित्वाद्यबाधेनैव प्रवर्त्तते तथाइदमपि कालकलाक्रमाबाधेनाप्युपपन्नम्भवति एवञ्च पश्वादीनामपि सवृद्धिकमे
वदानम्भविष्यति अन्यथा त्रिपक्षादूर्द्ध्वं सवृद्धिकदानपक्षे तेषां मूल्यदानमेव स्यात्सन्ततिसम्भवात्सन्ततेरेव तद्वृद्धित्वेनोक्तत्वादि
ति तन्न सुन्दरं वचनानर्थक्यात्। कथमानर्थक्यम्। वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिद्विगुणा परेत्यादिभिः कालक्रमेणाद्वैगुण्यदान

स्यसिद्धत्वादितिगृहाण । ननूक्तमेवजातेष्टिवदितिप्रत्युक्तमेवतद्वचनानर्थक्यादितिनहितत्रवचनानर्थक्यमस्तियेनतथाक ल्प्येत । यत्तुपश्चाद्दौमूल्यदानमेवप्राप्नोतिसद्यःसवृद्धिकदानपक्षेयत्रवापिसमानङ्कालक्रमेणसन्तत्यजननपक्षेपिसवृद्धिक दानङ्कालान्तरेधमर्णोनसहसङ्कटेतेर्गाभिण्यादिनेत्राटावेवेति । ननुप्रायेणप्रीत्यैवप्रतिभूर्भवतिअतःप्रतिभुवादत्तंप्रीतिदत्त मेवनचतद्दत्तंनेयाचनात्प्राक् । प्रीतिदत्तन्तुयत्किञ्चिद्दत्तंनेनत्वयाचितं । याच्यमानमदत्तञ्चेद्दत्तंनेपञ्चकंशतमितिस्मरणात् । अतस्तानेनास्यप्रीतिदत्तस्यायाचितस्यापिदानदिवसादारभ्ययावद्विगुणङ्कालक्रमेणवृद्धिरित्युच्यतइतिचेन्न । वचनवलात्त द्वैगुण्यंभविष्यतिनचतस्यास्तिभारोस्तीतिस्मृतिचन्द्रिकायां । तन्न । अस्यार्थस्यास्माद्वचनादप्रतीतेरितिमिताक्षरायां । अयञ्च द्विगुणलाभोहिरण्यविषयःपश्चाद्दौतुसन्ततिस्त्रीपशुष्वेवधान्यन्त्रिगुणमेवच । वस्त्रञ्चतुर्गुणंप्रोक्तंरसश्चाष्टगुणःस्मृतइतियाज्ञव ल्क्येनद्वैगुण्यापवादस्योक्तत्वात् । दर्शनप्रतिभूर्यद्यङ्गीकृतेकालेअधमर्णन्दर्शयितुमशक्यस्तदातदन्वेषणार्थंपक्षत्रयन्देयं । यदि नत्वदर्शयतितदामोचनीयम् । अथनदर्शयतितदाप्रयुक्तन्धनन्दाप्यइत्याहकात्यायनः । नष्टस्यान्वेषणार्थन्तुदेयम्पक्षत्रय म्परम् । यद्यसौदर्शयेत्तत्रमोक्तव्यःप्रतिभूर्भवेत् ॥ कालेव्यतीतेप्रतिभूर्यदितंनैवदर्शयेत् । निवन्धन्दापयेत्तन्तुप्रेतेचैवंविधिः स्मृतइति । बृहस्पतिरपि । नष्टस्यान्वेषणेकालेदद्यात्प्रतिभुवेधनी । देशानुरूपतःपक्षम्मासंसार्द्धमथापिवा ॥ नात्यन्तम्पीड नीयाःस्युर्चर्तयन्दाप्याःशनैःशनैः । स्वसाक्ष्येननियोज्याःस्युर्विधिःप्रतिभुवामयमिति । स्वसाक्ष्येस्वयंसमक्षदर्शनेप्रातिभाव्येनिषे धानाह । कात्यायनः । नस्वामीनचवैशत्रुःस्वामिनाधिकृतस्तथा । विरुद्धोदण्डितश्चैवसन्दिग्धश्चैवनक्वचित् ॥ नैवरिक्थीनमि त्रञ्चनचैवात्यन्तवासिनः । राजकार्येनियुक्ताश्चयेचप्रव्रजितानराः ॥ नाशक्तोधनिनेदातुन्दण्डंराज्ञेचतत्समं । जीवन्वापिपिताय स्यतथैवेच्छाप्रवर्त्तकः ॥ नाविज्ञातोगृहीतव्यःप्रतिभूःस्वक्रियाम्प्रतिइति ॥ सन्दिग्धोऽभिशस्तः । अत्यन्तवासिनोनैष्ठिकब्रह्मचा रिणः । नारदोपि । साक्षित्वम्प्रातिभाव्यञ्चदानग्रहणमेवच । विभक्ताभ्रातरःकुर्युर्नाविभक्ताःपरस्परमिति ॥ याज्ञवल्क्योपि ।

भ्रातॄणामथदम्पत्योःपितुःपुत्रस्यचैवहि । प्रातिभाव्यमृणंसाक्ष्यमविभक्तेनतुस्मृतमिति । ननुजायापत्योर्नविभागोविद्यतइत्यापस्तम्बेनविभागस्यनिषिद्धत्वाद्दम्पत्योर्विभागात्प्राक्प्रातिभाव्यादिप्रतिषेधोअनुपपन्नइतितदंशेविभागात्प्रागितिविशेषणानर्थक्यमितिचेन्न । अनेनवचनेनश्रौतस्मार्त्ताग्निसाध्येषुकर्मसुतत्फलेषुचविभागाभावस्योक्तत्वात् । यतोजायापत्योर्नविभागोविद्यतइत्यभिसंधायपाणिग्रहणाद्धिसहत्वङ्कर्मसुतथापुण्यफलेषुचेतिहेतुमुक्तवान् । हियस्मात्पाणिग्रहणादारभ्यसहत्वङ्कर्मसुश्रूयते । जायापतीअग्निमादधीयातामितितस्मादाधानेसहाधिकारात्तत्सिद्धाग्निसाध्येषुकर्म्मसुसहाधिकारःएवंविवाहसिद्धाग्निसाध्येष्वपिकर्मसुस्मार्त्तंवैवाह्याग्नौकुर्वीतप्रत्यहंगृहीतियोगीश्वरेणाभिधानात् । तथापुण्यफलेषुस्वर्गादिषुसहत्वंश्रूयते । दिविज्योतिरजरमारभेतामित्यादिषुयेषुपुण्यकर्मसुसहाधिकारस्तेषाम्फलेषुसहत्वमित्यर्थः । तेनभर्त्रनुज्ञयानुष्ठितानांपूर्त्तानाम्फलेषुनसहत्वमिति । केचित्तुअनेनैवविभागात्प्राक्दम्पत्योःप्रातिभाव्यादिनिषिद्धमभिदधताअनयोर्विभागोस्तीत्यर्थादुक्तम्भवतीतिनचापस्तम्बवचनविरोधःग्रहस्याग्रहणवत्विकल्पाङ्गीकरणादित्याहुः । तदतिफल्गुःशास्त्रार्थिकयोस्तुल्यबलत्वाभावेनविकल्पानुपपत्तेःअतएवतुल्यार्थास्तुविकल्पेरन्नितिभगवताजैमिनिनोक्तम्पाणिग्रहणाद्धिसहत्वङ्कर्मस्वित्यादौकर्मादिग्रहणानर्थक्यापाताच्च । किञ्चपूर्वोक्तप्रकारेणैवोपपत्तौसत्यामष्टदोषदुष्टविकल्पाङ्गीकरणस्याप्यनुचितत्वात् । नचैवंग्रहणाग्रहणादावपिविकल्पोनस्यात् । तस्याद्युदितगत्यन्तरयुतत्वंस्यात् । नचतदस्तीत्यनन्यगतिकतयातस्याङ्गीकारात् । ननुद्रव्यस्वामित्वेपिसहत्वंश्रूयते । द्रव्यपरिग्रहेषुचनहिभर्त्तुर्विप्रवासेनैमित्तिकेदानेस्तेयमुपदिशन्तीतिचेत्सत्यम् । अनेनविभागाभावेनोक्तःकिन्तुपत्न्याद्रव्यस्वामित्वमुक्तम् । यतोद्रव्यपरिग्रहेषुचेत्युक्त्वानहिभर्त्तुर्विप्रवासेनैमित्तिकेऽवश्यकर्त्तव्येऽतिथिभोजनादौहियस्मात्स्तेयमितिनोपदिशन्तिमन्वादयस्तस्माद्भार्यायाअपिद्रव्यस्वामित्वमस्तिअन्यथास्तेयंस्यादितितस्माद्भार्यायाअपिभर्त्तुरिच्छयाद्रव्यविभागोऽस्तिनस्वेच्छया । अतएवयाज्ञवल्क्यः । यदिकुर्यात्समानंशान्पत्न्यःकार्याःसमांशि

काइ तितस्मात्तुष्टू तम्प्राग्विभागादस्पन्योर्नप्रतिभाव्यादिकमिति ॥ ● ॥ अधमर्णप्रकारमाह बृहस्पतिः । प्रतिपन्नमृणं दाप्यः सा
मादिभिरुपक्रमैरिति । प्रतिपन्नंचऋणमभ्युपगतम्प्रतिपन्नम् । दाप्यः दातुमुन्मुखःकर्त्तव्योधनिनेत्यर्थः । तथाचमनुः । यैर्यैरु
पायैरर्थंस्वम्प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः । तैस्तैरुपायैस्संगृह्यदापयेदधमर्णिकं ॥ केतेऽउपायाइत्यपेक्षायांसएवाह । धर्मेणव्यवहारे
णच्छलेनाचरितेनच । प्रयुक्तंसाधयेदर्थंपञ्चमेनबलेनचेति ॥ बृहस्पतिरपि ॥ धर्मोपधिबलात्कारैर्गृहसंरोधनेनचेति । गृह
संरोधनेनआचरिताख्योपायेन । कात्यायनोपि । पीडनेनोपरोधेनसाधयेदृणिकंधनी । कर्मणाव्यवहारेणसांत्वेनादौविभा
वितम् । आत्तदीतार्थमेवन्तुव्याजेनचरितेनचेति । धर्मादीनांस्वरूपमाह । सुहृत्संबन्धिसंदिष्टैःसामोक्त्यानुगमेनच । प्रा
येणवाऋणीदाप्योधर्मएषउदाहृतः ॥ छद्मनायाचितञ्चार्थमानीयऋणिकाद्धनी । अन्वाहितादिसंगृह्यदाप्यतेयत्रसो
पधिः ॥ बध्वास्वगृहमानीयताडनाद्यैरुपक्रमैः । ऋणिकोदाप्यतेयत्रबलात्कारःसकीर्तितः । दारपुत्रपशून्बध्वाकृत्वाद्वा
रोपवेशनम् । यत्रर्णिकोदाप्यतेऽर्थन्तदाचरितमुच्यतइति । सुहृत्संबन्धिसन्दिष्टैःसुहृदांसम्बन्धिनांसन्देशैःसामोक्त्याप्रि
यवाक्येनअनुगमेनअनुसरणेनप्रायेणप्रार्थनावाक्यत्वेन । छद्मनाउत्सवादिव्याजेनगृहीतनदीयभूषणाद्युपप्रत्यर्पणेन
। अन्वाहितमन्यस्मैदातुमर्पितम् । आदिशब्दात्प्रकारान्तरस्यापिप्रकारेणाधमर्णस्यभूषणादिस्वाधीनीकृत्ययत्रसऋणान्दा
प्यतेसउपधिरित्यर्थः ॥ दाप्यतेप्रतिदानोन्मुखीक्रियते । अर्थंस्वकीयमर्थम् । शेषंस्पष्टार्थंधर्मादयश्चोपायाः । पुरुषा
पेक्षयाप्रयोक्तव्याः ॥ यतआहकात्यायनः । राजानंस्वामिनंविप्रंसान्त्वेनैवप्रदापयेत् । ऋटिथनंसुहृदंवापिछलेनैवप्रसाध
॥ ८०९ ॥ येत् ॥ वणिजःकर्षकाश्चैवशिल्पिनस्त्वाब्रवीद्गुरुः । देशाचारेणदाप्याःस्युर्दुष्टान्सम्पीड्यदापयेदिति । सान्त्वेनसाम्नाधर्मा
॥ ८१० ॥ ख्योपायेनेत्यर्थः । वणिगादयोदेशाचारानुसारेणदाप्याःस्युरित्यन्वयः । सम्पीड्येतिबलात्काराचरिताख्योपाययोर्ग्रहण
॥ ८११ । ८१२ ॥ म् ॥ ● ॥ कःपुनर्देशाचारइत्याकाङ्क्षायांसएवाह । धार्यीवरुद्धस्त्वृणिकःप्रकाशज्जनसंसदि । यावन्नदद्यात्तद्देयन्देशा

चारस्थितिर्यथेति। यत्र देशे धनिकेन स्वयमेव धार्य इत्याचारस्तत्र तथैव धार्यः। यत्र तु कोवादिना अन्येनावरुद्ध धार्य इति दे
शाचारस्थितिर्वस्येत्यस्यार्थः। अवरुद्धस्य विण्मूत्रशङ्काया नान्तप्रतिषेधो न कार्य इति स एव दर्शयति। विण्मूत्रशङ्का यत्रस्था
द्धार्यमाणस्य देहिनः। सृष्टो वानुगन्तव्यो निबद्धं वा समुत्सृजेदिति। निबद्धमिति शृङ्खलादिना बद्धमेवमूत्राद्युत्सर्गार्थम्प्रेषये
दित्यर्थः। अत्र अधमर्णिकविषये द्वितीयः पक्षः तदितरविषयस्त्वाद्यपक्ष इत्यौचितव्यवस्थावगन्तव्येति स्मृतिचन्द्रिकायाम्।
दर्शनप्रतिभुवम्भोजनादिकाले गृहीत्वाऽवरुद्धस्य मोक्षः करणीयः यत आह स एव। सकृतप्रतिभूस्त्वेवमोक्तव्यः स्याद्दिने दिने।
आहारकाले प्राप्ते च निबन्धे प्रतिभूः स्थित इति। निबन्धे पलायनप्रतिबन्धे। यदा तु प्रतिभूर्न लभ्यते लब्धो वाऽधमर्णो न ददामी
ति वदति तदा पक्षद्वयमाह स एव। यो दर्शनप्रतिभुवं नाधिगच्छेन्न चाश्रयेत्। स वारके निरोद्धव्यस्त्याप्यो वा वेद्म रक्षिण इति।
नाधिगच्छेन्न प्राप्नुयात्। नाश्रयेन्नाङ्गीकुर्यात् वारके कारागृहे। रक्षिणो रक्षकान्। रक्षणे पुरुषान्नियुज्य प्रस्थाप्यो वेत्यर्थः।
एतस्य प्रतिभूविशेषे प्रतिषेधमाह स एव। न वारके निरोद्धव्य आर्यः प्रात्ययिकः शुचिरिति। प्रात्ययिकः विश्वास्यः। कथन्त
र्हि स मोचनीय इत्यपेक्षिते स एवाह। सो निबद्धः प्रयोक्तव्यो निबद्धः शपथेन चेति। अनिबद्धः रक्षकशून्यः। निबद्धः नियमि
तः एवमुक्तधर्मादि प्रयोगेण साधयन् धनिको न निवारणीयो राज्ञेत्याह मनुः। यः स्वयं साधयेदर्थमुत्तमर्णोऽधमर्णिकात्स राज्ञा नाऽ
भियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन् धनमिति। विष्णुरपि। प्रयुक्तमर्थं यथा कथंचित्संसाध्यमानो न राज्ञो वाच्यः स्यादिति यथाकथञ्चित्स्मृ
त्याचाराविरुद्धेन मार्गेण। याज्ञवल्क्योऽपि। प्रपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्यो नृपतेर्भवेदिति। साध्यमानस्त्वेद्राजसन्निधिं गत्वा धनि
कं धारयति तदा स दण्डड्याह। स एव। साध्यमानो नृपं गच्छन्दण्डो दाप्यश्च तद्धनमिति। तस्य धनिकस्य धनं तत्समं च द
ण्डं दाप्य इत्यर्थः। अत एव विष्णुः। साध्यमानश्चेद्राजानमभिगच्छेत्तत्समं दण्ड्य इति। तत्समं धनिकद्रव्यसमं। यत्तु मनुना
। यः साधयन्तं छन्देन वेदयेद्धनिकं नृपे। स राज्ञा तच्चतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्धनमिति। स्वल्पदण्डोक्तः स दरिद्राधमर्णवि

यय:ब्राह्मणविषयइतिकेचित्छेदनस्वेच्छया। स्मृतिचन्द्रिकायान्तुदण्डइतिसामान्याभिधानंअसमर्थविषयेस्वल्पोदण्डो
ऽयंअस्यादित्येवमर्थमितिव्याख्यायमनुवचनम्प्रमाणत्वेनोपन्यस्तम्। विप्रतिपत्तौविशेषमाह। बृहस्पतिः प्रतिपन्नस्यधर्मोयंव्य
पलापीतुसंसदि। लेख्येनसाक्षिभिर्वापिभावयित्वाप्रदाप्यतइति॥ अयम्पूर्वोक्तःअधमर्णोत्तमर्णसत्तायांसम्प्रतिपन्नस्यधर्मस्य
धनिकस्यअपलापीतुअपह्नवीतुसंसदिसभायाम्प्रमाणेनर्णंसाध्यप्रतिदानोन्मुखङ्कार्यइत्यर्थः। एवंपूर्वोक्तधर्मेणव्यवहारे
णाकृतेनाचरितेनचप्रयुक्तंसाधयेदर्थम्पञ्चमेनबलेनचमनुवचनेव्यवहारेणेतिव्यपलापिविषयंइतरत्सम्प्रतिपन्नविषयमि
तिबोद्धव्यम्। व्यवहारेणसाध्याद्युपन्यासेनअतएवासम्प्रतिपन्नेव्यवहारातिरिक्तोपायनिषेधमाहसएव। नरोद्धव्यःक्रिया
वादीसन्दिग्धेऽर्थेकथञ्चन। आसेधयंस्तुनासेध्यन्दण्ड्योभवतिधर्मतइति। नरोद्धव्यवहारातिरिक्तच्छलाद्युपायोपलक्षण
म्। क्रियावादिसन्दिग्धपदयोरर्थमाहसएव। प्रदातव्यंयद्भवतिन्यायतस्तद्ददाम्यहम्। एवंयत्रर्णिकोब्रूतेक्रियावादीस
उच्यते॥ रूपसंख्यादिलाभेषुयत्रभ्रान्तिर्द्वयोर्भवेत्। देयानादेययोर्वापिसन्दिग्धोर्थःसकीर्त्तितः॥ इतिसन्दिग्धेर्थेधनग्र
हणंकुर्वतोऽर्थहानिदण्डावाहसएव। अनावेद्यतुराज्ञेयःसन्दिग्धेऽर्थेप्रवर्त्तते। प्रसह्यसविनेयःस्यात्सचाप्यर्थोनसिद्ध्य
तीति। कात्यायनोपि। पीडयेत्तुधनीयत्रउत्तमर्णंन्यायवादिनम्। तस्मादर्थात्सहीयेततत्समञ्चाप्नुयाद्दममिति। सावधि
कमृणमवधिप्राप्तौनिरवधिकंद्वैगुण्यादिपरमवृद्धेःप्राप्तौकार्यविशेषोपनिपातश्चेत्तस्यप्राप्तावपिपूर्वोक्तैर्धर्मादिभिरुपायैः
सवृद्धिकंग्राह्यम्। यद्वापरमवृद्धिसहितंमूलंकृत्वालेख्यान्तरंग्राह्यम्। अथवासवृद्धिकमूलोपभोग्यआधिर्ग्राह्यः। तथा
चबृहस्पतिः। पूर्णावधौशान्तलाभमृणमुद्ग्राहयेद्धनी। कारयेद्वाउत्तमर्णोलेख्यञ्चकृवृद्धिव्यवस्थया॥ द्विगुणस्योपरियथा
चक्रवृद्धिःप्रगृह्यते। भोगलाभस्तुदानञ्चमूलंस्यात्सोदयमृणमितिशान्तलाभग्रहणमशान्तलाभस्योपलक्षणम्। उद्ग्रहण
न्धर्माद्युपायेनसाधनम्। यदाचक्रवृद्धिर्भोग्याधिर्वागृह्यतेतत्रसोदयम्मूलमृणंस्यादित्यर्थः। मनुरपि। उत्तमर्णादातुमश

क्रोयः कर्त्तुमिच्छेत्पुनः क्रियाम् । सद्यस्त्वानिर्जितां वृद्धिं करणम्परिवर्त्तयेत् ॥ अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यम्परिवर्त्तयेत् । याव
तीसम्भवेद्वृद्धिस्तावतीन्दातुमर्हति ॥ चक्रवृद्धिं समारूढो देशकालव्यवस्थितः । अतिक्रामन्देशकालौ न तत्फलमवाप्नुयादि
ति । निर्जितां लभ्यत्वेनात्माधीनत्वं सम्पन्नां करणम्परिवर्त्तयेत् । अन्यल्लेख्यसाक्ष्यादि कुर्यात् । अदर्शयित्वा हिरण्यन्दीयमा
नमिति शेषः । तेन धनिने सर्वं सवृद्धिकमृणमदत्त्वेत्यर्थः । नत्वेव पुनः करणम्परिवर्त्तयेत् । साक्षिसमक्षमेतन्ब्रूयाद्यद्देतावन्मू
लमस्मै धारयामि । एतावती च वृद्धिरिति पत्रे चारोपयेदित्यर्थः । एतच्च यावद्वृद्धिर्धनन्दातुं शक्नोति तावद्द्रष्टव्यम् करणम्परिवर्त्त
नङ्कार्यम् । समारूढः प्रतिपन्नः अङ्गीकृतवानिति यावत् । तत्फलं चक्रवृद्धिलक्षणम् । कात्यायनोपि । ग्राह्यं स्याद्द्विगुणन्द्र
व्यं प्रयुक्तन्धनिना सदा । लभेच्चेन्न द्विगुणं पुनर्वृद्धिम्प्रकल्पयेत् इति । अधमर्णस्य धनदानाशक्तौ यत्कर्तव्यन्तदाह नारदः । अ
थशक्तिविहीनः स्यादृणी कालविपर्ययात् । शनैरपेक्ष्यमृणन्दाप्यः काले काले यथोदयमिति । यथोदयं यथाधनोत्पत्तिन्दाप्यो ब्रा
ह्मणादिरिति शेषः । तथा च याज्ञवल्क्यः । हीनजातिम्परिक्षीणमृणार्थङ्कर्म कारयेत् । ब्राह्मणस्तु परीक्षीणः शनैर्दाप्यो यथोदय
मिति । अत्र च हीनजातिग्रहणं सजातेरप्युपलक्षणम् । अतश्च समानजातिमपि परिक्षीणं यथोचितङ्कर्म कारयेत् । ब्राह्मण
ग्रहणं च श्रेयोजातेरुपलक्षणम् । अतश्च क्षत्रियादिरपि क्षीणो यथोदयं वैश्यादेर्दाप्य इत्यर्थः । एतदेव स्पष्टमाह मनुः ।
कर्मणापि समं कुर्याद्धनिकस्याधमर्णिकः । समोपकृष्टजातिश्च दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छनैरिति । कर्मणापि समं कुर्यात् अधमर्णिक
त्वेनोत्तमर्णादधरीभूतमात्मानन्तावद्धनिकार्थकर्मकरणेनापि समं कुर्यात् । अधमर्णत्वमपनयेदित्यर्थः । श्रेयान् उत्तमजाती
यो गुणाधिकश्च । बृहस्पतिरपि । निर्धनं कर्षणं तं कर्म गृह्यमाणीयकारयेत् । शौण्डिकाद्यं ब्राह्मणस्तु दापनीयः शनैः शनै
रिति । शौण्डिकाद्यं समोपकृष्टजातिम् । ब्राह्मणग्रहणमुत्कृष्टजातेरुपलक्षणार्थं । यत्तु कात्यायनवचनं । कर्षकान् क्षत्रवि
ड्शूद्रान् समहीनांस्तु दापयेत् इति । तत्तेषां यथोदयन्धनदानसामर्थ्यमन्तव्यम् । कल्पतरौ तु कर्मणा क्षत्रविड्शूद्रान् समहीनां

स्तुदापयेत्तुइतिपठितन्तत्र कर्मणादापयेदित्यन्वयान्नकोपि विरोधः । कात्यायनोपि । धनदानासहंवुद्धास्वाधीनङ्कर्मकार
येदिति । कर्मकरणासहंतुवन्धनागारेवासयेदित्याह । सएव । अशक्तौवन्धनागारेप्रवेश्योब्राह्मणादृतेइति । अत्रकर्म
करणाशक्तौवन्धनागारेप्रवेशाभिधानंसामर्थ्यात्पन्नौकथञ्चिदृणप्राप्त्यर्थमित्यभिहितंस्मृतिचन्द्रिकायाम् । यस्तुपूर्वमनावेद्या
शुभङ्कर्मकारयतितत्रापिविशेषंसएवाह । यदिह्यादावनादिष्टमशुभङ्कर्मकारयेत् । प्राप्नुयात्साहसम्पूर्वमृणान्मुच्येतच
र्णिकइति । युगपदनेकोत्तमर्णसमवायेदानानुक्रममाहयाज्ञवल्क्यः । गृहीतानुक्रमाद्दाप्योधनिनामधमर्णिकः । दत्वातु
ब्राह्मणायैवन्नृपतेस्तदनन्तरमिति ॥ नृपतेःक्षत्रियस्यसमानजातीयेनूत्तमर्णस्यग्रहणक्रमेणदेयम् । विजातीयेषुतुब्राह्म
णादिवर्णक्रमेणेत्यर्थः । कात्यायनोपि । नानर्णसमवायेतुयद्यत्पूर्वंकृतम्भवेत् । तत्तदेवाग्रतोदेयंराज्ञःस्याच्छ्रोत्रियानुचेति
। श्रोत्रियानुब्राह्मणानन्तरम् । एकदिनकृतनानर्णसमवायेयुगपद्देयन्धनाल्पत्ववहुत्वयोस्तुतदनुसारेणभागम्परिकल्प्य
दापनीयम् । तथाचकात्यायनएव । एकाहेलिखितंयत्रतत्रकुर्याद्दृणंसमम् । ग्रहणंरक्षणंलाभमन्यथातुयथाक्रममि
ति ॥ ग्रहणंवन्धकदानम् । रक्षणंवन्धकपरिपालनम् । लाभंवन्धकभोगञ्चसमंयुगपदेवकुर्यात् । अन्यथाग्रहभेदेतूक्त
क्रमेणकुर्यादित्यर्थः । अनेकर्णसमवायेपिअधमर्णोयदुत्तमर्णाद्द्रव्यंगृहीत्वायद्यवहारादिकङ्करोतितस्मात्प्राप्तन्धनन्तदुत्तम
र्णायैवदद्यान्नान्येषाम् । तथाचसएव । यस्यद्रव्येणयत्पण्यंसाधितंयोविभावयेत् । तद्द्रव्यमृणिकेनैवदातव्यंतस्यनान्यथेति ।
एवकारस्तस्येत्यनन्तरंव्यत्यसनीयम् । अधमर्णाभावेतत्पुत्रेणसवृद्धिकमृणन्देयमित्याहवृहस्पतिः ॥ याचमानायदातव्य
मप्रकालमृणंकृतम् । पूर्णावधौशान्तलाभमभावेचपितुःसुतैरिति । अप्रकालंअदीर्घकालन्निरवधिकमितियावत्निरव
धियाचनानन्तरमेवदेयम् । परमवृद्धौजातायामितिमदनरत्ने । सावधिपूर्त्तौशान्तलाभंशांत्यनन्तरम् । ऋणग्रहीतुःपितु
रभावेपितृकृतमृणम्पुत्रैरवश्यन्देयमित्यर्थः । आवश्यकदानेहेतुमाहनारदः । इच्छन्तिपितरःपुत्रान्स्वार्थहेतोर्यतस्त ३

नः। उत्तमर्णाधमर्णाभ्यांमामयंमोचयिष्यति॥ अतःपुत्रेणजातेनस्वार्थमुत्सृज्ययत्नतः। ऋणात्पितामोचनीयोयथाननरकं
व्रजेत्॥ यतस्ततःयेनकेनाप्युपायेन। उत्तममृणञ्जायमानोवैब्राह्मणस्त्रिभिरृणवानजायतइत्यादितैत्तिरीयश्रुत्युक्तं। अ
धममृणंपरहस्तात्कुसीदविधिनागृहीतंजातेनव्यवहाराभिज्ञतयानिष्पन्नेनेत्यर्थः॥ अप्राप्तव्यवहारस्त्वेतत्स्वतन्त्रोपिहिनर्णभा
क्। स्वातन्त्र्यंहिस्मृतंज्येष्ठेज्यैष्ठ्यंगुणवयःकृतमितिस्मरणात्। अप्राप्तव्यवहारस्यासेधाह्वाननिषेधश्चस्मर्यते। अप्राप्तव्यव
हारश्चदूतोदानोन्मुखोव्रती। विषमस्थाश्चनासेध्यानचैतानाह्वयेन्नृपइति॥ कात्यायनोपि। पितृणांह्यनुभिज्ञैस्तैर्दानेनै
वाधमादृणात्। विमोक्षस्तुयतस्तस्मादिच्छन्तिपितरःसुतान्॥ नाप्राप्तव्यवहारैस्तुपितर्युपरतेक्वचित्। कालेतुविधिनादे
यंवसेयुर्नरकेन्यथेति। नाप्राप्तव्यवहारैःहेयोपादेयपरिज्ञानविशेषरहितैःषोडशवर्षैरित्यर्थः। षोडशवार्षिकस्यव्यवहार
ज्ञत्वमाहनारदः। गर्भस्थैःसदृशोज्ञेयआष्टमाद्वत्सराच्छिशुः। बालआषोडशाद्वर्षात्पौगण्डश्चेतिशब्द्यते। परतोव्यवहार
ज्ञःस्वतन्त्रःपितरावृतेइति। यस्यबहवःपुत्रास्तेषांविभक्ताविभक्तभेदेनदानप्रकारमाहनारदः। पितर्युपरतेपुत्राऋणन्द
द्युर्यथांशतः। अविभक्ताविभक्तावायोवातामुद्वहेद्धुरमिति। एतदुक्तम्भवतिविभक्तैःस्वांशानुरूपन्देयम्। अविभक्तैरपिसम
प्रधानतयाऽवस्थानेसम्भूयसमुत्थानेनदेयम्। गुणप्रधानभावेनावस्थानेयोमुख्यस्तेनदेयमितिपुत्रेणरिक्थग्रहणाग्रहणयो
स्सवृद्धिकमेवदेयं। पुत्राभावेपौत्रेणरिक्थग्रहणेसोदयन्देयं। अग्रहणेमूलमेव। प्रपौत्रेणतुरिक्थग्रहणेमूलमपिनदेयम्।
तथाचबृहस्पतिः। ऋणमात्मीयवत्पित्र्यम्पुत्रैर्देयंविभावितम्। पैतामहंसमन्देयन्नदेयन्तत्सुतस्यत्विति। आत्मीयवत्सवृद्धि
कमित्यर्थः। तत्तुतस्यागृहीतधनस्यप्रपौत्रस्य। एतदेवाभिप्रेत्यनारदः। क्रमादव्याहतम्प्राप्तम्पुत्रैर्यन्नर्णमुद्धृतं। देयम्पैताम
हंपौत्रैस्तच्चतुर्थान्निवर्ततइति। कात्यायनोपि। पित्रभावेतुदातव्यमृणंपौत्रेणयत्नतः चतुर्थेननदातव्यन्तस्मात्तद्विनिवर्तयेत
इति। देयमृणमनेनदेयमस्मिन्कालेदेयमित्यपेक्षतेआहयाज्ञवल्क्यः। पितरिप्रोषितेप्रेतेव्यसनाभिप्लुतेपिवा। पुत्रपौत्रैर्ऋणं

देयंनिह्नवेसाक्षिभावितमिति। यदिपितादातव्यंऋणमदत्वामृतोदूरदेशांतरङ्गतोऽचिकित्सनीयव्याध्याद्यभिभूतोवातदातत्कृ
तमृणंपुत्रेणतदभावेपौत्रेणदेयंइत्यर्थः। पुत्रेणवापह्नुतेऽर्थिनासाक्ष्यादिभिर्भावितमृणंदेयंपुत्रपौत्रैरित्यन्वयः। प्रोषितेयत्प्र
तिदानन्तत्प्रवासादारभ्यविंशतिवर्षादूर्ध्वमन्तव्यं। तथाचनारदः। नार्वाक्सम्वत्सराद्विंशात्पितरिप्रोषितेसुतः। ऋणन्दद्यात्पि
तृव्येवाज्येष्ठेभ्रातर्यथापिवेति कात्यायनोपि। विद्यमानेपिरोगार्त्तेस्वदेशात्प्रोषितेतथा। विद्यमानेपिजीवत्यपि॥ विंशात्संवत्सरादू
र्ध्वमितिशेषः अतएवविष्णुः। धनग्राहिणिप्रेतेप्रव्रजितेद्विदशाःसमाःप्रोषितेवातत्पुत्रपौत्रैर्देयंनातःपरमनीप्सुभिरिति। प्रव्र
जितेसंन्यस्तेद्विदशाःसमाःविंशतिवर्षाणिअस्यप्रोषितइत्यनेनसंवन्धः। अतःपरंविंशतिवर्षादूर्ध्वमनीप्सुभिर्देयमित्यर्थः। एत
दुक्तम्भवति। पितरिमृतेप्रव्रजितेवापुत्रपौत्रैःप्राप्तव्यवहारैर्देयंप्रोषितेतुविंशतिवर्षादूर्ध्वमितिनातःपरमनीप्सुभिरिति। अपि
पाठस्तयस्यामर्थः। विंशतिवर्षादूर्ध्वंनविलम्बःकार्यःऋणप्रतिदानमभीप्सुभिरिति॥*॥ अदेयमृणमाहयाज्ञवल्क्यः। सुराका
मद्यूतकृतन्दण्डशुल्कावशिष्टकं। वृथादानन्तथैवेहपुत्रोदद्यान्नपैतृकमिति। सुरापानेनयत्कृतमृणं। कामकृतंस्त्रीव्यसनेन
कृतं। द्यूतेपराजयनिर्वृत्तम्। दण्डशुल्कावसिष्टकन्दण्डंशुल्कयोरवशिष्टंवृथादानंवन्द्यादिभ्योयत्प्रतिज्ञातम्। धूर्त्तेवन्दि
निमल्लेचकुवैद्येकितवेशठे। चाटचारणचौरेषुदत्तम्भवतिनिष्फलमितिवचनात्। नचदण्डशुल्कावशिष्टकमित्यनेनावशेष
स्यदाननिषेधात्सर्वन्दातव्यमितिशङ्कनीयंयतआहोशना। दण्डंवादण्डशेषंवाशुल्कन्तच्छेषमेववा। नदातव्यन्तुपुत्रेणयच्च
नव्यावहारिकमिति। नव्यावहारिकंसुरापानादिनिमित्तमित्यर्थः। गौतमोपि। मद्यशुल्कद्यूतदण्डानपुत्रानध्यावहेयुरि
ति। नपुत्रस्योपरिभवन्तीत्यर्थः। वृहस्पतिरपि। सौराक्षिकंवृथादानङ्कामक्रोधप्रतिश्रुतम्। प्रातिभाव्यंदण्डशुल्कशेषंपुत्रान
दापयेदिति। प्रातिभाव्यम्प्रातिभाव्यागतं। कामक्रोधप्रतिश्रुतयोःस्वरूपन्दर्शयतिकात्यायनः। लिखितम्मुक्तकंवापिदेयंयत्तुप्र
तिश्रुतं। परपूर्वस्त्रियैतत्तुविद्यात्कामकृतंन्दृणां॥ यत्रहिंसासमुत्पाद्यक्रोधाद्द्रव्यंविनाश्यवा। दत्तन्तुष्टिकरन्तत्तुविद्यात्क्रो

धक्षतन्नुनदिति ॥ मुक्तकंलेखनरहितम् । पित्रात्मादिकृतर्णसमवायेदानक्रममाह वृहस्पतिः । पित्र्यंपूर्वंमृणन्देयम्पश्चादात्मीयमेवच । तयोःपैतामहंपूर्वंदेयमेवंऋणंसदेति । तयोस्ताभ्याम्पित्रात्मीयाभ्यामित्यर्थः । रिक्थग्रहाभावेपिपुत्रेणदेयमिति इत्याहकात्यायनः । पित्र्यर्णेविद्यमानेतुनचपुत्रोधनंहरेत् । देयंतद्धनिकेद्रव्यंमृतेपुत्रस्तुदाप्यतइति ॥ विभक्तःपुत्रोविभागानन्तरम्पितृक्षतेऋणेतिष्ठतितस्मिन्मृतेतद्धनंनगृह्णीयात्किन्तुधनिकायदद्यात् । यदिकिञ्चित्ततोऽवशिष्टम्भवतितर्हि गृह्णीयात् । पितृधनाभावेरिक्थग्रहणरहितेपिस्वधनन्दद्यादित्यर्थः । अत्रपुत्रग्रहणम्पौत्रस्याप्युपलक्षणम् । पुत्रपौत्रैर्ऋणंदेयमितिवचनेउभयोःसाम्येनग्रहणात् । पौत्रस्यावृद्धिकदानन्तुवाचनिकमितिनतस्यानेनसाम्यपाठेननिवृत्तिः । अनेकऋणदातृसमायेक्रममवाहयाज्ञवल्क्यः । रिक्थग्राहऋणन्दाप्योयोषिद्ग्राहस्तथैवच । पुत्रोनन्याश्रितद्रव्यःपुत्रहीनस्यरिक्थिनइति ॥ दायविभागक्रमेणप्राप्तंयद्द्रव्यंतद्रिक्थन्तद्योगृह्णातिसरिक्थग्राहोयदीयंद्रव्यंरिक्थरूपेणगृह्णातिसतत्कृतमृणन्दाप्यइत्यर्थः । योषितम्भार्यांगृह्णातीतियोषिद्ग्राहोयदीयांयोषितंगृह्णातिसतत्कृतमृणन्दाप्यइत्यर्थः । पुत्रोनन्याश्रितद्रव्यः । अन्यंआश्रितन्द्रव्यंयस्यासौअन्याश्रितस्तम् । एतादृशंयद्द्रव्यम्परकीयन्द्रव्यंमातापितृसंवन्धिद्रव्यमितियावत् । अन्यशब्देनपित्रोर्विवक्षणात् । तन्मातापितृद्रव्यंयस्यनास्तिदायग्रहणायोग्यत्वात्सक्लीवादिःपुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यइत्यर्थः । पुत्रहीनस्यदायग्रहणार्हपुत्रहीनस्यरिक्थिनऋणन्दाप्याइत्यर्थः । एतेषांसमवायेपाठक्रमादेवदाप्याः । यत्तुसपुत्रस्यवाप्यपुत्रस्यरिक्थग्राहिणन्दद्यादितिविष्णुवचनम् । तद्दायानर्हपुत्रस्यसद्भावेप्यसद्भावेपिवातदनादरेणरिक्थग्राहीऋणंदद्यादित्येवपरम् । रिक्थग्राह्यभावेयोषिद्ग्राहोदाप्यअस्मिन्नर्थेविष्णुरपि । विधनस्यस्त्रीग्राहीति । विधनस्यरिक्थग्राहीरहितस्य । वृहस्पतिरपि । स्त्रीह्यरीचतथैवस्यात्द्भावेधनहारिणइति । योषिद्ग्राह्यभावेदायभागानर्हः । पुत्रोदाप्याइत्यस्मिन्नर्थेनारदोपि । धनस्त्रीहारीपुत्राणामृणभाग्योधनंहरेत् । पुत्रासतोःस्त्रीधनिनोःस्त्रीहारीधनिपुत्रयोरिति । स्त्रीधनिनोरसतोःपुत्रए

वक्तव्यभागीत्यन्वयः स्त्रीचधनञ्चस्त्रीधनेतद्वतोःस्त्रीहारिधनहारिणोरित्यर्थः। अत्रस्त्रीहारीधनिपुत्रयोरितिपुत्राभावेयोषि
द्ग्राहकस्यर्णदायित्वाभिधानन्दायार्हपुत्राभावेमन्तव्यं। सपुत्रस्यचेत्यनुवृत्तौविधनस्यस्त्रीहारीतिविष्णुनाभिधानात्। पुत्रो
सतोःस्त्रीधनिनोरितिस्वोक्तिविरोधाच। ननुरिक्थग्राहऋणन्दाप्यइतिवचनंएतेषांसमवायेक्रमविधायकंसदेवतुनोपपद्यते
पुत्रेसत्यन्यस्यरिक्थग्राहित्वासम्भवात्नचपुत्रेसत्यपिपितृभ्रात्रोरिक्थहारित्वमितिवाच्यम्। नभ्रातरोनपितरःपुत्रारिक्थहरा
तिवचनेनतपत्यन्तरनिषेधात्पुत्रेनन्याश्रितद्रव्यइत्येतदपिनवक्तव्यम्। रिक्थग्राहऋणंदाप्यइत्यमेनगतार्थत्वात्नचरिक्थग्रा
हित्वाभावेपिपुत्रदातव्यमित्येतदर्थमिदम्। तथासत्यनन्याश्रितद्रव्यस्यवैयर्थ्यंस्यात्। पुत्रेसतिमातापितृद्रव्यस्यअन्यगामि
त्वासम्भवात्। नभ्रातरइतिपूर्वोदाहृतवचनात्। पुत्रहीनस्यरिक्थिनइत्येतदपिनवक्तव्यम्। रिक्थग्राहऋणंदाप्यइत्यनेन
सतिपुत्रेरिक्थहारिणएवऋणापाकरणाधिकारित्वस्याभिधानेसतिपुत्रेकैमुतिकन्यायेनतत्सिद्धेरितिचेत्। मैवंवादीः। स
त्वात्पत्नीवादिषुपुत्रेषुअन्यायवर्तिषुचसवर्णापुत्रेषुपितृव्यादीनांरिक्थग्राहित्वासम्भवात्। क्लीवादीनांरिक्थग्राहित्वाभावं
दर्शयतिमनुः। अनंशौक्लीवपतितौजात्यन्धबधिरौतथा। उन्मत्तजडमूकाश्चयेचकेचिन्निरिन्द्रियाइति। याज्ञवल्क्येनापिक्ली
वादीनामनुक्रम्यभर्तव्यास्त्वनिरंशकाइत्युक्तमन्यायवृत्तस्यसवर्णापुत्रस्यरिक्थग्राहित्वाभावंदर्शयतिगौतमः। सवर्णापुत्रोप्य
॥ ८०७ ॥ न्यायवृत्तोनलभतेकेषामिति। तस्मात्पुत्रेसत्यपिरिक्थग्राह्यन्यःसम्भवतियोषिद्ग्राहित्वमपिरागकलुषीकृतचित्तस्यातिक्रान्तनि
॥ ५० ॥ षेधस्यसम्भवतितस्यऋणापाकरणेऽधिकारोभवत्येव। यश्चतासांस्वैरिणीनामंतिमांगृह्णातियश्चपुनर्भुवांतिसृणाम्प्रथमांत
॥ ५७०।५०॥ स्यापैतियःस्त्रियं। ऋणंवोढुःसभजतेतदेवास्यधनंस्मृतमिति। चतसृणाम्पुनर्भुवांयाप्रथमातयोःप्रत्याकृतमृणान्तेयेऽउपाश्नुते

B 3

पतित्वेनोपभुङ्क्ते सदद्यादित्यर्थः । उपैतिपतित्वेनोपभुङ्क्ते पुनर्भूः स्वैरिण्यश्च दर्शयति सएव । परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथा
क्रमं । पुनर्भूस्त्रिविधातासां स्वैरिणी तु चतुर्विधा ॥ कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता । पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनःसंस्कार
कर्मणा ॥ देशधर्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते । उत्पन्नसाहसान्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता ॥ असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवै
र्या प्रदीयते । सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्त्तिता ॥ स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति । कामात्समाश्रयेदन्यं स्वैरि
णी प्रथमा तु सा ॥ कौमारम्पतिमुत्सृज्य यात्वन्यं पुरुषं श्रिता । पुनः पत्युर्गृहं यायात्सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता ॥ मृते भर्त्तरि तु प्राप्तान्देव
रादीनपास्य या । उपगच्छेत्परं कामात्सा तृतीया प्रकीर्त्तिता ॥ प्राप्ता देशाद्धनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा तु या । तवाहमित्युपगता
सा चतुर्थी प्रकीर्त्तितेति ॥ उत्पन्नसाहसाक्षतयोनिः । प्रौढेतियावत् । अन्यस्मै देवराय असत्सु देवरेष्वित्यग्रेऽभिधानात् ।
कीदृशस्य योषिद्ग्राहस्यर्णदानेऽधिकार इत्यपेक्षिते स एवाह । या तु सप्रधनैव स्त्री सापत्या वान्यमाश्रयेत् । सोऽस्या दद्यादृणम्भ
र्त्तुरुत्सृजेद्वा तथैव तामिति । सप्रधना प्रकृष्टधनसहिता बहुधनेतियावत् । अस्य भर्त्तुर्ऋणन्दद्यादित्यन्वयः । न च योषिद्ग्र
हणस्यादानाधिकारशास्त्रीयान्यथानुपपत्त्या योषिद्ग्रहणमपि पूर्वपतिकृतमृणादानुशास्त्रीयमिति शङ्कनीयम् । रागप्राप्तयोषिद्ग्र
हणस्याप्यवाप्तशास्त्रानुपपत्तेः । अत एवाह संग्रहकारः । यत्र दद्यादृणं वोढः पुनर्भूस्वैरिणीपतिः । न तेन तदुपादानं शास्त्रेण
विहितम्भवेदिति ॥ तदुपादानं पुनर्भुवां स्वैरिणीनाञ्च ग्रहणं । ऋणं पुत्रो दाप्य इति पुनर्वचनं योषिद्ग्राहाभावेऽस्यर्णदानेऽ
धिकारो न तस्मिन्सतीति क्रमनिरूपणार्थं अनन्याश्रितद्रव्य इति नव्यर्थं पित्र्यरिक्थाभावेऽपि बहुषु पुत्रेषु सत्सु दायग्रहणायोग्येषु
अस्यैव ऋणदानेऽधिकारो क्लीबादेर्दायानर्हस्येति प्रतिपादनार्थत्वात् । पुत्रहीनस्य रिक्थिन इत्येतदपि नव्यर्थं पुत्रग्रहणमुप
लक्षणार्थं पुत्रपौत्रहीनस्य ये समनन्तरं रिक्थग्राहित्वेन दायभागे निरूपिताः प्रपौत्रादयस्ते सर्वे दायभागोक्तक्रमेण दाप्याः यदि
रिक्थं गृह्णन्ति न चेन्न दाप्याः पुत्रपौत्रौ तु रिक्थग्रहणाभावेऽपि दाप्यौ इति पुत्रपौत्रापेक्षया प्रपौत्रादीनां वैषम्यप्रतिपादनार्थत्वात् ।

पुत्रपौत्रयोः प्रपौत्राद्युपेक्षयावैषम्यन्दर्शयतिनारदः। क्रमादभ्यागतम्प्राप्तम्पुत्रैर्यन्नर्णमुद्धृतं। दद्युः पैतामहम्पौत्रास्तच्चतुर्थान्निवर्त्ततेइति॥ यद्वायोषिद्ग्राहाभावेपुत्रोदाप्यइत्युक्तं सैवचास्यधनंस्मृतमितिस्मरणात्। लक्षणयारिक्थशब्देनयोषितमङ्गीकृत्य पुत्राभावेयोषिद्ग्राहोदाप्यइत्युच्यतेपुत्रहीनस्यरिक्थिनइत्यनेनपुत्रहीनस्यस्वयोषित्कस्यऋणंयोषिद्ग्राहोदद्यादित्यर्थः। अस्मिन्पक्षेवक्ष्यमाणधनस्त्रीहारिणोन्तिमास्वैरिणीप्रथमापुनर्भूहारिणस्तदभावेपुत्रोदाप्यः। पुत्राभावेनिर्धननिरपत्ययोषिद्ग्राहीदाप्यइतिव्यवस्थाद्रष्टव्या अन्यथायोषिद्ग्राहपुत्राभावयोः पुत्रयोषिद्ग्राहौदाप्याविति व्याख्यानेऽभयसद्भावेकस्याप्यदानप्रसङ्गः स्यात्। अतएवनारदः। धनस्त्रीहारीपुत्राणामृणभाग्योधनंहरेत्। पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारीधनपुत्रयोरिति। कस्मिंश्चित्स्त्रीहारिण्यसतिपुत्रोदाप्यः पुत्रेनिकश्चित्स्त्रीहारीत्यर्थः। अथवा। एतेरिक्थप्राप्त्यादयः क्रमेणदाप्याइत्युक्तेकस्यादाप्याइत्यपेक्षितेऽत्तमर्णस्यतदभावेतत्पुत्रादेःतस्याप्यभावेकस्येत्यपेक्षितेआह। पुत्रहीनस्यरिक्थिनइतिपुत्राद्यन्वयहीनस्योत्तमर्णस्ययोरिक्थीरिक्थग्रहणायोग्यः सपिण्डादिस्तस्यदाप्याइत्यर्थः तथाचनारदः। ब्राह्मणस्यतुयद्देयंसान्वयस्यनचास्तिसः। निर्वापयेत्सकुल्येषुतदभावेस्यबन्धुषु। इत्यभिधायाभिहितवान्। यदातुनसकुल्याः स्युर्नचसंबन्धिबान्धवाः। तदाद्द्याद्द्विजेभ्यस्तुतेष्वसत्स्वप्सुनिक्षिपेदिति। विज्ञानेश्वरानुयायीयथा। अत्रकश्चिद्वादभयंकररुदाह। अहोवतजगत्ख्यातंविज्ञानेश्वरयोगिनः। पूर्वापरविरोधेपिनानुसंधानमद्भुतम्॥ रिक्थग्रहणस्यगृहीतरिक्थस्यपुत्रस्यान्येनरिक्थग्राहिणासहकदासमावेशः सम्भवति। अपिचपुत्रहीनस्यरिक्थिनइतिपदत्रिभिरपिसंबध्यतेद्वाभ्यामेववाप्रथमेपुत्रइतिव्याघातस्यमु

॥ १०९ ॥ ख्यमुदाहरणम्। द्वितीयेभिन्नविषयतातेषामप्यसमावेसइत्येतदपीतितन्मन्दधियान्धंधनमात्रम्। रिक्थग्रहणार्हपुत्र

॥ ११० ॥ सत्वेएतद्वचनाप्रवृत्तेः पुत्रहीनस्येतित्रिभिरपिसम्बध्यते। नचपुत्रस्यहीनस्यपुत्रइतिव्याघातः। पुत्रहीनस्यरिक्थग्रहणार्ह

॥ १११ ॥ पुत्रहीनस्यपुत्रोरिक्थग्रहणानर्हपुत्रइत्यर्थस्योक्तत्वात्। वादभयङ्करकृतास्यमित्थंव्याख्यातन्तथाहि। यथैवान्येषांपुत्रवता

मृणामनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रोदाप्यस्तथैव पुत्रहीनस्य रिक्थिनः ऋणं रिक्थग्राहीदाप्यः। तदाह नारदः। अधनस्य ह्यपुत्रस्य
मृतस्योपैति यः स्त्रियम्। ऋणं वोढुः स भजते सैव चास्य धनं स्मृतमिति ॥ तथा। धनस्त्रीहारीपुत्राणामृणभाग्योधनं हरेत्।
पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारीधनिपुत्रयोरिति ॥ ननु स्त्रीहारीधनहारिणोरसतोः पुत्रः धनहारीपुत्रयोरसतोः स्त्रीहा
रीत्युभयसद्भावे न कश्चिद्दाप्य इति विरोध इति चेन्न पुत्रपदस्य भ्रातृपुत्रपरत्वात्। तदाह मनुः। भ्रातॄणामेकजातानामेकश्चे
त्पुत्रवान्भवेत्। सर्वांस्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीदिति। तदप्यसत्। क्रमव्यागेमानाभावात्। नारदवचवन्त्वस्मन्म
तेप्यविरुद्धम्। किञ्च नारदवचनं पुत्रशब्दस्य मुख्येऽर्थे सम्भवति। गौणग्रहणे प्रमाणाभावात्। न च भ्रातृपुत्रेपि मुख्यप्रयो
गः। पुत्रिणो मनुरब्रवीदिति स्मरणादिति वाच्यम्। वृद्धव्यवहारेण जन्यपुंसि मुख्यनिर्णयात्। न च मनुवचनविरोधः
। गौणत्वेनाप्युपपत्तेः। न च शक्तिरेवास्तु। अन्याय्यश्चानेकार्थत्वमिति न्यायविरोधात्। नवैवं सैन्धवादिशब्दानामप्यनेका
र्थत्वन्न स्यात्। तस्मादेव यदि विनिगमकं स्यान्न च तदस्तीत्यगत्याङ्गीकारादिति। दायभागानर्हस्यापि भूयिष्ठधनवत्त्वे योषि
द्ग्राहो नदाप्य इत्याह कात्यायनः। पूर्वं दद्यादृणग्राहः पुत्रस्तस्मादनन्तरम्। योषिद्ग्राहः सुताभावे पुत्रे वात्यन्तनिर्धनमि
ति ॥ पूर्वं रिक्थग्राहो दद्यात्तदभावे बहुतरधनयुक्तो दायार्हः पुत्रो दद्यात्तस्याभावे योषिद्ग्राहो दद्यादित्यर्थः। सत्यपि दायार्हे पु
त्रे तस्य यदा दुश्चिकित्सरोगाद्युपद्रवेण बाल्येन वा ऋणदानासामर्थ्यं तस्यामवस्थायां तत्पितृधनं स्वसमीपे यः स्थापयति पितृ
व्यादिः स चर्णं दद्यात्तस्याभावे योषिद्ग्राहो दद्यादित्याह स एव। ऋणन्तु दापयेत्पुत्रं यदि स्यान्निरुपद्रवः। द्रविणार्ह
स्य धुर्यश्च नान्यथा दापयेत्सुतम् ॥ व्यसनाभिप्लुते पुत्रे बाले वा यत्प्रदृश्यते। द्रव्यहृद्दापयेत्तन्तु तस्याभावे पुरंध्रिहृदिति।
कुटुम्बार्थे पितृव्यादिना कृतमृणं कुटुम्बिना दातव्यम्। तथा च बृहस्पतिः ॥ पितृव्यभ्रातृपुत्रस्त्रीदासशिष्यानुजीविभिः। यद्गृ
हीतं कुटुम्बार्थं तद्गृहीदातुमर्हतीति। शिष्यशब्देनान्तेवास्यापि गृह्यते। छात्रमात्रस्यापि विवक्षितत्वात्। गृहीत्यनेन गृही

मात्राभिधानम् । किन्तुकुटुम्बिनस्तस्यैवविवक्षितत्वात्अत एवनारदः । शिष्यान्तेवासिदासस्त्रीप्रेष्यकृत्यकरैश्चयत् । कुटुम्बहेतोरुत्क्षिप्तन्दातव्यन्तत्कुटुम्बिनेति । शिष्योत्रवेदविद्यार्थी । अन्तेवासीशिल्पविद्यार्थी । कुटुम्बहेतोःकुटुम्बार्थंउत्क्षिप्तमुत्थापितंकृतमितियावत् । कुटुम्बिनाकुटुम्बार्थंकृतमृणमसन्निधानादिनास्वानुज्ञानाभावेपिव्यवहारंसमाचरेत् । तदर्थमनुराह । कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोपिव्यवहारंसमाचरेत् । स्वदेशेवाविदेशेवातंविद्वान्नविचालयेदिति । अध्यधीनोदासादिः । अन्यदपिकुटुम्बकृतंकुटुम्बिनादातव्यमृणन्दर्शयतिकात्यायनः । कुटुम्बार्थमशक्तेनगृहीतंव्याधिनेतथा । उपप्लवनिमित्तञ्चविद्यादापत्कृतन्तुतत् ॥ कन्यावैवाहिकेचैवप्रेतकार्येषुयत्कृतम् । एतत्सर्वम्प्रदातव्यंकुटुम्बेनकृतम्प्रभोरिति ॥ अशक्तेकुटुम्बभरणासमर्थेकुटुम्बिनीत्यर्थः । कन्यावैवाहिकेकन्याविवाहनिमित्तम् । यत्कृतम् । येनधनेनयत्कृतम् । प्रभोःकुटुम्बिनः ॥ * ॥ कुटुम्बार्थव्यतिरिक्तऋणविषयेयाज्ञवल्क्यआह । नयोषित्पतिपुत्राभ्यांनपुत्रेणकृतम्पिता । दद्यादृतेकुटुम्बार्थान्नपतिःस्त्रीकृतन्तथेति । पतिपुत्राभ्यांकृतंऋणंकमेणयोषिद्भार्यामाताचनदद्यात् । तथापुत्रेणकृतम्पितानदद्यात् । तथाभार्याकृतम्पतिः । कुटुम्बार्थादृतइतिसर्वान्वयि । तथाचकुटुम्बिनाकुटुम्बार्थंयेनकेनापिकृतन्देयमित्यर्थः । नारदोपि । नस्त्रीपतिकृतन्दद्यादृणंपुत्रकृतन्तथेति । विष्णुरपि । नस्त्रीपतिपुत्रकृतंनस्त्रीकृतम्पतिपुत्राविति । पुत्रेणकृतम्पितानेत्यस्यापवादंकचिदाहबृहस्पतिः । ऋणंपुत्रकृतम्पित्राशोध्यंयदनुमोदितं । सुतस्नेहेनवादद्यान्नान्यथादातुमर्हतीति । कात्यायनोपि । ऋणंपुत्रकृतंपित्रानदेयमितिधर्मतः । देयंप्रतिश्रुतंयत्स्यादाद्यचस्यादनुमोदितमिति ॥ प्रतिश्रुतंअनुज्ञातम् । अनुमोदितमृणंकरणानन्तरमङ्गीकृतंयत्पुत्रेणापदुद्धारार्थंकृतन्तदपिदेयमित्याहनारदः । पितुरेवनियोगाद्वाकुटुम्बभरणायवा । कृतंवापद्गतंकृच्छ्रेदद्यात्पुत्रस्यतत्पितेति ॥ नयोषित्पतिपुत्राभ्यामित्यस्यापवादमाहकात्यायनः ॥ भर्त्रापुत्रेणवासार्द्धंकेवलंवात्मनाकृतम् । ऋणमेवंविधन्देयंनान्यथातत्कृतंस्त्रियइति ॥ भर्त्रापुत्रेणवासार्धंकृतमृणन्तयोरभावेदेयम् ।

स्वयंकृतन्तयोर्भावेपिदेयमित्यर्थः । अतएवसएवाह । देयम्भार्याकृतमृणम्भर्त्रापुत्रेणमातृकं । भर्त्रैस्त्रार्थैकृतंयत्स्यात्प्रविधा
यगतेदिशमिति । अविधायअनपाकृत्यदिशङ्गतेमृतेसतीत्यर्थः । याज्ञवल्क्योपि । प्रतिपन्नंस्त्रियादेयम्पत्यावासहयत्कृतं
स्वयंकृतंवायदृणंनान्यत्स्त्रीदातुमर्हतीति ॥ प्रतिपन्नन्देयत्वेनाङ्गीकृतम् । तद्रिक्थग्रहणेऽनङ्गीकृतमितिदेयमित्याह । का
त्यायनः । भर्तुकामेनयाभर्त्राउक्तादेयमृणन्त्वया । अप्रपन्नापिसादाप्याधनंयद्याश्रितंस्त्रियाइति ॥ नपतिःस्त्रीकृतन्तथेत्यस्या
पवादमाहयाज्ञवल्क्यः । गोपशौण्डिकशैलूषरजकव्याधयोषिताम् । ऋणन्दद्यात्पतिस्तासांयस्माद्वृत्तिस्तदाश्रयेति ॥ शैलू
षोनटः । वृत्तिर्जीवनम् । गोपादियहम्पत्यधीनजनानान्तैलिकादीनामुपलक्षणम् । कात्यायनोपि । शौण्डिकव्याधरज
कगोपनाविकयोषिताम् । अधिष्ठाताऋणन्दाप्यस्तासाम्भर्त्तक्रियासुतदिति । अधिष्ठाताऽत्रपतिरेव । भर्तृक्रियासुतत् । य
तोभर्तुःकर्तव्येषुप्रयोजनेषुतदृणञ्जातन्तासामित्यर्थः । भार्ययाआपदुद्धारार्थंयत्कृतन्तदपिदेयमित्याह । सएव । नच
भार्याकृतमृणङ्कथञ्चित्पत्युराभवेत् । आपत्कृतादृतेपुंसांकुटुम्बार्थोहिविस्तरः ॥ अन्यत्ररजकव्याधगोपशौण्डिकयोषिताम्
। तेषान्तुतत्पराधृत्तिःकुटुम्बञ्चतदाश्रयमिति । आपद्देयम्भवेदित्यर्थः । नस्त्रीभर्तृकृतंऋणन्दद्यादित्यस्यापवादमाह ।
नारदः । दद्यात्पुत्राविधवानियुक्तायामुमूर्षुणा । यावातद्रिक्थमादद्याद्यनेरिक्थमृणन्ततइति । मातृकृतमृणम्पुत्रेणदेय
मित्याहविष्णुः । पैतृकमविभक्तमातृकञ्च । विभक्तास्त्रदायानुरूपमिति । दद्युरित्यनुषङ्गः । मातुर्द्वैध्येपिनिर्धनायास्तस्याः
ऋणम्पुत्रेणदातव्यमित्याहनारदः । पुत्रिणीतुसमुत्सृज्यपुत्रस्त्रीयान्यमाश्रयेत् । तस्याऋणंहरेत्सर्वन्निःस्वायाःपुत्रएव
त्विति । अन्यम्भर्तारमितिशेषः । तस्याएवसधनत्वेकात्यायनआह । बालपुत्राधिकार्थायाभर्तारंयान्यमाश्रिता । आश्रित
स्तदृणन्दद्याद्बालपुत्राविधिस्मृतः । यदृणंकुटुम्बपोषणार्थमविभक्तैःकृतन्तत्तद्दानाधिकारिणिकुटुम्बिनिप्रेतेदेशान्तरगते
वातद्रिक्थहरैर्देयमिति । याज्ञवल्क्यआह । अविभक्तैःकुटुम्बार्थेयदृणन्तुकृतम्भवेत् । दद्युस्तद्रिक्थिनःप्रेतेप्रोषितेवाकुटु

म्बिनीति ॥ तत्रापिकेषाञ्चिदभावेयस्तिष्ठतिसएवदद्यात् । तथाचविष्णुः । अविभक्तैःकृतमृणंयस्तिष्ठतिसदद्यादिति । अ
विभक्तैरितिवक्तवचनम्पूर्ववाविवक्षितम् । तथाचनारदः । पितृव्येणाविभक्तेनभ्रात्रावायदृणंकृतम् । मात्रावायत्कुटुम्बार्थं
दद्युस्तत्सर्वेरिक्थिनइति । ऋणकर्तुःप्रेतेप्रोषितेवेतिशेषः । तस्मिन्प्रधानभूतेस्थितेसत्येतेषांगुणभूतानामृणदानानधिका
रात् । अतएवमनुः । यहीतायदिनष्टःस्यात्कुटुम्बार्थेकृतोव्ययः । दातव्यंबान्धवैस्तत्स्यात्प्रविभक्तैरपिस्वतइति ॥ ऋणस्य
यहीतापितृव्यादिर्यदिनष्टःप्रोषितोमृतोवास्यात् । तदातद्रिक्थिभिर्विभक्तैस्तत्कुटुम्बव्ययकृतमृणन्दातव्यंस्वतःकिमुताविभक्तै
रित्यर्थः । एवंवृत्तिकारेणव्याख्यातम् । अस्मिन्व्याख्यानेवचनान्तरेवृथैवाविभक्तयहणंस्यादितिमहाभाष्यकारेणप्रविभक्त
धनैःपितृव्यादिभिःस्वधनाद्दातव्यमित्यर्थं । कृतमितिस्मृतिचन्द्रिकायाम् । एतच्चऋणप्रतिदानंऽत्तमर्णाभावेतत्पुत्रादिषुकर्त्त
व्यन्तेषामभावेतत्सगोत्रेषुतेषामभावेतद्बन्धुषुमातुलादिष्वित्याहनारदः । ब्राह्मणस्यतुयद्देयंसान्वयस्यनचास्तिसः । निर्वपेत्त
त्सकुल्येषुतदभावेऽस्यबन्धुष्विति । ब्राह्मणग्रहणमुत्तमर्णोपलक्षणार्थम् । अन्वयःपुत्रसन्ततिर्दुहितृसन्ततिश्च । बन्धू
नामभावेत्वाहसएव । यदातुनसकुल्याःस्युर्नचसम्बन्धिबान्धवाः । तदादद्याद्द्विजेभ्यस्तुतेष्वसत्स्वप्सुनिःक्षिपेदिति । प्र
जापतिरपि । बंध्वभावेतुविप्रेभ्योदेयंक्षेप्यञ्जलेपिवा । जलेक्षिप्तन्तथाग्नौचधनंस्यात्पारलौकिकमिति । अग्नौहुतमितिशे
षः । ननुक्षिप्तमित्यस्यानुषङ्गः । अतएवोक्तस्मृतिसंग्रहे । द्रव्यंयत्त्वधमर्णस्थंकचिद्ब्राह्मणगम्भवेत् । सुतादिब्राह्मणा
न्तानांरिक्थभाजामसम्भवे ॥ पलाशस्यपलाशेनजुहुयान्मध्यमेनतु । यत्कुसीदमितिप्राक्स्येदथवाग्नैवतद्धुतमिति । मन्त्र
स्यहोमेनैवसंबन्धोनतुप्रक्षेपेणमध्यमेनपर्णेनजुहुयात् । कुसीदमितीतिगोभिलेनहोमसंबन्धित्वेनैवस्मृतत्वात् । यस्त्वृण
प्रतिदानकालेसमर्थंसवृद्धिकंमूलन्दातुमसमर्थस्तम्प्रत्याहयाज्ञवल्क्यः । लेख्यस्यपृष्ठेऽभिलिखेद्दत्वादत्वर्णिकोधनम् । धनी
वोपगतन्दद्यात्स्वहस्तपरिचिह्नितमिति । अयमर्थः । यथाशक्त्यादत्वादत्वैतावत्सवृद्धिकंमयादत्तमितिमूलपत्रस्यपृष्ठेलिखे

त्। यद्वाउत्तमर्णएतावन्मयालब्धमितिस्वहस्ताक्षरचिह्नितंयथाभवतितथामूलपत्रेलिखेत्। स्वहस्तलिखितमुपगताख्यम्प्र
वेशपत्रंवाधमर्णायदत्तन्दद्यादिति। एतच्चप्रवेशपत्रदानंमूलपत्रासन्निधानविषयम्। अतएवाहविष्णुः। असमग्रदाने
लेख्यासन्निधानेचोत्तमर्णःस्वलिखितन्दद्यादितिप्रवेशपत्रादानेत्वाहनारदः। गृहीत्वोपगतन्दद्याद्दणिकायोदयन्धनी। अ
ददद्याच्यमानस्तुशेषहानिमवाप्नुयादिति॥ उदयमृणिकदत्तधनम्। उदयंगृहीत्वेत्यन्वयः। एतच्चशेषत्वाल्पस्वावि
षयम्। वाकुल्येतुधर्मादिनोद्ग्राह्यम्। ऋणांयस्तूपरिनलेखयेन्नचैवोपगतन्दद्यात्तस्यतद्वृद्धिमाप्नुयात्। इतिवृहस्प
त्युक्तोत्तमर्णस्यगृहीतांशवृद्धिदानमेव। उदयंगृहीत्वाऋणमसमर्थमितिशेषः। ऋणाप्रतिदानेअनिष्टमाह। व्या
सः। तपस्वीवाग्निहोत्रीवाऋणवान्म्रियतेर्यदि। तपश्चैवाग्निहोत्रञ्चसर्वन्तद्धनिनोभवेदिति। तेनावश्यमृणमपाकर
णीयमित्याशयः। अनेनैवाशयेनकात्यायनोप्याह। उद्धारादिकमादायस्वामिनेनददातियः। सतस्यदासोभृत्यःस्त्रीपशु
र्वाजायतेगृहेइति। आदिशब्देननिःक्षेपादीनांग्रहणम्। सदासःक्रीतः। भृत्यःवेतनिकइतितयोर्भेदः। नारदोपि।
याच्यमानन्नदद्याद्यदृणंवापिप्रतिग्रहम्। तद्द्रव्यंवर्द्धतेतावद्यावत्कोटिशतम्भवेत्॥ ततःकोटिशतेपूर्णेवेष्टितस्तेनकर्मणा
। अश्वःखरोवृषोदासोभवेज्जन्मनिजन्मनिइति। प्रतिग्रहःप्रतिश्रुतम्। लेख्यारूढप्रतिदानानन्तरकर्त्तव्यमाहयाज्ञवल्क्य
। दत्त्वर्णम्पाटयेल्लेख्यंशुद्ध्यैवान्यत्तुकारयेदिति। लेख्यंमूलपत्रम्। शुध्यैऋणापाकरणार्थम्। अन्यद्विशुद्धिपत्रंवोत्त
मर्णाद्गृह्णीयादित्यर्थः। मूलपत्रासन्निधानेकथञ्चिद्विशुद्धिपत्रासम्भवेकिङ्कर्त्तव्यमित्यपेक्षितेनारदआह। लेख्यन्दद्या
द्विशुद्धर्णेतदभावेप्रतिश्रवः। धनिकर्णिकयोरेवंविशुद्धिःस्यात्परस्परमिति। प्रतिश्रवःप्रतिदानंकृतमितिसाक्षिभिःश्रा
वणं साक्षिमदृणप्रतिदानारम्प्रत्याहयाज्ञवल्क्यः। साक्षिमच्चभवेद्यद्वातद्दातव्यंससाक्षिकमिति। ससाक्षिकमृणंपूर्वंसाक्षिणां
समक्षन्नोयाङ्कथञ्चिदसम्भवेसाक्ष्यन्तरसमक्षंवादानव्यमित्यर्थः। उत्तमर्णेनसाक्ष्यादिभिःसाधितमृणन्दापितवतोराज्ञोध

मर्णाद्दण्डग्रहणमुत्तमर्णाद्भृतिग्रहणञ्चाहसएव । राज्ञाधमर्णिकोदाप्यःसाधिताद्दशकंशतम् । पञ्चकञ्चशतंदाप्यःप्राप्तार्थो ह्युत्तमर्णिकइति । अधमर्णात्साधितार्थस्ययोदशमोंऽशस्तावद्द्रव्यंदण्डत्वेनगृह्णीयात् । उत्तमर्णात्तुसाधितार्थस्यविंशतितममंशंभृतित्वेनेत्यर्थः । अतएवविष्णुः । उत्तमर्णश्चेद्राजानमियात्तत्सद्विभावितेर्थेऽधमर्णोराज्ञेधनदशमभागसमन्दण्डन्दद्यात् । प्राप्तार्थश्चोत्तमर्णोविंशतितममंशमिति तद्विभावितेउत्तमर्णेनसाधितेसति । यत्तु मनुवचनं । योयावन्निह्नुवीतार्थंमिथ्यायावतीवावदेत् । तौन्टपेणह्यधर्मज्ञौदाप्यौतद्द्विगुणन्दममिति । तद्दत्तधनातिदुर्वृत्ताधमर्णोत्तमर्णविषयम् । यावन्निह्नुवीतयावतीमिथ्यावावदेत्मयैतावद्दत्तमित्यसत्यंवदेत्तावुभावपितावतोधनस्यद्विगुणन्धनन्दद्याविन्यर्थः । यत्पुनस्तस्यैववचनंअर्थेऽपव्ययमानन्तुकारणेनविभावितम् । दापयेद्धनिकस्यार्थन्दण्डलेशञ्चशक्तितइति । तद्दशमांशदानासमर्थसद्वृत्ताधमर्णविषयं । अपव्ययमानमपलपन्तंयस्तुप्रभुत्वाद्यवलेपादुत्तमर्णेनयाचितस्तदाऽसम्प्रतिपद्यराजसभायामानीतःस्वयमेवसम्प्रतिपद्यतेसोभियुक्तार्थस्यविंशतितममंशंदण्डनीयइत्याहनारदः । ऋणिकःसधनोयस्तुदौरात्म्यान्नप्रयच्छति । राज्ञादापयितव्यःस्याद्गृहीत्वांशन्तुविंशकमिति । मनुरपि । ऋणेदेयेप्रतिज्ञातेपञ्चकंशतमर्हति । अपह्नवेतद्द्विगुणन्तन्मनोरनुशासनमिति । यःपूर्वमप्रतिपद्यराजसभायामानीतोऽधमर्णऋणंदेयतयाप्रतिजानीतेसत्यमस्मैधारयामीतिसपञ्चकंशतमर्हतिदातुमितिशेषः । यस्तुसभायामप्यपह्नुतेनाहमस्मैधारयामीतिपश्चादंगीकरोमीतिसतद्द्विगुणम्प्रतिपादितंपञ्चकशताद्द्विगुणन्दशकन्दण्डमर्हतीत्यर्थः । यस्तुयाज्ञवल्क्यवचनेनिह्नवेभावितोदद्याद्धनंराज्ञेचतत्समम् । मिथ्याभियोगीद्विगुणमभियोगाद्धनंहरेदिति । अपलपितुःसमदण्डउक्तःसद्विगुणधनदानासमर्थदुर्वृत्ताधमर्णविषयः । अन्यथानिह्नवेद्विगुणदण्डप्रतिपादकयोयावन्निह्नुवीतार्थमितिपूर्वोदाहृतमनुवचनविरोधःस्यात् । अभियोगादभियुक्तधनात् । मिथ्याभियोगीद्विगुणमभियोगाद्धनंहरेत् । कारणेविधिरेषःस्याज्जितस्यैकतरस्यतु ॥ प्राड्न्यायवादेचतथायस्त्वासत्येनयुज्यतइतिव्या

स्ववचनविरोधश्चस्यात् । कारणेकारणोत्तरे । असत्येनमिथ्योत्तरेणप्रत्यवस्कन्दनेप्राङ्न्यायेमिथ्योत्तरेचवादिप्रतिवादिनोर्मध्ये यस्यैकरतस्यपराजयस्तस्यापिपूर्वोक्तेनद्विगुणोदण्डइत्यर्थः । यत्तुमिताक्षरायाम् । मिथ्योत्तरेऽपह्नोतुःपराजयेसमोदण्डः मिथ्याभियोक्तुर्द्विगुणोदण्डःएवम्प्राङ्न्यायेप्रत्यवस्कंदनेचार्थिनोऽपह्नववादित्वात्प्रत्यर्थिनाप्राङ्न्यायकारणसाधनेप्रकृतधनेप्रकृतधनएवदण्डःयदिप्रत्यर्थीप्राङ्न्यायकारणेनसाधयतितदासमिथ्याभियोग्येवेतितस्यद्विगुणोदण्डइत्युक्तन्तत्पूर्वोक्तव्यास्ववचनविरोधाद्विभावनीयंविद्वद्भिरिति । इत्यृणादानाख्यव्यवहारपदम् ॥ ● ॥ अथनिःक्षेपाख्यव्यवहारपदम् । तत्रनिःक्षेपोनामस्वद्रव्यस्यविश्वासेनपुरुषान्तरेस्थापनम् । तथाचनारदः । स्वद्रव्यंयत्रविस्रम्भान्निःक्षिपत्यविशंकितः । निःक्षेपोनामतत्प्रोक्तंव्यवहारपदंबुधैरिति ॥ नचन्यासोपनिध्योरतिव्याप्तिस्तयोर्लक्ष्यत्वान्निःक्षेपएव ॥ याहकस्यासमक्षंसमर्पितोन्यासइत्युच्यते । अतएववृहस्पतिः । राजचौरारादिकभयाद्दायादानाञ्चवञ्चनात् । स्थाप्यतेऽन्यगृहेद्रव्यंन्यासःसपरिकीर्त्तितइतिः । अयमेवागणितद्रव्यस्थापनेऽउपनिधिरित्युच्यते । तथाचनारदः । असंख्यातमविज्ञातंसमुद्रंयन्निधीयते तज्जानीयादुपनिधिंनिःक्षेपङ्गणितंविदुरिति । असंख्यातंअदर्शितंअविज्ञातंअनाख्यातम् । अतएवबृहस्पतिः । अनाख्यातंव्यवहितमसंख्यातमदर्शितम् ॥ मुद्राङ्कितञ्चयद्द्रव्यन्तदौपनिधिकंस्मृतमिति । व्यवहितंकरंडकादौप्रक्षिप्यपिहितम् । अतएवयाज्ञवल्क्यः । वासनस्थमविज्ञातंहस्तेऽन्यस्ययदर्प्यते । द्रव्यन्तदौपनिधिकम्प्रतिदेयन्तथैवतदिति ॥ वासनंद्रव्याधारनीतंकरण्डकादितस्थंवासनस्थम् । हस्तग्रहणमुपलक्षणम् । अतएवनारदः । निःक्षिप्यतेपरगृहेतदौपनिधिकंस्मृतमिति । तथाचायमेतेषाम्भेदः । याहकस्यसमक्षंगणयित्वास्थापितंनिःक्षेपः । गृहस्वामिनोऽसमक्षंगणितंवातस्मिन्नागतेएतद्दातव्यमित्युक्त्वाऽन्यस्यतत्पुत्रादेर्हस्तेदत्तंन्यासःमुद्रांकितंसमक्षमगणितंस्थापितमुपनिधिरिति । निःक्षेपादीनांस्थापनप्रकारमाहमनुः । कुलजेवृत्तसम्पन्नेधर्मज्ञेसत्यवादिनि । महापक्षेधनिन्यार्य्येनिःक्षेपन्निःक्षिपेद्बुधइति । महापक्षे

बकुत्तरवन्धुयुक्ते। निःक्षेपग्रहणमुपलक्षणम्। वृहस्पतिः। स्थानंगृहस्तु तद्दर्शं विधानञ्चगुणान्तथा। सत्यंशौचम्बन्धुजन
म्परीक्ष्यस्थापयेन्निधिमिति॥ निधिरूपनिधिः। एतदप्युपलक्षणम्। निःक्षेपादीनांरक्षणञ्चर्न्तव्यंयाहकेणेत्याहवृहस्पतिः।
ससाक्षिकंरहोदत्तंद्विविधंसमुदाहृतम्। पुत्रवत्परिपाल्यंतद्धिनश्यन्त्यनवेक्षणोइति। पालयितुःफलमपालयितुर्दोषञ्चाह।
ददतोयद्भवेत्पुण्यंहेमकूप्यांवरादिकम्। तत्स्यात्पालयतोन्यासंयथैवशरणागतम्॥ भर्तृद्रोहंयथानार्याःपुंसःपुत्रसुहृद्वधे
। दोषोभवेत्तथान्यासेभक्षितेपेक्षितेन्दणाम्॥ न्यासद्रव्यंनगृह्णीयात्तन्नाशःस्त्वयशस्करः॥ गृहीतम्पालयेद्यत्नात्सकृद्याचि
तमर्पयेदिति। न्यासग्रहणमुपलक्षणम्। तेनफलभृत्यादिकंनिःक्षेपादित्रयसाधारणमितिमन्तव्यम्। दैवराजोपघातेग्राह
कस्यनदोषइत्याहवृहस्पतिः। दैवराजोपघातेनयदितन्नाशमाप्नुयात्। गृहीतद्रव्यसहितंननद्दोषेणविद्युतइति। ग्रहीतु
रितिशेषः। उपेक्षादिद्रव्यदोषाभावादितिभावः। गृहीतद्रव्यसहितमित्युपेक्षाभावनिश्चयोक्तम्। तेनकथंचिन्निःक्षिप्तमात्र
स्यविनाशेप्रमाणान्तरादुपेक्षाभावेनिश्चितेग्रहीतुर्दोषेणविद्युतइतिमन्तव्यं। दैवराजग्रहणमसमाधेयं। निमित्तोपलक्षणा
र्थंअतएवकात्यायनः। राजदैविकचौरैर्वानिःक्षिप्तंयत्रनाशितम्। ग्रहीतुःसहभाण्डेनदातुर्नष्टन्तदुच्यतइति॥ भाण्डेनत्र
र्थेन। नारदोपि। ग्रहीतुःसहयोर्थेननष्टःएवसदायिनः॥ दैवराजकृतेतद्वन्नचेत्तज्जिह्मकारितमिति। तद्वदितिपदेनैक
मुपमेयमन्यदुपमानमित्यवगम्यते। तेनैवयोजनाग्रहीतुरर्थैसहयोनष्टस्सदायिनएवएवन्दैवराजकृतेयोनष्टःसोपिदायि
नएवनष्टइतिदैवग्रहणान्तस्करोपलक्षणम्। अतएवयाज्ञवल्क्यः। नदाप्योपहृतन्तन्तुराजदैविकतस्करैरिति। दैविकपद
स्यार्थोविवृतोमनुना। चौरैर्हृतंजलेनोढमग्निनादग्धमेववा। नदद्याद्यदितस्मात्सनसंहरतिकिञ्चनेति॥ यदितस्मान्निः
क्षेपादल्पमपिधनन्नसंहरतिनगृह्णातितर्हिनदद्यादित्यर्थः। तथाचसएव। समुद्रेनाप्नुयात्किञ्चिद्यदितस्मान्नसंहरेदिति
क्वचिद्वैनकेनचिद्धेतुनानष्टमपिग्रहीतामूल्यद्वारेणनदाप्यइत्याह। कात्यायनः। ज्ञात्वाद्रव्यवियोगन्तुदातायत्रविनिक्षिः

पेत्। सर्वैापायविनाशेऽपिगृहीतानैवदाप्यतेइति। निःक्षेपग्रहीतारम्प्रत्याहकात्यायनः। निःक्षिप्तंयस्ययत्किंतत्प्रयत्नेनपालयेत्। दैवराजकृतादन्योविनाशस्तस्यकीर्त्यतइति। यस्यपार्श्वेयत्स्थापितन्तत्तेनावहितेनरक्षणीयं। यतोदैवराजकृतादन्योविनाशस्तस्याहकस्यदोषेणाकृतत्वेनकीर्त्यतेइत्यर्थः। नकेवलन्दुष्कीर्तिरेवतस्यकिन्तुविनाशेजातेवस्तुगत्यादोयोवहुर्थहानिस्तेयाहसएव। यस्यदोषेणयत्किञ्चिद्विनश्येतह्रियेतवा। तद्द्रव्यंसोदयन्दाप्योदैवराजकृताद्विनेति॥ दोषःउपेक्षादिलक्षणः। बृहस्पतिरपि। भेदेनोपेक्षयान्यासंगृहीतायदिनाशयेत्। याच्यमानोनदद्याद्वादाप्यन्तत्सोदयम्भवेदिति॥ कात्यायनोऽपि। न्यासादिकम्परद्रव्यंप्रभक्षितमुपेक्षितम्। अज्ञाननाशितञ्चैवयेनदाप्यःसएवतदिति॥ अत्रविशेषमाहतुर्व्यासकात्यायनौ। भक्षितेसोदयन्दाप्यःसमन्दाप्यउपेक्षिते। किञ्चिदूनम्प्रदाप्यःस्याद्द्रव्यमज्ञाननाशितमिति॥ किञ्चिदूनञ्चतुर्थांशन्यूनमितिमिताक्षरायाम्। याचनानन्तरमदत्तस्यपश्चाद्दैवराजकृतेऽपिविनाशेस्थापकंयन्मूल्यमात्रन्दातव्यमित्याहव्यासः। याचनानन्तरंनाशेदैवराजकृतेऽपिशः। गृहीताप्रतिदाप्यःस्यान्मूल्यमात्रन्नसंशयइति। प्रत्यर्पणविलम्बमात्रापराधेसवृद्धिकदानस्यान्याय्यत्वात्। राज्ञेचतत्समोदण्डोदेयइत्याहनारदः। याच्यमानस्तुयोदातुर्निःक्षेपन्नप्रयच्छति। दण्ड्यःसराज्ञोभवतिनष्टेदाप्यश्चतत्सममिति। नष्टेदैवतोराजतोवेतिशेषः। याज्ञवल्क्योऽपि। भ्रंशश्चेन्मार्गितेऽदत्तेदाप्योदण्डश्चतत्सममिति। मार्गितयाचितेऽदत्तेसतियदिभ्रंशोदैवराजकृतोनाशोभवतितथापितद्द्रव्यंमूल्यपरिकल्पनेनधनिनेग्राहकोदाप्योदण्डोराज्ञेचतत्समंदण्डमित्यर्थः। यःपुनस्थापकाननुज्ञयानिःक्षेपमुपभुंक्तेतस्यदण्डमाहनारदः। यत्रार्थैसाधयेत्तेननिक्षेप्तुरनुज्ञया। तत्रापिदण्ड्यःसभवेत्तञ्चसोदयमावहेदिति। दण्ड्यःसाधितद्रव्यानुसारेण। याज्ञवल्क्योऽपि। आजीवन्स्वेच्छयादण्ड्योदाप्यस्तञ्चापिसोदयमिति। आजीवन्भोगवृद्ध्यर्थंप्रयोगादिनाउपजीवन्स्वेच्छयास्वाम्यननुज्ञया। वृद्धिप्रमाणंचाहकात्यायनः। निःक्षेपंवृद्धिशेषञ्चक्रयविक्रयमेवच। याच्यमानंनचेद्दद्याद्वर्द्धतेपञ्चकंशतमिति॥

निःक्षेपहर्त्तारमप्यथाह विष्णुः। निःक्षेपापहारी वृद्धिसहितन्धनन्धनिकस्य दाप्यः। अस्य दण्डमाह मनुः। निःक्षेपस्यापहर्त्तारं तत्समन्दापयेद्दमं। तथोपनिधिहर्त्तारमविशेषेण पार्थिवः। निःक्षेपापह्नवे कर्त्तव्यमाह व्यासः। निःक्षेपन्निह्नुते यस्तु नरो वंधुवञ्चितः साक्षिभिर्वा यदृथेण विभाव्य प्रतिदाप्यते॥ दण्डमाह वृहस्पतिः। गृहीत्वापह्नुते यत्र साक्षिभिः शपथेन वा। विभाव्य दापयेन्मासं तत्समं विनयन्तथेति॥ विनयन्दण्डं ससाक्षिकनिःक्षेपादौ स्थापकस्यान्हत्वादित्वेसाक्षिभ्यो यथास्थितमर्थमवगत्य दण्डनीयः स राज्ञेत्याह मनुः। निःक्षेपो यः कृतो येन यावांश्च कुलसन्निधौ। तावानेव स विज्ञेयो विब्रुवन्दण्डमर्हतीति॥ कुलं साक्षिवृन्दम्। असाक्षिकेत्वाह वृहस्पतिः। रहो दत्ते निधौ यत्र विसम्वादः प्रजायते। विभावकन्तत्र दिव्यमुभयोरपि च स्मृतमिति॥ उभयोर्मध्ये एकस्येत्यर्थः। उभयग्रहणं तु चावान्यतरः कुर्यादित्ययमेव पक्षो यथा स्यादिति। ग्रहीतृस्थापकयोरन्हतवादित्वे दण्डमाह मनुः। निःक्षेपस्यापहर्त्तारमनिःक्षेप्तारमेव च। सर्वैरुपायैरन्विच्छेच्छपथैश्चैव वैदिकैः॥ यो निःक्षेपं नार्पयति यश्चानिःक्षिप्य याचते। तावुभौ तौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समन्दममिति। चौरवच्छास्यौ चौरवद्दण्ड्यौ चौरवद्दण्डेन दण्ड्याविति यावत्। दण्डस्य प्रमाणमाह स एव तुक्तं मनुवृत्तौ। यस्तु मत्स्यपुराणे॥ यो निःक्षेपं नार्पयति यश्चानिःक्षिप्य याचते। तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ च द्विगुणं दममिति। द्विगुणो दण्ड उक्तः। स द्वैतविषये ब्राह्मणातिरिक्तविषयो वा। अन्यथा समदण्डप्रतिपादकमनुवचनविरोधः स्यादिति। निःक्षिप्तन्द्रव्यमकाले ददतो द्विगुणो दम इत्याह कात्यायनः। ग्राह्यस्तूपनिधिः काले कालहीनन्तु वर्जयेत्। कालहीने ददद्दण्डं द्विगुणं सम्प्रदापयेदिति। ग्राह्यः निःक्षेपकारिणेति शेषः यद्वयाद्युपनिधिरन्यस्य हस्ते न्यस्तस्तद्दयातीतकाले स ग्राह्य इत्यर्थः। तद्दयातीते तु काले स्वयमेव नायाचितमर्पणीयम्। सकृद्याचितमर्पयेदिति वृहस्पतिस्मरणात्। तद्दये वर्त्तमाने स्वयमेवायाचितं दीयमानं कालहीनं तस्य दानं दौष्ठ्येनैवेति तद्दत्तोऽपि दण्डो युक्तः। प्राड्विवाकं प्रत्याह मनुः। यो निःक्षेपं याच्यमानो निःक्षेप्तुर्न प्रयच्छति। स याच्यः प्राड्विवाकेन तन्निःक्षेप्तुरसन्निधौ। स यदि प्रतिपद्येत यथान्यस्तं य

थाश्रितम्। नतत्रविद्यतेकिञ्चिद्यत्परेणाभियुज्यतइति। यदातुनप्रतिपद्येततदाराजानम्प्रत्याहसएव। तेषांनदद्याद्यदितु तद्धिरण्यंयथाविधि। इयन्निगृह्यदाप्यःस्यादितिधर्मस्यधारणा। निःक्षिप्तस्यधनस्यैवम्प्रीत्योपनिहितस्यच। राजाविनिर्णयंकुर्य्यादक्षिण्वन्न्यासधारिणमिति। तेषांअभियोक्तॄच्चरणाम्। इयंद्विगुणम्। निगृह्यदण्डयित्वाअक्षिण्वन्अताडयन्। निःक्षेपग्रहीतारम्प्रत्याहबृहस्पतिः। स्थापितंयेनविधिनायेनयच्चयथाविधि। तथैवतस्यतद्देयंनदेयम्प्रत्यनन्तरइति॥ स्थापितेतरस्ययस्यस्थापितद्रव्यस्वाम्यमस्तिसइहप्रत्यनन्तरउच्यतइतिस्मृतिचन्द्रिकायाम्प्रत्यनन्तरेपुत्रादावितिकल्पतरौस्थापकम्प्रत्याहमनुः। योयथानिःक्षिपेद्धस्तेयमर्थंयस्यमानवः। सतथैवग्रहीतव्योयथादायस्तथाग्रहः। मिथ्यादायःकृतोयेनग्रहीतोमिथएववा। मिथएवप्रदातव्योयथादायस्तथाग्रहः। समुद्रेनाप्नुयात्किञ्चिद्यदितस्मान्नसंहरेदिति। दायोदानंस्थापनमितियावत्। ग्रहोग्रहणंमिथःअन्योन्यमेवएतदुक्तम्भवति। सत्याक्षिप्तेनस्थापितम्। साक्षिसाक्षिसमक्षंगृहीतव्यम्। रहसिस्थापितंरहस्येवेति। समुद्रेमुद्रासहितेनिःक्षेपेमूषकादिनोपहृतेनिःक्षेपंस्थापयित्वानकिञ्चिद्दूषणमाप्नुयात्। यदितस्मान्निःक्षेपात्प्रतिमुद्राश्रावणादिनानापहरेत्किञ्चिदित्यर्थः॥ स्थापयितुर्मरणेप्रत्यनन्तरेतद्देयमित्याहसएव। स्वयमेवतुयोदद्यान्मृतस्यप्रत्यनन्तरे। नसराज्ञाभियोक्तव्योननिःक्षेप्तुश्चबन्धुभिरिति। अनेनवचनेनवचोभंग्यास्थापकेमृतेप्रत्यनन्तरेप्रत्यर्पणंग्राहकेणकार्यमित्युक्तम्। स्वयमेवयाचनमन्तरेणेत्यर्थः। याचनमन्तरेणादानम्भयादिकालोपायेमन्तव्यम् अन्यथादोषापत्तेः। प्रत्यनन्तरवचनत्वेतुनैकस्मिन्प्रत्यनन्तरेदेयंकिन्तुसर्वप्रत्यनन्तरसन्निधावितिननिःक्षेप्तृबंधुभिरभियोक्तव्यइत्यनेनसूचयाम्बभूव। यदातुयाहकःस्वयमेवनददातितदाप्रत्यनन्तरङ्कर्त्तव्यमाहसएव। अच्छलेनैवचान्विच्छेत्तमर्थंप्रीतिपूर्वकं। विचार्य्यतस्यवावृत्तंसाम्नैवपरिसाधयेदिति। अन्विच्छेत्अवधारयेत्परिसाधनंग्राहकसकाशाद्दादानन्तद्ग्राहकवृत्तंविचार्यसतद्ग्राहकविषयेसाम्नैवकार्य्येनभयादिप्रदर्शनेन। दुर्वृत्तग्राहकविषयेतुच्चरणादानप्रकरणोक्तेनभयादिप्र

दर्शनाद्युपायान्तरेणच्छलादिना कार्य्यमित्यस्मादेव वचनादवगम्यते । तथा सद्वृत्तेर्विप्रतिपन्नेभूतानुसारेण साधयितुमशक्य
क्येसाक्ष्याद्यभावेप्रत्यनन्तरादिना साधयेत् । दुर्वृत्तेतु विप्रतिपन्नेच्छलादिना परिहरेदितिवास्मादेव वचनादवगम्यते । स
द्वृत्तेच्छलादिप्रयोगवच्छपथेनशोधनस्याप्यनुचितत्वात् । याहकेतुमृतेपश्चाद्यद्धीनन्निःक्षेपादि ज्ञायतेतेनैव स्थापकेप्रत्यन
न्तरेवाप्रत्यर्पणीयमित्यतिस्थूलत्वात्स्मृतिकारैरुपेक्षितमित्यस्माद्गुणकारणमुन्नेयंयदियाहकवदसौस्वयंनददातितदास्थाप
कःप्रत्यनन्तरोवापूर्वोक्तमार्गेणान्विच्छेत्सम्प्रतिपन्नंपूर्वोक्तेनप्रकारेणपरियहं साधयेदित्येतदपि स्मृतिकारैरुपेक्षितंज्ञातुमशक्य
त्वादितिस्मृतिचन्द्रिकायाम् । निःक्षेपेऽभिहितन्धर्मंयाचितादिष्वतिदिशतिनारदः । एषएवविधिर्दृष्टोयाचितान्वाहिता
दिषु । शिल्पिषूपनिधौन्यासेप्रतिन्यासेतथैवचेति ॥ याचितंउत्सवादिषुपरकीयमलंकारादियाचित्वासमानीतम् । अन्वाहि
तंयस्मिन्स्थितम्परधनमन्यहस्तेदत्तंशिल्पिषुशिल्पिन्यासेकुण्डलादिकरणायसुवर्णकारादिहस्तन्यस्तसुवर्णादावित्यर्थः ।
प्रतिन्यासेमिथःकार्य्यापेक्षयात्वदीयमेतन्मयास्थाप्यतेमदीयमेतत्त्वयास्थापनीयमितिस्थापितेनारदेननिःक्षेपएवविध्युप
देशाद्दुपनिधिन्यासयोस्तदतिदेशः । याज्ञवल्क्योपि । याचितान्वाहितन्यासनिःक्षेपादिष्वयंविधिरिति । यद्यपिस्मृत्यंतरेन्यास
निःक्षेपयोर्विधिरुपदिष्टस्तथाप्यस्यांस्मृतौनोपदिष्टाइत्युपनिधिधर्माणामतिदेशोयुक्तः । बृहस्पतिरपि । अन्वाहितेयाचि
तकेशिल्पिन्यासेसबन्धके । एषएवोदितोधर्मस्तथाचशरणागतइति ॥ अनेनयाचितस्यशिल्पिन्यासस्यदैवादिनानाशेस्वर्ण
कारप्रभृतिस्तंनदाप्याइत्युक्तन्तस्यक्वचिदपवादमाहकात्यायनः । एतस्यसंस्थितेन्यासेदिवसैःपरिनिष्ठितैः । तदूर्ध्वंस्था
॥ ६६९ ॥ पयंश्छिल्पीदाप्योदैवाद्धृतेपितन्मिति । रजकस्यहस्तेनैर्मल्यार्थंदत्तस्यजीर्णवस्त्रादेर्यद्यवघातादिनानाशःअवघातादिश्चनैर्म
॥ ७० ॥ ल्याद्यर्थस्तदाशिल्पिदोषाभावात्तत्रशिल्पीनदाप्यः । नूतनादौतुपटुतरावघातादिकृत्वानाशस्यशिल्पिदोषकृतत्वात्तन्मूल्यंदा
॥ ६७०।७० ॥ प्यइत्यभिसन्धायाहसएव । न्यासदोषाद्विनाशःस्याच्छिल्पिनन्तन्नदापयेत् । दापयेच्छिल्पिदोषात्तत्संस्काराणर्थंयदर्पितमि

ति। शिल्पिदोषादित्यत्र विनाशः स्यादित्यनुषज्यते। यत्र तन्त्वादि वस्त्राद्यर्थं कुविन्दादौ न्यस्तं खण्डपटादिदशायं नष्टम्परिपू
र्णदशायां वा कुविन्दादिना दीयमानं स्वामिना न गृहीतम्पश्चान्नष्टन्तत्राप्याह तुर्य्यमनु कात्यायनः। स्वल्पेनापि च यत्कर्म नष्टं चे
द्भृतकस्य तत्। पर्य्याप्तन्दित्सतस्तस्य विनश्येत्तद् गृह्णत इति। यत्कर्म वस्त्रनिर्माणादि स्वल्पेनापि प्रान्तवानादिनापि विकलं न
ष्टं चेत् भृतकस्य शिल्पिन एव नष्टम्। पुनर्वैतनग्रहणं विनैव वानादिक्रियां कुर्य्यादित्यर्थः। यदि स्वामी तन्त्वादिकम्पुनर्नार्थ
यति तद्दानाद्यभावेपि शिल्पिने दत्तं वेतनं स न लभते पर्य्याप्तम्परिपूर्णं वस्त्रादिकं दित्सतो भृतकस्य यः स्वामी तस्य दीयमानमगृह्ण
तस्तत्पर्य्याप्तं नश्यतीत्यर्थः। एवं चात्र भृतको नष्टं न दाप्य इति पर्य्यवसितोऽर्थः। एवं शिल्पिन्यासविषये विविक्ता याचितकविषये
प्याह स एव। यदि तत्कार्यमुद्दिश्य कालम्परिनियम्य वा। याचितोऽलङ्कृतो यस्मिन् प्राप्ते न तु दाप्यत इति। तात्पर्यन्तावदुच्य
ते। याच्यमानो न दद्याद्दाप्यन्तत्सोदयम्भवेदित्ययन्धर्मो याचितके तिदेशप्राप्तो ऽनेन वचनेन क्वचित्प्रतिषिध्यते। प्रतिषेध
कवचनस्यायमर्थः। यद्दीर्घकालसाध्यं कार्य्यं तत्कार्य्यार्थं याचितं यदि वा वर्षपर्य्यन्तन्दीयतामित्येवं कालं परिनियम्य याचितं
तत्र कार्यमध्ये परिनियतकालमध्ये वा प्रतियाच्यमाने यो याचितकं न ददाति न सौ सोदयं न दाप्यः। किन्तु कार्य्ये कृते परिनियतका
लात्यये वा याचितकमात्रन्दद्यादिति। यदि तदापि याचितं न ददाति तदा दैवादिना नाशे हरणे वा जाते तन्मूल्यमात्रं देयमि
त्यप्याह स एव। प्राप्तकाले कृते कार्य्ये न दद्याद्याचितोऽपि सन्। तस्मिन्नष्टे हृते वापि यद्धीता मूल्यमावहेदिति। क्वचित्कार्यम
ध्ये परिनियतकार्य्यमध्ये वा याचितकन्दाप्य इत्याह स एव। अथ कार्ये विपन्ने तु तस्यैव स्वामिनो भवेत्। अप्राप्ते वै स काले तु दाप्य
स्त्वर्द्धकृतेपि तदिति। यदि याचितकालप्रतिदानेन तत्स्वामिनः कार्यनाशः सम्भाव्यते तदा दद्यादित्यर्थः। याचितकालप्रतिदा
ने तु कर्त्तव्यमाह स एव। यो याचितकमादाय न दद्यात्प्रतियाचितः। स निगृह्य बलाद्दाप्यो दण्ड्यश्च न ददाति य इति। स बलान्नि
गृह्य दाप्यो दानोन्मुखः कर्त्तव्यः। एवमपि यो न ददाति स दण्ड्यश्चेत्यर्थः। प्रक्षालनार्थं नेजकहस्ते दत्तं यद्वस्त्रन्तत्स्य तेन नाशे

क्षतेतन्मूल्यंतस्माद्ग्राह्यन्तदाह नारदः। मूल्याष्टभागोहीयेतसकृद्धौतस्यवाससः। द्विःपादस्त्रिस्तृतीयांशश्चतुर्द्धौतेऽर्द्ध
मेवच । अर्द्धक्षयात्तुपरतःपादांशापचयःक्रमादिति । सकृद्धौतस्यनाशेऽष्टमांशन्यूनन्तन्मूल्यंग्राह्यंद्विर्द्धौतेचतुर्थांश
न्यूनम् । एवंत्रिर्द्धौतेतृतीयांशमित्येवमुत्तरत्रापियोज्यम् । वस्त्राणांप्रक्षालनंनेजकेननपाषाणेकार्यंकिन्तुश्लक्ष्णेशाल्मले
फलकेनचतेषांव्यत्यासःकार्योनचतानिस्वगृहेरात्रौस्थापनीयानिइममेवार्थमभिसन्धायाहमनुः। शाल्मलेफलकेश्लक्ष्णेनि
ज्याद्वासांसिनेजकः । नचवासांसिवासोभिर्निर्हरेन्नचवासयेदिति। निज्यात्प्रक्षालयेत्। अन्यवासांसिअन्यवासोभिर्ननिर्ह
रेत्नमेलयेदित्यर्थः । शिल्पिन्यासोपभोगादौशिल्पिनोदण्डत्वमाह । याज्ञवल्क्यः । वसानस्त्रीन्पणान्दण्ड्योनेजकस्तु
परांशुकम्। विक्रयावक्रयाधानयाचितेषुपणान्दशेति । नेजकोवस्त्रप्रक्षालकः। अवक्रयःकस्माचिद्भाटकंगृहीत्वातस्यो
पभोगार्थङ्कालक्लृप्तिंविधायसमर्पणम्। आधानंबन्धकीकरणम्। याचितम्। सस्तुहृद्भ्योयाचितत्वेनदानंसुवर्णकारादिह
स्तेकङ्कणादिनिर्माणार्थंयानिसुवर्णादीनिदत्तानितेषाम्मध्येसुवर्णेयत्परिमाणकन्दत्तन्तत्परिमाणकएवसुवर्णविकारः
शिल्पिनोग्राह्यः। रजतादन्यस्तुकिञ्चिन्न्यूनोग्राह्यः । कम्बलादयस्तुऊर्णाद्यपेक्षयाकिञ्चिदधिकाग्राह्याः। यद्येवंशि
ल्पीनददातितदाशङ्कादाप्योदण्डनीयश्चेत्येतत्सर्वंमनसिनिधायाह । सएव। अग्नौसुवर्णमक्षीणंरजतेद्विपलंशते। अ
ष्टौत्रपुणिसीसेचताम्रेपञ्चदशायसि। शतेदशपलावृद्धिरौर्णेकार्पाससौत्रके। मध्येपञ्चपलावृद्धिःसूक्ष्मेतुत्रिपलामताः
। कार्मिकेरोमबन्धेचत्रिंशद्भागःक्षयोमतः। नक्षयोनचवृद्धिश्चकौशेयवल्कलेषुचेति । अग्नौप्रताप्यमानमितिशेषः। श
तपलेप्रताप्यमानेपलद्वयम्। त्रपुणिसीसेचपलाष्टकम्। ताम्रेपलपञ्चकंलोहेपलदशकञ्चक्षीयेतइत्यर्थः । कांस्यस्यतु
त्रपुताम्रप्रभवत्वात्तदनुसारेणक्षयःकल्पनीयइतिपृथङ्नोक्तः। स्थूलेषुऊर्णाकार्पाससूत्रेषुशतपलेषुपलदशकम्। अनति
सूक्ष्मेषुतेषुपञ्चकम्। सूक्ष्मेषुपलत्रयंवर्धतइत्यर्थः। एतदक्षप्रक्षालितविषयमित्युक्तम्मिताक्षरायाम्। कार्मिकम्।

चित्रेकर्मणानिर्मितंकार्म्मिकम् । यत्रनिर्मितेपट्टेस्वस्तिकादिकश्चिन्नसूत्रैः क्रियतेइत्यर्थः । यत्रप्रावारादौरोमाणिवध्यन्तेस
रोमवन्धः । अनयोःसूत्रापेक्षयात्रिंशत्क्षयइत्यर्थः । इतिनिःक्षेपाख्यव्यवहारपदम् ॥ ● ॥ अथास्वामिविक्रयाख्यंव्यवहार
पदम् । तत्स्वरूपमाहनारदः । निक्षिप्तंवापरद्रव्यंनष्टंलब्ध्वापहृत्यवा । विक्रीयतेसमक्षंयत्सज्ञेयोऽस्वामिविक्रयइति ॥ निः
क्षिप्तग्रहणंयाचितादीनामुपलक्षणार्थम् । असमक्षंस्वामिनइतिशेषः । अतएवाहव्यासः । याचितान्वाहितन्यासंहृत्वावा
न्यस्ययज्जनम् । विक्रीयतेस्वाम्यभावेसज्ञेयोऽस्वामिविक्रयइति । स्वाम्यभावेस्वाम्यसन्निधाने । अत्रविक्रयपदन्दानवन्धक
योरप्युपलक्षणंवक्ष्यमाणकात्यायनवचनेतयोरपिनिवर्त्यत्वाभिधानात् । अस्वामिनन्दर्शयतिवृहस्पतिः । निक्षेपान्वाहि
तन्यासंहृतयाचितवन्धकं । उपांशुयेनविक्रीतमस्वामीसोऽभिधीयतइति । निक्षेपादिग्रहणंद्रव्यान्तरोपलक्षणम् । उपांशुअ
प्रकाशम् । प्रनष्टाधिगतादेःपरद्रव्यस्योपलक्षणम् । यतआह । मनुः । विक्रीणीतेपरस्यस्वंयोऽस्वामीस्वाम्यसंमतइति
। योनिःक्षेपादिकम्परद्रव्यम्प्रकटमेवविक्रीणीतेतस्याप्यस्वामित्वारम्भस्वामिकस्यनिवर्त्यत्वात्तदाहनारदः । अस्वामिना
कृतोयस्तुक्रयोक्रियएववा । अकृतःसतुविज्ञेयोव्यवहारेषुनित्यशइति । कात्यायनोपि । अस्वामिविक्रयन्दानमाधिंवाविनि
वर्त्तयेदिति । अस्वामिविक्रयम् । अस्वामिनाकृतंविक्रयम् । अस्वामिकृतत्वंदानाध्योरपितत्राहचर्यात्अतएवयमः । अ
स्वामिनाकृतोयस्तुदायोविक्रयएववा । अकृतःसतुविज्ञेयोव्यवहारेषुनित्यशइतिदायोदानं । स्वामिनाअस्वामीविक्रीतंस्वकी
यंवस्तुयत्समीपेदृष्टन्तस्माद्ग्राह्यमित्याहनारदः । द्रव्यमस्वामिविक्रीतम्प्राप्यस्वामीतदाप्नुयात् । प्रकाशक्रयतःशुद्धिः
क्रेतुःस्तेयंरहःक्रियामिति । याज्ञवल्क्योपि । स्वंलभेतान्यविक्रीतंक्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिते । हीनाद्रहोहीनमूल्येवेलाहीनेचत
स्करइति । स्वामीस्वसम्बन्धिद्रव्यमन्यविक्रीतंअस्वामिविक्रीतंयदिपश्यतितदालभेतगृह्णीयात् । अस्वामिविक्रीतस्यहेतु
त्वाभावात् । क्रेतुःपुनरप्रकाशितेगोपितेक्रयेदोषोभवतिहीनात्द्रव्यागमोपायहीनात् । रहसिएकान्ते । हीनमूल्ये ।

श्रत्यन्तरेणाद्रव्येणाधिकमूल्यक्रये । वेलाहीनेशच्यादौक्रतेक्रयेचक्रेतातस्करोभवति । तस्करवद्दण्डादिभाग्भवतीत्यर्थः ।
वृहस्पतिरपि । येनक्रीतन्तुमूल्येनप्राग्राज्ञेविनिवेदितम् । नतत्रविद्यतेदोषस्तेनःस्यादुपधिक्रयादिति ॥ यत्रहीनमूल्येन
क्रीयमाणंक्रयात्प्रागेवराज्ञेनिवेदितन्तत्रनदोषइत्यर्थः । उपधिक्रयशब्दस्यार्थंदर्शयतिसएव । अन्तर्गृहेवहिर्ग्रामान्निशा
यामसतोजनात् । हीनमूल्यञ्चयत्क्रीतंज्ञेयोसावुपधिक्रयइति । असतोजनात्चाण्डालादेरित्यर्थः । असद्ग्रहणंदासा
दीनामुपलक्षणार्थं । अतएवनारदः । अस्वाम्यनुमताद्दासादसतश्चजनाद्गृहः । हीनमूल्यमवेलायांक्रीणंस्तद्दोषभा
ग्भवेदिति । अस्वाम्यनुमतात्स्वाम्यनुमतिहीनात् । दासग्रहणंसमानन्यायत्वात्स्वतंत्राणांवालादीनामुपलक्षणार्थम् । वि
ष्णुरपि । अज्ञानतःप्रकाशंयत्परद्रव्यंक्रीणीयात् । तत्रास्यादोषःस्वामीद्रव्यमवाप्नुयात् । यद्यप्रकाशंहीनमूल्यंवाक्रीणी
यात् । तदाक्रेताविक्रेताचचोरवच्छास्यइति । क्रेतुःप्रकाश्यविक्रयाद्यभावादस्वामित्वान्यप्रकाशयादौतुतथाविधविक्रयस्य
विक्रेतस्वामित्वोक्तत्वातज्ज्ञानमस्तीतिदुष्टत्वात्क्रेतापिदण्ड्यइत्यर्थः । स्वामिनाराजानंज्ञापयित्वैवतद्द्रव्यंग्राह्यं अन्यथाचोरप्र
च्छादकत्वेनसदण्ड्यइत्याहयाज्ञवल्क्यः । हृतम्प्रनष्टंयोद्रव्यंपरहस्तादवाप्नुयात् । अनिवेद्यन्दपेदण्ड्यःसतुषस्सवतिम्प
णानिति । यदापुनःपरहस्तादवाप्तुमसमर्थःस्वामीतदात्वाहसएव । नष्टापहृतमासाद्यहर्त्तारंग्राहयेन्नयम् । देशकाला
तिपत्तौचगृहीत्वास्वयमर्पयेदिति । विनष्टमपहृतंवास्वकीयन्द्रव्यमधिगंतुरपहर्तुर्हस्तेवादृष्ट्वाअधिगन्तारंअपहर्त्तारंवाराज
पुरुषादिभिर्ग्राहयेन्नराज्ञोराजपुरुषाणाञ्चदूरदेशावस्थितौतुविज्ञापनकालात्प्राक्पलायनादिशंकायांस्वयमेवगृहीत्वाराज्ञेस
मर्पयेदित्यर्थः । हर्तृशदेनात्रक्रेताविवक्षितस्त्वात्मविशुद्ध्यर्थंराजदण्डाप्राप्त्यर्थञ्चइतिमिताक्षरायांविज्ञानेश्वरः । नष्ट
धनस्वामिनातज्जनेपरस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकस्वस्वत्वसिद्ध्यर्थंप्रथमंसाक्ष्यादिभिःप्रतिग्रहादिकंसाधनीयमित्याहकात्यायनः । अ
भियोक्ताधनंकुर्यात्प्रथमंज्ञातिभिःस्वकमिति । ज्ञातिभिःसाक्षिभूतैरितिशेषः । साक्ष्यादिभिःस्वस्वहेतुभूतप्रतिग्रहाणामसाध

मेदण्डनामाहव्यासएव । यदिस्वंनैवकुरुतेज्ञातिभिर्नाष्टिकोधनम् । प्रसङ्गविनिवृत्त्यर्थंचैवाद्दण्डमर्हति । नाष्टिकोन
ष्टधनस्वामीप्रसङ्गःखल्वसन्देहः । व्यासोपि । वादीचेन्मार्गितन्द्रव्यंसाक्षिभिर्नविभावयेत् । दाप्यःस्याद्द्विगुणन्दण्डंक्रेता
नद्द्रव्यमर्हतीति । साक्षिग्रहणम्प्रमाणान्तरोपलक्षणार्थमितिकेचित् । यत्तूक्तंसाक्षिग्रहणंअस्वामीविक्रयविवादेस्वत्वसा
धनेप्रमाणान्तरनिवृत्त्यर्थमितिमदनरत्नेतदयुक्तम् । वस्तुतःस्वत्वहेतुभूतप्रतिग्रहादिस्वत्वेतत्साधकसाक्षिणामभावेदि
व्यादवकाशस्याविद्यमानत्वात् । अलेख्यसाक्षिकेदैवीव्यवहारेविनिर्दिशेदितिकात्यायनवचनविरोधापत्तेश्च । नचतद्यत्र
दिव्यनिषेधकस्मृत्यभावस्तत्रदिव्यविधायकंअत्रतुप्रकाशंचक्रयंकुर्यात्साधुभिर्ज्ञातिभिःस्वकैः । नतत्रान्याक्रियाप्रोक्तादैवि
कीनचमानुषीतिदिव्यनिषेधकस्मृतेःसत्त्वादितिवाच्यम् । एतद्वचनस्यक्रेत्राक्रयसाधनंसाक्षिसत्त्वेसाक्षिभिरेवकर्त्तव्यंना
न्यमानुषेणानदिव्येनवेत्येतत्परत्वात् । नन्वेतद्वचनस्यैतादृशविषयपरत्वेमानाभावः । नचालेख्यसाक्षिकेदैवीमितिवचनविरो
धोमानम् । तस्यसामान्यशास्त्रत्वेनैतद्वचनानुरोधेनतस्यैतदतिरिक्तविषयतयान्याय्यत्वादितिचेन्न । साक्ष्याद्यभावेदिव्यस्यच
निषेधेअनिर्णयप्रसङ्गस्यैवमानत्वात् । अन्यथास्थावरेषुविवादेषुदिव्यानिपरिवर्जयेदितिवचनस्यसाक्ष्यादिसत्त्वेदिव्यनि
षेधपरत्वन्त्वदभिमतन्नसिद्ध्येत् । यत्तुतेनैववक्ष्यमाणप्रमाणहीनेपादेतिवचनेप्रमाणहीनत्वापादानमपिअत्रदिव्याभाव
ज्ञापकम् । दिव्याङ्गीकरणेप्रमाणहीनतायाअसम्भवादित्युक्तन्तत्रतत्प्रमाणहीनेमानुषप्रमाणहीनेअन्यतरेणदिव्याङ्गीक
रणहीनेचेतिव्याख्येयमन्यथाअनिर्णयःस्यात् । तस्मादन्यत्रापिसाक्ष्याद्यभावेदिव्यम्भवत्येवेति । अतएवमिताक्षरायामि
त्युक्तंयदापुनःसाक्ष्यादिभिर्दिव्येनवाक्रयंनशुद्ध्यतिशोधयतीत्यादि । केचित्तुस्थावरविवादेस्थावरेषुविवादेष्वितिवचनाद्दि
व्याभावएव । एवंअत्रक्तेपिप्रमाणहीनेपादेतिवचनाद्दिव्याभावएवमनिर्णयप्रसंगानुरोधेनवचनान्यथाकरणस्यानुचित
त्वाद्दिव्याङ्गस्थित्यम् । अदृष्टार्थत्वप्रसंगात् । याज्ञवल्क्योपि । आगमेनोपभोगेननष्टम्भाव्यमतोन्यथा । पञ्चवन्धोदम

स्वस्य राज्ञे तेना विभावितइति। पञ्चवन्धः नष्टद्रव्यस्य पञ्चमांश समानो दण्डः। अत्र दण्डविप्रतिपत्तिरपराधाल्पत्वमहत्वा
नुसारेण व्यवस्थापनीया। स्वत्वहेतवः पूर्वमेव निरूपिताः। कृतस्वकीयस्य धनस्य स्वकीयत्वानपगतिरपि दानविक्रयाभावे
साधनीयेत्याह कात्यायनः। नाष्टिकस्तु प्रकुर्वीत तज्जनं ज्ञातिभिः स्वकम्। अदत्तमत्यक्तविक्रीतं कृत्वा स्वं लभते धनमिति॥ अथै
तद्दत्तं सम्प्रदानभूताय विध्युक्तप्रकारेण। त्यक्तं पारितोषिकादिरूपेण। विक्रीतञ्च न भवतीति प्रमाणैः प्रसाध्य स्वकीयन्धनन्नष्ट
स्वामी विक्रेत्रादेः सकाशाल्लभतइत्यर्थः। राजपुरुषानीते तत्क्रेत्रा यत्कर्त्तव्यन्तद्दर्शयति वृहस्पतिः। पूर्वस्वामी तु यद्द्रव्यं यदाग
च्छविचारयेत्। तत्र मूलं दर्शनीयं क्रेतुः शुद्धिस्ततो भवेदिति॥ मूलमत्र यस्मात्क्रीतमसावुच्यते। शुद्धिर्चौर्य्यत्वनिवृत्तिः अतएव
व्यासः। मूल्ये समाहृते क्रेता नाभियोज्यः कथञ्चन। मूल्येन सह वादस्तु नाष्टिकस्य विधीयतइति। समाहृते अस्मान्मयाक्री
तइति निर्दिष्टे। याज्ञवल्क्योपि। विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यन्नृपो दमम्। क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी
॥ अत्र स्वामी द्रव्यमित्यभिधानं यदि विक्रेता नष्टधनस्वामिना सह विवादन्न कुर्य्याद्यदि वा कृते पराजयी स्यात्तदा नाष्टिकस्य स्व मि
त्वमवधारितमिति नाष्टिकादिभ्यो विक्रीतद्रव्यादीनि दातव्यानि नान्यथेति सूचनार्थं। अतएवाह वृहस्पतिः। विक्रेता दर्शि
तो यत्र हीयते व्यवहारतः। क्रेत्रे राज्ञे मूलदण्डौ प्रदद्यात्स्वामिने धनमिति॥ यदा तु मूलभूतो विक्रेता देशान्तरङ्गतस्तदा कात्या
यन आह। मूलानयनकालस्तु देयो योजनसंख्यया। तत्र देयोध्वसंख्ययेति मदनरत्ने पाठः। यदा तु बहुकालेनापि मूलं दर्शं
यितुमक्षमस्तदा साक्षिभिः क्रयसाधनं कुर्य्यादित्याह नारदमनुः। असमाहार्य्यमूलस्तु क्रयमेव विशोधयेत्। विशोधिते क्रये
राज्ञा वक्तव्यः स न किञ्चनेति॥ क्रये विशोधिते साक्षिभाषणेन प्रकाशिते सति राज्ञा न किञ्चन वक्तव्यो न दण्ड्यइत्यर्थः। यत्तु अभियो
क्ता धनं कुर्यात्प्रथमं ज्ञातिभिः स्वकम्। पश्चाद्दात्मविशुद्ध्यर्थे क्रयं क्रेता स्वबन्धुभिरिति॥ अभियोक्तास्वत्वे साधिते सति पश्चात्क्रेता क्र
यसाधनङ्कर्त्तव्यमित्युक्तन्तेनैव न तद समाहार्य्यमूलत्वविषयमदेव वचानान्मूलदर्शनाभावे मन्तव्यं। नष्टधनं स्वामी क्रीतन्तु क्रे

त्वाक्रयेसाधितेपिगृह्णीयादितिप्रदर्शयितुमाह मनुः । अथमूलमनाहार्यम्प्रकाशक्रयशोधितम् । अदण्ड्योमुच्यतेराज्ञाना
ष्टिकोलभतेधनमिति ॥ अनाहार्यं अनानीयः । प्रकाशक्रयशोधितन्नाष्टिकोलभते । क्रेतात्वदण्ड्योभूत्वाराज्ञोपराधान्मुच्य
तइत्यर्थः । क्वचित्क्रेतुःसकाशाद्धनग्रहणाधर्ममूल्यंदत्वैवेत्याहकात्यायनः । वणिग्वीथीपरिगतंविज्ञातंराजपूरुषैः । अवि
ज्ञाताश्रयात्क्रीतंविक्रेतायत्रवामृतः । स्वामीदत्वार्द्धमूल्यंतुप्रगृह्णीयात्स्वकन्धनमिति ॥ वणिग्वीथीपरिगतंवणिग्वीथ्याम्प्राप्त
म् । अनेनरहःक्रियोनास्तीतिदर्शितम् । विज्ञातंराजपूरुषैरित्यनेनाप्रकाशक्रयोनास्तीतिदर्शितम् । अविज्ञाताश्रयात् ।
अविज्ञातस्थानकात् । यद्रहःक्रयादिरहितंसदविज्ञाताश्रयात्क्रीतंमृतेविक्रेतृकम्बातदर्द्धमूल्यंदत्वाग्राह्यमित्यर्थः । उ
भयोरर्द्धहानौकारणमाहसएव । अर्द्धंद्वयोरपहृतन्तत्रस्याद्व्यवहारतः । अविज्ञातक्रयोदोषस्तथाचापरिपालनम् ॥
एतद्वयंसमाख्यातन्द्रव्यहानिकरम्बुधैरिति । हृतंनाशितम् । व्यवहारतःस्वापराधात्अविज्ञातक्रयःअविज्ञातस्थानकात्क्र
यः अपरिपालनमरक्षणम् । उपेक्षेतियावत्मरीचिरपि ॥ अविज्ञातनिवेशत्वाद्यत्रमूल्यन्नलभ्यते । हानिस्तत्रसकलप्या
क्रेतृनाष्टिकयोर्द्वयोरिति । यत्रक्रेतामूलोपस्थापनंकरिष्यामीत्युक्त्वापश्चात्क्रयंसाधयिष्यामीतिवदतितत्रमूलोपस्थापनमे
वादरणीयंनक्रयसाधनमित्याह । कात्यायनः । यदामूलमुपन्यस्यपुनर्वादीक्रयंवदेत् । अहरेन्मूलमेवासौनक्रयेणप्र
योजनमिति ॥ यदामूलदर्शनंक्रयप्रकाशनंवानकरोतितदादण्ड्यतामाहसएव । अनुपस्थापयन्मूलंक्रयंवाथविशोधयन्
। यथाभियोगन्धनिनेधनंदाप्योदमञ्चसइति । यत्तुप्रकाशितेनक्रयेणक्रेतुःस्वत्वप्रतिपादकंमरीचिवचनंवणिग्वीथीपरि
गतंविज्ञातंराजपूरुषैः । दिवागृहीतंयत्क्रेत्रासशुद्धोलभतेधनमिति ॥ यच्चमनुवचनम्बिक्रयाद्योधनंकिञ्चिद्गृह्णीयात्कुल
सन्निधौ । क्रयेणसविशुद्धोहिन्यायतोलभतेधनमिति । तद्वचनद्वयमपिनाष्टिकस्वत्वसाधनाभावविषयं । अन्यथाअथ
मूलमनाहार्यमितिपूर्वोदाहृतमनुवचनविरोधःस्यात् । यदातुक्रेतासाक्ष्यादिभिःक्रयंनसाधयतिनाष्टिकोवास्वकीयत्वंतदा

निर्णयमाह बृहस्पतिः । प्रमाणहीनेवादे तु पुरुषापेक्षया नृपः । समन्यूनाधिकत्वे च स्वयं कुर्याद्विनिर्णयमिति ॥ अस्वामिविक्रेतुर्वाऽस्वाम्यदत्तं स्वाम्यनुमतिमन्तरेणोपभुञ्जानस्य दण्डमाह नारदः । उद्दिष्टमेव भोक्तव्यं स्त्री पशुर्वसुधापि वा । अनर्पितं तु यो भुङ्क्ते भुक्तभोगं प्रदापयेत् ॥ अनुद्दिष्टं तु यद्द्रव्यं दासः क्षेत्रगृहादिकम् । स्वबलेनैव भुञ्जानश्चौर वद्दण्डमर्हति । अनड्वाहं तथा धेनुं नावं वासस्तथैव च । अनिर्दिष्टं तु भुञ्जानो दद्यात् पणचतुष्टयम् ॥ दासीनौकातथा धुर्यो वन्धकं नोपभुज्यते । उपभोक्ता तु यद्द्रव्यं पण्येनैव विशोधयेत् ॥ दिवसे द्विपणान्दासीं धेनुमष्टपणांस्तथा । त्रयोदशं चनड्वाहमश्वं भूमिञ्च षोडश ः नौका मश्वांश्च धेनुञ्च लाङ्गलं कार्मिकस्य च । बलात्कारेण यो भुङ्क्ते दाप्यश्चाष्टगुणं दिने । उलूखलेपणार्द्धं तु मुसलस्य पणद्वयं । शूर्पस्य च पणार्द्धं तु जैमिनिर्मुनिरब्रवीदिति । पण्येन पणसमूहेन अत्रैको धेनुश्छागामभिधत्ते । अपरे दोग्धीमहिष्यादिकम् । कार्मिकस्य कर्मोपजीविनः । यदविज्ञातस्वामिकं नष्टमपहृतं वा राजपुरुषैः कथंचित् प्राप्य राज्ञे समर्पितं तत्स्वामी यदि वर्षमध्ये आगत्य स्वत्वं साधयति तदाप्नोतीत्याह याज्ञवल्क्यः । शौल्किकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतम् । अर्वाक् संवत्सरात् स्वामी हरेत परतो नृप इति । यत्तु मनुवचनम्प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यं राजा त्र्यब्दं निधापयेत् । अर्वाक् त्र्यब्दाद्धरेत् स्वामी परतो नृपतिर्हरेदिति । तद्दृढश्रुतवृत्तसम्पन्नब्राह्मणविषयमिति । मदनरत्ने ब्राह्मणमात्रविषयमिति केचित् । इत्यस्वामिविक्रयाख्यव्यवहारपदम् ॥ ● ॥ अथ सम्भूयसमुत्थानाख्यव्यवहारपदम् । तस्य स्वरूपमाह नारदः । वणिक्प्रभृतयो यत्र कर्म सम्भूय कुर्वते । तत्सम्भूयसमुत्थानं व्यवहारपदं स्मृतमिति ॥ वणिक्प्रभृतय इत्यनेन नर्त्तविङ्कटनर्त्तककर्षकादीनां ग्रहणं । यद्यपि लयभूतस्य स्वर्गस्य नर्त्तविशामित्वाभावादात्मनेपदस्यानुपपन्नत्वेन प्रभृतिशब्देन नर्त्तविक्रयहणमनुचितम् । तथापि आत्मनेपदाविवक्षये दमुक्तन्न च नर्त्तविङ्मात्रे आत्मनेपदाविवक्षणे अन्यांशे च विवक्षणे वैरूप्यप्रसंग इति वाच्यम् । सम्भूयकर्त्तृत्वमात्रस्य लक्षणत्वेनान्यत्रवास्तवतत्त्वेपि लक्षणवैयर्थ्यप्रसङ्गेनाप्रवेशात् । न च चिन्तामणिकृता कर्त्रभिप्राय इत्यस्य कर्त्रभि

प्रायविषयेकर्त्रिच्छाविषयेक्रियाफलइतिव्याख्यातत्वादृत्विजामपिसफलंयजमानस्यकर्मभवत्विति वेततनोपरागेणेच्छास
म्भवत्येवेत्यात्मनेपदविवक्षायामपिकाक्षतिरितिवाच्यम्। कर्त्रभिप्रायेकर्तृगामिनीत्यस्यैवव्याख्यानस्यमहाभाष्याद्युनेकग्रन्थ
सम्मतत्वेनान्यादृशव्याख्यानस्यमहाभाष्यादिविरुद्धत्वात्। सहर्वाणिज्यादिकरणेअधिकारिणोदर्शयतिवृहस्पतिः। कु
लीनदक्षानलसैःप्राज्ञैर्नाणकवेदिभिः। आयव्ययज्ञैःशुचिभिःशूरैःकुर्यात्सहक्रियामिति॥ क्रियांक्रतुकृषिशिल्पस्तेयवाणि
ज्यरूपाम्। नाणकविज्ञानम्वाणिज्यक्रियायामुपयुज्यते। आयव्ययज्ञानमात्रंक्रयविक्रियायाम्। शिल्पिक्रियायांसङ्गीक्रि
याचप्राज्ञत्वम्। क्रतौकुलीनत्वप्राज्ञत्वशुचित्वानि। स्तेयेतुशूरत्वमात्रमुपयुज्यते। दक्षत्वानलसत्वेसर्वत्रोपयुज्येते। अतए
वदक्षादीन्निषेधयतिसएव। अशक्तालसरोगार्त्तमंदभाग्यानिराश्रयाः। वाणिज्याद्यासहैतैस्तुनकर्तव्याबुधैःक्रियेति॥ निरा
श्रयाःमूलधनरहिताः। येतुसम्भूयवाणिज्यादिक्रियांकुर्वंतितेद्रव्यानुरोधेनलाभादिभाजोभवन्तीत्याहनारदः। समोति
रिक्तोहीनोवातत्रांशोयस्ययादृशःक्षयव्ययौतथावृद्धिस्तत्रतस्यतथाविधाइति। वृहस्पतिरपि। प्रयोगंकुर्वतेयेतुहेमधान्यर
सादिना। समन्यूनाधिकैरंशैर्लाभस्तेषांयथाविधः॥ समोन्यूनोऽधिकोवांशोयेनक्षिप्तस्तथैवसः। व्ययन्दद्यात्कर्मकुर्याल्लाभं
गृह्णीतचैवहीति। यत्रपुनरस्यद्वौभागौअस्यैकइतिसम्बित्कृतातत्रतदनुरोधेनव्ययलाभौप्रकल्प्याविन्याहयाज्ञवल्क्यः। स
मवायेनवणिजांलाभार्थङ्कर्मकुर्वताम्। लाभालाभौयथाद्रव्यंयथावासंविदाकृताविति। सम्भूयकारिणांकर्त्तव्यमाह। व्यासः
। समक्षमसमक्षंवावञ्चयन्तःपरस्परम्। नानापण्यानुसारास्तेप्रकुर्युःक्रयविक्रयौ। अगोपयन्तोभाण्डानिदद्युःशुल्कंचते
ध्वनिः। अन्यथाद्विगुणन्दाप्याःशुल्कस्थानाद्बहिस्थिताइति। नारदोपि। भाण्डपिण्डव्ययोद्धारसारासारत्ववेक्षणम्।
कुर्युस्तेव्यभिचारेणसमयेस्वेव्यवस्थिताइति। अथवासर्वानुज्ञयासर्वेषांकार्य्यमेकएवकुर्य्यात्। अतएववृहस्पतिः। ब
हूनांसम्मतोयस्तुदद्यादेकोधनन्नरः। करणङ्कारयेद्वापिसर्वैरेवकृतम्भवेदिति। करणंलेख्यादिकम्। सम्भूयकारिणां

मिथोविवादेनिर्णयप्रकारमाहसएव। परीक्षकाःसाक्षिणस्वतएवोक्ताःपरस्परम्। सन्दिग्धेऽर्थेवञ्चनायानचेद्विद्वेषसंयु
ताइति। यदानुविद्वेषसंयुक्तास्तदाप्याहसएव। यःकश्चिद्दूंचकस्तेयांविज्ञातःक्रयविक्रये। शपथैःसोपिशोध्यःस्यात्सर्ववा
देष्वयम्विधिरिति॥ सर्ववादेपिवचनरहितवादेपिवञ्चकत्वेसिद्धेसतिकिङ्कार्यमित्यपेक्षितेआह। याज्ञवल्क्यः। जिह्मंत्य
जेयुर्निर्लाभमिति। जिह्मंवञ्चकन्निर्लाभंकृत्वाप्यजेयुर्वहिःकुर्युरितरेसम्भूयकारिणइत्यर्थः। सम्भूयकारिण्यसमर्थम्प्रत्याह
सएव। अशक्तोऽन्येनकारयेदिति। स्वांशानुरूपंकर्मेतिशेषः। दैवराजकृतद्रव्यहानिविषयेसर्वान्प्रत्याहवृहस्पतिः। द्रव्यहा
निर्यदातत्रदैवराजकृताद्भवेत्। सर्वैषामेवसाप्रोक्ताकल्पनीयायथांशतइति॥ सम्भूयकारिभिःसर्वैरितिशेषः। क्षयहानि
रितिपाठेक्षयायैवहानिःक्षयहानिरुपचयार्थव्यतिरिक्ताहानिरित्यर्थः। प्रातिस्विकदोषेणद्रव्यनाशेसएवाह। अनिर्दिष्टो
वार्यमाणःप्रमादाद्यस्तुनाशयेत्। तेनैवतद्भवेद्देयंसर्वैषांसमवायिनामिति। अनिर्दिष्टःसमवाय्यननुज्ञातःयाज्ञवल्क्योपि।
प्रतिषिद्धमनादिष्टम्प्रमादाद्यच्चनाशितम्। सतद्दद्यादिति। पालनेत्वाहसएव। विप्लवाच्चरक्षितादृशमांशभागिति। वृ
हस्पतिरिति। दैवराजभयाद्यस्तुस्वशक्त्यापरिपालयेत्। तस्यांशन्दशमंदत्वागृह्णीयुस्तेंशतोपरमिति। तस्यतस्मैदशम
मंशन्तेसमवायिनःपालयेत्। समवायिद्रव्यमितिशेषः। अतएवकात्यायनः। चौरतःसलिलादग्नेर्द्रव्यंयस्तुसमाहरेत्। त
स्यांशोदशमोदेयःसर्वद्रव्येष्वयंविधिरिति। समाहरेत्स्वशक्त्याप्रत्याहरेदित्यर्थः। नारदोपि। दैवतस्कररराजाग्निव्यसने
समुपस्थिते। यस्तत्स्वशक्त्यारक्षेततस्यांशोदशमःस्मृतइति। यस्तुसमवायिद्रव्यंसमवायिभिःसहप्रतियाचनादिनानसाधय
तितस्यलाभहानिरित्याहवृहस्पतिः। समवेतैस्तुयद्दत्तंप्रार्थनीयन्तथैवतत्। नयाचतेचयःकश्चिल्लाभात्सपरिहीयतइति॥
याचनग्रहणंयेनयत्कर्मस्वांशानुरूपंकर्तव्यन्तस्याप्युपलक्षणार्थंतेनतत्कर्माकरणेपिलाभहानिरित्यस्मादेववचनात्प्रतिपत्त
व्यमितिस्मृतिचन्द्रिकायाम्। सम्भूयकारिणांचर्त्विजाङ्कर्तव्यमाहमनुः। ऋत्विजःसमवेतास्तुयथासत्रेनिमन्त्रिताः। कु

युर्यथार्हन्तत्कर्म गृह्णीयुर्दक्षिणान्तथेति॥ अत्र सत्रशब्दो यज्ञमात्रविवक्षया प्रयुक्तो न पुनर्बहुयजमानकसत्राख्ययज्ञविशेषवि
वक्षया। तत्र यजमानानामेवाध्वर्य्वादिकर्मकारित्वे दक्षिणार्हाणामृत्विजामभावात्। तथा कर्मानुसारेण दक्षिणां गृह्णीयुरित्य
र्थः। तथा च स एव। संभूय स्वानि कर्माणि कुर्वद्भिरिह मानवैः। अनेन कर्मयोगेन कर्त्तव्यांशप्रकल्पनेति॥ स्वानि कर्माणि यजमा
नव्यतिरिक्तानीति शेषः। इयं चांशकल्पना द्वादशशतं गावो दक्षिणेत्येवं क्रतुसम्बन्धित्वेन विधीयमानायां दक्षिणायामेव न त्व
श्विविशेषोल्लेखने विहितायां तद्विधायकश्रुतिविरोधापत्तेः अत एवाह तुमन्तुर्बृहस्पतिः। रथं हरेद्वाथाध्वर्युर्ब्रह्माधाने च वाजिनं
। होता निविद्वरं चाश्वमुद्गाता चाप्यनःक्रये इति। निविद्वरं निविच्छंसनलब्धम्वरं उद्गाता शब्देनोद्गातृगणमध्यस्थः सुब्रह्म
ण्यो गृह्यत इति मदनरत्ने अनःशकटम्। क्रये सोमक्रये। दक्षिणांशकल्पनायाः प्रकारमाह तुमन्तुर्बृहस्पती। सर्वेषामर्द्धि
नो मुख्यास्तदर्द्धेनार्द्धिनोऽपरे। तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिन इति। सर्वेषां षोडशानामृत्विजां मध्ये मुख्यागण
स्यायाः होतृब्रह्माऽध्वर्यूद्गातारोऽर्द्धिनः उक्तदक्षिणायाः किञ्चिन्न्यूनमर्द्धं गृह्णीयुः। समधार्द्धं यह णेवक्ष्यमाणविभागकल्पना
विरोधः स्यात्। अपरे द्वितीया मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातृब्राह्मणाच्छन्दसिप्रस्तोतारस्तदर्द्धं नमुख्यभागार्द्धं नार्द्धिनोर्द्ध्याहिणः तृ
तीयिनोऽच्छावाकाग्नीध्रनेष्टप्रतिहर्त्तारो मुख्यभागस्य तृतीयांशभाजः। पादिनोन्त्याः ग्रावस्तोतृयोतृनतृसुब्रह्मण्याख्या मुख्यभाग
स्य चतुर्थांशग्राहिण इत्यर्थः॥ मुख्यानां चतुर्णां मिथो विभागः समः एवं द्वितीयादिनामपि स एव विभागः तथा च गोशतं दक्षि
णेति पक्षमाश्रित्य कात्यायनसूत्रम्। द्वादशद्वादशेभ्यः षट्षड्द्वितीयेभ्यश्चतस्रश्चतस्रस्तृतीयेभ्यस्तिस्रस्तिस्र इतरेभ्य इ
ति। संगृहीतमेतद्बौधायनकारिकायामपि। पञ्चविंशतिधाकृत्वा वर्गीयादक्षिणाक्रमात्। द्वादशैवाथ षट्कं च तस्र एव चेति
। द्वादशाधिकगोशतरूपायाः दक्षिणायाः प्रथमञ्चत्वारो भागाः कर्त्तव्याः। तत्रैको भागो होतृवर्गस्यापरो ब्रह्मवर्गस्यापरोऽध्वर्युवर्ग
स्यापर उद्गातृवर्गस्य। पुनरेकैकस्य भागस्य पञ्चविंशतिर्भागाः कर्त्तव्याः। तेष्वाद्यानां होत्रादीनां द्वादशभागाः द्वितीयिनां च

स्तृतीयानाञ्चाररस्तुर्थानांत्रयइत्यर्थः। पशुबन्धादौतुविषमविभागानभिधानात्। समंस्यादश्रुतत्वादितिन्यायेनसमत्वेनै
वविभागइतिमन्तव्यम्। स्वकीयकर्मकलायांशकर्तृकत्वानुसारेणभागोदेयइत्याहमनुः। ऋत्विग्यदिवृतोयज्ञेस्वकर्मपरि
हापयेत्। तस्यकर्मानुरूपेणदेयोंशःसहकर्तृभिरिति। सहकर्तृभिःसम्भूयकारिभिरित्यर्थः। यद्वाकर्तृभिःसहदेयःदक्षि
णाकालेदेयोयजमानेनेत्यर्थः। अथवाकर्मपरित्यक्तंसकर्तृभिरित्यर्थः। यदातुऋत्विक्कर्मैकदेशन्दक्षिणादानानन्तरंव्यज
तितदाऽवशिष्टन्तद्गणवर्त्तिनांमध्येसन्निहितेननान्येनकारयेदित्याहसएव। दक्षिणासुचदत्तासुस्वकर्मपरिहापयेत्। कृत्स्न
मेवलभेतांशमन्येनैवचकारयेदिति। कर्ममध्येचऋत्विङ्गणेकर्त्तव्यमाहनारदः। ऋत्विर्जाव्यसनेप्येवमन्येनकर्मनिस्तरेत्। ल
भेतदक्षिणादानंसतस्मात्संप्रकल्पितमिति। अन्येनस्वस्वगणमध्यवर्त्तिनांमध्येप्रत्यासन्नेनयेनकेनचिदन्येनकार्यमाम्नात्वा
ध्वर्य्वादिसमाख्याबाधापत्तेरितिध्येयम्। यत्तुशङ्खलिखितयोर्वचनम्। अथचेदनुप्राप्तेसवनेऋत्विक्म्रियतेतस्यसगोत्रो
थशिष्योवातत्कार्यमनुपूरयेत्। अथचेदवान्धवस्ततोन्यमृत्विजंवृणुयादिति। यच्चबृहस्पतिवचनम्। एवंक्रियाप्रवृत्तानां
यदाकश्चिद्विपद्यते। तदंधुनाक्रियाकार्यासर्वैर्वासहकारिभिरिति॥ तदेकान्तरगणरहितर्त्विक्कर्तृकदर्शपूर्णमासादिया
गविषयमित्यभिहितंस्मृतिचन्द्रिकायाम्। जीवत्येवतुऋत्विजियजमानेनऋत्विगन्तरकरणेकस्यदक्षिणेतिवीक्षायामाह
शङ्खः। अथऋत्विजिवृतेपश्चादन्यंवृणुयात्पूर्वाहूतस्यैवदक्षिणापश्चादाहूतःकिञ्चिल्लभतइति। यदात्वकारणमृत्विग्या
ज्यन्त्यजतियाज्योवाऋत्विजन्तदातयोर्दण्डमाहमनुः। ऋत्विजंयस्त्यजेद्याज्योयाज्यमृत्विक्त्यजेद्यदिति। शक्तङ्कर्मण्य
दुष्टन्तयोर्दण्डःशतंशतमिति। नारदोपि। ऋत्विक्त्रिविधोदृष्टःपूर्वैर्जुष्टःस्वयंकृतः। यदृच्छयाचयःकुर्यादार्त्विज्य
म्प्रीतिपूर्वकम्। ऋत्विग्याज्यमदुष्टंयस्त्यजेदनपकारिणम्। अदुष्टञ्चर्त्विजंयाज्योविनेयौतावुभावपीति। येऽथविसाधनेस्व
समानास्तैःसहकायिकार्यंत्याहबृहस्पतिः। वाह्यकर्षकबीजाद्यैःक्षेत्रोपकरणेनच। येसमानास्तुतैःसार्द्धंकृषिःकार्याविजान

नेति। वाह्याःलाङ्गलादिवाहकाःवलिवर्द्दाः । कृष्याःकर्षकाःकृष्यर्थंस्वीकृताःपुरुषाःआदिशब्देनकृषिसाधनानामन्येषांग्रह
णाम्। सम्भूयकारिणांकृषिकाणांकर्त्तव्यमाह वृहस्पतिः। पर्वतेनगराभ्यासेतथाराजपथस्यच। ऊषरंमूषकव्याप्तंक्षेत्रंयत्नेन
वर्ज्जयेदिति। पर्वतेपर्वतसमीपेकल्पतरुकृतानुविवीतइतिपठित्वाविवीतशब्देनयवसाद्यर्थंरक्षितःप्रदेशइतिव्याख्यातम्। न
गराभ्यासेनगरसमीपे। राजपथस्यसमीपइतिशेषः। एतदुक्तंभवति। पर्वताद्यासन्नमनासन्नमपिऊषरंमूषकव्याप्तंत्र
क्षेत्रंवर्ज्जयेदिति। वाह्यमपिवर्ज्जनीयानाहसएव। कृशातिवृद्धंक्षुद्रंस्वरोगिणम्प्रपलायिनम्। काणंखंजञ्चनादद्याद्वाह्य
म्प्राज्ञःकृषीवलइति। काणःएकाक्षःखंजःभग्नचरणःक्वचिदत्रैकस्यहानिमाहसएव। वाह्यवीजात्ययाद्यस्यक्षेत्रहानिःप्रजा
यते। तेनैवसाप्रदातव्यासर्वैषांकृषिजीविनामिति। सम्भूयकारिणामितिशेषः। वाह्यवीजयहणांकृषिसाधनानामुपलक्षणा
र्थं। सम्भूयकारिणांशिल्पिनांस्वरूपन्दर्शयंस्तेषांलाभविभागेंशपरिकल्पनाप्रकारमाहसएव। हिरण्यकुप्यसूत्राणाङ्काष्ठपा
षाणचर्म्मणाम्। संस्कर्त्तातत्कलाभिज्ञःशिल्पीप्रोक्तोमनीषिभिः। हेमकारादयोयत्रशिल्पंसम्भूयकुर्वतः। कर्मानुरूपंनिर्वेशं
लभेरंस्तेयथांशतइति॥ कुप्यंहेमरूप्यव्यतिरिक्तत्रपुसीसादिकं। हेमरूप्यइतिप्रस्तुयनाभ्यांयदन्यत्तत्कुप्यमित्यमरसिंहेनो
क्तत्वात्। निर्वेशोभृतिः॥ कात्यायनोपि। शिक्षकाभिज्ञकुशलाश्चाचार्य्याश्चेतिशिल्पिनः। एकद्वित्रिचतुर्भागान्हरेयुस्तेयथोत्तर
मितिहर्म्याद्दिनिर्मातृणांमध्येमुख्येभागद्वयमाह वृहस्पतिः। हर्म्यन्देवगृहंवापिवाचिकोपस्कराणिच। संभूयकुर्वतान्तेषांप्रमुख्यो
द्व्यंशमर्हतीति। नर्त्तकेष्वपिमुख्यस्यांशद्वयभागित्वमतिदिशन्विशेषांतरमप्याहसएव। नर्त्तकानामेषएवधर्मःसद्भिरुदाहृतः
तालज्ञोलभतेध्यर्द्धं गायनास्तुसमांशिनइतिअध्यर्द्धं अर्द्धाधिकमेकमंशंसंभूयकारिणाञ्चौराणांलाभभागेंशपरिकल्पनाप्रकार
माहकात्यायनः। परराष्ट्राद्धनंयत्स्याचौरैःस्वाम्याज्ञयाहृतं। राज्ञेदत्वांशमुद्धृत्यविभजेरन्यथाविधि। चौराणांमुख्यभूतस्तुच
तुरोंशांस्ततोहरेत्। शूरोंशांस्त्रीन्समर्थोंद्वौशेषास्त्वेकैकमेवचेति। एतद्धनन्दुर्बलवैरिदेशादाहृतविषयम्। प्रवलतरवैरिदे

शाटाहृतेत्याह वृहस्पतिः । स्वाम्याज्ञयानुयश्चौरैः परदेशात्समाहृतम् । राज्ञे दत्वा तु षड्भागमाप्नुयात्तं यथांशतः ॥ चतुर्थं प्राप्नुयाज्जेष्ठो मुख्यःशूरस्त्वंशमवाप्नुयात् ॥ समर्थस्तु हरेत्तद्द्व्यंशं शेषास्तत्र समांशिन इति ॥ समर्थः शक्तः । एतेषां हानिरप्येवमेवेत्याह कात्यायनः । तेषां चेत्प्रसृतानां तु ग्रहणं समवाप्नुयात् । तन्मोक्षार्थं यद्दत्तं वहेयुस्ते यथांशत इति ॥ इयमंशपरिकल्पना चतुर्विधभिन्नसम्भूयकारिणां समयाभावविषयाकृतेतु समये तदनुसारेणैव । अतएवोक्तं नैवाक्रम । वणिजां कर्षकाणाञ्च चौराणां शिल्पिनान्तथा । अनियम्यांशकर्त्तॄणां सर्वेषामेव निर्णयः इति । अनियम्यलाभहान्योः समयेन प्रतिपुरुषमंशमकर्त्तॄणामित्यर्थः ॥ ● ॥ इति संभूयसमुत्थानाख्यव्यवहारपदम् । अथ दत्ताप्रदानिकाख्यव्यवहारपदम् । तत्र वृहस्पतिः । यथाऽखिलेनाभिहिता संभूयोत्थाननिष्कृतिः । अदेयदेयदत्तानामदेयस्य च कथ्यतइति । अदेयादीनां स्वरूपादिकमधुना कथ्यत इत्यर्थः । तस्य स्वरूपमाह नारदः । दत्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति । दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं हि तदिति ॥ असम्यक् अशास्त्रीयमार्गाश्रयणेनेत्यर्थः । दानप्रकारस्यादेयादिभेदैश्चतुर्विधत्वमाह स एव । अदेयमथ देयञ्च दत्तञ्चादत्तमेव च व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विध इति । तत्र तावददेयस्य स्वरूपभेदानाह वृहस्पतिः । सामान्यं पुत्रदाराधिसर्वस्वं न्यासयाचितम् । प्रतिश्रुतमथान्यस्य न देयं त्वष्टधा स्मृतमिति ॥ सामान्यं साधारणं प्रतिश्रुतं वाचा कृतम् । नारदोपि । अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणञ्च यत् । निक्षेपः पुत्रदारांश्च सर्वस्वञ्चान्वये सति ॥ आपत्स्वपि हि कष्टासु वर्त्तमानेन देहिना । अदेयान्याहुराचार्य्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति ॥ साधारणञ्च कुटुम्बस्वामिकं रिक्थादिकं न त्वविभक्तस्वामिकं सुवर्णादिकन्तस्याविभक्तसर्वसम्मतौ देयत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । अत्र पुत्रादानमेकपुत्रविषयन्तद्दाने सन्ततिविच्छेदप्रसंगात् । अतएव विष्णुः शुक्रशोणितसम्भवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतो न त्वेकम्पुत्रन्दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्वेषामिति । अतश्चसुतस्य सुतदाराणां वशित्वन्त्वनुशासनं । विक्रये चैव दाने च वशित्वं न सुते पितुरि

ण्यादीनि स्मृत्यन्तरोक्तवचनानि सुतस्यादेयत्वप्रतिपादकानि एकपुत्रविषयाणीति ज्ञेयानि अनेकपुत्रेष्वपि मातापितृवियोगस
हनक्षम एव देयः। अत एव कात्यायनः। विक्रयश्चैव दानञ्च न नेयाः स्युरनिच्छवः। दाराः पुत्राश्चेति यथा दाराः पुत्राश्च विक्रय
न्दानम्वा भर्त्रा न नयेत्तथा मातापितृभ्यां पुत्रा अपि मातापितृवियोगानिच्छवो न नेया इत्यर्थ उक्तः स्मृतिचन्द्रिकायाम्। न नेयाः स्युर
निच्छव इत्येतदनापद्विषयं। आपत्काले तु कर्तव्यन्दानम्विक्रयमेव वा। अन्यथा न प्रवर्तेत इति शास्त्रविनिश्चय इति॥ नानेवा
धिकत्यतेनैवाभिधानात्। मात्रापि पत्यनुज्ञया देयमित्याह विष्णुः। ननु स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वान्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुरिति
। अन्वाहितादिवत्स्त्रीधनमदेयम्। अत एव दक्षः। सामान्यं याचितं न्यास आधिर्दाराश्च तद्धनं। अन्वाहितञ्च निःक्षेपः सर्व
स्वं चान्वये सति॥ आपत्स्वपि न देयानि नव वस्तूनि पण्डितैः। यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नर इति। अदेयदाने प्रति
ग्रहे च दण्डमाह मनुः। अदेयं यश्च गृह्णाति यश्चादेयम्प्रयच्छति। तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ चोत्तमसाहसमिति। अदे
यग्रहणमदत्तस्याप्युपलक्षणार्थम्। अत एव नारदः। गृह्णात्यदत्तं यो मोहाद्यश्चादेयं प्रयच्छति। दण्डनीयावुभावेतौ ध
र्मज्ञेन महीक्षितेति॥ अदत्तादेयग्रहणाद्गृहीतस्य परावर्त्तनमपि कार्यमिति गम्यते। अदत्तग्रहणे दाने च दानसिद्ध्यभावा
त्परस्वत्वानुत्पत्तेरित्युक्तं स्मृतिचन्द्रिकायाम्। देयस्वरूपमाह स एव। कुटुम्बभरणाद्द्रव्यं यत्किंचिदतिरिच्यते। तद्देयमुप
हृत्यान्यन्न तद्दायमवाप्नुयादिति। अन्यद्रुपहृत्य भर्त्तव्यकुटुम्बमनवरुध्येत्यर्थः। उपरोधश्च भोजनाच्छादनादिराहित्यनिबन्ध
नतोऽत्राभिमतो न तु ताम्बूलादिभोगसाधनवैकल्यनिबन्धनः। अत एव बृहस्पतिः। कुटुम्बभक्तवसनाद्देयं यद्यदतिरिच्यत इ
ति। भक्तं भोजनं वसनं आच्छादनम्। भक्तवसनाद्यदतिरिच्यत इत्यन्वयः। याज्ञवल्क्योऽपि। स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयन्दारसुता
दृते इति। कुटुम्बाविरोधेन कुटुम्बानुरोधेन कुटुम्बाभरणावशिष्टं स्वन्देयमित्यर्थः। स्थावरविषये देयमाहतुः प्रजापतिबृह
स्पती। स्वप्नागमाद्गृहक्षेत्राद्यद्यद्यच्चेत्प्रदीयते। पित्र्यम्वाथ स्वयं प्राप्तन्तद्दातव्यं विवक्षितमिति॥ स्वप्नागमात्पूर्वोक्तसप्तविधा

गमयुक्तात्। क्षेत्रग्रहणमुपलक्षणम्। पित्र्यं वंशपरंपरायातम्। स्वयम्प्राप्तं स्वयमर्जितम्। पित्र्यं स्वयम्प्राप्तयोरुपादानं की
नादीनामुपलक्षणार्थम्। पित्र्यं वा स्वयम्प्राप्तं वा यद्गृहक्षेत्रादिकम्प्रदीयते तत्सप्रागमान्वितादृहक्षेत्रादुद्धृत्य दातव्यमिति स्मृ
तिशास्त्रस्याभिविवक्षितमित्यर्थः। अत्र सप्रागमाद्गृहक्षेत्रादित्यभिधानं गृहक्षेत्रादिदानं कुटुम्बपर्याप्ते सागमके गृहक्षेत्राद्यन्तरे स
त्येवनान्यथेत्येवमर्थम्। यत्तु कात्यायनेनोक्तं। सर्वस्वं गृहवर्ज्जं तु कुटुम्बभरणाधिकम्। यद्द्रव्यन्तत्स्वकन्देयमदेयं स्यादतोन्य
थेति। तद्गृहाद्यन्तराभावविषयम्। स्वकं स्वकीयम्। यथेष्टविनियोगार्हंद्रव्यमिति यावत्। स्वयंप्राप्तं चाविभक्तधनैर्भ्रातृभि
रननुज्ञातमपिदेयम्। स्वेच्छादेयं स्वयंप्राप्तम्बन्धाचारेणावन्धकमिति बृहस्पतिस्मरणात्। स्वेच्छादेयं भ्रात्राद्यनुज्ञामन्तरे
णापिदेयम्। बन्धकम्बन्धाचारेणाधिरूपेणादेयमित्यर्थः। यत्तु तेनैवोक्तं। विभक्ता अविभक्ता वा दायादाः स्थावरे समाः। एको
प्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये इति। तत्समानाधिकाविभक्तस्थावरविषयम्। आधमनमाधीकरणं विभक्ता अपि स्थावरे स
माः किमुताविभक्ता इति दण्डापूपन्यायेन व्याख्येयम्। अन्यथा विभागोनिरर्थकः स्यात्। अतश्च यदुक्तं स्मृत्यंतरे। एकोपि स्थाव
रे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम्। आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थे च विशेषत इति। तत्क्रमायातविभक्तस्थावरविषयं सप्तानधिकस्थावर
विषयम्बेति मन्तव्यम्। स्वार्जितमपि किञ्चित्प्राप्तव्यवहारेषु पुत्रेषु सत्सु तदनुमत्यैव दातव्यमित्यभिप्रेत्याह भगवान्व्यासः। स्था
वरं द्विपदश्चैव यद्यपि स्वयमर्जितं। असम्भूय सुतान्सर्वान्न दानन्न च विक्रयः॥ ये जाता ये प्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः। वृ
त्तिञ्च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानन्न च विक्रय इति। अत्रोत्तरपदम्पूर्वं प्रदर्शित बृहस्पतिवचनार्थस्य दण्डापूपन्यायप्रदर्शनेन दृ
ढीकरणार्थम्। किञ्चिद्द्रव्यं ज्ञात्यनुज्ञातमेव देयम्। किचिन्मुख्येनापि भ्रात्राद्यनुज्ञातमेव देयम्। तथा च बृहस्पतिः। सौदायिकं
क्रमायातं शौर्य्यप्राप्तं च यद्भवेत्। स्त्रीज्ञातिस्वाम्यनुज्ञातन्दत्तं सिद्धिमवाप्नुयादिति। सौदायिकं वैवाहिकं यत्स्याः परिणयने लब्ध
न्तस्याः अनुज्ञयैव दातव्यम्। क्रमायातम्पितृपितामहादिक्रमायातम्। स्त्रीज्ञात्यनुमतं न स्वकलन्देयम्। वैवाहिके क्रमायाते स

वैदानन्नविद्युतइतितेनैवोम्नात्। देयोक्तिप्रसङ्गेनप्रतिग्रहेप्रकारविशेषन्दर्शयतियाज्ञवल्क्यः। प्रतिग्रहःप्रकाशःस्यात्स्थाव
रस्यविशेषतइति। प्रकाशःप्रकटःससाक्षिकइतियावत्। एतत्प्रतिग्रहेप्रकारविशेषउक्तोवसिष्ठेन। पुत्रंग्रहीष्यन्बंधूना
हूयराजनिचावेद्यनिवेशनस्यमध्येव्याहृतिभिर्हुत्वाऽदूरबान्धवमसन्निकृष्टमेवगृह्णीयादिति॥ अदूरबान्धवंसन्निहि
तमातुलादिबान्धवंअसन्निकृष्टंअसन्निकृष्टभ्रातृपुत्रादिव्यतिरिक्तमेवप्रतिगृह्णीयादित्यर्थः। प्रासङ्गिकमुक्त्वाप्रकृतमप्याह
याज्ञवल्क्यः। देयंप्रतिश्रुतञ्चैवदत्त्वानापहरेत्पुनरिति। इदन्तेदास्यामीतियत्प्रतिश्रुतन्तदवश्यन्तस्मैदातव्यंयदिधर्म्मप्र
च्युतोनभवति। प्रच्युतेपुनर्नदातव्यम्प्रतिश्रुत्याप्यधर्म्मसंयुक्तायनदद्यादितिगौतमस्मरणात्। दत्त्वानापहरेत्पुनः। न्यायमा
र्गेणयत्दत्तंसप्तविधमपिपुनर्नापहर्त्तव्यम्। किन्तुतथैवानुमन्तव्यमित्यर्थः। यत्पुनःप्रतिश्रुतन्नददातिदत्तम्वाऽपहरतित
स्यदोषमाहहारीतः। प्रतिश्रुतार्थादानेनदत्तस्यच्छेदनेनच। विविधान्नरकान्यातितिर्य्यग्योनौचजायते। वाचैवयत्प्रति
ज्ञातङ्कर्म्मणानोपपादितं। ऋणन्तद्धर्म्मसंयुक्तमिहलोकेपरत्रचेति। यद्दत्तन्धर्म्मसंयुक्तम्प्रतिगृहीतुःप्रवृत्तधर्म्मसम्पत्त्यर्थं
वाचाप्रतिज्ञातन्नपश्चादर्पितन्तदिहपरत्रचऋणवन्नापैतीत्यर्थः। प्रतिश्रुतमदद्राज्ञातद्दाप्योदण्ड्यश्चेत्याहकात्यायनः। स्वे
च्छयायःप्रतिश्रुत्यब्राह्मणायप्रतिग्रहम्। नदद्यादृणवद्दाप्यःप्राप्नुयात्पूर्वसाहसमिति॥ मत्स्यपुराणेपि। प्रतिश्रुत्याप्रदाता
रंसुवर्णंदण्डयेन्नृपइति। अनयोर्दण्डयोरपराधानुसारेणव्यवस्था। दत्तंसप्तविधमदत्तंषोडशप्रकारमित्याहनारदः।
दत्तंसप्तविधंज्ञेयमदत्तंषोडशात्मकमिति। तत्रदत्तभेदानाहसएव। पण्यमूल्यंभृतिस्तुष्ट्यास्नेहात्प्रत्युपकारतः। स्त्रीशुल्का
नुग्रहार्थञ्चदत्तन्दानविदोविदुरिति। पण्यमूल्यंक्रीतद्रव्यस्यमूल्यम्। भृतिस्वरूपङ्कात्यायनेनदर्शितम्। अविज्ञातोपलक्ष्य
र्थन्दानंयत्रनिरूपितम्। उपलब्धिक्रियालब्धंसाभृतिःपरिकीर्त्तितेति। प्रयोजनक्रियासम्पादनार्थंभृतिरिष्यतइत्यर्थः। तु
ष्ट्यापरितोषेणवन्दिप्रभृतिभ्योदत्तमितिशेषः। स्नेहात्प्रीत्यादुहित्रादिभ्योदत्तम्। प्रत्युपकारतःकृतोपकारायप्रत्युपकारिणा

दत्तम्। तत्प्रदर्शनार्थमाह कात्यायनः। भयत्राणोपरक्षार्थां तथा कार्यप्रसाधनात्। अनेन विधिना लब्धम्भयत्राणादिकम्धनं।
उपकारकरणेन लब्धमित्यावत्। स्त्रीशुल्कं विवाहार्थं कन्याबन्धुभ्यो दत्तं। अनुग्रहार्थं परोपकारः कर्त्तव्य इति विधिबलादृत्र
कुत्राप्यनुग्रहार्थं दत्तं सफलं भवतीति दर्शयितुन्नारद आह। मातापित्रोर्गुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणि। दीनानाथविशिष्टे
भ्यो दत्तं तु सफलम्भवेदिति॥ उपकारिणि परोपकारे सफलं फलातिशयोपेतमित्यर्थः। तदेतत्पण्यादिसप्तविधन्दत्तमेवदान
विदो विदुः अपरावर्त्तनीयम्विदुरित्यर्थः। वृहस्पतिरपि। भृतिस्तुष्ट्या पण्यमूल्यं स्त्रीशुल्कमुपकारिणे। श्रद्धानुग्रहसंप्रीत्या द
त्तं सप्तविधं विदुरिति॥ अदत्तानिदर्शयति नारदः। अदत्तन्तु भयक्रोधशोकवेगरुगन्वितैः। तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छ
लयोगतः। बालमूढास्वतंत्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्ज्जितं। कर्त्ता ममायं कर्म्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत्। अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये वाधर्म्म
संहिते। यद्दत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत्स्मृतमिति। रुक् उपतापः भयादिकृतो य उपतापस्तदन्वितैरित्यन्वयः। अपवर्ज्जि
तन्दत्तम्बालादिभिरपवर्ज्जितमित्यन्वयः। एतदुक्तं भवति भयोपतप्तेन वन्दिग्राहादिभ्यो दत्तं क्रोधोपतप्तेन क्रोधविषयीभूताना
म्पुत्रभ्रात्रादीनां व्ययं कर्त्तुमितरेभ्यो दत्तम्। पुत्रादिवियोगजनितशोकवेगादुपतप्तेन किं स्थितेन धनेनेति तात्कालिकया बुद्ध्या
दत्तम्। उत्कोचेन राजकीयादिभ्यो दत्तम्। उपहासेन दत्तम्। व्यत्यासेन एकः स्वद्रव्यमन्यस्मै ददाति अन्योऽपि स्वीयन्तस्मै
ददातीति दानव्यत्यासेन दत्तं। छलयोगतः शतदानमभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्य दत्तम्। बालेनाप्राप्तव्यवहारेण दत्तम्मू
ढेन लोकवेदानभिज्ञेन दत्तं। अस्वतंत्रेण दासादिना दत्तं। आर्त्तेन रोगोपहतेन दत्तं। मत्तेन धुस्तूरादिभक्षणादिना मत्तेन दत्तं
उन्मत्तेन वातपित्ताद्युद्रेकादिना चलितधिया दत्तम्। अयं मदीयङ्कर्म्म करिष्यतीति प्रतिलाभेच्छया प्रतिलाभमकुर्वाणाय द
त्तं। अपात्रायायोग्याय योग्योऽहमित्युक्तिमात्रेण दत्तं। यज्ञादिं करिष्यामीत्युक्त्वा धनं गृहीत्वा द्यूतादिकर्म्मणि विनियुञ्जानाय
दत्तं इत्येवं षोडशप्रकारमपि दत्तम्पुनः प्रत्याहरणीयत्वाददत्तमुच्यत इत्यर्थः। पुनः प्रत्याहरणीयत्वमेवम्विधानमाह का

त्यायनः । कामक्रोधाभ्यामार्त्तो वा मत्तप्रमोहितैः । व्यासपरिहारायत्तदत्तं तत्पुनर्हरेत् ॥ यातु कार्यप्रसिद्ध्यर्थमुक्तो
चास्याप्रतिक्रिया । तस्मिन्नपि प्रसिद्धेऽर्थे न देया स्यात्कथञ्चन ॥ अथ प्रागेव दत्ता स्यात्प्रतिदाप्यस्ततो बलात् । दण्डं चैकादश
गुणमाहुर्गार्गीयमानवा इति ॥ उक्तो चास्वरूपमाह स एव । स्तेयसाहसिकोद्वृत्तपारदारिकशंसनात् । दर्शनाद्वृत्तनष्टस्य
तथासत्यप्रवर्त्तनात् । प्राप्तमेतैस्तु यत्किञ्चिदुक्तो चाख्यं तदुच्यते । न दातातत्र दण्ड्यः स्यान्मध्यस्थश्चैव दोषभागिति ॥ एतदु
क्तम्भवति यदि मह्यं न प्रयच्छसि तदा त्वत्कृतं स्तेयादिकं कथयामीति भीतिमुत्पाद्य स्तेयादिकर्त्तृसकाशाद्धनमादत्ते । तथा त्वं यदि
न मह्यं न प्रयच्छसि तदा पलायमानं त्वां दर्शयामीति भीतिमुत्पाद्य पलायिनः सकाशाद्यत्किञ्चिदादत्ते । तथानवसत्यमपि स्वामि
निकटेऽसत्यमिति वदिष्यामीत्युक्त्वा यत्किञ्चिदादत्ते तदुत्कोचाख्यं तच्च ग्राह्यादातुर्दापयेत् उत्कोचापादकं ग्राहकौ च दण्डनीयाविति
। पुनःप्रत्याहरणीयमिति वृहस्पतिरप्याह । प्रतिलाभेच्छया दत्तमपात्रे पात्रशङ्कया । कार्य्ये वा धर्म्मसंयुक्ते स्वामी तत्पुनराप्नुया
दिति । आर्त्तदत्तस्यादत्तत्वं धर्म्मकार्यव्यतिरिक्तविषयम् । तथा च कात्यायनः । स्वस्थेनार्त्तेन वा दत्तं श्रावितं धर्मकारणात् । अ
दत्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशय इति । मनुरपि सोपाधिकदानादेर्निवर्त्तनमाह । योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रह
म् । यस्य वाप्युपधिम्पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्त्तयेदिति । योगश्छपाधिः येनागामिनोपाधिविशेषेणाधिविक्रयादानप्रतिग्रहाः कृता
स्तदुपाधिविगमे तत्सर्वं पि निवर्त्तेरन्नित्यर्थः ॥ इति दत्ताप्रदानिकाख्यव्यवहारपदम् ॥ ❁ ॥ अथाभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यव्यवहा
रपदम् । तस्य स्वरूपमाह नारदः ॥ अभ्युपेत्य च शुश्रूषां यस्तान्न प्रतिपद्यते । अशुश्रूषाभ्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यत इति ॥
शुश्रूषामाज्ञाकारित्वम् । तत्र पञ्चविधः शुश्रूषकः । शिष्यः अन्तेवासी भृतकः अधिकर्म्मकृत् दासश्चेति । तेषाम्मध्ये दासभिन्नाः
कर्म्मकराः । ते च शुभकर्मकृतः । दासाः पुनः पञ्चदशविधा गृहजातादिभेदेन ते त्वशुभकर्म्मकृतः । तदेतत्सर्वं मनस्विनि
धाय स एवाह । शुश्रूषकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः । चतुर्विधः कर्मकरस्तेषान्दासास्त्रिपञ्चकाः ॥ शिष्यान्तेवासिभृ

न काश्चतुर्थस्त्वधिकर्म्मकृत् । एते कर्मकरा ज्ञेया दासास्तु गृहजादयः ॥ सामान्यमस्वतन्त्रत्वमेषामाहुर्म्मनीषिणः ॥ जाति
कर्मकृतस्तूक्तो विशेषो वृत्तिरेव च ॥ कर्म्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च । अशुभं दासकर्म्मोक्तं शुभं कर्मकृतां स्मृतम् ॥ गृ
हद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम् । गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रग्रहणोज्झनम् ॥ इच्छतः स्वामिनश्चाङ्गैरुपस्थान
मथान्ततः । अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परमिति ॥ तेषामिति निर्द्धारणे षष्ठी । त्रिपञ्चकाः पञ्चदश । शिष्यो वेदवि
द्यार्थी । अन्तेवासी शिल्पशिक्षार्थी । मूल्येन यः कर्म्म करोति स भृतकः । अधिकर्म्मकृत् । कर्मकुर्वतामधिष्ठाता । वृत्तितः
जीवनोपायतः । अशुचिस्थानमुच्छिष्टप्रक्षेपणार्थं गर्त्तादिकम् । अवस्करो गृहमार्जितपांश्वादिनिचयस्थानम् । चतुर्भिर
पि गृहद्वारादिभिः शोधनपदं सम्बध्यते । उज्झनं त्यागः । अन्ततः स्वामिनः । इच्छतः स्वाम्यनुज्ञया मूत्रपुरीषादिस्थलेनिर्मा
र्जनार्थमङ्गैरुपस्थानं हस्ताद्यर्पणं तेषां कर्मकराणां दासानाञ्चास्वतन्त्रत्वलक्षणं धर्मं मनीषिणः साधारणमाहुः । जाति
कर्मकृतः कर्मकृतो वृत्तिकृतश्च विशेषः शिष्यान्तेवासिनामेवोक्त इत्यर्थः । तत्र शिष्याणां त्रैवर्णिकान्यतमलक्षणो जातिकृतो
विशेषो वसन्ते ब्राह्मणोग्नीनादधीतेत्यादिशास्त्रसिद्धो वगन्तव्यः । कर्मकृतविशेषन्त्वाह वृहस्पतिः । विद्यात्रयी समाख्याता
ऋग्यजुःसामलक्षणा । तदर्थं गुरुशुश्रूषां प्रकुर्य्याच्छास्त्रचोदितामिति ॥ शिष्य इति शेषः । तथा च नारदः । आविद्याग्रह
णाच्छिष्यः शुश्रूषेत्प्रयतो गुरुम् । तद्वृत्तिर्गुरुदारेषु गुरुपुत्रे तथैव चेति । वृत्तितो विशेषमाह स एव । समावृत्तश्च गुरवे प्र
दाय गुरुदक्षिणाम् । प्रतीयात्स्वगृहानेषा शिष्यवृत्तिरुदाहृतेति । वृत्तिरत्र धर्मः । मनुरपि । प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्था
॥ ४९ ॥ य च भास्करम् । प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि ॥ भवत्पूर्वं चरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः । भवन्मध्यन्तु राजन्यो
॥ ५० ॥ वैश्यस्तु भवदुत्तरमिति ॥ कः पुनरन्तेवासिनां जातिकर्मकृतो विशेष इत्यपेक्षिते वृहस्पतिराह । विज्ञानमुच्यते शिल्पे हेमकुप्यादि
॥ ५१।५२ ॥ संस्कृतिः । भृत्यादिकञ्च तत्प्राप्तुं कुर्य्यात्कर्म गुरोर्गृह इति । कङ्कणकटकादिनिर्माणविषयं नृत्यगीतादिकरणविषयञ्च ।

दिश्य ह्यात्स्तम्भकुम्भादिविरचनविषयञ्च । विज्ञानं शिल्पविज्ञानमुच्यते तत्प्राप्त्यर्थं अन्तेवासी गुरोर्गृहे कङ्कणकरणादिकं
कुर्यादित्यर्थः । अनेन हेमकारादिजातिकृतः कङ्कणकरणादिकर्मकृतश्च विशेषोऽन्तेवासिनां दर्शितः । तेषां कर्मकृतं वृत्तिकृ
तञ्च विशेषं दर्शयति नारदः । स्वशिल्पमिच्छन्नाहर्तुं बान्धवानामनुज्ञया । आचार्यस्य वसेदन्ते कालं कृत्वा सुनिश्चितमिति
॥ अन्ते समीपे कृत्वा सुनिश्चितं एतावन्तं कालं मत्समीपे स्थातव्यमित्याचार्येण कालपरिमाणं सुनिश्चितं कृत्वेत्यर्थः ॥ आचार्य
स्यापि कर्तव्यमाह स एव । आचार्यः शिक्षयेदेनं स्वगृहे दत्तभोजनम् । न चान्यत्कारयेत्कर्म पुत्रवच्चैनमाचरेदिति । अन्य
च्छिल्पकर्मव्यतिरिक्तं कर्म । एवञ्चान्तेवासिना कङ्कणकरणादिकर्मफलार्पणमात्रेण शुश्रूषा कार्येत्यवगन्तव्यम् । स्वगृहे द
त्तभोजनमिति वृत्तिर्दर्शिता । अन्यत्कर्मकारकमाचार्यम्प्रत्याह कात्यायनः । यस्तु न ग्राहयेच्छिल्पं कर्माण्यन्यानि कारयेत्
। प्राप्नुयात्साहसम्पूर्वं तस्माच्छिष्यो निवर्त्तत इति । शिष्योऽन्तेवासी । परिभावितकालात्प्रागेव विद्याप्राप्तावपि परि
भावितकालसमापनं कार्यमित्याह नारदः । शिक्षितोऽपि कृतं कालमन्तेवासी समापयेत् । तत्र कर्म च यत्कुर्यादाचार्यस्यै
व तत्फलमिति ॥ याज्ञवल्क्योऽपि । कृतशिल्पोऽपि निवसेत्कृतकालं गुरोर्गृहे । अन्तेवासी गुरुप्राप्तभोजनस्तत्फलप्रद इति
। दुष्टमन्तेवासिनं प्रत्याह नारदः । शिक्षयन्तमदुष्टञ्च यस्त्वाचार्यं परित्यजेत् । बलाद्वासयितव्यः स्याद्वधबन्धौ च सोऽर्हतीति
। वासयितव्यः स्थापनीयः । आचार्यपार्श्वे इति शेषः । वधोऽत्र ताडनं न प्राणच्छेदः । अपराधस्याल्पत्वात् । शुश्रूषासमा
प्त्यनन्तरमन्तेवासिनः कृत्यमाह स एव । गृहीतशिल्पः समये कृत्वाचार्यं प्रदक्षिणाम् । शिक्षितश्चानुमान्यैनमन्तेवासी निवर्त्तेत
इति ॥ भृतकानान्त्वन्तेवासिवन्न जातिकृतो वृत्तिकृतो वा विशेषः । किन्तु भृतिकृतः कर्मकृतः कालकृतश्च विशेषः । तदेतदाह वृह
स्पतिः । यो भुङ्क्ते परदासीन्तु स ज्ञेयो वनिताभृतः । कर्म तत्स्वामिनः कुर्याद्यथान्यो भृतो नरः । वकुधार्थकृतः प्रोक्तस्तथा भाग
भृतोऽपरः । हीनमध्योत्तमत्वञ्च सर्वेषामेव चोदितम् । दिनमासार्द्धषण्मासत्रिमासाब्दभृतस्तथा । कर्म कुर्यात्प्रतिज्ञातं लभते प

रिभाषितमिति। अयमर्थः। यःपरदास्युपभोगेन तत्स्वामिनः कर्म्म करोति स वनिताभृतः। योधनग्रहणेन कर्म करोति स अर्थभृतः
। यःपरिकल्पितांशग्रहणेन कर्म्म करोति स भागभृतः। एतावन्तं कालमेतत्कर्म्म करिष्यामीति प्रतिज्ञातं कर्म तावन्तं कालं कुर्व्वा
न् एवमपरिकल्पितां भृतिं लभत इति। अर्थभृतस्य बहुविधत्वमर्थाल्पत्वमहत्त्वाभ्यां ज्ञेयम्। ते चाल्पत्वमहत्त्वे शक्तिभक्त्यानुसा
रेणद्रष्टव्ये। भृतकस्त्रिविधो ज्ञेय उत्तमो मध्यमोऽधमः। शक्तिभक्त्यानुरूपा स्यादेषां कर्माश्रया भृतिरिति नारदस्मरणात्। भा
गभृतकस्य विभागमाह स एव। द्विप्रकारो भागभृतः कृषिगोवीजिनां स्मृतः। जातशस्यात्तथाक्षीरात्स लभेतन संशय इति॥ हीनमध्यो
त्तमत्वलक्षणः कर्मकृतो भेदो रक्षणादिकर्म्मनिबन्धन इत्याह स एव। आयुधीनूत्तमः प्रोक्तो मध्यमस्तु कृषीवलः। भारवाहोऽध
मः प्रोक्तस्तथा च गृहकर्म्मकृदिति। कृषीवलः कर्षकः। अधिकर्म्मकृतस्तु स्वरूपमाह नारदः। सर्वेष्वधिकृतो यः स्यात्कुटुम्ब
स्य तथोपरि। सोधिकर्म्मकृतो ज्ञेयः स च कौटुम्बिकः स्मृत इति॥ सर्वेषु भृतकेषु अधिकृत उपरिकृतोऽधिष्ठातृत्वेन कृत इति याव
त्। अर्थेष्वधिकृत इति केचित्पठन्ति। अर्थेषु क्षेत्रहिरण्यादिषु अधिकृतः पालकत्वेन नियुक्त इति। कुटुम्बस्योपरीत्यत्राधिकृ
त इत्यनुषंगः। सर्वभृतकेष्वधिष्ठातृत्वेन नियुक्तो यः सोधिकर्मकृतो ज्ञेयः। कुटुम्बरक्षणाय व्ययकारीत्वेन स्थापितो यः स तु कौटु
म्बिक इत्यर्थः। शिष्यान्तेवासिभृतकाधिकर्म्मकरेभ्यो दासानां भेदं दासशब्दव्युत्पत्तिप्रदर्शनमुखेनाह कात्यायनः। स्वतन्त्रस्या
त्मनो दानाद्दासत्वं दारवद्भृगुरिति। यथा भर्त्तुः सम्भोगार्थं स्वशरीरदानाद्दारत्वम्। तथा स्वतंत्रस्यात्मनः परार्थत्वेन दानाद्दास
त्वमिति भृगुराचार्यो मन्यत इत्यर्थः। अनेनात्यंतपारार्थ्यमासाद्यशुश्रूषका दासाः। पारार्थ्यमात्रमासाद्य शुश्रूषकास्तु कर्म्मकरा
इति भेदोप्युक्त इत्यवगन्तव्यम्। अत्यंतपारार्थ्यं तु तेषां भवति यैः स्वपुरुषार्थवृत्तिनिरोधेन परार्थत्वमाश्रितमिति स्मृतिचन्द्रिकाया
म्। दासत्वं ब्राह्मणव्यतिरिक्तेष्वेव। त्रिषु वर्णेषु विज्ञेयं दास्यं विप्रस्य न क्वचिदिति तेनैवाभिधानात्। अनेन दासानां जातितो भे
द उक्तः। विप्रेतरेष्वपि दास्यमानुलोम्येनैव भवति। वर्णानामानुलोम्येन दास्यन्न प्रतिलोमतः। राजन्यवैश्यशूद्राणां त्यजतां च

स्वतंत्रतामितितेनैवोक्तत्वात्। स्वतंत्रतांत्यजताम्। अत्यन्तपारार्थ्यम्भजतामित्यर्थः। नप्रतिलोमनइतिस्वधर्म्मपरित्यागिभ्योय तिभ्योपिऽन्यत्रदृष्टव्यंअतएवनारदः। वर्णानांप्रातिलोम्येनदासत्वन्नविधीयते। स्वधर्म्मत्यागिनोन्यत्रदारवद्दासतामतेति। यथोत्तमर्णः प्रतिहीनवर्णासवर्णावाभार्याभवतिनपुनर्हीनवर्णम्प्रत्युत्तमर्णातथैवदासोपिभवेदित्यर्थः। एतच्चप्रव्रज्यावसितो हीनवर्णस्यापिदासोभवतीत्यभिधानंक्षत्रियवैश्यप्रव्रज्यावसितविषयन्नतुब्राह्मणप्रव्रज्यावसितविषयम्। तस्यनिर्वासस्याभि धानेनदासत्वाभावात्। तस्यनिर्वासस्त्वन्दर्शितङ्कात्यायनेन। प्रव्रज्यावसितायत्त्रयोवर्णाद्विजातयः। निर्वासङ्कारयेद्विप्रंदा सत्वंक्षत्रविड्भृगुरिति। कारयेद्राजेतिशेषः। क्षत्रञ्चविट्चक्षत्रविट्। सर्वोद्वंद्वोविभाषैकवद्भवतीतिवचनादेकवद्भावः। निर्वासनञ्चस्वपदेनाङ्कयित्वाकर्त्तव्यमित्याहतुर्दक्षनारदौ। पारिव्राज्यंगृहीत्वातुयःस्वधर्मेननिष्ठति। स्वपदेनांकयित्वातुराजा शीघ्रम्प्रवासयेदिति॥ नचैवंसतिराज्ञएवतुदासःस्यात्प्रव्रज्यावसितोनरः। नतस्यप्रतिमोक्षोस्तिनविशुद्धःकथञ्चनेतिनार देनप्रव्रज्यावसितोराज्ञएवदासोनान्यस्येत्यभिधानात्स्वधर्मत्यागिनोन्यत्रेतियत्तेनैवोक्तन्तन्निर्विषयमितोनिवाच्यम्। यतोऽवेश्य धिकरणन्यायेनक्षत्रियमात्रवचनेनापिराजशब्देनात्रलक्षणयाप्रजापालस्यग्रहणात्प्रजापालकत्वञ्चराजाधिकृतेवैश्येप्यादावपि सम्भवाद्यःक्षत्रियःप्रव्रज्यावसितःसहीनवर्णस्यापिप्रजापालस्यवैश्यस्यदासोभवतीतिप्रतिपादनार्थत्वात्। केचित्तुप्रव्रज्यावसि तस्यब्राह्मणस्यदासत्वनिर्वासनयोर्विकल्पमाहुः तन्नपूर्वोक्तप्रकारेणसम्भवन्त्यांगतौअष्टदोषदुष्टविकल्पाङ्गीकरणस्यान्या य्यत्वात्। दास्यन्विप्रस्यनक्वचिदितिनिषेधाच्च। दारवद्दासतेतिवचनाद्ब्राह्मणस्यसवर्णम्प्रतिदासत्वम्प्राप्तंतन्निषेधार्थमाह कात्यायनः। सवर्णोपिहिविप्रंतुदासत्वन्नैवकारयेदिति। यदिब्राह्मणःस्वेच्छयादास्यम्भजतेतदासावशुभङ्कर्मनकुर्यादित्या हसएव। शीलाध्ययनसम्पन्नेतदूनंकर्मकामतः। तत्रापिनाशुभङ्कर्म्मप्रकुर्वीतद्विजोत्तमइति। यस्मात्परोपकारःकर्त्तव्यइ तिविधिःतत्तस्माद्द्धूनङ्कर्म्ममध्यमोत्तमव्यतिरिक्तमपिकर्म्मकामतोवेतनमन्तरेणस्वेच्छयापरोपकारार्थंकुर्यादित्यर्थःपूर्वार्द्धे

स्य। तत्रापितेष्वपिहीनकर्म्मसुयदशुभकर्म्मगृहद्वारशोधनादिकन्तत्कुर्य्यादित्युत्तरार्द्धार्थः। क्षत्रियवैश्यविषये स्वामि
नःकर्त्तव्यमाहमनुः। क्षत्रियञ्चैव वैश्यञ्च ब्राह्मणो वृत्तिकर्षितौ। बिभृयादानृशंस्येन स्वामी कर्म्माणि कारयन्निति। आनृशंस्ये
नाक्रौर्य्येण। अयमर्थः। वृत्तिकर्षितं क्षत्रियं वैश्यञ्च दासीभूतमक्रौर्य्येण स्वानि कर्म्माणि कारयन् स्वामी पोषयेदिति। अत्र
स्वामीत्यनेन न सम्बन्धिजनकर्म्माणि कारयेदित्याह। कर्म्माणीति सामान्याभिधानेन जघन्यकर्म्माण्येव कारयितव्यानीति नि
यमो नास्तीति सूचयति। वृत्तिकर्षिताविव्यनेन गत्यन्तराभावे एव क्षत्रियवैश्ययोर्दासत्वाङ्गीकारः कार्य्यो न तु गत्यंतरसम्भव इति
दर्शयति। बलाद्दासीकरणे दण्डमाह मनुः। दास्यन्तु कारयंल्लोभाद्ब्राह्मणः संस्कृतान् द्विजान्। अनिच्छतः प्राभवत्याद्रा
ज्ञा दाप्यः शतानि षडिति। प्रभवतो भावः प्राभवत्वन्तस्मात् प्रभुत्वादित्यर्थः। साधारणादिभ्यः स्वार्थे अण्प्रत्यय इति वार्त्तिका
दण्ण्। द्विजातिपदन्न दण्डः शूद्रविषय इति दर्शयति। अत एवाह। शूद्रन्तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा। दास्यायैव
हि सृष्टोऽसौ ब्राह्मणस्य स्वयम्भुवेति। स च दासः पञ्चदशप्रकार इत्याह नारदः। गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः।
अनाकालभृतस्तद्व आहितः स्वामिना च यः॥ मोक्षितो महतश्चर्णात् युद्धप्राप्तः पणे जितः। तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृ
तः। भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाहृतः। विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृता इति। गृहजातः स्वगृहे दास्या जातः।
क्रीतो मूल्येन स्वाम्यन्तरात् प्राप्तः। लब्धः ततएव प्रतिग्रहादिना। दायादुपागतः रिक्थग्राहित्वेन लब्धः। अनाकालभृतः दुर्भिक्षे यो म
रणाद्दासत्वाय रक्षितः। आहितः स्वामिना ऋणादानार्थाधितान्नीतः। ऋणमोचनेन दासत्वमभ्युपगतो ऋणदासः। युद्धप्रा
प्तः समरे विजित्य गृहीतः। पणे जितः दासत्वपणके द्यूतादौ जितः। तवाहमित्युपगतः तवाहन्दासोस्मीति स्वयमेवोपगतः।
प्रव्रज्यावसितः प्रव्रज्यातश्च्युतः। कृतः एतावन्तं कालं तव दासो भवामीत्यभ्युपगतः। भक्तदासः सर्वकालं भक्तार्थमेव दासत्वमभ्यु
पगम्य यः प्रविष्टः। भक्षितं यावत् तेन मूल्यद्वारेण दद्यामि तावद्दास इत्यभ्युपगत इति स्मृतिचन्द्रिकायां। वडवाहृतः वडवा गृहदा

क्रीतयाहृतस्तल्लोभेनतामुद्वाह्यदासत्वेनप्रविष्टः। यस्त्वात्मानंविक्रीणीतेऽसावात्मविक्रेतेत्येवन्धर्मशास्त्रेदासभेदाःपञ्चदश
प्रकाराःस्मृताइत्यर्थः। अत्राद्यानांगृहजातक्रीतलब्धदायागतानांचतुर्णांदासत्वापगमःस्वामिप्रसादादेवनान्यथेत्याहसएव।
तत्रपूर्वश्चतुर्वर्गोदासत्वान्नविमुच्यते। प्रसादत्स्वामिनोन्यत्रदास्यमेषांक्रमागतमिति॥ आत्मविक्रेतुरपिदासत्वंस्वामिप्रसादा
दन्यतोनापैतीत्याहसएव। विक्रीणीतेस्वतंत्रःसन्यआत्मानन्नराधमः। सजघन्यतमस्तेषांसोपिदास्यान्नमुच्यतइति। अत्रप्र
सादात्स्वामिनोऽन्यत्रइत्यनुषज्यते। ततश्चायमर्थः। आत्मविक्रेतापिगृहजातादिवत्स्वामिप्रसादंविनादास्यान्नविमुच्यतइति
। एवञ्चगृहदासादयोप्यात्मविक्रेतृपञ्चमाःस्वामिप्रसादादकालभृताइवदास्यान्मुच्यन्तइतिवचोभंग्यादर्शितमितिमन्तव्य
म्। स्वामिप्राणरक्षणादगृहजातादयोऽकालभृताश्चसर्वेपिदास्यान्मुच्यन्तइत्याहसएव। यश्चैषांस्वामिनंकश्चिन्मोचयेत्प्रा
णसंशयात्। दासत्वात्सविमुच्येतपुत्रभागंलभेतचेति। एषामितिनिर्द्धारणेषष्ठी। पञ्चदशानांमध्येअन्यतमइत्यर्थः। यत्तु।
ध्वजाहृतोभक्तदासोगृहजःक्रीतदत्रिमौ। पैत्रिकोदण्डदासश्चसप्तैतेदासयोनयइतिमनुवचनेसप्तविधत्वमुक्तन्तत्तेषांदास
त्वप्रतिपादनार्थंनपरिसंख्यार्थम्। ध्वजागृहदासीएतच्चस्वामिप्रसादात्प्राणरक्षणाद्वादास्यापगमनम्प्रव्रज्यावसितभिन्नदा
सेषुद्रष्टव्यम्। तस्यदासत्वोन्मोकाभावात्। अतएवयाज्ञवल्क्यः॥ प्रव्रज्यावसितोराज्ञोदासआमरणान्तिकइति। राज्ञोदा
सःपार्थिवस्यैवदासोनान्यस्येत्यर्थः। अनाकालभृतादीनांप्रव्रज्यावसितात्मविक्रेतृव्यतिरिक्तानान्नवानान्दास्यापनयनप्रकारमा
हनारदः। अनाकालभृतोदास्यान्मुच्यतेगोयुगन्ददत्। आहितोपिधनंदत्वास्वामीयद्येनमुद्धरेत्। ऋणंतुसोदयंदत्वाऋणी
दास्यात्प्रमुच्यते। तवाहमित्युपगतोयुद्धप्राप्तःपणेजितः। प्रतिशीर्षप्रदानेनमुच्येरंस्तुल्यकर्मणा। कृतकालव्यपगमात्कृतो
दासोविमुच्यते। भक्तस्योत्क्षेपणात्सद्योभक्तदासःप्रमुच्यते। निग्रहाद्वडवायास्तुमुच्यतेवडवाभृतइति। एतदुक्तंभवतिदुर्भि
क्षेपोषणेनकारितोदासोगोयुगार्पणान्मुच्यते। आहितदासस्तुस्वामिनागृहीतऋणेप्रत्यर्पितेसतितत्तमर्णदास्याद्विमुच्यते

। ऋणाद्दासस्तु स्वकृतमृणं येनोत्तमर्णाय यावद्धनं दत्त्वापाकृतं तत्समैतावद्धनं सवृद्धिकं दत्त्वा विमुच्यते। तवाहमित्युपगतादय
स्वयोदासाः स्वनिर्बन्धात् स्वीयव्यापारनिवर्त्तकदासान्तरप्रदानाद्विमुच्यन्ते। कृतकालस्तु दासो दास्यावधित्वेन परिभाषितकाल
स्यातिक्रमणाद्विमुच्यते। भक्तदासस्तु भक्तस्योत्क्षेपणात्तद्भक्षितभक्तमूल्यसमर्पणाद्विमुच्यते। गृहदासीलोभेन दासत्वम्प्राप्तस्त
त्सम्भोगत्यागाद्विमुच्यत इति। दासाभासानात्यागमाह याज्ञवल्क्यः। बलाद्दासीकृतश्चौरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यत इति। अपिश
ब्देन दत्ताहितौ गृह्येते। तत्रायमर्थः। बलात्कारेणयो दासीकृतः यश्च चौरैरपहृत्य दासत्वेन विक्रीतश्चाहितो दत्तो वा सयस्य
पार्श्वे दासभावे नतिष्ठति तेन प्रागुक्तमोचनहेतुमन्तरेणैव शीघ्रं मोचनीय इत्यर्थः। यदि तेन न लोभादिवशाद्दसौ न मुक्तस्तदा राज्ञा
मोचयितव्य इत्याह नारदः। चौरापहृतविक्रीता ये च दासीकृता बलात्। राज्ञा मोचयितव्यास्ते दास्यन्तेषु हि नेष्यत इति। चौरा
पहृत्यास्तेनेविक्रीताश्चेति कर्म्मधारयः। यस्त्वेकस्य दासत्वम्पूर्वमङ्गीकृत्यापरस्यापि दासत्वमंगीकरोति असावपरेणापि विवर्ज्ज
नीय इति वचः स एवाह। तवाहमिति चात्मानं योस्वतंत्रः प्रयच्छति। न स तम्प्राप्नुयात्कामं पूर्वस्वामी लभेत तमिति॥ अस्वतं
त्रः परदासत्वेनास्वतंत्रः। कामं नूतनस्वामिदास्यं काम्यमानं इतरदासीभवन्तं दासं पूर्वस्वामी गृह्णीयादित्यर्थः। एवं यदेतद्दा
समधिकृत्योक्तं तत्सर्वं दास्यामपि समानन्यायत्वाद्योजनीयम्। दासीस्वामिनमधिकृत्य विशेषमाह कात्यायनः। स्वां दासीं य
स्तु सङ्गच्छेत्प्रसूता च भवेत्ततः। अवेक्ष्य बीजं कार्या स्यादादासी सान्वया तु सेति। स्वकृतगर्भाधानमनुसन्धाय सा दासी सन्तानस
हिता दासत्वविमोकविधिना स्वकृतगर्भादेर्दासत्वपरिहारार्थं अदासीत्वेन कार्या स्यादित्यर्थः। कः पुनर्दासत्वविमोचको विधिरि
त्याकांक्षायामाह नारदः। स्वं दासमिच्छेद्यः कर्तुमदासं प्रीतमानसः। स्कन्धादादाय तस्यासौ भिंद्यात्कुम्भं सहाम्भसा। साक्ष
ताभिः सपुष्पाभिर्मूर्द्धन्यद्भिरवाकिरेत्। अदास इति चोक्त्वा त्रिः प्राङ्मुखं तमथोत्सृजेदिति। अत्रापि दासशब्देन दासस्यापि
ग्रहणम्। लिङ्गस्योद्देश्यविशेषणत्वेन ग्रहाधिकरणन्यायेनाविवक्षितत्वात्। एवमुत्सर्गे सति यद्भवति तदाह स एव। ततः प्र

भृतिवक्तव्यः स्वाम्यनुग्रहपालितः ॥ भोज्यान्नोऽप्यप्रतियाह्योभवत्यभिमतः सतामिति ॥ स्वाम्यनुग्रहे यादासापाकरणरूपेण वक्त
व्यःसम्भाषणार्हः। अदास्याश्चापिदासेनपरिणीतायासादासीत्वमेवभवतीत्याहकात्यायनः। दासेनोढात्वदासीयासापिदासी
त्वमाप्नुयात्। यस्माद्भर्त्ताप्रभुस्तस्याःस्वाम्यधीनःप्रभुर्यतइति ॥ दासधनस्यापितत्स्वामिधनत्वमित्याहसएव। दासस्यतुधनं
यत्स्यात्स्वामीतस्यप्रभुःस्मृतइति। ब्राह्मण्यादिषुदासीकरणेदण्डमाहकात्यायनः। आदद्याद्ब्राह्मणींयस्तुविक्रीणीयतथैव
च। राज्ञातद्कृतङ्कार्य्यंदण्ड्याःस्युःसर्वएवते ॥ कामानुसंश्रितांयस्तुकुर्य्याद्दासींकुलस्त्रियम्। संक्रामयन्तवान्यत्रदण्ड्य
स्त्वाकृतम्भवेत्। बाळधात्रीमदासीञ्चदासीमिवभुनक्तियः। परिचारकपत्नीम्वाप्राप्नुयात्पूर्वसाहसमिति। तत्कार्यैश्चकृतं
निवर्त्तनीयमित्यर्थः। तेनराज्ञादण्ड्याःस्युरित्यन्वयः। विष्णुरपि। यस्तूत्तमर्णोदास्येनियोजयतितस्योत्तमसाहसोदण्डइ
ति। कश्चिद्दासीविक्रयणेदण्डमाहकात्यायनः। विक्रोशमानांयोभक्तान्दासींविक्रेतुमिच्छति। अनापदिस्थःशक्तःसन्प्राप्नु
याद्द्विशतन्दमिति। द्विशतम्पणानामितिशेषः। भक्तामित्यनेनदुष्टायाविक्रयणेदण्डाभावइतिदर्शितमिति ॥ ● ॥ इति
अभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यव्यवहारपदं ॥ अथवेतनानपाकर्म्माख्यव्यवहारपदम्। तत्रमनुः। अतःऊर्ध्वम्प्रवक्ष्यामिवेतनस्याऽन
पक्रियामिति। तत्स्वरूपमाहनारदः। भृतानाम्वेतनस्योक्तोदानादानविधिक्रमः। वेतनस्यानपाकर्म्मतद्विवादपदंस्मृतमि
ति। वेतनङ्कर्म्ममूल्यन्तस्यानपाकर्म्मभृत्यायसमर्पणंसमर्पितस्यवापरावर्त्तनम्। तत्रसमर्पणेविशेषमाहसएव। भृतायवेतन
न्दद्यात्कर्म्मस्वामीयथाक्रमम्। आदौमध्येवसानेतुकर्मणोयद्विनिश्चितमिति। तुल्यमेतावदहन्दास्यामीतियद्वेतनम्परिमा
णतोनिश्चितन्तत्त्रिधाविभाज्यकर्मण आदिमध्यांतेषुत्रिषुकालेष्वन्यतमकालेदद्यादित्यर्थः। एतच्चैतावद्वेतनन्दास्यामीतिभा
षायाःसत्वे। असत्वेत्वाहसएव। भृतावनिश्चितायांतुदशभागमवाप्नुयुः। लाभगोवीर्यशस्यानाम्वणिग्गोपकृषीवलाइति।
दशभागन्दशमम्भागङ्गोवीर्य्यंपाल्यमानगवादिभवम्पयोदध्यादि। यदिकर्म्मस्वामीभृत्यायदशमम्भागन्नप्रयच्छतितदा

चौरं राज्ञा दापयेदित्याह याज्ञवल्क्यः ॥ दाप्यस्तु दशमं भागं वाणिज्यपशुशस्यतः । अनिश्चित्य भृतिं यस्तु कारयेत्स महीक्षितेति ।
यस्तु स्वामी वेतनपरिच्छेदमकृत्वैव भृत्यं कारयति स तस्माद्वाणिज्यपशुशस्यलक्षणात्कर्मणः सकाशाद्यल्लब्धं तस्य दशमं भा
गं भृत्याय महीक्षिता राज्ञा दापनीय इत्यर्थः । यत्तु त्रिभागं पञ्चभागं वा गृह्णीयात्सीरवाहक इति बृहस्पतिवचनं । तद्भक्ताद्या
ससाध्याकृष्टक्षेत्रविषयम् । व्यवस्थितविकल्पश्चायम् । कथमत्र व्यवस्थेत्याकांक्षायामाह स एव । भक्ताच्छादभृतः सीराद्भागं
गृह्णीत पञ्चमम् । जातशस्यात्त्रिभागन्तु प्रगृह्णीयादथाभृत इति । अशनाच्छादनाभ्यां भृतः कृषीवलो लांगलविकृष्टक्षेत्रजा
तशस्यात्पञ्चमं भागं गृह्णीयात् । ताभ्यामभृतस्तु तृतीयं भागमित्यर्थः । अथवा यच्चैतावद्दास्यामीति नास्ति परिभाषा तत्र वृद्ध
मनूक्तं द्रष्टव्यम् । समुद्रयानकुशला देशकालार्थदर्शिनः । नियच्छेयुर्भृतिं यान्तु सास्यात्प्रागकृता यदीति । एतावद्दास्यामीति
परिभाषितेऽपि क्वचिच्छक्तान्न्यूनमपि स्वबुद्धिमात्रपरिकल्पितं देयं क्वचित्ततोऽधिकमपि देयमित्याह याज्ञवल्क्यः । देशं कालञ्च योऽ
तीयाल्लाभं कुर्याच्च योऽन्यथा । तत्र स्यात्स्वामिनश्छन्दोऽधिकं देयं कृतेऽधिके इति । यो भृत्यः स्वाम्यनुज्ञां विना स्वातंत्र्येण वाणिज्या
दिकर्मणः फलसाधकत्वापादकं देशं कालं चातिक्रामति लाभं वा बहुतरव्ययेन स्वल्पं करोति तस्मै पूर्वं परिभाषितभृतिमध्ये स्वामी
स्वेच्छानुसारेण किञ्चिद्दद्यात् । यस्तु स्वातंत्र्येण बहुलाभं करोति तस्मै परिभाषितमूल्यादधिकं किञ्चिद्देयं स्वामिना पारितोषिक
मित्यर्थः । अनेकभृत्यसाध्यकर्मणि वेतनार्पणप्रकारमाह स एव । यो यावत्कुरुते कर्म तावत्तस्य तु वेतनम् । उभयोरप्यसाध्यं
चेत्साध्ये कुर्याद्यथाश्रुतमिति । उभयोरपीत्यपि नावहूनां ग्रहणं अस्मिन्गृहादौ कृते भवतामेतावद्दास्यामीति परिभाषिते द्विब
हुभिरारब्धं कर्म यदि व्याध्यादिवशान्न समापितं तदा तेषु यो यावत्कर्म करोति तस्मै तत्कर्मानुसारेण मध्यस्थपरिकल्पितं वेतन
न्देयं । ननु साम्येन दानमन्नच परिसमाप्त्यभावाददानं । यदि तैः समापितन्तदा यथापरिभाषितन्देयन्न तु प्रत्येकं कृतत्वन्दातव्यन्ना
पि कर्मानुसारेण परिकल्प्य दातव्यमित्यर्थः । यस्तु वेतनं गृहीत्वा समर्थोऽपि न कर्म करोति तं प्रत्याह बृहस्पतिः । गृहीतवेतनः कर्म

नकरोतियदाभृतः। समर्थश्चेद्दमन्दाप्योद्विगुणन्तच्चवेतनमिति॥ दमंशत्यनुसारेणराज्ञेदद्यात्। गृहीतस्वेतनंद्वैगु
ण्येनस्वामिनेदद्यादित्यर्थः। नारदोपि। भृतिंगृहीत्वाऽकुर्वाणोद्विगुणांभृतिमावहेदिति। याज्ञवल्क्योपि। गृहीतवेतनःक
र्मत्यजन्द्विगुणमावहेदिति। अस्मिन्नेवविषयेवेतनायहणोत्वाहसएव। अगृहीतेसमन्दाप्यइनियावतावेतनेनभृत्यत्वमङ्गी
कृतन्तावदेवस्वामिनेदेयान्ननुराज्ञेदण्डमित्यर्थः। यद्वांगीकृताम्भृतिन्दत्वाबलात्कारयितव्यइत्याहनारदः। कर्माकुर्वन्प्रति
श्रुत्यकार्योदत्वाभृतिम्बलादिति। प्रतिश्रुत्येतिप्रारम्भस्याप्युपलक्षणार्थम्। अतएवकात्यायनः॥ कर्म्मारम्भंतुयःकृत्वासि
द्धिन्नैवतुकारयेत्। बलात्कारयितव्योऽसावकुर्वन्दण्डमर्हतीति॥ कियद्द्रव्यन्दण्ड्यइत्यपेक्षायामाहतुर्वृद्धमनुवृहस्पती। प्र
तिश्रुत्यनकुर्याद्यःसकार्यःस्याद्बलादपि। सचेन्नकुर्य्यात्तत्कर्मप्राप्नुयाद्द्विशतन्दममिति। द्विशतङ्कार्षापणद्विशतमित्यर्थः।
यत्तुमनुवचनम्भृतोनार्त्तोनकुर्याद्योदर्प्पात्कर्मयथोदितम्। सदण्ड्यःकृष्णलान्यष्टौनदेयन्तस्यवेतनमिति॥ तदल्पदण्डत्वा
द्गागासिद्धिविषयमितिस्मृतिचन्द्रिकायाम्। अर्द्धन्यूनकर्मकरणविषयमितिमदनरत्ने। किंचिन्न्यूनकर्मकरणेत्वाहसएव
यथोक्तमार्त्तःसुस्थोवायस्तत्कर्मनकारयेत्। नतस्यवेतनन्देयमल्पोनस्यापिकर्म्मणइति॥ सुस्थोवाकर्मकारयेदितिवदतासु
स्थेपिस्वयंकर्तृत्वनियमोनास्तीतिदर्शयति। आर्त्तोयदिआर्त्युपशमानन्तरंस्वांगीकृतङ्कर्मकरोतितदार्त्तेर्दीर्घकालतयाकाल
क्षेपेपिभृत्यदोषाभावाद्वेतनमसौनिर्विवादंलभतइत्याहसएव। आर्त्तस्तुकुर्यात्सुस्थःसन्यथाभाषितमादितः। सुदीर्घस्यापि
कालस्यतल्लभेतैववेतनमिति। आदितःआदौयथाभाषितंयथाप्रतिज्ञातंतथाकुर्यादित्यर्थः। सुदीर्घस्यापिकालस्यअत्ययेपी
तिशेषः। यस्तुकालविशेषावधिकङ्कर्म्मप्रतिज्ञायतत्कालापूर्त्तावेवकर्म्मत्यजतितम्प्रत्याहनारदः। कालेऽपूर्णेत्यजन्कर्मभृते
र्नाशमवाप्नुयादिति। अत्रदण्डमप्याहविष्णुः। भृतकश्चापूर्णेकालेत्यजन्सकलमेवमूल्यञ्जह्यान्नृपाय्चपणशतंदद्यादिति
। मूल्यंवेतनम्। स्वामिदोषात्त्यागेतुयावतिकालेकर्मकृतन्तत्कालानुसारेणकल्पितम्वेतनंलभतइत्याहनारदः। स्वामिदो

धादपक्रामन्यावत्कृतमवाप्नुयादिति ॥ स्वामिदोषोविनापराधंनिष्ठुरभाषणादिः । अत्र दण्डमप्याह विष्णुः । स्वामीचेद्भृत
कमपूर्णेकालेजह्यात्तस्य सर्वमेवमूल्यन्दद्यात्पणशतंचराजन्यत्रभृतकदोषादिति । स्वामिद्रव्यस्यभृत्यदोषेणनाशेयत्कर्त्तव्य
न्तदाहसएव । तद्दोषेणयद्विनश्येत्तत्स्वामिनेदेयमन्यत्रदैवोपघातादिति । दैवोपघातोराजकृतस्याप्युपलक्षणम् । स्वामि
नेदेयंमूल्यद्वारेणेतिशेषः । अत्रदासविशेषाद्विशेषमाह बृहन्मनुः । प्रमादान्नाशितन्दाप्यःसमंद्विद्रोहनाशितमिति । प्रमा
दान्नाशितमनवधाननाशितंसममेवदद्यात् । द्रोहनाशितन्तीव्रप्रहारादिनाद्रोहेणनाशितंद्विर्दाप्योद्विगुणन्दाप्यइत्यर्थः
। भृत्यदोषाभावेयदन्यतएवनष्टन्तन्नदेयमित्याह सएव । ननुदाप्योहतञ्चौरैर्दग्धमूढजलेनवेति । ऊढंनीतं । यस्तुवाह
कोवाह्यन्द्रव्यम्प्रज्ञाहीनत्वादिनास्वदोषेणनाशयतितम्प्रत्याहनारदः । भाण्डंव्यसनमागच्छेद्यदिवाहकदोषतः । दाप्योयन्त
त्रनश्येन्नुदैवराजकृताद्वृतइति । भाण्डंवहनीयंद्रव्यंमुक्ताादि । व्यसनन्नाशम् । अत्रभाण्डवाहकयोर्ग्रहणंकर्मणावलीव
र्दकृषीवलयोरुपलक्षणमितिमदनरत्ने । अत्रापिप्रमादान्नाशितंदाप्यःसमंद्विर्द्रोहनाशितमितिवृद्धमनूक्तोविशेषोऽवग
न्तव्यः । यस्तुवाहकःस्वदोषेणप्रस्थानविघ्नङ्करोतीतिसद्विगुणांभृतिन्दाप्यइत्याहकात्यायनः । विघ्नंयोवाहकोदाप्यःप्रस्था
नेद्विगुणाम्भृतिमिति । विघ्नंकरोतीतिशेषः । वाहकग्रहणंप्रदर्शनार्थंनतुविवक्षितन्तेनायुधीयादिविघ्नकारिणोप्येतदितिम
न्तव्यम् । अतएवनारदः । द्विगुणांतुभृतिन्दाप्यःप्रस्थानेविघ्नमाचरन्निति सामान्येनोक्तवान् । याज्ञवल्क्योपि । प्रस्थानविघ्नकृ
च्चैवप्रदाप्योद्विगुणांभृतिमिति । एतच्चभृत्यन्तरसम्पादनकालासम्भवविषयम् । अङ्गीकृतकर्माकरणस्यापियदासहाया
न्तरलाभेनप्रस्थानविघ्नानापादकत्वन्तदाहसएव । प्रक्रान्तेसप्तमम्भागञ्चतुर्थम्पथिसन्त्यजन् । भृतिमर्द्धपथेसर्वाम्प्र
दाप्यस्त्याजकोपिचेति । प्रक्रान्तेकर्मणिस्वाङ्गीकृतङ्कर्मत्यजन्भृत्योभृतेःसप्तमम्भागन्दाप्यः । गमनेप्रारब्धेपथित्यजन्भृते
श्चतुर्थंभागम् । अर्द्धपथेत्यजन्सर्वांभृतिमित्यर्थः । त्याजकोपिचेत्यस्यायमर्थःगमनारम्भानन्तरंस्वामीयदित्याजयतितदापूर्वो

क्रमेणाभृत्याय सप्तमभागादिकं दापनीय इति। एतच्चाव्याधितादिविषयम्। व्याधितस्यापराधाभावात्। यच्च स्वामिनान्याज्ञे चतुर्थभागदापनमुक्तन्तद् विक्रीतभाण्डस्वामिविषयम्। विक्रीतभाण्डस्वामिना यत्कर्त्तव्यन्तदाह बृहन्मनुः। पथिविक्रीय तद्भाण्डम्वणिक् भृत्यं त्यजेद्यदि। अथ तस्यापि देयं स्यात्कृतेरर्द्धं लभेत स इति। पथि भाण्डस्य चौरादिभिः। प्रतिरोधे राजादिभिरपहृते स्वामिनः कर्त्तव्यमाह कात्यायनः। यदा च पथि तद्भाण्डमारुह्येत ह्रियेत वा। यावानध्वागतस्तेन प्राप्नुयात्तावतो धनमिति। भारवाहकस्वीकृतेन यानादिना भाण्डनेतारं प्रत्याह नारदः। अनयन्नाटयित्वा तु भाण्डवान्यानवाहनं। दाप्यो भृतिचतुर्भागं सर्वामर्द्धपथे त्यजन्निति। यानं शकटादि वाहनं अश्वादि इत्यर्थः। यो यानादिना भाण्डनयनं कर्त्तुम्परकीयं यानादिकं भाटयित्वा प्रापणादिकार्योपाधिकम्परिकर्यं कृत्वा तन्न नयति स यानस्वामिने परिकल्पितस्य भाटकस्य चतुर्थांशं दाप्यः। यस्तु तन्नीत्वाऽर्द्धमार्गे त्यजति स सर्वां भृतिं दाप्य इति। यस्तु शकटादिकं भाटयित्वा तमेवोपकारशून्यमादाय देशान्तरं गच्छति भाटकं च न प्रयच्छति तम्प्रत्याह वृद्धमनुः। यो भाटयित्वा शकटं नीत्वा वान्यत्र गच्छति। भाटं न दद्याद्दाप्यः स्यादनूढस्यापि भाटकमिति। अनूढस्यापि अकृतोपकारस्यापीत्यर्थः। यस्तु कृते कार्ये समनन्तरं वाहनादेः समर्पणं न करोति तस्य समर्पणापर्यन्तं भाटकदानमाह कात्यायनः। हस्त्यश्वगोखरोष्ट्रादीन् गृहीत्वा भाटकेन यः। नार्पयेत्कृतकार्यः सन् स तावद्दाप्यः स भाटकम्। गृहवार्यापणादीन् गृहीत्वा भाटकेन यः। स्वामिने नार्पयेद्यावत्तावद्दाप्यः स भाटकमिति। वारि शब्देन तदाधारभूतं पात्रं लक्ष्यते। नार्पयेत्कृतकार्यः सन्नित्यनुषङ्गः। परभूमौ गृहनिर्माणाय भाटकदातारं प्रत्याह नारदः। परभूमौ गृहं कृत्वा स्तोमं दत्त्वा वसेत्तु यः। स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत्तृणकाष्ठेष्टकादिकमिति। स्तोमम्भाटकं स्तोमाप्रदाने प्याह स एव। स्तोमाद्विना वसित्वा तु परभूमावनिश्चितः। निर्गच्छंस्तृणकाष्ठानि न गृह्णीयात्कथञ्चन॥ यान्येव तृणकाष्ठानि चिष्टका विनिवेशिताः। विनिर्गच्छंस्तु तत्सर्वं भूमिस्वामिनि वेदयेदिति। स्वामिने निवेदयेदित्यर्थः। अनिश्चित इति वदता तृणकाष्ठादि ग्रहणाग्रहणपरिभाषाविहीनविव

यमेतद्दितिदर्शितम्। परिभाषाविषयेतुयथापरिभाषितङ्कर्त्तव्यम्। भाटकेगृहीतानांजलपात्रादीनांभंगेनाशेचविशेषमा
हसएव। स्रोमवाहीनिभाण्डानिपूर्णकालान्युपानयेत्। गृहीतुश्भवेद्भग्नंनष्टञ्चान्यचसंप्लवादिति। स्रोमवाहीनिभाटक
गृहीतानिपूर्णपरिभाषितभाटकालानितत्स्वामिनम्प्रापयेदितिपूर्वार्द्धार्थः। भग्नमेकदशेनविकृतम्। नष्टम्। कार्त्स्न्येन
विकृतम्। संप्लवःपरस्परसंघर्षःतच्छिन्नप्रकारेण यद्भग्नंनष्टञ्चतद्भाटकगृहीतुर्भवति। संप्लवेनतुयद्भग्नंनष्टञ्चतद्भाटक
दाचापूर्ववत्कृत्वामूल्यद्वारेणचादेयमित्यर्थः। व्याधितस्यभृत्यस्यस्वामिनापथ्यागेदण्डमाहकात्यायनः। त्यजेत्पथिसहा
यंयःश्रान्तंरोगार्त्तमेववा। प्राप्नुयात्साहसंपूर्वंग्रामेत्र्यहमपालयन्निति। स्वाम्यनुज्ञातेनभृत्येनापराधेकृतेसोऽपराधःस्वामिन
एवेत्याहबृहस्पतिः। प्रभुणाविनियुक्तःसन्भृतकोविदधातियः। तदर्थमशुभङ्कर्मस्वामीतत्रापराध्नुयादिति। स्वामीकृतक
र्मणीभृतकायदिनवेतनन्ददातितदाऽसौराज्ञादापनीयः। इत्याहसएव। कृतेकर्मणियःस्वामीनदद्याद्वेतनंभृते। रा
ज्ञादापयितव्यःस्याद्वेतनञ्चानुरूपतइति। वेश्यातदुपभोक्तृविषयेनारदआह। शुल्कंगृहीत्वापण्यस्त्रीनेच्छन्तीद्विगुणंव
हेत्। अनिच्छन्शुल्कदातापिशुल्कहानिमवाप्नुयादिति। एतदव्याधितादिविषयम्। व्याधितादिविषयेत्वाहबृहस्पतिः
। व्याधितासश्रमाव्यग्राराजकार्यपरायणा। आमन्त्रिताचनागच्छेदवाच्यावडवास्मृतेति। आमन्त्रिताआहूता। बडवादा
सीतद्ग्रहणमत्रपण्यस्त्रीप्रदर्शनार्थम्। उपभोक्तारम्प्रत्याहनारदः। अप्रयच्छन्तयाशुल्कमनुभूयपुमान्स्त्रियम्। अक्र
मेणतुसङ्गच्छेद्घातदन्तनखादिभिः। अयोनौयःसमाक्रामेद्बहुभिर्वापिवासयेत्। शुल्कंसोऽष्टगुणन्दाप्योविनयन्तावदे
वत्विति। वेश्यायास्त्वपराधेदण्डादिकंमत्स्यपुराणेदर्शितम्। गृहीत्वावेतनंवेश्यालोभादन्यत्रगच्छति। तान्द्रमन्दाप
येद्द्व्यादितरस्यापिभाटकमिति। इतरस्यदत्तशुल्कस्य। तत्रैवविशेषान्तरमुक्तम्। अन्यमुद्दिश्यवेश्यांयोनयेदन्य
स्यकारणात्। तस्यदण्डोभवेद्राज्ञःसुवर्णस्यचमाषकम्। नीत्वाभोगमयोदद्याद्दाप्योद्विगुणवेतनम्। राज्ञश्चद्विगुणन्द

खण्डन्तथाधर्म्मोनहीयते ॥ बहूनांव्रजतामेकांसर्वैतद्द्विगुणन्धनम् । तस्यैदद्युःपृथक्शक्देदखण्डच्चद्विगुणम्परमिति । अत्र निर्णीतृनाहनारदः । वेश्याप्रधानायास्तत्रकामुकास्तद्गृहोषिताः । तत्समुत्थेषुकार्येषुनिर्णयंसंशयेविदुरिति । इतिवेतना दानाख्यव्यवहारपदम् ॥❁॥ अथसम्विद्व्यतिक्रमाख्यव्यवहारपदम् । तस्यस्वरूपंव्यतिरेकमुखेनदर्शयतिनारदः । पाख ण्डनैगमादीनांस्थितिःसमयउच्यते । समयस्यानपाकर्मतद्विवादपदंस्मृतमिति ॥ पाखण्डाःवैदिकमार्गद्वेषिणःक्षपणका दयः । नैगमाःसार्थिकाःवणिजइतिमदनरत्ने । नैगमाःवेदप्रामाण्याभ्युपगन्तारःपाशुपतादयइतिमिताक्षरायाम् । आदि शब्देनविद्वद्ब्राह्मणसमूहादीनांग्रहणम् । समयस्यानपाकर्मअव्यतिक्रमः । समयपरिपालनमितियावत्तद्व्यतिक्रम्यमाणं विवादपदम्भवतीत्यर्थः । तदुपयोग्यार्थमाहबृहस्पतिः । वेदविद्याविदोविप्रान्श्रोत्रियानग्निहोत्रिणः । आहृत्यस्थापयेत्त त्रतेषांवृत्तिम्प्रकल्पयेदिति । याज्ञवल्क्योपि । राजाकृत्वापुरेस्थानंब्राह्मणान्न्यस्यतत्रतु । त्रैविद्यंवृत्तिमद्ब्रूयात्स्वधर्मःपाल्यता मिति । ब्राह्मणानंसमूहोब्राह्मण्यम् । ब्राह्मणमाणववाडवाद्यदितिसूत्रेणयत् । विद्यावेदाःतिसृणांविद्यानांसमाहारस्त्रि विद्यम् । त्रिविद्यमधीतेइतित्रैविद्यम् । तदधीतेतद्वेदेतिअण्प्रत्ययः ॥ ननुद्विगोर्लुगनपत्येइतिसूत्रेणाणोलुक्कस्मान्नभ वतिद्विगुनिमित्तत्वाभावादितिगृहाण । तेषांवृत्तिम्प्रकल्पयेदित्यस्याऽर्थोबृहस्पतिनैवविवृतः । अनाच्छेद्यकरास्तेभ्यःप्र दद्याद्गृहभूमयः । मुक्तभाव्यश्चनृपतिर्लेखयित्वास्वशासनमिति । अनाच्छेद्यकराः । अग्राह्यकराः । एतदुक्तम्भवति । आगामिनृपतिभिरग्राह्यकराःतेभ्यविसृष्टकराअगृहभूमयःप्रदद्यादिति । एवंनियुक्तैर्यत्कर्तव्यन्तदाहयाज्ञवल्क्यः । निजधर्माविरोधेनयस्तुसामयिकोभवेत् । सोपियत्नेनसंरक्ष्योधर्मोराजकृतश्चयइति । निजधर्माविरोधेनश्रौतस्मार्तकर्माविरोधेनासामयिकःसमयान्निष्पन्नोयोधर्मोगोप्रचारोदकरक्षणदेवगृहपालनादिरूपःसोपियत्नेनपालनीयः । यश्चराज्ञाकृतो निजधर्माविरोधेनैवयःसामयिकोधर्मोयावत्यर्थिकम्भोजनन्देयमस्मदरातिमण्डलेतुरगादयोनप्रस्थापनीयइत्येवंरूपःसोपि

यत्नेनरक्षणीयइत्यर्थः । वृहस्पतिरपि । नित्यंनैमित्तिकञ्चाग्यंशान्तिकर्म्मौष्टिकन्तथा । पौराणांकर्मकुर्य्युस्तेसन्दिग्धेनिर्णयं
तथेति॥ पौराणांपुरवासिनामित्यर्थः । एवंराजनियुक्तसमुदायविशेषस्यकार्यविशेषउक्तः । सर्वसमुदायानाञ्चकार्यमाहस
एव । ग्रामश्रेणिगणानाञ्चसंकेतःसमयक्रिया । बाधाकालेतुसाकार्य्याधर्मकार्येतथैवच । चाटचौरभयेबाधाःसर्वसाधारणाः
स्मृताः । तत्रोपशमनङ्कार्यंसर्वैर्नैकेनकेनचिदिति । गणानाञ्चेत्यत्रचशब्दःपाषण्डनैगमादीनांसमुच्चयार्थः । ततश्चगणपा
षण्डनैगमादीनांसमयकरणमनन्तरेण यद्गुपद्रवोदुःपरिहरःधर्मकार्यंचदुःसाधन्तदापारिभाषिकीसमयक्रियासर्वैर्मिलितैः
कार्या । चाटोवृकः । चाटचौरादिभ्योभयेप्राप्तेतदुपशमनंसर्वैःकार्यमित्यर्थः । धर्मकार्यमपिसम्भूयकार्यमित्युक्तंतेनैव । स
भाप्रपादेवगृहतटाकारामसंस्कृतिः । तथानाथदरिद्राणांसंस्कारोयजनक्रिया ॥ कुलायननिरोधश्चकार्यमस्माभिरंशतः ।
यत्त्वैतल्लिखितम्पत्रेधर्म्यासासमयक्रिया । पालनीयाःसमस्तैस्तैर्यःसमर्थोविसंवदेत् । सर्वस्वहरणंदण्डस्तस्यनिर्वासनम्पुरा
दिति । सभामण्डपः । प्रपापानीयशालिका । आरामःउपवनं । संस्कृतिःजीर्णोद्धारः । संस्कारःउपनयनादिकःप्रेतदह
नादिकश्च । यजनक्रियासोमयागादिकर्तृभ्योदानम् । कुलायननिरोधः । कुलायनदुर्भिक्षाद्युपगमपर्यंतन्तस्यधारणम् ।
कुल्यायननिरोधश्चेतिकल्पतरौपाठः । कुल्यायननिरोधःकुल्यायाःप्रवर्त्तनप्रतिबन्धौ । एवंकृतासमयक्रियानकेवलंसमुदा
यिभिरेवपालनीयाअपितुराज्ञापिइत्याहनारदः । पाषण्डनैगमश्रेणिपूगव्रातगणादिषु । संरक्षेत्समयंराजादुर्गेजनपदेतथे
ति । पाषंडावेदोक्तलिङ्गधारणव्यतिरिक्ताःसर्वैलिङ्गिनः । तेषुविहितभिक्षाचरणाद्याःसन्ति । नैगमाःसार्थिकावणिक्प्रभृत
यः । तेषुसकुम्भकसन्देशहरपुरुषतिरस्कारिणोदण्डाइत्येवमादयोवहवःसमयाविद्यन्ते । अथवानैगमाःआप्तप्रणेतृत्वेन
येवेदंप्रामाण्यमिच्छन्तिपाशुपतादयः । श्रेणयःएकशिल्पोपजीविनः । तास्विदमनयैवश्रेण्याविक्रेयमित्येवमादिकाःसमया
वरीवर्त्तन्ते । पूगाहस्त्यश्वारोहादयः । व्रातगणशब्दयोरर्थमाहकात्यायनः । नानायुधधराव्राताःसमवेतास्तुकीर्तिताः । कुला

नांहिसमूहस्तुगणः सम्परिकीर्त्तितइति। पूगेव्रातेवासमुन्महज्ज्यसमरेनगन्तव्यमित्येवमादयःसमयानवर्त्तन्ते। गणेतुपञ्च
मेदिनेपञ्चमेवर्षेवाकर्णवेधःकर्त्तव्यइत्येवमादिःसमयासमस्ति। गणादित्यत्रादिशब्देनब्रह्मपुरीनिविष्टस्यमहाजनादेःप
रिग्रहः। तत्रगुरुर्दक्षिणाद्यर्थमागतोमाननीयइत्यादिसमयोस्ति। दुर्गेतुधान्यादिकंगृहीत्वाअन्यत्रनतद्विक्रेयमित्या
दिरस्तिसमयः। जनपदेतुकचिद्विक्रेतृसकाशात्कुल्कयहणमित्याद्यनेकविधःसमयोवरीवर्त्तते। तदेतत्समयजातंयथा
नभ्रश्यतितथाराजाकुर्य्यादित्यर्थः। समुहादिपुरुषविषयेविशेषमाहवृहस्पतिः। कोशेनलेख्यक्रिययामध्यस्थैर्वापरस्पर
म्। विश्वासंकृत्वायःकुर्युःकार्याणिसमनन्तरमिति। कोशेनदेवतास्नानोदकपानेन। लेख्यक्रिययासमयपत्रेण। मध्यस्थैः
प्रतिभूभिःकार्याणिसमूहकार्याणि। एतदुक्तंभवति। समुदायिभिःपरस्परंसमयातिक्रमाभावायकोशादिभिर्विश्वासमुत्पा
द्यसामयिककार्याणिकर्त्तव्यानीति। कात्यायनोपि। समूहानांतुयोधर्म्मस्तेनधर्मेणतेसदा। प्रकुर्युःसर्वकर्माणिस्वधर्म्मेषु
व्यवस्थिताइति। सामयिकधर्मेनिजधर्म्मानतिक्रमेणसमूहकार्याणिसमुदायिनःकुर्युरित्यर्थः। याज्ञवल्क्योपि। निजधर्मा
विरोधेनयस्तुसामयिकोभवेत्। सोपियत्नेनसंरक्ष्योधर्म्मोराजकृतश्चयइति। निजधर्म्माविरोधेनेत्यनेननिजधर्म्माविरोधीसा
मयिकोधर्मोयथासंध्यावन्दनवेलायांसर्वैरेवस्वव्यापारपरिहारेणराजभवनम्प्रत्यागन्तव्यंयोनायास्यतितस्यप्रथमसाहसोदण्ड
इतिनासौरक्ष्यइत्यर्थादुक्तम्। कात्यायनोपि। अविरोधेनधर्म्मस्यनिर्जितंराजशासनम्। तस्यैवाचरणम्पूर्वंकर्त्तव्यन्तुन्टपाज्ञ
येति। धर्म्मस्यश्रौतस्मार्त्तादिधर्मस्यनिर्जितंकृतमित्यर्थः। राज्ञाप्रवर्त्तितान्धर्म्मान्योनानुपालयतितस्यदण्डनामाहसएव।
राज्ञाप्रवर्त्तितान्धर्म्मान्योनरोनानुपालयेत्। गर्ह्यःसपापोदण्ड्यश्चलोपयन्राजशासनमिति। विचित्रवुद्धिभिःसमुदायिभिर
नेकैरेकमन्येनकार्यकरणसम्भवान्द्वित्राःपञ्चवाकार्यचिन्तकाःकर्त्तव्याइत्याहवृहस्पतिः। द्वौत्रयःपञ्चवाकार्याःसमूहहित
वादिनः। कर्तव्यंवचनन्तेषांग्रामश्रेणिगणादिभिरिति। कार्यचिन्तकेषुहेयोपादेयान्दर्शयतिसएव। विद्वेषिणोव्यसनि

नःशालीनाजसभौरवः। लुब्धातिवृद्धबालाश्चनकार्य्याःकार्यचिन्तकाः। शुचयोवेदधर्मज्ञाःदक्षादान्ताःकुलोद्भवाः। सर्वे
कार्य्यप्रवीणाश्चकर्तव्याश्चमहत्तमाइति। शालीनाः। अधृष्टाः। कार्यचिन्तकाः। समुदायकार्यसाधकविचारकाः। का
र्यचिन्तकानामपिसमूहहितवादिनांवचनंसर्वैःसमूहिभिःकार्य्यमित्याहयाज्ञवल्क्यः। कर्तव्यंवचनंसर्वैःसमूहहितवादि
नामिति। समूहनप्रतिकूलस्यप्रथमसाहसन्दण्डइत्याहस एव। यस्तत्रविपरीतःस्यात्सदाप्यःप्रथमन्दममिति। प्रथम
म्पूर्वसाहसम्। कात्यायनोपि। युक्तियुक्तंवचोहन्याद्वक्तुर्योनवकाशतः। अयुक्तञ्चैवयोब्रूयात्सदाप्यःपूर्वसाहसमिति। बृ
हस्पतिरपि। यस्तुसाधारणांहिंस्यात्क्षिपेत्त्रैविद्यमेववा। सम्बिक्रियांविहन्याच्चसनिर्वास्यस्ततःपुरादिति। साधारणाम्।
समुदायग्राह्यन्दण्डादिद्रव्यम्। हिंस्यात्। दण्डादेःसाहाय्यकरणान्नाशयेत्। क्षिपेत्तिरस्कुर्यादित्यर्थः। समूहिना
मप्यधर्म्मेणाद्वेषादिनाकार्यकरणेदण्डमाहस एव। बाधांकुर्युर्यदैकस्यसंभूताद्वेषसंयुताः। राज्ञातुविनिवार्यास्तेशास्याश्चै
वानुबन्धतइति। अनुबन्धतःनियहतारतम्यानुसारेणामुख्यानामपराधविशेषेदण्डविशेषमाहयाज्ञवल्क्यः। गणद्रव्यंहरे
द्यस्तुसम्विदंलंघयेच्चयः। सर्वस्वहरणंकृत्वातंराष्ट्राद्विप्रवासयेदिति। मुख्यदण्डनेसमूहस्यैवाधिकारः। अतएवकात्या
यनः। साहसीभेदकारीचगणद्रव्यविनाशकः। उच्छेद्याःसर्वएवैतेविख्याप्यैवन्नृपेभृगुरिति। नृपेविख्याप्यगणेनोच्छे
द्याइत्यर्थः। समूहाशक्तौतस्यदण्डोराज्ञाविधेयः। अतएवमनुः। योग्रामदेशसंघानांकृत्वासत्येनसंविदम्। विसम्वदेन्न
रोलोभात्तंराष्ट्राद्विप्रवासयेत्। निगृह्यदापयेच्चैनंसमयव्यभिचारिणम्। चतुःसुवर्णान्षण्णिष्कांश्छतमानञ्चराजतम्। एवद
ण्डविधिंकुर्याद्धार्मिकःपृथिवीपतिः। ग्रामजातिसमूहेषुसमयव्यभिचारिणामिति। एतेषांप्रवासनचतुःसुवर्णषण्णिष्कश
तमानरूपाणाञ्चतुर्णान्दण्डानाञ्जातिविद्यागुणाद्यपेक्षयाव्यवस्थाकल्पनीया। यत्तुकश्चिदेतेषाञ्चतुर्णान्दण्डानांक्रमेण
ब्राह्मणादिचतुर्वर्णविषयत्वमित्याहतदज्ञानविलसितम्। एतादृशव्यवस्थायाम्प्रमाणाभावात्। ब्राह्मणस्यप्रवासनंक्ष

त्रियादीनाञ्चतुःसुवर्णादिदण्डइत्यस्यानुचितत्वाच्च । ममैौद्धाटकादीनांपुराग्निर्वासनमेवदण्डइत्याहबृहस्पतिः । अस्त्यनु
दःसूचकश्चभेदकस्साहसीतथा । श्रेणिपूगन्दपद्दिष्टःक्षिप्रंनिर्वास्यतेततइति ॥ अस्त्यनुदःममौद्धाटकः । सूचकःपिशुनः
। पिशुनोखलसूचकावित्यभिधानात् । भेदकस्तत्समुदायिषुवैमत्यकृत् । समूहस्थानान्निर्वास्यतेसमूहेनेतिशेषः । नचसमूह
स्यदण्डकरणेऽनधिकारात्समूहेनेतिशेषकरणमयुक्तमितिवक्तव्यम् । पूर्वोक्तकात्यायनवचनेनसमूहस्यैवमुख्यदण्डनेऽधिका
रस्यप्रतिपादितत्वात् । पूगश्रेणिगणाध्यक्षाःपुरदुर्गनिवासिनः । वाग्धिग्दण्डपरित्यागम्प्रकुर्युःपापकारिणाम् । तैःकृतंय
त्स्वधर्मेणनिग्रहानुग्रहंनृणाम् । तद्राज्ञाप्यनुमन्तव्यंनिसृष्टार्थाहितेस्मृताइतिबृहस्पतिनाप्यभिधानाच्च । वाग्दण्डःपा
पिष्ठोसीत्यादिभाषणम् । धिग्दण्डोधिक्त्वाभिभाषणम् । परित्यागोऽसद्व्यवहार्यत्वकरणंनिर्वासनंवा । उभयत्रापिलोकेपरि
त्यागशब्दप्रयोगदर्शनात् । एतच्चार्थदण्डादेरुपलक्षणार्थम् । निग्रहानुग्रहमित्येतेपुनःसाम्येनाभिधानात्निसृष्टार्था
अनुज्ञातकार्य्याः । नारदोपि । पृथग्गणांस्तुयेभिंद्युस्तेविज्ञेयाविशेषतः । आवहेयुर्भयंघोरंव्याधिवत्तेह्युपेक्षिताइति । ग
णान्श्रेण्यादिरूपान्समुदायान् । बृहस्पतिरपि । तत्रभेदमुपेक्षांवायःकश्चित्कुरुतेनरः । चतुःसुवर्णाषण्निष्कांस्तस्य
दण्डोविधीयतइति । सुवर्णचतुष्टयषण्निष्कयोःशक्त्याद्यनुसारेणगुणवद्गुणवद्विषयत्वेनवाव्यवस्थामन्त
व्या । पाषण्ड्यादिसर्वसमूहेषुराज्ञायथावर्त्तितव्यन्तदाहनारदः । योधर्मःकर्मयच्चैषामुपस्थानविधिश्चयः । यच्चैषाम्वृत्त्युपा
दानमनुमन्येततत्तथेति । धर्मस्सत्यवदनादिः । कर्मप्रातःपर्युषितभिक्षाटनादिःउपस्थानविधिःसमूहकार्यार्थंमृदङ्गादि
ध्वनिमाकर्ण्यमण्डपादौमेलनम् । प्रत्युपादानञ्जीवनायतापसवेषपरिग्रहः । एषाम्पाषण्डिनामित्यर्थः । अन्यदपिराज
कार्यमाहसएव । प्रतिकूलञ्चयद्राज्ञःप्रकृत्याचमतञ्चयत् । बाधकञ्चयदर्थानान्तत्तेभ्योविनिवर्त्तयदिति । यद्राज्ञःप्रतिकू
लम् । यथायस्यराज्ञस्सुकुरुतेशूद्रोधर्मविवेचनम् । तस्यप्रक्षुभ्यतेराष्ट्रम्बलंकोशश्चनश्यतिइति । एवञ्चसार्थिकादिशूद्र

कर्त्तृकयोर्विवादे धर्म्मविवेचनं च यद्राज्ञ इत्यस्योदाहरणमन्तव्यम्। प्रकृत्या स्वभावत एव। मतं स्ववज्ञातार्थम्पाषण्डादि
युताम्बूलभक्षणादिकम्। यच्चार्थानां बाधकं धननाशकरादिकं रसवादादिकन्तत्तेभ्योपि निवर्त्तयेत्। यथा तेन कुर्वन्ति त
था कुर्यादित्यर्थः। अन्यदपि निवर्त्त्यमाह स एव। दोषवत्करणं यत्स्यादनाम्नायप्रकल्पितम्। प्रवृत्तमपि तद्राजा श्रेयस्कामो
निवर्त्तयेत्। लोभादिदोषवत्करणं श्रुतिस्मृतिविरुद्धम्विधवादैर्वेश्यात्वादिकं पाषण्डादिभिः प्रकल्पितम्। तद्दुष्कालप्र
वृत्तमपि राज्ञा निवर्त्तनीयमित्यर्थः। त्रैविद्यानाम्प्रतिपादितन्धर्म्मं श्रेण्यादिष्वपीति दिशति याज्ञवल्क्यः। श्रेणिनैगमपाषण्डि
गणानामप्ययं विधिः। भेदञ्चैषान्नृपो रक्षेत्पूर्ववृत्तिञ्च पालयेदिति। समूहकार्यार्थमागताय यद्राज्ञा समूहपूजार्थं दत्तन्त
द्धृदि समूहाया सौ न ददाति तदा एतद्दत्तं एकादशगुणन्दाप्य इत्याह स एव। समूहकार्यमायातान्कृतकार्यान्विसर्जयेत्।
सदानमानसत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः। समूहकार्य्यप्रहितो यल्लभेत तदर्पयेत्। एकादशगुणन्दाप्यो यद्यसौ नार्प्पयेत्स्व
यमिति। यल्लभेत समूहं सम्मानार्थमिति शेषः। यतो राजदत्तं सर्वसाधारणमतो यथांशतो विभागं कृत्वा ग्राह्यं निःस्वादिभ्यो
वा दातव्यमित्याह वृहस्पतिः। ततो लभ्येत यत्किञ्चित्सर्वेषामेव तत्समम्। षाण्मासिकं मासिकं वा विभक्तव्यं यथांशतः॥ देयं वा
निःस्ववृद्धान्धस्त्रीबालातुररोगिषु। सान्तानिकादिषु तथा धर्म्म एष सनातन इति। एकस्य पुरुषस्य षाण्मासनिर्वाहायपर्य्या
प्तं कुटुम्बस्य वैकस्य षाण्मासनिर्वाहायपर्य्याप्तं लब्धं वा यथांशतः स्वस्वांशानुरूपेण विभजनीयं निःस्वादिभ्यो वा देयमिति तात्पर्या
र्थः। राजप्रसादलब्धवद्दूषणमपि सर्वेषां सममित्याह स एव। यत्तैः प्राप्तं रक्षितम्वा गणार्थे वा चर्णं कृतं। राजप्रसादलब्धञ्च सर्वेषा
मेव तत्सममिति। अयमर्थः। तैः समूहकार्य्यार्थम्प्रहितैर्यत्सीमाविवादावधिकं क्षेत्रारामादिकन्धर्म्माधिकरणेन्यायतः प्राप्तं। य
च्च परैरपह्रियमाणं रक्षितं यच्च समूहप्रयोजनार्थमुपात्तमृणं। यच्च राजप्रसादलब्धं तत्सर्वं सर्वेषां समुदायिनां सममिति। ग
णकृतमृणं सर्वेषां सममित्यस्य क्वचिदपवादमाह कात्यायनः। गणमुद्दिश्य यत्किञ्चित्कृत्वर्णं भक्षितम्भवेत्। आत्मार्थं विनियु

क्रंवाद्देयन्तैरेवतद्वेदितिं । तैःमुख्यैःयेतुसमुदायानुग्रहान्तदन्तर्भावंप्राप्ताःयेचसमुदायक्षोभादिनाततोबहिर्भूतास्तान्प्रत्या
हसएव । गणानांश्रेणिवर्गाणांगताःस्युर्ग्येपिमध्यताम् । प्राक्तनस्यधनर्णस्यसमांशाःसर्वएवेति । तथैवभोज्यवैभव्यदानध
र्मक्रियासुच । समूहस्थोंशभागीस्यात्प्रागतस्त्वंशभाङ्नत्विति । इतिसम्विद्व्यतिक्रमाख्यंव्यवहारपदम् ॥ ● ॥ अथक्रीतानुश
याख्यव्यवहारपदम् ॥ तत्स्वरूपमाहनारदः । क्रीत्वामूल्येनयःपण्यंक्रेतानबहुमन्यते । क्रीतानुशयइत्येतद्विवादपदमु
च्यतइति । नबहुमन्यते । सम्यगसम्यगितिपूर्वम्विचार्यनगृहीतमित्यर्थः । क्रीतम्परीक्षणीयमित्याहबृहस्पतिः । परीक्षेत
स्वयंक्रीतमन्येषाञ्चप्रदर्शयेत् । परीक्षितम्बहुमतंगृहीतानपुनस्त्यजेदिति ॥ अन्येषाम्पण्यगुणदोषविदामितिशेषःनारदो
पि । क्रेतापण्यम्परीक्षेतप्राक्स्वयंगुणदोषतः । परीक्ष्याभिमतंक्रीतंविक्रेतुर्नभवेत्पुनरिति । चर्मादीनांपरीक्षासद्यःकार्या ।
तथाचव्यासः चर्मकाष्ठेष्टकासूत्रधान्यासवरसस्यच । वसुकुप्यहिरण्यानांसद्यएवपरिक्षणमिति । अत्रवसुशब्देनरूप्यंगृ
ह्यते । कुप्यंहेमरूप्यव्यतिरिक्तत्रपुसीसादिकम् । तथाचहेमरूप्येप्रस्तुत्यामरसिंहः । ताभ्यांयदन्यत्तत्कुप्यमिति । क्रीतपण्य
द्रव्यविशेषेणपरीक्षणकालावधिमाहनारदः । त्र्यहाद्दोह्यम्परीक्षेतपञ्चाहाद्वाह्यमेवतु । मुक्तावज्रप्रवालानांसप्ताहंस्यात्प
रीक्षणम् ॥ द्विपदामर्द्धमासन्तुपुंसान्तद्विगुणंस्त्रियाः । दशाहःसर्वबीजानामेकाहोलोहवाससाम् । अतोर्वाक्पण्यदोषस्तु
यदिसञ्जायतेक्वचित् । विक्रेतुःप्रतिदेयन्तत्क्रेतामूल्यमवाप्नुयादिति । त्र्यहात्क्रयदिनादारभ्येतिशेषः । पञ्चाहादित्या
दावप्येवमेवशेषोऽवगन्तव्यः । त्र्यहंविक्रेतृप्रतिदेयमित्यादिविधिदर्शनात्त्र्यहाद्दोह्यमित्यादिपरीक्षणंप्रीतिदोह्यादिद्रव्य
विषयमितिगम्यतइतिस्मृतिचन्द्रिकायाम् । दोह्यमहिष्यादिकम् । वाह्यम्बलीवर्द्दादिकम् । मुक्ताग्रहणंरत्नोपलक्षणम्
। द्विपदाम्पुंसान्दासानामित्यर्थः । तद्द्विगुणंमासेत्यर्थःस्त्रियादास्याइत्यर्थः । पूर्वोदाहृतचर्मकाष्ठेत्यादिव्यासवचनेनभक्ष
णाद्यर्थगृहीतानान्धान्यादीनांसद्यःपरीक्षणाभिधानात्सर्वबीजानामित्यत्रबीजशब्दोवाद्यर्थगृहीतधान्यपरः । अन्यथास

द्यः परीक्ष्यत्वप्रतिपादकव्यासवचनविरोधः स्यात् अतो वैकृत्यहादेरभ्यन्तर इत्यर्थः । कात्यायनोपि । भूमेर्दशाहेनुशयः क्रेतुर्विक्रेतुरेव चेति । भूमेर्गृहक्षेत्रादिरूपाया अनुशयः परावर्त्तनयोग्यः कालः परिक्षाकाल इति यावत् । यथोक्तपरीक्षाकालादूर्ध्वमतिक्रमे दोषदर्शनेन प्रतिदानमित्याह स एव । अविज्ञातन्तु यत्क्रीतन्दुष्टम्पश्चाद्विभावितम् । क्रीतन्तत्स्वामिने देयम्पण्यकालेऽन्यथा न त्विति । अविज्ञातम्परिक्षाशैथिल्यात्तत्वतोऽपरिज्ञातम् । दुष्टं विभावितं दोषवत्तया ज्ञातमित्यर्थः । काले परीक्षाकाले । अन्यथा तत्कालात्यये दुष्टतया परिभावितमपि तत्स्वामिने देयम् । अविज्ञातन्तु यत्क्रीतमित्यनेन यत्क्रयात्प्राक् अपरीक्ष्य क्रीतन्तत्परीक्षासमये दोषदर्शने परावर्त्तनीयम् । यत्तु परीक्ष्य गृहीतन्तन्न परावर्त्तनीयमिति दर्शितमर्थं नारद आह । क्रीत्वा नानुशयं कुर्य्याद्वणिक्पण्यविचक्षणः । क्षयं वृद्धिञ्च जानीयात्पण्यानामागमन्तथा ॥ क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः । परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनरिति ॥ अनुशयं पश्चात्तापम् । पण्यानां अश्वादीनां अस्मिन्देशे मूल्यहानिरस्मिन्देशे तदाधिक्यमिति क्षयवृद्धी एतद्देशसम्भवमित्यागमञ्च क्रयात्प्रागेव जानीयादित्यर्थः । दोषदर्शनमन्तरेण परीक्षाकाल एव प्रत्यर्पणे विशेषमाह कात्यायनः । क्रीत्वा चानुशयम्पश्चात्तत्यजेद्दोषवर्जितम् दूतेनरः । अजुष्टमेव काले तु समूल्याद्दशमं वहेत् । क्रीत्वा गच्छन्ननुशयं क्रयी हस्तमुपागते । षड्भागन्तस्य मूल्यस्य दत्वा क्रीतं त्यजेन्नर इति । अजुष्टमनभियुक्तम् । काले परीक्षाकाले । अत्र मूल्यदशमभागदानव्यवस्था उपभुज्यमानमपि न नश्यति भूम्यादिकन्तद्विषयं उपभोगविनश्वरवीजादिविषयं षड्भागदानमिति व्यवस्था ज्ञेया । ननु विजानताप्यनुशयो न कार्यः क्रीत्वा नानुशयं कुर्यादिति निषेधसद्भावादिति चेत्सत्यं अपवादस्य सत्वात्स चापवादो दर्शितो नारदेन । क्रीत्वा मूल्येन यत्पण्यं दुःक्रीतं मन्यते क्रयी । विक्रेतुः प्रतिदेयन्तत्तस्मिन्नेवाह्न्यविक्षतमिति ॥ मन्यत इत्यनेन वस्तुनो दोषाभावस्तु उक्तः द्वितीयादिदिवसप्रत्यर्पणे विशेषमाह स एव । द्वितीयेऽह्नि ददत्क्रेता मूल्यात्त्रिंशांशमाहरेत् । द्विगुणन्तत्तृतीयेऽह्नि परतः क्रेतुरेव तदिति ॥ परतः तृतीयाह्नः परतः क्रेतुरेव तत् क्रीत्वा अनुशयादिकञ्ज्ञानन्नपि न कुर्यादि

त्यर्थः। यत्तु मनुवचनं क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्यस्येहानुशयो भवेत्। सोऽन्तर्दशाहात्तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत चेति। तदुपभोगेनश्वरक्षेत्रगृहयानशयनादिविषयम्। यत्तूपभोगेन सदोषमपि विकारं प्रापितं तत्परीक्षाकालमध्येऽपि न प्रतिदेयमित्याह नारदः। परिभुक्तन्तु यद्वासः क्लिष्टरूपं मलीमसम्। सदोषमपि तत्क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनरिति। वासोग्रहणमुपलक्षणमिति मदनरत्ने वासोविषयत्वैवास्येति माधवीये। पण्यानां देशकालकृतोपचयापचयौ ज्ञातव्यावित्याह नारदः। क्षयं वृद्धिञ्च जानीयात्पण्यानामागमन्तथेति। अश्वादिपण्यानामस्मिन्कालेऽस्मिन्देशे च क्षयं वृद्धिं वा जानीयात्तथागमं कुलीनत्वादिज्ञानार्थं उत्पादकजन्मभूम्यादिकञ्च जानीयादित्यर्थः। क्रयकाले मूल्यक्षयवृद्धिदोषदर्शनमन्तरेण क्रीतविक्रीतयोः प्रत्यर्पणे पुनर्ग्रहणे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः। वृद्धिं क्षयं वा वणिजा पण्यानामविजानता। क्रीत्वा नानुशयः कार्यः कुर्वन्षड्भागदण्डभागिति॥ वृद्धिं मूल्यवृद्धिं च विजानता क्रेत्रा। एवं मूल्यक्षयमविजानता विक्रेत्रेत्यर्थः। परीक्षाकालातिक्रमेण प्रत्यर्पणे दण्डमाह मनुः। परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत्। आददानो ददच्चैव राज्ञा दण्ड्यौ शतानि षडिति॥ दशाहग्रहणं परीक्षाकालस्य पूर्वोक्तस्योपलक्षणं। सर्वमेतत्परिभाषणेऽपरिभाषणे तु तदनुसारेणैव प्रतिदानं तदभावादिकं मन्तव्यं। इति क्रीतानुशयाख्यव्यवहारपदं॥*॥

अथ विक्रियासम्प्रदानाख्यव्यवहारपदम्। तत्स्वरूपमाह नारदः। विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्यन्न प्रदीयते। विक्रीयासम्प्रदानं तद्विवादपदमुच्यत इति। तत्र विक्रेयद्रव्यस्य द्वैविध्यं षड्विधत्वे क्रमेणाह स एव। लोकेऽस्मिन्द्विविधम्पण्यं जङ्गमं स्थावरन्तथा। षड्विधस्तस्य तु बुधैर्दानादानविधिः स्मृतः। गणिमन्तुलिमं मेयं क्रियया रूपतः श्रियेति। दानं विक्रयः। आदानं क्रयः। गणयित्वा यस्य क्रयो तद्गणिमम्। एवं तुलिमादि कं गणिमं संख्येयं क्रमुकफलादि कं तुलिमं तुलाधृतं हेमचन्दनादिकम्। मेयं व्रीह्यादिकम्। क्रियया वाहनदोहनादिरूपया युक्तमिति शेषः। रूपतः रूपेण युक्तम्वस्तु पण्याङ्गनादि। श्रिया दीप्त्या युक्तं पद्मरागादिकम्। यदा विक्रेता मूल्यं गृहीत्वा याचमानाय क्रेत्रे विक्रीतम्वस्तु न ददाति तदा यत्कर्तव्यं तदाह स एव। विक्रीय पण्यम्मू

स्येनक्रेतुर्यो न प्रयच्छति । स्थावरस्याक्षयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलमिति । यो गृहीतमूल्यो विक्रेता अजातानुशयाय क्रेत्रे प्रा
र्थयमानायनार्पयति तत्र पण्यं यदि स्थावरात्मकन्तदाक्षयेन सहितमसौ दाप्यः । यदा तु जङ्गमात्मकन्तदा क्रियाफलेन सहितं
इत्यर्थः । विक्रयानन्तरञ्जातउपभोगोऽत्राक्षयः । क्रियाफलं दोहनादिक्रियाफलं क्षीरादिकम् । इदञ्च क्रयकालापेक्षया
अर्पणकाले मूल्याधिक्ये वेदितव्यम् । मूल्यह्रासे त्वन्यथाभिधानात् । तथा च स एव । अर्थश्चेदवहीयेत सोदयम्पण्यमावहेदि
ति । अर्वाक् चेदपचीयेतेति कल्पतरौ पाठः ॥ अर्वाक् विक्रीतस्य क्रेत्रे समर्पणात्पूर्वं अपचीयेत हीनमूल्यम्भवेत्सोदयम्पण्यमाव
हेत् । विक्रयकाले यावन्मूल्यं गृहीतन्तावता मूल्येनार्पणसमये मूल्यह्रासवशाद्यावदुपचयसहितं लभ्यते तावद्दद्यादित्यर्थः
। यदा तु मूल्यसाम्यन्तदा पण्योपचयरूपस्यासम्भवात् । निक्षेपं वृद्धिशेषञ्च क्रयं विक्रयमेव च । याचमानमदत्तञ्चेद्वर्द्धते पञ्चकं
शतमिति वचनोक्तवृद्धिसहितम्पण्यन्दाप्यः । अत एव याज्ञवल्क्यः । गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव प्रयच्छति । सोदयन्तस्य दा
प्योऽसौ दिग्लाभं वा दिगागते इति । गृहीतमूल्यम्पण्यं विक्रेता यदि प्रार्थयमानाय स्वदेशवणिजे क्रेत्रे न समर्पयति तच्च पण्यं य
दि क्रयकाले बहुमूल्यं सत्कालान्तरे अल्पमूल्येनैव लभ्यते तदा सोदयं वृद्ध्या सहितं विक्रेता क्रेत्रे दापनीयः । यदा मूल्यह्रासकृ
तः पण्यस्योदयो नास्ति किन्तु क्रयकाले यावदेव यतो मूल्यस्य यत्पण्यमिति प्रतिपन्नम् । तावदेव तदा तत्पण्यमादाय तस्मिन्देशे वि
क्रीणीतस्य यो लाभस्तेनोदयेन सहितन्दापनीयाः वचनञ्च यस्यार्थः । चतुर्थस्य तु यो देशान्तरात्क्रयणार्थमागत्य क्रीणाति तस्मै दे
शान्तरे तत्पण्यविक्रये यो लाभस्तेन सहितन्तत्पण्यन्दापनीय इत्यर्थः । देशान्तरलाभसहितपण्यदानञ्च केवलमाद्यांशसाम्य एव
। किन्तु मूल्यस्य वृद्धौ क्षयेपीत्याह नारदः । स्थायिनामेष नियमो दिग्लाभन्दिग्विचारिणामिति । स्थायिनां विक्रेतृदेशस्थायिनां
एष नियमः स्थावरस्याक्षयन्दाप्य इत्यादिवचनोक्तो नियम इत्यर्थः । विष्णुर्विक्रेतुर्दण्डमप्याह । गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव
दद्यात्तस्य सोदयन्दाप्यो राज्ञा च पणशतन्दण्ड्य इति । एतच्चानुशयरहितक्रेतृविक्रेतृविषयमिति मदनरत्ने । यस्तु विक्री

यानुशयवशान्नार्पयति यस्तु क्रीत्वाऽनुशयवशान्न गृह्णाति तौ प्रत्याह कात्यायनः । क्रीत्वा प्राप्तं न गृह्णीयाद्यो न दद्याददूषितम्
समूल्याद्दशभागन्तु दत्वा स द्रव्यमाप्नुयात् । अप्राप्तेऽर्थक्रियाकाले कृते नैव प्रदापयेत् । एष धर्मो दशाहात्तु परतोऽनुशयो न
त्विति । अदूषितत्वमुक्ताद्दिने तिशेषः । दोह्यवाह्यादिपण्यस्य दोहनवाहनादिरूपः कालोऽर्थक्रियाकालस्तस्मिन्नप्राप्ते सति
अग्रहणेऽदाने वा कृते सति न दशमभागं प्रदापयेत् किन्तु तमदत्वैव स्वीयं द्रव्यं प्राप्नुयादिति । एष धर्मो दशाहात्प्राग्वेदि
तव्यः ततऊर्ध्वमनुशयो न कर्त्तव्यः । विक्रीयासम्प्रयच्छतो यद्धि क्रीतं पण्यं विक्रेतृपार्श्वे स्थितं नष्टं यदि नाशः स्यात्तदा वि
क्रेतुरेव हानिरित्याह याज्ञवल्क्यः । राजदैवोपघातेन पण्ये दोषमुपागते । हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छत इति । अ
त्र याचितस्येति विशेषणोपादानात् याचनाभावे न विक्रेतुर्हानिरित्यर्थाद्गम्यते । नारदोऽपि । उपहन्येत वा पण्यं दह्येतापह्रि
येत वा । विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासम्प्रयच्छत इति ॥ यथा याचितस्याप्रयच्छतो विक्रेतुर्हानिस्तथा दीयमानं पण्यमगृह्णतः क्रे
तुरपीत्याह स एव । दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यं च यः क्रयी । स एवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छत इति ॥ अप्रयच्छतः
विक्रेतुर्यो दोषः स एवास्य भवेदित्यन्वयः । क्रेतुर्दोषाभिधानस्य फलं पण्यस्य मूल्यं क्रेत्रे विक्रेत्रा न प्रत्यर्पणीयमिति । दीयमानं न
गृह्णातीति वदता दीयमानग्रहणेन मूल्यहानिरिति दर्शितम् । क्रयानन्तरं क्रेत्रा न याचितं विक्रेत्रा च न समर्पितं तच्चान्त
राद्युपद्रवस्तत्र द्वयोः समा हानिः । क्रेतृविक्रेत्रोरुभयोरपि याचनानर्पणशैथिल्येन सापराधत्वादित्युक्तं देवणभट्टैः स्मृतिच
न्द्रिकायाम् । याज्ञवल्क्योऽपि । हानिश्चेत्क्रेतृदोषेण क्रेतुरेव हि सा भवेदिति । क्रेतृदोषो दीयमानस्याग्रहणं यत्पुनर्जातानुश
यः । क्रेता विक्रेत्रा दीयमानं न गृह्णाति तत्राप्याह नारदः । दीयमानं न गृह्णाति क्रीत्वा पण्यं च विक्रयी । विक्रीणानस्तदन्यत्र
विक्रेता नापराध्नुयादिति । क्रयी जातानुशय इति शेषः । याज्ञवल्क्योऽपि । विक्रीतमपि विक्रेयं पूर्वे क्रेतर्यगृह्णतीति । यस्तु दु
ष्टं पण्यं दर्शयित्वा सदोषं विक्रीणीते यश्चान्यहस्ते विक्रीतं तत्क्रेत्रनुशयाभाव एवान्यत्र विक्रीणीते तयोः समानो दण्ड इत्याह

नारदः। निर्दोषन्दर्शयित्वातुसदोषंयःप्रयच्छति। समूल्याद्द्विगुणन्दाप्योविनयन्तावदेवतु॥ तथान्यहस्तेतुविक्रीययो
न्यस्मैतत्प्रयच्छति। द्रव्यन्तद्द्विगुणन्दाप्योविनयन्तावदेवत्विति। याज्ञवल्क्योपि। अन्यहस्तेचविक्रीतंदुष्टम्बादुष्टवद्यदि
। विक्रीणीतेदमस्तस्यमूल्यात्तुद्द्विगुणोभवेदिति। वुद्धिपूर्वविषयमेतत्। ज्ञात्वासदोषंयःपण्यम्विक्रीणीताविचक्षणः। त
देवद्द्विगुणन्दाप्यस्तत्समम्विनयन्तथेतिवृहस्पतिनोक्तत्वात्। अवुद्धिपूर्वकविक्रयेतुक्रयपरावर्त्तनमेव। अन्यत्रापिविषयविशे
षेपरावर्त्तनमाहवृहस्पतिः। मत्तोन्मत्तेनविक्रीतंहीनमूल्यंभयेनवा। अस्वतन्त्रेणमूढेनत्याज्यन्तस्यपुनर्भवेदिति॥ एतत्स
र्वंदत्तमूल्येपण्येद्रष्टव्यम्। अतएवनारदः। दत्तमूल्यस्यपण्यस्यविधिरेषःप्रकीर्त्तितइति। यत्रपुनर्मूल्यंनदत्तंतत्रापि
सएवाह। अदत्तेऽन्यत्रसमयान्नविक्रेतुरविक्रयइति। अदत्तमूल्येतुपण्येवाङ्मात्रेणक्रयेकृतेनपरावर्त्तनीयमित्येवमादि
समयाभावेसतिप्रवृत्तौनिवृत्तौनकश्चिद्दोषइत्यर्थः। यत्रपुनर्वाङ्मात्रक्रयपरिहारार्थंविक्रेतुर्हस्तेक्रेत्राकिञ्चिद्द्रव्यन्दत्तंतत्र
क्रेतृदोषवशेनक्रयासिद्धौत्वाहव्यासः। सत्यंकारंचयोदत्वायथाकालंनदृश्यते। पण्यम्भवेन्निसृष्टन्तद्दीयमानमगृह्णतइ
ति॥ निसृष्टंभवेत् उत्सृष्टम्भवेदित्यर्थः। अत्रपण्यद्रव्यस्योत्सर्गःसत्यंकारद्रव्योत्सर्गोभिमतः। अन्यथावाङ्मात्रक्रयकर्तृ
तुल्यत्वेनविक्रेतुःसत्यंकारद्रव्यग्राहकत्वकृतमन्यत्रविक्रयणाद्यपराधनिमित्तकंसत्यंकारद्रव्यस्यद्वैगुण्येनप्रतिदानंनस्यात्।
अत्रापिविक्रीतमविक्रेयमित्यनुसंधेयम्। अस्मिन्नेवविषयेविक्रेतृदोषवशेनक्रयासिद्धौत्वाहयाज्ञवल्क्यः। सत्यंकारकृतन्द्र
व्यंद्विगुणम्प्रतिदापयेदिति। सत्यङ्कारःसत्यायनंकृतस्यक्रयस्यसत्प्रतीकरणमितियावत्। क्लीवेसत्यापनंसत्यंकारःसत्याकृ
॥ १२६ ॥ तिःस्त्रियामित्यमरकोशाभिधानात्। सत्यंकारायकृतंसमर्पितंसत्यंकारकृतंक्रयंसत्यंकर्त्तुंयद्विक्रेतृहस्तेकृतमित्यर्थः॥ इति
॥ ८० ॥ विक्रीयासम्प्रदानाख्यव्यवहारपदम्॥●॥ अथस्वामिपालविवादाख्यव्यवहारपदम्। तत्रमनुस्तदभिधानप्रतिज्ञांकरोति
॥७०।१८०॥ । पशुषुस्वामिनांचैवपालानाञ्चव्यतिक्रमे। विवादंसम्प्रवक्ष्यामियथावद्धर्म्मतत्त्वतइति। स्वामिपालयोःप्रतिदिनकृत्यमाहनार

दः। उपानयेद्गागोपायप्रत्यहं रजनीक्षये। चीर्णाःपीताश्चतागोपः सायाह्ले प्रत्युपानयेदिति। चीर्णास्तृणादिकंभक्षितवतीः
। पीताःपीतवतीः। स्वामिनाप्रातर्यावन्तःसमर्प्पितास्तावंतोगोपालेनसायंप्रत्यर्प्पणीयाइत्यर्थः। गोग्रहणम्पशुमात्रोपलक्षणा
र्थं। तथाचयाज्ञवल्क्यः। यथार्प्पितान्पशून्गोपःसायम्प्रत्यर्पयेत्तथेति। गवादिपरिपालकस्यभृतिपरिमाणमाहनारदः। गवां
शताद्वत्सतरीधेनुःस्याद्द्विशताभृतिः। प्रतिसंवत्सरंगोपेसंदोहश्चाष्टमेहनीति। प्रतिसंवत्सरंसंवत्सरेसंवत्सरेगोशतपरि
पालनेवत्सतरीद्विहायनीगौर्भृतिः। द्विशतपरिपालनेधेनुर्द्दोग्ध्रीसवत्सेतियावत्। अष्टमेदिवसेसन्दोहःसर्वासाङ्गवान्दोह
श्चभृतित्वेनकल्पनीयइत्यर्थः। वृहस्पतिरपि। तथाधेनुभृतःक्षीरंलभेताद्यष्टमेऽहनीति। धेनुभृतःधेन्वाभृतःद्विशतपाल
कइत्यर्थः। तथाचसन्दोहोधेन्वासमुच्चीयतेनवत्सतर्य्येतिमदनरत्ने। कल्पतरौतु। धेनुभृतोगोपालइतिव्याख्यातन्तेनवत्सत
र्यापिसमुच्चीयतइतिगम्यते। गोग्रहणंमहिष्यादीनामुपलक्षणं। न्यूनाधिकपरिपालनत्वेतदनुसारेणभृतिकल्पनाद्रष्टव्या।
इयञ्चवत्सतर्यादिभृतिकल्पनापरिभाषितभृत्यभावविषया। परिभाषितेतुपरिभाषानतिक्रमेणैवदेया। मनुस्तुप्रकारान्तरेण
भृतिपरिमाणमाह। गोपःक्षीरभृतोयस्तुसदुह्याद्दशतोवराम्। गोस्वाम्यनुमतोभृत्यःसास्यात्पालेऽभृतेभृतिरिति। दशानान्दो
ग्ध्रीणांमध्येवरामुत्कृष्टांस्वीकृत्यतत्क्षीरभृतोभृत्योगोपोदशदोग्ध्रीपालनकृद्गृह्णीयादित्यर्थं। सैषाभृतिःपूर्वद्रव्यान्तरेणाभृते
ज्ञेया। यस्तुद्रव्यान्तरेणभृतःतत्रतदेवभृतिरित्यर्थः। यस्तुभृतिंगृहीत्वापशून्मारयेत्विनाशयतिवातंप्रत्याहयाज्ञवल्क्यः। प्र
मादमृतनष्टांश्चप्रदाप्यःकृतवेतनःइति। प्रमादग्रहणम्पशुपालकदोषोपलक्षणार्थं। मनुनाप्रमादनाशःस्पष्टीकृतः। न
ष्टम्विनष्टंकृमिभिःश्वहतंविषमेमृतम्। हीनम्पुरुषकारेणप्रदद्यात्पालएवत्विति। श्वहतम्। शुनाहतम्। विषमेदुर्ग
मप्रदेशे। पुरुषकारःपुरुषप्रयत्नः। यत्पुरुषप्रयत्नेनहीनंसन्नाशादिकंप्राप्नन्तद्दातव्यमित्यर्थः। पुरुषकारश्चवृहस्पति
। नादर्शितः। कृमिचोरव्याघ्रभयाद्दरीश्वभ्राच्चपालयेत्। व्यायच्छेच्छक्तितःक्रोशेत्स्वामिनेवानिवेदयेदिति। व्यायच्छेतव्य

धनाभावाय यतेतेत्यर्थः। चौरैर्बलात्कारेणापहृतेन दाप्य इत्याह मनुः। विघुष्य तु हृतं चौरैर्न पालो दातुमर्हति। यदि दे
शे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसतीति। विघुष्य शृङ्गकादिभिर्घोषं कृत्वा। देशे स्वाम्यवस्थानदेशे। काले अपहरणकाला
व्यवहितकाले। विषयविशेषे पशुपालस्य दण्डमाह व्यासः। गृहीतमूल्यो गोपालस्तां स्यक्त्वा निर्जले वने। ग्रामचारीन्द्रपैर्वा
ध्यः शालाकी च वने चरतीति। शलाकी नापितः इति कल्पतरौ। पुरुषेण प्रयत्नाकरणे दण्डमाह नारदः। स्याच्चेद्गोव्यसनं गो
पो व्यायच्छेत्तत्र शक्तितः। अशक्तस्तूर्णमागम्य स्वामिने चाऽनिवेदयेत्। अव्यायच्छेत। विक्रोशन् स्वामिने चाऽनिवेदयन्। वो
ढुमर्हति गोपस्तं विनयं चैव राजनीति। तङ्ग्वादिकम्। पशूनां दैवान्मरणे पालकस्य दोषाभावज्ञानोपायमाह व्यासः। मृ
तेषु च विशुद्धः स्याद्बालशृङ्गादिदर्शनात्। आदिशब्देन कर्णादिनां ग्रहणम्। तथा च मनुः। कर्णौ चर्म च बालांश्च वस्तिं स्ना
युं च रोचनाम्। पशुषु स्वामिनां दद्यान्मृतेष्वङ्गानि दर्शयेदिति। अङ्कादि दर्शयेदिति क्वचित्पाटः। अङ्कः शृङ्गकर्णादिरू
पश्चिह्नम्। आदिशब्दः साक्षिसंग्रहार्थः। पशुषु मृतेष्वङ्कादिकं स्वामिने दर्शयेत्। शेचनादिकं यत्सप्रयोजनं तत्तस्मै दद्या
दित्यर्थः। नष्टगवादिदानं तु तत्स्वामिने मूल्यद्वारेण ज्ञातव्यम्। अत एव विष्णुः॥ द्वोको वा पशूनां वृकाद्युपघाते पालेत्वना
यति पालकदोषो विनष्टपशूनां मूल्यं स्वामिने दद्यादिति। अनायति। अनागच्छति। विनयद्रव्यप्रमाणमाह याज्ञवल्क्यः
। पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते। अर्द्धत्रयोदशपणः स्वामिनो द्रव्यमेव चेति। अर्द्धत्रयोदशपणः अर्द्धरहितत्र
योदशपणः॥ सार्द्धद्वादशपण इति यावत्। तात्तृतीयपूर्वपदास्समानाधिकरणेन समस्यन्त उत्तरपदलोपश्चेति वार्त्ति
कादुत्तरपदलोपी कर्म्मधारयः। यत्तु केनचिदर्द्धाधिकत्रयोदशपणो दण्ड इति व्याख्यातं तत्सार्द्धद्विमात्रादिषु अर्द्धत्रिमा
त्रादि महाभाष्यकारशब्दप्रयोगदर्शनादुपेक्षम्। पालदोषमाह मनुः। अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति। यां प्रस
ह्य वृको हन्यात्पाले तत्किल्बिषं भवेदिति। अनायति। उपद्रवनिवारणाय अनागच्छति इत्यर्थः। यां अजाविकजातीयाम्। सु

गमस्थलस्थविषयमेतत्। दुर्गमस्थलस्थविषयेत्वाहसएव। नाशाच्छेदवरुद्धानाञ्चरन्तीनांमिथोवने। यामुत्प्लुत्यवृको
हन्यान्नपालस्तत्रकिल्बिषीति। अवरुद्धानाम्पालकेनस्थापितानामित्यर्थः। गवादिप्रचारणार्थंभूमिमाहयाज्ञवल्क्यः।
ग्राम्येच्छयागोप्रचारोभूमिराजवशेनवा। ग्राम्येच्छयाग्रामीणजनवशेनराजेच्छयावा। गोप्रचारोगवांतृणादिभक्षणार्थङ्कि
यानपिभूभागोऽकृष्टःपरिकल्पनीयइत्यर्थः। गवांस्थानासनसौकर्य्यायग्रामक्षेत्रयोरन्तरमाहसएव। धनुःशतम्परी
णाहोग्रामक्षेत्रान्तरम्भवेत्। द्विशतेखर्वटस्यस्यान्नगरस्यचतुःशतमिति। परीणाहशब्देनात्रसर्वासुदिक्षुअनुप्रशस्य
स्थलंगृह्यते। एतादृशन्धनुःशतम्परिमितंग्रामक्षेत्रयोरन्तरंकार्य्यम्। खर्वटस्यशतद्वयपरिमितन्नगरस्यशतचतुष्टय
परिमितमित्यर्थः। खर्वटःअनेककारुकबीवलयुक्तोग्रामइतिमदनरत्ने। माधवाचार्य्यैस्तुप्रचुरकण्टकसन्तानोग्रा
मइतिव्याख्यातम्। तत्रशस्योत्पत्तेःप्रागेवावरणङ्कार्य्यमित्याहकात्यायनः। अजातेष्वेवशस्येषुकुर्य्याद्दावरणंमहत्।
दुःखेनविनिवार्य्यन्तेलब्धस्वादुरसामृगाइति। एवम्पशुनिवारणार्थंकृतेप्यावरणेतमतिक्रम्यपशुभिःशस्यादिविनाशेक
तेकर्त्तव्यमाहमनुः। पथिक्षेत्रेपरिवृतेग्रामान्तीयेऽथवापुनः। सपालःशतदण्डार्होविपालंवारयेत्पशुमिति। पथिक्षेत्रे
। मार्गसमीपेक्षेत्रे। ग्रामान्तीयेग्रामसमीपवर्त्तिनि। सपालःपशुःपणशतदण्डार्हःतत्पशुपालःपणशतन्दण्डनीयइ
त्यर्थः। अयञ्चदण्डःपशुपालेनसमर्थेनसतापशावनिवार्य्यमाणेवेदितव्यः। अतएवनारदः। उत्क्रम्यतुवृतिंयःस्याच्छस्य
घातोगवादिभिः। पालःशास्योभवेत्तत्रनचेच्छक्तोनिवारयेदिति। आवरणाभावेनापरिहार्य्येशस्योपघातेपिनपालस्यद
ण्डः। तथाचमनुः। तत्रापरिवृतंधान्यम्विहिंस्युःपशवोयदि। नतत्रप्रणयेद्दण्डंन्टपतिःपशुरक्षिणामिति। अनेनावृत
क्षेत्रशस्योपघातेपशुरक्षिणान्दण्डइत्यर्थादुक्तम्भवति। अदीर्घकालप्रचारविषयमेतत्। दीर्घकालप्रचारेतुअपरिवृतेपि
पशुपालोदण्डार्हीभवति। अतएवाल्पकालप्रचारेदोषाभावंदर्शयतिविष्णुः। पथिग्रामविवीतान्तेनदोषोल्पकालमिति

। पशुविशेषेदण्डपरिमाणमाह याज्ञवल्क्यः ॥ माषानष्टौतुमहिषीशस्यघातस्यकारिणी । दण्डनीयातदर्द्धंतुगौस्तदर्द्धमजाविकं ॥ भक्षयित्वोपविष्टानांयथोक्ताद्द्विगुणोदमः । सममेषाम्विवीतेपिखरोष्ट्रंमहिषीसममिति ॥ परशस्यघातकारिण्यामहिष्याःस्वामीअष्टौमाषान्दण्ड्यः । गोःस्वामीचतुरः । छागस्वामीद्वौद्वौमेषस्वामीचद्वौद्वौ । एतेषांपशूनांसस्यभक्षणादारभ्यतत्रैवउपविष्टानांस्वामीयथोक्तदण्डाद्द्विगुणान्दण्डंयाह्यः । विवीतस्थतृणाद्युपघातेपिशस्योपघातवद्दण्डनीयः । खरस्वाम्युष्ट्रस्वामीमहिषीस्वामीवद्दण्डनीयः । अत्रपशुस्वामिनोदण्डइत्यभिधानत्वेमहिष्यादिग्रहणम्प्रतिपशुदण्डप्राप्त्यर्थम् । भक्षयित्वोपविष्टस्वदत्सविषयेयथोक्ताच्चतुर्गुणोदण्डः । तथाचस्मृत्यन्तरम् । वसतांद्विगुणःप्रोक्तःसवत्सानाञ्चतुर्गुणइति । अत्रापराधानुसारेणदण्डनार्थंताम्रिकमाषोग्राह्यःनपुनःसौवर्णोराजतोवेतिस्मृतिचन्द्रिकायाम् । ताम्रिकमाषश्चकर्षपरिभाषितस्यकार्षात्षोडशोभागोभवति । अयमेवपणस्यपञ्चवापिप्रकीर्त्तिताइतियाज्ञवल्क्योक्तपञ्चसुवर्णपरिमितत्वपक्षेपणचतुर्थांशस्यश्चविंतिमाषात्मकार्षापणस्यमाषोविंशतिमोभागःपणस्यपरिकीर्त्तितइतिनारदोक्तोविंशोभागोपिभवति । एतेनस्मृतिचन्द्रिकायाम् । अपराधानुसारेणदण्डनार्थंमाषोविंशतिमोभागःपणस्यपरिकीर्त्तितइतिनारदोक्तोमाषःकैश्चित्स्वीकृतइत्येकीयमतत्वेनोपन्यस्यसंख्यारश्मिरजोमूलामनुनासमुदाहृताकार्षापणानामाषादिव्येनियोज्याविनयेतथेतिवृहस्पतिवचनविरोधेनदूषितन्तदुभयथाप्यर्थभेदाभावेनविरोधाभावान्निरस्तंमन्तव्यम् । यत्तुमनुनोक्तंसपादम्पणमर्हतीतितत्स्वामिमतिपूर्वंपशुव्यतिक्रमविषयम् । याज्ञवल्क्यवचनन्त्वबुद्धिपूर्वंविषयमितिनतयोर्विरोधः । यत्तुपणस्यपादौद्वौगान्तुद्विगुणंमहिषीन्तथा । तथाजाविकवत्सानांपादोदण्डःप्रकीर्त्तितइतिस्मृत्यन्तरन्तद्भक्षयित्वोपविष्टगवादिविषयम् । यत्पुनर्नारदेनाभिहितं । माषञ्गान्दापयेद्दण्डंद्वौमाषौमहिषीन्तथा । तथाजाविकवत्सानांदण्डःस्यादर्द्धमाषिकइतितन्मुहूर्त्तमात्रभक्षणविषयंअतएवाहतुःशङ्खलिखितौ । शस्यचरन्तीगौःपञ्चमाषान्दिवात्रीन्मुहूर्त्तेमाषंग्रासेन्वदण्डमिति । ग्रासेन्वदण्डइत्यस्यायमर्थः । म

हिंस्रादिभिःपरशस्येषुकवलमात्रभक्षणे कथञ्चित्कृतेपालस्वामिनोवास्वल्पोऽपिदण्डोनास्तीति। आतुरपशुविषयेवक्कसस्य
नाशेऽप्येवमेवदण्डाभावप्रतिपादनमुखेनाह नारदः॥ राजग्रहगृहीतोवावज्राशनिहतोपिवा। अथ सर्प्पेणदंष्ट्रोवावृक्षाद्वा
पतितोभवेत्। व्याघ्रादिभिर्हतोवापिव्याधिभिर्वाप्युपद्रुतः। नतत्रदोषःपालस्यनचदोषोस्तिगोमिनामिति। गोमिनांगोस्वा
मिनाम्। आतुराणामनिवार्यत्वादित्यभिप्रायः। अनातुराणामपिकेषाञ्चित्पशूनांदण्डाभावमाहसएव। गौःप्रसूतादशाहान्तु
महोक्षावाजिकुञ्जराः। निर्धार्याःस्युःप्रयत्नेनतेषांस्वामीनदण्डभागिति। दशदिनपर्य्यंतम्प्रसूतायानिरोद्धुमशक्यत्वान्नस्वामी
दण्डभाक्। महोक्षस्यसर्वासाङ्गर्भाधानार्थंसर्वदावन्धनायोगात् तत्स्वामीनदण्डभाक्। वाजिकुञ्जराणांस्वामीनोऽदण्डभा
गित्वेहेतुमाहोशना। अदण्ड्याहस्तिनोह्यश्वाप्रजापालाहितेस्मृताइति। स्वामिग्रहणंपालकस्याप्युपलक्षणार्थम्। यदा
ह मनुः। अनिर्दशाहांगांसूतांवृषान्देवपशूंस्तथा। सपालान्वाविपालान्वाअदण्ड्यान्मनुरब्रवीदिति। वृषामहोक्षाः। य
द्वावृषोत्सर्गविधानेनोत्सृष्टाः। देवपशवःदेवालयेषुदेवोपभोगार्थंस्थापिताःपशवः। याज्ञवल्क्योऽपि॥ महोक्षोत्सृष्टपश
वःसूतिकागन्तुकादयः। पालोयेषान्नतेमोच्यादैवराजपरिप्लुताः। अनिर्दशाहाआगंतुकःस्वयूथात्परिभ्रष्टःसन्देशान्तरा
त्समागतः। येषाम्पालोनास्तितेपिदैवराजोपहताःसस्यादिनाशकारिणोनदण्ड्यान्इत्यर्थः। आदिशब्देनमृतवत्सादीनांग्रह
णम्। अतएवोशना। अदण्ड्यामृतवत्साचसंज्ञारोगवतीकृशा। अदण्ड्याःकाणाकूटाश्चवृषाश्चकृतलक्षणाः। अदण्ड्याग
न्तुकागौश्चसूतिकाचाभिसारिणीति। कूटःएकशृङ्गः। कृतलक्षणाःप्रतप्तायसेनकृतलाञ्छनः। अभिसारिणीस्वयूथात्प्रच्यु
तापुनःस्वयूथगामिनीपरशस्यविनाशेनकेवलम्पशुस्वामीदण्डनीयःसदमपिदापनीयइत्याहवृहस्पतिः। शस्यान्निवार
येद्गांस्तुचीर्णंदोषोद्वयोर्भवेत्। स्वामीसदन्दमन्दाप्यःपालस्ताडनमर्हतीति। सदश्चसमश्चसदंदमम्। समूलशस्यना
शविषयमेतत्। अतएवनारदः। समूलशस्यनाशेतुतत्स्वामीप्राप्नुयात्सदम्। वधेनगोयोमुच्येतदण्डंस्वामिनिपातयेदिति।

तत्स्वामी शस्यस्वामी सदंप्राप्नुयात् । पशुस्वामिनः सकाशादिति शेषः । वधोत्र कशादिना ताडनम् । न प्राणच्छेदः । पालस्ताडनमर्हतीति वचनात् । सदश्च सामन्तादिभिः परिकल्पितो देयः । अत एव स एवाह । गोभिस्तु भक्षितं सस्यं यो नरः प्रतियाचते । सामन्तानुमतं तस्य देयं धान्यं यत्तत्र वापितमिति । यत्तु सद याचननिषेधकं । गोभिर्विनाशितं धान्यं यो नरः प्रतियाचते । पितरस्तस्य नाश्नन्ति न वा पिबन्ति दिवौकस इत्युशनोवचनं तद्ग्रामादिसमिपस्थानावृतक्षेत्रविषयमिति माधवाचार्याः । श्राद्धकालादौ गोभक्षितविषयमिति मदनरत्नकृतः । सर्वासाङ्गवामुत्सवे श्राद्धदिवसे चादण्ड्यत्वमाह स एव । अदण्ड्याश्चोत्सवे गावः श्राद्धकाले तथैव चेति । गोभिः श्राद्धकालादौ भुक्तमतिश्रेयस्करमित्याशयेनाह व्यासः । आक्रम्य च द्विजैर्भुक्तं परिक्षीणाश्च बान्धवैः । गोभिश्च नरशार्दूल वाजपेयाद्विशिष्यत इति । एतत्पदमुपसंहरति मनुः । एतद्विधानमातिष्ठेद्धार्मिकः पृथवीपतिः । स्वामिनाञ्च पशूनाञ्च पालानाञ्च व्यतिक्रम इति ॥ इति स्वामिपालविवादाख्यव्यवहारपदम् ॥ ❁ ॥ अथ सीमाविवादाख्यव्यवहारपदम् ॥ तत्स्वरूपमाह नारदः । सेतुकेदारमर्य्यादाविकृष्टाकृष्टनिश्चयः । क्षेत्राधिकारो यत्र स्याद्विवादः क्षेत्रजस्तु सः ॥ तस्यार्थः सेतुर्जलप्रवाहबन्धः । केदारः क्षेत्रं । मर्य्यादा सीमा । विकृष्टो लाङ्गलप्रहतो देशः अकृष्टस्तद्रहितः एतेषां निश्चयो यत्र विवादे स्यात्स क्षेत्राधिकारः क्षेत्रविषयको विवादः क्षेत्रज उच्यत इति । अयं विवादः षड्विधः तथा च कात्यायनः । आधिक्यं न्यूनता चांशे अस्तिनास्तित्वमेव च । अभोगभुक्तिः सीमा च षड्भूवादस्य हेतवः । ममैतोधिका भूरस्तीत्युक्तेनेति विवाद आधिक्यविवादः एतावती भूस्तवनेत्युक्ते ममैतावतीति यो विवादः स न्यूनताविवादः अत्र ममांशोस्तीत्युक्ते स नेति यो विवादः सोस्तित्वविवादः अत्र तवांशो नास्तीत्युक्ते विद्यत इत्येवंविधो विवादो नास्तित्वविवादः । सीमाविवाद इति षड्विधो विवाद इत्यर्थः । तत्र सीमा चतुर्विधा । देशसीमा ग्रामसीमा क्षेत्रसीमा गृहसीमा चेति । तस्याश्चतुर्विधाया अपि यथासम्भवं पञ्चविधत्वमाह नारदः । ध्वजिनी मत्स्यिनी चैव नैधानी भयवर्ज्जिता । राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृता । ध्वजिनी वृक्षादिचिह्नता । व

क्षास्त्वन्यग्रोधादयः। तदाह मनुः। सीमावृक्षांस्तु कुर्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान्। शाल्मलीन्सालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपानिति। मत्स्यिनी जलचिह्निता। नैधानी निखाततुषांगारादिलक्षिता। भयवर्जिता। अर्थिप्रत्यर्थिपरस्परसम्प्रतिपत्तिनिर्म्मिता। राजशासननीता। ज्ञातृचिह्नाद्यभावे राजेच्छया निर्म्मिता। तथा च व्यासः। ग्रामयोरुभयोः सीम्नि वृक्षा यत्र समुन्नताः। समुच्छ्रिता ध्वजाकारा ध्वजिनी सा प्रकीर्त्तिता। स्वच्छंदगा बहुजला झषकूर्मसमन्विता। नित्यप्रवाहिणी यत्र सीमा सामत्स्यिनी मता। तुषांगारकपालैस्तु कुम्भैरायतनैस्तथा। सीमा प्रचिह्निता कार्य्या नैधानी सा निगद्यते इति। नित्यप्रवाहिणीत्यनेन कूपवाप्यादीनि प्रकाशचिह्नान्युपलक्ष्यन्ते। तानि च बृहस्पतिना दर्शितानि। वापीकूपतडागानि चैत्यारामसुरालयाः। स्थलनिम्नं नदीस्रोतःशरगुल्मनगादयः। प्रकाशचिह्नान्येतानि सीमायां कारयेत्सदा। निहितानि तथान्यानि यानि भूमिर्न्न भक्षयेत् । अश्मनोऽस्थीनि गोवालांस्तुषान्भस्म कपालिकाः। करीषमिष्टकांगारशर्क्कराबालुकास्तथा। तानि संधिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत्। चैत्यमिष्टकादिभिः रचितञ्चत्वरादिकम्। स्थलमुन्नतो भूप्रदेशः। निम्नं परिखा। नगाश्चाश्वत्थादयो वृक्षाः । आदिशब्देन मार्गादीनां कार्पासवीजानाञ्च ग्रहणम्। अस्थीनि पशुमनुष्याद्यस्थीनि। तुषांगारकपालैरिति करीषादीनामन्येषां लिङ्गानामप्युपलक्षणम्। तानि धापयेत्। ततयोगन्तु बालानां प्रयत्नेन प्रदर्शयेत्। वार्द्धके च शिशूनां ते दर्शयेयुस्तथैव च॥ एवं परम्पराज्ञाने सीमाभ्रान्तिर्न्न जायत इति। प्रदर्शयेदिदन्तुच्छांदसत्वादेकवचनम्। एतेषां लिङ्गानां कथञ्चिदभावे निश्चयोपायमाह नारदः। निम्नगापहृतोत्सृष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु। तत्प्रदेशानुमानैश्च प्रमाणैर्भोगदर्शनैः॥ निम्नगया नद्या अपहृतेन अपहरणेन उत्सृष्टानि स्वस्थानान्नष्टानि चिह्नानि यासान्तास्तथोक्ताः। प्रमाणैः साक्षिसामन्तादिभिः। एवं निरूपितैर्लिङ्गैर्निर्णयं कुर्य्यादित्याह मनुः। एतैर्लिङ्गैर्न्नयेत्सीमां राजा विवदमानयोः। यदि संशय एव स्याल्लिंगानामपि दर्शने। साक्षिप्रत्यय एव स्यात्सीमावादविनिर्णयः। साक्षिप्रत्ययः साक्षिहेतुकः। लिङ्गाभावपक्षपरिग्रहार्थोऽपिशब्दः। तै

श्चसाक्षिणः सीमाविषयाः सीमालिङ्गविषयावा। साक्षिषु विशेषमाह बृहस्पतिः। आगमञ्चप्रमाणं च भोगकालञ्च नाम च। भूभा
गलक्षणञ्चैव ये विदुस्तेऽत्र साक्षिणः॥ प्रमाणमियन्तत्त्वमयेषामपि साक्षिणामभावे सामन्तवशान्निर्णयं कुर्यादित्याह मनुः। सा
क्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्तवासिनः। सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसन्निधौ। यदा पुनर्लिङ्गानि न सन्ति वर्त्तमानानि वासं
दिग्धानि तदा निश्चयोपायमाह याज्ञवल्क्यः। सामन्तावासमग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा। रक्तस्रग्वसनाः सीमान्नयेयुः क्षितिधा
रिणः॥ सामन्ताः सन्निहितग्रामक्षेत्रादुपभोक्तारः। समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ इत्यादिप्रकारेण समसंख्याकाः। तथा च कात्या
यनः। ग्रामो ग्रामस्य सामन्तः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्त्तितम्। गृहं गृहस्य निर्दिष्टं समन्तात्परिरभ्य हि। ग्रामस्य समन्ताच्चतसृषु दि
क्षु परिरभ्य सम्बध्य स्थितो ग्रामः सामन्तः क्षेत्रादावप्येवं ज्ञेयम्। सामन्तानां यदा रागद्वेषादिना प्रकटदोषसद्भावस्तदा साम
न्तवशान्निर्णयः कार्यः तदाह कात्यायनः। स्वार्थसिद्धौ प्रदुष्टेषु सामन्तेष्वर्थगौरवात्। तत्संसक्तैस्तु कर्त्तव्य उद्धारो नात्र संश
यः॥ तत्संसक्तैः सामन्तसंसक्तैः। सीमाया उद्धारः सीमाया निर्णय इत्यर्थः। तथा चैतदुक्तम्भवति। चतसृषु दिक्षु स्थितसाम
न्तग्रामादिभ्योऽनन्तरत्वेन तद्दिक्षु स्थितग्रामादिभोक्तारस्तत्संसक्तास्तत्प्रदर्शितसीमालिङ्गैर्ग्रामादेः सीमान्निर्णयेदिति। यदा
तु सामन्तसामन्तानामपि प्रकटो दोषस्तदा तत्सामन्तैर्निर्णयः तदाह कात्यायनः। संसक्तसक्तदोषे तु तत्संसक्ताः प्रकीर्त्तिता इति।
तत्संसक्ताः संसक्तसंसक्तसक्ता इत्यर्थः। एवं चैतदुक्तं भवति चतसृषु दिक्षु स्थितसंसक्तग्रामादिभ्योऽनन्तरत्वेन तद्दिक्षु स्थितग्रा
मादिभोक्तारः संसक्तसंसक्तास्तैः प्रदर्शितसीमालिङ्गैर्ग्रामादेः सीमान्निर्णयेदिति। यदा पुनरेतेषामपि प्रकटदोषत्वन्तदा मौला
॥ ८४० ॥ दिवशान्निर्णयः कार्य इत्यप्याह स एव। कर्त्तव्या न प्रदुष्टास्तु राज्ञा धर्मं विजानता। त्यक्त्वा दुष्टांस्तु सामन्तानन्यान्मौलादिभिः
॥ श० ॥ सह॥ सम्भिच्चकारयेत्सीमामेवन्धर्मविदो विदुः। अन्यान्सामन्तव्यतिरिक्तान्सीमालिङ्गाभिज्ञान्नगरादीनित्यर्थः। नगराद
॥ का०प्र०॥ यश्चदर्शितानारदेन। नगरग्रामगणिनो ये च वृद्धतमा नराः। सीमालिङ्गज्ञातार इति शेषः। मौलादिभिः मौलवृद्धोद्धृतैः। सं

मिश्रमेलयित्वा । मौलादीनाञ्चलक्षणान्दर्शितङ्कात्यायनेन । येतत्रपूर्वसामन्ताःपश्चाद्देशान्तरङ्गताः । तन्मूलत्वात्तुनेमौ
लाश्चर्षिभिःपरिकीर्त्तिताः ॥ निष्पाद्यमानंयैर्दृष्टन्तत्कार्य्यन्तद्गुणान्वितैः । वृद्धावायदिवावृद्धास्तेचवृद्धाःपरीकीर्त्तिताः ॥
न्तद्गुणान्वितैःपुरुषगुणान्वितैः । वाकारोऽनास्थायांवयोवृद्धत्वस्याप्रयोजकत्वात् । येपरम्परयाकार्यज्ञातारस्तेऽप्युद्धृताइत्या
शयः । तथाचसंसक्तसंसक्तेषुस्फुटदोषदुष्टेषुपूर्वसामन्ताद्युपेतनागरिकग्राम्यजनश्रेणिवयोवृद्धदर्शितैःसम्यक्लिंगैःसी
मानिर्णयःकार्य्यः । यदातुप्रतिवादिनासामन्तेषुकश्चिद्देषउद्भावितःतेचनप्रकटदोषयुक्तास्तदोक्तोविशेषोमनुना । साम
न्ताःसाधनंपूर्वमनिष्टोक्तौगुणान्विताः । द्विगुणास्तूत्तरज्ञेयास्ततोऽन्येत्रिगुणामताः । अनिष्टोक्तौप्रतिवादिनागुप्तदोषाभि
धानेतत्सामन्तास्ततोद्विगुणायाह्यास्तेष्वपिदोषाभिधानेतत्सामन्तास्ततोद्विगुणाग्राह्याःतत्रापितथात्वेमौलवृद्धादयःसाम
न्तत्रिगुणाग्राह्याइत्यर्थः । साक्ष्यादीनामेतेषांयदाअभावस्तदाचाहमनुः । सामन्तानामभावेतुमौलानांसीम्निसाक्षिणाम्
। इमानप्यनुयुञ्जीतपुरुषान्वनगोचरान् । व्याधान्शाकुनिकानगोपान्कैवर्त्तान्मूलखानकान् । व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यां
श्चवनगोचरान् । वनगोचराणांग्रहणंसीमासन्निहितदेशकर्षकाणामसत्त्वेविज्ञेयम् । अतएवोक्तन्नारदेन । सीमासुचव
हिर्येस्युर्येपितत्कृषिजीविनः । गोपाःशाकुनिकाव्याधायेचान्येवनगोचराइति । अत्रचसर्वत्रस्थावरविवादेस्वादिविवादे
चसामन्तादयोनिर्णायकाःतथाचकात्यायनः । तेषामभावेसामन्तामौलवृद्धोद्धृतादयः । स्थावरेषट्प्रकारेपिकार्य्यांना
त्रविचारणा । क्षेत्रवास्तुतडागेषुआरामवनसेतुषु । समेतभावात्सामन्तैःकुर्यादत्रविनिर्णयम् । ग्रामसीमासुचतथातद्वन्न
गरदेशयोः । तेषांसाक्षिणाम् । याज्ञवल्क्योपि । आरामायतनग्रामनिपानोद्यानवेश्मसु । एषएवविधिर्ज्ञेयोवर्षाम्बुप्रवहा
दिषु । आयतनन्निवेशनन्निपानंपानीयस्थानंवर्षाम्बुप्रवहोवृष्ट्युद्भूतजलप्रवाहःपुनःकात्यायनोपि । क्षेत्रकूपतडागानांके
दारारामयोरपि । गृहप्रसादावसथन्टपदेवगृहेषुच । केदारःक्षुद्रसेतुयुक्तःक्षेत्रविशेषः । गोबलीवर्दन्यायेनभिन्नोक्तिःप्र

ष्वाद्ः प्रवदः ॥ बृहस्पतिरपि । सर्वेष्वस्थावरेवादेविधिरेषाप्रकीर्त्तिता । ग्रामीणानांवादिप्रतिवादिनोश्चसमक्षं सामन्ताद् यःप्रष्टव्याःतैर्व्यद्धक्तव्यन्तल्लेखनीयमित्याह मनुः । ग्रामीयककुलानान्तु समक्षं सीम्नि साक्षिणः । प्रष्टव्याःसीमलिङ्गानितयोश्चै व विवादिनोः ॥ तेपृष्टास्तु यथाब्रूयुस्समस्ताःसीम्निनिर्णयम् । निबध्नीयात्तथासीमांसर्वांस्तांश्चैवनामतः ॥ सीमलिङ्गसाक्ष्यभि प्रायेण सीमलिंगानीत्युक्तम् । सीमासाक्षिणस्तु सीमांब्रूयुः । तथाचबृहस्पतिः । शपथैःशापिताःस्वैःस्वैर्ब्रूयुःसीमाविनिर्णयम् । दर्शयेयुश्चलिङ्गानितत्प्रमाणमितिस्थितिः ॥ स्वैःस्वैः । सत्येनशापयेद्विप्रंक्षत्रियंवाहनायुधैरित्यादिनोक्तशपथव्यवस्थानतिक्रमेण त्यर्थः । यदातुयेसीमालिङ्गसाक्षिणःसीमाचिह्नानिदर्शयितुमशक्नुवन्तिकेवलंसीमामात्रंजानन्तितदातेकथंब्रूयुरित्याकांक्षा यामाह मनुः । शिरोभिस्तेगृहीत्वोर्वीं स्रग्विणोरक्तवाससः । सुकृतैःशापिताःस्वैःस्वैर्नयेयुस्तेसमञ्जसमिति ॥ उर्वीम्मृदम् । सीमाक्रममार्गाद्विशेषः । नयेयुरिदंद्वयोर्निरासार्थंवहुवचनन्नत्वेकस्य । नारदेन । एकश्चेदुन्नयेत्सीमांसोपवासःसमु न्नयेत् । रक्तमाल्याम्बरधरोभूमिमादायमूर्द्धनीति ॥ एकस्याप्यनुज्ञानात् । बृहस्पतिरपि । ज्ञातृचिह्नैर्विनासाधुरेकोप्युभय संमतः । रक्तमाल्यांबरधरोमृदमादायमूर्द्धनि ॥ सत्यव्रतस्सोपवासःसीमान्तान्दर्शयेन्नरः । ज्ञातृचिह्नैर्विनासीमायाःज्ञातृणां लिङ्गानाञ्चासत्वे । ननुकथमेकस्यसीमानिर्णायकत्वन्नैकःसमुन्नयेत्सीमान्नरःप्रत्ययवानपि । गुरुत्वादस्यकार्यस्यक्रियैषावहुषु स्थिताइत्येकस्यनारदेननिषेधादितिचेन्नैवम् । सत्त्वभयानुमतधर्मविद्यातिरिक्तविषयइतिमिकाप्यनुपपत्तिः । अयञ्चनि र्णयःसीमाक्रमणादिनादारभ्यपक्षत्रयपर्य्यन्तंसाक्षिसामन्तादीनान्दैविकराजिकोपद्रवाभावेअवसेयःनतुसीमाक्रमणाव्यव हितोत्तरमेव । तथाचकात्यायनः । सीमाचंक्रमणेकोशेपादस्पर्शेतथैवच । त्रिपक्षपक्षसप्ताहन्दैवराजिकमिष्यते । यथासंख्यमि तिशेषः । यदातुसाक्ष्यादीनाम्पक्षत्रयाभ्यन्तरेदैविकराजिकोपद्रवःअन्यथावामिथ्यावादित्वनिश्चयस्तदातेपणशतद्वयन्दण्ड म्प्रत्येकंदाप्याः । तथाचमनुः । यथोक्तेननयन्तस्तेपूयन्तेसत्यसाक्षिणः । विपरीतन्नयन्तस्तुदाप्याःस्युर्द्विशतन्दमम् । य

थोक्तेनशिरोभिस्तेगृहीत्वोर्वीमित्यादिनोक्तप्रकारेणानयन्तोनिर्णयंकुर्वन्तःयथाभूतेनार्थेनेतिशेषः । द्विशतंपणाशतद्वयम् ।
पणाशतद्वयन्दण्डम्प्रत्येकम् । यथोक्तेनशिरोभिस्तेगृहीत्वोदाप्याइत्यर्थः । सामन्तानांमिथ्यावादित्वेराज्ञामध्यमसाहसिका
ख्येनदण्डेनदण्डनीयाः । तथाचाहयाज्ञवल्क्यः । अन्नृतेतुपृथक्दण्ड्याराज्ञामध्यमसाहसम् । सामन्तायद्यन्तृतंमिथ्याभू
तंसीमानिर्णयंकुर्युःतदामध्यमसाहसंकार्षापणानांचत्वारिंशत्अधिकानिपञ्चाशतानिदण्डनीयाः । नारदोपि । अथ
चेदन्नृतंब्रूयुःसामन्ताःसीम्निनिर्णये । सर्वेपृथक्पृथक्दण्ड्याराज्ञामध्यमसाहसं ॥ सामन्तव्यतिरिक्तानान्तत्संसक्तादीनांमि
थ्यावादित्वेपूर्वसाहसाख्येनदण्डेनप्रत्येकन्तेदण्डनीयाः । तथाचनारदः । शेषाश्चेदन्नृतंब्रूयुर्नियुक्ताभूमिकर्मणि । प्रत्येक
न्तुजघन्यास्तेविनेयाःपूर्वसाहसमिति । मौलादीनामन्नृतवादित्वेतमेवदण्डंसएवाह । मौलवृद्धादयस्त्वन्येदण्डनीयाःपृथ
क्पृथक् । विनेयाःप्रथमेनैवसाहसेनान्नृतेस्थिताइति । आदिग्रहणेनगोपशाकुनिकादिवनगोचराणांग्रहणम् । दण्डनी
याःमिथ्यावादित्वेनदण्डयितुमर्हाःमौलवृद्धादयःपृथक्पृथक्प्रथमेनसाहसेनविनेयादण्ड्याइत्यर्थः । यद्यपिसामन्तादी
नांसाक्ष्यपेक्षयादण्डाल्पत्वमुक्तन्तथापितेषाम्वाचनिकन्दण्डाधिक्यमितिनकोपिदोषः । यद्यपिशाकुनिकादयोबऊधापापर
तत्वाल्लिङ्गप्रदर्शनोपयोगेनान्यथाविद्वानसाक्षात्सीमानिर्णयेउपयुज्यन्तेतथापिवृक्षादिलिङ्गप्रदर्शनएवमिथ्याभाषितत्वेसं
भवात्तदभिप्रायेणैवदण्डविधानम् । लोभादिनाभेदेनोक्तौअनुक्तौचसाक्ष्यादीनादण्डमाहकात्यायनः । बहूनान्तुगृहीतानां
नसर्वेनिर्णयंयदि । कुर्युर्भयाद्वालोभाद्वादाप्यास्तूत्तमसाहसं । एवमज्ञानादिनाअन्नृतवचनेसाक्ष्यादीन्दण्डयित्वापुनःसी
माविचारःप्रवर्त्तयितव्यः । तथाचसएवाह । अज्ञानोक्तौदण्डयित्वापुनःसीमाम्विचारयेत् । कीर्त्तितेयदिभेदःस्याद्दण्ड्या
स्तूत्तमसाहसम् । साक्ष्यादीनांसर्वेषांअज्ञानोक्तौभेदेनोक्तौचपुनर्विचारणंलेख्यप्रमाणेनकर्त्तव्यम् । अतएवशंखलिखि
तावपि । सामन्तविरोधेलेख्यप्रत्ययइति । यदापुनःसामन्तप्रभृतयोज्ञातारश्चिह्नानिचनसन्तितदाराजास्वेच्छयानिर्णयंकुर्या

त्। तथाच याज्ञवल्क्यः। अभावे ज्ञातृचिह्नानां राजा सीम्नः प्रवर्त्तिता। ज्ञातॄणां सामन्तादीनां लिंगादीनाञ्च वृक्षादीनामभावेरा
जैव स्वातन्त्र्येण सीमानम्प्रवर्त्तयेत्। नारदोपि। यदा च न स्युर्ज्ञातारः सीमायां न च लक्षणम्। तदा राजा द्वयोः सीमामुन्नयेदि
ष्टतः स्वयम्॥ इष्टतः इच्छया सार्वविभक्तिकस्तसिः। ग्रामद्वयमध्यवर्त्तिनीं विवादास्पदीभूताम्भुवं समम्प्रविभज्यास्थेयम्भू
रित्युभयोः समर्प्य तन्मध्ये सीमालिंगानि कुर्य्यात्। यदा तस्यां भूमावुपकारातिशयो दृश्यते तदा तत्रैव सा सकला भूर्य्यो जनीया
न तूभयत्र। तथा च मनुः। सीमायामविषह्यायां स्वयं राजैव धर्मवित्। प्रदिशेद्भूमिमेतेषामुपकारादिति स्थितिरिति। अविष
ह्यायां ज्ञातृचिह्नरहितायाम्। प्रदिशेत् प्रवेशयेदित्यर्थः। अयञ्च निर्णयो राज्ञा निर्णयान्तरबद्व्यवहितेनान्तरमेव न कर्त्त
व्यः किन्तु सीमालिंगानि यदा श्रावरकाद्यभावात् स्फुटं दृश्यन्ते तदा कर्त्तव्यः तथा च मनुः। सीमाम्प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्व
योः। ज्यैष्ठे मासि नयेत्सीमां सुप्रकाशेषु सेतुषु॥ द्वयोर्ग्रामाधिपयोर्विवादे सीमां प्रति समुत्पन्ने ज्यैष्ठे मासि त्युपलक्षणं मासान्तरे
पि सेतुभृतिषु सीमालिंगेषु व्यक्तेषु विवादाध्यासितां सीमान्निर्णयेदित्यर्थः। ग्रामग्रहणन्नगरादेरुपलक्षणार्थं। अत एव कात्या
यनः। सामन्ताश्चेत्सामन्तैः कुर्यात्क्षेत्रादिनिर्णयम्। ग्रामसीमादिषु तथा तद्वन्नगरदेशयोरिति। यदा पुनः ग्रामादीनां सी
मात्वेन परिकल्पिता नदी कदाचित् ग्रामान्तरम्भित्वा प्रवहन्ती दक्षिणभागे स्थिताम्पूर्वं काञ्चिद्भूमिं वामभागनिविष्टाङ्करोति तथा
यत्रैकग्रामसम्बन्धिनी भूरन्यत्र राज्ञा योज्यते तत्र निर्णयोपायमाह बृहस्पतिः। अन्यग्रामात्समाहृत्य दत्तान्यस्य यदा मही। म
हानद्या यदा राज्ञा च कथन्तत्र विचारणा। नद्योत्सृष्टा राजदत्ता यस्य तस्यैव सा मही। अन्यथा न भवेल्लाभो नराणां राजदैविकः॥
क्षयोदयौ जीवनञ्च दैवराजवशान्नृणाम्। तस्मात्सर्वेषु कार्येषु तत्कृतन्न विचालयेत्॥ न च नदीकृतस्य दैवकृतत्वाभावः शङ्क
नीयः। दैवशब्दस्य भाग्यवाचित्वान्नदीकृतमपि दैवकृतम्भवत्येव। तथा चाह स एव। ग्रामयोरुभयोर्यत्र मर्यादा कल्पिता न
दी। कुरुते दानहरणम्भाग्याभाग्यवशान्नृणाम्॥ एकत्र कूलपातन्तु भूमेरन्यत्र संस्थितिम्। नदीतीरे प्रकुरुते तस्य तान्न

विचालयेत्। तस्य नदीवशात्प्राप्तभूमिकस्य तां प्राप्तां भूमिं न विचालयेत्। नान्यथा कुर्यात्पूर्वस्वामी नापच्छिंद्यादित्यर्थः। स नदनुप्रसस्य नीरविषयम्। उप्तसस्यविषये पुनः स एवाह। क्षेत्रं सस्यमुल्लंघ्य भूमिः छिन्ना यदा भवेत्। नदीस्रोतःप्रवाहेण पूर्वस्वामी लभेत ताम्। तां सस्यां भूमिं पूर्वस्वामी यावदुत्पन्नस्य शस्यफलप्राप्तिस्तावल्लभेतेत्यर्थः। फलप्राप्तेरूर्ध्वं पुनः पूर्ववचनविषयसमानता। राजदत्तविषये क्वचित्प्रतिप्रसवमाह स एव। या राज्ञा क्रोधलोभेन छलन्यायेन वाहृता। प्रदत्तान्यस्य दुष्टेन न सा सिद्धिमवाप्नुयात्॥ स्वत्वहेतुप्रतिग्रहादिलब्धक्षेत्रविषयमेतत्। स्वत्वहेतुप्रतिग्रहादिप्रमाणाभावे पुनः स एवाह। प्रमाणरहितां भूमिं भुञ्जानो यस्य याहृता। गुणाधिकाय वै दत्ता तस्य तां न विचालयेत्॥ प्रमाणरहितां स्वत्वहेतुप्रतिग्रहादिप्रमाणरहिताम्। गृहादिविषये कञ्चिन्निर्णयमाह स एव। निवेशकालादारभ्य गृहचर्यापणादिकम्। येन यावद्यथा भुक्तं तस्य तन्न विचालयेत्॥ येन स्वामिना यावत्प्रचारभूम्यादियुक्तं यथा येन पूर्वादिदिगभिमुखद्वारादियुक्तत्वादिरूपेणोपभुक्तं तस्य स्वामिनः सकाशान्न विचालयेत् नान्यथा कुर्यादित्यर्थः। अत्र निवेशकालादारभ्येत्यभिधानान्मध्ये कृतायाव्यवस्थाया निवर्त्यत्वं दर्शितम्। निवेशकालादारभ्य स्थितानि गवाक्षादिकानि प्रातिवेशिकाद्यनिष्टकारिण्यपि न निवर्त्यन्त इत्युक्तं तेनैव। वातायनं प्रणालोच तथा निर्व्यूहवेदिका। चतुःशालस्यन्दनिकां प्राग्विष्टान्न चालयेत्। वातायनं गवाक्षः। प्रणालो पाषाणादिनिर्मितजलनिर्गमोपायः। निर्व्यूहो द्वारनिर्गतकाष्ठविशेष इति कल्पतरौ। निर्व्यूहो गृहकोण इति स्मृतिचन्द्रिकायाम्। वेदिका रथ्यादिप्रदेशसंस्कृतोन्नतभूमिः। चतसृणां शालानां समाहारः चतुःशालम्। तस्मात् स्यन्दनिका वृष्टिजलनिपातः। चतुःशालपदं तृणगृहस्योपलक्षणम्। कात्यायनोपि। मेखलाभ्रमनिःकाशगवाक्षान्नोपरोधयेत्। प्रणालीं गृहवास्तुञ्चपीडयन्दण्डभाग्भवेत्॥ मेखला कुडवमूलबन्धः। भ्रमः जलनिर्गमः। निःकाशः हर्म्यादिभित्तिषु निर्गतं काष्ठादिनिर्मितमस्पृष्टभूमिकमुपवेशनस्थानम्। नोपरोधयेत्। न निरुंध्यात् गृहवास्तुः वासभूमिः। पूर्वमविद्यमानाः परनिष्ठ

कारिण एतेनकर्त्तव्याइत्यप्याह सएव । निवेशनमयादूर्ध्वन्नैतेयोज्याःकदाचन । दृष्टिपातंप्रणालीञ्चनकुर्य्यात्परवेश्मसु ॥ दृष्टिपातोगवाक्षः । परवेश्मसुपरवेश्माभिमुखेन । परकुड्यनिकटेपुरीषोत्सर्गादिकमपिनकर्त्तव्यम् ॥ तथाचवृहस्पतिः । वर्चस्थानंवह्निचयङ्गर्त्तांच्छिष्टंवुसिंचनम् । अव्याशात्परकुड्यस्यनकर्त्तव्यङ्कथञ्चन । वर्चःस्थानम् । पुरीषोत्सर्गस्थानम् । अव्याशादन्तिसमीपे । अरत्निद्वयसम्मितप्रदेशइत्यर्थः । तथाचकात्यायनः । चिरमूत्रोदकमेकञ्चवह्निश्वभ्रनिवेशनम् । अरत्निद्वयमुत्सृज्यपरकुड्यान्निवेशयेत् । संसरणशब्दार्थनिर्वचनपुरःसरन्तस्यानिरोद्धव्यत्वमाहवृहस्पतिः । यान्त्यायान्तिजनायेनपशवश्चानिवारिताः । तदुच्यतेसंसरणन्नरोद्धव्यन्तुकेनचित् ॥ तथाचसम्यगनिवारितंसरंत्यस्मिन्नितिसंसरणन्निर्वचनमित्यर्थः । चतुष्पथादयोपिननिरोद्धव्याः । तथाचनारदः । अवस्करस्थलश्वभ्रभ्रमस्यन्दनिकादिभिः । चतुष्पथसुरस्थानराजमार्गान्नरोधयेत् । अवस्करःपुरीषं । गृहादिशोधनार्थपांशुसमूहइतिहरिहरादयः । स्थलंवेदिकाश्वभ्रङ्गर्तः । भ्रमोजलनिर्गममार्गः । स्यन्दनिकापटलप्रान्तः । अन्यदपिद्वादिशब्देनतादृशंग्राह्यम् । रथ्यामार्गोराजमार्गमनुचतुष्पथइतिकल्पतरुः । नचतुष्पथराजमार्गयोरभेदइतिशङ्कनीयन्तयोर्भेदात् । तथाचकात्यायनः । सर्वेजनाःसदायेनप्रयान्तिसचतुष्पथः । अनिषिद्धायथाकालंराजमार्गःसउच्यते ॥ अनिषिद्धाइत्यस्यपूर्वेणान्वयः । यत्रराजकीयैरकालेगमनम्प्रतिषिध्यतेसराजमार्गइत्यर्थः । क्षेत्रस्यसमीपेमध्येवायस्यसर्वदामार्गोऽस्तितत्रनिरोधोनकर्त्तव्यः । तथाचशङ्खलिखितौ । मार्गक्षेत्रेपथिविसर्गोराजमार्गैरथस्यपरिवर्त्तनमिति । पथिविसर्गःपथोविसर्गः । राजमार्गैर्यावताप्रदेशेनरथैःपरिवर्त्तते
॥ २९३ ॥ तावान्प्रदेशस्त्यक्तव्यइत्यर्थः । संसरणानामवरोधकारिणान्तुदण्डोमायैकोदाप्यः । तथाहवृहस्पतिः । यस्तत्रसङ्करंश्वभ्रम्वृक्षा
॥ ३० ॥ रोपणमेवच । कामात्पुरीषंकुर्य्याच्चतस्यदण्डस्तुमाषकः ॥ सङ्करोत्रशकटादिसङ्कीर्णता । वृक्षोपादानंलतादीनामप्युपलक्ष
॥ पृ० [प०] ॥ कम् । माषोत्रताम्रिकःदण्डस्यअपराधानुसारेणकल्पयितुमुचितत्वात् । येतुराजमार्गेपुरीषोत्सर्गादिकंकुर्वन्तितेषामधिको

दण्डः । तथा च मनुः । समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि । स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत् ॥ आपद्गतो
ऽथवा वृद्धो गर्भिणी बाल एव च । परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः ॥ परिभाषणं
कूरभाषणम् । तडागादौ तत्तीर्थ्यधिकोदण्डः । तथा च कात्यायनः । तडागोद्यानतीर्थानि योऽमेध्येन विनाशयेत् । अमेध्यं
शोधयित्वा तु दण्डयेत्पूर्वसाहसम् ॥ ये पुनर्मलिनवस्त्रप्रक्षालनादिना तानि तीर्थानि दूषयन्ति तस्याप्ययमेव दण्ड इत्याह स एव ।
दूषयेत्सिद्धतीर्थानि स्थापितानि महात्मभिः । पुण्यानि पावनीयानि प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥ मर्यादाप्रभेदनादौ दण्डमाह
याज्ञवल्क्यः । मर्यादायाः प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तथा । क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः । अनेकक्षेत्रव्यवच्छेदि
का साधारणी भूर्मर्यादा सा मानस्याः प्रकर्षेणाभेदने सीमातिक्रमणे सीमामतिलंघ्य कर्षणे क्षेत्रस्य च भयादिप्रदर्शनेन ह
रणे यथाक्रमेणाधमोत्तममध्यमसाहसदण्डा वेदितव्याः । यत्तु विष्णुवचनम् । सीमाभेत्तारमुत्तमसाहसं दण्डयित्वा पु
नः सीमां कारयेदिति । तत्र हि सीमामतिलंघ्य कर्षकः पुनः सीमाकरणम्पुनस्तत्र कर्षकस्याकरणमित्येवं व्याख्येयम् । तेनन
पूर्ववचनविरोधः क्षेत्रग्रहणं गृहाद्युपलक्षणार्थम् । अज्ञानात्क्षेत्रादिहरणेऽधर्म्म एव । यथाह मनुः । गृहन्तडागमारामं
क्षेत्रं वा भीषया हरन् । शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्विशतो दमः । वृद्धमनुः । स्थापितां चैव मर्यादामुभयोर्ग्रामयोस्तथा ।
अतिक्रामं तिर्य्येपापास्ते दण्ड्या द्विशतन्दमम् । अपह्रियमाणक्षेत्रादिभूयस्त्वे उत्तमोपि दण्डः प्रयोक्तव्यः । वधः सर्वस्वहरणं पु
रान्निर्वासनाङ्कने । तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहस इति स्मरणात् ॥ यत्तु शङ्खलिखिताभ्यां सीमातिक्रमणे दण्डाधिक्य
मुक्तं । सीमाव्यतिक्रमे चाष्टसहस्रमिति तत्सम्पूर्णसीमातिक्रमविषयम् । सीमासन्धिषूत्पन्नवृक्षादिफलं नैव ग्राह्यं यथाह कात्या
यनः । सीमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां क्षेत्रयोर्द्वयोः । फलम्पुष्पञ्च सामान्यं क्षेत्रस्वामिषु निर्द्दिशेत् ॥ सामान्यं साधारणं क्षेत्र
योः स्वामिषु क्षेत्रस्वामिषु । तथा चान्यतरेणैव तद्वृक्षीयफलादिग्रहणे तदनुरूपेण दण्ड्य इति ध्वनितम् । यदा पुनरन्यक्षेत्रे वृ

क्षादिरुत्पन्नोऽन्यक्षेत्रे शाखादिप्ररूढाः तत्रकःस्वामीत्याकांक्षायांस एवाह । अन्यक्षेत्रे तु जातानांशाखायत्रान्यसंस्थिताः । स्वा
मिनंतम्बिजानीयाद्यस्यक्षेत्रस्य संश्रिताः । संश्रिताःप्ररूढाः । परक्षेत्रे प्रार्थनयाक्रियमाणं सेतु कूपादि कं क्षेत्रस्वामिनानासेद्धव्यंत
थाहयाज्ञवल्क्यः । ननिषेध्योल्पबाधस्तुसेतुःकल्याणकारकः । परभूमिंहरन्कूपःस्वल्पक्षेत्रोवहूदकः ॥ अल्पबाधः अल्पपीडाका
रःकल्याणकारकोवहूपकारकः । स्वल्पक्षेत्रःस्वल्पक्षेत्रवर्त्ती आभ्याम्विशेषणाभ्यांयःसेतुक्षेत्रमध्यवर्त्तितयावहुपीडाकरोतदा
दिक्षुसन्निहितक्षेत्रवर्त्तितयाअल्पोपकारकोवातद्दानिषेद्धव्यइतिदर्शितम् । तत्रनारदोपि । परक्षेत्रस्यमध्येतु सेतुर्नप्रतिवि
ध्यते ॥ महागुणोल्पदोषश्चेद्वृद्धिरिष्टाक्षयेसति ॥ क्षयेअल्पक्षेत्रक्षयेसत्यपिवृद्धिर्यतइष्टाअतोमहागुणःस्वक्षेत्रेपिउपका
रकरोल्पदोषश्चेत्तदानप्रतिषेद्धव्यइत्यर्थः । अन्यक्षेत्रे सेतुकूपादिवर्त्तनन्तत्स्वाम्याद्याज्ञालाभपूर्वकङ्कर्त्तव्यमित्याहयाज्ञव
ल्क्यः । स्वामिनेयोनिवेद्यैवक्षेत्रे सेतुम्प्रवर्त्तयेत् । उत्पन्नेस्वामिनोभोगस्तदभावेमहीपतेः । यस्तुक्षेत्रस्वामिनन्तद्वंश्यंतदभा
वेराजानंवाप्रार्थ्यअर्थादानेनवातत्क्षेत्रेसेत्वादिकंकरोतिससेत्वाद्युत्पन्नेफलोपभोगंदृष्टमदृष्टम्वानलभतेकिन्तुतत्स्वाम्येवतल्लभते
तदभावेराजा । अतस्तदाज्ञांगृहीत्वासेत्वादिकङ्कर्त्तव्यमित्यर्थः । जीर्णानां अन्यदीयसेत्वादीनांउद्धारेपितत्स्वाम्याद्यनुज्ञांगृ
हीत्वाकार्यइत्याहनारदः । पूर्वप्रवृत्तमुत्पन्नमपृष्ट्वास्वामिनन्तुयः । सेतुम्प्रवर्त्तयेद्यस्तुनसतत्फलभाग्भवेत् ॥ मृतेतुस्वामिनिपु
नस्तद्वंश्येवापिमानवे । राजानमामन्त्र्यततःकुर्य्यात्सेतुप्रवर्त्तनम् । अतोन्यथाक्लेशमायान्मृगव्याधनिदर्शनात् । मृगव्याधदृ
ष्टान्तःस्फुटीकृतस्तेनैव । इषवस्तस्यनश्यंतियोविद्धमनुविद्ध्यति । तस्यमृगव्याधस्य । कात्यायनोपि । अस्वाम्यनुमतेनैवसंस्का
रंकुरुतेतुयः । गृहोद्यानतडागानांसंस्कर्त्तालभतेनतु ॥ देयंस्वामिनिचायातेतन्निवेद्यन्नृपेयदि । अथावेद्यप्रयुक्तस्तुतद्गतं
लभतेव्ययम् ॥ नृपेअनावेद्यगृहतडागादिसंस्कारार्थंव्ययन्तत्स्वामिनियाभान्तरादागतेतेनदेयमपिनप्राप्नोति । नृपेनि
वेद्यसंस्कारणेतदर्थंव्ययम्प्राप्नोति । फलन्तुस्वाम्यनुमत्यलाभेनप्राप्नोतीत्यर्थः । यःपरक्षेत्रमहमिदंकृषामीत्यूरीकृत्यपश्चा

ड्डीनकर्षतिनाप्यन्येनकर्षयतितन्मूल्याहयाज्ञवल्क्यः। फालाहतमपिक्षेत्रंयोनकुर्य्यान्नकारयेत्। सप्रदाप्यःकृष्टफलंक्षेत्र
मन्येनकारयेत्॥ यद्यपिफालाहतंकिञ्चिद्धलेनविदारितंसम्यग्बीजावापयोग्यंनभवतितथाप्युत्कृष्टक्षेत्रस्यफलंयावत्तत्रोत्पत्ति
योग्यंसामन्तादिकल्पितन्तावत्सस्वामिनेदापनीयः। तच्चपूर्वंकर्षकाद्यदिच्छेदपरेणाकारयेत्। व्यासोपि। क्षेत्रंगृहीत्वायः
कश्चिन्नकुर्य्यान्नचकारयेत्। स्वामिनेसशतंदन्द्याप्योराज्ञेदण्डञ्चतत्समम्॥ शतंक्षेत्रफलम्। तत्समन्तादनुरूपमित्यर्थः। स्वा
मियाह्यंक्षेत्रफलमपिकिंयदित्याकांक्षायांसएवाह। चिरावसन्नेदशमंकृष्यमाणेतथाष्टकम्। सुसंस्कृतेपिषष्ठंस्यात्परिक
ल्प्यंयथास्थितिरिति। चिरावसन्नेचिरकालसंकष्टेक्षेत्रेऽहमिदंकृषामीत्युरीकृत्योपेक्षितेसामन्तैर्व्यथास्थितिक्षेत्रस्थित्यनुसा
रेणैतावदत्रोत्पत्तियोग्यमितिपरिकल्प्यक्षेत्रस्वामिनेतस्यदशमभागंकृष्यमाणेऽचिरावसन्नेस्वीकृत्यनुपेक्षितेत्वष्टमम्भागंसु
संस्कृतेनुपेक्षितंषष्ठंभागन्दाप्यइत्यर्थः। यस्तुक्षेत्रस्वामिनःसामर्थ्येवैकल्यादिनाऽधोलाघवावस्थांप्राप्तेक्षेत्रेस्वाम्यनिवारित
स्सन्स्वयमेवतत्कर्षणादिकङ्करोतितदाक्षेत्रस्वामिनेफलन्नदापनीयः। किन्तुतस्यफलंस्वयमेवगृह्णीयादित्याहनारदः।
अशक्तप्रेतनष्टेषुक्षेत्रिकेष्वनिवारितः। क्षेत्रंचेद्विकृषेत्कश्चिदश्नुवीतसतत्फलम्॥ प्रेतामृताः। नष्टाःकुत्रगताइतिचिर
मपरिचिता॥ क्षेत्रिकेषुक्षेत्रस्वामिषुतेनक्षेत्रस्वामिनातत्पुत्रादिनावासमागतेनैवंविधायकर्षादिखिलभङ्गनार्थव्ययन्त्वे
वस्वीयंक्षेत्रंग्राह्यमितिसएवाह। विकृष्यमाणेक्षेत्रेतुक्षेत्रिकःपुनराव्रजेत्। खिलोपचारन्तत्सर्वंदत्वाक्षेत्रमवाप्नुयात्॥ अर्ध
खिलाद्यवस्थाकदाक्षेत्रस्यभवतीत्याकाङ्क्षायांसएवाह। संवत्सरेणार्द्धखिलमितःस्याद्वत्सरैस्त्रिभिः। पञ्चवर्षावसन्नान्तुक्षेत्रंस्या
दटवीसमम्। कर्षणरहितंसम्वत्सरेणाऽर्द्धखिलम्भवतियत्नसाध्यम्भवतिवर्षत्रयेतद्रहितंखिलंमहायत्नसाध्यंभवति। वर्ष
पञ्चकेतद्रहितक्षेत्रंमटवीतुल्यंस्यात्। अतिदुष्कर्षम्भवेदित्यर्थः। खिलभङ्गनार्थव्ययदानासामर्थ्येक्षेत्रस्वामिनःक्षेत्रफल
स्याष्टमोभागःकर्षकेणावर्षाष्टकंस्वामिनेदेयः। अवशिष्टंसर्वंस्वयमेवग्राह्यम्। क्षेत्रंचवर्षाष्टकानन्तरन्तत्स्वामिनेदेयम्।

तथा च कात्यायनः । अशक्तितो न दद्याच्चेत्खिलार्थं यः कृतो व्ययः । तदष्टभागहीनन्तु कर्षकः फलमाप्नुयादिति ॥ वर्षाख्य ष्टौ सम्भोक्तास्यात्परतः स्वामिने तु तदिति ॥ इति सीमाविवादाख्यव्यवहारपदम् ॥ ● ॥ अथ दण्डपारुष्याख्यव्यवहारपदम् । तत्स्वरूपन्दर्शयति । नारदः । परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः । भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते इति । परगात्रेषु स्थावरजङ्गमात्मकेषु । आदिग्रहणात्पाषाणादीनां ग्रहणम् । तथाभिद्रोहो हिंसनं दुःखोत्पादनम्भस्मादिभिरित्यादिग्रहणाद्रजःपङ्कपुरीषादीनां ग्रहणं । उपघातः संस्पर्शनरूपं मनोदुःखोत्पादनम् । तदुभयन्दण्डपारुष्यमित्यर्थः । तस्य त्रैविध्यमाह स एव । तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यं हीनमध्योत्तमक्रमात् । अवगोरणनिःशङ्कपातनक्षतदर्शनैः ॥ हीनमध्योत्तमानाञ्च द्रव्याणां समतिक्रमात् । त्रीण्येव साहसान्याहुस्तत्र कण्टकशोधनमिति ॥ अवगोरणं ताडनाद्युद्योगः । निःशङ्कपातनन्निःशङ्कप्रहरणम् । त्रीण्येव साहसानि त्रिप्रकाराण्येव साहसकृतानि दण्डपारुष्याणीत्यर्थः । अन्यानपि भेदानाह परिशिष्टकारः । दुःखं रक्तं व्रणं भङ्गञ्छेदनम्भेदनन्तथा । कुर्य्याद्यः प्राणिनान्तद्धि दण्डपारुष्यमुच्यत इति । स्थावरजंगमप्राणिनां प्राण्यन्तरकृतनखादिना छेदनादि भवन्दुःखं रक्तव्रणादिकञ्च दण्डपारुष्यमुच्यत इत्यर्थः । व्यासोपि । भस्मादिनाप्रक्षिपणी ताडनञ्च करादिना । आवेष्टनञ्चांशुकाद्यैर्दण्डपारुष्यमुच्यत इति । आदिग्रहणाद्दुःखकरं कर्दमपांशुमलादिद्रव्यं गृह्यते । करादिनेत्यादिशब्देन पाषाणेष्टकायुधादिद्रव्यं । अंशुकाद्यैरित्यादिशब्देन रज्जुशृङ्खलादि द्रष्टव्यं । दण्डपारुष्यस्य पञ्चप्रकारविधयो नारदेन दर्शिताः । विधिः पञ्चविधस्तूक्त एतयोरुभयोरपि । पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने क्रुद्धयोर्द्वयोः ॥ स मान्यते यः क्षमते दण्डभाग्योऽतिवर्त्तते । पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक् । पश्चाद्यः सोप्यसत्कारी पूर्वे तु विनयो गुरुः । द्वयोरापन्नयोस्तुल्यमनुबध्नाति यः पुनः ॥ स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वो वा यदि चेतरः । पारुष्यदोषावृतयोर्युगपत्सम्प्रवृत्तयोः । विशेषश्चेन्न लक्ष्येत विनयः स्यात्समस्तयोः ॥ श्वपाकषण्डचाण्डालव्यंगेषु वधवृत्तिषु । हस्तिपव्रात्यदासेषु गुर्वाचार्य

न्हपेषु च। मर्य्यादातिक्रमे सद्यो घात एवानुशासनम्। यमेव ह्यतिवर्त्तेरन्नेते सन्तञ्जनं नृषु। स एव निर्स्रं यं कुर्य्यान्न तद्विनय
भाग्नृपः। मलाह्येते मनुष्याणान्धनमेषां मलात्मकम्। अतस्तान्घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेदिति। अयमर्थः। वाग्दं
डपारुष्ययोरुभयोरपि द्वयोः प्रवृत्तकलहयोर्मध्ये यः क्षमते न तस्य केवलं दण्डाभाव एव किन्तु पूज्यत्वमपि। तथा पूर्वं कलहे
प्रवृत्तस्य दंडगुरुत्वम्। कलहे च वद्धवैरानुसन्धातुरेव दण्डभाक्त्वम्। तथा नयोर्द्वयोरपराधविशेषापरिज्ञाने सम एव दण्डः।
तथा श्वपचादिभिरार्य्याणामपराधे कृते सज्जनाएव दण्डदाने अधिकारिणस्तेषामशक्यत्वे तान्राजा घातयेदेव नार्थं गृह्णीया
दिति। यत्तु वृहस्पतिवचनं। आकुष्टस्तु समाक्रोशन्ताडितः प्रतिदापयन्॥ हत्वापराधिनञ्चैव नापराधी भवेन्नर इति। तत्पू
र्वप्रवृत्तसमन्दंडं। पश्चात्प्रवृत्तस्य नेत्येवम्परं न त्वदण्डाभावपरम्। दण्डपारुष्यस्वरूपसन्देहे निर्णायकमाह याज्ञवल्क्यः।
असाक्षिकहते चिह्नैर्युक्तिभिश्चागमेन च। द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृतो भयादिति। यदा कश्चिदहमनेनाहत इति रा
ज्ञे निवेदयति तदा चिह्नैर्व्रणादिभिस्तत्स्वपगतैर्लिंगैः युक्तिभिः कारणप्रयोजनपर्य्यालोचनादिभिः आगमेन जनप्रवादेन च शङ्का
द्विव्येन वा कूटचिह्नकृतसम्भावनभयात्परीक्षा कार्य्येत्यर्थः। एवन्निश्चिते साधनविशेषेण दण्डविशेषमाह स एव। भस्मपङ्कर
जःस्पर्शे दण्डो दशपणः स्मृतः। अमेध्यपार्ष्णिनिष्ठ्यूतस्पर्शने द्विगुणस्ततः। समेष्वेवम्परस्त्रीषु द्विगुणस्तूत्तमेषु च। हीने
ष्वर्द्धदमो मोहमदादिभिरदण्डनमिति। अमेध्यानि अश्रुश्लेष्मादीनि। पार्ष्णिः पादस्य पश्चिमो भागः॥ निःष्ठ्यूतं मुखनि
स्सारितं जलम्। मोहश्चित्तवैकल्यं मदो मद्यपानजन्योऽवस्थाविशेषः। आदिशब्देन ग्रहावेशादीनां ग्रहणम्। पुरीषादि
स्पर्शने त्वाह कात्यायनः। छर्दिमूत्रपुरीषाद्यैः स्पर्शने स चतुर्गुणः। षड्गुणः कायमध्ये स्यान्मूर्द्ध्नि त्वष्टगुणः स्मृत इति। ता
डनाय हस्तस्योद्गूरणे दण्डमाह स एव। उद्गूरणे तु हस्तस्य कार्य्यो द्वादशको दमः। स एव द्विगुणः प्रोक्तः पातने तु स जातिष्विति। वृहस्पतिरपि। उद्यते श्मशिलाकाष्ठे कर्त्तव्यः प्रथमो दम इति। विष्णुरपि। हस्तेनोद्गूरयित्वा दशकार्षापणान्पादे

नविंशतिकृष्णलेन प्रथमसाहसं शस्त्रेणोत्तममिति । दण्ड इत्यनुवर्त्तते । अधमः शस्त्रेणोत्तमस्य यदोद्गूरणङ्करोति तदा
सावुत्तमसाहसन्दण्ड्य इत्यर्थः । बृहस्पतिरपि । मध्यमः शस्त्रसम्पाते संयोज्यस्तु द्वयोर्द्वयोः । कार्यः क्षतानुरूपस्तु लग्नेघाते द-
मो बुधैः । इष्टिकोपलकाष्ठेनताडनेतु द्विमाषकः । द्विगुणः शोणितोद्भेदे दण्डः कार्यो मनीषिभिरिति । विष्णुरपि । शो-
णितेन विना दुःखमुत्पादयित्वा द्वात्रिंशत्पणान्सह शोणितेन चतुःषष्ठिमिति । अत्र सर्वत्र दण्डभेदोऽपराधाल्पत्वमहत्वा-
नुसारेण व्यवस्थापनीय इति । ताडनार्थं हस्तपादाद्युद्योगे दण्डविशेषमाह याज्ञवल्क्यः । उद्गूर्णे हस्तपादे तु दशविंश-
तिकौ दमौ । परस्परन्तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसमिति । हस्ते पादे वा ताडनार्थमुद्यते यथाक्रमं दशविंशतिपणकौ द-
मौ । परस्परंवधार्थं शस्त्र उद्यते सर्वेषां वर्णानां मध्यमसाहसो दण्ड इत्यर्थः । काष्ठादिभिस्ताडने योग्याह स एव । शोणि-
तेन विना दुःखं कुर्वन्काष्ठादिभिर्नरः । द्वात्रिंशतम्पणान्दण्ड्यो द्विगुणो दर्शनेऽसृज इति । त्वङ्मांसास्थिभेदे मनुराह । त्व-
ग्भेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य च दर्शकः । मांसभेत्ता तु षण्णिष्कान्प्रवास्यस्त्वस्थिभेदक इति । मांसभेत्ता व्रणकर्त्ता । कात्या-
यनोऽपि । कर्णौष्ठघ्राणपादाक्षिजिह्वाशिश्नकरस्य च । छेदने चोत्तमो दण्डो भेदने मध्यमो भृगुरिति । पादाद्याघर्षणादौ-
त्वाह याज्ञवल्क्यः । पादकेशांशुककरोल्लुञ्चनेषु पणान्दश । पीडाकर्षांशुकावेष्ट्यपादाध्यासे शतन्दमः । पादकेशकराणा-
मन्यतमं गृहीत्वा यस्तल्लुञ्चति झटित्याकर्षयत्यसौ दशपणान्दण्ड्यः । योवस्त्रेणावेष्ट्य गाढं संपीड्याकृष्य पादेन घट्टयति स
शतम्पणान्दण्ड्य इत्यर्थः । कर्णादिभङ्गे त्वाह स एव । करपाददतो भङ्गे छेदने कर्णनासयोः । मध्योदण्डो व्रणोद्भेदे मृतक-
ल्पहते तथा ॥ चेष्टाभोजनवाग्रोधे नेत्रादिप्रतिभेदने । कन्धराबाहुसक्थ्नां च भङ्गे मध्यमसाहसः ॥ एकघ्नतां बहूनां च
यथोक्ताद्द्विगुणो दम इति । करपाददन्तानां प्रत्येकम्भेदे कर्णनासिकयोश्च छेदने मृतकल्पहते च मध्यमसाहसो दण्डः । ग-
मनभोजनभाषणनिरोधे नेत्रादिप्रतिभेदने च ग्रीवाबाहूरुभङ्गे च मध्यमसाहस एव दण्डः । मिलित्वैकस्याङ्गभङ्गं कुर्वतां बहू-

नांयस्मिन्नपराधे योदण्डउक्तस्तत्रतत्रतस्माद्विगुणोदण्डः प्रत्येकं मन्तव्यइत्यर्थः । कात्यायनोपि । मनुष्याणाम्पशूनाञ्चदुःखायप्रहृतेसति । यथामहत्तरन्दुःखन्दण्डंकुर्यात्तथातथेति । प्रातिलोम्यापराधेदण्डमाहयाज्ञवल्क्यः । विप्रपीडाकरञ्छेद्यमङ्गमब्राह्मणस्यतु । उद्गूर्णेप्रथमोदण्डःसंस्पर्शेतुतदर्द्धिकइति । अब्राह्मणस्यक्षत्रियादेः । संस्पर्शेशस्त्रादिस्पर्शे । तदर्द्धिकःप्रथमसाहसार्द्धदण्डइत्यर्थः । ब्राह्मणवधार्थमुद्यतेशस्त्रेप्रथमसाहसाभिधानंनशूद्रविषयम् । अतएवमनुः । येनकेनचिदङ्गेनहिंस्याच्छ्रेयांसमन्त्यजः । छेत्तव्यन्तत्तदेवास्यतन्मनोरनुशासनम् । पाणिमुद्यम्यदण्डंवापाणिच्छेदनमर्हतीति । अत्रक्षत्रियवैश्ययोःपीडाकारिणोपिशूद्रस्यायमेवदण्डः । श्रेयांसमितिसामान्येनोपादानात् । समानन्यायत्वाच्चक्षत्रियपीडाकारिणोवैश्यस्यतुयाज्ञवल्क्यप्रतिपादितएवदण्डः । भस्मादिसंस्पर्शेपुनःक्षत्रियवैश्ययोःप्रातिलोम्यापवादेषुद्विगुणात्त्रिगुणादमाइतिवक्ष्यमाणवाक्पारुष्यन्यायेनकल्प्यः । नारदोपि । येनाङ्गेनापरोवर्णोब्राह्मणस्यापराध्नुयात् । तदङ्गन्तस्यछेत्तव्यमेवंशुद्धिमवाप्नुयात् । राजनिप्रहरेद्यस्तुकृतागस्यपिदुर्मतिः । शूल्यन्तमग्नौविपचेद्ब्रह्महत्याशतानिचेति । कृतागसिकृतापराधे । शूलमारोपयेत्संस्थियेततच्छूल्यं । प्रातिलोम्यानुलोम्यविषयेवाक्पारुष्येउक्तान्दण्डानतिदिशतिकात्यायनः । वाक्पारुष्येयथैवोक्ताःप्रातिलोम्यानुलोमतः । तथैवदण्डपारुष्येपात्यादण्डायथाक्रममिति । शूद्रस्यतत्राप्यङ्गच्छेदएव । तथाचाहतुर्मनुनारदौ । अवनिष्ठीवतोदर्पाद्द्वावोष्ठौछेदयेन्नृपः । अवमूत्रयतोमेढ्रमवशर्द्धयतोगुदम् । केशेषुगृह्णतोहस्तौछेदयेदविचारयन् । पादयोर्दाढिकायांचग्रीवायांवृषणेषुचेति । ताडनेदुःसहव्रणाद्युत्पत्तावाहकात्यायनः । देहेन्द्रियविनाशेतुयथादण्डंप्रकल्पयेत् । तथातुष्टिकरंदेयंसमुत्थानञ्चपण्डितैरिति । तुष्टिकरंव्रणितुष्टिकरं । समुत्थानंव्रणरोपणान्तन्निमित्तकश्चव्ययःव्रणगौरवाद्यनुसारेणपण्डितैरौषधार्थंपथ्यार्थञ्चकल्पितमाव्रणरोपणाद्देयम् । समुत्थानव्ययञ्चासौदद्यादाव्रणरोपणमितितेनैवोक्तत्वात् । यत्कलहकालेऽपहृतन्तत्तत्स्वामिनेदातव्यमित्याहवृहस्पतिः । अङ्गावपीडनेचैवभे

दनेच्छेदनेतथा । तद्यथा यन्त्राप्यःस्त्रीक कलहापहृतस्त्रयदिति । याज्ञवल्क्योपि । कलहापहृतन्देयन्दण्डश्चद्विगुणस्ततः । दुः
खमुत्पादयेद्यस्तु ससमुत्थानजंव्ययम् ॥ दापोदण्डंचयोयस्मिन्कलहेसमुदाहृतइति । ग्राम्यपशुभिद्रोहेदण्डमाह विष्णुः
ग्राम्यपशुघातीकार्षापणान्दण्ड्यःपशुस्वामिनेतुतन्मूल्यन्दद्यादिति ॥ मूल्यदानमृतपशुविषयम् । मरणाभावेतुसमुत्थानव्य
यंदद्यात् । तथाचसएव । सर्वेपुरुषपीडाकराःसमुत्थानव्ययंदाप्याःग्राम्यपशुपीडाकराश्चेति । बहुभिरेकस्यहननेदण्डमा
हसएव । एकंबहूनांघ्नतांप्रत्येकशस्तस्मादण्डोद्विगुणइति । सम्भूयताडनस्तैःक्रोशन्तन्ताड्यमानमुपेक्षमाणानान्तत्समी
पवर्त्तिनामपितमेवदंडःसएवाह । द्विगुणस्तत्रःक्रोशन्तमनभिधावतान्तत्समिपवर्त्तिनांसताञ्चेति । क्वचिदशक्यप्रतीकारविषये
प्राणिघातनिबन्धनोदण्डोनेत्याहमनुः । छिन्नेनास्येभग्नयुगेतिर्यक्प्रतिमुखागते । अक्षभङ्गेचयानस्यचक्रभङ्गेतथैवच । छेद
नेचैवयन्त्राणांयोक्त्ररश्म्योस्तथैवच । आक्रन्देचाप्यपैहीतिनदण्डंमनुरब्रवीदिति । छिन्नेनास्येवलीवर्दादेर्नासिकास्थार
ज्ज्वादौत्रुटिते । युगेभग्नेशकटादियुगकाष्ठभग्ने । यन्त्राणांशकटादिकाष्ठानाम्बन्धनानांरज्ज्वादीनां । शक्यप्रतीकारेतुप्रेक्ष
कस्याहसएव । यत्राप्रवर्त्ततेयुग्मंवैगुण्यात्प्राजकस्यतु । तत्रस्वामीभवेद्दण्ड्योहिंसायांद्विशतन्दममिति । प्राजकःशक
टादिनेता । द्विशतग्रहणन्तत्प्राणिहिंसायांविशेषविहितदण्डोपलक्षणार्थमितिस्मृतिचन्द्रिकायाम् । यत्रसमर्थप्राजकदो
षेणप्राणिहिंसानतत्रस्वामिनोदण्डःकिन्तुप्राजकस्येत्याहसएव । प्राजकश्चेद्भवेदाप्तःप्राजकोदण्डमर्हतीति । आप्तःसम
र्थइत्यर्थः । स्थावरप्राणिपीडायांसएवाह । वनस्पतीनांसर्वेषामुपभोगोयथायथा । तथातथादमःकार्योहिंसायामितिधारणे
ति । वनस्पतिग्रहणंस्थावरप्राणिमात्रोपलक्षणम् । उपभोगोयथायथेत्यनेनयेषामाम्रादीनांफलमुपभुज्यतेतेषांहिंसाया
मधिकोदण्डः । येषाञ्चंपकादीनाम्पुष्पमुपभुज्यतेतेषान्ततोन्यूनः । येषांपत्रमुपभुज्यतेतेषान्ततोपिन्यूनइतिदर्शितम् । ए
तदेवविवरणपूर्वकंविष्णुराह । फलोपभोगद्रुमच्छेदीतूत्तमसाहसम्पुष्पोपभोगच्छेदीमध्यमसाहसंवल्लीगुल्मलताच्छेदी

कार्षापणशतं तृणच्छेदेऽर्कं सर्वं तत्स्वामिना तत्तदुत्पत्तिमिति । दण्डइत्यनुवर्त्तते । सर्वं फलोपभोगद्रुमच्छेद्यादयः तत्स्वामिनाच्छि
न्नद्रुमादिस्वामिना तत्तदुत्पत्तिंफलभोगद्रुमाद्युत्पत्तिं पुनः प्रतिरोपित भोगकालपर्याप्तान्दद्युरिति शेषः । पशुभिद्रोहे दण्डमाह
याज्ञवल्क्यः । दुःखे च शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा । दण्डः क्षुद्रपशूनां स्याद्द्विपणप्रभृति क्रमात् ॥ लिङ्गस्य छेदने मृत्यौ
मध्यमो मूल्यमेव च । महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणो दमइति ॥ क्षुद्रपशूनां अजाविकप्रभृतीनाम् । ताडनेन दुःखोत्पाद
ने । शोणितोत्पादे रक्तस्रावणे । शाखाशब्देनात्र शृङ्गादिकं गृह्यते अङ्गानि करचरणादीनि तेषां छेदने च यथाक्रमं द्विपणप्र
भृतिर्दण्डः । द्विपणश्चतुष्पणः षट्पण इत्येवंरूपः । तेषां लिङ्गच्छेदने मारणे च मध्यमसाहसो दण्डः स्वामिने मूल्यदानञ्च ।
महापशूनां गोगजवाज्यादीनां एतेषु स्थानेषु पूर्वोक्तादण्डाद् द्विगुणो दण्डो वेदितव्य इत्यर्थः । विष्णुरपि । पशूनां पुंस्त्वोपघा
तीतिकार्षापणशतमन्नप्रकृतं । स एव । गवाश्वोष्ट्रगोघाती त्वेककरपादः कार्यो विमांसविक्रयी ग्राम पशुघाती कार्षापणशत
न्दण्ड्यः । पशुस्वामिने च तन्मूल्यन्दद्यात् । आरण्यपशुघाती पञ्चाशत्कार्षापणान् । पक्षिघाती मत्स्यघाती च दशकार्षापणा
न् । कीटोपघाती कार्षापणमिति । विमांसं शृगालादिर्मांसमिति कल्पतरौ । कात्यायनोऽपि । द्विपणो द्वादशपणो वधे तु
मृगपक्षिणाम् । सर्पमार्ज्जारनकुलश्वशूकराश्ववधे न्दणाम् । गोकुमारीदेवपशुमुक्षाणां वृषभं तथा ॥ वाहयन्साहसम्पूर्वं प्रा
प्नुयादुत्तमं वधइति ॥ परकुड्याभिघाते परगृहे कण्टकादिप्रक्षेपे च दण्डमाह याज्ञवल्क्यः । अभिघाते तथा छेदे भेदे कुड्या
वपातने । पणान्दाप्यः पञ्च दश विंशतिन्तद्व्ययन्तथा ॥ दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन्प्राणहरन्तथा । षोडशाद्यः पणान्द
ण्ड्यो द्वितीयो मध्यमन्दममिति ॥ मुद्गरादिना कुड्यस्याभिघाते विदारणे द्वैधीकरणे च यथाक्रमम्पञ्चपणो दशपणो विंशतिप
णो दण्डः । कुड्यस्यावपातने तु समुच्चिता एते त्रयो दण्डाः ग्राह्याः । कुड्यसम्पादनार्थञ्च धनमपि तत्स्वामिने दद्यात् । परगृ
हे कण्टकादिप्रक्षेपणे षोडशपणो दण्डः । विषभुजङ्गादिप्रक्षेपणे मध्यमसाहसो दण्ड इत्यर्थः । स्थावराभिद्रोहे दण्डमाह

मरव । प्ररोहिशाखिनांशाखास्कन्धसर्वविदारणे । उपजीव्यद्रुमाणान्तु विंशतेर्द्विगुणोदमः ॥ चैत्यश्मशानसीमासु पुण्य
स्थानेसुरालये । जातद्रुमाणांद्विगुणोदमोवृक्षेथविश्रुते । गुल्मगुच्छक्षुपलताप्रतानौषधिवीरुधां । पूर्वस्मृतादर्द्धदण्डःस्था
नेषूक्तेषुकर्त्तनेइति ॥ प्ररोहिशाखिनाम्वटादीनांशाखाच्छेदनेस्कन्धच्छेदनेसमूलवृक्षच्छेदनेचयथाक्रमम्विंशतिपणादण्डादा
रभ्यपूर्वस्मादुत्तरोत्तरंद्विगुणोदंडः । विंशतिपणाश्चत्वारिंशत्पणोशीतिपणाइत्येवंरूपः । अप्ररोहिशाखिनामाम्रादीनांउपजी
व्यद्रुमाणांपूर्वोक्तेषुस्थानेषुछेदनेपूर्वोक्ताएवदण्डाः । चैत्यादिस्थानेषूत्पन्नानांवृक्षाणांशाखादिछेदनेपूर्वोक्ताद्दण्डाद्विगुणाः
। विश्रुतेचाश्वत्थपलाशादिकेद्विगुणोदण्डाः । गुल्मामालत्यादयः गुच्छाःकुरण्टकादयः क्षुपाःकरवीरादयःलताःद्राक्षातिमुक्ता
दयः । प्रतानाःकांडप्ररोहरहिताः । ओषध्यःफलपाकान्ताःशालिप्रभृतयः । वीरुधःगुडूचीप्रभृतयः । एतेषुपूर्वोक्तेषुस्था
नेषुविकर्त्तनेछेदनेपूर्वोक्ताद्दण्डादर्द्धदण्डोवेदितव्यइत्यर्थः । भार्य्यादीनामपराधेरज्जुवेणुदलाभ्यामधमांगेताडयेत् ।
अन्येनोत्तमांगेचताडयन्दंड्यइत्याहयमः । भार्यापुत्रश्चदासश्चदासीशिष्यश्चपञ्चमः । प्राप्तापराधास्ताड्याःस्यूरज्ज्वावेणुदले
नवा ॥ अधस्तात्तुप्रहर्त्तव्यंनोत्तमाङ्गेकथञ्चन । अतोऽन्यथाप्रवृत्तस्तुयथोक्तंदण्डमर्हतीति ॥ भार्यापुत्रश्चशिष्यश्चदासोभ्राता
थसोदरः । प्राप्तापराधास्ताड्याःस्यूरज्ज्वावेणुदलेनवा ॥ पृष्ठतस्तुशरीरस्यनोत्तमांगेकथञ्चन । अतोन्यथातुप्रहरन्प्राप्तःस्या
चौरकिल्बिषमिति ॥ शिष्यानुवृत्तावापस्तंबोपि । अपराधेषुचैनंसततमुपालभेत अतित्रासउपवासउदकोपस्पर्शनमितिदं
डाःयथातन्मात्रनिवृत्तिरितिअपराधनिवृत्तिपर्य्यंतंअपराधानुरूपंदंडपातनङ्कर्त्तव्यमित्यर्थः । यत्रतुआत्मनःकश्चिद्द्वेषात्ताडना
दिचिह्नंविधायपरमभिद्रवतितत्रसाक्ष्यादिभिर्दिव्येनवापरीक्षणंकर्त्तव्यमित्याहतुर्नारदबृहस्पती । कश्चित्कृत्वात्मनश्चिह्नं
द्वेषात्परमभिद्रवेत् । हेत्वर्थमतिसामर्थ्यैस्तत्रयुक्तम्परीक्षणमिति । याज्ञवल्क्योपि । असाक्षिकहतेचिह्नैर्युक्तिभिश्चागमेनच ।
द्रष्टव्योव्यवहारस्तुकूटचिह्नकृताद्भयादिति ॥ कात्यायनोपि । हेत्वादिभिर्नपश्येच्चेद्दंडपारुष्यकारणं । तदासाक्षिकृतंत

चरित्र्यंनाविनियोजयेदिति । इतिदंडपारुष्याख्यव्यवहारपदम् ॥●॥ तथावाक्पारुष्याख्यव्यवहारपदम् ॥ तस्यचस्वरूप
माहनारदः । देशजातिकुलादीनामाक्रोशंन्यंगसंयुतम् । यद्वचःप्रतिकूलार्थंवाक्पारुष्यंतदुच्यतेइति । आक्रोशःआक्षेपःभ
र्त्सनमितियावत् । कलहप्रियाःगौडाइतिदेशाक्रोशः । अत्यंतलोलुपाब्राह्मणाइतिजात्याक्रोशः । क्रूरचरितावैश्वामित्राइतिकु
लाक्षेपः । न्यङ्गमवद्यन्तदुभययुक्तंयद्वद्वेगजननार्थंवाक्यन्तद्वाक्पारुष्यमित्यर्थः । तस्यत्रैविध्यमाहसएव ॥ निष्ठुराश्लीलतीव्र
त्वात्तदपित्रिविधंस्मृतम् । गौरवानुक्रमात्तस्यदंडोऽपिस्यात्क्रमाद्गुरुरिति । निष्ठुरादीनांस्वरूपमाहसएव । साक्षेपन्निष्ठुरं
ज्ञेयमश्लीलंन्यंगसंयुतं । पतनीयैरुपाक्रोशैस्तीव्रमाहुर्मनीषिणइति ॥ धिङ्मूर्खंजाल्मइत्यादिसाक्षेपम्भाषणंनिष्ठुरं । न्यङ्ग
संयुतंअवद्यम्भगिन्यादिगमनसंयुतं । अश्लीलंपतनीयैःसुरापानादिभिरुपाक्रोशस्तीव्रंवाक्पारुष्यमित्यर्थः । कात्यायनोपि ।
यत्त्वसत्संज्ञितैरङ्गैःपरमाक्षिपतिकश्चित् । अभूतैर्वाथभूतैर्वानिष्ठुरावाक्स्मृतातुसा ॥ न्यग्भावकरणंवाचाक्रोधात्तुकुरुतेयदा ।
वृत्तदेशकुलानान्तुअश्लीलासावुधैःस्मृताः ॥ महापातकयोक्त्रीचरागद्वेषकरीचया । जातीभ्रंशकरीवाथतीव्रासाप्रथितातुवागि
ति ॥ कल्पतरौन्यंगावगूरणमितिपठित्वानिकृष्टांगप्रकाशनेनतिरस्करणमितिव्याख्यातम् । न्यग्भावकरणमितितुमाधवादि
संमतःपाठः । प्रथममध्यमोत्तमभेदेनत्रैविध्यमाहवृहस्पतिः । देशग्रामकुलादीनांक्षेपःपापेनयोजनम् । द्रव्यम्विनातुप्रथ
मम्वाक्पारुष्यन्तदुच्यते ॥ भगिनीमातृसम्बन्धमुपपातकशंसनम् । पारुष्यम्मध्यमम्प्रोक्तम्वाचिकंशास्त्रवेदिभिः ॥ अभक्ष्या
पेयकथनंमहापातकदूषणं । पारुष्यमुत्तमम्प्रोक्तन्तीव्रंमर्माभिघट्टनमिति ॥ द्रव्यम्विनेत्यत्रद्रव्यशब्दोऽभिधेयपरः । तेनोच्य
मानार्थव्यतिरेकेणैवंविधमभिधानंवाक्पारुष्यमित्यर्थइतिकल्पतरौ । द्रव्यंविनाद्रव्यवैशिष्ट्यंविनेतिमदनरत्ने । अभिघट्टनंउ
त्पाटनं । निष्ठुराक्रोशेदंडमाहयाज्ञवल्क्यः । सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनांगेन्द्रियरोगीणाम् । क्षेपङ्करोतिचेद्दण्ड्यःपणानर्द्ध
त्रयोदशानिति । अन्यथास्तोत्रन्निन्दास्तुतिः । न्यूनांगाःकरादिरहिताः । न्यूनेन्द्रियाःनेत्रादिरहिताः । रोगिणःकुष्ठ्यादयः

। अर्द्धत्रयोदशान् । अर्द्धाधिकद्वादशपणानित्यर्थः । एतत्सवर्णविषयम् । अतएववृहस्पतिः । समजातिगुणानान्तुवाक्पारुष्येपरस्परम् । विनयोविहितःशास्त्रेपणा अर्द्धत्रयोदशाइति । विष्णुरपि । समवर्णाक्रोशनेद्वादशपणान्दण्ड्यइति । परस्परमितिशेषः । मनुनारदावपि । समवर्णेद्विजातीनांद्वादशैवव्यतिक्रमे । वादेष्ववचनीयेषुतदेवद्विगुणंभवेदिति ॥ शङ्खलिखितावपि । समवर्णव्यतिक्रमेद्वादशपणायथारूपविशिष्टाक्षेपेषुविशिष्टस्यचतुर्विंशतिरविशिष्टस्यातिक्रमेचविशिष्टस्यतनोर्द्धमिति ॥ अत्रद्वादशसार्द्धद्वादशयोरुत्कृष्टानुत्कृष्टत्वेनव्यवस्थाद्रष्टव्या । कात्यायनोपि । योगुणान्कीर्त्तयेत्क्रोधान्निर्गुणेवागुणज्ञतां । अन्यसंज्ञानियोजीचवाग्दुष्टंतन्नरंविदुरिति ॥ नारदोपि । दुष्टस्यैवतुयोदोषान्कीर्त्तयेत्क्रोधकारणात् । अन्यायदेशवादीचवाग्दुष्टन्तन्नरंविदुरिति ॥ अत्रक्रोधकारणादित्यनेनदुष्टपरित्यागार्थंदोषकीर्त्तनेनदोषइतिसूचितम् । अतएवोक्तङ्कात्यायनेन । यत्रस्यात्परिहारार्थंपतितस्तेनकीर्त्तितं । वचनात्तत्रनस्यात्तुदोषोयत्रविभावयेदिति । वचनात्दोषकीर्त्तनात् । यच्चाभियोगादौपातित्यादिकंसाधयेत्तत्रापिवचनाद्दोषोनस्यादितियन्नविभावयेदित्यस्यार्थउक्तःस्मृतिचन्द्रिकायाम् । अत्रापिदण्डपारुष्यन्यायेनयुगपत्प्रवृत्तयोर्दंडतुल्यत्वं अयुगपत्प्रवृत्तयोःपूर्वप्रवृत्तस्यदण्डाधिक्यमितिद्रष्टव्यम् । जातिगुणकृतेविशेषेदंडवैषम्यमाहवृहस्पतिः । समानयोःसमोदंडोन्यूनस्यद्विगुणोदमः । उत्तमस्याधिकःप्रोक्तोवाक्पारुष्येपरस्परमिति ॥ हीनस्योत्तमाक्षेपेद्विगुणः । उत्तमस्यहीनाक्षेपेऽर्द्धपरिमितोदण्डइत्यर्थः । याज्ञवल्क्योपि । अर्द्धाधमेषुद्विगुणःपरस्त्रीषूत्तमेषुच । दण्डप्रणयनंकार्यंवर्णजात्युत्तराधरैरिति । अर्द्धःसार्द्धद्वादशपणात्मकइत्यर्थः । पूर्ववाक्येपञ्चविंशतिकोदमइतिपञ्चविंशतेःप्रकृतत्वात् । वर्णाब्राह्मणादयः । जातयोमूर्द्धावसिक्तादयः । तेचतेउत्तराधराश्चवर्णजात्युत्तराधरास्तैरन्योन्याक्षेपेक्रियमाणेदण्डस्यप्रणयनंऊहनीयंज्ञातव्यम् । उत्तराधरभावमालोक्यदण्डःकल्पनीयइत्यर्थः । तमेवकल्पनीयंदण्डम्प्रदर्शयतिमनुः । शतम्ब्राह्मणमाकुश्यक्षत्रियोदण्डमर्हति । वैश्योप्यर्द्धशतंद्वेवाशूद्रस्तुवधमर्हति ॥

विप्रः पञ्चाशतन्दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने। वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशकोदमइति। बृहस्पतिरपि। क्षिपन्विप्रादिकन्द्द्यात्पञ्चाशत्पणिकन्दमिति। शङ्खलिखितावपि। आक्रोशे ब्राह्मणस्य क्षत्रियः पणशतन्दण्ड्यः शतार्द्धं वैश्यस्य पञ्चविंशतिं शूद्रस्येति। बृहस्पतिरपि। विप्रे शतार्द्धं दण्डस्तु क्षत्रियस्याभिशंसने। विशस्तथार्द्धपञ्चाशच्छूद्रस्यार्द्धत्रयोदश। सच्छूद्रस्य मुदितोविनयोमपराधिनः। गुणहीनस्य पारुष्ये ब्राह्मणो नापराध्नुयात्॥ वैश्यस्तु क्षत्रियाक्रोशे दण्डनीयः शतम्भवेत्। तदर्द्धं क्षत्रियो वैश्यं क्षिपन्नविनयमर्हति॥ शूद्राक्रोशे क्षत्रियस्य पञ्चविंशतिको दमः। वैश्यस्य चैतद्द्विगुणः शास्त्रविद्भिरुदाहृतः॥ वैश्यमाक्षारयन्शूद्रो दाप्यः स्यात्प्रथमन्दमम्। क्षत्रियं मध्यमञ्चैव विप्रमुत्तमसाहसमिति॥ जिह्वाच्छेदनरूपोत्रोत्तमसाहसोद्रष्टव्यः। तथा च स एव। धर्म्मोपदेशकर्त्ता च वेदोदाहरणान्वितः। आक्रोशकस्तु विप्राणां जिह्वाछेदेन दण्ड्यत इति॥ शूद्र इत्यनुषङ्गः। आपस्तंबोपि। जिह्वाछेदनं शूद्रस्यार्यं धार्म्मिकमाक्रोशत इति। गौतमोपि। शूद्रो द्विजातीनभिसन्धायाभिहत्य च वाग्दण्डपारुष्याभ्यामङ्गम्मोच्योयेनोपहन्यादिति। अभिसन्धाय बुद्धिपूर्वं वाचातिक्रम्य अभिहत्य उग्रेण दण्डेन ताडयित्वा अङ्गं मोच्यः तेनाङ्गेन वियोजनीय इत्यर्थः। गुर्वाद्याक्रोशे त्वाहतुः शङ्खलिखितौ। तथाऽधिक्षतान्विप्रान्गुरूंश्चनिर्वासनम्मुडनन्ताडनं वा गोमयानुलेपनङ्खरारोहणं दर्प्पहरणं वा दण्डो वेति। दण्डः कार्षापणशतरूपः। अतएव विष्णुः। गुरूनाक्षारयन्कार्षापणशतमिति। पुत्रादिभिर्मात्रादीनामाक्रोशे दण्डमाह मनुः। मातरम्पितरञ्जायांभ्रातरं श्वशुरंगुरुं। आक्षारयन्शतन्दाप्यः पन्थानञ्चाददद्गुरोरिति॥ भ्रातरं ज्येष्ठभ्रातरम्। एतच्च सापराधेषु मात्रादिषु गुरुषु निरपराधायां जायायामिति मिताक्षरायामभाणि। श्वश्रुः श्वाद्यधिक्षेपे दण्डमाह बृहस्पतिः। क्षिपन्श्वश्र्वादिकन्दद्यात्पञ्चाशत्पणिकन्दममिति। बाह्वादिच्छेदननिष्ठुरभाषाभिभाषणे दंडमाह याज्ञवल्क्यः। बाहुग्रीवानेत्रसक्थिविनाशे वाचिके दमः। शत्यस्तदर्द्धिकः पादनासाकर्णकरादिष्विति। बाह्वादिविनाशे वाचिके करिष्यामीति वाचा प्रतिपादिते शत्यः शतपरिमितो दण्डः। पादादिभङ्गेऽ

रिघ्यामीत्याक्षेपेपंचाशत्परिमितोदण्डइत्यर्थः ॥ एवंवादिनोऽशक्तस्यदशपणादंडनीयाइत्याहसएव । अशक्तस्तुवदन्नेवं दंडनीयःपणान्दशेति । यःपुनःशक्तअशक्तस्यबाह्वादिभङ्गाक्षेपङ्करोतिनकेवलंसदण्ड्यःकिन्तुआशक्तक्षेपार्थम्प्रतिभुवमपिदा पनीयइत्याहसएव । तथाशक्तःप्रतिभुवन्दाप्यःक्षेमायतस्यचेति । अश्लीलभाषणेदण्डमाहसएव । अभिगन्ताम्मिभगि नींमातरंवातवेतिह । शपन्तन्दापयेद्राजापञ्चविंशतिकन्दमिति ॥ नीचाक्रोशेदंडमाहसएव । पतनीयकृतेक्षेपेदंडमु त्तमसाहसः । उपपातकयुक्तेतुदाप्यःप्रथमसाहसमिति । पतनीयैःपातित्यहेतुभिर्ब्रह्महत्यादिभिः । उपपातकानिगोवधादी नि । मनुरपि । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यान्तुदण्डःकार्योविजानता । ब्राह्मणेसाहसःपूर्वःक्षत्रियेत्वेवमध्यमः ॥ विट्शूद्रयोस्त्वेव मेवस्वजातिम्प्रतितत्त्वतः । छेदवर्जंप्रणयनन्दण्डस्येतिविनिश्चयः ॥ पापोपपातकक्रोशेमहापातकशंसकाः । आद्यमध्योत्त मान्दण्डान्दद्युस्त्वेतेयथाक्रममिति । विष्णुरपि । परस्परपतनीयक्षेपेकृतेतूत्तमसाहसंउपपातकयुक्तन्तुमध्यमम् । त्रैविध वृद्धानांक्षेपेजातिपूगानाञ्चग्रामदेशयोःप्रथममिति । देशाद्याक्रोशेदण्डमाहवृहस्पतिः । देशादिकंक्षिपन्दाप्यःपणानर्द्ध त्रयोदश । पापेनयोजयन्दण्ड्योदाप्यःप्रथमसाहसम् ॥ एषदण्डःसमाख्यातःपुरुषापेक्षयामया । समन्यूनाधिकत्वेनकल्प नीयोमनीषिभिरिति ॥ याज्ञवल्क्योपि । मध्यमोजातिपूगानांप्रथमोग्रामदेशयोरिति । राजाक्रोशेदण्डमाहनारदः । अवकुश्यचराजानंवर्त्मनिस्वेव्यवस्थितम् । जिह्वाछेदाद्भवेच्छुद्धिःसर्वस्वहरणेनवेति ॥ याज्ञवल्क्योपि । राज्ञोनिष्टप्रवक्ता रन्तस्यैवाक्रोशकन्तथा । तन्मन्त्रस्यचभेत्तारञ्छित्त्वाजिह्वाम्प्रवासयेदिति ॥ सत्यदोषाभिधानेपिवाक्पारुष्यदंडोस्त्येव । तथाच नारदः । पतितम्पतितेत्युक्त्वातथाचौरेतिवापुनः । वचनात्तुल्यदोषःस्यान्मिथ्याद्विर्दोषतांव्रजेदिति ॥ मनुनारदावपि । का णंवाप्यथवाखञ्जमन्यंवापितथाविधम् । तथ्येनापिब्रुवन्दाप्योदंडङ्कार्षापणावरमिति ॥ विष्णुरपि । काणखञ्जादीनान्तथ्य वाच्यपिकार्षापणद्वयमिति । एतच्चतुर्वृत्तविषयमितिमाधवीयेविद्यारण्यश्रीपादैरभिधायि । मिथ्यावदनशीलानान्दंड

माह कात्यायनः । अनृताख्यानशीलानाञ्जिह्वाच्छेदो विशोधनमिति । हारीतोपि । मिथ्याभाषिणां मेलकानाञ्च राजा जिह्वा
ञ्छिन्द्याद्दण्डयेद्वेति । मेलको भक्षकः । कस्यचिद्वाक्पारुष्य कृतोर्द्धं दण्डमाहोशना । मोहात्प्रमादात्संघर्षात्प्रीत्या वोक्तं मयेति
यः । नाहमेवं पुनर्वक्ष्ये दण्डार्द्धं तस्य कल्पयेदिति । वक्ष्य इत्यत्र वक्तीति शेषः ॥ इति वाक्पारुष्याख्यव्यवहारपदम् ॥ ❁ ❁
❁ ❁ ॥ अथ स्तेयाख्यव्यवहारपदम् ॥ तल्लक्षणमाह मनुः । स्यात्साहसं त्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतम् । निरन्वयम्भवेत्
स्तेयं हृत्वापह्नुयते च यदिति । अस्यायमर्थः । अन्वयवद्द्रव्यरक्षकराजाद्यध्यक्षादिसमक्षं बलावष्टम्भेन यत्परधनापहरणा
दिकं क्रियते तत्साहसं । स्तेयम्पुनर्निरन्वयं स्वाम्याद्यसमक्षं यद्वञ्चयित्वा परधनाद्यपहरणन्तदुच्यते । यच्च राजाद्यध्यक्षादिस
मक्षमपहृत्य न मयेदं कृतमिति भयान्निह्नुते तदपि स्तेयमिति । अत एव नारदः । उपायैर्विविधैरेषां छलयित्वापकर्षणम् । सु
प्तमत्तप्रमत्तेभ्यः स्तेयमाहुर्मनीषिण इति ॥ एषामित्येतच्चतुर्द्दर्निर्दिष्टान्याह स एव । मृद्भाण्डासनखट्वास्थिदारुचर्मतृणादि
यत् । शमीधान्यं कृतान्नञ्च क्षुद्रद्रव्यमुदाहृतम् । वासः कौशेयवर्ज्जञ्च गोवर्ज्जम्पशवस्तथा ॥ हिरण्यवर्ज्जं लोहञ्च मध्यं व्रीहि
यवादि च । हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुङ्गोगजवाजिनः । देवब्राह्मणराज्ञाञ्च विज्ञेयं द्रव्यमुत्तममिति । बलात्कारकृतमपहर
णं साहसान्तर्गतं स्तेयमित्याह स एव । तस्यैव भेदः स्तेयः स्याद्विशेषस्तत्र नूच्यते । आधिसाहसमाक्रम्य स्तेयमाधिश्छलेनत्विति
। तस्यैव साहसस्यैव । आधिः पीडा धनापहरणादिद्वारा आक्रम्य प्रसह्य परस्य क्रियमाणक्लेशः साहसरूपं स्तेयम् । छलेन क्रिय
माण आधिः केवलस्तेयमित्यर्थः । तस्करज्ञानोपायमाह याज्ञवल्क्यः । ग्राहकैर्गृह्यते चौरो लोप्त्रेणाथ पदेन वा । पूर्वकर्मापरा
धी च तथा चाशुद्धवासकः ॥ अन्येपि शङ्कया ग्राह्या जातिनामादिनिह्नवैः । द्यूतस्त्रीपानसक्ताश्च शुष्कभिन्नमुखस्वराः ॥ परद्र
व्यगृहाणाञ्च पृच्छका गूढचारिणः । निरायाव्ययवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाइति । ग्राहकै राजपुरुषैर्लोप्त्रेणापहृतभाज
नादिना चौर्यः । अशुद्धवासः अप्रज्ञातस्थानवासी । जातिनिह्नवो नाहं शूद्र इत्येवं रूपः । नामनिह्नवो नाहं डित्थ इत्येवं रू

पः । आदिग्रहणात्स्वदेशग्रामकुलाद्यपलापेनचलक्षितायाह्याः । घृतपण्याङ्गनामद्यपानादिष्वतिप्रसक्ताःतथाकुतस्त्वोयित्वमितिचौरग्राहिभिःपृष्टोयदिशुष्कमुखोभिन्नस्वरोवाभवति । वक्रवचनात्खिन्नललाटादीनांग्रहणम् । तथायेनिष्कारणङ्क्षियदस्यद्रव्यंकिंवास्यगृहमित्येवंपृच्छति । येचवेषान्तरधारणेनात्मानंगूहयित्वाचरन्ति । येचायाभावेपिवक्रव्ययकारिणः । येचविनष्टद्रव्याणाञ्जीर्णवस्त्रभिन्नभाजनादीनामनिर्ज्ञातस्वामिकानांविक्रयकारिणःतेसर्वेपिचौर्यसम्भावनयाग्राह्याइत्यर्थः । एवंविधलिङ्गयुक्तान्पुरुषान्गृहीत्वैतेचौराभवन्तिनवेतिसम्यक्परीक्षेतनतावन्मात्रेणनिश्चिनुयात् । चौरस्यापिलिङ्गसम्बन्धसम्भवात् । अतएवनारदः । अन्यहस्तात्परिभ्रष्टमकामादुत्थितम्भुवि । चौरेणवाप्रतिक्षिप्तंलोप्त्रंयत्नात्परीक्षयेत् ॥ असत्याःसत्यसङ्काशाःसत्याश्चासत्यसन्निभाः । दृश्यन्तेविविधाभावास्तस्माद्युक्तम्परीक्षणमिति ॥ सोयस्त्रैविध्यमाहसएव । तदपित्रिविधंज्ञेयंद्रव्यापेक्षम्मनीषिभिः । क्षुद्रमध्योत्तमानांतुद्रव्याणामपकर्षणादिति । चौरस्यद्वैविध्यमाहबृहस्पतिः । प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्चतस्कराद्विविधास्मृताः । प्रज्ञासामर्थ्यमायाभिःप्रभिन्नास्तेसहस्रधेति ॥ प्रकाशतस्करानाहसएव । नैगमावैद्यकितवाःसभ्योत्कोचकवञ्चकाः । दैवोत्पातविदोभद्राःशिल्पज्ञाःप्रतिरूपकाः ॥ अक्रियाकारिणश्चैवमध्यस्थाःकूटसाक्षिणः । प्रकाशतस्कराह्येतेतथाकुहकजीविनइति ॥ प्रतिरूपकाःप्रतिरूपकारिणः । अतएवनारदः । प्रकाशवञ्चकास्तत्रकूटमानतुलाश्रिताः । उत्कोचकाःसोपधिकावञ्चकाःपरयोषितः ॥ प्रतिरूपकराश्चैवमङ्गलादेशवृत्तयः । इत्येवमाद्योज्ञेयाःप्रकाशास्तस्करंभुवीति ॥ नैगमादिव्याजेनयेपरद्रव्यापहारकास्तेनैगमाद्याःप्रकाशतस्कराइत्यर्थः । अप्रकाशतस्करस्वरूपभेदानाहव्यासः । साधनाङ्गान्विताराञ्जौविचरन्त्यविभाविताः । अविज्ञातनिवासाश्चज्ञेयाःप्रच्छन्नतस्कराः । उत्क्षेपकःसन्धिभेत्तापान्थमुड्ग्रन्थिभेदकः । स्त्रीपुङ्गाश्वपशुस्तेयीचोरोनवविधःस्मृतइति ॥ रात्रावितिप्रायिकम् । अरण्यादौदिवापिसम्भवात् । उत्क्षेपकःधनिनामनवधानतान्निश्चित्यतत्समीपस्थन्धनमुत्क्षिप्यग्राहकः । सन्धिभेत्तागृहयोःसन्धौस्थित्वात

ग्रन्थिभित्रिभेत्ता। पांथमुट्कान्तारादौ पथिकानां धनप्रत्यापहारकः। ग्रंथिभेदकः परिधानीयादिग्रथितधनं गृहीतुं तद्ग्रन्थिमोचकाइति। प्रकाशतस्कराणांदण्डमाहसएव। स्त्रीपुंसौवञ्चयन्तीहमङ्गलादेशवृत्तयः॥ गृह्णंतिछद्मनाचार्थमनार्य्यास्तार्थलिङ्गिनः॥ नैगमाद्याभूरिधनाद्दण्ड्यादोषानुरूपतः। यथातेनानिवर्त्तन्तेतिष्ठन्तिसन्नयेतथेति॥ दोषानुरूपतोदण्ड्याननुधनानुरूपतइत्यभिप्रायः। केषाञ्चित्प्रकाशतस्कराणान्दण्डमाहबृहस्पतिः। प्रच्छाद्यदोषंद्रव्याणिमिश्र्यपुनःसंस्कृत्यविक्रयी। पण्यंतद्द्विगुणंदाप्योवणिग्दण्डञ्चतत्समम्॥ अज्ञातौषधिमन्त्रस्तुयश्चव्याधेरतत्त्ववित्। रोगिभ्योऽर्थंसमादत्तेसदण्ड्यश्चोरवद्भिषक्॥ कूटाक्षदेविनःक्षुद्राराजभाव्यहराश्चये। गणकावञ्चकाश्चैवदण्ड्यास्तेकितवाःस्मृताः॥ अन्यायवादिनःसभ्यास्तथैवोत्कोचजीविनः। विश्वस्तवञ्चकाश्चैवनिर्वास्याःसर्वएवते॥ ज्योतिर्ज्ञानन्तथोत्पातमविदित्वातुयेन्नृणाम्। श्रावयन्त्यर्थलोभेनविनेयास्तेप्रयत्नतः॥ दण्डाजिनादिभिर्युक्तमात्मानन्दर्शयन्तिये। हिंसन्तिछद्मनान्नॄणाम्बध्यास्तेराजपूरुषैः। अल्पमूल्यन्तुसंस्कृत्यनयन्तिबहुमूल्यताम्। स्त्रीबालकान्वञ्चयन्तिदंड्यास्तेर्थानुसारतः। हेमरत्नप्रवालाद्यान्कृत्रिमान्कुर्वन्तितुये। क्रेतुर्मूल्यंप्रदाप्यास्तेराज्ञातद्द्विगुणंदमम्। मध्यस्थंवञ्चयन्त्येकंस्नेहलोभादिनायदा। साक्षिणस्त्वन्यथाब्रूयुर्दाप्यास्तेद्विगुणन्दममिति॥ भाव्यङ्करविशेषः। मनुरपि। सर्वकण्टकपापिष्ठंहेमकारन्तुपार्थिवः। अवर्त्तमानमन्यायेछेदयेल्लवशःक्षुरैरिति। विष्णुरपि। द्युतेचकूटाक्षदेविनांकरच्छेदइति। अप्रकाशतस्कराणांदण्डमाहसएव। उत्क्षेपकस्यसन्दंशश्छेत्तव्योराजपूरुषैः। सदंशोत्रकरः। तथाचयाज्ञवल्क्यः। उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौकरसन्दंशहीनकौ। कार्य्यौद्वितीयापराधेकरपादैकहीनकाविति। अंगुष्ठतर्ज्जन्योर्ग्रन्थिमोचनेसाधकतमत्वेनात्रसन्दंशशब्देनतयोर्ग्रहणम्। प्रथमापराधेतौक्रमेणपाणिसन्दंशाभाववन्तौकर्त्तव्यौ। द्वितीयापराधेऽभावप्येकपाणिपादाभाववन्तौकर्त्तव्यावित्यर्थः। सन्धिभेतॄणांदण्डमाहमनुः। सन्धिम्भित्वातुयेचौर्य्यंरात्रौकुर्वन्तितस्कराः। तेषांछित्वानृपोहस्तौतीक्ष्णशूलेनिवेशयेदिति॥ तानितिशेषः।

वृहस्पतिरपि । सन्धिछेदकृतो ज्ञात्वा शूलमारोहयेत्प्रभुरिति । आरोहयेत् आरोपयेदित्यर्थः । पांथमुखोदण्डमाहसएव । त
थापान्थमुखंवृक्षेगलेवध्वावलम्बयेदिति । पांथमुखंपथिलुण्ठकान् । ग्रन्थिभेदकस्य दण्डमाहमनुः । अंगुलीग्रन्थिभेदस्य
छेदयेत्प्रथमेग्रहे । द्वितीयेहस्तचरणौतृतीयेवधमर्हतीति ॥ अङ्गुलीतर्जन्यंगुष्ठौ । द्वितीयेहस्तस्यछेदःचरणस्यचतृ
तीयेवधइत्यर्थः । अतएवनारदआह । प्रथमेग्रन्थिभेदानामंगुष्ठहस्तयोर्वधइति । स्त्रीहर्तुर्दण्डमाहव्यासः । स्त्रीहर्तारोहश
पयेद्दग्धव्योवैकटाग्निनेति । पुंहर्तुर्दण्डमाहसएव । नरहर्तुर्हस्तपादौछित्वास्थाप्यश्चतुष्पथइति । गोहर्तुर्दण्डमाहवृ
हस्पतिः । गोहर्तुर्नासिकाञ्छित्वावध्वांभसिनिमज्जयेदिति । नारदः । सर्वस्वंहरतोनारींकन्यांतुहरतोवधः । वाजिवार
णलोहानाञ्चादद्दीतवृहस्पतिरिति । सर्वस्वमित्यनुषङ्गः । पशुहर्तुर्दण्डमाहव्यासः । पशुहर्तुस्त्वर्द्धपादन्तीक्ष्णशस्त्रेण
कर्त्तयेदिति । पशुहर्तापश्वनुसारेणदण्डनीयइत्याहनारदः । महापशून्स्तेनयतोदण्डमुत्तमसाहसम् । मध्यमप
शून्पूर्वन्तुक्षुद्रपशून्तथाहृतइति । हृतइतिषष्ठी । वन्दिग्रहादीनान्दण्डमाहयाज्ञवल्क्यः । वन्दिग्राहांस्तथावाजिकुञ्ज
राणांचहारिणः । प्रसह्यघातिनश्चैवशूलानारोपयेन्नरइति ॥ अङ्गछेदादयःउत्तमसाहसत्वाद्ब्राह्मणव्यतिरिक्तेषूत्तमद्र
व्यापहारविषयाः । साहसेषुयएवोक्तस्त्रिषुदण्डोमनीषिभिः । सएवदण्डःस्तेयेपिद्रव्येषुत्रिष्वनुक्रमादितिनारदेनोत्त
मसाहसस्योत्तमद्रव्यविषयत्वेनव्यवस्थापनात्तेनक्षुद्रमध्यमद्रव्योत्क्षेपकादीनान्तदनुरूपोनकरछेदादिः । तस्करस्यापहृ
तंधनन्तत्स्वामिनेदापयित्वादण्डःकर्त्तव्यइत्याहयाज्ञवल्क्यः ॥ चौरंप्रदाप्यापहृतंघातयेद्विविधैर्वधैरिति । धान्याद्यपहरणेद
ण्डमाहमनुः । धान्यन्दशभ्यःकुम्भेभ्योहरतोभ्यधिकंवधः । शेषेप्येकादशगुणंदाप्यस्तस्यचतद्धनमिति ॥ कुम्भोविंशतिप्रस्थाः
शेषेदशकुम्भाधिकान्न्यूने । तस्यधान्यस्वामिनः । रत्नहरणेदण्डमाहसएव । मुख्यानाञ्चैवरत्नानांहरणेवधमर्हतीति ।
सएव । सुवर्णरजतादीनामुत्तमानाञ्चवाससाम् । पञ्चाशतस्त्वभ्यधिकेहस्तछेदनमिष्यते । शेषेत्वेकादशगुणंमूल्या

दण्डंप्रकल्पयेत्। पुरुषाणांकुलीनानान्नारीणाञ्चविशेषतइति। अत्रसुवर्णादीनांसंख्याकर्षक्तत्याकुःवृद्धाइतिमदन
रत्ने। अत्रांगच्छेदादिदण्डोब्राह्मणव्यतिरिक्तविषयः। सचिह्नंब्राह्मणंकृत्वास्वराष्ट्राद्विप्रवासयेदितियाज्ञवल्क्यस्मरणा
त्। चिह्नंललाटेश्वपदाकारांकनम्। तथाचमनुः। गुरुतल्पेभगःकार्यःसुरापानेसुराध्वजः। स्तेयेचश्वपदङ्कार्य्येब्राह्मण
स्वशिरःपुमानिति। एतच्चप्रायश्चित्तमकुर्वतान्दण्डोत्तरकालंतत्प्रायश्चित्तंचिकीर्षताम्। प्रायश्चित्तन्तुकुर्वाणाःपूर्वेवर्णायथो
दितम्। नांक्याराज्ञाललाटेतुदाप्यमूत्तमसाहसमितिमनुस्मरणात्। जात्यादिभेदेनचदण्डतारतम्यमाहसएव। अष्टापा
द्यंतुशूद्रस्यस्तेयेभवतिकिल्बिषम्। षोडशैवतुवैश्यस्यद्वात्रिंशत्क्षत्रियस्यतु। ब्राह्मणस्यचतुःषष्ठिःपूर्णम्वापिशतम्भवेत्। द्वि
गुणावाचतुःषष्ठिस्तद्दोषगुणवेदिनइति॥ यस्मिन्नपराधेयोदण्डउक्तःसशूद्रकर्तृकेतस्मिन्नष्टगुणंदापनीयःवैश्यकर्तृकेषो
डशगुणःक्षत्रियकर्तृकेद्वात्रिंशद्गुणः। ब्राह्मणकर्तृकेचतुःषष्ठिगुणः। शतगुणोवाअष्टविंशत्युत्तरशतगुणोवेत्यर्थः। भा
यान्यूनमूल्यानांक्षुद्राणांमूल्यात्पञ्चगुणोदमइत्याहनारदः। काष्ठभाण्डतृणादीनामृन्मयानान्तथैवच। वेणुवैणवभाण्डा
नान्तथास्नाय्वस्थिचर्म्मणाम्। शाकानामार्द्रमूलानांहरणेफलमूलयोः। गोरसेक्षुविकाराणांतथालवणतैलयोः। पक्वान्ना
नांकृतान्नानांमत्स्यानामौषधस्यच। सर्वेषामल्पमूल्यानांमूल्यात्पञ्चगुणोदमइति। यत्पुनःक्षुद्रद्रव्यविषयेद्विगुणदण्डप्रति
पादकमनुवचनम्। सूत्रकार्पासकिण्वानाङ्गोमयस्यगुडस्यच। दध्नःक्षीरस्यतक्रस्यपानीयस्यतृणस्यच। वेणुवैदलभाण्डा
नांलवणानान्तथैवच। मृन्मयानाञ्चहरणेमृदोभस्मनएवच॥ अज्जानाम्पक्षिणाञ्चैवलवणस्यचघृतस्यच। मांसस्यमधु
नश्चैवयच्चान्यत्पशुसम्भवम्। अन्येषाञ्चैवमादीनांमद्यानामोदनस्यच। पक्वान्नानाञ्चसर्वेषान्तन्मूल्याद्द्विगुणोदमइति। त
दल्पप्रयोजनविषयम्। पंथादीनामल्पप्रयोजनद्रव्यापहारेणदण्डः। तथाचसएव। द्विजोध्वगःक्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षूद्वे
चमूलके। आददानःपरक्षेत्रान्नदण्डंदातुमर्हति॥ चणकव्रीहिगोधूमयवानामुद्गमाषयोः। अनिषिद्धैर्गृहीतव्योमुष्टिरे

कापथिस्थितैः । तथैवसन्नमेभक्तेभक्तानिषडनस्तता । अभ्यस्तनविधानेनहर्त्तव्यंहीनकर्म्मणइति । नकेवलचौरस्यैवदण्डः
किन्त्वचोरस्यापिचौराेपकारिणइत्याहयाज्ञवल्क्यः । भक्तावकाशाग्न्युदकमन्त्रोपकरणव्ययान् । दत्वाचौरस्यवाहन्तुर्जानतो
दमउत्तमइति । भक्तंअशनं । अवकाशोनिवासस्थानम् । अग्निश्चौरस्यशीतापनोदनाद्यर्थः । उदकन्तृषितस्य । मन्त्रःचौ
र्य्यप्रकारोपदेशः । उपकरणंचौर्य्यसाधनम् । व्ययःअपहारर्थन्देशान्तरङ्गच्छतःपाथेयम् । एतानिचौरस्यहन्तुर्वादुष्टत्वं
जानन्नपियःप्रयच्छतितस्योत्तमसाहसोदण्डइत्यर्थः । कात्यायनोपि । चौराणाम्भक्तदावेस्युस्तथाग्न्युदकदायिनः । क्रेता
रश्चैवभाण्डानाम्प्रतिग्राहिणएवच ॥ समदण्डाःस्मृताह्येतेयेचप्रच्छादयन्तितानिति । चौरोपेक्षाकारिणंप्रत्याहनारदः ।
शक्ताश्चयदुपेक्षन्तेतेपितद्दोषभागिनः । उत्क्रोशतांजनानान्तुह्रीयमाणेधनेतथा । श्रुत्वायेनाभिधावन्तितेपितद्दोषभागि
नइति । इतिस्तेयाख्यव्यवहारपदम् ॥ ◉ ॥ अथसाहसाख्यंव्यवहारपदम् । तस्यस्वरूपमाहनारदः । सहसाक्रियतेकर्म्म
यत्किञ्चिद्बलदर्प्पितैः । तत्साहसमितिप्रोक्तंसहोबलमिहोच्यतेइति । तस्यचातुर्विध्यमाहवृहस्पतिः । मनुष्यमारण
ञ्चौर्य्यम्परदाराभिमर्शनम् । पारुष्यमुभयञ्चेतिसाहसंस्याच्चतुर्विधमिति । उभयपारुष्यम्वाग्दण्डपारुष्ये । तस्यत्रैवि
ध्यमाहनारदः ॥ तत्पुनस्त्रिविधंज्ञेयम्प्रथमंमध्यमन्तथा । उत्तमञ्चेतिशास्त्रेषुतस्योक्तंलक्षणंपृथगिति । एतेषांस्वरूप
माहसएव । फलमूलोदकादीनांक्षेत्रोपकरणस्यच ॥ भङ्गाक्षेपोपमर्द्दाद्यैःप्रथमंसाहसंस्मृतम् ॥ वासःपश्वन्नपानानांगृ
होपकरणस्यच । एतेनैवप्रकारेणमध्यमंसाहसंस्मृतम् ॥ व्यापादोविषशस्त्राद्यैःपरदाराभिमर्शनम् । प्राणोपरोधियच्चान्य
दुक्तमुत्तमसाहसमिति ॥ भङ्गःफलादिस्वरूपनाशनम् । आक्षेपआक्रोशःवाक्तिरस्करणमितियावत् । अपमर्द्दःस्वरूपावशे
षेणपीडनम् । एतेनैवप्रकारेणेत्यर्थः । त्रिविधेपिसाहसेदण्डमाहनारदः । तस्यदण्डःक्रियापेक्षःप्रथमस्यशतावरः । म
ध्यमस्यतुशास्त्रज्ञैर्दृष्टःपञ्चशतावरः । उत्तमेसाहसेदण्डःसहस्रावरइष्यते । वधःसर्वस्वहरणंपुरान्निर्वासनाङ्कने ॥ तदङ्ग

च्छेद इत्युक्तो दण्डउत्तमसाहस इति ॥ ब्राह्मणस्य तु महत्यप्यपराधे शारीरदण्डाभावमाह स एव । अविशेषेण सर्वेषामेष दण्डविधिः स्मृतः । वधादृते ब्राह्मणस्य न वधं ब्राह्मणोऽर्हतीति । यमोऽपि । न शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डो भवति कस्यचिदिति । मनुरप्यपराधे ब्राह्मणस्य दण्डमाह स एव । गुप्ते तु बन्धने वध्यो राजा भक्तम्प्रदापयेदिति । नारदोऽपि । शिरसो मुण्डनं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात् । ललाटे चाभिशस्ताङ्कः प्रयाणं गर्दभेन चेति । परद्रव्यापहरणरूपसाहसस्वरूपकन्तत्र दण्डमाह याज्ञवल्क्यः । सामान्यद्रव्यप्रसभहरणं साहसं स्मृतम् । तन्मूल्याद्द्विगुणो दण्डो निह्नवे तु चतुर्गुण इति । वकुभिर्जनैः प्रहरणादिकालक्रमेण रक्षमाणस्य द्रव्यस्य बलात्कारेण हरणं साहसरूपं स्तेयमिति पूर्वार्द्धार्थः । तन्मूल्यादपहृतद्रव्यमूल्यात् । निह्नवे । अपलापेयः साहसं करोति तद्विगुणान्दमम् । यस्तु साहसं कृत्वा निह्नुते स चतुर्गुणान्दाप्य इत्युत्तरार्द्धार्थः । साहसिकस्य प्रयोजयितारं प्रत्याह स एव । यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणान्दमम् । यश्चैवमुक्त्वाहं दाता कारयेत्स चतुर्गुणमिति । द्विगुणान्दमं साहसिकदण्डाद्द्विगुणं दण्डं । साहसिकविशेषं प्रत्याह स एव । अर्घ्याक्रोशातिक्रमकृद्भ्रातृभार्याप्रहारदः । संदिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत् ॥ सामन्तकुलिकादीनामपकारस्य कारकः । पञ्चाशत्पणिको दण्ड एषामिति विनिश्चयः ॥ स्वच्छन्दविधवागामी विक्रुष्टे नाभिधावकः । अकारणेन विक्रोष्टा चाण्डालश्चोत्तमान्स्पृशन् । शूद्रप्रव्रजितानां च दैवे पित्र्ये च भोजकः । अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्यो योग्यकर्मकृत् । वृषक्षुद्रपशूनां च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत् । साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत् ॥ पितृपुत्रस्वसृभ्रातृदम्पत्याचार्यशिष्यकाः । एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभागिति । अज्ञानकर्तृके साहसिके पित्रारिबान्धवाः । प्रष्टव्या राजपुरुषैः सामादिभिरुपक्रमैः । विज्ञेयोऽसाधुसंसर्गाच्चिह्नैर्होढेन वा नरैः । एषोदिता घातकानान्तस्कराणां च भावना । गृहीतः शङ्कया यस्तु न तत्कार्यं प्रपद्यते । शपथेनाववोद्धव्यः सर्ववादेष्वयं विधिरिति । चिह्नं रक्तलेपादि । होढो मृतस्य धनादिकम् । ज्ञानानन्तरकर्तव्यमाह व्यासः । ज्ञात्वानुघातकं सम्यक् स सहायं सबान्धवम् । हन्याच्चि

न्नव धोपायैरुद्वेजनकरैर्न्नृपइ ति: । वृहस्पति: । प्रकाश घातकायेतु तथाचोपांशुघातका: । ज्ञात्वासम्यग्धनंहृत्वाहन्तव्याविवि धैर्वधैरिति ॥ ब्रह्मघ्नक्षत्रियादिविषयमेतत् । यतश्चाह वैाधायनः । क्षत्रियादीनांब्राह्मणस्यवध: सर्वस्वहरणञ्चतेषामेवतु ल्यापकृष्टवधेयथाबलमनुरूपन्दण्डञ्च कल्पयेदिति । तेषांक्षत्रियादीनान्तुल्यापकृष्टवधेसजातीयहीनजातीयवधेद ण्डंशारीरदण्डम् । एकघातार्थप्रवृत्तानांबहूनान्दोषानुरूपन्दण्डमाहकात्यायन: । एकश्चेद्बहवोहन्यु: संरब्धा:पुरुष न्नरा: । मर्मघातीतुयस्तेषांसघातकइ तिस्मृत: । योमर्मघातक:सएववधापराधदण्डभागित्यर्थः । सएव । आरंभकृत्सहा यश्चदोषवक्तानुदेशक: । आश्रयःशस्त्रदानाचभक्तदायोविकर्म्मिणाम् ॥ युद्धोपदेशकश्चैवतद्विनाशप्रवर्तक: । उपेक्षा कार्य्ययुक्तश्चदोषवक्तानुमोदक: ॥ अनिषेद्धाक्षमोय:स्यात्सर्वेतेकार्यकारिण: । यथाशक्त्यनुरूपन्तुदण्डमेषाम्प्रकल्पयेदि ति । वृहस्पतिरपि । एकस्यबहवोयत्रप्रहरन्तिरुषान्विता: । मर्म्मप्रहारकोयस्तु घातक:सउदाहृत: ॥ मर्मघातीतुयस्ते षांयथोक्तम्प्रापयेद्दमम् । आरम्भकृत्सहायश्चदोषभागीतदर्द्धत: ॥ क्षतस्याल्पमहत्वञ्चमर्म्मस्थानञ्चयत्नत: । सामर्थ्य ञ्चानुवन्धञ्चज्ञात्वाचिह्नै:प्रसाधयेदिति ॥ विषयविशेषेमनुष्यवधकर्तुर्दण्डाभावंदोषाभावप्रदर्शनमुखेनाहमनु: । शस्त्रंद्वि जातिभिर्ग्राह्यन्धर्मोयत्रोपरुध्यते । द्विजातीनाञ्चवर्णानांविप्लवेकालकारिते ॥ आत्मनश्चपरित्राणेदक्षिणानाञ्चसङ्गरे । स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौचघ्नन्धर्म्मेणनदुष्यतीति । यत्रदेशेकालेचधर्म्मस्तटाकारामादिरूपोभेदनच्छेदनादिनापरुध्यतेतत्रत थाम्भूद्रेतरवर्णसङ्करेपरदारक्रमणादिरूपेराजाभावकालकारिते । तथात्मन:परत:प्राणसंशये । तथादक्षिणानांसङ्ग रेगोग्रहणनिमित्तकेयुद्धे । तथास्त्रीविप्राभ्युपपत्तौदुर्वलहिंसानिवाधणे । धर्म्माद्धेतोर्धर्म्मंदुष्यतियत: । अतस्तत्रद्विजाति भि:क्षत्रधर्माश्रयणरहितैरपिसमर्थै:शस्त्रंग्राह्यमित्यन्वय: । अत्रद्विजातिग्रहणंब्राह्मणवैश्यविषयम् । प्रजापालनार्थंक्ष त्रियस्यचनान्तरेणैवशस्त्रग्रहणस्यप्राप्तत्वादित्यभिसन्धायैववैाधायनआह । ब्राह्मणार्थेगवार्थेचवर्णानांवापिसङ्करे । गृह्णी

यातांविप्रविशेषश्च स्वंधर्म्मंव्यतिक्रमेदिति ॥ यत्तुपरीक्षार्थमपिब्राह्मणआयुधन्नाददीतेत्यापस्तम्बवचनम् । यच्चबौधायनव
चनम् । हास्यार्थमपिब्रह्म आयुधंनाददीतेति । तद्द्वयमपिधर्म्मोपरोधादिभिन्नविषयम् । साहसस्तेयस्यक्रोधलोभकृतत्व
माहबृहस्पतिः । साम्प्रतंसाहसस्तेयंश्रूयतांक्रोधलोभजमिति । स्त्रीसंग्रहणाख्यसाहसस्वरूपमाहएवच । अनिच्छन्त्याय
त्क्रियतेसुप्तोन्मत्तप्रमत्तया । प्रलपन्त्यावारहसिबलात्कारकृतन्तुतदिति । अनिच्छन्त्यापरपुरुषेणसहेतिशेषः । अनिच्छं
त्यायानिचिह्नानितस्याःकर्त्तव्यंराजकर्त्तव्यंचाहसम्वर्त्तः । नेच्छंत्यायानिचिह्नानिबलात्कारकृतानिच । परपुंसःप्रसंगेषुनारी
णान्तानिशृणवतः । नखदन्तक्षतक्षामासकचग्रहविक्षिता । सद्योविश्वासितानारीबलात्कारेणदूषिता ॥ उच्चैर्विक्रोशयन्ती
चरुदन्तीलोकसन्निधौ । तस्यनामवदन्तीचयथाहन्तेनदूषिता ॥ शोचेदेवंविधैर्लिंगैर्व्रणीकृतपयोधरा । चिह्नालंकारकेशै
स्त्वयाकुलीकृतलोचना । राज्ञासभ्यैःसभाज्ञोत्वोस्वयमन्विष्यतत्क्षणात् । यद्ब्रूयात्सहजान्तत्रतत्कर्त्तव्यम्प्रयत्नतः । विवादेसाक्षि
णामत्रप्रकुर्वीतपरिग्रहम् ॥ प्रार्थनादभिशस्तस्यनदिवन्दातुमर्हतीति । अत्रदण्डमाहमनुः । सहसंब्राह्मणोदण्ड्योवि
प्रांगुप्ताम्बलाद्व्रजन्निति । गुप्तांस्वनियमेनरक्षिताम् । क्षत्रियादिसवर्णविषयेदण्डमाहबृहस्पतिः । सहसाकामयेद्यस्तुध
नन्तस्याखिलंहरेत् । उत्कृत्यलिङ्गवृषणौभ्रामयेद्गर्द्दभेनत्विति । कामयेत्परस्त्रियंगच्छेत । अयमेवदण्डोअनुलोम
प्रतिलोमजात्योःसजातीयपरभार्यागमनेवेदितव्यइतिमदनरत्ने । हीनजातीयपरस्त्रीगमनेब्राह्मणादिष्वेतदर्द्धप
रिमितोदण्डः । उत्कृष्टजातीयपरदारगमनेअयमेवदण्डोवधसहितःकार्यइत्याहसएव । दमोनेयःसमायान्तुहीनाया
मधिकस्ततः । पुंसःकार्योधिकायान्तुगमनेसप्रमापणमिति ॥ दमःसहसाकामयेदितिवाक्योक्तः । नेयःप्रापणीयः । यत्तुवध
मात्राभिधायकङ्कात्यायनवचनं । स्त्रीयुक्ततोपभोगःस्यात्प्रसह्यपुरुषोयदा । वधेतत्रप्रवर्त्तेतकार्य्यातिक्रमणंहितदिति । तन्नि
र्गुणस्यभार्यागमनेवेदितव्यम् ॥ इतिसाहसाख्यव्यवहारपदम् ॥ * ॥ अथस्त्रीसंग्रहणाख्यंव्यवहारपदम् । तस्यत्रैविध्यमा

ह । वृहस्पतिः । पापमूलंसंग्रहणन्त्रिप्रकारन्निबोधत । बलोपधिकृतेद्वेतु तृतीयमनुरागजमिति ॥ एतेषांस्वरूपन्दर्शयतिस एव । अनिच्छन्त्यायत्क्रियतेमत्तोन्मत्तप्रमत्तया । प्रलपन्त्यावारहसिबलात्कारकृतन्तुतत् ॥ छद्मनागृहमानीयदत्वास्वंम दकारणम् । संयोगःक्रियतेयत्रतन्तूपधिकृतंविदुः ॥ अन्योन्यचक्षुरागेणदूतीसम्प्रेषणेनवा । कृतंरूपार्थलोभेनज्ञेयन्तद नुरागजमिति ॥ अनुरागजसंग्रहस्यत्रिविधत्वन्दर्शयतिसएव । तत्पुनस्त्रिविधम्प्रोक्तम्प्रथमंमध्यमोत्तममिति । व्यासोपि । संग्र हस्त्रिविधोज्ञेयःप्रथमोमध्यमस्तथा । उत्तमश्चेतिशास्त्रेषुतस्योक्तल्लक्षणंपृथगिति ॥ एतेषांस्वरूपमाहतुर्व्यासवृहस्पती । कटाक्षावेक्षणंहास्यन्दूतीसम्प्रेषणन्तथा । स्पर्शोभूषणवस्त्राणाम्प्रथमःसंग्रहःस्मृतः ॥ प्रेषणङ्गन्धमाल्यानाम्फलधूपान्नवा ससाम् । सम्भाषणञ्चरहसिमध्यमंसंग्रहंविदुः ॥ एकशय्यासनंक्रीडाचुम्बनालिङ्गनन्तथा । एतत्संग्रहणम्प्रोक्तमुत्तमंशा स्त्रवेदिभिरिति ॥ स्त्रीसंग्रहणस्यज्ञानोपायमाहयाज्ञवल्क्यः । पुमान्संग्रहणेग्राह्यःकेशाकेशिपरस्त्रिया ॥ सद्योवाकामजैश्चि ह्नैःप्रतिपत्तौद्वयोस्तथेति ॥ परभार्ययासहकेशाकेशिक्रीडनेनसद्यःअभिनवैःकामजैःकररुहदशनादिक्षतब्रह्मणादिलिङ्गै र्द्वयोःसम्प्रतिपत्त्यावायंस्त्रीसंग्रहणवानितिप्रतिपत्तव्यइत्यर्थः । उपायान्तरमाहसएव । नीवीस्तनप्रावरणसक्थिकेशाव मर्शनम् । अदेशकालसम्भाषंसहैकस्थानमेवचेति ॥ कुर्वाणइतिशेषः । सक्थिऊरू । मनुरपि । स्त्रियंस्पृशेददेशेयःस्पृ ष्टोवामर्षयेत्तया । परस्परस्यानुमतेसर्वंसंग्रहणंस्मृतमिति । यस्तुदर्पादिनामयेयम्भुक्तेतिवदतिसोपितथाविधत्वेनयाह्य इत्याहतुर्मनुनारदौ । दर्पाद्वायदिवामोहात्श्लाघयावास्वयंवदेत् । पूर्वमयेयम्भुक्तेतिसचसंग्रहणंस्मृतमिति ॥ बलात्कार कृतस्यस्त्रीसंग्रहणस्यसाहसान्तर्भूतत्वेनतत्रैवदर्शितत्वादुपधिकृतेदण्डमाहबृहस्पतिः । दण्डानाकामयेद्यस्तुतस्यसर्वहरो दमः । अङ्कयित्वाभगांकेनपुरान्निर्वासयेत्ततइति ॥ सर्वहरःसर्वस्वहरःएतत्सजातीयविषयम् । हीनोत्कृष्टगमनेतुक्रमेणा र्द्धन्धनंसर्वस्वहरणरूपोवधसहितसर्वस्वहरणरूपोदण्डोवावगन्तव्यः । दमोनेयःसमायान्निःसाहसवादनिरूपणाद

र्शितवचनात्। तत्रवचनेपुरुषस्यापकर्षणभवेयुक्तोदण्डोनस्त्रियाइतिनोक्तस्तस्याःदण्डः। तेनसाहसस्त्रीसंग्रहणवत्प्रकृते
पिसजातीयोपभुक्तायाःसंव्यवहार्य्यायाःप्रायश्चित्ताचरणानन्तरव्यवहितोपभुक्तायाइतिज्ञातव्यमित्युक्तंमदनरत्ने। अनुराग
कांचिविधसंग्रहणोदण्डमाहसएव। त्रयाणामपिचैतेषाम्प्रथमोमध्यमउत्तमः। विनयःकल्पवत्याकांक्षादधिकोद्रविणाधिक
इति॥ अधिकःप्रथमसाहसादिभ्योधिकः। सम्भोगेदण्डमाहयाज्ञवल्क्यः। सजातावुत्तमोदण्डआनुलोम्येतुमध्यमः। प्रातिलो
म्येवधःपुंसोनार्य्याःकर्णादिकर्त्तनमिति। चतुर्णामपिवर्णानाम्बलात्कारेणसजातीयपरभार्य्यागमनेसाशीतिपणसाहस्रोदण्डः
।यदात्वानुलोम्येनहीनजातीयागमनेमध्यमसाहसः। उत्कृष्टजातीयागमनेगन्तुर्वधः। तस्याःकर्णादिकर्त्तनमित्यर्थः। ए
तच्चानुरागजंग्रहणविषयंस्त्रिया अपिदण्डाभिधानात्। बलात्कारोपधिकृतयोस्तुस्त्रिया अनपराधित्वेनदंडाभावात्। अस्मा
देवप्रातिलोम्येनगमनेपुरुषस्यवधंविधायस्त्रियास्तदर्द्धंतुल्यकर्णनासादिकर्त्तनविधानात्सजातीयागमनेपुरुषस्ययावुक्ता
वुत्तममध्यमसाहसौदण्डौतदर्द्धंस्त्रियादण्डइतिसूचितम्। अतएवकात्यायनः॥ सर्वेषुचापराधेषुपुंसोयोर्थदमस्तथा।
तदर्द्धंयोषितोदद्युर्वधेपुंसोङ्गकर्त्तनमिति। स्त्रियाइतिशेषः। यदापुनःसवर्णामगुप्तामानुलोम्येनगुप्तांवाव्रजतितदाविशेष
माहमनुः। सहस्रंब्राह्मणोदण्डोगुप्तांविप्राम्बलाद्व्रजन्। शतानिपञ्चदण्ड्यःस्यादिच्छन्त्यासहसङ्गतः। सहस्रम्ब्राह्मणोद
ण्डंदाप्योगुप्तेतुतेव्रजन्। शूद्रायांक्षत्त्रियविशोःसहस्रन्तुभवेद्दमइति। तेक्षत्त्रियवैश्ये॥ एतच्चगुरुसखिभार्य्यादिव्यतिरिक्त
विषयम्। तत्रदण्डांतरविधानात्। तदाहनारदः। मातामातृष्वसाश्वश्रूर्मातुलानीपितृष्वसा। पितृव्यसखिशिष्यस्त्रीभगि
नीतत्सखीस्नुषा। दुहिताचार्यभार्य्याचसगोत्राशरणागता। राज्ञीप्रव्रजिताधात्रीसाध्वीवर्णोत्तमाचया। आसामान्यतमा
ङ्गच्छन्गुरुतल्पगउच्यते। शिश्नस्योत्कर्त्तनात्तत्रनान्योदण्डोविधीयतइति। यत्तुप्रातिलोम्यगमनेक्षत्त्रियादेःपुरुषस्यवध
इत्युक्तंयोगीश्वरवचने। तद्गुप्ताविषयमन्यथाधनदण्डः। तथाचमनुः। उभावपिहितावेवब्राह्मण्यागुप्तयासह। विप्लु

तौ शूद्रवद्दण्डौ दग्धव्यौ वाकटाग्निना ॥ ब्राह्मणीं यद्यगुप्तान्तु सेवेतां वैश्यपार्थिवौ । वैश्यम्पञ्चशतं कुर्य्यात् क्षत्रियन्तु सहस्रिण
मिति । पञ्चशतम्पणशतपञ्चकदण्डभाजमित्यर्थः । एवं सहस्रिणमित्यत्रापि । क्षत्रियस्यगुप्तवैश्यागमने वैश्यस्य च गुप्ताक्ष
त्रियागमने क्रमेण पणसहस्रपणशतपञ्चकन्तयोर्दण्ड इत्याह स एव । वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् । यो ब्राह्म
ण्यामगुप्तायान्ता वुभौ दण्डमर्हतइति ॥ शूद्रस्यागुप्तोत्कृष्टस्त्रीगमने लिङ्गच्छेदनसर्वस्वापहरणे गुप्तागमने तु वधसर्वस्वापहा
रौ । तथा च स एव । शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमाचरन् । अगुप्ते काङ्गसर्वस्वो गुप्ते सर्वेण हीयतइति । अयञ्च वधाद्युपदे
शः प्रजापालनाधिकाराद्राज्ञ एव न द्विजातिमात्रस्य । ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रं नाददीतेति शस्त्रग्रहणस्य निषिद्धत्वात् ।
यदा तु राज्ञो निवेदनेकालविलंबेनकार्य्यातिपातस्तदा द्विजातिमात्रस्यापि शस्त्रग्रहणेऽधिकारोस्त्येव । शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यन्ध
र्म्मो यत्रोपरुध्यते । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ॥ प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा मन्युस्तम्मन्युमृच्छतीति शस्त्रग्रहणाभ्य
नुज्ञानात् । परस्त्रिया सह सम्भाषणकर्तुर्दण्डमाह मनुः । परस्य पत्न्या पुरुषः संलापं योजयेत्सह । पूर्वमाक्षारितो दोषैः प्रा
प्नुयात्पूर्वसाहसमिति ॥ आक्षारितः अभिशस्तः । दोषैः नानास्त्र्युपभोगवांच्छाभिः । पापबुद्ध्या यः सम्भाषणं करोति तद्विषयमे
तत् । अतएव । यस्त्वनाक्षारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् । न दोषं प्राप्नुयात्किञ्चिन्न हि तस्य व्यतिक्रमइति ॥ मनुवृहस्पत्यु
क्तपूर्वसाहसमध्यमसाहसयोरुत्कृष्टसजातीयासम्भाषणादिविषयत्वेन व्यवस्था परिकल्पनीया । परपुरुषेण सह पित्रा
दिभिर्निषिद्धं संभाषणं या करोति सा पणशतं दण्ड्या परस्त्रिया सह पित्रादिभिर्निषिद्धसम्भाषणं यः पुरुषः करोति स पणशतद्वयं
॥ ३८९ ॥ दण्डनीयः । द्वयोरपि निषिद्धपरस्परसम्भाषणादि कुर्वतोः सम्भोगे योदण्डः स एव दंड इत्याह याज्ञवल्क्यः । स्त्री निषेधेश
॥ ३९० ॥ तन्दद्याद्द्विशतन्तु दमम्पुमान् । प्रतिषेधे तयोर्दण्डो यथा संग्रहणे तथेति ॥ निषिध्यतइति निषेधः कर्म्मणि हलश्चेति घञ् । चा
॥ ३९१ ॥ रणादिस्त्रीव्यतिरिक्तविषयमेतत् । नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु । सज्जयन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयंति चेतिमनु

स्मरणात्नटाःआत्मोपजीविनःवेषोपजीनः । एतेषान्दारेषुएषविधिर्न्न । अभिभाषणादिनिमित्तकदण्डविधिर्न्न । परन्ते
नारीःस्वभार्याःसञ्जयन्तिपुरुषान्तरेसंयोजयन्तिप्रच्छन्नीकृतव्यचारयन्तिचेत्यर्थः । साधारणस्त्रीगमनेदंडमाहयाज्ञव
ल्क्यः । अवरुद्धासुदासीषुभुजिष्यासुतथैवच । गम्यास्वपिपुमान्दाप्यःपञ्चाशत्पणिकन्दममिति । स्वामिनायाशुश्रूषार्थं
गृहेएवस्थातव्यमित्येवम्पुरुषान्तरोपभोगतोनिरुद्धाअवरुद्धाः । पुरुषांतरेणावरुध्यभुज्यमानाभुजिष्याःयादास्योभुजि
ष्याअवरुद्धावातासुसर्वपुरुषगम्यास्वपिगमनेपञ्चाशत्पणान्दण्ड्यः । तासाम्परपरिगृहीतत्वेनपरस्त्रीतुल्यत्वात् । चशब्दा
द्वैश्यास्वैरिणीनामपिग्रहणं । तास्वपिसर्वपुरुषसाधारणासुपरपरिगृहीतासुगमनेऽयमेवदंडइतिमन्तव्यम् । एतदेवाभि
प्रेत्याहनारदोऽपि । स्वैरिण्यब्राह्मणीवेश्यादासीनिःकासिनीचया । गम्याःस्युरानुलोम्येनस्त्रियोनप्रतिलोमतः ॥ आस्वेवतुभुजि
ष्यासुदोषःस्यात्परदारवत् । गम्यास्वपिहिनोपेयाद्यत्ताःपरपरिग्रहाइति । अब्राह्मणीतिस्वैरिण्यविशेषणम् । स्वैरिणीस्व
तन्त्रापुंश्चली । निष्कासिनीकुटुम्बान्निर्गतेतिमदनरत्ने । स्वाम्यनवरुद्धादासीतिविज्ञानेश्वरमाधवाचार्य्यप्रभृतयः । भुजि
ष्यास्वास्वेतिसम्बन्धः । व्यासोऽपि । परोपरुद्धागमनेपञ्चाशत्पणिकोदमः । प्रसह्यवेश्यागमनेदंडोदशपणःस्मृतइति । प्र
सह्यवेतनदानंविना । अत्रानवरुद्धासुवेश्यादिषुगम्यत्वाभिधानन्नपापाभावप्रतिपादनार्थंकिन्तुराजदंडाभावप्रतिपादना
र्थम् । पशुवेश्यादिगमनेप्राजापत्यंविधीयतइत्यादिवचनैःप्रायश्चित्तस्मरणात्बलात्कारेणअनवरुद्धदास्यभिगमनेदंडमा
हयाज्ञवल्क्यः । प्रसह्यदास्यभिगमेदंडोदशपणःस्मृतः । बहूनांयद्यकामासौचतुर्विंशतिकःपृथगिति । पुरुषसम्भोगजीवि
कासुदासीषुस्वैरिण्यादिषुशुल्कदानमन्तरेणबलात्कारेणाभिगच्छतोदशपणोदंडः । यद्यनिच्छंतीमेकाम्बलात्कारेणबह
वोगच्छंतितर्हिप्रत्येकञ्चतुर्विंशतिपणात्मकोदंडइत्यर्थः । यदिपुनःसास्वेच्छयाभाटकंगृहीत्वापश्चान्नेच्छतितदावलाद्व्रजताम
पिबहूनामदोषःयदितस्याव्याध्याद्यभिभवोनभवेत् । अतएवनारदः । व्याधितासश्रमाव्ययाराजकर्मपरायणा । आमन्त्रिता

चेन्नागच्छेद्दद्दंड्यावडवास्मृतेति ॥ पारदार्यप्रसंगात्कन्यायामपि दंडमाह याज्ञवल्क्यः । अलंकृतां हरन्कन्यामुत्तमं त्वन्यथाधमम् । दण्डं दद्यात्सवर्णासु प्रातिलोम्ये वधः स्मृत इति ॥ अलंकृतां विवाहाभिमुखीं तां सवर्णां कन्यामपहरन्नुत्तमसाहसं दण्डनीयः । तदनभिमुखीं हरन्प्रथमसाहसम् । उत्कृष्टवर्णजानां हरतः क्षत्रियादेर्वध इत्यर्थः । आनुलोम्येन सकामा हरणे प्रथमसाहसो दंडः तथा च स एव । सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दम इति । कन्यादूषणे दंडमाह स एव । दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां वधः स्मृतः । शतं स्त्रीदूषणे दद्याद्द्वे तु मिथ्याभिशंसनेति । पशून्गच्छन्शतं दाप्यो हीनां स्त्रीं गां च मध्यममिति । यद्यकामां कन्यां नखक्षतादिना प्रसह्य दूषयति तदा करच्छेदः । यदा तु अंगुलिप्रक्षेपेण नाम एव योनिक्षतां कुर्वन्दूषयति तदा विशेष माह मनुः । अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्याद्दर्पेण मानवः । तस्याशु कर्त्ये अंगुल्यौ दंडं चार्हति षट्शतमिति । सकामदूषणेऽप्याह स एव । सकामां दूषयंस्तुल्यो नांगुलिच्छेदमर्हति । द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसंगविनिवृत्तय इति । यदा कन्या विदग्धा वा कन्यां दूषयति तदाप्याह स एव ॥ कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्यास्तु द्विशतो दमः । या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति ॥ अंगुल्योरेव वाच्छेदः खरेणोद्वहनं तथेति । कुर्यात् योनिक्षतवतीमिति शेषः । यदा पुनरुत्कृष्टजातीयां कन्यां सकामामकामां वाभिगच्छति तदा हीनस्य क्षत्रियादेर्वधः । यदा सकामां सवर्णामभिगच्छति तदा शुल्कं गोमिथुनं तत्पित्रे दद्यात् । अनिच्छति तस्मिन्दंडरूपेण राज्ञे दद्यात् । सवर्णामकामां गच्छतो वध एव । तदाह मनुः । उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति । शुल्कं दद्यात्सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि ॥ योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति । सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नर इति
॥ चण्डाल्यादिगमने दण्डमाह याज्ञवल्क्यः । अन्त्याभिगमने त्वंक्य कुबंधेन प्रवासयेत् । शूद्रस्तथान्त्य एव स्यादन्त्यस्यार्यागमे वध इति ॥ अन्त्या चाण्डाली तद्गमने । त्रैवर्णिकाम्प्रायश्चित्तानभिमुखान्सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियमिति मनुवचनानुसारेण पण सहस्रं दण्डयित्वा कुत्सितवर्णेन भगाकारेणाङ्कयित्वा स्वराष्ट्रान्निर्वासयेत् । शूद्रः पुनश्चाण्डालीं गच्छं श्चण्डाल एव । अं

वधएवेतिमाधवीयेपाठः ॥ चाण्डालस्यतूत्कृष्टजातिस्त्र्यभिगमनेवधएवेत्यर्थः । योनिव्यतिरिक्तस्थलेगच्छतोदण्डमाहसएव । अयोनौगच्छतोयोषाम्पुरुषंवाभिमेहतः । चतुर्विंशतिकोदण्डस्तथाप्रव्रजितागमेइति । यस्तुयोषांमुखादावभिगच्छति पुरुषंवाभिमुखेमेहतितथाप्रव्रजितांवागच्छतिअसौचतुर्विंशतिपणान्दण्डनीयइत्यर्थः । स्त्रीकृतसंग्रहणेदण्डमाहबृहस्पतिः । गृहमागत्ययानारीप्रलोभ्यस्पर्शनादिना । कामयेत्तत्रसादण्ड्यानरस्यार्द्धदमःस्मृतइति । वचसास्त्रियम्प्रलोभ्यगच्छतः पुरुषस्ययोदंडस्तंयाह्याःतद्दंडार्द्धंपुरुषेणाह्यइत्यर्थः ॥ इतिस्त्रीसंग्रहणाख्यव्यवहारपदम् ॥ ● ॥ अथस्त्रीपुंयोगाख्यव्यवहारपदम् ॥ तत्स्वरूपमाहनारदः । विवाहादिविधिःस्त्रीणांयत्रपुंसाञ्चकीर्त्यते । स्त्रीपुंसयोगसंज्ञन्तद्विवादपदमुच्यतइति ॥ विवाहादिशब्देनस्त्रीपुन्धर्मागृह्यन्ते । अतएवमनुर्व्यवहारपदोद्देशकालेस्त्रीपुन्धर्मौविभागश्चेत्युद्दिश्यप्रतिज्ञापूर्वकन्तेषांनिरूपणञ्चकार । पुरुषस्यस्त्रियाश्चैवधर्म्येवर्त्मनितिष्ठतोः । संयोगेविप्रयोगेचधर्मान्वक्ष्यामिशाश्वतानित्यादिना । संयोगेअन्योन्यसन्निधाने । विप्रयोगे । देशतःकालतोवाव्यवधाने । शाश्वतान्नित्यान्अवश्यानुष्ठेयानितियावत् । केतेधर्मा इत्याकांक्षायामाहसएव । अस्वतन्त्राःस्त्रियःकार्याःपुरुषैःस्वैर्दिवानिशं । विषयेषुचसज्जन्त्यःसंस्थाप्याह्यात्मनोवशइत्यादि । पुरुषैःभर्तृपुरुषैः । विषयेदण्डहेतुभूतचाञ्चल्यादिविषये । नारदोपि । स्वातन्त्र्याद्विप्रणश्यन्तिकुलेजाताअपिस्त्रियः । अस्वातन्त्र्यमतस्तासांप्रजापतिरकल्पयदिति । अतोन्यैरपिस्वस्त्रीणामस्वातन्त्र्यंयथाभवतितथाकल्पयितव्यमित्याशयः । पुरुषेणस्वस्त्रीव्यभिचाराद्अवश्यंरक्षणीया । तथाचहारितः । एकव्रतस्कन्नभावात्परेन्द्रियोपहतत्वाच्चदुष्टाःकुलसङ्करकारिण्योभवन्तिजीवतिजारजःकुण्डोमृतेभर्त्तरिगोलकस्तस्माद्रेतोपघाताज्जायांरक्षेज्जायानाशेकुलनाशःकुलनाशेतन्तुनाशस्तंतुनाशेदेवपितृयज्ञनाशोदेवपितृयज्ञनाशेआत्मनाशेआत्मनाशेसर्वस्वनाशइति । एकव्रतस्कन्नभावात् । स्त्रीणांएकभर्तृनियमनाशात् । परेन्द्रियोपहतत्वात् । परस्मिन्पुंसिइन्द्रियस्यमनसोरागादिनाउपहतत्वात् । कुलसङ्करकारिण्यस्त

ज्जातिस्वभावानुगतप्रजोत्पादनेनकुलसांकर्य्यम्। अतएवशंखलिखितौ। यस्मिन्भावोर्प्पितंस्त्रीणामात्तवेनादृशन्तन्नुज्ञन
यन्तीति। तन्तुःपुत्रादिसन्ततिः। मनुरपि। सूक्ष्मेभ्योपिप्रसङ्गेभ्यःस्त्रियोरक्ष्याविशेषतः। द्वयोर्हिकुलयोःशोकमावहे
युररक्षिताः॥ इमंहिसर्ववर्णानांपश्यन्तोधर्ममुत्तमम्। यतन्तेरक्षितुम्भार्य्याम्भर्त्तारोदुर्बलाअपि॥ स्वाम्प्रसूतिंचरित्र
ञ्चकुलमात्मानमेवच। स्वधर्म्मंहिप्रयत्नेनजायांरक्षन्हिरक्षतिइति॥ द्वयोःकुलयोःभर्तृकुलपितृकुलयोः। अनेनकुल
द्वयवृद्धैरपिरक्ष्याइतिशोककथनमुखेनदर्शितम्। अतएववृहस्पतिः। सूक्ष्मेभ्योपिप्रसङ्गेभ्योनिवार्य्यास्त्रीस्वबन्धुभिः।
श्वश्र्वादिभिःपालनीयागुरुस्त्रीभिर्दिवानिशम्। मनुरपि। कालेऽदातापितावाच्योवाच्यश्चानुपयन्पतिः। मृतेभर्त्तरिपुत्र
स्तुवाच्योमातुररक्षितेति॥ कालेकन्यादानयोग्येकाले। वाच्योनिंद्यः। अनुपयन्अनुगच्छन्। सएव। पितारक्षतिकौमारे
भर्त्तारक्षतियौवने। पुत्रास्तुस्थाविरेभावेनस्त्रीस्वातन्त्र्यमर्हतीति॥ याज्ञवल्क्योपि। रक्षेत्कन्याम्पिताविन्नांपतिःपुत्रस्तुवार्द्ध
के। अभावेज्ञातयस्तेषान्नस्वातंत्र्यंक्वचित्स्त्रियाइति। विन्नाविवाहिता। पतिपुत्रविहीनायास्तुरक्षणम्पतिपक्षान्तर्गतेन
प्रत्यासन्नेनकार्य्यं। तथाचनारदः। मृतेभर्त्तर्य्यपुत्रायाःपतिपक्षःप्रभुःस्त्रियः। विनियोगात्मरक्षासुभरणेषुचईश्वरः॥ प
रिक्षीणेपतिकुलेनिर्मनुष्येनिराश्रये। तत्सपिण्डेषुचासत्सुपितृपक्षःप्रभुःस्त्रियःपितृपक्षस्याप्यभावेसएवाह। पक्षद्वयाव
साने तुराजाभर्त्तास्मृतःस्त्रियः। सतस्याभरणंकुर्य्यान्निगृह्णीयात्पथःच्युतामिति। विनियोगःकर्म्मणिनियोजनम्। भर्त्ता
पोषकःस्त्रीस्वभावन्दर्शयतिदक्षः। जलौकावत्स्त्रियःसर्वाभूषणाच्छादनाशनैः। सुहितापिकृतानित्यंपुरुषंह्यपकर्षति
॥ जलौकारक्तमादत्तेकेवलंसातपस्विनी। इतरानुधनञ्चित्तंमांसंवीर्य्यंबलंसुखम्॥ साशंकाबालभावेतुयौवनेभिमुखीभवे
त्। तृणवन्मन्यतेनारीवृद्धभावेस्वकम्पतिम्। स्वकाम्येवर्त्तमानासास्नेहान्नचनिवारिता। अपथ्यानुभवेत्यस्याद्यथाव्याधिरु
पेक्षिताइति। सुहितातृप्ताकृतापीत्यन्वयः। अपकर्षतिसततमाज्ञामात्रंकरोतिस्वकाम्येस्वेच्छायाम्। अपथ्याअयन्ताहि

॥ ५१८ ॥
॥ आ० ॥
॥ धृ०। मु० ॥

तद्धेतुभूता । मनुरपि । नैताः रूपम्परीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः । सुरूपं वा विरूपं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥ पौंश्चल्याच्चल
चित्ताच्च नैस्नेह्याच्च स्वभावतः । रक्षिता यत्नतोऽपीह भर्तृष्वेता विकुर्वते ॥ शय्यासनमलंकारं कामं क्रोधमनार्जवम् । द्रोहभा
वं कुचर्याञ्च स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयत् । नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्म्मो व्यवस्थितः । निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृत
मिति स्थितिः ॥ तथा च श्रुतयो बह्व्यो निगीता निगमेष्वपि । स्त्रीलक्षणपरीक्षार्थं तासां शृणुत निष्कृतीः । यन्मे माता प्रलुलुभे वि
चरन्त्यपतिव्रता । तन्मे रेतः पिता वृङ्क्तामित्यस्यैतन्निदर्शनम् । ध्यायत्यनिष्टं यत्किंचित्पाणिग्राहस्य चेतसा । तस्यैष व्यभि
चारस्य निह्नवः सम्यगुच्यते ॥ एवं स्वभावं ज्ञात्वासां प्रजापतिनिसर्गजम् । परमं यत्नमातिष्ठेत्पुरुषो रक्षणं प्रति इति ॥
निरिन्द्रिया निर्वीर्य्या धैर्यप्रज्ञादिरहिता इति यावत् । स्त्रियोऽनृतमिति प्रायशोऽनृतवदनशीलत्वादुच्यन्ते । श्रुतयः श्रुतिवाक्या
नि । निगमेषु वेदेषु स्त्रीलक्षणं स्वरूपं तासां श्रुतीनां मध्ये या निःकृतिरूपा व्यभिचारप्रायश्चित्तरूपास्ताः श्रुतीः शृणुत स्त्रीस्व
भावज्ञानार्थमित्यर्थः । महाभारतेऽपि । कुलीना रूपवत्यश्च नाथवत्यश्च योषितः । मर्यादासु न तिष्ठन्ति स दोषः स्त्रीषु नारद ।
अनर्थित्वान्मनुष्याणां भयात्परिजनस्य च । मर्यादायाममर्यादाः स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु । यौवने वर्तमानानां मृष्टाभरणवास
साम् । नारीणां स्वैरवृत्तीनां स्पृहयन्ति कुलस्त्रियः ॥ यदि पुंसां गतिर्ब्रह्मन् कथञ्चिन्नोपपद्यते । अन्योन्यस्मिन् प्रवर्तन्ते न च तिष्ठ
न्ति भर्तृषु । अलाभात्पुरुषाणां हि भयात्परिजनस्य च । वधबन्धभयाच्चैव स्वयं गुप्ता भवन्ति ताः । नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगा
नां महोदधिः । नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना । कामानामपि दातारं कर्तारं मानसान्त्वयोः । रक्षितारं न मृष्यन्ति भर्ता
रं यत्नतः स्त्रिय इति ॥ श्रीरामायणेऽपि । नैवांगनानामप्रियोऽस्ति नापि द्वेष्योऽस्ति कश्चन । सर्वमेवावलम्बन्ते लता गहनजा इवेति
। अथ रक्षणप्रकारः । तत्र मनुः । न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुम् । एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुमि
ति ॥ प्रसह्याक्रम्य । अवरुध्येति यावत् । यद्यप्यवरोधेन शरीरव्यभिचाराद्रक्षणं शक्यं तथापि मानसव्यभिचाराद्रक्षण

मशक्यमित्याश्येन मनुनानकश्चिद्योषितःशक्यःप्रसह्यपरिरक्षितुमित्युक्तम् । नचमानसव्यभिचाराद्रक्षणमनर्थकमन्यज्ञ
त्वाभावेनप्रजाविशुद्धिविधानाभावादितिवक्तव्यम् । यतश्चाहसएव । यादृशंभजतेस्त्रीहिसुतंसूतेतथाविधम् । तस्मात्प्र
जाविशुद्ध्यर्थंस्त्रियोरक्षेत्प्रयत्नतइति ॥ यादृशम्पुरुषमृतुकालेस्त्रीमनसाभजतेतत्समानशीलम्पुत्रञ्जनयतीतिपूर्वार्द्धार्थः
। स्वतएवाहतुःशङ्खलिखितौ । यस्मिन्भावोर्पितःस्त्रीणामातेवैतच्छीलम्पुत्रञ्जनयन्तीति । मानसव्यभिचारादपिस्त्रियंर
क्षेदितिशेषः । तथाचमनुनातस्मादित्यादिनोत्तरार्द्धेनायमेवार्थोदर्शितः । परिरक्षणोपायानाहमनुरेव । अर्थस्यसंग्रहेचै
नांव्ययेचैवनियोजयेत् । शौचेधर्म्मेचपक्त्याञ्चपारिणाह्यस्यवेक्षणइति । अर्थस्यसंग्रहे । स्वेनसमानीतार्थसन्निधाने ।
व्ययेस्वेनोक्तेव्यये । शौचेगृहादिशुद्धिकरसंमार्जनोपलेपनादौ । धर्म्मेअग्निहोत्राद्यानुकूललौकिकव्यापारे । पक्त्याम्पाक
व्यापरे । पारिणाह्यपीठादिगृहोपकरणान्तस्यइक्षणेविचारणे । निरन्तरगृहव्यापारनियोजनादिनापुरुषान्तरचिन्ता
रहित्यंयथाभवतिभार्यायान्तथाकुर्यादितितात्पर्यार्थः । वृहस्पतिरपि । आयव्ययेऽथसंस्कारेगृहोपस्करररक्षणे । शौचाग्नि
कार्यसंयोज्याःस्त्रीणांशुद्धिरियंस्मृतेति । एवंविधव्यापारासक्तचित्ततयासाध्यइतिव्यपदिश्यन्तइत्याहमनुः । आत्मानमात्मना
यास्तुरक्षेयुस्ताःसुरक्षिताइति । आत्मनागृहव्यापारासक्तेनान्तःकरणेनसुरक्षिताःसुष्ठुरक्षिताःसाध्याः । आप्तपुरुषरक्षिता
स्तुस्त्रियोनसम्यग्रक्षिताइत्याहसएव । अरक्षितागृहेरुद्धाःपुरुषैराप्तकारिभिरिति । आप्तकारिभिःपुरुषैःगृहेरुद्धाइ
त्यन्वयः । आप्ताश्चतेकारिणश्चाप्तकारिणः । अरक्षिताःसम्यग्रक्षाविहीनाइत्यर्थः । भर्तुर्द्धर्मेनिष्ठत्वमपिस्त्रीणांरक्षणोपा
यइतिदर्शयितुंसएवाह । यादृग्गुणेनभर्त्रास्त्रीसंयुज्येतयथाविधि । तादृग्गुणासाभवतिसमुद्रेणेवनिम्नगा ॥ अक्षमालाव
सिष्ठेनसंयुक्ताऽधमयोनिजा । शारङ्गीमन्दपालेनजगामाभ्यर्हणीयताम्इति ॥ भार्यायाभरणश्यव्यावश्यकमित्याहसएव ।
देवदत्ताम्पतिर्भार्यांविन्दतेनेच्छयात्मनः । तांसाध्वींविभृयान्नित्यन्देवानांप्रियमाचरन् । देवैर्दत्तादेवदत्तादैववशयातेतियाव

न्ते। तांभार्यांस्वयंवरे पतिर्विन्दते। तत्रस्वव्यापाराद्देवदत्तामित्यनेनविवाहलक्षणस्य स्त्रीपुंसयोः सम्बन्धस्यनस्वाधीनत्वंकिन्तु
देवैरेवकृतत्वमितिदर्शितम्। देवदत्तत्वञ्चस्त्रीणांसोमोददद्गन्धर्वायगन्धर्वोददग्नये। रयिञ्चपुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथोइ
मामित्यादिभ्यःश्रुतिवाक्येभ्योऽवगम्यते। तेनदेवैर्दत्तायाअभरणेनदातॄणान्देवानान्द्रोहआपाद्यतइत्यर्थवादइत्युक्तम्भव
न्ते। नचसाध्वीमित्यस्यपतिव्रतामित्यर्थपरत्वेनव्यभिचारिण्याभरणमनावश्यकमितिवक्तव्यम्। तस्यापिकदन्नादिना
ऽवश्यभरणीयत्वात्। तथाचनारदः। व्यभिचारेस्त्रियामौण्ड्यमधःशयनमेवच। कदन्नञ्चकुवासश्चकर्म्मचावस्करोज्झ
नमिति। स्त्रियारत्यर्थंव्यभिचारेजातेमुण्डनमधःशयनञ्चसाधयेत्। कदन्नंकुवासश्चभरणार्थन्दद्यात्। अमेध्यशोधन
रूपङ्कर्म्मकारयेदित्यर्थः। दोषरहितायाभार्यायाःपरित्यागेनिमित्तमाहनारदः। अनुकूलामवाग्दुष्टान्दक्षांसाध्वीम्प्रजावती
म्। त्यजन्भार्यामवस्थाप्योराज्ञादण्डेनभूयसेति। विष्णुरपि। निर्दोषाम्परित्यजन्पत्नीञ्चेतिचौरवच्छास्यइत्यनुषङ्गः।
निर्दोषान्त्यागहेतुभूतदोषरहिताम्। दण्डेनस्थापयितुमशक्यत्वाद्योगीश्वरः॥ आज्ञासंपादिनीन्दक्षांवीरसूम्प्रियवादि
नीम्। त्यजन्दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्योभरणंस्त्रियाइति। तृतीयांशन्तद्धनतृतीयांशम्। राज्ञाभार्यायादाप्यः। अल्पधनः
भरणमात्रपर्याप्तन्धनंदाप्यइत्यर्थः॥ इतिस्त्रीपुंयोगाख्यव्यवहारपदम्॥*॥ अथविभागाख्यव्यवहारपदम्॥ यत्रमन्वा
दिवचनव्याख्यासुवक्रधावुधाः। विवदन्तेदायभागःसप्रवन्धेनवर्ण्यते॥ तल्लक्षणमाहनारदः। विभागोऽर्थस्यपित्र्यस्यपु
त्रैर्यत्रप्रकल्प्यते। दायभागइतिप्रोक्तन्तद्विवादपदंबुधैरिति॥ पित्रोरयम्पित्र्यइति॥ कृतैकशेषात्पितृशब्दात्। अयेमा
तृधनस्यापिविभागकथनात्। पित्र्यस्यपुत्रैरितिचद्वयमपिसम्बन्धिमात्रोपलक्षणम्। पत्नीत्यादिनान्येषामपिभर्त्रादिधनेतन्नि
रूपणात्। अतएवोपक्रमेमनुनापित्रादिपदन्नोपात्तम्। एषस्त्रीपुंसयोरुक्तोधर्म्मोवोरतिसंहितः। आपद्यपत्यप्राप्तिश्च
दायधर्म्मंनिबोधतेति। दायधर्म्मोप्यत्रविभागरूपोभिप्रेतस्तस्यैवाग्रेलक्षणकथनपूर्वकन्निरूपणात्। उद्देशावसरेपिस्त्री

पुन्धर्म्मो विभागश्चेति तस्यैव विवादपदत्वेनोद्देशात् । अत एव वार्य्येयावत्सम्बन्धिधनविभागमेव प्रदर्शितवान्मनुः । दायशब्द
श्चायं स्वामिसम्बन्धमात्रद्रव्ये स्वत्वन्तद्रूपो वदति । तथाच निघंटुकारः । विभक्तव्यम्पितृद्रव्यं दायमाहुर्मनीषिण इत्याह । अत्रा
पि पितृपदं सम्बन्धिमात्रोपलक्षणमन्यत्रापि दायशब्दप्रयोगात् । विभक्तव्यं विभागार्हमित्यर्थः । अन्यथैकपुत्रादिस्वामिके
विभागाभावाद्दायशब्दवाच्यता न स्यात् । यत्तु जीमूतवाहनेन दीयत इति व्युत्पत्त्या दायशब्दो ददातिप्रयोगश्च गौणः । मृतप्र
व्रजितादिस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्तिफलसाम्यात् । न तु मृतादीनान्तत्त्यागोऽस्ति । न च पूर्वद्रव्यस्वामिसम्बन्धाधीन
न्तत्स्वाम्योपरमे यत्र द्रव्येऽन्यस्वत्वन्तत्र निरूढो दायशब्द इत्युक्तन्तन्न सुन्दरम् । निरूढत्वाङ्गीकारे दायददातिशब्दयोर्गौण
त्वोपन्यासानर्थक्यात् । सर्वथाऽवयवार्थराहित्ये हि निरूढत्वं न च योगरूढत्वम् । अवयवार्थबाधस्य स्वयमेवोपन्यासात् ।
गौणमवयवार्थम्परिकल्प्य तदङ्गीकारस्य निःप्रयोजनत्वमन्योन्याश्रयत्वमनुभवविरोधो व्याघातश्च ॥ तत्स्वाम्योपरम इति च
जन्मनापि स्वत्वस्योपपादयिष्यमाणत्वादव्यापकम् । विभागशब्दस्त्वनेकस्वाम्यानां द्रव्यसमुदायविषयाणान्तत्तदेकदेशे
व्यवस्थापने शक्तः । अत एवैकपुत्रादीनाम्पित्रादिधनस्वाम्ये विभागशब्दाप्रयोगो दायोऽनेन लब्ध इत्येव च प्रयोगः । यत्रा
पि चैकन्दासीगवादि बहुसाधारणन्तत्रापि तत्तत्कालविशेषनियतदास्यदोहनादिना तस्य तस्यादिना व्यञ्जनादस्त्वेकदेश
स्वाम्यव्यवस्थापनरूपो विभागशब्दार्थः । अत एव एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म्म यथांशेन गृहे गृहे इति । उद्धृत्य कूपवाप्यम्भस्त्वनु
सारेण गृह्यत इति । युक्त्या विभजनीयन्तदन्यथानर्थकम्भवेदिति च वृहस्पत्यादिवचनेषु वक्ष्यमाणरीत्या तदुपपादयिष्य
ते । स च दायो द्विविधोऽप्रतिबन्धः सप्रतिबन्धश्च । पुत्रादीनाम्पित्रादीधने पुत्रत्वादिनैव सत्यपि स्वामिनि पित्रादौ जन्मनैव स्व
त्वोत्पत्तेः स तेषामप्रतिबन्धो दायः । स्वामिसद्भावस्याप्रतिबन्धकत्वात् । यस्तु विभक्तस्यासंसृष्टिनोऽपुत्रस्य मृतस्य पितृभ्रात्रादीना
न्तद्धनरूपो दायः स सप्रतिबन्धः । स्वामिसद्भावस्य प्रतिबन्धकस्यापगम एव तत्र स्वत्वोत्पत्तेः । ननु सर्वोऽपि सप्रतिबन्ध एव दा

यः। स्वामित्वज्ञापवेपुत्रादीनामपि जन्ममात्रेण स्वत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्। तथाहि। यदि जन्मनैव पुत्रादीनामपि पित्रादीधनेस्वत्वं स्यात्तर्ह्युत्पन्नमात्रस्य पुत्रादेस्तत्साधारणमिति तदनुमतिं विना द्रव्यसाध्येष्वाधानादिषु पित्रादीनामनधिकारापत्तौ जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेति श्रुतिविरोधः। किञ्च। विभागात्प्राक्पित्रादिप्रसादलब्धस्याविभाज्यत्ववचनं व्यर्थं स्यात्। तद्धि पित्रा पुत्रान्तरानुमत्या यदि दत्तं सर्वैरेव दत्तमिति विभागप्राप्त्यभावादेव प्रतिषेधोऽनर्थकः। अननुमत्या तु साधारणद्रव्यस्य दानमेव न संभवतीति पित्रादिप्रीतिदत्तत्वादिवाच्योयुक्तिरयुक्ता। एवं पुत्राद्यनुमतिमन्तरेण स्त्र्यादीनामपि भर्त्रादिभिः प्रीतिदानस्यासम्भवात्तदनुमतौ तु तैरपि दत्तत्वात्। भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत्। सा यथाकाममश्नीयाद्दद्याद्वा स्थावरादृते इति वचने यथाकाममश्नीयाद्दद्याद्वेत्यनेनाविभाज्यत्वं भर्तृप्रीतिलब्धस्य यदभिहितं तदपि व्यर्थं। न चेदमविभागावस्थायां प्रीतिदानस्य चाविभाज्यत्वं प्रतिपादयति किन्तु स्थावरादृते यद्दत्तमित्यन्वयाद्विभागोत्तरमपि भर्त्रा स्त्रियै स्थावरं प्रीत्या देयमज्ञानाद्दत्तमपि तेन पुत्रादिभिरपहृत्य विभजनीयम स्थावरं तु न प्रत्याहर्तव्यमित्यनुवादमात्रं। स्थावरस्य स्त्रियै प्रीतिदानप्रतिषेधमात्रतात्पर्यं गमयतीति शङ्कनीयं। तथा च यस्य व्यवहितयोजनाप्रसङ्गेनायुक्तत्वात्। स्थावरप्रीतिदानप्रतिषेधमात्रतासमर्थकत्वेऽन्यांशस्यानुवादमात्रं व्यर्थत्वापरपर्य्यायस्यापद्यते। अथ मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः। स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः॥ तथास्य पितृप्रसादाद्भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च। स्थावरन्तु न भुज्येत प्रसादे सति पैतृक इति वचनमवश्यं विभागप्राक्कालीनस्थावरप्रसाददानप्रतिषेधपरं वाच्यं मणिमुक्तादिप्रसाददानानुमतिपुरस्सरन्तत्प्रतिषेधाभिधानात्। अन्यथा तस्यानुवादमात्रत्वेन वैयर्थ्यापत्तेः। तथा च जन्मना पुत्रादीनां स्वत्वान्मणिमुक्तादिषु तदनुमतिमन्तरेणापि दाने पितुः स्वातन्त्र्यम्। स्थावरे तु तदनुमत्यैवेति विशेष इति वचनद्वयार्थस्य वाच्यत्वाज्जन्मना स्वत्वमायातीति मैवम्। तस्य पितामहोपात्तस्थावरविषयत्वात्। अतीते पितामहे तत्स्वाम्यनाशात्पितापुत्रयोः साधारणे तदीयद्रव्यस्वत्वेऽपि स्थावरस्य पुत्रानुमत्यपेक्षा मणिमुक्ता

द्दीतुनेतितदर्थात्। यत्तु गौतमवचनं उत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वं लभतेइत्याचार्य्याइति। जन्मनःस्वत्वहेतुत्वेमिताक्षराकृताप्रमाणत्वेनो
पन्यस्तन्तद्दायभागतत्त्वकृताव्याख्यातमेव। पितृस्वत्वोपरमेतज्जन्यत्वस्यहेतुभूतेनोत्पत्तिमात्रसम्बन्धनान्यसम्बन्धाधिकेनजन
कधनेपुत्राणांस्वामित्वान्तद्धनंपुत्रोलभतेनान्यःसम्बन्धीत्याचार्य्यामन्यन्तइति। ननुपितृस्वत्वेविद्यमानेपितत्रपुत्रस्वत्वमितितदर्थः
। नारददेवलवचनविरोधात्। पितर्य्यूर्द्ध्वंगतेपुत्राविभजेयुर्द्धनम्पितुरितिनारदः। पितुर्द्धनमित्याह। अन्यथाधनम्विभजे
युरित्येवावक्ष्यत्। पितर्य्युपरतेपुत्राविभजेयुर्द्धनम्पितुः। अस्वाम्यंहिभवेदेषांनिर्दोषेपितरिस्थितेइति। देवलोऽपिपितुर्द्ध
नमित्युक्तोत्तरार्द्धेनास्वाम्यंहीतिस्पष्टमेवतेषामस्वत्वन्तत्रहेतुत्वेनोक्तवान्। निर्दोषेपातित्यादिस्वत्वापगमकदोषरहिते। म
नुरपि। ऊर्द्ध्वंपितुश्चमातुश्चसमेत्यभ्रातरःसमं। भजेरन्पैतृकंरिक्थमनीशास्तेहिजीवतोरिति। जीवतोर्म्मातापित्रोस्तद्धनेपु
त्राणामस्वाम्यंव्यक्तमेवाह। यत्तुशङ्खलिखितावाहहतुः। नजीवतिपितरिपुत्रारिक्थम्भजेरन्। यद्यपिस्वाम्यम्पश्चादधिगत
न्तैरनर्हाएवपुत्राअर्थधर्म्मयोरस्वातंत्र्यादिति। स्मृतिचन्द्रिकाकारेणचव्याख्यातम्। यद्यपितैःपुत्रैःस्वकीयजन्मनःपश्चादन
न्तरमेवपितृधनेस्वाम्यमधिगतंप्राप्तन्तथापिजीवतिपितरितद्धनन्तदिच्छाम्विनानविभजेरन्नर्थधर्म्मयोरस्वातंत्र्यात्पितृपारत
न्त्र्याद्विभागकरणेऽनर्हापुत्राइति। तेनानेनवचनेनजन्मनापुत्रादीनांपित्रादिस्वामिकधनेस्वत्वमितितदपिन। मन्वादिवच
नानांबहूनामस्वाम्यप्रतिपादकानामनुरोधेनास्यान्यथावर्णनीयत्वात्। वर्णितञ्चकल्पतरौ। यद्यपिपश्चादधिगतंपितृधनंव्या
पारनिरपेक्षैःपुत्रैर्विद्यादिभिरुपात्तेधनेस्वाम्यन्तथापितत्राप्यस्वाम्यञ्जीवतिपितरिकिमुतपितृधनेअर्थधर्म्मयोस्तेषांपितरिजीव
त्यस्वातन्त्र्यादितिकिञ्च। स्वत्वंशास्त्रैकसमधिगम्यंतत्रचरिक्थक्रयादिवज्जन्मनःस्वत्वहेतुत्वेनानुक्तेर्ज्जन्मनास्वत्वमप्रमाणकमेव
। अतएवयथाभार्य्यादिवचनं। भार्य्यापुत्रश्चदासश्चत्रयएवाधनाःस्मृताः। यत्तेसमधिगच्छंतियस्यतेतस्यतद्धनमिति। पार
तन्त्र्यमात्रप्रतिपादनपरन्तथाऽस्वाम्यवचनान्यपीत्यपास्तं। भार्य्यादिष्वध्यग्न्यादिवचनैःकर्त्तनादिनाचार्यकत्वेनस्वामित्वेसि

द्धे युक्तमस्वातंत्र्यमात्रपरत्वमन्यथा पुत्रादिषु धनसाध्येषु पुराणादिश्रुतन्तेषामधिकारित्वमपि विरुध्येत। अत्र तु प्रत्युत जन्मनः
स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभावाद्व्यर्थमेवान्यथानेकवचनवर्णनम्। किञ्च। यदि स्वत्वं लौकिकं स्यात्तर्हि तदुपायानामपि लौकिकत्वात्स्वा
मी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितम्। निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति गौतमवचनं व्यर्थ
मेव स्यादनुवादमात्रत्वान्न हि पाकादौ दहनो भवतीत्यादि शास्त्रे निःप्रयोजनमनुवादमात्रमुच्यते। तस्य हि वचनस्यायमर्थः। रि
क्थं दायः। क्रयः प्रसिद्धः। संविभागो दायस्यैवैकदेशनिष्ठस्वामित्वव्यञ्जको विभागः। परिग्रहः पूर्वमपरेणास्वीकृतस्यार
ण्यादिसाधारणप्रदेशसम्बन्धिनस्तृणजलकाष्ठादेः स्वीकारः। अधिगमोऽज्ञातस्वामिकस्य निध्यादेः प्राप्तिः। एतेषु स्वत्वहेतु
ष्वस्तु स्वामी भवति। जातेषु च जायते। ब्राह्मणस्य लब्धं प्रतिग्रहादिप्राप्तमधिकमसाधारणं रिक्थादयस्तु सर्वसाधारणाः। अ
धिकमित्युत्तरत्र सर्वत्र सम्बध्यते। क्षत्रियस्य विजितं युद्धविजयदण्डादिप्राप्तमसाधारणम्। वैश्यस्य निर्विष्टं कृषिगोरक्षणा
दिभृतिलब्धम्। शूद्रस्य द्विजशुश्रूषादिभृतिलब्धम्। निःपूर्वस्य विशेर्भृतिवाचकत्वं। निर्वेशो भृतिभोगयोरिति त्रिकाण्डाभिधा
नात्। वैश्यशूद्रग्रहणस्योपलक्षणत्वादन्येषामप्यनुलोमजप्रतिलोमजातानां सूतानामश्वसारथ्यमित्यादौ शासनादिप्रति
पादितं वृत्तिर्जातं निर्विष्टशब्देन संगृह्यते। सर्वस्य भृतिरूपत्वात्। किञ्च। योऽदत्तादायिनो हस्तात्लिप्सेत ब्राह्मणो धनम्।
याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः। इत्यदत्तादायिनश्चौरस्य हस्ताद्याजनादिस्ववृत्त्यापि धनमर्ज्जयतो दण्डविधानमनुप
पन्नं स्वत्वस्य लौकिकत्वे। स्ववृत्त्यार्ज्जयतो निरपराधत्वात्। मन्यते तु शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात्स्वत्वस्य चौरदातृकयाजनादावेतद्व
चनादेव स्वत्वानुत्पादकत्वात्तद्विधानमुपपन्नतरम्। अपि च ममस्वमनेनापहृतमिति व्यपदेशो न स्यात्स्वत्वस्य लौकिकत्वे। अपह
र्तुरेव तत्र स्वत्वात्। मन्यते त्वपहारस्य निषिद्धत्वेन स्वत्वानुत्पादकत्वादुपपन्नोऽयं व्यपदेशः। यदि च सुवर्णत्वादिकमिव तत्र स्वत्वम
पि प्रत्यक्षप्रमाणकं तर्हि सुवर्णत्वादाविव यथा न सन्देहस्तथास्य स्वमिदमस्य वेत्यपि सन्देहो न स्यान्निर्णीतत्वात्। इदमेवोक्तं संग्रह

कारेण । वर्त्ततेयस्ययद्धस्तेनस्यस्वामीसएवन । अन्यस्तमन्यद्धस्तेषुचौर्य्यादौः किन्नदृश्यते । तस्माच्छास्त्रतएवस्यात्स्वा
म्यंनानुभवादपि । अस्यापहृतमेतेननयुक्तंवक्तुमन्यथा । विदितोर्थागमःशास्त्रेतथाऽवर्णिपृथक्पृथगिति । शास्त्रेस्वामीरिक्थक्र
येत्यादौसाधारणासाधारणारूपोऽर्थागमःस्वत्वोपायःपृथक्पृथग्वर्णितस्तथाविदितोलौकिकत्वेतच्छास्त्रानर्थक्यंस्यादिदितइत्य
र्थः । अन्यत्स्पष्टम् । यथावर्णमितिस्मृतिचन्द्रिकायांपाठः । पूर्वपाठस्तुमदनरत्नलिखितः । अथयद्यस्ययथेष्टंविनियोज्यन्त
त्तस्यस्वमितिलोकप्रसिद्धेर्य्यथेष्टविनियोज्यत्वंस्वत्वमितिचौर्यादाुर्जितेनातिप्रसङ्गस्तत्रचौरादेर्य्यथेष्टविनियोज्यत्वाभावाद्वि
नियोगकालेत्रासादिदर्शनात् । अतएवसन्देहोप्युपपन्नःसुवर्णत्वादितितुल्यत्वाभावात्स्वत्वस्यनैवम् । असम्भवात् । शास्त्रेण
सर्वस्यकुटुम्बभरणादौविनियोगविशेषनियमादैच्छिकविनियोगविषयत्वस्यकुत्राप्यप्रसिद्धेः । तदप्याहसंग्रहकारःशङ्कोप
न्यासपुरस्सरम् । नचस्वमुच्यतेतद्यत्स्वेच्छयाविनियुज्य[illegible] विनियोगोस्यसर्वस्यशास्त्रेणैवनियम्यतेइति । अत्रपूर्वार्द्धेशङ्को
पन्यासस्तूत्तरार्द्धेतत्परिहारः । नचरिक्थादिवद्गुत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वमितिगौतमवचनउत्पत्तेरपिजन्मापरपर्य्याययोःस्वत्वहे
तुत्वोक्तेःसत्यपिस्वत्वस्यतदुपायानाञ्चशास्त्रैकसमधिगम्यत्वेजन्मनापुत्रादेःपित्रादिधनेस्वत्वमक्षतमेवेतिवाच्यम् । तस्यानेक
टूषणैरन्यथाव्याख्यानस्यप्रागेवोक्तत्वात् । इदमेवाभिसन्धायधारेश्वरेणापिशास्त्रैकसमधिगम्यमेवस्वत्वमितिसिद्धान्तित
म् । अपिच । जीवत्यपिपित्रादौपुत्रादेस्तद्धनेजन्मनास्वत्वेतदनिच्छायामपिपुत्रादीच्छयैवविभागःस्यात् । अस्वातन्त्र्यवचना
न्नैवमितिचेन्न । तथासतिदृष्टादृष्टविरोधमात्रंभवेद्व्यवहारस्तुसिद्ध्येदेव । यथापित्रादिभिःसहपुत्रादिभिश्चतुष्पाद्व्यवहा
रेप्रवर्त्त्यमानेतेषांदृष्टादृष्टयोःश्रेयोविघातमात्रंगुरोःशिष्येपितुःपुत्रइत्यादिवचनार्थइतिप्राक्प्रपञ्चितन्तथात्रापिस्यात् । अ
स्त्वितिचेन्नसकलनिबन्धविरोधात् । कश्चिज्जन्मनैवेतिप्राचीनग्रंथलिखनमपिजन्मनिबन्धनत्वात्पितापुत्रादिसम्बन्धस्यपितृम
रणस्यचतत्स्वत्वापगमहेतुत्वेनपरम्परयावर्णनीयम् । किञ्च । ऊर्ध्वंपितुश्चेत्यादिमनुवचनञ्जन्मनापुत्राणांस्वत्वपदेजीवति

पितरिसत्यपिपुत्राणांस्वाम्येतदिच्छयाविनातद्विभागऊर्ध्वंनुसेच्छयेतिविभागनिषेधार्थंप्रागितिवाचनन्तचान्याय्यंअस्वाम्यपर
त्वापत्तेः। नचपितुरुपरमकालविधानार्थंविभागविधानार्थंचेतियुक्तम्। दृष्टार्थत्वाद्विभागस्योभयस्याप्यनुपपत्तेः। नापिनि
यमविधिर्विभागस्यएवंसहवसेयुर्वापृथग्वाधर्म्मकाम्ययेतिमनुनाविकल्पाभिधानात्। कालविधौचपितुरुपरमानन्तरकालए
वविभागोनैमित्तिकस्यनिमित्तानन्तर्य्यंवाधोयंस्यात्। जातेष्टिवज्जातप्राणवियोगापत्तिसरूपविशेषविरोधस्यात्राभावात्। अ
तोजीवतोःपित्रोःसत्त्वेनस्वाम्यंनास्तिकिन्तूपरतयोस्तयोरितितत्कालीनस्वत्वज्ञापनार्थंमन्वादिवचनंविभास्तुस्वातंत्र्यात्तत्का
लोनइच्छाप्राप्तोनूद्यते। नथाचैतद्वचनविरोधादपिनजन्मनास्वत्वंवक्तुंशक्यम्। उपरमवत्पतितत्वादिकमपिपित्रादिस्व
त्वनाशकारणंवक्ष्यते। तस्मात्पित्रादिस्वत्वनाशएवतद्धनेपुत्रादीनांस्वाम्यंनतत्स्वत्वसमकालीनर्मितिस्वाम्यादिसद्भावस्यसर्वं
त्रप्रतिवन्धकत्वात्सर्वोपिसप्रतिबन्धएवदायइतिद्वैविध्यमनुपपन्नमिति। अत्रोच्यते। यदिस्वत्वापगमएवपुत्रादीनान्तद्धने
स्वत्वन्तर्हिनिर्दोषेपित्रादौजीवतितेषांधनसाध्यवैदिककर्मस्वनधिकारप्रसङ्गेजातपुत्रःकृष्णकेशोग्नीनादधीतेत्यादिश्रुतिवि
रोधस्तुल्यःस्वकपोलकल्पितद्वैत्वाभाससमर्थितस्मृत्यर्थानुरोधेनश्रुतिसङ्कोचोऽयुक्तः। आहिताग्न्याविष्टप्रथमयज्ञेपित्रादौजी
वत्यपिपुत्रादीन्प्रतितत्प्रवृत्त्यविशेषात्। सकलयाज्ञिकशिष्टानान्तदनुष्ठानदर्शनाच्च। जातपुत्रकृष्णकेशपदाभ्यांवयोवृद्धौ
नतिक्रमस्यैवविवक्षानतुतयोरव्यवस्थिततयोःस्वरूपेणोतिविशेषाधिकरणोभाष्यवार्त्तिकादौस्थितत्वात्। नचयथापुत्रानुमत्या
पितुर्भवन्मतेतदधिकारस्तथामन्मतेपिपुत्रादीनामपिपित्राद्यनुमत्येतिवाच्यम्। यतोद्वयोरपिमतेपितुःस्वत्वस्यधनेविद्यमान
त्वात्स्वत्वत्यागरूपप्रधाननिष्पत्तिरविहताःभवन्मतेतुपुत्रादीनांस्वत्वस्यैवाभावादनुमतेश्चस्वत्वाजनकत्वाद्यागादिप्रधाननिष्पत्ति
रेवकथम्। वस्तुतस्तुपितुःपुत्रानुमतिरविनापेक्षितास्वातन्त्र्यात्। पित्राद्यनुमतिस्तुपुत्रादरपेक्षितापारतंत्र्यादित्येतावान्विशे
षोयथास्त्रियाःस्वधनेनापीष्टापूर्त्तादिव्रतादौभर्त्रादनुमतिस्तत्पारतंत्र्यवचनात्। अननुमतौतुस्वतन्त्रःप्रत्यवायोवैगुण्यंवाका

म्भैणिनतुप्रधानस्वरूपानिष्पत्तिः। पित्राद्यनुमतेः स्वत्वोत्पादकत्वञ्चैतदनुरोधात्कल्प्यमानमलौकिकमशास्त्रीयञ्च। तस्मा
च्छास्त्रैकसमधिगम्योपि स्वत्वे कथञ्चिज्जन्मनोपि रिक्थादिवचनाद्धिगमादिपदेन संग्राह्य आवश्यकः श्रुतिस्मृतिपुराणशिष्टाचा
रसिद्धस्य निर्दैयो जीवत्यपि पित्रादौ पुत्रादियज्ञाद्यनुष्ठानाधिकारस्यानुरोधात्॥ वस्तुतस्तु लौकिकमेव स्वत्वं लोके च जातमात्रा
णामेव पुत्रादीनामपि पित्रादिधने स्वाम्यव्यवहारोऽन्येषामपीति साधयिष्यामः। यच्च पित्रादीनामनुमत्ययोग्यपुत्रादिसाधार
णस्वत्वे कथमनुमतिमन्तरेणाधानादिकं स्यादित्युक्तन्तदनुमतियोग्येष्वपि पुत्रादिषु स्वातंत्र्यात्पित्रादीनां न तदनुमत्यपेक्षा। कि
मुतानुमत्ययोग्येष्विति परिहृतप्रायमेव तद्विधिबलादेवाधिकारोऽवगम्यतइति तु विज्ञानेश्वराचार्य्यैः। अतश्चोत्पत्त्यैवार्थस्वामि
त्वमिति गौतमवचनस्य यज्जीमूतवाहनरघुनन्दनाभ्यां पारम्परिकोत्पत्तिस्वत्वहेतुत्वेन व्याख्यानं कृतन्तदपि व्यर्थमेव। यत्तु शङ्ख
वचनन्तस्यापि स्मृतिचन्द्रिकोक्तव्याख्यैव साधीयसी। कल्पतरूक्तव्याख्यायान्तु विद्याद्युपात्ताध्याहारेऽनुपस्थितभूयःपदाध्या
हारः प्रसज्येत। जन्मपदाध्याहारस्तु पुत्रत्वाद्याक्षेपोपस्थितेरल्पाध्याहारा च नायुक्तः। तेन श्रुत्युपष्टब्धस्मृत्यनुरोधान्मनुना
रद देवलादिवचनानामेवास्वातंत्र्यपरत्ववर्णनमुचिततरम्। यदप्युक्तं प्रीतिदत्तस्याविभाज्यत्ववचनानि जन्मना स्वत्वाभ्युपग
मेऽनुपपन्नानीति। तदपि न। अनुमत्यभिप्रायेण स्थावरप्रीतिदानाभावस्थिरीकरणार्थतयोपपत्तेः। स्वातंत्र्याद्वा पितुरनु
मतिमन्तरेणापि तेन दत्ते स्थावरव्यतिरिक्ते पुत्राणामविभाज्यत्वमुच्यते। अत एव स्थावरे विशेषवचनम्। स्थावरं द्विपदञ्चैव
यद्यपि स्वयमर्ज्जितम्। असम्भूय सुतान्सर्वान्न दानन्न च विक्रय इति॥ मणिमुक्ताप्रवालानामित्यादिवचनन्तु जन्मना स्वत्वप
क्ष एवोपपन्नतरम्। न च पितामहोपात्तस्थावरमात्रविषयत्वमिति युक्तं। न पितान पितामह इति द्वयग्रहणात्। पितामहस्य हि
स्वार्ज्जितमपि पुत्रे पौत्रे च सत्यपि न देयमिति वचनञ्जन्मना स्वत्वं गमयति। यथापरमते मणिमुक्ताप्रवालादीनामपैतामहानाम
पि पितुरेव स्वत्वन्तत्स्मरणात्तथा स्थिरानाते पि पुत्रादीनान्तत्र जन्मना स्वत्वे साधारणे पि पितुर्द्दानाधिकार इत्यविशेषः। तस्मात्पैतृके

पैतामहे च द्रव्ये पुत्रादीनां यद्यपि जन्मनैव स्वत्वं तथापि पितुरवश्यकेषु धर्म्मकृत्येषु वाचनिकेषु च प्रसाददानकुटुम्बभरणापद्
द्विमोक्षादिषु च स्थावरव्यतिरिक्तद्रव्यविनियोगे स्वातन्त्र्यमिति ध्येयम्। स्थावरे तु स्वार्जिते पित्रादिपरम्पराप्राप्ते च पुत्रादि
पारतंत्र्यं तुल्यमेव। स्थावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्ज्जितम्। असम्भूय सुतान्सर्वान्न दानं न च विक्रयः। ये जाता येऽप्य
जाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः। वृत्तिं च तेऽभिकांक्षन्ति न दानं न च विक्रय इत्यादिवचनात्। अस्याप्यपवादो वक्ष्यते। यच्च स्वत्वस्य शा
स्त्रैकसमधिगम्यत्वाच्छास्त्रे च जन्मनः क्वापि स्वत्वहेतुतानभिधानात्कथं जन्मना पुत्रादीनां पित्रादिधने स्वत्वस्वीकार इत्युक्त
म्। तन्नु शास्त्रैकसमधिगम्यत्वमभ्युपेत्यापि गौतमादिवचनत उत्पत्तेरपि स्वत्वोक्तेः परिहृतमेव प्राक्। वस्तुतस्तु न स्वत्वस्य शास्त्रै
कसमधिगम्यत्वं युक्तियुक्तम्। सर्वथा शास्त्रज्ञानगन्धरहितानां प्रत्यन्तवासिनां म्लेच्छादीनामपि स्वमिदमन्यस्य स्वमिति व्यव
पदेशस्तत्कृतश्च क्रयविक्रयादिव्यवहारो दृश्यते। तेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां क्रयाद्युपायकं स्वामित्वमपि तैर्यथेष्टविनियोगार्हत्व
रूपम्पदार्थान्तररूपम्वा प्रत्यक्षादिप्रमाणादेवावगतमित्यवश्यं वाच्यम्। एतत्तर्कोपष्टब्धोऽनुमानवाक्यप्रयोगोऽपि विज्ञानयोगि
नोक्तः। स्वत्वं लौकिकं लौकिकार्थक्रियासाधनत्वाद्व्रीह्यादिवदित्यन्वयदृष्टान्तः। आहवनीयादीनां हि शास्त्रैकसमधिगम्यानां
न लौकिकार्थक्रियासाधनत्वमस्तीति व्यतिरेकदृष्टान्तः। तेनान्वयव्यतिरेकी हेतुः। यद्यप्याहवनीयादीनामपि यागादिलौ
किकक्रियासाधनत्वमप्यस्ति। तथापि तल्लोकप्रमाणकाग्न्यादिरूपेण नालौकिकाहवनीयादिरूपेणेति न व्यभिचारः। इह
तु सुवर्णादिरूपेण न क्रयादिसाधनत्वमपि तु स्वत्वेनैवेति सुवर्णत्वादिना भरणाद्यर्थक्रियासाधनत्वात्तद्यथा लौकिकं रूपमेवं स्व
त्वमपि सर्वानुगतं लौकिकमेव न ह्यस्वत्वेन क्रयादिक्रियानिर्वाहो लोके। न चैवं स्वामी रिक्थक्रय्यादिस्मृतीनां लोकसिद्धार्थानुवादक
त्वेनानर्थक्यापत्तिरिति वाच्यम्। धर्माधर्मोपयोगितया व्याकरणस्मृतावनादिवाचकत्वं तद्भावरूपं साधुत्वासाधुत्वविवेकस्येव
तस्योपपत्तेः। साधुशब्दाधिकरणे ह्येतदवस्थितं यत्सङ्कीर्णव्यवहारिणां लोकानामविविक्तं लौकिकमेव साधुत्वं शास्त्रेण विवि

च्यते । नन्वलौकिकसाधुत्वंसाधुभिर्भायेतेत्यादिविधावन्योन्याश्रयप्रसङ्गादित्यादि । एवमन्यापितथा च नयविवेकेभवनाथः ।
लोकसिद्धस्याऽर्जनं स्वत्वमादिश्य तस्यैवानिन्द्यं प्रथमलोकधीविषयव्यवस्थितन्तन्निवन्धनार्थाः स्मृतिर्थाकरणादिस्मृतिवदिति । ज
न्मादीत्यादिपदेन क्रयादिग्रहणम् । व्याकरणादीत्यादिपदेन सङ्गीतरत्नपरीक्षासामुद्रिकाणांग्रहणम् । रागादीनामपिहि
लोकसिद्धानामेवानभियुक्तान्प्रति विवेकार्थमेवतल्लक्षणकथनमित्युक्तंस्मृत्यधिकरणेऽस्माचार्य्यचरणैः । स्वामीरिक्थेत्यादिवच
नन्तु प्रागेवव्याख्यातम् । रिक्थशब्दस्तु निःप्रतिवन्धदायपरः संविभागशब्दश्च सप्रतिवन्धदायपर इति मिताक्षरायाम्विज्ञानेश्व
रेण व्याख्यातम् । स्मृतिचन्द्रिकाकृता तु रिक्थंपित्रादिधने पुत्रादीनां स्वामित्वापादकञ्जन्मनैवेति व्याख्याय संविभागः पित्रादि
धने विशेषनिष्ठस्वामित्वसम्पादको विभाग इति संविभागशब्दो व्याख्यातस्तन्न । स्वस्य सतो विभागात्स्वत्वहेतुत्वेन तत्प्रतिपादना
नौचित्यात् । एकदेशव्यवस्थापनमात्रंहिस्वविभागेन क्रियते । मुख्यामुख्यहेतुत्वग्रहणे स्वामिपदे वैरूप्यापत्तेः । अतएवाह
मिताक्षरायाम्विज्ञानेश्वराचार्य्यः । विभागशब्दश्चानेकस्वामिकधनविषयः प्रसिद्धो नान्यदीयविषये न प्रहीणविषय इति ।
लोके पुत्रादीनाञ्जन्मनैवस्वत्वम्प्रसिद्धतरमिव । यदपिपत्नीदुहितरश्चेत्यादिवचनन्तदपिस्वामिसम्बन्धनिवन्धनानेकदाय
हरप्राप्तौ लोकप्रसिद्धेपिस्वत्वेव्यामोहनिरासार्थम् । प्रायेणव्यवहारस्मृतीनां लोकसिद्धार्थानुवादकत्वमिति सकलनिवन्धृभि
रभिधनात् । नियतौपायिकंस्वत्वंलोकसिद्धमेवेति भगवतो गुरोरपि संमतम् । लिप्सानये हि तृतीये वर्णके द्रव्यार्जननियमानां
क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न स्यात्स्वत्वस्यालौकिकत्वादिति पूर्वपक्षासम्भवमाशंक्य द्रव्यार्जनप्रतिग्रहादीनां स्वत्वसाधनत्वंलोकसिद्धमेवेति
पूर्वपक्षः समर्थितस्तेन । नच द्रव्यार्जनस्य क्रत्वर्थत्वे स्वमेव न भवतीति यागएव न संवर्त्तेत । प्रलपितमिदङ्केनापि । अर्जनंस्व
त्वंनापादयतीति विप्रतिषिद्धमितिग्रन्थेन । अस्यार्थष्टीकाकृता विवृत एवम् । यद्यद्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वन्तदा नियमा
नां स्वत्वोपायतामिदंशास्त्रंनबोधयति । क्रत्वर्थतावोधनेव्यावृतत्वात् । तथासति प्रतिग्रहादिप्राप्तस्यस्वत्वमित्यत्र प्रमाणाभावा

दत्त्वेन चस्वत्वयागात्मकयागासम्भवात्कस्येदम् । द्रव्यार्जननियमाभवेयुरितिपूर्वपक्षासम्भवइतिशङ्कार्थः । प्रलपितमित्या
द्युत्तरस्यार्थः । अर्जनप्रतिग्रहादेःस्वत्वहेतुतायालोकसिद्धत्वेनशास्त्रस्यतत्रव्यापाराच्छ्रियमानांक्रत्वर्थतैवतेनगम्यतइतिन
यागासम्भवोनियमानर्थक्यञ्चेति । सिद्धान्तेपितेनस्वत्वस्यलौकिकत्वाभ्युपगमेनैवविचारप्रयोजनमुक्तम् । अतोनियमातिक्र
मःपुरुषस्यनक्रतोरिति । अस्याप्यर्थएवंविवृतः । यदाद्रव्यार्जननियमानांक्रत्वर्थत्वन्तदानियमार्जितेनैवक्रतुर्न्ननियमातिक्र
मार्जितेनद्रव्येण । ननुपुरुषस्यनियमातिक्रमदोषःपूर्वपक्षे । सिद्धान्तेवर्जननियमस्यक्रत्वर्थत्वाभावात्केवलपुरुषार्थत्वाद
तिक्रमार्जितेनापिद्रव्येणक्रतुसिद्धिरप्रत्यूहा । पुरुषस्यैवतुनियमातिक्रमदोषइति । अनेननियमातिक्रमार्जितस्यापिस्वत्व
मभ्युपगतमन्यथाक्रतुसिद्ध्यभिधानविरोधात् । तत्रैवाधिकरणेकुमारीलस्वामिनोप्यत्रभवतःस्वत्वंलौकिकमित्येवाभिमतमिति ।
नचव्यवार्त्तिकतन्त्ररत्नाभियोगभाजांसुलभमेव । अतएवाहशास्त्रदीपिकायांपार्थसारथिःरागप्राप्तस्यावदर्जनन्नशास्त्रीयं ।
रागतश्चपुरुषार्थतयाप्राप्तिःप्रत्यक्षेणैवार्जितन्द्रव्यम्पुरुषम्प्रीणयत्पुरुषार्थंविज्ञायतेनतदनुमानेकत्वेकशेषतयाशक्यंविज्ञातुम्
। तस्मात्पुरुषार्थन्द्रव्यंक्रतुरपिपुरुषकार्य्याणामन्यतमइतिकार्यान्तरवक्रतावप्युप्रयुज्यतइत्येतावान्विशेषः । ननुतस्यैवाङ्गन्तथा
सतिजीवनलोपात्क्रतुरेवनसम्वर्त्ततेतिप्रघट्टकेन । अत्रार्जनस्यशास्त्रीयत्वन्निरस्यतास्वत्वस्यतदुपायानाञ्चलौकसिद्धत्वंस्पष्ट
तरमेवोक्तम् । अन्यदपितेनैवोक्तम् । तस्मात्पुरुषार्थन्द्रव्यार्जनमेवञ्चदृष्टार्थम्भवति । नियमस्तुदृष्टाभावात्कामंमदृष्टा
र्थःस्यात् । अदृष्टमपिपुरुषार्थार्जनविषयत्वात् । नियमस्यपुरुषगतमेवकल्प्यते । तेनासावुपायान्तरेणार्जयन्प्रत्यवेतीति
गम्यतइति । तत्रश्चस्वामीरिक्थयादिवचसांलौकिकमेवरिक्थादीनांस्वत्वोपायत्वमनूद्यतदतिरिक्तोपायनिवृत्तौतात्पर्य्यन्नियम
विधयेतिनानर्थक्यशङ्कापि । तृप्तिसाधनभोजनाश्रितदिङ्नियमवत् । द्रव्यार्जनमेवक्रत्वर्थपुरुषार्थत्वविचारोदाहरणन्नि
यमस्तुपूर्वपक्षयुक्तितयोपन्यस्तः । सएवतत्रोदाहरणमित्येवभट्टगुरुमतयोर्भेदःस्वत्वस्यलौकिकत्वंतूभयसम्मतमितिनि

ष्कर्षः। ननु दूषणाभूषणादिनु तत्राभियोगवतामाकरे एव व्यक्तं प्रस्तुतानुपयोगादिह नोच्यते। एतेन चौर्य्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्वं स्यादिति यत्संग्रहकारधारेश्वराभ्यां स्वत्वस्य लौकिकत्वे दूषणमभिहितन्तदपि परास्तम्। चौर्य्यादिषु स्वत्वोपायत्वस्य लोक एवाप्रसिद्धेरन्यस्य स्वमिदन्नास्येत्येवं व्यवहारात्। क्रयाद्युपायसन्देहादेव स्वत्वसन्देहोपोदमस्य वास्य वेत्याकारको नानुपपन्नः। ममस्वमनेनापहृतमिति न ब्रूयादपहर्तुरेव स्वत्वादिति च यत्स्वत्वस्य लौकिकत्वे दूषणमभिहितन्तदप्येतेनालूनविशीर्णम्। यच्चोक्तं संग्रहकृता। शास्त्रेण सर्वस्यमत्र विनियोगनियन्त्रणाद्यथेष्टविनियोगव्यत्वरूपस्वत्वासम्भवः। इच्छया क्वापि नियोगासम्भवादिति। तदप्यापाततः। नहि वयमैच्छिकविनियोगोपहितत्वं ब्रूमोपि नु तदर्हत्वमात्रम्। अन्यथा राजादिभयादिच्छाप्रतीघातेपि तत्र स्याद्धि नियोगेच्छा निच्छादशयोश्च स्वत्वतदभावौ विरुद्धौ प्रसज्येयातम्। राजादिनियन्त्रणादिवशास्त्र नियन्त्रणादन्यत्रैच्छिकविनियोगाभावेपि तदर्हत्वस्यानपायात्। अत एव दुर्वृत्तेनाशास्त्रीयविनियोगेऽयस्वव्यवहारो नास्ति। प्रत्यवायमात्रपरं शास्त्रातिक्रमात्। तदर्हताचतदर्जितत्वप्रयुक्तास्त्येव। तथाच नयविवेकेप्युक्तम्। तच्चतस्य तदर्हम्यद्येनार्जितमिति। तदर्हं यथेष्टविनियोगार्हमित्यर्थः। प्रतिवन्धादङ्कुरमजनयतोपि कुसूलस्य वीजस्य वीजत्वप्रयुक्तमंकुरोत्पादनार्हत्वमिव। वस्तुतस्तु वीजत्वाङ्कुरार्हत्वयोरिव स्वत्वयथेष्टविनियोगार्हत्वयोरपि भेद एव। अन्यथार्हतावच्छेदकापरिचयेऽर्हतायाद्दुर्न्निरूपत्वात्। तेन ब्राह्मण्यमिव स्वत्वमपि तदुपायज्ञानथङ्ग्यं पदार्थान्तरमेवोत्पत्तिविनाशशालि। ब्राह्मण्यन्तु जातिरूपं नित्यमित्येतावान्परभेदः। इदञ्चाकरे व्यक्तं लीलावत्यादौ च। अत्र मिताक्षरायां स्वत्वलौकिकालौकिकत्वविचारप्रयोजनमुक्तं शास्त्रैकसमधिगम्ये स्वत्वे। मनुः। यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्म्मणा ब्राह्मणा धनं। तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति दानेन तपसैव चेत्यादि स्मरणादसत्प्रतिग्रहादियस्य यदर्जनोपायत्वेन निषिद्धन्तदर्जितेतस्य स्वत्वाभावाच्चैर्य्याद्युर्जितवत्तत्पुत्राणामपि तदविभाज्यमेव। लौकिकत्वे तु स्वत्वस्य तदर्जितेपि पितुः स्वत्वात्तत्पुत्राणाम्पितृधनत्वेन तद्विभाज्यम्। अर्जयितुरेव प्रतिषेधातिक्रमनिमित्तप्र

त्यवायात्प्रायश्चित्तम्। तत्पुत्रादीनान्तुदायरूपधर्मोपायतस्तत्त्वमितिन प्रायश्चित्तमपि। सप्तवित्तागमाधर्म्यादायोलाभःक्रयो जयः। प्रयोगःकर्म्मयोगश्चसत्प्रतिग्रह एववेतिमनुस्मरणात्। प्रयोगोवृद्ध्यर्थन्द्रव्यप्रयोगःकर्म्मयोगश्चाविज्यादिकरणम्। तत्रदायादीनांत्रयाणांवर्णचतुष्टयसाधारण्येनजयस्यक्षत्रियस्प्रतियोगस्यस्वयंकृतस्यवैश्यंशूद्रस्यप्रतिधर्म्यत्वम्। अस्वयंकृतस्यापदिचस्वयंकृतस्यापिसर्वान्प्रति। कर्म्मयोगस्यतुविप्रस्प्रत्येवेतिविशेषइति। अत्रमदनरत्नकारोदूषयमाह। स्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वेप्यसत्प्रतिग्रहादिनिषेधोनस्वत्वानुत्पादकतान्तेयांवदति। किन्तुप्रत्यवायमात्रहेतुताम्। इतरथा आपद्गतःसम्प्रगृह्णन्भुञ्जानोवायतस्ततः। नलिप्येतैनसाविप्रोज्वलनार्कसमोहिसः। कुसीदंकृषिवाणिज्यंप्रकुर्वीतास्वयंकृतम्॥ आपत्कालेस्वयंकुर्व्वन्नैनसायुज्यतेद्विजइतिवचनैरेनसानयुज्यतइत्यभिधानेनापदिप्रत्यवायाभावावगमेनापदिप्रत्यवायस्यैवावगमात्। प्रतिषेधप्रतिप्रसवयोःसमानविषयत्वौचित्यात्। अतएवानापदितत्तद्द्रव्यपरित्यागपूर्वकंजपतपोरूपं प्रायश्चित्तमेवविदधाति। नचैव्व्यादिवद्राजदण्डमपिकिञ्चिद्वचनमसत्प्रतिग्रहादौ। तेनासत्प्रतिग्रहादेःपूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्द्वयोरपितेषांस्वत्वोत्पादकत्वाविशेषात्तदर्जितस्यपुत्रादिविभाज्यत्वमपितुल्यमितिनैतत्प्रयोजनंविचारस्यास्ययुक्तमिति। अत्रवदामः। शास्त्रैकसमधिगम्यस्वत्ववादिनोमतेयथाचौर्य्यादिनिषेधस्यस्वत्वानुत्पादकत्वदण्डप्रयोजनंविचारस्यास्ययुक्तमिति। अत्रकर्तुःप्रायश्चित्तार्हताप्रयोजकत्वपरता। तथाऽसत्प्रतिग्रहादिनिषेधस्याप्यस्तुयथाचापदुपाधिना। तथैवसप्तमे भक्तेभक्तानिषडनश्नता। अश्वस्तनविधानेनहर्तव्यंहीनकर्मणः। आख्यातव्यश्चतत्तस्मैपृच्छतेयदिपृच्छतीत्यादिप्रतिप्रसववलाचौर्यैतच्चितयाभावस्तथाऽसत्प्रतिग्रहादेरप्यस्तु। अन्यथोभयत्रापिततःपञ्चमहायज्ञाद्यनिष्पत्तिप्रसङ्गःशास्त्रीयत्वेस्वत्वस्याप्रसक्तचौर्य्योपायकत्वनिषेधःकथमितिचेत्। अधिगमान्तर्भावेनकथञ्चित्तत्प्रसक्तेस्तेनावश्यवक्तव्यत्वात्। अपरथाप्रतिषेधानुपपत्तेः। शास्त्रप्राप्तप्रतिषेधेचविकल्पापत्तिभियादीक्षितोनजुहोतीत्यादिवद्व्याख्याकारमतेनपर्य्युदासत्वंसामान्य

विशेषभावेनविशेषनिषेधसामान्यविध्योर्बाध्यबाधकभावेऽपिवामतान्तरेणोभयोरपिस्वीकार्य्यमेवागत्या। प्रतिग्रहादेस्तु प्रसक्तिर्ब्रा
ह्मणादेरस्त्येवेत्यापन्नदभावेपाधिकौप्रतिप्रसवप्रतिषेधावप्युपपन्नतरौ । नह्यसत्प्रतिग्रहस्वयं कृतवाणिज्यादावनापदि
ब्राह्मणस्यराजदण्डोऽपिस्यादितिचेन्नइष्टापत्तेः। नहिस्वधर्मत्यागिनोराजदण्डाभावःकस्यापिसम्मतः। सचकचित्सामान्य
रूपेणोक्तएवगृह्यतेकचिद्विशेषाम्नातइत्यन्यदेव। अतएवालौकिकस्वत्ववादिनइदमप्यपरदूषणम्। चौर्य्यादिनिषेध
स्यत्रितयप्रयोजकतागौरवम्। पर्य्युदासत्वादिस्वीकारगौरवञ्चलौकिकस्वत्ववादिनस्तुदण्डप्रत्यवायमात्रपरत्वम्॥ तेषां
स्वत्वानुपायत्वस्यलोकसिद्धत्वादितिरागप्राप्तनिषेधेपर्य्युदासादिस्वीकारानापत्तिश्चेतिलाघवमिति। तस्माच्छास्त्रैकसमधि
गम्येस्वत्वेऽसत्प्रतिग्रहादेस्तदनुपायत्वात्तदर्जितेपितुःस्वत्वाभावःस्यादेवेत्यापाग्वचौर्य्याद्युपार्जितपितृधनाविभागवदसत्प्रतिग्र
हाद्युपार्जितस्याप्यविभाज्यत्वम्। लौकिकेतुतस्मिन्लोकेतेषामपितदुपायत्वासिद्धन्तद्विभाज्यमितिमिताक्षरोक्तंसाध्वेवप्रयोज
नम्। इदञ्चोपलक्षणम्। पूर्वपक्षेचौर्य्याद्युपार्जितपितृधनस्वीकारेयथापुत्रादीनामपिदण्डप्रायश्चित्तम्भवत्येवतथाऽस
त्प्रतिग्रहाद्युपार्जितद्रव्यग्रहणेपीत्यपिप्रयोजनमवसेयंत्वर्जयितुरेवप्रायश्चित्तमित्यभिधानेनोचितत्वात्। इदन्त्विहविचार्य्यम्।
स्वत्वस्यलौकिकत्वेचौर्य्यस्यलोकेतदनुपायत्वेसिद्धेषड्भक्तानशनाद्यापदियचौर्य्यमनुमतन्तेनचोरितेस्वत्वमुत्पद्यतेनवा। ना
द्यःलोकेऽनुपायत्वेनावधारितात्तदुत्पत्तेरभ्युपगन्तुमशक्यत्वात्। नहिप्रत्यक्षविरुद्धंशास्त्रसहस्रेणापिजलादेर्दहनकत्वादि
बोध्यते। नद्वितीयः। अस्तेनपञ्चमहायज्ञादिप्रधानानिष्पत्तेः। नचक्षुत्प्रतिघातमात्रमेवतेनक्रियतांनान्यदलौकिकमितिवा
च्यं। शिष्टाचारविरोधात्नहिशिष्टाःपञ्चमहायज्ञाद्यकृत्वातदुपयुञ्जते। यदन्नःपुरुषोलोकेतदन्नास्तस्यदेवताइतिस्मरणाच्च
। अतएवविश्वामित्रस्य। अश्वयाजनीश्वपचगृहात्हृत्वैन्द्रादिदेवोद्देशेनयज्ञाभोक्ष्यामीतिमनसिकृत्ययदायथादेवतान्तञ्जा
गांस्यकुम्भवृत्तस्तदातुष्टैरिन्द्रादिभिर्वृष्टिःसृष्टा। तस्यश्वतक्षणमेवप्रभूतमभूदित्याख्यायिकापुराणेषुस्मर्य्यते। शास्त्रैकस

मधिगम्येतुस्वत्वेयथाशास्त्रस्यैर्यादेरपिस्वत्वोत्पादकत्वंतदभावेनविरुद्धौ। लौकिकस्वत्वन्तदुपायवादिनस्तूभयतःपाशार
ज्जुरियमिति। अत्रप्रतिविदध्मः। यद्यपिचौर्य्यस्यस्वत्वोत्पादकत्वंन्नलोकसिद्धन्तथाप्यनेनैवसमभक्ताशनकालेषड्भक्तानशि
नोघ्यविधानाद्गम्यते। स्वत्वमात्रस्यहिशास्त्रीयत्वंविरुद्धत्वमतज्ज्ञानानांक्रयादिस्वत्वसाध्यव्यवहारानुपपत्तेः। अतश्चौर्य्यनि
षेधोदण्डपापमात्रबोधकएव। चौर्य्यस्यस्वत्वोत्पादकत्वाप्रसक्तेर्न्नतदभावपरः। यथाब्राह्मण्यस्यसर्वत्रप्रत्यक्षत्वेपिजात्युत्क
र्षस्थलेशास्त्रीयत्वमेव। पुरुषेयत्तानियमस्यशास्त्रैकगम्यत्वात्। यथाऽऽहुराचार्य्याः। एतावन्मात्रन्त्विहागमिकम्प्रत्येतव्यम्।
नह्ययम्पुरुषेयत्तानियमोलोकप्रमाणगम्यइति। तत्रापितावत्पुरुषपरम्पराजन्यव्यक्तौब्राह्मण्यमभिव्यज्यतइतिव्यङ्ग्यव्यञ्जक
भावएवपरंशास्त्रीयः व्यञ्जकेज्ञानवतस्तादृशव्यक्तौब्राह्मण्यप्रत्यक्षमेव। यत्तुप्रत्यक्षप्रमुखजातिप्रत्यक्षसामग्रीसम्भारादित्य
पिवदन्ति। इहतुचौर्य्यमात्रस्यैवस्वत्वानुत्पादकत्वग्रहानादृशस्यतस्यस्वत्वोत्पादकतैवशास्त्रेणबोध्यते। नचप्रत्यक्षविरोधः
। नहिप्रत्यक्षविरुद्धंशास्त्रसहस्रेणापिबोधयितुंशक्यमितिवाच्यम्। नह्यनुत्पादकत्वमपिलोकात्। तादृशेनव्यवहाराभावाद
न्वयव्यतिरेकगम्यास्वत्वस्यचौर्य्योपायकतानावगम्यतइत्येतावत्। तथाचपुत्रेष्ट्यादीनांलोकानवगतपुत्रादिजनकतायथाशा
स्त्रादवगम्यतेतेषांदृष्टोपायान्तरजन्यतायामपितथेहाप्यस्तु। स्वर्गाहवनीयादीनामलौकिकमात्ररूपाणांदृष्टोपायाभावो
प्यधिकइत्यन्यदेतत्। प्रतिबन्धकप्रतिबद्धदाहादिजनकतायथोत्तेजकमन्त्राणामथर्वादिशास्त्रगम्यालोकप्रमाणगम्यत्वात्
। उत्तेजकतायाअप्रतिबन्धकप्रतिबद्धकार्यंजनकतातिरिक्तायाअनिर्वाच्यत्वात्। शक्तिनाशतदुत्पत्तिकल्पनायामतिगौरवा
त्। यत्तुजन्मनास्वत्वंन्निराकुर्वताजीमूतवाहनेनक्वचिज्जन्मनैवेति। जन्मनिबन्धनत्वात्पितापुत्रस्यसम्बन्धस्यपितृमरणस्यच
कारणत्वात्परम्परयावर्णनमितिप्राचीनलिखनाभिप्रायमुक्त्वाकथमुत्पादनरूपेणपितृगतव्यापारेणपुत्रेस्वत्वोत्पत्तिरित्याशङ्क्यो
क्तंअन्यव्यापारेणाप्यन्यस्यस्वत्वमविरुद्धंशास्त्रमूलकत्वादस्य। दृष्टञ्चलोकेपिदानेहिचेतनोद्देश्यकत्यागादेवदानव्यापारात्स्व

म्प्रदानस्य द्रव्ये स्वामित्वं । नच स्वीकरणात्स्वत्वं स्वीकर्त्तुरेव दातृत्वापत्तेः । परस्वत्वापत्तिफलेन हि दानरूपता तच्च फलं सम्प्रदानाधीनम् । यथाहि देवतोद्देशेन त्यागं कुर्वन्नपि यजमानो न होता किन्तु तस्यैव यागस्य होमाभिधाननिमित्तभूतम्प्रक्षेपं कुर्वन्नृत्विगेव होतेत्युच्यते तद्वद्दात्रापि स्यात् । किञ्च । मनसा पात्रमुद्दिश्येत्यादिशास्त्रे स्वीकारात्प्रागेव दानपदं दृष्टं । ननु ग्रहणं स्वीकारः । अभूततद्भावे च प्रयोगात् स्वं स्वं कुर्वन व्यापारः स्वीकारो भवति कथन्ततः प्रागेव स्वत्वं । उच्यते । उत्पन्नमपि स्वत्वं सम्प्रदानव्यापारेणाममेदमिति ज्ञानेन यथेष्टव्यवहारार्हं क्रियत इति स्वीकारशब्दार्थः । याजनाध्यापनसाहचर्याच्च प्रतिग्रहस्य स्वत्वमजनयतोप्यर्ज्जनरूपता न विरुद्धा । याजनादौ दक्षिणादानादेव स्वत्वात् । पितृनिधनकालीनञ्जीवनमेव वा पुत्रस्यार्ज्जनम्भविष्यति । किञ्च । भ्रात्रादिधने तन्मरणात्तन्मरणकालीनजीवनाद्वा भ्रात्रन्तरादेः स्वत्वमकामेनापि वाच्यन्तद्वदिहाप्यस्त्विति । तदेतदुत्तानमतिविलसितम् । तथाहि शास्त्रमूलत्वाद्दस्येतिता व त्वत्वस्य लौकिकत्वसाधनादेव निराकृतम् । यदपि दृष्टञ्च लोकेपीत्यादि तदप्यापातसुन्दरम् । नहि प्रतिग्रहीतर्य्यस्वीकुर्वत्यपि तस्य स्वत्वमुत्पद्यते । पात्रविशेषोद्देशेन त्यागे तेनास्वीकृतेपि तत्स्वत्वोत्पत्तौ परस्मैतस्य प्रतिपादनासम्भवप्रसङ्गात् । यदपि स्वीकर्त्तुरेव दातृत्वापत्तेरिति तदप्ययुक्तम् । परस्वत्वापत्तिफलकव्यापारस्य दानत्वात्संप्रदानस्वीकारानुकूलानुमाननादिव्यापारस्य दानपदार्थत्वात्तत्फलोपहिततातु तस्य संप्रदानस्वीकारमन्तरेण न सम्भवतीति सम्प्रदानव्यापारस्तद्घटकः । ननु स एव दानशब्दार्थः । यदपि यथाहीत्यादि तदपि न । यजमानकर्तृकाग्निहोत्रहोमादौ न दविरोधात् । यत्रापि दर्शपूर्णमासादौ त्यागमात्रं यजमानेन क्रियते । चरुहवनस्य प्रक्षेपोऽध्वर्य्वादिभिस्तत्रापि विविक्तकर्तृकत्वाद्यथास्वन्तद्व्यवहाराविरोधात् । अव्यक्तस्य प्रक्षेपपरं होमशब्दवाच्यता नास्ति । स तु त्यागः स्वकर्तृकोऽन्यकर्तृको वा वच्छेदकोस्तु । नतावताकश्चिद्दोषः । अत एव यागस्य न प्रक्षेपापेक्षात्मलाभो होमस्य तु तदपेक्ष एव । दानस्य तु प्रतिग्रहीतव्यापारसापेक्षतैव । तदभावे दानपदार्थानिष्पत्तेः । यच्च किञ्चेत्यादि । तदपि यत्किञ्चित् । उत्सर्गस्यैव तत्र विधानात्तन्तुदा

नस्य । अतएवदातातत्फलमाप्नोतीत्युक्तमन्यथातस्यानुवादत्वापत्तेः । दानत्वेहितस्यतत्फलाभावाप्रसक्तेस्तुतत्फलमाप्नो
तीतिव्यर्थमेवस्यात् । अतस्तत्रजलप्रक्षेपरूपःपात्रोद्देश्यकमुत्सर्गएवददातिनाविवक्षितोदानत्वनिष्पत्तिस्तुतस्यसम्प्रदा
नकर्तृकस्वीकारेसत्येवेतिपरमार्थः । अतएवोत्सृजेइत्येवतत्रसङ्कल्पवाक्यंशिष्टानान्नतुदास्येइतिसम्प्रददेइतिवा । अतः
प्रतिग्रहादेवदानस्यफलेपिसम्प्रदानस्यस्वत्वमितिप्रतिग्रहस्यार्ज्जनरूपत्वमविरुद्धम् । स्वत्वजनकोहिव्यापारोर्ज्जनशब्दा
र्थः । अतएवाहप्रभाकरः । प्रलपितमिदंकेनापि । अर्ज्जनंस्वत्वंनापादयतीतिविप्रतिषिद्धमिति । अथास्यग्रन्थःप्रागेवविवृ
तः । किञ्च । प्रतिग्रहस्यममेदमितिज्ञानरूपस्यदातृव्यापारमात्रोत्पन्नस्वत्वव्यवहारार्थतामात्रसम्पादकतायामर्ज्जनशब्दस्य
तत्रगौणतास्यात् । अन्यस्मैतत्प्रतिपादनानुपपत्तिश्चपूर्वमुक्ता । तदस्वीकारेप्रागुत्पन्नतत्स्वत्वनाशश्चकल्प्यःस्यात् । नचदा
तृव्यापारात्तत्स्वत्वनाशात्साधारणसम्प्रदानस्वत्वोत्पत्तिरवश्याभ्युपेयात्वयापि । अपरथैतत्स्वत्वनाशेऽन्यस्यचस्वत्वानुत्पत्तेर्मध्य
कस्यतस्यपरिग्रहादिनाऽन्यस्ययस्यकस्यापिवनगतास्वामिकतृणकाष्ठादाविवतत्रस्वत्वंस्यात्परिपालनाप्रसक्तिश्च । तथाम
न्मतेपिपात्रविशेषोद्देश्यकत्यागेपात्रविशेषस्योत्पन्नमपिस्वत्वन्तदस्वीकारेनश्यत्यन्यस्यस्वीकारात्तस्योत्पद्यतइतिनकोपिविशे
षःसाधारणस्वत्वविनाशासाधारणस्वत्वोत्पत्तिवदितिवाच्यम् । यतस्तत्रसाधारणस्वत्वव्यवहाराभावेनतदुत्पत्तिरप्रमाणिका
नैवस्वीक्रियतेगौरवाच्च । किन्तुदातुरेवयथेष्टविनियोगार्हस्वत्वापगमेपिपरस्वत्वापत्तिफलाभावेदानशब्दार्थानिष्पत्तेर्वि
धिशिरस्कफलार्थिनःप्रतिपादनावधिपरिपालनीयत्वरूपंस्वत्वमस्त्येव । यथाकृतेहविर्विभस्मसाद्भावावधिःअस्पृश्यस्पर्शा
दिनिषेधाश्रयणनिमित्तदोषश्रयणानुरोधेन तथाचान्यस्वत्वानुत्पत्तावपितमध्यकत्वपरिग्रहाद्युनिवारणादिदोषः । शि
ष्टाचारोप्युभयत्रपरिपालनरूपस्तन्मूलकएव । नचोत्सर्गमात्रस्यतत्त्वयाविध्यभ्युपगमात्परस्वत्वापादनादरएवनस्या
दितिवाच्यम् । तादृशोत्सर्गस्यैवविधितात्पर्य्यविषयत्वात् । होमस्थलेप्यन्यथाभस्मसाद्भावानादरापत्तेः । यच्चयाज्ञना

ध्यापनस्याहृचर्य्यात्प्रतिग्रहस्यापिस्वत्वाजनकत्वेपिगौणमेवार्जनत्वमिति । तदप्यवोधात् । तत्राहि येयेद्विजप्रभृतीनाम्भा
गास्तेषान्तेषान्तेभ्योभृतिरूपेणैवदक्षिणाकालेप्रतिपादनम्। परिक्रयव्यवहारोप्यतएवस्वामिकर्म्मपरिक्रयइतिजैमिनि
सूत्रादौ।विस्तरेणनिर्णीतएववविस्तरन्तुतत्रैवद्रष्टव्यं। कर्म्मकरणनतिजनिकाभृतिरेवहि परिक्रयः। एवमध्यापनेपिशिष्यो
ध्यापकायाध्यापनभृतिमेवतत्सन्तोषजननीमध्ययनान्तेर्प्पयंति। नियतभृतिकरणेनुभृतकाध्यापनमुपपातकम् । अतएवया
जनाध्यापनयोःप्रतिग्रहाङ्गतिशद्वाच्यनिर्वैशाच्चपृथगभिधानमुभयमिश्रितत्वात्। तेनतयोरपिमुख्यमेवार्जनत्वं । दक्षिणा
त्वव्यवहारोप्यतएवचत्वर्त्विगध्यापकदेये। यदपिभ्रात्रादिधनेभ्रात्रन्तरादिस्वत्वोत्पादकत्वन्तन्निधनस्यतत्कालीनभ्रात्रन्तरादि
जीवनस्यवाङ्क्ल्प्तमितिपुत्रादावपिपित्रादिनिधनन्तत्कालीनञ्जीवनम्वास्वत्वोत्पादकमस्तुनत्वक्ल्प्तंपुत्रादिजन्मनैवेत्युक्तम्। तद
पिजन्मनोपिस्वत्वोत्पादकत्वस्यावश्यकत्वोपपादनादेवपरिहृतं। यच्चोक्तमूर्द्ध्वम्पितुश्चेत्यादिमनुवचनमपिजन्मनःस्वत्वापाद
कत्वेनघटते। प्राग्विभागनिषेधार्थत्वेतस्यास्वार्थपरत्वापत्तेःविभागदृष्टार्थत्वेनतद्विधानकालविधानयोरसम्भवात्। विभागस्य
पक्षप्राप्तस्यनियमार्थत्वसहवासविधिविरोधाद्यापत्तेः। तस्मात्पितरिसतिमातरिचसत्यान्तद्धनस्वाम्याभावऽपरतयोरेवत
योःपुत्रादेस्तद्धनस्वाम्यमितिप्रतिपादनार्थमेवतद्वाच्यमिति। तदयुक्तानाभिधानम्। अस्वार्थविधानापत्तेस्तुल्यत्वात्। प्रा
गस्वातंत्र्येणकालविधिपरत्वेवाधकाभावात्। इच्छाप्राप्तकालानुवादेपिव्यवहारशास्त्रत्वेनाविरोधात्। एतेनजातेष्टिवच्छे
षिविरोधादिनिमित्तानन्तर्यवाधकाभावात्पितुपरमानन्तरक्षणएवविभागःप्रसज्येतेत्यप्यपास्तम्। कालविधानेनपितुपरम
स्यनिमित्तत्वावोधनाच्च। अन्यथानिमित्तेसतिनैमित्तिकस्यावश्यकत्वात्पित्रोरूर्ध्वंविभागकरणेप्रत्यवायोपिप्रसज्येत। पतितत्व
पारिव्राज्ययोःपितृस्वत्वनाशोप्यधिकःजन्मनास्वत्वन्तुल्यमेव। पातित्येतुप्रायश्चित्तानाचरणएवस्वत्वनाशोविभागानर्हताच
। अन्यथाद्रव्यसाध्यंप्रायश्चित्तमपिपित्रोःस्वद्रव्येणनस्यात्। अतएवमातुर्न्निवृत्तेरजसीत्याद्यपिकालविधिपरमेव। ननुपा

नित्यादिवत्तत्रस्वत्वाभावः । सतुलोकतएवविभागनिषेधाच्चमात्रादाविवेत्यादिवक्ष्यते । किञ्च । तदेवंपितृस्वत्वापगमएव
कःकालः अपरस्थानपगतस्यैवपितृस्वाम्येपितुरिच्छयेतिकालद्वयमित्युक्त्वा मध्येमिताक्षरोक्तम्विभागकालत्रयंदूषयित्वा । त
स्मात्पतितत्वनिस्पृहत्वोपरमैःपितृस्वत्वापगमएकःकालःअपरस्तुसतिस्वत्वेतदिच्छातइतिकालद्वयमेवयुक्तमित्युपसंहरता
जिमूतवाहनेनैवपितृस्वत्वानपगमेपिपुत्राणांविभागोहीनश्चतस्तत्रपुत्राणाम्पितृधनेस्वत्वोत्पादःकथम् । कथञ्चजीवतोःपि
त्रोरस्वाम्यप्रतिपादकवचनैःसहनविरोधः । अस्वस्यविभागासम्भवात्कथन्तेषांविभागः॥ पितृस्वत्वापगमएवोर्ध्वंपितुस्त्वेत्य
नेनविवक्षितोऽतएवमृतपदम्परित्यज्योर्ध्वमित्युक्तम् । पितृस्वत्वापगमोर्ध्वमित्यर्थः । पितृस्वत्वापगमश्चतन्निधनादिवत्तस्य
पतितत्वनिस्पृहत्वाभ्यामपीत्यादिस्वग्रंथेपूर्वापरविरोधश्चनकथम् । अत्राप्युपरतस्पृहत्वादिनापुत्राणांस्वत्वम्पितृधनेभव
तीतिज्ञापनाद्यमेकःकालइतिचउक्तम् । तत्राप्युपरतस्पृहत्वादिनेत्यनेनपितृस्वत्वापगमएवयदिविवक्षितस्तर्ह्यनपगते
पितृस्वत्वेतदिच्छाऽपरःकालइत्यभिधानविरुद्धम् । पितृस्वत्वापगमकालीनपुत्रादिजीवनस्यैवार्ज्जनस्यतदीयस्वीकारा
त्पितृस्वत्वेसतिपुत्राणान्तद्धनेस्वत्वस्वीकारःकथम् । नह्युनाश्रमित्वमातृरजोनिवृत्तिमात्रेणपितुःस्वत्वापगमपूर्वंद्रव्यस्वामिस
म्बन्धाधीनन्तत्स्वाम्येोपरमेयत्तद्द्रव्येस्वत्वन्तत्रानिरूढोदायशब्दइतिस्वोक्तदायशब्दार्थाभावात्पितृस्वत्वानपगमेयत्रविभागस्त
त्रदायशब्दप्रयोगोपिदुःस्थइत्यादिवक्तव्याकुलीस्यात् । जन्मनास्वत्वस्वीकारेतुसर्वमनाकुलमित्यादिसुधीभिरुन्नेयं । अत
एवमिताक्षरादौपूर्वस्वामिसम्बन्धाधीनत्वंयद्धनन्तत्रस्वत्वमन्यस्यतदेवदायशब्दवाच्यमित्युक्तन्नतुपूर्वस्वामिस्वाम्योपरमोपितत्र
प्रवेशितः । तस्मिद्धंद्विविधोदायइतिमिताक्षरोक्तविभागकालत्रयसमर्थनन्तुतत्प्रस्तावेप्रयञ्चयिष्यामइत्यलम्प्रसक्तानुप्रसक्त
विचारेणेति । यच्चजीमूतवाहनेनैवमिताक्षरोक्तं । विभागोनामद्रव्यसमुदायविषयाणामनेकस्वाम्यानान्तदेकदेशेषुव्यवस्था
पनमितिविभागशब्दार्थः । नचसम्बन्धाविशेषात्सर्वेषांसर्वधनोत्पन्नस्यस्वत्वस्यद्रव्यविशेषेव्यवस्थापनंविभागइतिवाच्यमित्याशं

क्यसम्बंध्यन्तरसद्भावप्रतिपक्षस्यसम्बन्धस्यावयवेष्वेवविभागव्यञ्ज्यस्वत्वापादकत्वात्। तत्त्वपितृधनगतास्वत्वोत्पादविनाशकल्पनागौरवात्। यथेष्टविनियोगफलाभावेनानुपयोगाच्चेतिदूषयित्वाऽउच्यते। एकदेशोपात्तस्यैवभूहिरण्यादावुत्पन्नस्यस्वत्वस्यविनिगमनाप्रमाणाभावेनवैशेषिकव्यवहारानर्हतया अव्यवस्थितस्यगुटिकापातादिनाव्यञ्जनंविभागः। विशेषेणभजनंस्वत्वज्ञापनंवाविभागइतिव्युत्पत्त्येत्युक्तम्। तद्दायतत्त्वकृतोपन्यस्यदूषितम्। यत्रास्यस्वत्वन्तत्रैवगुटिकापातइतिकथंवचनाभावान्निश्चेतव्यं। यत्रहिपितुर्निधनानन्तरन्तदीयाश्वयोरेकमादायभ्रात्रायदर्जितन्तत्रार्जकस्यद्वौभागावपरस्यैकःसर्वसंमतः। तत्रयदिप्राचीनधनविभागकालेगुलिकापातादर्जकेनसएवाश्वःपश्चाल्लब्धस्तदाप्रादेशिकस्वत्ववादिमतेप्रागर्जकस्यैवसोश्वइतितेनार्जितधनेकथंभ्रात्रन्तरस्यविभागः। तत्रैवास्वत्वेनतदुत्पन्नेसुतरांस्वत्वाभावादश्वस्यचाविभाज्यत्वात्। यदिवार्जकेतरेणसोश्वोलब्धस्तदातेनार्जितधनस्यसमभागएवयुक्तः। एकस्यस्वायासेनापरस्याश्वायासेनार्जकत्वादितिदूषिते। वस्तुतस्तुसम्बन्धाविशेषात्सर्वेसम्बन्धिनांसर्वधनोत्पन्नस्वत्वस्यगुटिकापातादिनाप्रादेशिकव्यवस्थापनविभागः। तत्त्वधनगतस्वत्वोत्पादविनाशावप्यगत्याकल्प्येते। संसृष्टतायांप्रादेशिकस्वत्वध्वस्तत्वधनस्वत्वोत्पादविनाशाविवतच्चविभक्तोयःपुनःपित्राभ्रात्रावैकत्रसंस्थितःपितृव्येणाथवाप्रीत्यासतुसंसृष्टउच्यतइतिवृहस्पतिवचनेयेषामेवहिपितृभ्रातृपितृव्यादीनाम्पितृपितामहोपार्जितद्रव्येणाविभक्तंस्वत्वमुत्पन्नितःसम्भवति। तएवविभक्ताःसन्तःपुनःपरस्परप्रीत्यापूर्वकृतविभागंधत्ते। यत्तन्ममापियन्ममधनन्तत्तवापीत्येकस्मिन्कार्यएकरूपतयास्थितास्तेसंसृष्टाः। नत्वनेकरूपाणान्धनसंसर्गमात्रेणसम्भूयकारिणांवणिजामपि
॥ ६९ ॥ संसर्गित्वम्। नापिविभक्तानान्द्रव्यसंसर्गमात्रेण। प्रीतिपूर्वकतादृगभिसन्धिविनेत्यभिदधनादायभागकृतापिसहस्थितम्
॥ ७० ॥ । साधारणस्वत्वादेवहिवंधूनामविभक्तानाम्भोगन्नैवप्रदापयेत्। इतिकात्यायनवचनंयथाश्रुतमेवसङ्गच्छते। यावद्धनाध
॥ ७१-७२ ॥ नमात्रेस्वंस्वत्वस्यापिसत्वात्। अतएवात्रपरस्परस्यचौर्यमपिनायंधत्ते। एवञ्च। साक्षित्वम्प्रातिभाव्यञ्चदानंग्रहणमेवच।

विभक्ताभ्रातरःकुर्य्युर्न्नाविभक्ताःपरस्परमिति ॥ नारदवचनेपरस्परनिरूपितदानादिनिषेधोपिन्यायमूलकएव । दा
नादेरपूर्वमपिदेयादौप्रतिग्रहीत्रादेःस्वत्वस्वत्वाद्दानप्रतिग्रहादेरसम्भवात् । अविभक्तत्वादेवचाविभक्तद्रव्येणयत्कृतंदृष्टा
दृष्टार्थंकर्म्मतत्रसर्वेषांफलभागित्वम् । तथाचनारदः । भ्रातॄणामविभक्तानामेकोधर्म्मःप्रवर्त्तते । विभागेसतिधर्मोऽपि
भवेत्तेषांपृथक्पृथक् ॥ व्यासोपि । स्थावरस्यसमस्तस्यगोत्रसाधारणस्यच । नैकःकुर्य्यात्क्रयन्दानम्परस्परमतंविना ॥
अत्रसमस्तस्येतिविशेषणोपादानात्कृत्स्नधनगतमेवप्रत्येकस्वत्वंक्रीयते । तस्मात्तुल्यधनसम्बंध्यन्तरसत्वेनसम्बन्धिसकाशा
त्संक्रान्तन्धनन्तस्यापिममापीतिसम्बन्धिनाप्रतीयतेतद्विमतौदानादिकंप्रतिषिद्धंस्वार्थम् । अतोनैकदेशगतंस्वत्वमिति । इ
दञ्चद्रव्यसमुदायविषयाणामनेकस्वाम्यानामेकदेशेव्यवस्थापनंविभागइतिवदतोमिताक्षराकृतोप्यभिमतमितिलक्ष्यते ।
इदन्त्विहविचार्यम् । द्रव्यसमुदायनिरूपितंस्वामिगतंस्वाम्यम् । स्वामिनिरूपितञ्चद्रव्यसमुदायेस्वत्वंव्यासज्यवृत्तिप्रत्येक
वृत्तिवा । नाद्यः । एकैकस्वामित्वस्वत्वाश्रयनाशेतन्नाशस्यावशिष्टसमुदायगततदुत्पत्तेश्चकल्पनायामतिगौरवापत्तेः । प्रत्ये
कस्यप्रत्येकद्रव्येदानक्रयादियथेष्टविनियोगानर्हत्वापत्तौव्यवहारविसंवादापत्तेश्च । नद्वितीयःविभागेसतितावतान्नाशोत्पा
दकल्पनापत्तेः । स्वस्वसतोविभागेनानुविभागात्स्वत्वमितिग्रन्थविरोधाच्च । अत्रब्रूमः । प्रत्येकवृत्तीनिसम्बधाविशेषात्स्वाम्यानिचस
न्त्येव । परस्परविभागागतेपरस्परस्यान्यान्यदीयद्रव्येतानिनश्यन्तिपरमरणपारिव्रज्यादिनेवेतिनकाप्यनुपपत्तिः । व्यवस्था
पनमपीदमेवअन्यथैकदेशउत्पादनमित्येववदेत् । अतएवविनाशमात्रकल्पनानतुस्वत्वान्तरोत्पादकल्पना । जीमूतवा
हनमतेचकुत्रवास्तवंममस्वत्वमितिविभागात्प्रागनिरूपणात्तदधीनश्चैतस्मात्तत्लौकिककर्म्मोच्छेदः । अनुमत्याविभागोत्त
रकृतयापरस्परद्रव्येपरस्परस्वत्वान्तरोत्पत्तिस्वीकारेतदुत्पादविनाशकल्पनागौरवंयत्त्वयामिताक्षराकृतेप्रत्यापादितन्ततोपि
नवाधिकमापन्नम् । व्यवहारानुपयोगेनसमुदायस्वत्वस्यनिःप्रयोजनताचयोपन्यस्तासाप्येकदेशगतस्वत्वाभ्युपगमेतुल्येवेति

क्षतमतिदूरंगत्वा ॥ ● ॥ अथविभागकालकर्तृनिरूपणम्। तत्रमनुः। ऊर्ध्वंपितुश्चमातुश्चसमेत्यभ्रातरःसमम्। भजेरन्पैतृ
कंरिक्थमनीशास्तेहिजीवतोः॥ पैतृकमपिद्वयोःसम्बन्धिप्रागुभयोपादानात्। अतएवपितुरूर्ध्वमितिपितृधनविभागकालः।
मातुरूर्ध्वमितिमातृधनविभागकालोऽभिहितः। चशब्दस्तुकालान्तरसमुच्चयार्थःनतुद्वयोरूर्ध्वमितिनियमार्थः। पितृधनविभा
गेमातृजीवनस्याप्रतिबन्धकत्वात्। मातृधनविभागेपितृजीवनस्य। तथाचाहसंग्रहकारः। पितृद्रव्यविभागःस्याज्जीवन्त्या
मपिमातरि। नस्वतन्त्रतयास्वाम्यंयस्मान्मातुःपतिंविना॥ मातृद्रव्यविभागोपितथापितरिजीवति। सत्स्वपत्येषुयस्मात्स्त्रीध
नस्यपतिःपतिरिति॥ पत्युरभावेपिपुत्रेषुसत्सुयतोमातुस्तद्धनेस्वातन्त्र्येणस्वाम्यंनास्त्यतस्तस्यांजीवन्त्यामपिपितृधनविभागोयु
क्तः। यतश्चापत्येषुसत्सुभार्याधनेपत्युःस्वाम्याभावस्ततस्तस्मिन्जीवत्यपिपुत्राणांमातृधनविभागाधिकारइतिभावः। अतश्चा
नीशास्तेहिजीवतोरित्यपितन्तद्धनेतयोरस्वातन्त्र्यप्रतिपादकन्नत्वस्वत्वप्रतिपादकंजन्मनास्वत्वस्यपुत्राणामपितृधनेव्यव
स्थापनात्। याज्ञवल्क्यः॥ विभागञ्चेत्पिताकुर्य्यात्स्वेच्छयाविभजेत्सुतान्। ज्येष्ठम्वाश्रेष्ठभागेनसर्वेवास्युःसमांशिनः॥ अत्रे
च्छयापितासुतान्विभजेदितिवदन्जीवत्यपिपितरिपितुरिच्छायदातदापिविभागकालइतिसूचयति। तदाचपितैवविभागक
र्ता। अस्वाम्यंहिभवेदेषांनिर्दोषेपितरिस्थितेइत्यनेनपुत्राणामस्वातन्त्र्यप्रतिपादनात्। निर्दोषेइतिविशेषणात्पादित्यादिनि
र्दोषवतिसत्यपिपितरिपुत्राणान्तत्पारतन्त्र्याभावात्तदिच्छायदातदापिविभागकालःपुत्राणाञ्चतदाविभागकर्तृत्वमित्युक्तम्भवति।
अन्योपिपुत्रेच्छयाविभागकालःपितरिद्रव्यनिस्पृहेनिवृत्तरमणेमातरिचनिवृत्तरजस्कायाम्। यथाहनारदः। अतऊर्ध्वम्पि
तुःपुत्राविभजेयुर्धनंसममिति। पित्रोरूर्ध्वम्विभागमुक्त्वा। मातुर्निवृत्तेरजसिप्रत्तासुभगिनीषुच। निवृत्तेवापिरमणात्पित
र्य्युपरतस्पृहे॥ जीमूतवाहनेनतुविनष्टेवाप्यशरणइतिपाठोलिखितःविनष्टेपतितेअशरणेगृहस्थाश्रमरहितइतिव्याख्या
तञ्च। निवृत्तेवापिरमणादितिपाठान्तरमनाकरमित्युपेक्षन्तदयुक्तंमिताक्षरादिवहुनिबन्धलिखितत्वात्पुत्राधनंविभजेयुरि

व्यनुषङ्गः। गौतमोऽप्यूर्ध्वं पितुः पुत्रा रिक्थं विभजेरन्निवृत्ते चापि रजसि मातुर्जीवति चेच्छतीत्याह। वृहस्पतिरपि। पित्रो
रभावे भ्रातॄणां विभागः सम्प्रदर्शितः। मातुर्निवृत्ते रजसि जीवतोरपि शस्यत इति। तथा सरजस्कायामपि मातर्य्यनिच्छत्य
पि पितरि दीर्घरोगग्रस्ते ऽधर्म्मवर्त्तिनि पुत्रेच्छया विभागः। यथाह शङ्खः। अकामे पितरि रिक्थविभागो वृद्धे विपरीतचेतसि
रोगिणि चेति। नारदोपि। व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः। अयथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुरिति॥ अत्र पि
तुपरम एकः कालो निवृत्ते चापि रजसीति द्वितीयो जीवति चेच्छतीति तृतीय इति मिताक्षरायाञ्चीमूतवाहनोक्तं दूषणम्। मातृर
जोनिवृत्तेः पितुपरतस्पृहत्वविशेषणत्वे। त्रिंशद्वर्षो वहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम्। त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्म्मे सीदति
सत्वर इति मनुना विवाहकालविधानात्। वनम्पञ्चाशतो व्रजेदित्याश्रमान्तरगमनकालविधानाच्च। तदा रजोनिवृत्तेर्म्मातुरस
म्भवे पितरि वोपरतस्पृहे वानप्रस्थे तत्पुत्राणामिच्छया विभागाभावप्रसङ्गात्। निर्विशेषणमुपरतस्पृहत्वमेव पितृधनविभाग
काल इति तूच्यमाने ऽनुपरतस्पृहे पितरि पतिते ऽपि विभागप्रसङ्गात्। अयमप्यपरः काल इत्यभिधाने कालचतुष्टयापत्तिः पितुरुप
रमः पतितत्वं निस्पृहत्वमिच्छा चेति। तस्मात्पतितत्वनिस्पृहत्वोपरमैः पितुः स्वत्वापगम एकः कालोऽपरश्च सतिनतत्स्वत्वे तदिच्छा त इति
कालद्वयमेव युक्तमिति। तन्मिताक्षराहृदाशयापरिज्ञानात्। न हि तेन कालत्रयनियमोऽभिहितः। तथेत्यादिग्रन्थेन कालान्त
रस्यानुपदमेव प्रतिपादनात्। नियमस्य निर्वीजत्वात्। पितृस्वत्वापगम एकः कालोऽपरश्चानपगत एव पितृस्वाम्ये तदिच्छा त इ
ति कालद्वयमित्यप्यशुद्धं। निवृत्तरजस्कायां मातरि त्वनन्वयापत्तेः। न हि मातृनिवृत्तरजस्कतामात्रेण पितृस्वत्वापगमः। जन्म
नास्वत्वावस्थापनात्पितृस्वत्वापगमस्य कालोपलक्षणत्वासम्भवाच्च। एवं दीर्घरोगग्रस्तत्वेपि न स्वत्वापगम इति कालद्वयनियमस्त
वापि दुःसमाधः। इष्टापत्तौ नहु वचनविरोधः। यत्वोक्तं तेनैव। मातुर्निवृत्ते रजसीति पितामहादिधनाभिप्रायम्। निवृत्ते रज
सि पुत्रान्तरसम्भवाभावात्तदानीमपि पितुरिच्छयैव पुत्राणां विभागः। अनिवृत्ते रजसि क्रमागतधनविभागे पश्चाज्जातानां वृ

न्निलोपापत्तेः । नचासौयुक्तः । येजातायेप्यजातास्तयेचगर्भेव्यवस्थिताः । वृत्तिंचतेऽभिकांक्षन्तिवृत्तिलोपोनविद्यतइतिवचनात् । यतएवपितृधनेकालद्वयमतएवमनुगौतमादिभिर्म्मृतपदम्परित्यज्योर्द्ध्वमित्युक्तम् । ऊर्ध्वम्पितुःस्वत्वापगमइत्यर्थः । यदिचास्यपितृधनविषयतास्यात्तर्हूर्ध्वंविभागाज्जातस्तुपित्र्यमेवहरेद्धनमित्यस्यनिर्विषयताभवेत् । निवृत्तरजसिपुत्रोत्पत्त्यसम्भवात् । मातृधनगोचरत्वञ्चास्यनाशङ्कनीयमेव । मातुरेवनिर्द्धनतापत्तेः । अतोनिवृत्तेरजसीतिपैतामहधनविषयं । नचेच्छामनपेक्ष्यरजोनिवृत्तिमात्रम्विभागनिमित्तंसम्भवत्यनिच्छयाविभागाभावात्कस्येच्छयेत्यपेक्षायामूर्ध्वंपितुःपुत्रारिक्थंविभजेयुर्न्निवृत्तेरजसिमातुर्जीवतिचेच्छतीतिगौतमवचनात्पितुरेवेच्छातइतिनिर्णीयतइतिपितामहादिधनविभागस्यापिपित्रोरभावइत्येकःकालः । मातुर्न्निवृत्तेरजसिपितुरिच्छातइतिकालद्वयमेवेति । तदप्यनभियुक्तप्रमोदनम् । वृत्तिलोपापत्तेःपितृधनेपितुल्यत्वात् । ऊर्ध्वंविभागादित्यस्यनिर्विषयत्वापत्तेरपिपितामहादिधनेपितुल्यत्वात् । सस्पृहेपितरिपातित्यादिदुष्टेपितामहधनेपिपुत्रेच्छयाविभागस्यसकलसम्मतत्वादवश्यवाच्यत्वाच्च । वस्तुतस्तुपितामहादिधनेभूर्य्यापितामहोपात्तेत्यादिनासदृशस्यपितापुत्रस्वाम्यस्यवक्ष्यमाणत्वात्पुत्रेच्छयापितस्यविभागउचितएव । यत्तत्व्याख्यानान्तरमनीशत्वस्यतद्धनगोचरत्वादिकल्पनंतत्सर्वंतद्वचनविवेचनेनिराकरिष्यामः । वयन्तुस्वातन्त्र्याहैंपितरिजीवतितदिच्छैवविभागनिमित्तं । पातित्यपारिव्रज्यादिभिस्तदनर्हेंपुत्रेच्छापि । तदुपरमेतुस्वेच्छायानिमित्तत्वमर्थसिद्धमितिकालत्रयमेवानेनप्रकारेण । अन्यथाबहूनामुपरतस्पृहत्वादीनांविकल्पसमुच्चयादिकल्पनानुपपत्तौविशेषणविशेष्यभावाद्यव्यवस्थापत्तौबडव्याकुलीभावः । अतएवकाचिद्वचनेकेषाञ्चिदेवोपादनमनुपादानञ्चकेषाञ्चित्सङ्गच्छते । एकमूलकल्पनालाघवेनोपरतस्पृहत्वादिभिःपितुःस्वातन्त्र्याभावस्यैकस्यसर्वैरुपलक्षणात् । अनीशास्तेहिजीवतोर्न्निर्द्दोषेपितरिस्थिते । जीवतोरपिशस्यतेइत्यादिवचनस्वरसोप्येवमेव । अतएवपित्रोर्जीवतोर्भ्रातॄणांसहवासोमुख्यस्तदनुमत्यादिनाज्येष्ठस्यकार्य्यक्षमस्यान्यस्यवापुत्रस्यस्वातन्त्र्यमन्येषान्तदनु

रोधवृत्तित्वमितिचपक्षद्वयमुक्तवन्तोव्याख्यातारः। भ्रातॄणांजीवतोःपित्रोःसहवासोविधीयतेइतिव्यासः। जीवतिपितरिपुत्राणा
मर्थादानविसर्गाक्षेपेषुनस्वातन्त्र्यम्। कामन्दीनेप्रोषितेवार्तिङ्गतेज्येष्ठोवार्थांश्चिन्तयेदितिहारीतः। शङ्खलिखितावनुस्पष्टत
ममाहतुः। पितर्यशक्तेकुटुम्बव्यवहाराञ्ज्येष्ठःप्रतिकुर्यादनन्तरोवाकार्यज्ञस्तदनुमतोनत्वकामेपितरिरिक्थविभागोवृद्धेविप
रीतचेतसिदीर्घरोगिणिवाज्येष्ठएवपितृवदर्थान्पालयेदितरेषामृक्थमूलंहिकुटुम्बमस्वतन्त्राःपितृमन्तोमातुरप्येवमवस्थित
ाइति। तस्माद्युयोक्तरीत्याविभागस्यकालत्रयमेवेतिब्रूमः। अत्रमनुवचनेसमेत्येत्यनेनपाक्षिकंसाहित्यमनूद्यतेवक्तृत्ववत्
। अन्यथैकेच्छयाद्वयोस्त्वभ्रात्रोर्विभागोनस्यात्सममितितुनियम्यते। तच्चविवक्ष्यामः। यत्तुपित्रोरितिद्विवचननिर्देशात्सोदर
भ्रातॄणाम्पितृधनविभागोपिमातुरभावएवकार्यः। ननुमातृधनविभागार्थंमातुरभावोपदानं। जीवतोरपीत्यस्यमातृधनगोचर
त्वानुपपत्तेरन्यधनगोचरत्वमवश्यम्वाच्यमतोयथैवपित्रोरभावोनिमित्तंतथैवजीवतोरपीत्यपिशब्देनजीवनस्यापिप्रशस्तत्वकीर्त
नान्नमातुरभावोमातृधनेव्याख्येयइतिजीमूतवाहनस्याहतदसम्बद्धम्। पितुश्चमातुश्चेतिमनुवचनेपृथङ्निर्देशादन्यथापि
द्विवचनस्यविभागसम्बन्धविवक्षामात्रेणव्याख्यानंयुक्तम्। इतरथैकतरधनेऽन्यतराभावस्यादृष्टार्थत्वापत्तेः। यच्चोक्तंजीवतो
रित्यादेर्मातृधनगोचरत्वानुपपत्तेरित्यादि। तस्यापिकोभिप्रायः। मातुःपितरिजीवत्यस्वातन्त्र्यान्नतद्धनगोचरत्वमितियदि
नहिस्वत्वपर्यवसायिभार्याधनेपिपितुःस्वाम्यन्तदभावस्यापितत्रानुपयोगादन्यविषयत्वापत्तिः। अभिप्रायान्तरन्त्वसम्भवदुक्ति
कमेवेतिवक्ष्यामः। तस्माद्दृष्टार्थत्वात्तद्धनविषयकएवतदभावः। संग्रहकारस्तूक्तोयुक्तः। यथाचपित्रोर्जीवतोर्भ्रातॄणां
सहवासोमुख्यस्तथातदूर्ध्वमपि। तथाचशङ्खलिखितौ। कामंसहवसेयुरेकतःसंहतावृद्धिमापद्येरन्निति। संहताःसह
वसन्तोद्रव्योपचयसाहाय्यादिनापरस्परकृतेनवृद्धिमाप्नुयुरित्यर्थः। नारदोपि। बिभृयाद्वैकतःसर्वान्ज्येष्ठोभ्रातायथा
पिता। भ्राताशक्तःकनिष्ठोवाशक्त्यपेक्षाकुलस्थितिः॥ मनुरपि। ज्येष्ठएवतुगृह्णीयात्पित्र्यन्धनमशेषतः। शेषास्तमुपजी

वेयुर्व्यथैव पितरन्तथा ॥ ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः । पितॄणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति ॥ यस्मिन्नृणं संनय
तियेन चानन्त्यमश्नुते । स एव धर्म्मजः पुत्रः कामजानितरान्विदुः । पितेव पालयेत्पुत्रान्ज्येष्ठो भ्रातॄन्यवीयसः । पुत्रवच्चापि वर्त्तेर
न्ज्येष्ठे भ्रातरि धर्म्मतः । ज्येष्ठः कुलं वर्द्धयति विनाशयति वा पुनः । ज्येष्ठः पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः सद्भिरगर्हितः ॥ यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः
स्यान्मातेव स पितेव सः । अज्येष्ठवृत्तिर्यस्तु स्यात्स सम्पूज्यस्तु बन्धुवत् ॥ यो लोभाद्विनिकुर्वीत ज्येष्ठो भ्रातॄन्यवीयसः । सो ज्येष्ठः
स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिरित्यादिवचनानि च यद्गुणज्येष्ठवशवर्त्तितया सर्वेषां सहवासः प्रशस्तः । धर्म्मवृद्धिकामनया
तु विभागः कार्य्य इत्याह तु मनुः प्रजापती । एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्म्मकाम्यया । पृथग्विवर्द्धते धर्म्मस्तस्माद्धर्म्या पृथक्क्रिया
॥ धर्म्मश्च देवाद्यर्च्चनरूपस्तस्यैव सहवासे पृथक्त्वश्रवणात् । तथा च वृहस्पतिः । एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्च्चनम् । ए
कम्भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद्गृहे गृहे इति ॥ यत्तु संग्रहकारेणाग्निहोत्रादिधर्म्मवृद्धिरपि धर्म्मवृद्धिशब्देन गृह्यत इत्युक्तम् । य
दाह । क्रियते स्वम्विभागेन पुत्राणाम्पैतृकन्धनम् । स्वत्वे सति प्रवर्त्तन्ते तस्माद्धर्म्या पृथक्क्रिया इति । प्रवर्त्तन्ते साध्यन्ते अग्नि
होत्रादिक्रिया इति शेष इति । तन्न जन्मनैव पुत्राणाम्पितृधने स्वत्वाद्विभागात्प्रागपि श्रौतस्मार्त्तकर्म्माधिकारं प्रतिपादयद्भिर
स्माभिः प्रागेव प्रत्याख्यि । तस्मात्पञ्चमहायज्ञादिधर्म्म एव धर्म्मशब्देनात्र ग्राह्यः । दत्तासु भगिनीषु चेति तु न कालार्थं किन्तु ता
सामवश्यं दानार्थम् । यथार्यच्छिष्टम्पितृदायेभ्यो दत्वर्णम्पैतृकन्ततः । भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यमृणी न स्याद्यथा पिता इति नारद व
चनमृणादानावश्यकत्वार्थं न विभागकालार्थम् । पिता च यदि स्वेच्छया पुत्रान्विभजति तदापि निरङ्कुशेच्छा नोपादेया किन्तु ज्ये
ष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिन इति पक्षयोर्म्मध्ये यः पक्ष इष्टः स ग्राह्य इति योगीश्वरवचनार्थः । ज्येष्ठं श्रेष्ठभागेन मध्यमं म
ध्यमभागेन । कनिष्ठङ्कनिष्ठभागेन । सर्वे वा ज्येष्ठादयः समांशभाजः कार्य्या इति विज्ञानेश्वराचार्य्याः । प्राचास्तु स्वेच्छयेति पृ
थक्पक्षान्तरं ज्येष्ठादिभागसमभागौ च द्वौ पक्षाविति पक्षत्रयमत एव ज्येष्ठम्वेति प्रथमो वा शब्दः स्वेच्छयेति पक्षापेक्षया समञ्जसो व

श्यमाणपक्षापेक्षत्वे क्लिष्टः स्यादित्याऊरूपपत्तिश्च तत्रवदन्ति । पितैव वा स्वयं पुत्रान्विभजेद्वयसि स्थितः । ज्येष्ठस्याश्रेष्ठभागे
नयथावास्य मतिर्भवेदिति नारदवचने । ज्येष्ठस्येत्यादिनैकविधमविभागप्रकारमुपन्यस्य यथावास्येत्युक्तेरन्योपिन्यूनाधिक
भागः पितुरिच्छया स्तीति गम्यते । हारीतोपि । जीवन्नेव वा विभज्य वनमाश्रयेद्वृद्धाश्रमं वा गच्छेत्स्वल्पं वा संविभज्य भूयिष्ठमा
दाय वसेद्यद्युपदस्येत्पुनस्तेभ्यो गृह्णीयादिति । वृद्धाश्रमः पारिव्रज्यम् । उपदस्येद्व्याभावेन क्षीणो भवेत् । अत्रापि स्वल्पमे
त्यादि पक्षान्तरमुक्तम् । तस्मात्तदेकमूलकतानुरोधेन योगीश्वरवचने पितुस्संग्रहायेच्छयेति पृथक्पक्ष एव युक्त इति । तदसत् ।
वाशब्दस्तावद्द्वैधापि व्युत्पन्नेर्नासमञ्जसः याचोपपत्तिरुक्ता साप्ययुक्ता । यदि वचनान्तरोपात्तपक्षान्तरसंग्रहार्थत्वमिच्छयेत्यस्य भ
वेदुत्तरार्द्धवैयर्थ्यमेव स्यादुक्तपक्षद्वयस्यापि वचनान्तरोपात्तत्वादिच्छयेत्यनेन तयोरपि संग्रहसम्भवात् । तदितरपक्षसंग्रहार्थत्वेम
न्दप्रयोजनता स्यादेव । इच्छाया निरंकुशत्वेनानियमवारणाय वचनान्तरालोचनं विना तदर्थानिर्वाहात् । स्वोपात्तपक्षद्वयेव्य
वस्थानिरासार्थतयेच्छयेति व्याख्यायमाने वचनान्तरालोचनानावश्यकत्वात् । नच विकल्पो न्यैवेच्छालाभे इच्छयेति निरर्थकमि
ति वाच्यम् । उत्तरार्द्धवैयर्थ्यापेक्षयाव्यवस्थितविकल्पनिरासाय स्ववाक्योपात्तपक्षद्वयविषयतया तदनुवादस्यैवोपपन्नतरत्वात्
नारदाद्येकमूलकतानु विज्ञानेश्वरव्याख्यानेपि नापैति । तदुक्तपक्षद्वयस्य वचनान्तरेष्वप्युपादानात् । नच निरर्गलेच्छा
मात्रमेव पक्षान्तरं योगीश्वरवचनार्थोऽस्त्विति वाच्यम् । अयथाशास्त्रकारीचन विभागे पिता प्रभुरित्यस्य निर्विषयत्वापत्तेः । इ
च्छामात्रस्य शास्त्रीयत्वेऽयथाशास्त्रकारित्वाप्रसक्तेः । जीवद्विभागे तु पिता नैकं पुत्रं विशेषयेत् ॥ निर्भाजयेन्नचैवैकमकस्मात्का
रणं विनेति कात्यायनवचसोपि निर्विषयता स्यात् । इच्छाया एवकारणत्वात् । नविशेषयेच्छास्त्रीयज्येष्ठभागाद्यतिरिक्तैच्छिक
विशेषवन्तन्नकुर्य्यात् कारणं च शास्त्रोक्तं पातित्यादिकं विनाऽकस्मात्क्रोधात्तु भगापुत्रस्नेहादिना वानन्निर्भाजयेद्भागरहितं न
कुर्यादित्यर्थः । यत्तु न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृत इति योगीश्वरवचनं तदपि धर्म्यो धर्म्मादनपेत इत्युपपत्याक्षतः

क्षतएवस्मृतोनानिवर्त्तते। अधर्म्मस्त्वयथाशास्त्रकृतोनिवर्त्ततएवेत्यभिप्रायइतिविज्ञानयोगिभिरेवव्याख्यातंव्याधितःकुपितश्चै
वेत्यादिवचनानुरोधात्। एवं। समन्यूनाधिकाभागाःपित्रायेषांप्रकल्पिताः। तथैवतेपालनीयाविनेयास्तेस्युरन्यथा। पित्रै
वतुविभक्तायेसमन्यूनाधिकैर्द्धनैः। तेषांसएवधर्म्यःस्यात्सर्वस्यहिपिताप्रभुरितिबृहस्पतिनारदवचनेअपिव्याख्येये। श्रेष्ठादि
विभागेपित्राज्येष्ठादिभ्योदत्तेऽन्यैरनुशयोनकार्य्यः। समांशविभागेवाज्येष्ठादिभिरितितात्पर्यार्थः। अतएवनारदस्तेषां
सएवधर्म्मःस्यादित्याह। श्रेष्ठादिभागश्चमनुनोक्तः। ज्येष्ठस्यविंशउद्धारःसर्वद्रव्याच्चयद्वरम्। ततोऽर्द्धम्मध्यमस्यस्यात्तु
रीयन्तुयवीयसइति॥ समांशपक्षम्बौधायनआह। पुत्रेभ्योदायंव्यभजदितिसमांशस्सर्वेषामविशेषादिति। मनुः। पुत्रेभ्यो
दायंव्यभजदितिश्रुतौविशेषाश्रवणात्सर्वेषाम्पुत्राणांसमांशइत्यर्थः। यदिपितास्वेच्छयासमांशेनपुत्रान्विभजतेतदास्वपत्नी
भ्यःपुत्रसममंशंदद्यादित्याहयाज्ञवल्क्यः। यदिकुर्य्यात्समानंशान्पत्न्यःकार्य्याःसमांशिकाः। नदत्तंस्त्रीधनंयासाम्भर्त्रावाश्व
शुरेणवा॥ यासांभर्त्राश्वशुरेणवास्त्रीधनम्प्रीत्यादिनानदत्तं। भर्त्रादिग्रहणमुपलक्षणञ्चवक्ष्यमाणस्त्रीधनशून्याइत्यर्थः
। तासाम्पत्नीनांपुत्रसमांशभागमत्रनियम्यते। तथाचयदाश्रेष्ठभागादिनापिपितापुत्रान्विभजतितदापिश्रेष्ठभागादुद्धृत्योद्धृ
त्योद्धाराद्वृत्यसमुदायात्पुत्रसमानेवांशान्पत्न्योलभन्तेनतुज्येष्ठभागादिकमित्यर्थःपर्य्यवस्यति। यस्तुपत्न्याःस्वोद्धारःपरीभाण्डा
दिस्तमपिपत्नीलभते। तथाचापस्तम्बः। परीभाण्डञ्चगृहेऽलङ्कारोभार्य्यायाइति। परीभाण्डम्भोजनपात्रादि। यदसा
धारणंयस्याअलङ्कारोप्यसाधारणस्तद्विवेचयिष्यते। नचपक्षद्वयेप्येतावतापुत्रसमांशित्वम्पत्नीनांविज्ञानेश्वरेणोक्तन्तर्हि
॥ ८७३ ॥ यदिकुर्य्यात्समानंशानितिसमांशानुवादोव्यर्थःपत्न्योज्येष्ठांशादिनलभन्तेइत्येतावन्मात्रमेववाच्यमितियुक्तम्। यतः। एवंस
॥ ३० ॥ मुद्धृतोद्धारेसमानंशान्प्रकल्पयेत्। उद्धारेनुद्धृतेत्वेषामियंस्यादंशकल्पना॥ एकाधिकंहरेज्ज्येष्ठःपुत्रोध्यर्द्धन्ततोऽनु
॥ ५०।३० ॥ जः। अंशमंशंयवीयांसइतिधर्म्मोव्यवस्थितइतिमनुनाद्व्यंशीवापूर्वजःस्यादेकैकमितरेषामिति। गौतमेनअयभ्रातृणान्दाय

भागोद्धारंहरेज्ज्येष्ठोगवाश्वस्यचात्रदशममजावयोगृहञ्चकनिष्ठस्यकार्ष्णायसंगृहोपकरणानिचमध्यमस्येति। वसिष्ठेन।
ज्येष्ठस्यांशोधिकोदेयःकनिष्ठस्यवरःस्मृतः। समांशभाजःशेषाःस्युरप्रत्ताभगिनीतथेति॥ नारदेनचोद्धारमुक्तेविषमभागमा
त्रमुक्तन्तद्यदाद्रियतेतदापत्नीनामंशाभावप्रतियादनार्थंय्यँदिकुर्य्यात्समानंशानित्युक्तमितिनदोषः। अतएवभ्रातॄणामवि
भक्तानांयद्युत्थानम्भवेत्सह। नतत्रविषमम्भागम्पितादद्यात्कथञ्चनेतिमनुनासर्वेषांभ्रातॄणान्द्रव्यार्जनेयदिसहसमानमे
वोत्थानमुद्योगोभवेत्तदापितुर्विषमविभागदानप्रतिषेधकमनुवचनव्याख्यानेजीमूतवाहनेनोक्तमुद्धारस्तुपित्रादानयएव।
तस्यविभागरूपत्वाभावात्। न्यूनाधिकविभागस्यैवनिषेधादिति। तस्माज्ज्येष्ठंवाश्रेष्ठभागेनेतियाज्ञवल्क्याद्युक्तउद्धारेपिस
मांशभागितापुत्राणामस्त्येवेतितत्रापीदम्वचनम्प्रवर्त्ततएव। द्व्यंशादिपक्षेपरंनप्रवर्त्ततइतिविज्ञानयोगिनामाशयः। दत्ते
तुस्त्रीधनेदत्तेत्वर्द्धम्प्रकल्पयेदित्यत्रार्द्धदानंवक्ष्यते। यद्यपितदाधिवेदनिकेभर्त्रादीयमानेवक्ष्यतेतथाप्याकांक्षायांसमत्वे
न्यायत्वादत्रापियोज्यम्। बौधायनः। बहूनामेकधर्म्माणामेकस्यापियदुच्यते। सर्वेषामेवतत्कुर्य्यादेकरूपाहितेस्मृताइति॥
भ्रातॄणामविभक्तानामित्यादिमनुवाक्यंसहोत्थानंसर्वेषाम्विभागप्रार्थनायदिभवतीतिजीमूतवाहनेनतदनुजायिनादायतत्त्वक
ताचव्याख्यातम्। यदिपुनःपितरिजीवतिपुत्राएवविभागमर्थयन्तेतदाविषमविभागःपित्रानदातव्यइतिवदतात्रसहशब्द
वैयर्थ्यंउत्थानशब्दस्यचोद्योगवाचिनोपिभागप्रार्थनापरत्वमन्याय्यमित्यस्मद्व्याख्यानमेवादर्त्तव्यम्। तथाचसामान्यार्थेसमुत्था
नेविभागस्तुसमःस्मृतइतियोगीश्वरवचःसम्वादोपिलभ्यते। तस्मास्मदभिमतार्थतयैवोपपत्तेः। दत्तेत्वर्द्धमित्यात्राप्यर्द्धश
ब्दःसमप्रविभागवचनोनभवतिअतस्तयावतापूर्वंदत्तमिदानीन्दीयमानञ्चसमम्भवतितावद्देयमितिमिताक्षरायामुक्तन्त्राय
माशयः। यद्यपिनपुंसकस्यार्द्धशब्दस्यपुंस्यर्द्धोर्द्धेसमेंशकइतिकोषात्समांशवाचित्वमस्ति। तथापिकदाचिन्नासांपुत्राधिक
धनत्वङ्कदाचित्तदूनधनत्वमव्यवस्थितमर्द्धंनियमस्याप्यदृष्टार्थत्वंमाप्रमांक्षीदितिपुत्रसमांशितायामेवतात्पर्य्यमिति। अत्र

प्रदत्तेरनन्तरं त्वकार आह । पत्न्य इति बहुवचनात्प्रतिपत्नि समानंशमिति तां गृह्णीयान्न तु ताभ्यः पृथक्कृत्यांशो दातव्यः । जायाप
त्योर्विभागो न विद्यत इति हारीतवचनविरोधापत्तेरिति । तन्न । नात्र जायापत्योर्विभाग उच्यते येन हारीतवचनविरोधः स्यात्कि
न्तु पत्न्यैव पुत्रविभागसमये तेभ्यस्तत्समांशदानम्प्रीतिदानवत् । अत एव स्त्रीधनेदत्ते त्वर्द्धमित्युक्तमिति न कोपि दोषः । यत्तु
जीवति पितरि पुत्रेच्छया विभागः स वैषम्याश्रवणान्मातुर्निवृत्ते रजसीति मनुवचने समशप्राप्त्यनुषङ्गात्सम एव यो पि पितुरूर्द्ध्वं वि
भागः सो पि सम एव । पूर्वोदाहृत मनुवचने सममित्यभिधानात् । हारीतोपि । समानो मृते पितरि रिक्थविभागः । पैठीन
सिरपि । पैतृके विभज्यमाने दायाद्भ्रातॄणां समो विभागः । याज्ञवल्क्योपि । विभजेरन्सुताः पित्रोरूर्द्ध्वं मृक्थमृणं समम् । पि
त्रोरूर्द्ध्वमिति कालः सुता इति कर्त्तारः सममिति प्रकारनियम इति मिताक्षरा । ननु मनुनैव पितुरूर्द्ध्वं विभागमुपक्रम्य ज्येष्ठ ए
व तु गृह्णीयात्पित्र्यं धनमशेषतः । शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथेति । सहवासपक्षं मुख्यमुक्त्वा ज्येष्ठस्य विंश उद्धार इ
त्यादिना विषमविभागोप्युक्तस्तत्कथं समनियम इति चेत् । उच्यते । यद्यप्ययं विषमभागो जीवत्यजीवति च पितरि शास्त्रदृ
ष्टस्तथापि वचनान्तरानुरोधात्कलौ सम एवेति नियमः । अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्नत्विति योगीश्वरवचनात् । अ
त्र लोकपदेन युगमुच्यते । युगान्तरे धर्म्यमपि युगान्तरे यद्विद्विष्टं प्रतिषिद्धं तन्नाचरेदित्यर्थः । अन्यथा धर्म्यत्वास्वर्ग्यत्वयो
र्व्याघातः । शास्त्रविहिते तदभिज्ञविद्वेषो बाधित एव । तदनभिज्ञपामरजनविद्वेषस्तु नास्वर्ग्यत्वापादकोऽग्नीषोमीयादिहिं
सादावतिप्रसङ्गादित्यादि दूषणं स्यात् । अत एव मिताक्षरायां मधुपर्के पशुवधगवालम्भादि कलिवर्ज्यमिव लोकविद्विष्टत्वे
नोदाहृतम् । कलिवर्ज्येषु च पुनरुद्वाहादिकमक्षतादीनां यत्रोक्तं तत्र ज्येष्ठांशाद्युद्धारादि कर्मापि । तथा चादिपुराणे । ऊढा
याः पुनरुद्वाहो ज्येष्ठांशो गोवधस्तथा । कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुः । स्मृतिसंग्रहेपि । यथा नियोगधर्मो नो
नानुबन्ध्यावधोपि वा । तथोद्धारविभागोपि नैव सम्प्रति वर्त्तते ॥ नियोगधर्मो भ्रातृभार्यायां वाग्दत्तायां मृतपतिकायां गुर्वादिनि

थोगेनविधिनागमनम्। मैत्रावरुणीङ्गामनूबध्यां वशामालभेतेतिविहितोगोवधः। सम्प्रतिकलौ। अतएवापस्तम्बो जीवन्पुत्रे
भ्योदायंविभजेत्सममितिस्वमतमुक्त्वा ज्येष्ठोदायादइत्येकइतिमतान्तरधनग्रहणं ज्येष्ठस्येत्येकीयमतमुपन्यस्यदेशविशेषेसुव
र्णंगावःकृष्णम्भौमंज्येष्ठस्यरथःपरीभाण्डम्पितुर्गृहेऽलङ्कारोभार्य्यायाज्ञातिधनञ्चेत्येकमतत्वेनैवोद्धारविभागन्दर्शयित्वात
च्छास्त्रविप्रतिषिद्धमितिनिराकृतवान्। शास्त्रविप्रतिषेधश्चस्वयमेवविवृतवान्। मनुः। पुत्रेभ्योदायंव्यभजदित्यविशेषेण
श्रूयतइति। तस्मान्नविषमविभागःशास्त्रदृष्टोपि कलावनुष्ठेयः। यत्तुमिताक्षराकृताश्रुतिविरोधेत्युक्तन्तच्चिन्त्यम्। श्रुति
विरोधेहिसतियुगान्तरेपितस्याननुष्ठानेतद्बोधकवचनानांसर्वथाऽप्रामाण्यमेवस्यादितिकलिवर्ज्यतयोपन्यासोविरुद्धः। न
वात्यन्तंश्रुतिविरोधोपि। अविशेषश्रवणेसतिसमंस्यादश्रुतित्वादितिन्यायलभ्यत्वात्समत्वस्य। स्मृतिचन्द्रिकायान्तुबोधायनो
दाहृतंविषमविभागप्रतिपादकमपिश्रुत्यन्तरंलिखितम्। ज्येष्ठन्दायादाधिकंविपिश्रुत्यन्तरमित्याहसएव। धनमेकमेकमुकुरे
ज्ज्येष्ठःतस्माज्ज्येष्ठंपुत्रन्धनेननिरवसाययतीतिश्रुतेरिति। धनमेकमेकमितिवदन्श्रुतिवाक्यगतन्धनेनेत्येकवचनंविवक्षि
तमितिसूचयतिनिरवसाययतीतिश्रुतेरिति। धनमेकमेकमितिवदन्श्रुतिवाक्यगतंधनेनेत्येकवचनंविवक्षितमितिसूच
यति। निरवसाययतितोषयतीत्यर्थइतिमन्येन। जीमूतवाहनादयस्तुयदाभत्त्यनिश्रयादिनाभ्राह्मणामनुमतिस्तदोद्धा
रादिविषमविभागोऽतएवाघतनानामभक्त्याद्यभावादुद्धाराद्यर्हज्येष्ठाभावाच्चसमभागएवलोकेदृश्यतेइत्यादिनाग्रंथेनानुमत्य
ननुमतिभ्यांविषमसमभागयोर्व्यवस्थामाहुः। तत्तुतथासतिपुत्रेच्छायाएवप्रयोजकत्वापत्तेःपूर्वार्द्धविरोधादनादेयम्। पितृच्छा
याःस्वतन्त्रपक्षान्तरपरत्वन्तुप्रागेवनिरासि। पितापुत्रेभ्यःस्वार्जितधनविभागन्ददत्स्वयमंशद्वयंग्राह्यमित्याहनारदः। द्वा
वंशौप्रतिपद्येतविभजन्नात्मनःपितेति। वृहस्पतिरपि। जीवद्विभागेतुपितागृह्णीतांशद्वयंस्वयमिति। पितुरंशद्वयग्रहण
मेकपुत्रविषयमित्याहतुःशङ्खलिखितौ। सयद्येकपुत्रःस्याद्द्वौभागावात्मनःकुर्य्यात्। व्यवहारपारिजातकारइदंवचन

मेवं व्याचष्ट । एकशब्दोऽत्र श्रेष्ठवाची । तथाच यदि पुत्रो गुणवत्तया धनार्ज्जनशक्तस्तदा तेन सह विभागे पित्रां शद्वयं ग्राह्यमि

ति । जीमूतवाहनस्तु । एकस्य पुत्रः एकपुत्रः एकपितृक औरस इति यावत् । नपुनः एकः पुत्रो यस्येति बहुव्रीहिस्तस्यान्यपदा

र्थप्राधान्येन षष्ठीतत्पुरुषाद्दुर्बलत्वात् । तथाच क्षेत्रजस्य व्यावृत्तिस्तस्य द्विपितृकत्वात् । तथाचौरसपुत्ररूपः पितास्वपितृधने भा

गद्वयं गृह्णीयान्नतु क्षेत्रजाद् इति व्याचख्यौ । तदसत् । तथासति पितामहधनगोचरतास्यस्यात्तत्र च सदृशं स्वाम्यम्पितापुत्रयोरित्यौ

रसस्यापि पितुः पुत्रसमांशतायाव्यवस्थापयिष्यमाणत्वात् । तथाचागत्या बहुव्रीहिरेवास्थेयः । मिताक्षराकृतास्विदं वचनमना

दृतमेव । कात्यायनः । द्व्यंशहरोऽर्द्धहरो वा पुत्रवित्तार्ज्जनात्पिता । मातापि पितरि प्रेते पुत्रतुल्यांशभागिनीति । अत्र जीमूतवा

हनः । पुत्रस्य वित्तार्ज्जनात् पुत्रार्ज्जितेऽपि वित्ते स्वार्ज्जितद्रव्ये पितुरंशद्वयमित्यस्यार्थो न तु पुत्रस्य वित्तस्य तयोरर्जनादिति । अन

र्जितपुत्रस्यापि भ्रातृभिर्विभागे वित्तार्जकतयांशद्वयस्येष्टत्वात् । अतो विभागार्हसम्बन्धिनि विद्यमानेऽर्जकस्य द्व्यंशादिहरत्वमस

तितु सर्वहरत्वमिति वाच्यन्तथासति पितृपुत्रपदयोः प्रमत्तगीतता स्यात् । किञ्चार्जनं स्वत्वहेतुभूतो व्यापारः । अर्जनं स्वत्वन्नापादय

तीति विप्रतिषिद्धमित्यभिधानात् । नच पुत्रेषु स्वत्वमस्तीति सर्वस्वदाने दर्शितमतस्तत्र गौणमर्जनपदं वित्तेच मुख्यमिति सकृदु

च्चरिते वैरूप्यमयुक्तम् । नच पुत्रस्यार्जकत्वादेवांशद्वयप्राप्तेः पितुश्चास्माद्वचनादृतेपि वचनान्तराद् देवभागद्वयसिद्धेर्वचनमि

दमनर्थकमिति वाच्यम् । एतद्वचनमन्तरेणापि पुत्रधने पितुर्भागद्वयाप्राप्तेरस्य सार्थकत्वात् इत्याह । तन्न । द्व्यंशापेक्षयाषष्ठ्यर्थल

क्षणावतो भवद्युक्तसमासस्यायुक्तत्वात् । यच्चानर्जितपुत्रस्येत्यादि द्वंद्वदूषणन्तदप्यसम्बन्धम् । भ्रातृभागाद्यविषयकत्वादस्य ।

पितृधनप्रस्तावात् । नचैवम्पुत्रपदं व्यर्थं वित्तार्जनस्यैव द्व्यंशहरत्वे हेतुत्वोपपत्तेरिति वाच्यं अस्यातत्त्वार्थत्वात् । यतः पुत्रे पि वि

त्तवत्त्वेनैवार्जितस्तेन परन्तु स्वार्जितधने पितुरंशद्वयग्रहणावश्यं भवतीत्यत्र तात्पर्य्यम् । यच्चार्जनपदवैरूप्यन्तदप्यसत्

। पुत्रेऽपि पितृस्वस्येष्टत्वात् । नच सर्वस्वदाननयविरोधः । पित्रा व्युत्पत्त्वे तस्य तात्पर्य्यात् । पुत्राद्युदानस्य तन्नय सिद्धान्तस्वभाव्य

प्रदर्शितचोदकविरोधयुक्तिसिद्धत्वात्। अतएवपुत्रकन्यादानादिविधयोमुख्यार्था एवनपुत्रादिपरतन्त्रीकरणरूपगौणार्थ नाद्यर्थः। इदन्तुपितुरंशद्वयोपादानंस्वार्जितविषयन्नपित्रार्जितविषयं। भूर्य्यापितामहोपात्तानिबन्धोद्रव्यमेववा। तत्रस्यात्स दृशंस्वाम्यंपितुःपुत्रस्यचोभयोरितियाज्ञवल्क्येन तत्रपितापुत्रयोःसमस्वाम्याभिधानात्समांशभागित्वमेव। तस्यह्ययमर्थः। भूः शालिक्षेत्रादिका। निबन्धोराज्ञामुकस्यैकस्मिन्पर्णभरकेऽमुकभरकादाविर्यन्तिपर्णादीनिदेयानीतिशासनारूढतयायद्वृत्तित्वे नदीयतेतदुच्यते। तथाद्रव्यंसुवर्णादितत्रपितुःपुत्रस्यचस्वाम्यंहिशब्देनप्रसिद्धमित्युच्यते। जन्मनैवस्वत्वात्। तदपिसदृश न्तुल्यमतोऽत्रपुत्राणांनपित्रर्जितइवपितृपारतन्त्र्यमितितदनिच्छयापिविभागांशद्वयनियमश्चपितुर्नास्तीति। बृहस्पतिः। द्रव्ये पितामहोपात्तेस्थावरेजङ्गमेतथा। सममंशित्वमाख्यातम्पितुःपुत्रस्यचैवहि॥ पित्रासमएवांशोग्राह्योनतुस्वार्जितवदंशद्वय म्विषमविभागपक्षाश्रयणंवेत्यर्थइतिमदनरत्नकारः। जीमूतवाहनस्तुयत्रद्वयोर्भ्रात्रोर्ज्जीवत्येवपितर्य्येकःपुत्रमुत्पाद्यनष्टोऽ न्यश्चजीवति। पश्चात्पितापिमृतस्तत्रपितृधनंप्रत्यासत्तेःपुत्रस्यैवप्राप्नोतिनतुप्राङ्मृतपितृकपौत्रस्यविप्रकर्षात्तद्बाधार्थंसदृशंस्वा म्यमितिवचनं। यथापैतामहधनेपितुःसाम्यंतत्पुत्रस्यस्वाम्यन्तथातत्पौत्रस्यापि। ननुसन्निकर्षविप्रकर्षयुक्तोविशेषः। पार्वण विधिनापिण्डदातृत्वेनतद्वयोरविशेषादित्यभिप्रायः। अतएवमृतपितृकःप्रपौत्रोपिप्रपितामहधनेपुत्रपौत्राभ्यांसहतुल्यवदे वस्वामी। पिण्डदानाद्यविशेषात्। जीवतितुपितरिपुत्राणान्तद्धनस्वाम्येसपुत्रभ्रातृद्वयविभागेतत्पुत्राणामपिविभागःस्यात्स्वा मित्वसाम्यात्। तस्मान्मृतपितृकपौत्रविषयकमिदंनपौत्रविषयकन्नचाप्रक्रान्तत्वादतर्थकत्वंप्रागनेकपितृकाणामेवप्रक्रमात् । सादृश्यवचनन्तुस्वार्जितवत्पित्रिच्छयाविभागाभावार्थम्। यथाहविष्णुः। पिताचेत्पुत्रान्विभजेत्तस्यस्वेच्छास्वयमुपात्तेर्थे पै तामहेतुपितापुत्रयोस्तुल्यंस्वाम्यमिति। अतःस्वोपात्तेपितान्यूनाधिकभागैःपुत्रानिच्छयाविभजतुःपैतामहेतुतुल्यस्वाम्यन्तत्पि तुःस्वच्छंदवृत्तिता। एतावतैवैतद्वचनोपपत्तौसामान्यप्राप्तम्पित्रिच्छायाविभागकालत्वम्पितुश्चभागद्वयन्ननिषिध्यते। जीव

त्पितृकपौत्रविषयतापिवाधारेश्वरानुमतस्यास्तान्तथापीच्छाकृतन्यूनाधिकभागनिरासार्थतैव। ननुपुत्रेच्छयाविभागेंऽशद्वया
भावश्चपितुरनेनबोध्यते। किञ्चजन्मविद्यागुणज्येष्ठोद्व्यंशन्दायाद्वाप्नुयात्। समांशभागिनस्त्वन्येतेषाम्पितृसमस्तुसइतिवृ
हस्पतिवचनात्पितापिस्वपितृकृतनरकनिवर्त्तकोगुणज्येष्ठःस्वभ्रातृभिःसहविभागेपितृसमत्वेनयत्रांशद्वयभाक्तत्रपुत्रैःसहविभा
गेपितैवांशद्वयम्पैतामहधनेनाप्नोतिस्वद्वारकएवपुत्राणान्तद्धनसम्बन्धइत्यतीनिभवतोमुनीनाञ्चवचनमनुचितं। तस्मादि
च्छयाविभजेत्सुतानितिपित्रिच्छायाविभागकालत्वंद्वावंशौप्रतिपद्येतेत्यादिवचनोक्तम्पितुर्भागद्वयञ्चाविशिष्टम्पितामहधने
पि। न्यूनाधिकभागमात्रंतुपुत्रेषुस्वाच्छंद्येनभवति। द्रव्येपैतामहेपात्नेस्थावरेजङ्गमेतथा। सममंशित्वमाख्यातम्पितुःपुत्र
स्यचैवहीतिवृहस्पतिनापितापुत्रयोरंशसाम्यस्यैवाद्यविधानात्कथम्पितुरत्राप्यंशद्वयमितिचेन्न। अंशित्वमंशकर्तृत्वंसमन्त
तुस्वेच्छयास्वार्ज्जितवन्न्यूनाधिकांशकर्तृत्वमितितदर्थात्। नत्वंशवत्त्वंसममिति। सयद्येकपुत्रःस्यादित्येकपुत्रपदस्यौरसप
रत्वस्योक्तत्वाद्धिपितृकक्षेत्रजादिरूपपित्रभिप्रायंवासमांशित्वाभिधानमित्याह। तदनादेयं। सन्दर्भविरोधात्। तथाहि। अ
नेकपितृकाणाम्पितृद्वारकभागकल्पनामभिधायानन्तरंभूर्य्यापितामहोपात्तेत्युक्तन्तत्रास्वाम्यमेवपौत्राणाम्पैतामहेधनेपित
रिजीवतिविभागाभावोवा। तदिच्छयैववास्वार्जितवद्विभागइतिशङ्कात्रयमेवोत्तिष्ठति। यत्मिताक्षरायामुक्तन्तन्निराकरणा
र्थमेवेदम्वचनन्तद्व्याख्यानरीत्यासङ्गच्छते। प्रमीतपितृकपौत्रविषयकत्वेनसङ्कोचोऽस्यकुतः। नचधारेश्वरावधारितरीत्यापौत्र
मात्रविषयकतायामपिन्यूनाधिकभागमात्रस्यपित्रिच्छाकृतनिरासायेदंनपित्रिच्छाकाचतदीयभागद्वयस्याविशेषप्रवृत्तस्येतिवि
वाच्यम्। विनिगमनाविरहात्। किञ्च। पित्रिच्छायाहेतुत्वमिच्छयाविभजेदितितृतीयानिर्देशाच्छाद्दमार्थिकन्तुतस्याविभा
गकालोपलक्षणत्वं। तत्रशाब्दंहेतुत्वम्बाधमानेनानेनार्थिकंकालोपलक्षणत्वन्नवाध्यतइतिचित्रं। सतिचस्वाम्यसाम्येपुत्रेच्छा
यानिमित्तत्वन्तत्कृतञ्चतस्याःकालोपलक्षणत्वञ्जलेपातिकपायतद्वैरम्। ननुपितुरंशद्वयम्पितृत्वप्रयुक्तन्नस्वाम्याधिक्यप्रयुक्तं

नाप्यर्जकत्वप्रयुक्तं तस्ययेन चैषांस्वयमुपार्जितं स्यात्सद्व्यंशमेव लभेतेति वाशिष्टसाधारणवचनादेवसिद्धेर्द्व्यंशौ प्रतिपद्येते इति
विशेषवचनानर्थक्यप्रसङ्गात्। तस्मात्पित्रर्जितेपिज्येष्ठपुत्रत्वप्रयुक्तं यथा तस्यांशद्वयम्विशेषवचनात्तथापैतामहेपितुरपि। अत
एवास्मन्मतेपुत्रार्जितेपिपितुरंशद्वयमितिचेत्। सत्यं। परन्तुनिःशङ्कोचप्रवृत्तस्वाम्यसाम्यवचनेनतद्बाध्यते। पुत्रार्जितेतुपि
तुरंशद्वयाभावोभवदुदाहृतपुत्रवित्तार्जनादितिवचनस्यभवदुक्तार्थदूषणात्प्रागेवव्यवस्थापितः। नचतद्वचनादंशद्वयाभावे
पिसामान्यवचनादेवपुत्रार्जितेपिपितुरंशद्वयमायात्विति वाच्यम्। वित्तार्जनस्यतत्रहेतुत्वोपन्यासवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। नचतद
र्थवादमात्रमन्यथार्जकत्वप्रयुक्तभागद्वयस्यवसिष्ठवचनादेवसिद्धेर्विशेषवचनानर्थक्यापत्तिरितिवाच्यम्। यतस्तथार्जकत्वप्र
युक्तपुत्रांशद्वयस्यावारणात्पितृत्वप्रयुक्तपित्रंशद्वयेपिभागसाम्यएवपर्य्यवसानम्भवेन्नतुभवदभिमतंपुत्रापेक्षयापितुरंशाधिक्य
न्तथाहत्यवचनाभावात्। यच्चकिञ्चेद्व्यादिनानौचित्यमुक्तन्तन्नकिञ्चित्। वाचनिकसाम्येऽनौचित्याप्रसक्तेः। ज्येष्ठस्यज्येष्ठत्वप्र
युक्तमंशद्वयम्पितृत्वप्रयुक्तञ्चपितुरितिज्येष्ठपुत्रसाम्यापत्तिस्त्वयाप्यनौचित्यस्यदुर्वारत्वात्। मदनरत्नधृतकात्यायनवचनानान्तु
सर्वेषांभ्रातॄणाम्पितापुत्राणाञ्चसमांशग्रहणमेवमुख्यमितिप्रतीयते। सकलंद्रव्यजातंयद्भागैर्गृह्णन्तितत्समैः। पितरोभ्रातर
श्चैवविभागोधर्म्यउच्यतइति। अतएवयोगीश्वरोपिसर्वेवास्युःसमांशिनइतिसर्वपदम्प्रायुङ्क्त अन्यथासमांशिनोवाकुर्वीतसुता
नितिवदेत्। यस्तुविभागिनांमध्येस्वव्यवसायेनजीवनसमर्थःपितृधनादिविभागन्नजिघृक्षतितम्प्रत्याहमनुः। भ्रातॄणांयस्तु
नेहेतधनंशक्तःस्वकर्म्मणा। सनिर्वास्यःस्वकादंशात्किञ्चिद्दत्त्वोपजीवनम्। याज्ञवल्क्योपि। शक्तस्यानीहमानस्यकिञ्चिद्दत्त्वा
पृथक्क्रिया। निर्वास्योनिस्सम्बन्धीकरणीयः। पृथक्क्रियेत्यस्याप्ययमेवार्थः। किञ्चिद्दत्त्वेतिविभागचिह्नत्वेनकिञ्चिदसारम
पिदत्त्वेत्यर्थः। तत्पुत्राणान्दायजिघृक्षानिवृत्त्यर्थञ्चेदं। हलायुधस्तुकुटुम्बार्थेयुचोद्युक्तस्तत्कार्य्येकुरुतेतुयः। सभ्रातृभिर्बृंह
णीयोग्रासाच्छादनवाहनैरितिनारदवचनैकवाक्यतालोभेनमनुवचनेसनिर्वाह्यइतिपाठंप्रकल्प्यसभ्रातृभिर्गृहीतभागैःस्वस्वभा

गाद्धनमाक्षय्यपूरणीयइत्यर्थइतिव्याख्यातवान्। तन्नुनेद्दे तेत्यादिपदवैयर्थ्यापत्तेरुपेक्षम्। मेधातिथिप्रमुखाचार्य्याना ह्तत्त्यापाठकल्पनानौचित्याच्च। पृथक्क्रियेतिस्पष्टवचनसम्वादाच्च। प्रकाशकारस्तुयोभागिषुधनार्थैव्यापृतेषुप्रमादालस्यादिनानेहेतनव्याप्रियेतसाहाय्यन्नकुर्य्यात्। स्वकर्म्मणास्वव्यापारेणशक्तःसाहाय्यकक्षमोपिसन्तस्वकादंशात्स्वव्यापारजनिताद्धनाद्द्दिकार्य्यःकिञ्चिदुपजीवनंदत्वामूलधनमात्रभागीकरणीयइतीदम्मनुवचनन्निर्वास्येत्याकरपाठमङ्गीकृत्यैवव्याचष्टे। तदपि नयुक्तम्। अपिशब्दाद्यध्याहारप्रसङ्गात्। योगीश्वरवचनंसम्वादिनोऽर्थस्यस्पष्टतरप्रतीतिकत्वाच्च। भवदुक्तार्थस्यवचनान्तारवशत्वाच्च। कात्यायनः। अविभक्तेनिजेप्रेतेतत्सुतंरिक्थभागिनम्। कुर्वीतजीवनंयेनलब्धन्नैवपितामहात्। लभेतांशंसपित्र्यन्तुपितृव्यात्ताद्वापितत्सुतात्। सएवांशस्तुसर्वेषांभ्रातृणांन्यायतोभवेत्। लभतेतत्सुतोवापिनिवृत्तिःपरतोभवेत्। निजेभ्रातरि। तत्सुतंभ्रातृपुत्रम्। जीवनम्भागः। सकीदृशम्भागंलभतइत्यपेक्षितेआहपित्र्यमंशमिति। तत्सुतोयस्यधनंविभज्यते तस्यप्रपौत्रः। पौत्रस्यप्रस्तुतत्वात्। परतस्तत्सुतान्निवृत्तिर्भागनिवृत्तिर्भवेत्प्रपौत्रपुत्रोभागन्नलभेतेत्यर्थः। अतएवदेवलोपि। अविभक्तविभक्तानांकुल्यानांवसतांसह। भूयोदायविभागःस्यादाचतुर्थादितिस्थितिरिति। वीजिचतुर्थमभिव्याप्यदायभागइत्यर्थः। विभक्तानामपिसंसर्गादिनासहवासेसतीयंव्यवस्था। वसतांसहेतिवचनात्। पित्र्यमंशमितिकात्यायनोक्तः। पितृद्वारकोभागइतिसूचितम्। अतएवाहयाज्ञवल्क्यः। प्रमीतपितृकाणान्तुपितृतोभागकल्पनेति। पैतामहेधनेजन्मनास्वत्वम्पौत्राणांपुत्रैःसहाविशिष्टमेवयद्यपितेनपुत्रवत्पौत्राणामपिपुत्रसमएवभागउचितः। तथापितेषाम्पितृद्वारेणभागंप्रक्लृप्यस्वस्वपितृभागाधिकारेणतुपैतामहेधनेस्वतोभागित्वमित्यर्थः। एतदुक्तंभवतिअविभक्ताभ्रातरोयदापुत्रानुत्पाद्यदिष्टङ्गतास्तत्रैकस्यद्वौपुत्रावन्येषान्त्रिचतुरादयाइतिपौत्राणांवैषम्यन्तदाद्वावेकंस्वपितृभागंद्वेधाविभज्यगृह्णीतस्त्रिचतुरादयाअपिस्वस्वपितृभागमेकैकंत्रेधादिरूपेणविभज्यगृह्णन्तिनतुपौत्रसंख्ययापैतामहधनभागाः। अनयैवरीत्याकेषुचिद्भ्रातृषुजीवत्सुके

सुचिंचपुत्रानुत्पाद्य हि मृते पृथग्ब्राह्मणाः स्वस्वांशभागिनोऽन्येषां पुत्राः स्वस्वपित्रंशभागिन इति वाचनिकोयम्भेदः। अतएव व
चनमिदमन्यवचनानुवादकम्। उद्धारादिविषमविभागोपि वाचनिकः समांशत्वं तु स्वाम्यात्प्राप्तमेवानूद्यते। यच्च पैतामहमपहृ
तादिना नष्टमपि यो ह्रियते तत्रापि स्वेच्छयैव पित्रार्जितवद् पौत्रा विभागभाज इत्याह मनुः। पैतृकन्तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात्
। न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्द्धमकामः स्वयमर्जितम्। स्वयमर्जितमिवेतीवशब्दाध्याहारेणायोज्यम्। यद्वा तत्पितामहाद्धृतमनेनैवोद्धृत
मतः स्वार्जितमेव जातं यत इति हेतुतया योज्यम्। अकाम इति वचनात्पित्रिच्छयैव नादृष्टे पैतामहेपि विभागो न पुत्रेच्छयेति गम्य
ते। तथा स्मृत्यन्तरमपि। पैतामहं हृतम्पित्रा स्वशक्त्या यदुपार्जितम्। विद्याशौर्य्यादिना प्राप्तन्तत्र स्वाम्यम्पितुः स्मृतम्। प्र
दानं स्वेच्छया कुर्य्याद्भागञ्चैव ततो धनात्। तदभावे तु तनयाः समांशाः परिकीर्त्तिता इति। हृतमपरैरपहृतं पितामहेन तत्प्रत्या
हृतम्पित्रानुप्रत्याहृतमित्यर्थः। स्वशक्त्येत्युक्तेः पितामहद्रव्यानुपक्षेपेणेत्यर्थः। तदनुपक्षेपेणानुकृतेऽर्जकत्वनिमित्तमंशद्वयं
येन चैषां स्वयमुपार्जितं स्यात्स द्व्यंशमेव लभेतेति वशिष्ठवचनात्पिता भजते। इदञ्च विद्यादिष्वपि योज्यन्तच्च विस्तरेण विवेक्ष्यते
। अयमत्र निर्गलितोऽर्थः। यद्यपि जन्मनैव पैतृके पैतामहे च धने पुत्रपौत्राणां स्वाम्यन्तथापि पूर्वोक्तवचनैः पैतृके पुत्राणाम्पितृप
रतन्त्रतया पितुश्चार्जकतया प्राधान्यात्पित्रा स्वार्जिते विनियुज्यमाने। स्थावरं द्विपदञ्चैवेत्यादि प्राक्प्रदर्शितवचनात्तद्भिन्ने रिक्ते
पुत्रैरनुमतिरवश्यं कार्य्या। पैतामहे तु निषेधाधिकारोप्यस्ति। तदनुक्तेपि चोद्धृते तु तदिच्छावशवर्त्तित्वैव पैतामहेपीति।
मणिमुक्तादौ तु पैतामहेपि पितुरेव स्वातन्त्र्यं मणिमुक्ताप्रवालानामित्यादि प्राग्लिखितवचनेभ्यः। अत्र पितुः परमानन्तरं ये भ्रातृ
णां विभागः सपित्रोरिति हि वचनादुभयोपरमस्य पितृधनेपि न तु मातृपरमो मातृधनगोचर इति संग्रहकाराद्युक्तमात्रत्वं
। पैतृकमित्यत्र पित्रोरिदमित्येकशेषकल्पनायाम्प्रमाणाभावात्। जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदरा इत्यादिना मातृधन
विभागस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वाच्चात्र मातृधनविभागविधौ पौनरुक्त्यापत्तेश्च। याज्ञवल्क्येनापि मातुर्दुहितर इत्यादिना मातृधनविभा

गस्य विभजेरन्सुताः पित्रोरित्यस्मिन्सम्बन्धो नाभिमतः किन्तु पित्रोरूर्ध्वमित्येव । पितुरूर्द्ध्वमित्यनेन सम्बन्धो यो मातृवचनस्य
स्य मातृविभागस्यान्तराङ्गेनोक्तेः । अतएव प्राग्गुणार्थं खलिखितवचने रिक्थमूलं हि कुटुम्बमित्यादौ मातुरप्येवमवस्थितायाः इत्युक्ते
न मातुरपेक्षयाप्यसावत्स्विभागान्वधिकारः सोऽदशायां तस्यामपि जीवन्त्यामित्येतदर्थमेवोक्तम् । अतस्वभ्रातृणां जीवतोः
पित्रोः सह वासो विधीयते । तदभावे विभक्तानां धर्म्मस्तेषां विवर्द्धत इति व्यासवचने सह वासविधानमुखेन पृथग्भावनिषेधा
त्पितृमातृजीवनवतश्च विभागनिषेधाज्जीवतोरिति साहित्यमविवक्षितम् । अतएव एकस्मिन्नपि जीवति विभागो न धर्म्यः
किन्तूभयोपरमे । पित्रोरभावइत्यादिबृहस्पतिवचनेपि निवृत्तरजस्कायां मातरि जीवन्त्यां विभागस्य मातृधनगोचरत्वानुपप
त्तेरुभयसमुच्चितविभागस्यैव जीवतोरपीत्यपि शब्देनानिर्दिष्टस्यापुत्रकीर्त्तनादुभयोरभावे भ्रातृविभागः पितृधनगोचर एवे
त्यवधार्यते । अतएव व्यासो मातरि जीवन्त्यां यो विभागस्तस्य मातृप्रधानकत्वं दर्शयति । यथाह ॥ समानजातिसंख्या येजाता
स्त्वेकेन सूनवः । विभिन्नमातृकास्तेषां मातृभागः प्रशस्यते ॥ बृहस्पतिरपि । यद्येकजाता बहवः समाना जातिसंख्यया । सा
पत्नास्तैर्विभक्तव्यं मातृभागेन धर्म्मतइति । अत्र जातिसंख्ययासाम्ये सापत्नानामपि भागविशेषः स्वरूपकृतो नास्तीति मातृभागत्व
विधानं मातृप्राधान्यपरमेवेति नार्थं पुत्राणां विभागः किन्तु तन्मातॄणामित्युद्दिश्य विभागः कर्त्तव्यइत्यत्र नाप्यर्थम् । तेनैतन्मातृध
मइवात्रापि मातृजीवनेपुत्राणामपरस्परविभागोधर्म्यः । यतोगौतममातुः कोविभागेधर्म्मवृद्धिरपि मातुरपरमस्त्वेवेति तच्चेति
जीमूतवाहनश्चाह । तत्पितृधनेमात्रभावापेक्षयाप्यदृष्टार्थत्वापत्तेः प्रागेव निरस्तम् । यच्चपैतृकमित्येकशेषस्याप्रमाणक
॥१०८॥ त्वात्पौनरुक्त्यापत्तेश्च नाशुमातृधनपरत्वमित्युक्तन्तदप्यदृष्टार्थत्वापत्तिभयादेकशेषस्य स्वीकर्त्तव्यत्वादयुक्तम् । पौनरुक्त्य
॥ ३० ॥ न्त्वयुक्तम् । पूर्वोक्तस्यापि मातृधनविभागस्य विशेषविधानायानुवादोपपत्तेः । याज्ञवल्क्यवाक्येनु मितास्वशक्ते च माता पित्रो
॥५१०।३०॥ र्द्धनं सुता विभजेरन्नित्युक्तम् । तत्र मातृधनेऽपवादं मा हेत्युत्तरार्द्धमवतारयता न पौनरुक्त्यम्परिहृतम् । तामयच्छतेन्वयइति

षट्दुहितृभावेऽन्वयः पुत्रादिर्मातृधनमृणावशिष्टं गृह्णीयादिति व्याख्यायद् दद्युर्विभजेरन्सुताः पित्रोरूर्ध्वमृक्थमृणं समभि
व्यनेनैव सिद्धमपि स्पष्टार्थमुक्तमित्युक्तम् । न चात्र पित्रोरूर्ध्वमित्येवास्तु सम्बन्धः मातृधनविभागस्योत्तरार्द्धेऽभिधानात् पितृ
धनरिक्थमृणमिति पर्य्यवस्यति । तथा च ताभ्यद् इत्यादेर्निरर्थकानुवादत्वमपि न प्रसंभवनीति वाच्यम् । ऋक्थऋणपदयोः सम
न्धिकार्य्यत्वात् तदाकाङ्क्षायां स्ववाक्योपात्तपित्रोरिति पदानुषङ्गस्यैव परिशेषावगतार्थिक पितुः पदान्वयापेक्षयाभ्यर्हितत्वात्
तदंशे नतु ताभ्यद् इत्यस्यानुवादत्वस्याप्यभ्युपगमौचित्यात् । येत्वन्वयपदं दुहितृन्वयदौहित्रादिपरत्वेन व्याचक्षते तन्मते नु वैय
र्थ्यशङ्कैव नास्ति । तदेतद्विस्तरेण स्त्रीधनविभागप्रस्तावे प्रपञ्चयिष्यामः । शङ्खलिखितोक्तं मातरि जीवन्त्यामस्वातंत्र्यनुमानव
र्द्धनन्तद्धनगोचरमपि सङ्गच्छत एव । भ्रातॄणामित्यादिव्यासवचनमपि सहवासप्राशस्त्यमात्रमुभयजीवनत्राहेति जीवतोरि
निसाहित्यविवक्षायामपि न दोषः । वस्तुतस्तु पित्रोरूर्ध्वमपि ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयादिति सहवासस्य मुख्यत्वाद्विभागस्य च धर्म्म
वृद्ध्यर्थत्वान्मातरि जीवन्त्यामपि धर्म्मस्य पञ्चमहायज्ञादेरवश्यकर्त्तव्यत्वात् तद्वृद्ध्यर्थं विभाग उचित एव । यत्तु पित्रोरभावइति बृह
स्पति वचनेन निवृत्तरजस्कायां मातरि जीवन्त्यामित्याद्युक्तं तत्रोच्यते । उभयजीवने सहवासः प्रशस्तस्तदभावे विभाग इति पू
र्वार्द्धे नाभिहिते । मातर्य्यनिवृत्तरजस्कायां सन्तानसम्भवात् तद्वृत्तिलोपस्य चयेजातायेप्यजातास्तेत्यादिवचनेन गर्हितत्वान्नि
वृत्तरजस्कायान्तु तस्यान्तदप्रसक्तेरुपरतस्पृहे पितरीव विभागः प्रशस्त इति तस्यार्थः । तथा सति निवृत्तरजस्कायान्तस्यान्त
दीयऋक्थाधिकारिकन्यासन्तानस्यासम्भवात्सुतरान्तदिच्छया तद्धनविभागोपि पुत्राणामुचित इति मातृधनगोचरताप्यस्य व
चसः सम्भवतीति न किञ्चिदेतत् । यदपि व्यासबृहस्पति वचसोर्मातृप्राधान्यं सापत्नविभागस्योक्तं तन्ममाप्यविरुद्धम् । यथा
हि जीवतोरस्वतन्त्रः स्याज्जरयामि समन्वितइत्यादि वचनवशाद्विभागोत्तरपितृमातृपारतंत्र्य तथैतद्वचनवशान्मातृभागस्ए
वायमिति युज्यात दाज्ञावश्यं वदनयातज्जीवनावधिस्थेयमित्येतावतापि न तु धनविभागेपि तस्यां जीवन्त्यामनधिकारः कुतस्त्य

इत्यलमधिकेन। जीवत्पितृकविभागेपित्रायथास्वपुत्रांशसमांशभागिन्यःस्वपत्न्यःकार्य्यास्तथातदुपरमविभागेपिपुत्रैस्ताःस्वसमांशभागिन्यःकार्याइत्याहयाज्ञवल्क्यः। पितुरूर्ध्वंविभजतांमाताप्यंशंसमंहरेत्। यदिस्त्रीधनन्दत्तन्नभवति। दत्तेत्वंशार्द्धहारिणीकार्य्येतिवचनादप्यत्रार्द्धशब्दोनसमविभागवचनः। किन्तुयावतापुत्रसमांशिताभवतितावदेवविवक्षितम्। अत्रमातृपदस्यजननीवाचकत्वान्नापुत्रसपत्नमातृपरत्वमपि। सहच्छुतस्यमातृपदस्यमुख्यगौणोभयार्थत्वानुपपत्तेः। यत्त्वसुतास्तुपितुःपत्न्यःसमानांशाःप्रकल्पिताः। पितामह्यश्चसर्वास्तामातृतुल्याःप्रकीर्त्तिताइतिव्यासवचनाद्योगीश्वरवचनेपत्नीग्रहणाच्चजीवत्पितृकविभागेपत्नीमात्रस्यपुत्रसमांशत्वम्। पुत्रपत्नीपदयोःपितृप्रतियोगिकसम्बन्धार्थकतयागौणमुख्यार्थकत्वानापत्तेः। पित्रोरूर्ध्वंविभागेतुपुत्रकर्तृकतयातत्सम्बन्धमातृप्रतीतेर्वैरूप्यादुभयपरत्वासम्भवात्पुत्रवतीनामेवस्वपुत्रसमांशित्वंअपुत्राणान्तुग्रासाच्छादनमात्रभाक्त्वमविभक्तसंसृष्टपत्नीनामिव। युक्तञ्चैतज्जीवद्विभागेपितुःस्वातन्त्र्यात्। अजीवद्विभागेपुत्राणांस्वातन्त्र्यात्। मातृपदपत्नीपदस्वरसाच्च। युक्तञ्चापुत्राणांग्रासाच्छादनमात्रभाजनत्वमितिवक्तृतरनिबन्धस्वरसः। मिताक्षराकृतस्तुजीवद्विभागेपुत्रसमांशित्वम्पत्नीनामुक्तमिदानीम्पितुरूर्ध्वंम्विभजतामपिपुत्रसमभागित्वम्पत्नीनामाहेत्यवतारणिकम्पितुरूर्ध्वंम्विभजतामित्यस्ययोगीश्वरवचसःप्रयच्छतोत्रापिसपुत्रापुत्रसकलपितृपत्नीनाम्पुत्रसमांशित्वमभिप्रेतमितिप्रतीयते। मदनरत्नकृताप्यतएवोक्तम्। जननीग्रहणमपुत्राणामपिमातृसपत्नीनामुपलक्षणम्पितामहीनाञ्च। असुताश्चपितुःपत्न्यइत्यादिव्यासवचनादिति। युक्तञ्चैतत्पितुःपत्न्यइतिपुत्रप्रतियोगिकपितृग्रहणस्यान्यथावैयर्थ्यात्। पुत्रसमांशित्वस्यपितृकृतविभागविषयेपत्न्यःकार्य्याःसमांशिकाइतिवदन्नपिमातरइत्येववदेत्। तस्मात्पितृपत्नीत्वप्रयुक्तमेवजीवद्विभागसाधारणंपुत्रसमांशभाक्त्वमितिमिताक्षरामदनरत्नकृतोरभिप्रायः। पितुरितिकर्त्तरिषष्ठी। तेनपितृकर्तृकेविभागेपत्न्यःसमानांशाइत्युक्तेऽर्थात्तत्प्रतियोगिकस्यैवपत्नीत्वस्यलाभाज्जीवद्विभागविषयतैवास्योचिता।

नत्रतुमातृपदेमुख्यामुख्यमातृपरत्वानैाचित्यात्प्रतिसम्बन्धितयाचपुत्राणामेवस्ववचनोपात्तानामुपस्थितेर्ज्जननीपरत्वमेवमा
तृपदस्यमुख्यार्थलाभायोचितम्। शिष्टाचारोप्येवम्। यदत्रयुक्तन्तद्ग्राह्यमित्यलमधिकेन। वृहस्पतिः। तदभावेतुजननी
तनयावासमांशिनी। अत्रप्रक्रमात्तच्छब्देनपितागृह्यते। पितरिप्रेतेयदिकेपिभ्रातरोऽसंस्कृताःसन्तितदातत्संस्कारंसमुदा
यद्रव्येणविधायावशिष्टंयथांशेनविभजनीयमित्याहयाज्ञवल्क्यः। असंस्कृतास्तुसंस्कार्य्याभ्रातृभिःपूर्वसंस्कृतैः। भ्रातृभिरि
त्यभिधानादसंस्कृताभ्रातरइतिप्रतीयते। संस्कार्य्यत्वमात्रविधानस्यदायभागप्रस्तावात्सम्बन्धात्समुदायद्रव्यादितिविवक्षित
म्। तथाचव्यासः। असंस्कृतास्तुयेतत्रपैतृकादेवतद्धनात्। संस्कार्य्याभ्रातृभिर्ज्येष्ठैःकन्यकाश्चयथाविधि। अविद्यमानेपि
तृधनेऽसंस्कृतःसंस्कारावश्यकतामाहनारदः। अविद्यमानेपित्रर्थेस्वांशादुद्धृत्यवापुनः। अवश्यकार्य्याःसंस्काराभ्रातृभिःपू
र्वसंस्कृतैः। असंस्कृतभगिनीसंस्कारोप्यावश्यकः। सतिपितृद्रव्येताभ्यांशदानमपीत्याहयाज्ञवल्क्यः। भगिन्यश्चनिजादं
शाद्दत्वांशन्तुतुरीयकमिति। असंस्कृताःसंस्कार्य्याइत्यनुषङ्गः। मनुः। स्वेभ्योंऽशेभ्यस्तुकन्याभ्यःप्रदद्युर्भ्रातरःपृथक्। स्वा
त्स्वादंशाच्चतुर्भागम्पतिताःस्युरदित्सवः। अत्रोभयत्रप्रत्येकपरिकल्पितान्निजादंशादुद्धृत्यसवैर्भ्रातृभिर्भगिनीभ्यःप्रत्येकञ्चतुर्थां
शोदेयइत्यर्थोनभवति। तथासतिबहुभ्रातृकायावहुधनत्वंबहुभगिनीकस्यभ्रातुर्न्निर्द्धनतापत्तेः। तस्मात्संस्काराेयंयुक्तद्रव्यदा
नमात्रंविवक्षितमितिरत्नाकरचिन्तामण्यादौव्याख्यातं। अनूढानान्तुकन्यानाम्वित्तानुरूपेणसंस्कारंकुर्यादितिविष्णुवचनञ्चात्र
वोपोद्वलकमुपन्यस्तम्। तदयुक्तं। अंशदानाविवक्षायाःस्मृतिद्वयेप्यन्याय्यत्वात्। संस्काराकरणप्रत्यवायात्पृथगदानप्रत्य
यश्रवणाच्चअन्यथापतिताःस्युरदित्सवइत्यदानप्रत्यवायवचनमप्यसंस्कारप्रत्यवायपरंस्यात्। अतोमेधातिथिमिताक्षराकारा
दिभिर्व्याख्यातमेवम्। निजादंशात्स्वात्स्वादंशादितिनापादानेपञ्चम्यावपितुल्यब्लोपे। तथाचतमपेक्ष्येतियावत्। एवञ्चय
ज्जातीयाकन्यातज्जातीयपुत्रभागचतुर्थांशभागिनीसाकार्य्या। तथाचायमर्थोब्राह्मणजातीयायाकन्यावक्ष्यमाणोब्राह्मणीपु

त्रभागो याबांस्तु चतुर्थांशस्तस्याः। एवं क्षत्रियादिजातीयकन्यास्वपि। तद्यथा। यदि कस्यचिद्ब्राह्मणस्यैकैकापत्नी तस्याश्चैकः पुत्रः कन्यका चैका। तत्र पित्र्यं द्रव्यं सर्वमेव द्विधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्द्धा कृत्वैकं भागं भगिन्यै तेन देयोऽवशिष्टं सर्वं स्वस्वयं गृह्णीयात्। एवं पुत्रद्वये कन्यैकैव चेत्त्रेधा विभागं सर्वद्रव्यस्य विधायैकस्य चतुर्द्धा कृतस्य भागस्य चतुर्थभागं भगिन्यै दत्त्वा शेषं द्वाभ्यां यथांशं विभज्य ग्राह्यम्। पुत्रैकत्वे कन्याद्वित्वे त्रेधा कृतस्य द्रव्यस्यैकं भागं चतुर्द्धा कृत्वा द्वावंशौ द्वाभ्यां कन्याभ्यां दत्त्वाऽवशिष्टं तेन ग्राह्यम्। एवं समानजातीयेषु साम्येऽपि सर्वथा भगिनीनां भ्रातृजात्युचितभागतुरीयांशभागिता यथा भवति तथा ग्राह्यम्। यदा तु ब्राह्मणीपुत्र एकः क्षत्रियाकन्या चैका। तत्र पितृधनं सप्तधा विभज्य क्षत्रियापुत्रभागांस्त्रींश्चतुर्द्धा विभज्य तुरीयमंशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा शेषं ब्राह्मणीपुत्रो गृह्णीयात्। यदा तु द्वौ ब्राह्मणीपुत्रौ क्षत्रियाकन्या चैका तदा पितृधनमेकादशधा कृत्वा क्षत्रियापुत्रभागांस्त्रींश्चतुर्द्धा विभज्यैकमंशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा ब्राह्मणीपुत्रावन्यत्सर्वं विभज्य गृह्णीयाताम्। एवं सर्वत्र जातिवैषम्ये भ्रातृभगिनीसंख्यासाम्यवैषम्ययोर्ज्ञेयम्। विष्णुरपि। मातरः पुत्रभागानुसारभागहारिण्योऽनूढाश्च दुहितरः पुत्रभागानुसारेण यथावर्णक्रमेण पुत्राणां चतुर्विंशोकभागभागिता तथा तत्तज्जातीयपत्नीनामपि। अनूढाश्च दुहितरः पुत्रभागानुसारभागहारिण्य इत्यनेन यद्यपि चतुराद्यंशानां सर्वेषां दुहितृभ्यो दानं प्रतीयते तथापि स्वेभ्योंऽशेभ्यः स्वात्स्वादंशादिति मनुयोगीश्वराभ्यां चतुर्थांशदानस्योक्तेस्तथैव पुत्रभागानुसारेण सजातीयभ्रातृसमभागहारित्वमित्यविरोधः। स्पष्टमाह बृहस्पतिः। समांशा मातरस्त्वेषां चतुर्थांशाश्च कन्यका इति। कन्यकानां त्वदत्तानां चतुर्थो भाग इष्यते। पुत्राणां च त्रयो भागाः साम्यं त्वल्पधने स्मृतमिति वदनः कात्यायनस्याप्येतदेवाभिमतम्। साम्यमित्यादेस्त्वयमर्थः। यदि संस्कारपर्याप्तमपि पितृधनं नास्ति तदा पुत्रसमभागित्वैव दुहितॄणामिति। अनूढानां त्वित्यादि विष्णुवचनमपि मेधातिथ्यादीनान्न प्रतिकूलम्। वित्तानुसारेण संस्कारमनूढानाम्पितुः कन्यानां स्वभगिनीनां कुर्य्यादित्यनेन संस्कारावश्यकतामात्रमभिधीयते न तु भागदानादाने। स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तु।

कन्याभ्यश्च पितृद्रव्यन्देयं वैवाहिकञ्च वस्त्विति देवलवचनानुसारेण संस्कारमात्रोपयोगिद्रव्यदानमेवमन्यते। वैवाहिकं वसु दे
यमिति वैवाहिकविशेषणस्यान्यथा वैयर्थ्यापत्तेरिति तदाशयः। अत्र वदामः। कन्याभ्यः पितृद्रव्यन्देयमिति पृथग्विधिः। तच्च
मन्वाद्यनुरोधाच्चतुर्थांशरूपमेव। वैवाहिकम्वसु चदेयमित्यपि पृथगेव विधिः। विभज्यमाने दायाद्ये कन्याऽलङ्कारम्वैवाहि
कञ्च स्त्रीधनं लभेतेति शङ्खवचनसमानार्थं तथाव्याख्यातञ्चेदं शङ्खवचनं विद्यारण्यश्रीचरणैः पराशरस्मृतिटीकायाम्। पैतृ
कद्रव्यविभागकाले स्वधृतालङ्कारादिकमपि कन्या प्राप्नोतीत्याह शङ्ख इति। यदि तु वैवाहिकं विवाहोपयोगि पितृद्रव्यङ्कन्या
भ्यो देयमित्यर्थः स्यात्तदा वसु पदम्पुनरुक्तं स्यादिति पृथग्विधिद्वयमेवात्र युक्तम्। दायतत्त्वकृतात्तु कन्याभ्यश्च पितृद्रव्याद्देयम्वैवा
हिकम्वस्विति पठितन्तत्रापि शङ्खेन समानार्थकतालाभायास्मदुक्तमेव व्याख्यानम्। मादृन्तु महे ननु विवाहोपयुक्तद्रव्यपरत्वं वसे
यम्। अत्र च मन्वादिवचनेषु भगिनीपदं क्वचित् क्वचिच्च कन्यादिपदव्यँद्यपि श्रूयते तथापि भ्रातृकर्तृकविभागाधिकारात्पितृप्र
तियोगिकं कन्यात्वन्दुहितृत्वं भ्रातृप्रतियोगिकञ्च भगिनीत्वमादायैकार्थकतावसेया। तस्माद्दजीवत्पितृकविभागे भगिनीनाम
पि पितृद्रव्यांशभागित्वन्न तु संस्कार्य्यतामात्रम्। पूर्वन्तु यत्किञ्चित्पितादद्यादिति तदैव लभते विशेषवचनाभावादिति। जीमूत
वाहनेनतूक्तम्। प्रदद्युर्भ्रातरः स्वांशञ्चित्वेति मनुयोगीश्वराभ्यामभिधानान्न भगिनीभिरधिकारबुद्ध्या चतुर्थांशो ग्राह्यः। न
ह्यधिकारिण एकस्मै भ्रात्रेऽन्यो भ्राता स्वांशाद्दद्यादित्युच्यते। तथा च तुर्थांशदानमपीति तद्दानेभ्रातॄणामेव दोषो न तु नासम्प्रस
ह्यकारित्वेति। तदप्ययुक्तम्। उक्तिवैचित्र्यमात्रस्यास्याप्रयोजकत्वात्। इच्छया विभजेत्सुतानुद्धारं ज्यायसे दत्त्वेत्यादि
वत्। यदपि तेनैवोक्तम्। येषान्तु न कृताः पित्रा संस्कारविधयः क्रमात्। कर्त्तव्या भ्रातृभिस्तेषां पैतृकाद्वेव तद्धनादिति नारदवा
क्ये येषामिति पुंलिङ्गनिर्देशात्तदनन्तरमेव चाविद्यमानइति वचनारम्भाद्भ्रातृसंस्कारार्थमेवेदम्वचनमिति सति पितृद्रव्ये मन्वादि
वचनेभ्यो भगिनीसंस्कारावश्यकत्वप्रतीतेः संस्कारोपयोगिद्रव्यदानमेव विवक्षितमिति तन्न्द्धेयं। वचनान्तरेषु भगिनीसंस्कारस्याव

इयकत्वप्रतीतेः । पितापितामहोभ्राता सकुल्योजननीतथा । कन्याप्रदःपूर्वनाशेप्रकृतिस्थःपरःपरः । अप्रयच्छन्समाप्नोति
भ्रूणहत्यामृतावृताविति । भ्रातुरपियोगीश्वरेणभगिनीविवाहसंस्कारकरणेभ्रूणहत्यादोषश्रुतेस्तदेकमूलकतयायेषान्ते
षामित्यस्यसामान्यलिङ्गन्नपुंसकमितिवचनात्सामान्यविवक्षान्यायाच्चनपुंसकषष्ठ्यं तत्वंविरूपैकशेषेपिवाभ्युपगन्तुमुचितएवे
ति । यवीयसइतिनुमदीर्घयोरभावश्छान्दसमभिप्रेत्य । असंस्कृताभ्रातरस्तुयेस्युस्तत्रयवीयसः । संस्कार्य्याःपूर्वजैस्तेवैपै
तृकान्मध्यकाद्धनादितिवृहस्पतिवचनम्पठित्वाभ्रातृग्रहणम्भगिनीनामप्युपलक्षणमितिमदनरत्नकृताव्याख्यानम् । अ
त्रचसंस्कारसाहचर्य्यादनूढानान्दुहितॄणाम् । कन्यकानान्त्वदत्तानामित्यनूढत्वविशेषणोपादानाच्चापरिणीताएवचतु
र्थांशभागिन्योभगिन्योन्यास्तुयत्किञ्चिदौचित्याल्लभन्तइतिबोध्यम् । मातृधनेचेदम्प्रपञ्चनीयम् । स्थावरस्यस्वार्जितस्यपै
तामहस्यवापुत्रानुमत्यैवपितादानादिकुर्य्यात् । स्थावरंद्विपदञ्चैवेतिप्रागुदाहृतवचनात् । यद्यपिस्वयमर्जितमित्यनेनपै
तामहेकैमुतिकन्यायेनपुत्रानुमत्यावश्यकताप्रदर्शिता । कुटुम्बव्यापिन्यामापदितुयःकश्चिदन्याननुमतावपिकुटुम्बभरणस्या
वश्यकत्वात्स्थावरस्यापिदानविक्रयादावधिकारी । एकोपिस्थावरेकुर्य्याद्दानाधमनविक्रयम् । आपत्कालेकुटुम्बार्थेधर्म्मा
र्थेचविशेषतइतिवचनात् । धर्म्मार्थइत्यनेनात्यावश्यकःपितृश्राद्धादिरूपोधर्म्मोगृह्यते । यत्तुस्मरणं । विभक्ताअविभक्ता
वासपिण्डाःस्थावरेसमाः । एकोह्यनीशःसर्वत्रदानाधमनविक्रयइति ॥ तत्राविभक्तानांमध्यकद्रव्येस्वाम्यसाम्याद्दानाद्यन्यमन्या
नुमतिंविनासिद्धमपिस्थावरेविशेषतस्तदादरार्थमुच्यते । अविभक्तानान्तुव्यवहारसौकार्य्यार्थम् । कालान्तरेहिविभक्ता
विभक्तसंशयेविभागभावनावश्यंसाक्ष्यादिप्रमाणेनतथासतिकार्य्यंस्यादन्यथासाधारणद्रव्यदानाद्यसम्भवात् । अनुम
त्यातुसत्यांतदनपेक्षएवव्यवहारःसिद्ध्यति । ननुयथाश्रुतंस्थावरेविभक्तानामपिसमंस्वाम्यं । विभागस्यादृष्टार्थताप्रसङ्गात्
अतस्त्वान्यानुमतिमन्तरेणापिदानादिस्वरूपंसिद्ध्यत्येव । विभागभावनायांव्यवहारेपि । यथाग्रामक्षेत्रसामन्तदायादानु

मतेनवा। हिरण्योदकदानेनषड्भिर्गच्छतिमेदिनीतिवचनेग्रामानुमतिःसामन्तानुमतिश्च। सामन्तानुमतिस्तुसीमाविप्रतिपत्तिनिरासायापि। ज्ञातिदायादानुमतेस्तुपूर्ववदेवव्यवस्था। अतएवस्मृत्यन्तरम्। प्रतिग्रहःप्रकाशःस्यात्स्थावरस्यविशेषत इति। अन्यथात्रापियामसामन्तानुमतिमन्तरेणादानाद्यसिद्धिःप्रसज्येत हिरण्योदकदानेनेतिस्थावरेविक्रयोनास्तिकुर्य्यादाधिमनुज्ञयेतिस्थावरस्यविक्रयप्रतिषेधानुभूमिंयत्प्रतिगृह्णातिभूमिंयश्चप्रयच्छति। तावुभौपुण्यकर्म्माणौनियतंस्वर्गगामिनाविति दानप्रशंसनाच्चकुटुम्बभरणाद्यर्थमवश्यकर्त्तव्येपिविक्रयेसहिरण्यमुदकं कृत्वा दानांशेपिकश्चिद्यथातत्रभवतितथादानरूपेणस्थावरविक्रयंकुर्य्यादितिसूचितम्। जीमूतवाहनस्तु। स्थावरस्यसमस्तस्यगोत्रसाधारणस्यच। नैकः कुर्य्यात्क्रयन्दानम्परस्परमतंविना। विभक्तावाऽविभक्तावेत्यादिव्यासीयवचनद्वयमुपन्यस्यनेदमेकस्यक्रयदानाद्यनधिकारप्रतिपादनार्थं। यथेष्टविनियोगार्हत्वलक्षणस्यस्वत्वस्यद्रव्यान्तरइवस्थावरेप्यविशेषात्स्वत्वत्यागात्मकदानाद्यनिष्पत्तेर्वचनशतेनापिवस्तुनोऽन्यथाकरणाशक्तेर्बोधयितुमशक्यत्वात्। किन्तुदुर्वृत्तपुरुषम्प्रतिकुटुम्बार्थ्यादिनिमित्ताभावेकुटुम्बविरोधादधर्म्मभागिताज्ञापनार्थंनिषेधरूपम्। एवंस्थावरंद्विपदश्चैवेत्यादिकमपिविभक्तविषयम्पूर्ववदेववर्णनीयम्। अतएवनारदः। यद्येकजातावहवःपृथग्धर्म्माःपृथक्क्रियाः। पृथक्कर्म्मगुणोपेतानचेत्कार्य्येषुसंयुताः। स्वभागान्यदिदद्युस्तेविक्रीणीयुरथापिवा। कुर्य्युर्य्यथेष्टंतत्सर्वमीशास्तेस्वधनस्यहीतिसामान्यतएवविक्रयाद्यनुमन्यते। ईशास्तेस्वधनस्यहीतिहेत्वभिधानात्स्थावरगोचरमपीदम्वचनम्। अपरथातद्दानर्थक्यापत्तेरित्याह। तत्सम्यगेवपरंत्वधर्म्मभागिताज्ञापनार्थमित्ययुक्तम्। वृथास्थावरविक्रयस्यबहून्प्रत्यपिनिषेधादेकग्रहणापार्थक्यापत्तेः। व्यवहारशास्त्रस्यव्यवहारसौकार्य्यादिदृष्टप्रयोजनसम्भवेऽदृष्टकल्पनानुपपत्तेः। अन्यथाऽनुमतावपितदापत्तेः। कुटुम्बविरोधजन्यवचनान्तरप्रतिपादिताधर्म्मप्रयोजकतापरमस्तु। अत्रचपुत्रेच्छयायोजीवद्विभागोयश्चाजीवद्विभागःसएकेच्छयापिभवत्यविशेषात्। अतएवविभा

गम्युक्तमध्ययनेनार्जितम्। अप्राप्तव्यवहाराणां धनं व्ययविवर्जितम्। न्यसेयुर्बन्धुमित्रेषु प्रोषितानान्तथैव चेति। तदपि ब
म्भनम्। अन्यथा तदनुमतिमन्तरेण विभागाभावे तद्धनस्य बन्धुमित्रेषु न्यासविधानमनुपपन्नं स्यात्। तथा विष्णुरपि। तथार
क्ष्युर्बालधनमाव्यवहारप्राप्तेरिति। अथ श्रुपुत्राणां विभागः पुत्रपौत्रप्रपौत्रपर्यन्ताः समोनाचोत्पत्तितः प्रत्यासत्तिक्रमेणाधिकार
क्रमः। पुत्रादीनां त्रयाणामेव पार्वणे पिण्डदानाधिकारात्। अत एव देवलः। पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः। उपासते सु
तं जातं शकुन्ता इव पिप्पलम्। मधुमांसैश्च शाकैश्च पयसा पायसेन च। एष नो दास्यति श्राद्धं वर्षासु च मघासु चेति। तथा च शङ्खो
कशङ्खलिखितगौतमाः। पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः। आतम्पुत्रं प्रशंसन्ति पिप्पलेश कुनाइव। मधुमांसेन खड्गे
न पयसा पायसेन वा। एष दास्यन्ति नस्तृप्तिं वर्षासु च मघासु चेति। एवन्तुल्याधिकारात् जन्मना स्वत्वस्थापितुस्तुल्यत्वात्तुल्यभा
गभागिताप्रसक्तावप्यनेकपितृकाणामिति वचनेन निवर्त्तते। जीवत्पितृकयोः पौत्रप्रपौत्रयोः पार्वणानधिकारेण पिण्डदानृत्वा
भावात् पितामहप्रपितामहधनेऽनधिकारः। यदा चैकस्य पुत्रस्य पुत्राः सन्त्येकस्य पुत्र एवास्ति। तदा पुत्रस्यैको भागोऽपरश्चैकः
सर्वेषां पौत्राणाम्। स्वपित्रधीनजन्ममूलकत्वात्पितामहधनसम्बन्धस्य यावत्येव धने तस्य स्वामित्वाईत्वन्तावत्येव तेषामपीति जी
मूतवाहनोक्तं त्वनादेयम्। ज्जन्मना पौत्राणामपि पितामहधने स्वत्वव्यवस्थापनात्। तस्मात्पौत्राणां पितामहधने वाचनिकमे
व भागवैषम्यं नत्वौपपत्तिकम्। यत्तु तेनैवोक्तम्। यत्रैकस्य भ्रातुरनेकसंख्याः पुत्रा अन्यस्य च ततोऽल्पसंख्यास्तत्रेदमनेकपितृका
णामिति वचनम्पौत्रविन सर्वेषां समभागनिवृत्त्यर्थं जीवति तु पितरि पौत्राणां पितामहधनस्वाम्ये सपुत्रापुत्रभ्रातृद्वयविभागे तत्पु
त्राणामपि विभागः स्यात् स्वाम्याविशेषादिति तत्प्रागेव निरस्तम्। उक्तोऽतिप्रसङ्गोऽप्यनेनैव परास्तः। अत एव पितृभ्रातृपुत्रसमवा
ये पितृव्यपितृधनन्तद्वितिभ्रातृपुत्राणान्तत्र स्वाम्याभावाद्विभाग एव न स्यादित्यप्यपास्तम्। यत्र जीवत्पितृकयोरित्यादि तदपि
मन्दम्। नहि पिण्डदानाधिकार एव दायग्रहणे प्रयोजकः ज्येष्ठे सति कनीयसामनधिकारेऽपि दायग्रहणात्। तदर्हं तायाश्चा

त्राप्यनपायात् । गोत्रजादीनान्दायहरणामनेकेषांसमवाये पिण्डदानाद्युपकारित्वंधनस्वामिनोयत्तदनुपकारित्वाचत्तेकम्य
रन्नतुतदत्रप्रयोजकं। जीवद्विभागेऽजीवद्विभागेवाकस्याश्चित्पितृपत्न्यांभ्रातृपत्न्यांवास्पष्टगर्भायामाप्रसवम्प्रतीक्ष्यविभागःका
र्यः ॥❀॥ अथभ्रातॄणान्दायविभागोयाश्चानपत्याः स्त्रियस्तासामापुत्रलाभादितिवसिष्ठस्मरणात् । आपुत्रलाभादितिवचनात्
स्पष्टगर्भासुप्रतीक्षाऽस्पष्टगर्भासुतुनेत्यवगम्यते । अतएवतत्रपश्चादुत्पन्नस्यविभागप्रकारमाहयोगीश्वरः । विभक्तेषुसुतो
जातःसवर्णायांविभागभाक् । पित्रिच्छयापुत्रेच्छयावाजीवतोःपित्रोर्विभक्तेषुपुत्रेषुपश्चात्सवर्णायाम्भार्य्यायामुत्पन्नोविभाग
भाक् । विभज्यतइतिविभागःपित्रोर्भागस्तम्भजतइतिविभागभाग्भवति ॥ पित्रोरूर्ध्वंसएवतयोरंशंलभतइत्यर्थः । असत्यां
दुहितरिमातृभागमितिविशेषः। सवर्णायामितिविशेषणादसवर्णायांजातस्तुपित्र्यादेवनात्स्वांशमेवलभतेदुहित्रभावेमातृभा
गंसर्वमेव। अनेनैवन्यायेनजीवद्विभागेपिविभक्तजे। सवर्णापुत्रःस्वजात्युचितभागेव। नसकलपित्र्यभागित्यवसेयम् । एतदे
वाभिप्रेत्यमनुः। ऊर्ध्वंविभागाज्जातस्तुपित्र्यमेवहरेद्धनमिति। पित्रोरिदंपित्र्यंधनंयथोक्तव्यवस्थयाहरेत्। एवकारेणभ्रा
तृभिःस्वांशाद्दाकृष्यस्वभागसमभागभाक्सनकार्य्यः। गौतमोपि। विभक्तजःपित्र्यमेवेति। जीवतितुपितरिमातरितत्सपत्न्यांचाऽ
विस्पष्टगर्भायांविभक्तैर्विभागानंतरोत्पन्नायंस्वभागादाकृष्यस्वभागसमभागभाक्सकार्य्यः। तथाचविष्णुः। पितृविभक्ताविभागा
नंतरोत्पन्नायविभागन्दद्युरिति। तस्यभ्रातृदत्तन्तद्विभागम्पितैवगृहीत्वातम्परिपालयेत्। तस्यैवतत्राधिकारात्। अप्राप्तव्यव
हाराणामित्यादिप्रागुक्तवचनाच्च। यत्त्ववचनम्। अनीशःपूर्वजःपित्रोर्भ्रातुर्भागेविभक्तजइतितस्याप्ययमेवविषयः। पूर्वजोवि
भागात्पूर्वमुत्पन्नःप्राप्तपितृधनविभागःपित्रोर्विभागेऽनीशोनस्वामी। विभक्तजश्चपूर्वभक्तस्यभ्रातुर्भागेऽनीशइत्यर्थः। विभा
गोत्तरस्त्वयत्पित्रार्जितन्तदपिविभक्तजस्यैव। पुत्रैःसहविभक्तेनपित्रायत्स्वयमर्जितम्। विभक्तजस्यतत्सर्वमनीशास्तत्रपूर्व
जाः। यथाधनेतथर्णेचदानाधानक्रयेषुच। परस्परमनीशास्तेमुक्त्वाशौचोदकक्रियामितिवृहस्पतिस्मरणात्। सएव॥

पित्रासह विभक्ता येसापत्नावासहोदराः। जघन्यजास्तु येतेषाम्पितृभागहरास्तु ते ॥ अत्र हेतुरनीशपूर्वजः इत्यादितद्वचनो
क्त एव। येतु विभक्ताः पित्रा संसृष्टाः पुत्रास्तैः सह तु तस्य विभागो न सकलपित्र्यधनग्रहणमित्याह मनुः। संसृष्टास्तेन वा येस्यु
र्विभजेत स तैः सह। तेन पित्रा पितुरूर्ध्वम्पितृधने भ्रातृभिर्विभज्य गृहीते विभागसमयेऽस्पष्टगर्भायाः पितृपत्न्याः पश्चात्पुत्रे जाते
स्वस्वभागादायव्ययविशोधितान्नैः स्वस्वभागसमभागभाक्करणीय इत्याह याज्ञवल्क्यः। दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशो
धितात्। दृश्याद्भ्रातृभिर्गृहीतात्। आयः प्रतिमासम्प्रतिदिनम्प्रत्यहं यत्तदुपरिवृद्धम्। व्ययः पितृकृतर्णापाकरणं भ्रातृभगि
नीसंस्कारकरणञ्च। तस्य सर्वसाधारणेन कर्त्तव्यत्वात्। न तु भ्रातृकर्त्तव्यव्ययस्तस्यैतत्सम्बन्धाभावात्। ताभ्यामायव्ययाभ्यां
विशोधितात्पितृधनात्तस्य विभागो नतरोत्पन्नस्य विभागः पूर्वविभक्तसमः स्यादित्यर्थः। एतदुक्तम्भवति। प्रातिस्विकेषु स्वस्वभा
गेषु तदुत्थमायम्प्रवेश्यावश्यकञ्च साधारणं व्ययन्निष्काश्याविशिष्टं स्वस्वभागेभ्यः किञ्चित्किञ्चिदुद्धृत्य विभक्तजः स्वभागसमभा
क्कार्य्य इति। वाशब्दस्तु विभक्तेषु सुतो जातइति पूर्वार्द्धेन सह व्यवस्थितविकल्पार्थः व्यवस्था चोक्तैव। हलायुधस्तु। दृश्या
त्प्रत्यक्षान्न तु गुप्तात्पितृधनादित्यर्थमुक्ता। विभक्तभ्रात्रपेक्षयायोऽल्पगुणो विभक्तजस्तद्विषयो यम्पक्ष इत्याह। तन्निर्वीजत्वात्
गुप्तस्यापि विभागानन्तरे ज्ञातस्य समभागेन विभजनीयत्वादत्र तदप्रवृत्तौ प्रमाणाभावान्नियमकल्पनेऽदृष्टार्थतापत्तेर्विज्ञाने
श्वरोक्तार्थकतया च वचनसामञ्जस्यादुपेक्ष्यम् ॥०॥ असवर्णानां भ्रातॄणां विभागप्रकारमाह योगीश्वरः। चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्यु
र्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः। क्षत्रजास्त्रिद्व्येकभागा विड्जास्तु द्व्येकभागिन इति। त्रिसोवर्णानुपूर्व्येण द्वे तथैका यथाक्रमम्। ब्राह्मण
क्षत्रियविशाम्भार्य्याः स्वा शूद्रजन्मन इति योगीश्वरेण ब्राह्मणस्यासवर्णास्तिस्रः क्षत्रियस्य द्वे। विश एका भार्य्या इति। सवर्णामा
दायतेषां मध्ये ब्राह्मणस्य चतस्रः क्षत्रियस्य तिस्रो वैश्यस्य द्वे इत्युक्तं। सवर्णासवर्णा सर्वभार्य्याभिप्रायेण च्यादिसंख्याव्याख्याने वै
श्यस्यापि द्वे शूद्रापरिहारे चस्यैवेति स्वाशूद्रजन्मन इति वैश्याद्वैलक्षण्यासङ्गतेरेवसवर्णाभिप्रायेवेयं संख्येति विज्ञानयोगिभिर्या

स्यातम्। तथा च ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यादिषु स्त्रीषु जाताः पुत्रा यथाक्रमं वर्णश्रेणीमानुवर्णानुसारेण। संख्यैकवचनाच्छ्रवसीसाया
मित्यधिकरणकारकेशस्प्रत्ययः वर्णौ वर्णाइत्यर्थः। ब्राह्मण्यादिभ्यः क्षत्रियादिषु जातानां मूर्द्धावसिक्तादिजातिसंज्ञत्वेनतद्व
र्णग्रहणासम्भवान्मानुवर्णशइत्यर्थः। चतुस्त्रिद्व्येकभागाःस्युः। एतदुक्तम्भवति ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्नाएकैकशश्च
तुरश्चतुरोभागान्लभन्ते। तेनैव क्षत्रियायामुत्पन्नास्त्रींस्त्रीन्। तेनैव वैश्यायामुत्पन्नाद्वौद्वौ। तेनैव शूद्रायामुत्पन्नाएकमेक
मिति। वर्णशइतिसर्वत्रोत्तरोत्तरसम्बध्यते। तथा च क्षत्रात्क्षत्रियादिषु जाता यथाक्रमन्त्रींस्त्रीन्द्वौद्वावेकैकञ्च लभन्ते। विट्वै
श्यादिषु जाता यथाक्रमं द्वौद्वावेकमेकत्वं लभन्त इति। शूद्रस्यासवर्णाभार्य्याभावात्पुत्राणां सजातीयपुत्रभागः पूर्वोक्त एव।
यद्यपिशूद्रापरिणयनेद्विजातेर्भूयाक्षेपः पुत्रार्थविवाहस्तु सर्वथा शूद्रायां निषिद्ध एव। तथा च मनुविष्णू। हीनजातिंस्त्रियंमो
हादुद्वहन्तोद्विजातयः। कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रतां। शूद्रावेदीपतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च। शौनकस्य सुतोत्प
त्यातदपत्यतयाभृगोः। तदपत्यतयाशूद्रामात्रजनितापत्यवत्तयाब्राह्मणस्यतुक्षत्रविट्उपेक्षयाप्यधिकदोषतामाहतुस्तत्परिण
येनावेव॥ शूद्रांशयनमारोप्यब्राह्मणोयात्यधोगतिम्। जनयित्वासुतन्तस्यां ब्राह्मण्यादेवहीयतइति। योगीश्वरोपि। यदुच्यते
द्विजातीनां शूद्राद्दारोपसंग्रहः। नैतन्ममम तं यस्मात्तत्रात्माजायते स्वयमिति। तेन विप्रादिजातशूद्रापुत्राभावात्कथन्तस्यांश्चा
भिधानमिति प्रतिभाति। तथापि रतिधर्मार्थविवाहयोरनुकल्पत्वेनपरिणीतायांशूद्रायामनुषङ्गाज्जातस्य विभागाभिधानमुपपन्न
मेव। शूद्रायाञ्जातोनिषादोयः पारशवेति जातिकथनमिव। आचारमिताक्षरायामेवव्यवस्थापितम्। अतएवमनुना। कामतस्तुप्र
वृत्तानामिमाःस्युःक्रमशोऽवराइति कामतइत्यवराइति। चवदन्तासवर्णापरिणयनमेवमुख्यमित्युक्तं। शङ्खलिखिताभ्यामपि। भा
र्याःकार्याःसजातीयाःसर्वेषां श्रेयस्यःस्युरितिपूर्वःकल्पस्ततोनुकल्पश्चतिस्रोब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण। तिस्रोराजन्यस्य। द्वेवैश्यस्य।
एकाशूद्रस्येति। आनुपूर्व्येणेत्युक्तेरुत्तरोत्तरञ्जघन्यतासूचिता। यत्तुमनुनाचातुर्वर्ण्यपुत्रविभागेप्रकारद्वयमुक्तं। अंशन्दाया

द्धरेद्विप्रोह्यावंशौक्षत्रियासुतः। वैश्याजोऽध्यर्द्धमेकांशमंशंशूद्रासुतोहरेत्। सर्व्वेवारिक्थजातन्तुदशधापरिकल्पयेत्। ध
र्म्यंविभागंकुर्व्वीतविधिनानेनधर्म्मवित्॥ चतुरोंशान्हरेद्विप्रस्त्रीनंशान्क्षत्रियासुतः। वैश्यापुत्त्रोहरेद्द्व्यंशमंशंशूद्रासुतोहरे
दिति। तत्रोत्तरप्रकाशेयोगीश्वरसंवादी। तद्गुणवदगुणवत्क्षत्रियादिपुत्त्रविषयतयाव्यवस्थापनीयम्। अतएवब्राह्मण
जातोराजन्यापुत्त्रएववयदिजन्मज्येष्ठोगुणवांश्चतदाब्राह्मणीपुत्त्रसमांशभाक्। ब्राह्मणेनक्षत्रियेणचवैश्यायांजनितस्याद्व
क्षत्रियापुत्त्रसमांशभागित्याहवृहस्पतिः॥ विप्रेणक्षत्रियाजातोजन्मज्येष्ठोगुणान्वितः। भवेत्समांशीविप्रेणवैश्याजातस्त
थैवच। तथाबौधायनः। सवर्णापुत्त्रानन्तरापुत्त्रयोरनन्तरापुत्त्रश्चेद्गुणवान्स्याज्ज्येष्ठांशंहरेत्। गुणवान्हिशेषाणाम्भर्त्ताभवती
ति। एतद्वचनेऽनन्तरोत्पन्नमात्त्रस्यगुणवत्त्वज्येष्ठताप्रयुक्तोत्कृष्टपुत्त्रसमांशभाक्तोक्तेर्वैश्यजशूद्रापुत्त्रस्याप्येवंविधस्यवैश्यापु
त्त्रसमांशितादृष्टव्यावृहस्पत्यनुक्तापि। ज्येष्ठांशंहरेदित्यस्योत्कृष्टसमांशहरणमेवार्थोवृहस्पतिसंवादादुत्तमजातीयापेक्षया
धिकांशानौचित्याच्च। यदातुशूद्राएवैकःपुत्त्रोब्राह्मणस्य। तदासतद्धनतृतीयांशहारीभागद्वयंसपिण्डानान्तदभावेसकुल्या
नान्तेषामप्यभावेश्राद्धकर्त्तुः। यदाहदेवलः। निषादएकःपुत्त्रस्तुविप्रकस्यस्तृतीयभाक्। द्वौसपिण्डःसकुल्योवास्वधाद
ताथवाहरेत्। ब्रह्मणाच्छूद्रायांजातोनिषादःसएकश्चासौपुत्त्रश्चेदित्यर्थः। क्षत्रियवैश्ययोस्तुशूद्रएवैकःपुत्त्रःसधनार्द्धहरो
परमर्द्धमपुत्त्रधनग्रहणाधिकारिणस्तद्वत्क्रमेणगृह्णीयुः। तथाचविष्णुः। द्विजातीनांशूद्रस्त्वेकपुत्त्रोऽर्द्धहरोऽपुत्त्रर्क्थस्य
यागतिःसाऽर्द्धस्यद्वितीयस्येति। द्विजातिपदेनात्रक्षत्रियवैश्यमात्त्रग्रहणम्। देवलेनब्राह्मणेविशेषाभिधानात्। एकपु
त्त्रइतिकर्म्मधारयःइदमपिसद्वृत्तातिगुणवच्छूद्रापुत्त्रविषयम्। अन्यथा। यद्यपिस्यात्तुसत्पुत्त्रइत्यादिना। ब्राह्मणक्षत्त्रिय
विशामित्यादिनाचवक्ष्यमाणमनुवचनेनविरोधापत्तेः। यद्यपिसामान्यतइयम्भागक्लृप्तिरुक्ता। तथापिप्रतिग्रहप्राप्तभूमित्य
तिरिक्तविषयाक्षत्रियादिसुतानान्तत्रभागप्रतिषेधात्। तथाचवृहस्पतिः। नप्रतिग्रहभूर्देयाक्षत्रियादिसुतायवै। यद्यपे

षांपितादद्यान्मृतेविप्रासुतोहरेत् । अत्रप्रतिग्रहोपादानाङ्क्रियादिप्राप्नायाम्भवत्येवतेषामपिभागःसजात्यर्हइतिसूचि
तम् । अतएवभूमिमात्रविषयेशूद्रापुत्रस्यपृथङ्निषेधोदेवलेनोक्तः । शूद्र्यांद्विजातिभिर्जातोनभूमेर्भागमर्हति । सजातावाप्नु
यात्सर्वमितिधर्म्मोव्यवस्थितइति । यत्तु । ब्राह्मणक्षत्रियविशांशूद्रापुत्रोनरिक्थभाक् । यदेवास्यपितादद्यात्तदेवास्यधनंस्मृत
मितिमनुवचनम् । तत्पितृप्रीतिदत्तधनसद्भावविषयमितिदाक्षिणात्याः । निर्गुणापरिणीतशूद्रापुत्रविषयमितितुपौरस्त्यास्त
न्मन्दम् । यदेवास्येत्यादिवाक्यशेषोपात्तव्यवस्थामपहायानुपात्तसगुणनिर्गुणव्यवस्थायाःकल्पयितुमनर्हत्वात् । अपरिणी
तशूद्रापुत्रभागस्यचदासप्रस्तावेऽभिधास्यमानत्वात्प्राच्यैवव्यवस्थासुस्था ॥ * ॥ मुख्यामुख्यपुत्राणाम्विभागव्यवस्थांवक्तुन्तत्स्व
रूपंनिरूप्यते । तत्रयाज्ञवल्क्यः । औरसोधर्म्मपत्नीजस्तत्समःपुत्रिकासुतः । क्षेत्रजःक्षेत्रजातस्तुसगोत्रेणेतरेणवा । गृहे
प्रच्छन्नउत्पन्नोगूढजस्तुसुतःस्मृतः । कानीनःकन्यकाजातोमातामहसुतोमतः । अक्षतायांक्षतायांवाजातःपौनर्भवःसुतः ।
दद्यान्मातापितावायंसपुत्रोदत्तकःस्मृतः । क्रीतश्चताभ्याम्विक्रीतःकृत्रिमःस्यात्स्वयंकृतः ॥ दत्तात्मातुस्वयन्दत्तोगर्भेविन्नःसहो
ढजः । उत्सृष्टोगृह्यतेयस्तुसोपविद्धोभवेत्सुतः । सवर्णाधर्म्मविवाहोढाधर्म्मपत्नीतस्यांजातऔरसःपुत्रइतिमिताक्षरा । व
स्तुतस्तुनेदमेववोद्धव्यं । अनुलोमजानाम्मूर्द्धावसिक्तादीनामौरसेष्वन्तर्भावादितिस्ववचनविरोधात् । नहितेसवर्णायामुत्प
न्नाब्राह्मणादिषुयेषांयेनधर्म्मविवाहास्तदूढोत्पन्नानामनौरसत्वप्रसङ्गेनेषुसत्स्वप्यन्येषान्दायग्रहणप्रसङ्गाच्च । तस्मादुक्त
र्थाभिप्रायंसवर्णाग्रहणन्धर्म्मपत्नीजत्वमात्रंवाक्योपात्तेक्षेत्रजादिव्यावर्त्तकंलक्षणं । अतएवमनुः । संस्कृतायांस्वभार्य्यायांस्वय
मुत्पादयेत्तुयम् । औरसन्तंविजानीयात्पुत्रंप्रथमकल्पिकम् । वसिष्ठोपि । द्वादशैवपुत्राःपुराणदृष्टाःस्वयमुत्पादितःस्वक्षेत्रेसं
स्कृतायामौरसःप्रथमइति । विष्णुरपि । अथद्वादशपुत्राभवन्तिस्वक्षेत्रेसंस्कृतायामुत्पादितःस्वयमौरसःप्रथमइति । अत्रव
चनद्वयेपिस्वक्षेत्रेसंस्कृतायामितिव्याख्यानव्याख्येयभावोन्यथापौनरुक्त्यापत्तेः । देवलः । संस्कृतायांस्वभार्य्यायांस्वयमुत्पादि

नोह्रियः । श्रौरसोनामपुत्रःसप्रधानःपितृवंशधृक् ॥ श्रापस्तम्बः । सवर्णाशास्त्रविहितांयथर्तुगच्छतःपुत्रास्तेयान्धर्माभि
सम्बन्धःदायेनाव्यतिक्रमश्चोभयोर्म्मातापित्रोः । वौधायनः । सवर्णायांसंस्कृतायांस्वयमुत्पादितमौरसंपुत्रंविद्यात् । श्रथाप्यु
दाहरन्ति । श्रङ्गादङ्गात्सम्भवसिहृदयादभिजायसे । श्रात्मावैपुत्रनामासिसजीवशरदःशतम् ॥ श्राधत्तपितरोगर्भंकु
मारपुष्करस्रजम् । यथेहपुरुषस्यान्मातथात्वमिहजायसे । श्रात्मापुत्रइतिप्रोक्तःपितुर्मातुरनुग्रहात् । पुन्नाम्नस्त्रायसे
यस्मात्पुत्रस्तेनासिसंज्ञितइति ॥ श्रापस्तम्बीयवौधायनीययोःसवर्णाग्रहणमुत्कर्षाभिप्रायकमेव । श्रतएवासवर्णासूत्पन्ना
नामप्यौरसपुत्रप्रस्तावएवविभागप्रकारउक्तःसङ्गच्छते । श्रापस्तम्बवचनेसवर्णामपूर्वामितिरत्नाकरेधृतःपाठोऽपूर्वाऽ
नपूर्वैःपतिर्य्यस्याःसावाग्दत्तापियानभवतीत्यर्थइतिप्रकाशकारइतिव्याख्यातञ्च । पारिजातेप्युक्तं । सवर्णात्वद्विजस्यद्विजा ।
शूद्रस्यशूद्रा । ननुब्राह्मणस्यब्राह्मणीक्षत्रियस्यक्षत्रियावैश्यस्यवैश्या । श्रन्यथाब्राह्मणादिपरिणीतक्षत्रियादिपुत्राणांद्वाद
शपुत्रान्तर्भावोनस्यादिति । पुत्रिकायाःसुतःपुत्रिकासुतःसतत्समः । यथाहश्लोकंवसिष्ठः । श्रभ्रातृकांप्रदास्यामितुभ्यङ्कन्या
मलंकृतां ॥ श्रस्यांयोजायतेपुत्रःसमेपुत्रोभवेदिति । मनुरपि । श्रपुत्रोऽनेनविधिनासुतांकुर्वीतपुत्रिकाम् । यदपत्यम्भवेद
स्यान्तन्ममस्यात्स्वधाकरम् ॥ श्रनेनतुविधानेनपुराचक्रेथपुत्रिकाम् । विवृद्ध्यर्थंस्ववंशस्यस्वयंदक्षःप्रजापतिः ॥ ददौसदश
धर्म्मायकश्यपायत्रयोदश । सोमायराज्ञेसत्कृत्यप्रीतात्मासप्तविंशतिम् ॥ श्रत्रपरिभाष्यदत्तायामुत्पन्नःपुत्रिकापुत्रोमातामं
हस्येत्युक्तम् । श्रपरिभाषितदत्तायामपिसम्भवतीतिभ्रातृमतीमितिविशेषणम्पुत्रिकाकरणशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । श्रनेनचाप
रिभाषितापिपुत्रिकाभवतीत्याचारमिताक्षरायांनिरूपितम् । श्रतएवगौतमोपि । पितोत्सृजेत्पुत्रिकामनपत्योमदर्थंमपत्य
मितिसम्वाद्य । श्रभिसन्धिमात्रात्पुत्रिकेत्येकेषामिति । ब्रह्मपुराणेपि । श्रपुत्रेणानुयाकन्यामनसापुत्रवत्कृता । राज्ञाग्निवान्धवे
भ्यश्चसमक्षम्वाथकुत्रचित् ॥ प्रागगर्भमथवाशुल्कयुक्तापित्रावरायवा । मृतेपितरिवादत्तासाविज्ञेयातुपुत्रिका ॥ पित्र्याद्भक्त्यात्

सम्भागंलभेतेतादृशोसुतेति ॥ मनुः । मातुःप्रथमतःपिण्डंनिर्वपेत्पुत्रिकासुतः । द्वितीयंतुपितुस्तस्यास्तृतीयन्तुपितुःपितुरिति
। अथवापुत्रिकाचासौसुतश्चपुत्रिकासुतइतिपुत्रिकैवपुत्रस्थानीयेत्यर्थः । तस्याश्चौरसोजातत्वेपिकन्यात्वात्पुत्रसमत्वमिति
वयम् । पित्रवयवानामल्पत्वान्मात्रवयवानांबाहुल्याच्चौरससमत्वमितिमिताक्षरा । यथाहवसिष्ठः । द्वितीयःपुत्रःपुत्रिकैवे
ति । द्व्यामुष्यायणस्तु । अपुत्रेणपरक्षेत्रेनियोगोत्पादितःसुतः । उभयोरप्यसौरिक्थीपिण्डदाताचधर्म्मतइति । याज्ञवल्क्यो
पि । सबीजिनोयद्यप्यौरसस्तथाप्यन्यक्षेत्रोत्पन्नत्वादौरसादपकृष्टएव । अतएवौरसोधर्म्मपत्नीजइत्यौरसलक्षणान्तेनैवाभि
हितम् । अस्माभिरपिक्षेत्रजत्वानपायात्क्षेत्रजपुत्रमध्यएवव्याख्यास्यते । मनुरपि । क्रियाभ्युपगमात्क्षेत्रंबीजार्थंयत्प्रदीयते
। तस्येहभागिनौदृष्टौबीजीक्षेत्रिकएवच ॥ यथालोकेक्रियाकर्षणाख्यातदभ्युपगमात् । एकस्यवापार्थंबीजंव्रीह्यादिना
स्तिक्षेत्रमस्तिअपरस्यक्षेत्रंनास्तिबीजमस्ति । तत्रतौमदीयंबीजंत्वदीयंक्षेत्रंतत्रतद्वापेनकृषिंकुर्वस्तत्रोत्पन्नंफलमावयो
रस्त्वित्यभ्युपगमंसम्विदंयदिकुरुतस्तथासतिद्वावपितत्फलभागिनौदृष्टौ । तथाद्व्यामुष्यायणस्थलेप्यत्रोत्पन्नमावयोरस्त्वि
तिसंविदायद्येकस्यक्षेत्रेऽपरःस्वबीजमावपतितदुत्पन्नमप्यपत्यमुभयोर्भवतीतितस्यक्षेत्रजस्यद्विपितृकत्वेनद्व्यामुष्यायणसं
ज्ञा । अत्रैवयाज्ञवल्क्येननियोगोत्पादितइत्युक्तेर्गुरुनियुक्तस्यैवदेवरसपिण्डादेर्भ्रात्रादिभार्य्यायांघृताभ्यङ्गादिविधितःपुत्रो
त्पादनमितरथाप्रत्यवायउभयोरित्युक्तम्भवति । तथाचमनुः । अपुत्रांगुर्वनुज्ञातोदेवरःपुत्रकाम्यया । सपिण्डोवासगोत्रोवा
घृताभ्यक्तऋतावियात् ॥ अनेनविधिनाजातःक्षेत्रजोऽस्यभवेत्सुतः । यदात्वनभिसन्धायद्वयोरपत्यंपरक्षेत्रेदैवशादिनाबीज
मुप्यतेतदाक्षेत्रिणएवतदपत्यं । तदप्याहमनुः । फलन्त्वनभिसन्धायबीजिनांक्षेत्रिणान्तथा । प्रत्यक्षंक्षेत्रिणामर्थोबीजाद्यो
निर्बलीयसीति । फलमपत्यरूपमनभिसन्धाययत्रपरक्षेत्रेयदपत्यमुत्पाद्यतेतत्क्षेत्रस्वामिनएवभवति । यथालोकेपरक्षेत्रेव्री
ह्यादिबीजंक्षेत्रस्वामिनासहसम्विदमकृत्वैवयद्वाद्वैपरकायेऽन्यदीयेनदुदस्वादिवीर्यमावपतितत्रोभयत्रापिक्षेत्रस्वामि

तएवतदुत्पन्नेफलंस्वाम्यंदृश्यतइतिप्रत्यक्षमित्यस्यार्थः। तत्रहेतुर्बीजाद्योनिर्बलीयसीति। गवाश्वादौतथादर्शनादितिभा
वः। तथाचाभिसन्धौसत्येवक्षेत्रजस्यबीजिस्वाम्येनद्व्यामुष्यायणत्वंक्षेत्रस्वामिस्वाम्यनुक्षेत्रजउभयत्रापीतिफलितोर्थः। अत
एवयद्यपियाज्ञवल्क्येनापुत्रेणेत्यादिवचनेबीज्यभिसंधिर्नोपात्तस्तथापिमन्वाद्युक्तमूलकतयानुसन्धेयः। अतएवक्षेत्रजःक्षेत्र
जातस्तुसगोत्रेणेतरेणवेत्यनभिसन्धिसाधारणंक्षेत्रजलक्षणमुक्तमन्यथापौनरुक्त्यापत्तेः। सगोत्रेणदेवरसपिण्डादिना।
इतरेणासगोत्रेणेत्यनुकल्पः। मनुनासपिण्डोवासगोत्रोवेत्यभिधानात्। नियोगश्चवाग्दत्ताविषयएवेत्याचार्य्याः। यस्याम्रि
येतकन्यायावाचासत्येकृतेपतिः। तामनेनविधानेननिजोविन्देतदेवरइति। मनुनातत्रैवनियोगविधिनापुत्रोत्पादनस्यनि
यमितत्वात्। विधवानियोगस्यप्रत्युतप्रतिषिद्धत्वाच्च। तथाहि। देवराद्वासपिण्डाद्वास्त्रियासम्यङ्नियुक्तया। प्रजेप्सिताधि
गन्तव्यासन्तानस्यपरिक्षये। विधवायांनियुक्तस्तुघृताक्तोवाग्यतोनिशि। एकमुत्पादयेत्पुत्रंनद्वितीयंकथञ्चनेत्यादिविध
वानियोगमुपन्यस्यनिषेधयतिस्वयमेवमनुः। नान्यस्मिन्विधवानारीनियोक्तव्याद्विजातिभिः। अन्यस्मिन्हिनियुञ्जानाध
र्म्मंहन्युःसनातनम्॥ नोद्वाहिकेषुमन्त्रेषुनियोगःकीर्त्यतेक्वचित्। नविवाहविधावुक्तम्विधवावेदनम्पुनः॥ अयंद्विजै
र्हिविद्वद्भिःपशुधर्म्मोविगर्हितः। मनुष्याणामपिप्रोक्तोवेणौराज्यंप्रशासति॥ समहीमखिलाम्भुञ्जन्राजर्षिप्रवरःपुरा।
वर्णानांसङ्करञ्चक्रेकामोपहतचेतनः॥ ततःप्रभृतियोमोहात्प्रमीतपतिकांस्त्रियम्। नियोजयत्यपत्यार्थन्तंविगर्हन्तिसाधव
इति। अत्रवाग्दत्ताशब्देनतुभ्यमहंसम्प्रददइत्यादिसङ्कल्पवाक्येनकन्यादानादत्तागृह्यते। विधवाशब्देनतुसप्तपदीपर्य्य
न्तविवाहोढापश्चान्मृतपतिका। ननुविवाहात्प्रागनियतकालप्रतिश्रवणरूपवाग्दानदत्तायाः। अव्यङ्गेऽपतितेऽक्लीबेद
शदोषविवर्जिते। इमांकन्यांप्रदास्यामिदेवाग्निगुरुसंनिधाविति वाक्येनप्रतिज्ञायते। अतएवपतिरितिमनुनोक्तम्। प्रा
ग्भाविप्रतिश्रवणस्यविवाहप्रयोगबहिर्भावेनप्रतिश्राव्यस्यपतित्वाग्निगुरुसन्निधाविति वाक्येनप्रतिज्ञायते। यद्यपिसङ्कल्पिता

थाऽपि न स पतिशब्दः । भार्य्यात्ववत्पतित्वस्याप्यलौकिकसंस्कारात्मकत्वेन विवाहभावनाभाव्यस्य तत्तन्त्यागानुत्पत्तेः । तथापि प्रयोगोपक्रमे तत्फलीभूततद्व्यवहारसम्भवः । यजमाने स्थितः प्रागप्याहवनीयव्यवहारवत् । प्रतिश्रवणमात्रेणु न तदुपक्रमोऽपीति सर्वथा पतित्वव्यपदेशोऽनुपपन्नः । अत एव प्रतीच्योदीच्यादीनां विवाहाद्दटवीयः प्राक्काले वाग्दत्तायास्तदुद्देश्ये मृतेऽपि पुनरविगीतशिष्टैरन्येन सह विवाहः क्रियते । अन्यथा कलौ नियोगविधेरपि निषिद्धतया पुनरक्षताविवाहस्य दूरापास्ततयाऽसदाचार एव स्यात् । तथा चायमर्थः । वाचा सत्ये कृते सङ्कल्पवाक्येन दानेऽकृते सति यस्याः पतिः पतित्वभावकविवाहभावनाविषयीभूतः पुरुषो म्रियेतेति । न च विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्प एव विधवानियोगस्याऽस्त्विति वाच्यम् । वस्तुनि विकल्पासंभवात् ॥ न हि विधवायां नियोगात्प्रवृत्तस्य प्रत्यवायो भवति न भवति चेति सम्भवति । नियोगविधेर्य्यस्या म्रियेतेत्यादि वचनेन वाग्दत्ताविषयत्वेन नियन्त्रिते विधवाविषये प्रवृत्त्यभावाच्च नियोजयितॄणां निन्दाश्रवणात्स्त्रीधर्म्मेषु व्यभिचारस्य च दोषजनकत्वश्रवणात्संयमस्याऽतिप्रशंसनाच्च तुल्यबलत्वस्याऽपि विधिप्रतिषेधयोरभावात् । तथा च मनुरेव । कामन्तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः । न तु नामापि गृह्णीयात्पत्यौ प्रेते परस्य त्विति । जीवनार्थं पुरुषान्तराश्रयणे निषिद्धः । आसीतामरणात्क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी ॥ यो धर्म्म एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम् । अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम् । दिवङ्गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम् । मृते भर्त्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्य्ये व्यवस्थिता । स्वर्गं गच्छत्यपुत्राऽपि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥ अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्त्तारमतिवर्त्तते । सेह निन्दामवाप्नोति पतिलोकाच्च हीयत इति । पुत्रार्थमपि पुरुषान्तराश्रयणं निन्दातिशयपुरस्सरम्प्रतिषिद्धवान् । पश्चात्स्वयमेव यस्या म्रियेतेत्यनेन वाग्दत्ताविषयनियोगस्य च धर्म्मं विमुक्तवान् । अनेन विधानेनेत्युक्त्वाऽन्यथा । यथाविध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम् । मिथो भजेताप्रसवात्सकृत्सकृदृतावृताविति विधानमपि दर्शितवान् । घृताभ्यङ्गगुर्वनुज्ञादिः पूर्वोक्तः स्मृत्यन्तरोक्तश्च यो विधिः सोऽप्यनेनेति सर्वनाम्ना परामृश्यते । देवरग्रहणं सपिण्डादेरुपलक्षणं । वचनान्तरानुसारा-

न्। पतिपदं वाचास्यइतिच व्याख्यातमेव। यस्मैवाग्दत्तासप्रतिग्रहमन्तरेणैवतस्याःपतिरित्यस्मादेवावगम्यतइतिमिताक्षरायामपी
प्यस्मदुक्तार्थाभिप्रायकतयैवनेयः। यथाश्रुतेदोषस्योक्तत्वात्। अतएवाग्रेतनोग्रन्थः। अयञ्चविवाहोयज्ञाभ्यङ्गादिनियमवा
न्नियुक्तागमनाङ्गमेवेतिनदेवरस्यतस्याम्भार्य्यात्वमापादयति। अतस्तदुत्पन्नमपत्यंक्षेत्रस्वामिनएवास्यांसम्विदि। सम्वि
दि। सम्विदैवनूभयोरपीति। नारदः। क्षेत्रिकानुमतेवीजंयस्यक्षेत्रेप्रसिच्यते। तदपत्यंद्वयोरेववीजिक्षेत्रिकयोर्म्मतम्
शङ्खलिखितौ। मन्त्रसंस्कारकर्त्तुरपत्यमित्याङ्गिरसोवीजिक्षेत्रिकयोरनुमतेयद्वीजम्प्रकीर्य्यतेतत्द्विधासस्यमित्युशना।
कात्यायनः। क्षेत्रिकस्यमतेनापिफलमुत्पादयेत्तुयः। तस्येहभागिनौतौतुनफलंहिविनेकतः। हारीतः। जीवतिक्षेत्रजमा
ऊरस्मात्तस्मान्मृतेह्यामुष्यायणमनुप्तवीजत्वात्। नावीजंक्षेत्रंफलति। नाक्षेत्रम्वीजंरोहत्युभयदर्शनादुभयोरपत्यमित्यपरे
। तेषामुत्पादयितुःप्रथमःप्रवरोभवति। द्वौपिण्डौनिर्वपेदद्युरेकपिण्डोवाद्वावनुकीर्त्तयेत्। द्वितीयेपुत्रस्तृतीयेपौत्रोलेपि
नश्चत्रीन्वाचक्षाणाआसप्तमादित्येके। जीवतिक्षेत्रपतौतस्यैवक्षेत्रजम्पुत्रमाहुः। अत्रहेतुरस्मात्तस्माद्ध्रियाइत्यर्थः। मृतेतु
क्षेत्रपतौ। अपुत्राशयनंभर्त्तुरित्यादिवक्ष्यमाणमनुवचनादस्मात्तस्मअविशिष्टंयद्यपितथापिनक्षेत्रिणएवतत्रहेतुरनुप्तवी
जत्वात्क्षेत्रिणोवीजिनम्प्रत्यनुमत्यवश्यम्भावादित्यर्थः। तत्रोपपादकनावीजमित्यादिनिर्वापेनिरूप्यतेस्मिन्नितिनिर्वापःपि
ण्डपितृयज्ञस्तत्रह्यामुष्यायणाःपितृद्वयायद्वौपिण्डौपृथग्दद्युः। एकपिण्डेवाद्वौपितरावनुकीर्त्तयेत्। एकैकस्मिन्द्वौद्वावि
तिवीप्सावोध्या। यदिद्विपितास्यादेकैकस्मिन्पिण्डेद्वौद्वावुपलक्षयेदित्यापस्तम्बस्मरणात्। त्रयाणामपिद्वित्वादितिभावः।
द्वितीयइत्यादि। द्वितीयन्तृतीयंचारभ्येत्यर्थः। लेपिनश्चत्रीनित्यादि। तत्कीर्त्तनेपिद्वौद्वावनुकीर्त्तयेदित्यर्थः। नारदोपि।
ह्यामुष्यायणकादद्युर्द्वाभ्याम्पिण्डोदकेपृथक्। षट्कथादद्वंशमादद्युर्वीजिक्षेत्रिकयोस्तथा। अर्द्धांशमितियथोचितभागो
पलक्षणम्। वौधायनः। अथाप्युदाहरन्ति। द्विपितुःपिण्डदानंस्यात्पिण्डेपिण्डेचनामनी। त्रयश्चपिण्डाःषण्णांस्युरेवंकुर्व

न्नदुष्यतीति। यस्यांपितृपितामहप्रपितामहानाम्। सएव। मृतस्यप्रसूतोयःक्लीवस्यव्याधितस्यवा। तेनानुमतस्यक्षेत्रे सक्षे
त्रजःसचद्विपिताद्विगोत्रश्चद्वयोरपिस्वधारिक्थभाग्भवति। मनुः। यस्तल्पजःप्रमीतस्यक्लीवस्यव्याधितस्यवा। स्वधर्म्मेणनि
युक्तायांसपुत्रःक्षेत्रजःस्मृतः॥ अत्रसर्वत्रजीवतिक्षेत्रिणिव्याध्यादिप्रतिरुद्धपुत्रोत्पादनेयथायोगंगुरूणाम्भर्त्तुरपिनियोगः
सम्बिच्च॥ मृतेतुगुरूणामेव। तथाचक्षेत्रजोद्विविधोद्विपितृकःक्षेत्रिपितृकश्चः। गृहेप्रच्छन्नउत्पन्नोजारात्पश्चान्नुवर्णाज्जनि
तत्वेननिर्णीतःक्षेत्रस्वामिनोगूढजोनामपुत्रः। मनुः। उत्पद्यतेगृहेयस्यनचज्ञायेतकस्यसः। सगृहेगूढउत्पन्नस्तस्यस्याद्यस्य
तल्पजः। नचेत्यादि। पुरुषविशेषजन्यत्वेनाज्ञानेपिसवर्णाज्जारजन्यत्वेनज्ञातः। सजातीयेष्वयम्प्रोक्तस्तनयेषुमयाविधि
रितियोगीश्वरोक्तेस्तच्चव्याख्यास्यते। कानीनःकन्यकायामपरिणीतायांसवर्णाज्जातःमातामहस्तुतोयस्यसाकन्यातस्यैवपुत्रइ
त्यर्थः। परिणीतायान्तुजातोवोढुरेवगूढजः। यथाहमनुः। पितृवेश्मनिकन्यातुयम्पुत्रञ्जनयेद्रहः। तंकानीनम्वदेन्ना
म्नावोढुःकन्यासमुद्भवमिति। एतैर्वाक्यैरपरिणीतायाम्पितृगृहावस्थितायांसवर्णाज्जारजःकानीनस्सचमातामहस्ुतइत्युक्त
न्नाद्विरुद्धम्ब्रह्मपुराणीयङ्कल्पतरुलिखितंवाक्यम्। अदत्तायान्तुयोजातःसवर्णेनपितुर्गृहे। सकानीनःसुतस्तस्ययस्मैसा
दीयतेपुनः॥ नारदवाक्यमपितत्रैव। कानीनश्चसहोढश्चगूढायांयश्चजायते। तेषांवोढापिताज्ञेयस्तेचभागहराःस्मृताइ
ति। अत्रादत्तायांसवर्णात्पितुर्गृहेजातस्यकानीनत्वमविरुद्धम्। यस्मैसापुनर्दीयतेतस्यासौसुतइतितुविरुद्धंनारद
वचनेपिगूढोत्पन्नसहोढकानीनस्यापिवोढैवपितेतिप्रतिपादितम्। मनुनापिवोढुरित्युक्तंनमातामहस्येति। यातुमिताक्षर
कृतायद्यनूढायामुत्पन्नस्तर्हिमातामहस्तुनोप्यूढायान्तदावोढुरेवेतिव्यवस्थाकृता। सापिमनसिनचमत्कारमादधाति। तथा
सतिहिकन्याशब्दवाच्यायामपरिणीतायामजातत्वात्तस्यकानीत्वन्दुर्वचम्। नचकन्याशब्दःअपत्यमात्रपरोविशेषणवैयर्थ्यात्
। गूढजादीनामपितत्रोत्पन्नत्वेनाव्यावर्त्तकत्वात्। सर्वाहिकस्यचित्कन्यैव। ब्रह्मपुराणवचनविरोधश्चदुष्परिहरस्तत्राद्ध

न्नायामित्युक्तत्वात्। अत एव मानवविरोधोऽपि दुःसमाधएव। कल्पतरुकारेणापि परस्परविरुद्धवचनानि लिखितवता हृदयशू
न्यवद्व्यवस्थानभिधानाद्विरोध एव न प्रतिसंहितः। तेन हि मातामहस्य तु तत्त्वं कानीनस्य बोधयन्ति बहूनि वचनान्युपन्यस्य तद्विरु
द्धे ब्रह्मपुराणनारदवचने तदनुपदमेव लिखिते। नच वसिष्ठस्य वचः। कानीनः पञ्चमः या पितृगृहेऽसंस्कृता कामादुत्पाद
येत्स कानीनो मातामहस्य पुत्रो भवतीत्याह। अथाप्युदाहरन्ति। अपुत्रा दुहिता यस्य पुत्रं विन्देत तत्सुतजः। पौत्री मातामहस्ते
न दद्यात्पिण्डं हरेद्धनमिति। नारदस्यैवं। अज्ञातपितृको यस्तु कानीनो मूढमातृकः। मातामहस्य दद्यात्स पिण्डं रिक्थं हरेत्ततः
। बौधायनस्यापि। असंस्कृतामनतिसृष्टां यामुपगच्छेत्तस्यां यो जातः स कानीन इति। अत्र प्रतिविदध्मः। मातामहसुत
त्वं कानीनस्य प्रतिपादयतां वचनानां सर्वथायानढ़ानस्यां सवर्णाज्जात विषयत्वम्। वोढुस्तु तत्त्वं प्रतिपादयतां तु सङ्कल्पितायां स
म्पदीपर्य्यन्तं विवाहभावनाभाव्यभार्य्यात्वमप्राप्तायां यः सवर्णादुत्पन्नस्तद्विषयत्वम्। अदत्तायामिति नारदवचने बौधायनव
चने चानतिसृष्टामिति यदाभ्यामसमाप्तविवाहभावनोच्यते नतु सर्वथादत्तायुक्तञ्चैतत्। सङ्कल्पेन पितृस्वत्वापगमपरिणेतृस्व
त्वोत्पत्तेरुपक्रमात्। पितुः सर्वथा स्वत्वापगमाभावाच्च कानीनत्वव्यपदेशस्य परिणेतृस्वत्वोपक्रमेण तदीयत्वस्य च सम्भवात्। पू
र्णपितृस्वत्वे तु तदुत्पन्नस्य मातामहसुतत्वोपपत्तेः। मनुवचनस्याप्ययमर्थः। या सङ्कल्पिताऽसमाप्तविवाहभावनाऽतएव
कन्या परिणेतृभार्य्यात्वस्यानिष्पत्तेः। तादृशकन्यासमुद्भवं कानीननामानं वोढुर्यैन विवाह्यते तस्य वदेदिति। अत एव
पितृवेश्मनीत्यपि सङ्गतमनुवादतया। विवाहानन्तरमेव भर्तृगृहप्रवेशात्। मिताक्षरायन्यस्याप्ययमर्थः। अनूढायां वोढु
मनुपक्रान्तायाम्। ऊढायां वोढुमुपक्रान्तायामिति। आदिकर्मणि क्तः। नतु भूते। समाप्तविवाहभावनायां तु सवर्णजारजा
तो गूढजः। अत एव गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो भर्तृगृहे तेनाज्ञातो जात इत्युक्तम्। पुनर्भूर्द्विविधा। विवाहमात्रेणाक्षताप्यन्येन परि
णीयमानैका। अन्यानुविवाहात्प्रागेव पुरुषसम्भोगदूषिता। तस्यां जातः पौनर्भवः। अत एवाक्षतायां क्षतायां वा जात इत्यु

क्रम् । मनुः । या तु पत्या परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया । उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते । कात्यायनः । क्लीवं विहाय पतितं या पुनर्लभते पतिम् । तस्यां पौनर्भवो जातो व्यक्तमुत्पादकस्य सः । वसिष्ठविष्णू । पौनर्भवश्चतुर्थ इति । चतुर्थत्वन्तदनुक्रमापेक्षया । माता भर्त्राज्ञया पिता वा यमन्यस्मै दद्यात् स तस्य दत्तकः पुत्रः । तथा च मनुः । माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि । सदृशम्प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्त्रिमः सुतः ॥ आपदीत्युक्तेरनापदि दातुः प्रत्यवायः । मातापितरौ प्रत्येकं मिलितौ वा । अद्भिरिति दानप्रतिग्रहप्रकारोपलक्षणम् । सदृशं सवर्णम् । प्रीतिसंयुक्तमिति क्रियाविशेषणम् । एकः पुत्रश्च न देयो न प्रतिग्राह्यः । तथा च वसिष्ठः । शुक्रशोणितसम्भवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः । न त्वेकम्पुत्रन्दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा । स हि सन्तानाय पूर्वेषाम् । न तु स्त्री पुत्रन्दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वान्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुरिति । अत्र भर्त्रनुज्ञां विना स्त्रियाः पुत्रप्रतिग्रहनिषेधाद्दत्तानुज्ञे भर्तरि मृते विधवया कृतः पुत्रो दत्तको न भवतीत्याकूतम् । अपुत्रस्य गत्यभावात् पुत्रकरणस्यावश्यकत्वश्रवणाच्चास्य मूलकत्तदनुज्ञायास्तत्राप्यक्षतेः । न चैवमनुज्ञानादन्यत्रेति व्यर्थम् । व्यावर्त्त्याभावाच्चास्त्रीयानुमतेः सर्वत्रावश्यकत्वादिति वाच्यम् । मुमुक्षोः पत्यन्तरे पुत्रवतो वानुज्ञाया असम्भवात् प्रार्थ्याया अपि स्वपुत्रार्थमेव तत्प्रतिषेधस्य । सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत् । सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुरिति । पुत्रकार्य्यश्राद्धादेः सपत्नीपुत्रेण सिद्धेर्भर्त्रनुज्ञाविना तादृश्याः पुत्रो न कार्य्यः । उभयोरपि तत्र कार्य्यस्य तेन निष्पत्तेः । भर्त्तुर्हि स श्रौतः स एव मुख्यः तस्या अपि दत्तकवद्गौण इति तादृश्या भर्त्रनुमतिमन्तरेणापि वक्रोनप्रतिग्राह्य इति तात्पर्य्यार्थः । वस्तुतस्तु भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान्भवेत् । सर्वांस्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीदिति वचनवदेतस्यापि भ्रातृपुत्रस्य गौणदत्तकपुत्रत्वादिसम्भवे ऽन्यः पुत्रप्रतिनिधिर्न्न कार्य्य इत्यर्थकतया मिताक्षरास्मृतिचन्द्रिकादौ व्याख्यातत्वाद्भर्तरि जीवति भार्य्यया स्वार्तश्चेण तदननुमतो न पुत्रीकरणीय इति भर्तुरनुज्ञानादन्यत्रेत्यस्यार्थः । मृते तु तस्मिन्नुत्पारं अन्तदनुमृते

नु तस्मिन्पारतन्त्र्यन्तदनुमतिरेवापेक्षिता । एवंसतिदृष्टार्थताभवतिप्रतिषेधस्य । तस्माद्दत्तानुज्ञेमृतेपिभर्त्तरिभार्य्यायाद
त्तकादिकरणमविरुद्धम् । मनुवचनद्वयस्यपूर्वोक्तार्थकत्वेउपपत्तिरपिमिताक्षरादावेवोक्ता । यदपुत्ररिक्थग्रहणाधिकारि
क्रमपरेपत्नीदुहितरइत्यत्रापुत्रजःस्त्रीधनमित्यत्रचभ्रातृपुत्रसपत्नीपुत्रयोःपत्न्यादिभर्त्राद्यभावेऽधिकारप्रतिपादनविरोधाप
त्तेरिति । तच्चतत्रैवप्रपञ्चयिष्यते । अनेकपुत्रसद्भावेपिज्येष्ठःपुत्रोनदेयः । ज्येष्ठेनजातमात्रेणपुत्रीभवतिमानवइतिपु
त्रकार्यकरणेतस्यैवमुख्यत्वाभिधानात् । क्रीतस्वयंदत्तकृत्रिमेष्वपिसमानन्यायत्वादेकपुत्रज्येष्ठपुत्रयोर्निषेधः । अतएवबहृच
ब्राह्मणेहरिश्चन्द्रोपाख्यानेक्रीतेपिज्येष्ठपुत्रप्रतिषेधलिंगदर्शनंसज्येष्ठपुत्रंनिगृह्णीतउवाचेति । पुत्रप्रतिग्रहप्रकारश्च । पुत्र
म्प्रतिग्रहीष्यन्बन्धूनाहूयराजनिचावेद्यनिवेशनस्यमध्येव्याहृतिभिर्हुत्वाऽदूरबांधवंबंधुसन्निकृष्टएवप्रतिगृह्णीयादितिवशि
ष्ठोक्तः । अदूरबान्धवमित्यत्रदेशभाषाविप्रकृष्टस्यप्रतिषेधः । एवंक्रीतादिष्वपि । समानन्यायत्वात् । कल्पतरौत्वदूरबा
न्धवमसन्निकृष्टमेवेतिपाठंलिखित्वाऽदूरबान्धवंसन्निहितमातुलादिकम् । असंनिकृष्टमेव । अविज्ञातगुणदोषमपि । अ
प्यर्थएवरत्नकारइतिव्याख्यातम् । सन्देहेचोत्पन्नेदूरेबान्धवेशूद्रमिवस्थापयेद्विज्ञायतेह्येकेनचबहूंस्त्रायतामितीतिचवसिष्ठ
वचनमधिकंलिखित्वैवंविवृतम् । सन्देहेबान्धवानामसन्निधानाज्ज्ञातिसन्देहउत्पन्नेशूद्रमिवसंस्कारहीनमेवस्थापयेत् । शू
द्रोपिहिकृतपुत्रोभवतीत्यभिप्रायइति । क्रीतस्तुपुत्रस्ताभ्यांविक्रीतइति । ताभ्यांमातापितृभ्यांमात्राभर्त्रनुज्ञयापित्रावामूल्य
ग्रहपरस्यदत्तः । एकपुत्रःज्येष्ठपुत्रंवर्ज्जयित्वाआपदीत्येव । सजातीयेष्वित्युपसंहारात्सवर्णएव । यत्तुमनुनोक्तम् । क्रीणी
याद्यस्त्वपत्यार्थंमातापित्रोर्यमन्तिकात् । सक्रीतकःसुतस्तस्यसदृशोऽसदृशोपिवेति । तद्गुणैःसदृशोऽसदृशोवेतिव्याख्येय
न्नतुजात्याऽसदृशइतिसजातीयेष्वित्यनेनविरोधापत्तेः । बौधायनोपि । मातापित्रोर्हस्तात्क्रीतोऽन्यतरस्यवायोपत्यार्थंगृह्यते
सक्रीतकइति । कृत्रिमस्तुपुत्रार्थिनास्वयन्धनक्षेत्रादिप्रदर्शनादिनाप्रलोभ्यत्वम्मेपुत्रोभवेतियःसवर्णःपुत्रीकृतःसउच्यते ।

मातापितृविहीनश्चेत् । तत्सद्भावेतत्परतन्त्रतयातेनपुत्रीभवितुमशक्यत्वात् । मनुर्विष्णूश्चापि । सदृशंयम्प्रकुर्य्यात्तंगुणदो
षविचक्षणम् । पुत्रंपुत्रगुणैर्युक्तंसविज्ञेयस्तुकृत्रिमइति ॥ सदृशंसवर्णम् । प्रकुर्य्यातांमातापितरौमिलितौप्रत्येकम्वा । द
त्तात्मातुस्वयन्दत्तःस्वयमेवस्वात्मानमन्यस्मैदत्तवांस्तवाहम्पुत्रोभवामीतिस्वयमुपगतोमातापितृविहीनस्ताभ्यान्त्यक्तोवासवर्णे
र्पितःसउच्यते । तथाचमनुः । मातापितृविहीनोयस्त्यक्तोवास्यादकारणात् । आत्मानंस्पर्शयेद्यस्मैस्वयन्दत्तस्तुसस्मृतइति
अकारणात्पातित्यादिकारणमन्तरेणैवबटुभिक्षादौपोषणाद्यसामर्थ्यादिनामातापितृभ्यान्त्यक्तःस्वतंत्रइत्यर्थः । यस्तुगर्भस्थि
तोऽपरिणीतावस्थायांसवर्णाज्जाराज्जातोगर्भिण्यान्तस्याम्परिणीयमानायांविन्नःप्राप्तः । विदॢलाभइत्यस्यनिष्ठान्तंरूपम् ।
नुदविदेत्यादिसूत्रेणनिष्ठासम्बन्धितकारस्यनकारः । ससहोढजउच्यते । सवोढुःपुत्रः । तथाचमनुः । यागर्भिणीसं
स्क्रियतेज्ञाताऽज्ञातापिवासती । वोढुःसगर्भोभवतिसहोढइतिचोच्यते॥ विष्णुरपि । सहोढःसप्तमः । गर्भिणीयासंस्क्रियते
तस्याःपुत्रःसतुपाणिग्राहस्येति । सप्तमइतितदीयपाठक्रमापेक्षया । उत्सृष्टोमातापितृभ्यान्त्यक्तोयोह्यनेनपुत्रार्थिनासोपवि
द्धोनामगृहीतुःपुत्रः । एतावपिसवर्णावेव । तथाविष्णुरपि । अपविद्धस्त्वेकादशःपित्रामात्राचपरित्यक्तःसयेनगृहीतः । व
सिष्ठः । अपविद्धःपञ्चमोयंमातापितृभ्यामपास्तंगृह्णीयात् । एकादशत्वम्पञ्चमत्वंतत्तत्पाठक्रमापेक्षया । यस्तुमनुनागौणपु
त्रमध्येपारशवाख्यःशूद्रापुत्रःपरिगणितःसयोगीश्वरेणसजातीयेष्वयंप्रोक्तस्तनयेषुमयाविधिरित्युक्तोपसंहारव्याजेननिय
मकरणात्तस्यचकथञ्चिदपिसजातीयत्वासम्भवान्नोक्तः । अतएवजातोपीत्यादिनाग्रन्थेनसउक्तः । द्विजातस्यशूद्रापुत्रस्या
न्याभावेपिपित्र्यद्रव्यहरत्वाभावाच्च । तच्चवक्ष्यते । तथाचमनुः । यंब्राह्मणस्तुशूद्रायांकामादुत्पादयेत्सुतम् । सपारयन्ने
वशवस्तस्मात्पारशवःस्मृतइति । बौधायनोपि । द्विजातिप्रवराच्छूद्रायांजातःकामात्पारशवइति । तत्रौरसादयोगौणाःपु
त्रामुख्यस्त्वौरसएव । तथाचमनुः । क्षेत्रजादीन्सुतानेतानेकादशयथोदितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाहुःक्रियालोपान्मनीषि

णः ॥ क्रियालोपात्परिणयादिक्रियालोयादिक्रियालोपादितिप्रतिनिधित्वे हेतुः । स्मृतिचन्द्रिकायान्तु । औरसाभावे तत्क
र्तृकश्राद्धादिक्रियालोपाद्बिभ्यतो मनीषिणश्चत्वषय एकादशपुत्रप्रतिनिधीकर्त्तव्येनाङ्गरितिव्याख्यातम् । वृहस्पतिः ॥ पुत्राश्च
योदश प्रोक्तामनुनाये ऽनुपूर्वशः । सन्तानकारणन्तेषामौरसः पुत्रिकादश ॥ पुत्रप्रतिनिधीकर्त्तव्येनाङ्गरितिव्याख्यातम् । वृ
हस्पतिः । आज्यं विना यथा तैलं सद्भिः प्रतिनिधिः स्मृतः । तथैकादश पुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्विना । ब्रह्मपुराणे । दत्तकः स्वय
न्दत्तः कृत्रिमः कृत एव च । अपविद्धश्च ये पुत्रा भरणीयाः सदैव हि ॥ भिन्नगोत्राः पृथक्पिण्डाः पृथग्वंशकरास्तथा । सूतकेमृ
तके वापि त्र्यहाशौचस्य भागिनः । अपि वस्त्रान्नदातॄणां क्षेत्रबीजवतान्तथा । शूद्रो दासः पारशवो विप्राणां विद्यते क्वचित् ॥
शस्त्रानुशापदग्धानान्नित्यं क्षयवतान्तथा । अथ संग्रामशीलानां कदाचिद्वा भवन्ति ते । औरसो यदि वा पुत्रस्त्वथवा पुत्रिकासु
तः । न विद्यते तत्र तेषां विज्ञेयाः क्षेत्रजादयः । एकादश पृथग्भावा वंशमात्रकरास्तु ते । श्राद्धादिदासवत्सर्वं तेषां कुर्वन्ति नि
त्यशः । गूढोत्पन्नश्च कानीनः सहोढः क्षेत्रजस्तथा । पौनर्भवश्च वैश्यानां राजदण्डभयादपि । वर्जिताः पञ्च धनिनां शेषाः स
र्वे भवन्त्यपि । शूद्राणान्दासवृत्तीनाम्परपिण्डोपजीविनाम् । परायत्तशरीराणान्न क्वचित्पुत्र इष्यपि । तस्माद्दासस्य दासा
श्च जायन्ते दास एव हीति । एवमेतेषां पुत्राणां स्वरूपन्निरूप्य तेषां दायग्रहणन्निरूप्यते । तत्र योगीश्वरः । पिण्डदोंशह
रश्चैषां पूर्वाभावे परः परः ॥ पर इति वीप्सादर्शनात्पूर्वपूर्वाभाव इत्यपि वीप्सावसेया । औरसपौत्रिकेयसमवायेष्वेवमौरसे
सति पुत्रिकासुतस्य दायग्रहणाभावे प्रसक्ते मनुरपवदति । पुत्रिकायां कृतायान्तु यदि पुत्रोऽनुजायते । समस्तत्र विभागः स्या
ज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रिया इति ॥ वृहस्पतिरपि । एक एवौरसः पित्र्ये धने स्वामी प्रकीर्त्तितः ॥ तत्तुल्या पुत्रिका प्रोक्ता भर्त्तव्यास्त्व
परे सुताः । न च पुत्रिकाया एव प्रथमपुत्रे जाते पश्चादौरसोत्पत्तौ पुत्रिकापुत्रस्य ज्येष्ठत्वाद स्त्रीत्वाच्च ज्येष्ठांशभागिता भवेदिति
युक्तम् । तस्य पौत्रत्वात् । तदाह मनुः । अकृता वा कृता वापि यं विन्देत्सदृशात्सुतम् । पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरे

द्धनमिति ॥ पुत्रिकाहिपुत्रस्तत्पुत्रोदौहित्रोपि पौत्रस्तद्वान्पौत्रीभवति । पौत्रस्य च ज्येष्ठत्वेनांशातिरेको नैव श्रुतः । न च
अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति पुत्रिकापुत्रस्यापि पुत्रत्वाभिधानात्तद्विरोध इति वाच्यम् । मनुविरोधेन तस्य गौणपिण्ड
दातृत्वनिमित्तपुत्रत्वाभिप्रायकत्वात् । पुत्रिकायाः पुमपत्यत्वाभावाद्द्यामुष्यायणपुत्रपदप्रतिपाद्यत्वं तथा खलु जन्यपुत्रिकाजन्य
पुत्रस्यापि । पुंस्त्वेसत्यपि जन्यत्वाभावात् । जन्यपुंस्त्वस्यैव पुत्रपदशक्यत्वात् । तथान्येषामपि पुत्राणां पूर्वपूर्वसत्वे सर्वभा
गानर्हत्वमनेन प्रसक्तमपवदति । वसिष्ठः । तस्मिंश्चेत्प्रतिगृहीत औरस उत्पद्येत चतुर्थभागभागी स्याद्दत्तक इति । दत्तकग्र
हणं क्रीतादीनामुपलक्षणम् पुत्रीकरणाविशेषात् । उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे चतुर्थांशहराः सुताः ॥ सवर्णा असवर्णास्तु ग्रासाच्छा
दनभाजनाः इति कात्यायनवचनाच्च । सवर्णाः क्षेत्रजदत्तकादयस्ते सत्यौरसे चतुर्थांशहराः । असवर्णाः कानीनगूढोत्पन्नसहो
ढपौनर्भवास्ते तु सत्यौरसे न चतुर्थांशहरा अपि । किन्तु ग्रासाच्छादनमात्रभागिन इत्यर्थः कात्यायनवचनस्य । अत एव वि
ष्णुः । अप्रशस्तास्तु कानीनगूढोत्पन्नसहोढजाः । पौनर्भवश्च नैव ते पिण्डरिक्थांशभागिन इत्यौरसे सति कानीनादीनां चतु
र्थांशभागित्वं प्रतिषेधति । कानीनादीनामप्यौरसाद्यभावे स्त्र्यादिवत्पितृ्यसकलधनग्रहणम् । पूर्वाभावे परः पर इति वचनात् ।
यच्च मनुवचनम् । एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः । शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनमिति । तदपि दत्तका
दीनामौरसप्रतिकूलत्वोत्पन्ननिर्गुणत्वे च चतुर्थांशादिनिषेधपरं कानीनादिपरञ्च । तेषां सत्यौरसे ग्रासाच्छादनमात्रभागित्व
स्योक्तत्वात्तदेकमूलकत्वकल्पनात् । क्षेत्रजस्य तु सत्यौरसे पञ्चमषष्ठांशौ मनुनैवोक्तौ । षष्ठन्तु क्षेत्रजस्यांशम्प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात्
। औरसो विभजन्दायम्पित्र्यं पञ्चममेव वेति । प्रतिकूलत्वनिर्गुणत्वसमवाये षष्ठमेकतरसद्भावे पञ्चममिति व्यवस्था । यस्तु समग्र
धनभोक्ता स्यादौरसोपि जघन्यजः ॥ त्रिभागं क्षेत्रजो भुङ्क्ते चतुर्थांशम्पुत्रिकासुत इत्यादि ब्रह्मपुराणादिवचनैः समभागार्हतया
मन्वादिभिरुक्तस्य पुत्रिकापुत्रस्य चतुर्थांशत्वोक्तः पञ्चमषष्ठांशार्हतयोक्तस्य क्षेत्रजस्य तृतीयांशत्वोक्तः सपुत्रिकापुत्रस्यात्यन्तनि

गुणान्विसवर्णत्वेच । क्षेत्रजस्यचात्यन्तसगुणत्वानुकूल्ययोर्व्यवस्थापनीयः औरसाभावेदत्तकस्याखिलधनग्रहणार्थंपृथगारब्ध
म्मनुना । उपपन्नोगुणैःसर्वैःपुत्रोयस्यतुदत्त्रिमः । सहरेतैवतद्रिक्थंसम्प्राप्तोप्यन्यगोत्रतः ॥ स्वगोत्रसम्प्राप्तःकिमुतेतिकिमु
त्यन्त्यार्थौपिशब्दः । जनकधनग्रहणञ्चतस्यप्रतिषिद्धन्तेनैव । गोत्ररिक्थेजनयितुर्नभजेद्दत्त्रिमःसुतः । गोत्ररिक्थानुगःपिण्डो
व्यपैतिददतःस्वधेति ॥ ददतःसम्बन्धीपिण्डस्ततोव्यपैति । स्वधापितृतृप्तिहेतुरितिपिण्डविशेषणम् । गोत्ररिक्थानुगइतिहे
तुगर्भम् । दत्तकमात्रविषयकमपिसत्यौरसेचतुर्थांशहरत्वप्रतिपादकंपृथगारब्धंवसिष्ठेन । तस्मिंश्चेत्प्रतिगृहीतऔरसउत्प
द्येतचतुर्थभागभागीस्याद्दत्तकइति । क्रीतादिसाधारणन्तुकात्यायनीयम्प्रागेवपठितम् । तत्रतृतीयांशहरइतिकल्पतरुलि
खितःपाठोयदिसाकरस्तर्हिदत्तकादीनामौरसापेक्षयासगुणत्वेतृतीयांशहरत्वमितिव्याख्येयः । मनुनैवक्षेत्रजस्यौरससमभा
गभागित्वमप्युक्तम् । यवीयान्ज्येष्ठभार्य्यायाम्पुत्रमुत्पादयेद्यदि । समस्तत्रविभागःस्यादितिधर्म्मोव्यवस्थितः ॥ उपसर्ज्ज
नंप्रधानस्यधर्म्मतोनोपपद्यते । पिताप्रधानम्प्रजनेतस्माद्धर्म्मेणतम्भजेत् । धनंयोविभृयाद्भ्रातुर्मृतस्यस्त्रियमेववा । सोऽप
त्यंभ्रातुरुत्पाद्यदद्यात्तस्यैवतद्धनम् ॥ यद्येकरिक्थिनौस्यातामौरसक्षेत्रजौसुतौ । यस्ययत्पैतृकंरिक्थंसतद्गृह्णीतनेतरः ॥ य
द्यप्यौरसप्रक्रमात्समभागभागित्वंक्षेत्रजस्यतन्निरूपितमेवोक्तमित्याभाति । तथापिवाक्यविरोधेप्रक्रमस्यवाध्यत्वाद्बीजिसमभा
गित्वपरन्तदितिबोध्यम् । अतएवोत्तरवचनेपितुर्वीजिनःप्राधान्यमुपन्यस्यति । सोपत्यंभ्रातुरुत्पाद्येत्यनेनापियस्यक्षेत्रजस्त
दीयन्धनन्तस्मैदद्यादितिभ्रातृस्थानीयत्वात्तस्यस्वसमभागितांप्रतिपादयति । एवमन्यान्यप्युच्चावचभागान्क्षेत्रजादीनां
प्रतिपादयन्तिवृहस्पत्यादिवचनानिकथञ्चिद्व्यवस्थापनीयानि । तत्रवृहस्पतिः । क्षेत्रजाद्याःसुतास्त्वन्येपञ्चषट्समभागि
नः । हारीतः । विभजिष्यमाणएकविंशङ्कानीनायदद्यात् । विंशम्पौनर्भवाय । एकोनविंशंद्व्यामुष्यायणाय । अष्टादशंक्षे
त्रजाय । सप्तदशंपुत्रिकापुत्राय । इतरानौरसायपुत्रायदद्युः । ब्रह्मपुराणे ॥ समग्रधनभोक्तास्यादौरसेपिजघन्यजः ॥

त्रिभागंक्षेत्रजोभुङ्क्ते चतुर्थं पुत्रिकासुतः । कृत्रिमः पञ्चमम्भागं षड्भागं गूढसम्भवः । सप्तांशञ्चापविद्धस्तु कानीनश्चाष्टमां
शकः । नवभागं सहोढश्च क्रीतो दशममश्नुते । पौनर्भवस्तु परतो द्वादशांशं स्वयमागतः । त्रयोदशमभागन्तु शौद्रो भुङ्क्ते पितुर्द्ध
नात् । तद्गोत्रजो वा धर्म्मिष्ठो ब्रह्मचार्य्यथवा पुनः । अत्रौरसे सतीति सर्वत्र ज्ञेयः । पूर्वाभावे परः पर इति वचनात् । ब्रह्मपु
राणीयस्य समग्रेत्यादि प्रथमश्लोकस्य पूर्वमेव विषयव्यवस्थोक्ता । अन्येषामपि गुणतारतम्येन देशाचारानुसारेण वा यथायथं व्य
वस्था द्रष्टव्या । षड्भागं षष्ठम्भागं । नवभागं नवमं भागमित्यर्थः । अन्यथार्थासङ्गतेः प्रक्रमभङ्गप्रसङ्गाच्च । परतो दशमात्परमे
कादशम् । त्रयोदशमेत्यार्षं । शौद्रः शूद्रापुत्रः । यदपि मनुना पुत्राणां षट्कद्वयमुक्त्वा पूर्वषट्कस्य दायादबान्धवत्वमुत्तरषट्कस्य चा
दायादबान्धवत्वमुक्तम् । औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च । गूढोत्पन्नोपविद्धश्च दायादाबान्धवाश्च षट् ॥ कानीनश्च सहो
ढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवा इति । तदपि स्वपितृसपिण्डसमानोदकानां सन्निहितरि
क्थहरांतराभावे पूर्वषट्कस्य तद्रिक्थहरत्वमुत्तरषट्कस्य तु तन्नास्ति । पितृरिक्थहरत्वन्तु सर्वेषामपि पूर्वपूर्वाभावे समानमेवेति तद्दाया
दादायादत्वविभागो नोपपद्यते । पूर्वाभावे परः पर इति वचनात् । एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुरित्युक्त्वा । न भ्रातरो
न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुरिति वचनस्य गौणपुत्राणामेव सर्वेषाम्पितृरिक्थहारित्वप्रतिपादनपरत्वाच्च । दायादशब्दस्य दाया
दानपिदापयेदित्यादौ पुत्रव्यतिरिक्तरिक्थहारिष्वेव प्रचुरप्रयोगाच्च । बान्धवत्वं सपिण्डत्वसमानगोत्रत्वाभ्यामुदकदानादिका
र्य्यकरत्वं षट्कद्वयस्यापि समानमेवेत्येतदर्थकम् । यत्तु हारीतवचनम् । षड्बन्धुदायादाः साध्व्यां स्वयमुत्पादितः क्षेत्रजः पौनर्भ
वः कानीनः । पुत्रिकापुत्रो गूढोत्पन्नो गृह इति । बन्धुदायादाः । दत्तः क्रीतोपविद्धः सहोढः स्वयमुपगतः सहसादृष्टश्चेत्यबन्धु
दायादा इति ॥ साध्व्यां स्वयमुत्पादित औरस इत्यर्थः । सहसादृष्टो यो मातापित्रादिविहीनोकस्माद्दृष्टः केनचित्यारितो ध्यमम
त्वं पुत्रो भवेत्युक्तस्तथाभिप्रतिपद्यते । कृत्रिम इति यावत् । तत्र मनुविरोधः स्पष्टः । तेन कानीनपौनर्भवयोरबन्धुदायादमध्ये परि

गणनात्। हारीतेनबन्धुदायादमध्येदत्तकृत्रिमापविद्धपुत्रव्यत्ययात्। तस्मादेवंसवर्णादिभेदेनदेशाचारभेदेनवाविरो
धःपरिहरणीयः। बौधायनस्तुमन्वनुसारेणैवाह। औरसम्पुत्रिकापुत्रंक्षेत्रजन्दत्तकृत्रिमौ। गूढजन्मापविद्धञ्चरिक्थ
भाजःप्रचक्षते। कानीनञ्चसहोढञ्चक्रीतम्पौनर्भवन्तथा। स्वयन्दत्तन्निषादञ्चगोत्रभाजःप्रचक्षतइति। औरसपुत्रिकापु
त्रक्षेत्रजकानीनगूढोत्पन्नापविद्धसहोढपौनर्भवदत्तकस्वयमुपगतकृतकक्रीतानभिधायाहदेवलः। एतेद्वादशपुत्रास्तु
सन्तत्यर्थमुदाहृताः। आत्मजाःपरजाश्चैवलब्धायादृच्छिकास्तथा। तेषांषड्बन्धुदायादाःपूर्वेऽन्येपितुरेवषट्॥ विशेषश्चापि
पुत्राणामानुपूर्व्याद्विशिष्यते॥ सर्वेह्यनौरसस्यैतेपुत्रादायहराःस्मृताः। औरसेपुनरुत्पन्नेतेषुज्यैष्ठ्यन्नविद्यते। तेषांसवर्णा
येपुत्रास्तेतृतीयांशभागिनः। हीनास्तमुपजीवेयुर्ग्रासाच्छादनसंभृताः। आत्मजत्वादिकम्परिगणितेषुयथायथंस्पष्टमेव।
अनौरसस्य। नविद्यतेऔरसोयस्यतस्येतिबहुव्रीहिः। नारदोपि। औरसःक्षेत्रजश्चैवपुत्रिकापुत्रएवच। कानीनश्चसहो
ढश्चगूढोत्पन्नस्तथैवच। पौनर्भवोपविद्धश्चदत्तःक्रीतःकृतस्तथा। स्वयञ्चोपगताःपुत्राद्वादशैतेप्रकीर्त्तिताः॥ एषांषड्बन्धु
दायादाःषडदायादबान्धवाः। पूर्वःपूर्वःस्मृतःश्रेष्ठोजघन्योयोऽनुत्तरः। क्रमायातेप्रवर्त्तन्तेमृतेपितरितद्धने। ज्यायसो
ज्यायसोऽभावेजघन्यस्तदवाप्नुयात्। मनुः। श्रेयसःश्रेयसोऽलाभेपापीयान्रिक्थमर्हति। बहवश्चेत्तुसदृशाःसर्वेरिक्थस्यभा
गिनः। बृहस्पतिः। दत्तोपविद्धःक्रीतश्चकृतःशौद्रस्तथैवच। जातिशुद्धामध्यमास्तेसर्वेरिक्थसुताःस्मृताः॥ क्षेत्रजोगर्हितः
सद्भिस्तथापौनर्भवःसुतः। कानीनश्चसहोढश्चगूढोत्पन्नस्तथैवच। हारीतः। शूद्रापुत्राःस्वयंदत्तायेचैतेक्रीतकाःसुताः। स
र्वेतेगोत्रिणःप्रोक्ताःकाण्डपृष्ठानसंशयः। स्वकुलंपृष्ठतःकृत्वायोवैपरकुलंव्रजेत्। तेनदुश्चरितेनासौकाण्डपृष्ठोनसंशयः
। यमः। आपद्दत्तोह्युपगतोयश्चस्याद्द्वैजवीसुतः। सर्वेतेमनुनाप्रोक्ताःकाण्डपृष्ठास्त्रयस्तथा। कुलंकाण्डमितिख्यातंयस्मा
त्पूर्वाणितेजगुः। तत्रज्येष्ठतरोयःस्यात्तम्वैकाण्डेविनिर्द्दिशेत्। स्वकुलंपृष्ठतःकृत्वायोवैपरकुलंव्रजेत्। तेनदुश्चरितेनासौ

काण्डपृष्ठइतिस्मृतः । वैश्यवीशूद्रेतिकल्पतरौ । उक्तोपसंहारमुखेननियममाहात्रयोगीश्वरः । सजातीयेष्वयम्प्रोक्तस्त
नयेषु मयाविधिः । अयंपूर्वाभावेपरः परोधनभागित्युक्तोयोमयाविधिः ससजातीयेषूत्पादकसजातीयेष्वेवक्षेत्रजादिषुज्ञे
योनविजातीयेषु तत्रकानीनगूढोत्पन्नसहोढपौनर्भवानांसवर्णत्वञ्जनकद्वारेणनस्वरूपेणतेषु वर्णजातिलक्षणाभावात् वर्ण
जातिविवेकमभिधायविन्नास्वेषविधिःस्मृतइतियोगीश्वरेणैवाभिधानात् । अनुलोमजानांमूर्द्धावसिक्तादीनामौरसेष्वेवा
न्तर्भावाच्चतुस्त्रिद्व्येकभागाइत्यादिनाभागकॢप्तिरुक्ता। तेनतेषामप्यभावेक्षेत्रजादयःपित्र्यरिक्थहारिणः । शूद्रापुत्रस्यत्वौर
सत्वेपिनकृत्स्नपित्र्यधनभागित्वमन्याभावेप्यस्ति । यथाहमनुः। यद्यपिस्यात्तुसत्पुत्रोयद्यपुत्रोपिवाभवेत्। नाधिकन्दशमाद्द
द्याच्छूद्रापुत्रायधर्मतः । यदिसत्पुत्रोविद्यमानस्सवर्णापुत्रोयदिवाऽपुत्रोऽविद्यमानस्सवर्णापुत्रोभवेत्तस्मिन्मृतेक्षेत्रजादिः
पुत्रोन्योवारिक्थहारीशूद्रापुत्रायतद्धनाद्दशमांशादधिकंनदद्यात्। अस्मादेववचनात्सवर्णापुत्राभावेक्षत्रियावैश्यापुत्रयोः
सकलविप्रपितृधनग्रहणंगम्यते। यत्तुप्राक्चतुस्त्रिद्व्येकभागाइत्यादिवाशूद्रापुत्रस्यैकभागभागित्वंयोगीश्वरादिभिरुक्तन्तदपि
सद्वृत्तशूद्रापुत्रविषयंवेदितव्यमन्यथामानवविरोधात्। ब्राह्मणक्षत्रियविशामितिमनुवचनन्तुप्रागेवव्याख्यातम्। शूद्रधनवि
भागेविशेषमाहयाज्ञवल्क्यः। जातोपिदास्यांशूद्रेणकामतोंशहरोभवेत्। मृतेपितरिकुर्युस्तंभ्रातरस्त्वर्द्धभागिकम्। अभ्रातृ
कोहरेत्सर्वंदुहितॄणांसुताद्द्रते। शूद्रेणदास्यामुत्पन्नःपुत्रःकामतःपितुरिच्छयाभागंलभते। पितुरूर्ध्वन्तुभ्रातरःपरिणीताः
शूद्रापुत्रास्तन्दासीपुत्रंस्वभागार्द्धभागिनंकुर्युः। अत्रवकुवचनात्सर्वैस्स्वस्वभागादर्द्धन्दद्युरितिनभ्रमितव्यम्। तथासतिबहु
भ्रातृकस्यनतोप्यतिबहुधनत्वापत्तेरव्यवस्थास्यात्। किन्त्वेकपुत्रस्ययावान्भागस्तत्तदर्द्धभागंशूद्रापुत्रालभन्तेव्यक्त्यभिप्रायेण
जात्यभिप्रायेणचबहुवनैकवचने। परिणीतशूद्रापुत्रस्तत्पुत्राद्यभावेतुदासीपुत्रोपिकृत्स्नंशूद्रस्यपितुर्द्धनंलभतइत्यर्थाद्गम्य
ते। शूद्रग्रहणाद्द्विजातिभ्योदास्यामुत्पन्नःपित्रिच्छयाप्यंशमर्द्धभागंवानतदूर्द्धंनलभतेकृत्स्नन्तद्धनग्रहणंदूरपास्तमेवकिंत्वप्र

तिकुलस्त्र्येज्जीवनमात्रमितिप्रतीयते । मुख्यगौणपुत्राभावे मृतपतितपरिव्राजकादिधनग्रहणाधिकारिण उच्यन्ते । तत्र योगी
श्वरः ॥ पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा । तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः ॥ एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः
। स्वर्य्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिरिति । अपुत्रस्य पूर्वोक्तद्वादशविधपुत्ररहितस्य स्वर्य्यातस्य मृतस्य पत्न्यादयः पूर्वपू
र्वाभावे पाठक्रमेणोत्तरोत्तरं धनं गृह्णीयुरित्यर्थः । अयं विधिः सर्वेषु मूर्द्धावसिक्ताद्यनुलोमजप्रतिलोमजादिषु वर्णेषु च ब्राह्म
णादिषु वेदितव्य इत्यर्थः । तत्र प्रथमं पत्नी धनहारिणी ॥ पत्नीशब्देनैव विवाहसंस्कृता । पत्युर्नो यज्ञसंयोगे इति पाणिनिस्म
रणात् । जात्यभिप्रायेणैकवचनं तेन बह्व्यश्चेत्पत्न्य एकस्य तदा सर्वाः सजातीया विजातीयाः क्रमेण यथायथं भर्तृधनं विभज्य गृह्णी
युः । पत्नीशब्दाद् आसुरादिविवाहोढाया धनग्रहणं धर्म्यविवाहोढपत्न्यन्तरसद्भावे नास्तीति गम्यते ॥ तथा च स्मृतिः । क्रयक्रीता तु
या नारी न सा पत्नी विधीयते । न सा दैवे न सा पित्र्ये दासीं तां कवयो विदुरिति ॥ अत्र च दासीत्वकथनमदृष्टार्थकर्मसु सहाधि
काराभावाभिप्रायेण न तु दासीवदगम्यत्वाभिप्रायेण । विवाहितात्वेन परदारत्वाबाधात् । अत एव मनुर्धर्म्याधर्म्यविवाहान
नुक्रम्य सन्तानगतावेव गुणदोषावाह । अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा । निन्दितैर्निन्दिता नॄणां तस्मान्निन्द्यान्वि
वर्जयेदिति । प्रजायानिन्दितत्वमपि सद्वृत्तस्वभावत्वाभावो न तु वर्णजात्यभावः । परिणेतुः परिणीतायामुत्पन्नत्वमात्रस्य वर्णजा
तिव्यञ्जकत्वात् । विन्नास्वेष विधिः स्मृत इत्युक्तेः । अत एव न सा दैवे न सा पित्र्ये इति सहाधिकारणमेव प्रतिषिद्धः । तथा च पि
त्र्यादिकर्म्मार्हता पिपतिदायहरत्वप्रयोजिकेति पत्नीपदेन ज्ञापितम् । अत एव श्रौतस्मार्त्तसहाधिकारिणी पतिव्रतैव भर्तृधन
भागिनीत्याह प्रजापतिः । पूर्वं मृतात्वग्निहोत्रं मृते भर्त्तरि तद्धनम् । लभेत्पतिव्रता नारी धर्म्म एष सनातनः ॥ वृद्धमनुरपि ।
अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता । पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत चेति । अत्रोत्तरार्द्धोक्तपाठक्रमस्यार्थक्रमेण
बाधात्प्रथमं कृत्स्नमंशं लभते । पश्चात्पिण्डं दद्यादिति स्मृतिचन्द्रिकाकारेणोक्तं तन्न ज्ञेयम् । क्रमे तात्पर्य्याभावात् । उभयाधि

कारप्रतिपादनमात्रपरत्वाद्वचनस्य। अन्यथा यावद्दंशलाभम्भर्त्तुरन्त्येष्टिविलम्बोऽपि प्रसज्येत। स चानेकस्मृतिनिषिद्धः। अ-
दृष्टकल्पनापत्तिश्च। पत्न्यैवेत्येवकारेण पुत्रस्यान्यकर्म्मण्यपुत्रापुत्रवत्पत्नीत्यादिवचनाद्भ्रात्रादिसत्त्वेऽपि सैवाधिकारिणी
निदर्शितं। अयमेवार्थः प्रपञ्चितः प्रजापतिना। जङ्गमं स्थावरं हेमं कुप्यन्धान्यं रसाम्बरं। आदाय दापयेच्छ्राद्धं मासषाण्मा-
सिकादिकम्। पितृव्यगुरुदौहित्रान्भर्तुः स्वस्रीयमातुलान्॥ पूजयेत्कव्यपूर्त्ताभ्यां वृद्धांश्चाप्यतिथीन् स्त्रियः। कुप्यन्त्रपुसी-
सादि। कव्यम्पित्रर्थं सङ्कल्पितमन्नादि। पूर्त्तं खातादिकर्म्माङ्गदक्षिणादि। एतदुक्तम्भवति। स्थावरेणापि सहितं सर्व्वं भ-
र्तृधनमधिगम्य धनसाध्यं स्वाधिकारिकम्पत्युरात्मनश्च श्रेयःसाधनकर्म्म पतिपक्षीयपुरस्कारेण पत्न्या कार्य्यमिति। एवं वर्त्तमा-
नायां ये पीडाकारिणस्ते राज्ञा चोरवद्दण्ड्या इत्याह स एव। सपिण्डा वान्धवा ये तु तस्याः स्युः परिपन्थिनः। हिंस्युर्द्धनानि तान् रा-
जा चौरदण्डेन शासयेत्॥ स्मृतिचन्द्रिकायां वार्हस्पत्यत्वेन पत्न्याः स्थावरग्रहणनिषेधकं। यद्विभक्ते धनं किञ्चिदाध्यादि विविधं
स्मृतम्। तज्जाया स्थावरं मुक्त्वा लभते मृतभर्तृकेति वचनं लिखितं। जङ्गमं स्थावरमित्यादि प्रजापतिवचनविरोधपरिहाराय
वृत्तविहीनपत्नीपरत्वमविभक्तपत्यंशविषयत्वम्वान्योक्तं। वृत्तस्थायिकृतेऽप्यंशेन स्त्री स्थावरमर्हतीति तत्त्वेषविरोधेनापास्य दुहि-
तृरहितपत्नीविषयत्वेन व्यवस्थापितञ्च। तत्र मदनरत्नकारेण मिताक्षराकल्पतरुहलायुधादिसर्वग्रन्थान्तरेष्वलिखनान्नि-
र्म्मूलत्वमस्य। जङ्गमं स्थावरमिति प्रजापत्यस्य च सर्वत्र लिखनात्समूलत्वमिति दूषणमुक्त्वा तदुक्तव्यवस्थायाश्च स्वोत्प्रेक्षामात्रक-
ल्पितत्वेनायुक्तत्वमभिधाय समूलत्वेऽपि स्थावरादिसमग्रधनग्रहणम्ब्राह्मादिविवाहोढाविषयन्तद्वचनेषु पत्नीशब्दप्रयोगात्।
स्थावरग्रहणप्रतिषेधकवृहस्पतिवचनन्तु जायास्त्रीशब्दमात्रप्रयोगादासुरादिविवाहोढाविषयमिति स्वयं व्यवस्था कृता। आ-
सुरादिविवाहोढायाः पत्नीशब्देनाग्रहणाज्जायादिशब्देऽपि तद्वचनानामपि तदेकमूलकतया तत्परत्वात्स्मृतिचन्द्रिकायामेव नि-
रस्ता। यत्तु तदुक्तव्यवस्थायामौत्प्रेक्षिकत्वमुक्तन्तदपि न। दुहितृसत्त्वे तत्सन्तानद्वारेण स्थावरस्योपभोगधनस्वाम्युपकारयोः

सम्भवाद्दुहितृमपियाह्यन्तद्दुहितायास्तुतदभावान्नतद्ग्रहणमितितत्रापिबीजसम्भवात्। अतएवपितुरपिस्थावरेस्वार्जिते
पिपुत्रानुमतिमन्तरेणानधिकारःप्रागुक्तः॥ यत्तुगृहीतधनायाःपत्न्यास्तद्धनेनजीवनमात्रन्दानाधीकरणविक्रयेषुतुनाधि
कारइतिमृतेभर्त्तरिभर्त्तेरंशंलभेतकुलपालिका। यावज्जीवन्नहिस्वाम्यन्दानाधमनविक्रयइतिकात्यायनवचनात्प्रतीयते। तद
पिदृष्टार्थनटनर्त्तकादिदानाख्यातव्यपरम्। अदृष्टार्थदानेतदुपयोगिनोराधीकरणविक्रययोस्तेनैवाधिकाराभिधानात्
। व्रतोपवासनिरताब्रह्मचर्य्येव्यवस्थिता। दमदानरतानित्यमपुत्रापिदिवंव्रजेदिति॥ दिवंव्रजेदित्यनेनकाम्येपिदानादौत
स्याअधिकारःप्रतीयतेकिमुतनित्येनैमित्तिकेच। जङ्गमंस्थावरंहेमेत्यादिपूर्वोदाहृतप्रजापतिवचनाच्च। तत्रापिपूर्त्तयह
णात्काम्येष्वप्यधिकारआयातीतिस्मृतिचन्द्रिकाकारादयः। यच्चापरमपिकात्यायनवचनमेव। अपुत्राशयनम्भर्त्तुःपालयन्ती
गुरौस्थिता। भुञ्जीतामरणात्क्षान्तादायादाऊर्ध्वमाप्नुयुरिति। तत्रस्मृतिचन्द्रिकाकारआह। क्षान्ता। दायादकारितधन
विनियोगप्रतिबन्धंसहमानास्वामरणाद्भुञ्जीतेत्यर्थः। इदञ्चरक्षणभरणाद्यसमर्थेषुकार्य्यान्तरव्ययेषुवाश्वशुरादिषुपत्न्या
यत्स्वयमेवस्वजीवनार्थमुपात्तमविभक्तन्तद्विषयम्। विभक्तद्रव्यविषयत्वेमन्वादिपरिनिष्ठितार्थबाधापत्तेरिति। पैरस्वास्तु
गुरौश्वशुरादिसमीपेस्थितामर्त्तृधनम्भुञ्जीतैव। ननुस्त्रीधनवद्यथेच्छन्दानाधानविक्रयादिकुर्वीतस्याऊर्ध्वंदायादादुहित्रा
दयस्तद्धनाधिकारिणोगृह्णीयुर्न्नतुज्ञातयः। तेषांदुहित्रादिभ्योजघन्यत्वात्तद्बाधकत्वानुपपत्तेः। पत्नीहितेषांबाधिका।
तदधिकारप्रागभावप्रध्वंसयोरविशेषाद्बाधकाभावस्यतद्बाधानुपपत्तेः। नापिस्त्रीधनाधिकारिणोगृह्णीयुः। कात्यायनेनैव
स्त्रीधनाधिकारिणांवचनान्तरैरुक्तत्वात्तेनरुक्तयापत्तेः। अतःपत्नीदुहितरश्चेत्यादिनायेपूर्वपूर्वस्याभावेपरभूताअपुत्रासंस्
ष्टिविभक्तमृतधनाधिकारिणोनिर्द्दिष्टास्तेयथापत्न्यधिकारप्रागभावंगृह्णीयुस्तथापत्न्याज्ञाताधिकारायाःप्रध्वंसेपिभोगावशिष्टं
गृह्णीयुः। तदानींदुहित्रादीनामेवान्यापेक्षयामृतोपकारकत्वात्। दानधर्म्मेषुमहाभारतवचनमप्येतदुपोद्बलकम्। स्त्री

णां स्वपतिदायस्तु उपभोगफलः स्मृतः। नापहारं स्त्रियः कुर्य्युः पतिवित्तात्कथञ्चनेति। उपभोगोपि न सूक्ष्मवस्त्रादिना। कि
न्तु पत्युरुपकारायदेहधारणमात्रोपयोग्युपभोगानुज्ञानम्। एवञ्च वृहस्पतिना पितृव्यगुरुदौहित्रानित्यादिना पितृव्यपदेन
भर्तृसपिण्डोपलक्षणा दौहित्रपदेन तद्दुहितृसन्तानोपलक्षणान्मातुलस्वस्रीयपदाभ्यान्तन्मातृकुलोपलक्षणान्तेभ्य एवार्थानु
रूपम्भर्तुः श्राद्धाद्यौर्ध्वदैहिकोपकारकं दद्यात्। न तु स्वपितृकुलसम्बन्धिभ्यस्तदनुमत्या तु तेभ्योपि। तथा च नारदः। मृते भर्त्त
र्य्यपुत्रायाः पतिपक्षः प्रभुः स्त्रियाः। विनियोगेषु रक्षासु भरणेषु स ईश्वरः। परिक्षीणे पतिकुले निर्म्मनुष्ये निराश्रये॥ तत्सपि
ण्डेषु चासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रिया इति। संमुखमेव वचनार्थमादाय नास्त्येव स्त्रिया भर्तृरिक्थे दानविक्रयाद्यधिकार इत्याहुः।
तच्चेदम्वाच्यं। किन्तस्य तयाकृतेपि दानादौ तत्स्वरूपानिष्पत्तिरेव। नतावदेवंयुक्तं। मन्वादिवचनैः सकलभर्तृधनग्रहणे तस्या
उक्ते सति तस्यास्तत्स्वत्वे दानादिस्वरूपानिष्पत्तेर्बाधितत्वात्। अत एव जीमूतवाहनेनैव स्थावरस्य समस्तस्य। विभक्तावाऽविभ
क्ता वा स्थावरं द्विपदञ्चैवेत्यादीनि स्थावरविषयाणि दानादिनिषेधवचनान्युपन्यस्याधर्म्मभागिताज्ञापनार्थमेतानि द्वृत्तं पुरु
षं प्रति कुटुम्बदुःखदानार्थमेव दानविक्रयादिप्रवृत्तं प्रतिषेधकानि न तु दानादिस्वरूपानिष्पत्तिप्रतिपादकानि। यथेष्टविनियो
गार्हत्वलक्षणस्वत्वस्य द्रव्यान्तर इव स्थावरेप्यविशेषाद्वचनशतेनापि वस्तुनोऽन्यथाकरणाशक्यात्तत्प्रतिपादनानुपपत्तेरिति निरू
पितम्। तदुक्तरीत्यात्रापि दुर्वृत्ततया दायादुःखदानार्थमेव भर्तृरिक्थदानादिप्रवृत्तायास्त्वस्तु प्रतिषेधातिक्रमादधर्मः। धर्मा
र्थन्दानप्रवृत्तायाः स्वजीवनाद्यर्थं विक्रयाधाने कुर्वन्त्यास्तु नास्त्येवाधर्म्मोपि। न च भुञ्जीतैवेति नियमाद्दायादा ऊर्ध्वमाप्नुयुरि
त्यभिधानाच्च दानाद्यनधिकार एव तस्याश्च विभक्तधन इव तत्त्रेति वाच्यम्। साधारणस्वत्वाश्रयाविभक्तधनेनासाधारणस्वत्वाश्र
यस्यास्य वैधर्म्यात्। न च स्वभोगस्य प्राप्तत्वेनाविधेयत्वाद्दानादिपरिसङ्ख्यार्थ एव विधिस्तथा चानधिकारस्तत्रागत एवेति वाच्य
म्। वस्त्वन्यथाकरणाशक्तेर्न्नियमस्य वृथा दानादिनाद्रव्यनाशनिवृत्त्यर्थतयैवोपपत्तेरवश्यवाच्यत्वात्। अन्यथाऽनधिकारेद

मदानरतापूजयेत्क्रयपूर्त्तीभ्यामित्यनेनदानविधिनाविरोधोऽपरिहार्य्यः। यच्चदायादाःपत्न्यनन्तराधिकारिणःपत्नीदुहित
रइत्यत्रनिर्द्दिष्टास्तेगृह्णीयुःप्रागभावप्रध्वंसयोःप्रतिबन्धकपत्न्यभावत्वस्याविशेषात्तदधिकारोऽङ्गवादित्युक्तन्नातिस्थवीयः।
दायादपदेनस्त्रीधनाधिकारिग्रहणेयथावचनान्तरोक्तत्वात्पौनरुक्त्यंतथातेषामपिकात्यायनेनवचनान्तरोक्तत्वात्पौनरुक्त्याविशे
षात्। वस्तुतस्तुजातस्वत्वेस्वामिनिमृतेतत्प्रत्यासन्नानामेवतद्धनग्रहणमुचितम्। पत्न्यादिशब्दानांसम्बन्धशब्दत्वेनद्रव्यस्वामित्वे
पत्न्याद्युपजातेपूर्वस्वामिदुहित्रादीनाङ्कःप्रसङ्गः। तेनयद्यपिपूर्वाभावःप्रागभावःप्रध्वंसश्चात्यन्ताभावश्चप्रतिबन्धकसंसर्गाभा
वत्रभयाभावस्तुल्यस्तथापियोद्रव्यस्वामीतस्मिन्मृतेतत्सम्बन्धिपत्न्यादिकमपुत्रस्यतस्यधनंलभेतेत्येववाक्यार्थः। अन्यथादुहि
त्रादिभिरपुत्रपितृधनेलब्धेतन्मरणेतत्सन्तत्यतिलङ्घनेनतद्धनंपूर्वस्वामिनःपितुर्यैःपित्रादयस्तएवलभेरन्नितिमहत्यव्यवस्थाप्रस
ज्येत। तस्माद्भर्त्तृरिक्थम्पत्न्यालब्धन्तस्यांमृतायांतद्भोगावशिष्टमातुर्दुहितरइत्यादिवचनाद्दुहित्रादिग्राह्यत्वेनप्रसक्तदायादा
ऊर्ध्वमाप्नुयुरित्यनेनापोद्यते। अयञ्चवचनार्थः। दायादाइत्यत्रकस्येत्यपेक्षायांशयनान्वितम्भर्त्तुरित्येवोपस्थितत्वादनुषज्यते
। तथाचैवंवचनव्यक्तिःतस्याऊर्ध्वम्भर्त्तुर्द्दायादाअविभक्ततद्धनाधिकारिणोविभक्तभ्रातृधनमपितत्पत्नीभोग्यावशिष्टंगृह्णीयुर्न
पत्नीरिक्थहरादुहित्रादयइतिएवञ्चापूर्वार्थत्वाच्चतुर्थचरणस्यार्थवत्त्वंभवति अन्यमतेवचनान्तरोक्तार्थानुवादमात्रमनर्थकंस्या
त्तस्माददृष्टार्थेदानेदृष्टादृष्टावश्यककार्यार्थमाधौविक्रयेचास्त्र्येवपत्न्याःसकलभर्त्तृधनविषयोधिकारःनियमस्तुनदानन्तुका
द्दिदानानावश्यकाधिविक्रयनिवृत्त्यर्थइतिसिद्धम्। अतएववक्ष्यान्तेत्युक्तम्। द्रव्यप्राप्तुंविनावृथाद्रव्यव्ययकारिणीनभवेदि
त्यर्थः। दानधर्मस्थंमहाभारतवचनन्तुसुतरामस्मदुक्तमेवार्थमुपोद्बलयति। तथाहिस्त्रीणांस्वपतिदायःस्वभर्त्तृरिक्थमु
पभोगफलः। उपभोगोधर्म्मप्रत्यासन्नोभोगोनत्वसद्भोगःफलम्प्रयोजनंयस्यतादृशःस्मृतउक्तोमन्वादिभिः। उत्तरार्द्धं
तदेवव्यनक्ति। स्त्रियःपतिवित्तादपहारंवृथाव्ययंनकुर्युः। कथञ्चनेत्यनेनापहारस्यसर्वथैवाश्रेयस्करतामाह। अपहारो

हि चौर्य्यम् । नटनर्त्तकादौ वृथादानम् । सूक्ष्मवस्त्रादि परिधित्सामृष्टभक्ष्यादि बुभुक्षेत्येवमाद्यपि सय्यँताया अनौचित्याचौ
र्य्यंतुल्यमित्यपहार शब्दो गौणः । धर्म्मार्थ्यर्थदानादिकन्तु न तथेति नापहार शब्देन बोधयितुं शक्यते । तस्मात्सर्व्वं सुस्थम् । प
त्न्या अपुत्रविभक्तासंसृष्टिपतिस्वापतेयग्रहणे प्रथमाधिकार प्रतिपादकान्यपराण्यपि भूयांसि स्मृतिवचनानि तत्र वृहस्पतिः ।
आम्नाये स्मृतितन्त्रे च लोकाचारे च सूरिभिः । शरीरार्द्धं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा ॥ यस्य नोपरता भार्य्या देहार्द्धं तस्य
जीवति । जीवत्यर्द्धशरीरेऽर्थं कथमन्यः समाप्नुयात् ॥ सकुल्यैर्विद्यमानैस्तु पितृमातृसनाभिभिः । अपुत्रस्य प्रमीतस्य पत्नी
तद्भागहारिणीति । योगीश्वरोऽपि पूर्व्वाभावे परोधिकारं वदन्सर्व्वं प्राथम्येन पत्न्या एवाधिकारमभिधत्ते । विष्णुरपि । अपुत्रस्य
धनं पत्न्यभिगामि तदभावे दुहितृगामि तदभावे पितृगामि तदभावे मातृगामि तदभावे भ्रातृगामि तदभावे भ्रातृपुत्रगामि तदभावे
वंधुगामि तदभावे सकुल्यगामि तदभावे शिष्यगामि तदभावे सहाध्यायिगामि तदभावे ब्राह्मणधनवर्ज्जं राजगामीति । वंधुरत्र स
पिण्डः सकुल्यः सगोत्रः । वंधुपदेन वक्ष्यमाणपितृवंध्वादिग्रहणे योगीश्वरेणैकक्रमविरोधापत्तेः । कात्यायनोऽपि । पत्नी पत्युर्द्धनं
हरीया स्यादव्यभिचारिणी । तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदा । स्मृत्यन्तरमपि । अपुत्रस्याथ कुलजा पत्नी दुहितरोऽपि वा
। तदभावे पिता माता भ्राता पुत्राश्च कीर्त्तिता इति ॥ एतैर्व्वचनैः सर्व्वतः पूर्व्वम्पत्नी पतिधनभागिनीति प्रतिपादितम् । एतद्विरुद्धा
न्यपि वचनानि लक्ष्यन्ते । तथा च नारदः । भ्रातॄणामप्रजाः प्रेयात्कश्चिच्चेत्प्रव्रजेत वा । विभजेरन्धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं वि
ना ॥ भरणञ्चास्य कुर्व्वीरन्स्त्रीणामाजीवनक्षयात् । रक्षन्ति शय्याम्भर्त्तुश्चेदाच्छिंद्युरितरासु चेति । पत्नीसद्भावेऽपि भ्रातृग्रहणा
न्धनग्रहणम्भरणञ्च तत्पत्नीनामाह । मनुरपि । पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव चेति । पितृभ्रात्रोर्विकल्पेनापुत्रधनग्रह
णाधिकारं वदन्नितनु पत्न्याः ॥ अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् । मातर्य्यपि च वृत्तायाम्पितुर्माता हरेद्धनमिति च स्मृ
तिर्म्मातृपितामह्योरपुत्रधनाधिकारमभिदधाति । शङ्खलिखितपैठीनसियमोऽपि । अपुत्रस्य स्वर्य्यातस्य भ्रातृगामि द्रव्यन्तदभा

वेपितरौ हरेयातां ज्येष्ठावापत्नीतिभ्रातुःपित्रोश्चाभावेपत्न्यधिकारं कथयन्ति। देवलोपि। ततोदायमपुत्रस्य विभजेयुः सहोद
राः। तुल्याद्दुहितरोवापिध्रियमाणःपितापिवा॥ सवर्णाभ्रातरोमाताभार्य्याचेतियथाक्रममिति। सर्वपूर्वाभावेनयोगीश्वरेणाभि
हितायाःपत्न्याश्चाचाद्यभावेऽधिकारमाचष्टेभ्रातृशब्देनात्र भिन्नोदराः। सहोदराणां पृथगुपादानात्। कात्यायनोपि। विभक्ते
संस्थितेद्रव्यंपुत्राभावेपिताहरेत्। भ्रातावाजननीवाथमातावातत्पितुःक्रमादिति। पित्रादिषुयाहकेषुपत्न्यानिर्द्दिश्यपिनकरो
ति। एतेषामन्योन्यविरुद्धानांवचनानांधारेश्वरइत्थंव्यवस्थामाह। विभक्तासंसृष्टभ्रातुरपुत्रस्यपत्नीयदिनियोगमङ्गी
कुरुतेतदैवपतिधनंलभते। अनियोगार्थिन्यान्तुतस्यामविभक्तसंसृष्टपत्नीवद्गुरणामात्रमेवनियोगद्वारैवापुत्रपत्न्याःपति
स्वापतेयस्वामित्वन्नचवीजमनेकस्मृतिष्वपत्यद्वारैवतस्याधनसम्बन्धवोधनम्। तथाचगौतमः। पिण्डगोत्रर्षिसम्बद्धा
रिक्थम्भजेरन्स्त्रीवानपत्यस्यवीजंवालिप्सेतेति। अनपत्यस्यरिक्थम्पिण्डगोत्रर्षिसम्बद्धाभजेरन्तस्यस्त्रीवारिक्थम्भजेत्। य
दिवीजंलिप्सेत॥ वाशब्दोयदिशब्दार्थोऽन्यथारिक्थग्रहणवीजलिप्सयोरतुल्यत्वेनविकल्पार्थकत्वानुपपत्तेः। तथामनु
रपि। धनंयोविभृयाद्भ्रातुर्मृतस्यस्त्रियमेववा। सोपत्यंभ्रातुरुत्पाद्यदद्यात्तस्यैवतद्धनमिति। विभक्तधनसम्बन्धमप्यपत्यद्वा
रेणैवपत्न्यादर्शयति। तथाविभागाभावेपि। कनीयान्ज्येष्ठभार्य्यायाम्पुत्रमुत्पादयेद्यदि। समस्तत्र विभागःस्यादितिधर्म्मो
व्यवस्थितइतिवदन्नपत्यद्वाराधनसम्बन्धोस्त्रीत्याह। तेनान्वयव्यतिरेकाभ्यामपत्यद्वारकएवपत्न्याधनसम्बन्धोनान्यथेतिसि
द्धम्। वसिष्ठोपि। रिक्थलोभान्नास्तिनियोगइतिरिक्थलोभप्रयुक्तंनियोगंप्रतिषेधन्नङ्गीकृतनियोगायाएवधनसम्बन्धोनेत
रस्याइतिस्पष्टमेवाचष्टे। तथाचभ्रातॄणामप्रजाइत्यादीनिनारदादिवचनान्यनियोगार्थिनीविषयाणिपर्यवस्यन्ति। अ
पुत्रायोषितश्चैषाम्भर्त्तव्याःसाधुवृत्तयः। निर्वास्याव्यभिचारिण्यःप्रतिकूलास्तथैवचेतियोगीश्वरेप्यपुत्राणामन्यादियोषिताम्भ
रणम्भावमात्रःपुत्रस्यैवधनसम्बन्धप्राधान्यात्तत्कृतएवतत्स्त्रीणांधनसम्बन्धइतिसूचयन्न्यायसाम्यात्सर्वत्रापत्यमूलकमेवस्त्री

णां रिक्थग्रहणं ज्ञापयति। यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं तत्रानधिकृतास्तु ये। अरिक्थभाजस्ते सर्वे ग्रासाच्छादनभाजना इति स्मृतिः। पुरु
षाणामपि पुत्रादीनां यज्ञानधिकृतानां रिक्थानधिकारं वदन्तो दण्डापूपन्यायेन सुतरामभर्तृकाणां तदनधिकारिणीनां धनसं
म्बन्धं निरस्यति। तथा स्मृत्यन्तरमपि। यज्ञार्थं विहितं वित्तं तस्मात्तद्विनियोजयेत्। स्थानेषु धर्म्मयुक्तेषु न स्त्रीमूर्खविधर्म्मि
ष्विति। स्त्र्यादिषु धनविनियोगमपि प्रतिषेधन् साक्षात्तस्या एव कात्स्न्येन धनग्रहणं सुदूरं दूषयतीति। तदिदं विज्ञानेश्वरादयो नानु
मन्यन्ते पत्नी दुहितर इत्यादिषु साक्षान्नियोगानुपादानात्। प्रस्तावाभावाच्च। किञ्च नियोगस्य एव पत्न्या रिक्थसम्बन्धप्रयोजकत्वे त
दुत्पन्नमपत्यं वा। प्रथमे तुत्पादितपुत्राया अपि स्वीकृतनियोगाया धनाधिकारः स्यान्नियोगोत्पन्नपुत्रस्य च न स्यान्नियोगमात्रेणैव
भर्तृधनस्वाम्यात्। द्वितीये वचनान्तरैरेवापत्यस्य धनसम्बन्धसिद्धेः पत्नीवचनमनर्थकम्। अथ स्त्रीणां पतिमात्रद्वारको धनसम्ब
न्धो न प्रकारान्तरेण जीवति पत्यौ तद्द्वारको मृते त्वपत्यद्वारक इति बोधनार्थं नियोगार्थिनी पत्नी परम्पत्नीवचनं पितिमतम्। तदस
त्। अध्यग्न्यध्यावाहनिकमित्यादिवक्ष्यमाणवचनैरन्यथा पितासां धनसम्बन्धबोधनात्। भर्तृधने द्वैधेव सम्बन्धो नियम्यत इति
चेत्। तर्हि जीवति पत्यौ तद्धनसम्बन्धस्य पाणिग्रहणाद्धि सहत्वमित्यादिगौतमवचनेनैव सिद्धेर्मृते तु तस्मिन्नियोगनिमित्तत
द्धनसम्बंधउच्यमानः क्षेत्रजपुत्रस्यैवोक्तो भवति सोऽपि प्रायुक्त इत्यपुत्रप्रकरणे पत्नीत्यनारभ्यमेव। यच्च गौतमवचनं बीजं वा लि
प्सेतेति यदि बीजं लिप्सेतेत्यर्थकतया नियोगद्वारक एव धनसम्बन्धोऽपुत्रपत्न्या इत्यत्र प्रमाणमित्युक्तं तदप्ययुक्तम्। वा शब्दस्य
पक्षान्तरवाचित्वेन यद्यर्थाप्रतीतेः। धनग्रहणबीजलिप्सयोरतुल्यार्थतया विकल्पार्थकत्वासम्भवे निपातानामनेकार्थत्वात्प्रकृता
न्वयोपयोगी यद्यर्थ एव कल्प्यत इति चेत्। न बीजम्वा लिप्सेत सप्त्यं ताबाभवेदिति प्रासङ्गिकधर्मान्तरोपदेशरूपतया विकल्पार्थ
कतायाएव सम्भवात्। तथा च गौतमवचसापि नियोगनिरपेक्षमेव भर्तृरिक्थग्रहणमुक्तम्भवति। किञ्च विधवानियोगस्य निषिद्ध
त्वाद पुत्राशयनं भर्तुः पालयन्तीत्यादिमन्वादिवचनैः संयतायाएव धनाधिकारप्रतिपादनान्निर्वास्याव्यभिचारिण्य इत्यादिनाभ

रणमात्रस्याप्यसंयतानामभावात्कृत्स्नभर्तृरिक्थग्रहणान्दूरापास्तमेव। यच्चाभिहितम्पत्न्यो विभृयाद्भ्रातुःकनीयान्ज्येष्ठभार्य्या
यां रिक्थलोभान्नास्ति नियोग इति मन्वादिवचनैर्विभक्ताविभक्तधनसम्बन्धोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामपत्यद्वारकएव पत्न्याश्राायतीति
। तदपि वार्त्तम्। अविभक्तेसंसृष्टिनि वा भर्त्तरि प्रेते पुत्रद्वारकएव तस्या स्तद्धनसम्बन्धेति। धनलोभेन नियोगो नाभ्युपेयइति
ततात्पर्य्यात्। अत एव संसृष्टानान्तु यो भागः सतस्यानेष्यते बुधैरित्यभिधाय तत्स्त्रीणामनपत्यानाम्भरणमात्रं नारदेन प्रति
पादितम्। नचैवंभ्रातॄणामप्रजाः प्रेयादित्यस्यापि संसृष्टाविभक्तविषयत्वे संसृष्टांशे संसृष्टानान्तु भागइत्यनेन पौनरुक्त्यं
स्यादिति वाच्यम्। तदंशविवरणपूर्वकं स्त्रीधनाविभाज्यत्वतद्भरणयोरपूर्वयोर्विधानात्। यत्त्वपुत्रा योषित स्त्वैषामिति योगीश्व
रवचनन्तु क्लीबादीनां प्रक्रान्तानामेषामिति सर्वनाम्ना परामर्षात्तत्स्त्रीविषयमिति विभागानधिकारिनिरूपणप्रस्तावेवक्ष्य
ते। यदपि द्विजातिधनस्य यज्ञार्थत्वात्तदनधिकारिण्या प्रमीतपतिकया तद्ग्रहणमनर्हमित्युक्तन्तदप्ययुक्तं यज्ञशब्दस्य दाना
द्युपलक्षकत्वात्तत्र च तस्या अप्यधिकारात्। यथाश्रुते यज्ञभिन्नदानहोमादिष्वप्यविनियोगप्रसङ्गः। वस्तुतस्तु केवलधर्म्मार्थ
त्वमपि धनस्य नास्ति। धर्म्ममर्थञ्च कामञ्च यथाशक्ति न हापयेत्। तथा पूर्वाह्णमध्यन्दिनापराह्णानफलान्कुर्य्याद्धर्म्मार्थकामेभ्य
इत्यादिभिरर्थकामयोरपि तत्साध्ययोरावश्यकत्वात्। यज्ञार्थत्वञ्च द्रव्यस्य यदि स्याद्धिरण्यधारणस्यक्रत्वव्यभिचारिहिरण्यस
म्बन्धेन क्रत्वर्थतैव स्यादितिपुरुषार्थत्वं यत्तस्य स्थापितन्तन्नैतद्विरुध्येत। न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीत्यादिवचनात्पारतन्त्र्यमात्रमस्तु
स्त्रियाः न तु धनग्रहणे कोऽपि विरोधः॥ यज्ञार्थन्द्रव्यमुत्पन्नमिति तु धर्म्मविनियोगप्रशंसार्थम्। अत एव स्थानेषु धर्म्मयुक्तेषु न
स्त्रीमूर्खविधर्म्मिष्विति वाक्यशेषः। मिताक्षराकृतस्तु यज्ञार्थं लब्धमददद्भासः काकोऽपि वा भवेदिति दोषश्रवणस्य पुत्रादिष्वप्यवि
शेषेणापित्राय यद्यज्ञार्थमर्जितन्तत्पुत्रादिभिरपि तत्रैव विनियोज्यं नान्यत्रेत्येवंपरमेतदित्याहुः॥ श्रीकरादयस्तु। भार्य्याभरण
मात्रपर्य्याप्तं यदि भर्तृधनन्तदा सर्वमेव गृह्णाति। अतिरिक्तञ्चेद्भ्रात्रादय इति विषयव्यवस्थामाहुः। कात्स्न्यमंशं लभेत चेत्येतद

पितत्परमेव। वर्त्तनदानस्यावश्यकत्वात्। तेनसर्ववाक्यानामविरोधइतिचतत्रोपपत्तिङ्कल्पयन्ति। वार्त्तमेतत्। सकृच्छुतध
नपदस्यपत्न्यपेक्षञ्जीवनपर्य्याप्तधनपरत्वंभ्रात्राद्यपेक्षञ्चधनमात्रपरत्वमितितात्पर्य्यभेदस्यसतिसारूप्यसम्भवेऽन्याय्यत्वात्
। मनुवचनेऽप्यतस्तत्पदवैयर्थ्यापातात्किञ्च। सत्स्वपौरसेषुपुत्रेषुतत्समांशग्रहणञ्जीवदजीवद्विभार्ययोरुक्तंयदिकुर्य्यात्समा
नंशान्पत्न्यःकार्याःसमांशिकाः। पितुरूर्ध्वंविभजतांमाताप्यंशंसमंहरेदित्याभ्याम्वचनाभ्याम्। असत्सुपुत्रेषुपत्नीभरणमा
त्रंलभतइतिमहान्व्यामोहः। तत्रापिजीवनपर्य्याप्तमेवांशशब्देनविवक्षितमितिचेन्न॥ अंशशब्दसमशब्दयोरानर्थक्यप्र
सङ्गात्। दत्तेवार्द्धम्प्रकल्पयेदित्यत्रापिजीवनोपयुक्तपरत्वावश्यम्भावेसर्वथार्द्धपदार्थत्यागापत्तेश्च। अल्पधनेपुत्रसमांश
बहुधनेजीवनोपयुक्तमात्रंविवक्षितमितितुविधिवैषम्यापत्तेरप्ययुक्तम्। तथाहि। तावेवसमांशशब्दौवाक्यान्तरमपेक्ष्यबहुधने
जीवनमात्रपर्य्याप्तधनपरौकदाचित्। अल्पधनेतुयथाश्रुतार्थकावित्येकस्मिन्विधौवाक्यार्थभेदेनवाक्यभेदापत्तेरयुक्तम्॥ युग
पच्छक्तिलक्षणावृत्तिद्वयापातश्च। यथाचातुर्मास्यप्रकरणेद्वयोःप्रणयन्तीतिवाक्येनपूर्वपक्षिणासौमिकप्रणयनातिदेशउत्तरवे
दिमुपकिरन्तिनतुनासीरीयइत्युत्तरवेदिप्रतिषेधेऽप्राप्तस्यप्रतिषेधायोगाद्वैतुल्येनोक्तेराद्यान्त्यैकदेशिनानातिदेशप्राप्तायाः
सौमिकोत्तरवेदेरयम्प्रतिषेधःकिन्तूपात्रवपन्तीतिप्राकरणिकवचनप्राप्तायाइत्युपन्यस्तेप्राकरणिकंवचनम्प्रथमोत्तमयोःपर्वणोः
प्रतिषेधमपेक्ष्यपाक्षिकींप्रापयतिमध्यमयोस्तुनिःप्रतिपक्षमेवपाक्षिकामुत्तरवेदेःप्राप्तिंकरोतीतिविधिवैषम्यप्रसङ्गेनपूर्वपक्षिणा
तन्मतेदूषितेपरमसिद्धान्तिनापूर्वपक्ष्युक्तविधिवैषम्यभयादेवप्रथमोत्तमयोःपर्वणोरप्राप्तप्रतिषेधायोगान्नवैश्वदेवइत्ययन्नि
त्यानुवादःउपात्रवपन्तीतितुद्वयोःप्रणयन्तीत्याद्यर्थवादसहकृतंमध्यमयोरेववरुणप्रघासशाकमेधपर्वणोरुत्तरवेदिंविधत्ते
नतुवचनातिदेशोऽयमितिप्रतिपादितम्। अत्रकश्चिदाह। भ्रातॄणामपुत्रधनयाहित्वम्भरणम्वास्यकुर्वीरन्स्त्रीणामाजीवन
क्षयादितिभरणोपयुक्तधनदानञ्चतत्स्त्रीणामुक्तंयदाभरणमात्रोपयुक्तमेवापुत्रधनन्ततोऽपिन्यूनंवा। तदापिकिंभ्रातरस्

बगृह्लन्ति पत्नी वेति विरोधे पत्न्या एव धनग्रहणम्पत्नी दुहितरइत्यादिना पूर्वपत्नीयत्वज्ञापनायोच्यतइति । तदपिमन्दम् ।
पूर्वोक्तविधिवैषम्यस्यात्रापितादवस्थ्यात् । धनभागिति पदं वाक्यान्तरमपेक्ष्याल्पधने जीवनमात्रपर्य्याप्तधनभाक्त्वम्पत्नी विष
येवदतिपित्रादिषु तु सकलधनभाक्त्वमिति । कथन्तर्हि विरोधपरिहारइतिचेत् । शृणु । पिताहरेदित्यादिषु क्रमाप्रतीतेरपु
त्रधनग्रहणाधिकारमात्रप्रदर्शकानितानि । योगीश्वरवचसित्वेषामभावेपर्वस्यधनभागुत्तरोत्तरइतिक्रमपरत्वात्पत्न्यादिग
णस्यनिबद्धक्रमस्याभावे पित्तेषामर्थाविरोधात्पत्न्याद्यभावेपित्रादयोपुत्रधनग्राहिणइति । शङ्कितव्यभिचारायास्तुपत्न्याःद्वा
रीतेनधनग्रहणंनिषिद्धम् । विधवायौवनस्थाचेन्नारीभवतिकर्कशा । आयुषःक्षयणार्थंतुदातव्यञ्जीवनन्तदेति । अस्मा
देववचनादनाशङ्कितव्यभिचारायाःसकलभर्तृधनग्रहणङ्गम्यते । अतएवशङ्खवचनेज्येष्ठावापत्नीत्युक्तंज्येष्ठागुणैःप्रशंस्या ।
नतुवयोज्येष्ठा । मनुनापिवर्णक्रमेणज्यैष्ठ्यङ्कथितम् । यदाह । यदिस्वाश्चपराश्चैवविन्देरन्योषितोद्विजाः । तासांवर्णक्र
मेणैवज्यैष्ठ्यम्पूजाचवेश्मचेति । अतःपरिणयनवयोभ्यांकनिष्ठापिसवर्णावासवर्णातोज्येष्ठासवर्णास्वपिगुणवती । तथाच
मनुः । भर्तुःशरीरशुश्रूषान्धर्म्मकार्य्यञ्चनैत्यकम् । स्वाचैवकुर्य्यात्सर्वेषान्नास्वजातिःकथंचन ॥ यस्तुतत्कारयेन्मोहात्सजात्या
स्थितयान्यथा । यथाब्राह्मणचाण्डालःपूर्वदृष्टस्तथैवसः । योगीश्वरोपि । सवर्णासुविधौधर्म्येज्येष्ठयानविनेतरा । तथाचय
ज्ञसंयोगात्पत्नीशब्देनापिसैवोच्यते । सवर्णायाअभावेत्वनन्तरवर्णासैव । तथाचविष्णुः । सवर्णाभावेत्वनन्तरैवापदिनत्वेव
द्विजःशूद्रयाधर्म्मकार्य्यमिति । अत्रकुर्य्यादित्यनुवर्त्तते । तथाचब्राह्मणस्यब्राह्मण्यभावेक्षत्रियैवापदिनतुवैश्यशूद्रेपरिणी
तेअपि । क्षत्रियस्यक्षत्रियायाअभावेवैश्यैव । वैश्यस्यानन्तरापिशूद्रानकिन्तुस्वैव । शूद्रायाःसर्वथानिषेधात् । तथाचानाश
ङ्कितव्यभिचारावर्णक्रमेणभर्तृधनंगृहीत्वान्याःसपत्नीःपरिपालयेत् । वपुःसादृश्यस्तुयथास्वम्विभज्यगृह्णीयुः । अतःपत्नीत्ये
कवचनञ्जात्यभिप्रायेण । तस्मादपुत्रस्यासंसृष्टिनोविभक्तस्यप्रमीतस्यसाध्वीभार्य्याकृत्स्नधनाधिकारिणीविभक्तसंसृष्टिनोर

पुत्रयोः साध्व्यपि भरणमात्रंभ्रातृणामप्रजाइत्यादिनारदादिवचमाल्लभते। व्यभिचारिणीतुभरणमपिन। आच्छिद्यरित
र्सिक्त्यभिधानात्। यत्तुव्यभिचारिणीनामप्यन्नवसनदानमुक्तम्। एवमेवंविधिंकुर्य्याद्योषित्सुपतितास्वति। वस्त्रान्नमासां
देयन्तुवसेयुश्चगृहान्तिकेइति। तन्न। दूताधिकारम्मलिनाम्पिण्डमात्रोपजीविनीम्। परिभूतामधःशय्यांवासयेद्व्यभिचारि
णीमिति। भर्त्तारम्प्रस्तुत्ययोगीश्वरेरणाभिधानात्तद्विसंवादेनभर्तृविषयकम्। तदपिप्रायश्चित्तावधि। अयोद्धव्यात्तद
कुर्वन्तीनांत्वनेनापिनिष्कासनमित्यादिप्रायश्चित्तप्रकारेविवेक्ष्यामः। पत्नीदुहितरइत्यस्यविभक्तासंसृष्टिविषयत्वंविभाग
स्यपूर्वमुक्तत्वात्संसृष्टिविभागस्यचसर्वापवादेनाग्रेवक्ष्यमाणत्वात्थौह्यवतिष्ठतइतिविज्ञानेश्वरलक्ष्मीधरस्मृतिचन्द्रिकाकार
विश्वरूपमेधातिथिमदनरत्नकारादीनांभूयसांसंमतम्॥ अपुत्रपदम्पत्नीत्यादिषुश्रूयमाणम्पौत्रप्रपौत्राभावोपलक्षणम्।
प्रपौत्रपर्य्यन्ताभावएवपत्न्याधनग्रहणौचित्यात्। पुत्रपौत्रैर्ऋणंदेयमितिवचनेपौत्रस्यापिऋणदानेऽधिकाराभिधानाद्रिक्थ
ग्राहऋणान्तरसत्वेऋणक्थग्राहऋणदाप्यइतिवचनात्तस्यैवर्णदानाधिकारेसत्यपिपौत्रेतम्प्रतितद्विधानासम्भवाद्गोत्रजत्वादिना
ऋणक्थग्रहणोरिक्थग्राहइत्येनैवतस्यापितत्सिद्धेर्वैयर्थ्यैंपौत्रविधेरतःपौत्रेणपितामहऋणक्थग्रहणेपिपुत्रवदृणन्देयमित्युक्तेद
र्शडापूपिकयासतितद्रिक्थेन्यस्यतद्ग्रहणाधिकारोदूरनिरस्तः। एषएवप्रपौत्रेपिन्यायः। अतएवप्रपौत्रसंग्रहार्थम्पुत्रपौत्र
रितिबहुवचनमितरथाद्विवचनव्यत्ययभिप्रायकंबहुवचनमितिबाकल्प्यंस्यात्। एवञ्चायमर्थः। पुत्रश्चपौत्रश्चपुत्रस्यपौत्रः
पौत्रपदेसरूपैकशेषेबहुवचनोपपत्तिः। पुत्रपौत्रप्रपौत्रैरितियावत्। पौत्रपदंप्रपौत्रोपलक्षणम्वा। पुत्रापेक्षयापौत्रस्यतद्व
देक्षयाप्रपौत्रस्यऋणदाने। विशेषप्रकारविधिरप्यतएवसङ्गच्छते। अन्यथाप्रपौत्रेविशिष्टविधिकल्पनापत्तिः। त्रयाणान्तु
त्वोपकारित्वञ्चपार्वणविधिनापिण्डदानेनास्पष्टम्। तथाचमनुः। त्रयाणामुदकङ्कार्य्यंत्रिषुपिण्डःप्रवर्त्तते। चतुर्थःसम्प्रदा

तेषाम्पञ्चमेनोपपद्यते । बौधायनोपि । पुत्रपौत्रप्रपौत्राननुक्रम्याह प्रपितामहः पितामहः पितास्वयंसोदर्य्याभ्रातरः सवर्णा
याः पुत्रः पौत्रः प्रपौत्र एतानविभक्तदायादान्सपिण्डानाचक्षते । विभक्तदायादांश्च सकुल्यानाचक्षते । सत्स्वङ्गजेषु तद्गामी ह्य
र्थो भवतीति । अस्यार्थः । पित्रादिपिण्डत्रयेषु सपिण्डनेन भोक्तृत्वात्पुत्रादिभिस्तत्पिण्डस्यैव दानात् । यो हि जीवन्पिण्डदाता स
मृतः सन्सपिण्डनेन तत्पिण्डभोक्ता । एवं मध्यस्थितः पुरुषो जीवन्पूर्वेषां पिण्डदाता मृतश्च तत्पिण्डभोक्ता परेषां जीवतां पिण्डसंप्र
दाननंमृतैश्च तैः सह दौहित्रादिदेयपिण्डभोक्ता अतो येषामयं पिण्डदाता ये वा तद्दत्तपिण्डभोक्तारस्तेऽविभक्तं पिण्डरूपं दायम
श्नन्तीत्यविभक्तदायादाः सपिण्डा एकपिण्डसम्बन्धात्पञ्चमस्य तु पूर्वस्य मध्यमः पञ्चमो न पिण्डदाता न च तत्पिण्डभोक्ता एवमधस्त
नोपि पञ्चमो न मध्यमस्य न पिण्डदाता नापि तद्भोक्ता । एतेन वृद्धप्रपितामहात्प्रभृति पूर्वपुरुषास्त्रयः प्रतिप्रणप्तृप्रभृत्यधस्तनपुरु
षास्त्रय एकपिण्डभोक्तृत्वाभावाद्विभक्तदायादाः पञ्चमप्रभृतय उभयतः सकुल्या इत्याचक्षते मुनिः कुलमात्रसम्बन्धात् । इदं सपि
ण्डत्वं सकुल्यत्वं दायग्रहणोपयोगित्वेनोक्तं तत्प्रकरणपाठात् । अशौचविवाहाद्यर्थं तु पिण्डलेपभुजामपि ॥ लेपभाजश्चतुर्था
द्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषमिति स्मरणात् । सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तत इ
ति च । पञ्चमात्सप्तमादूर्द्ध्वं मातृतः पितृतस्तथेति योगीश्वरवाक्यैकवाक्यया सप्तमे पुरुषे स्थित्वाष्टमे विनिवर्त्तत इति व्याख्येयम् । ते
न यथाप्रत्तानान्तु स्त्रीणां त्रिपुरुषं विज्ञायते द्वयोरशौचप्रकरणपठितत्तन्मात्रोपयोगि त्रिपुरुषं सापिण्ड्यं तथेदं विभागमात्रो
पयोगीति ध्येयं । कात्यायनस्तु स्पष्टमेव । पुत्रपौत्रप्रपौत्राणान्धनग्रहणमाह । अविभक्ते मृते पुत्रे तत्सुतं रिक्थभागिनम् । कु
र्वीत जीवनं येन लब्धं नैव पितामहात् । लभेतांशं स पित्र्यं तु पितृव्यात्तस्य वा सुतात् । स एवांशस्तु सर्वेषां भ्रातॄणां न्यायतो भवेत् ।
लभेत तत्सुतो वापि निवृत्तिः परतो भवेत् । इति प्रपौत्रानन्तरमुक्तो यः प्रणप्तृप्रभृत्यनधिकारः स सपिण्डत्वेन ध्येयः । सकुल्य
त्वेन त्वस्त्येव यथाप्रत्यासत्तिः । भ्रातृृणामेकजातानामित्यादि तु दायातिरिक्तश्राद्धादिपुत्रकार्य्यकारित्वपरं भ्रातृपुत्रस्यापुत्रीकर

णासम्भवेनान्यः पुत्रीकरणीयइतिनियमार्थम् ॥ अन्यथाभ्रातृपुत्रस्यभ्रात्रनन्तरमभिधानमपुत्ररिक्थहार्य्यभिधायकेवाक्येक्र
मपरेनसङ्गच्छेत । पुत्रादीनान्त्रयाणाम्पित्रादित्रिकमहोपकारकारित्वात्पुत्रादिभिर्गृहीतन्धनंस्वामिनएवोपकारकमुपका
रप्रत्यासत्यातदीयमेव । उपकारप्रत्यासत्तिश्चाभ्यर्हिता । यथाह । ज्येष्ठेनजातमात्रेणपुत्रीभवतिमानवः । पितृणामनृण
श्चैवसतस्मात्सर्वमर्हति ॥ तस्मात्रितिहेतुत्वेनोपकारकत्वस्योपन्यासाद्दायभागप्रकरणेधनस्वाम्युपकारकत्वातिशयोयत्रस्थि
तस्यतद्धनस्यभवतिसएवतद्धनयाहीतिप्रत्यासत्तिशैत्सर्गिकाभ्यर्हिताचेतिस्फुचितम् । पुत्रादीनांमहोपकारकत्वञ्चानेकश्रु
तिस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धम् । तत्रश्रुतिर्हरिश्चन्द्रोपाख्यानेवह्वृचब्राह्मणे । यंत्विमम्पुत्रमिच्छन्तियेविजानन्तियेचन । किं
स्वित्पुत्रेणविन्देततन्ममाचक्ष्वनारदेतिगाथयाहरिश्चन्द्रेणपृष्टोनारदोदशभिर्गाथाभिःपुत्रमाहात्म्यपराभिःप्रवोधितवानि
त्युक्तम् । सएकयापृष्टोदशभिःप्रत्युवाच ऋणमस्मिन्सन्नयत्यमृतत्वञ्चगच्छति । पितापुत्रस्यजातस्यपश्येच्चेज्जीवतोमुखमि
त्यादिनास्मृतयश्च । मनुविष्णू । पुन्नाम्नोनरकाद्यस्मात्पितरन्त्रायतेसुतः । तस्मात्पुत्रइतिप्रोक्तःस्वमेवस्वयम्भुवा । शङ्खलि
खितौ । पितॄणामनृणोजीवन्दृष्ट्वापुत्रमुखम्पिता । स्वर्गीसुतेनजातेनतस्मिन्संन्यस्यदृणम् । अग्निहोत्रन्त्रयोवेदायज्ञा
श्चैवसदक्षिणाः । ज्येष्ठपुत्रप्रसूतस्यकलांनार्हन्तिषोडशीम् । मनुलिखितवसिष्ठहारीताः । पुत्रेणलोकाञ्जयतिपौत्रेणा
नंत्यमश्नुते । अथपुत्रस्यपौत्रेणब्रध्नस्याप्नोतिपिष्टपम् ॥ याज्ञवल्क्यः । लोकानन्त्यन्दिवःप्राप्तिःपुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः । यस्मात्त
स्मात्स्त्रियःसेव्याःकर्त्तव्याश्चसुरक्षिताइति । पुराणादिषुतूपाख्यानानिपुत्रादिप्रशंसाशंसीनिवहूनि । तस्मात्प्रपौत्रपर्य्यन्ता
भावेविभक्तासंसृष्टपतिरिक्थहारिणीपत्नीतिसिद्धम् । अत्रजीमूतवाहनः । वृहस्पतिविरोधान्नेयंव्यवस्थायदाह । विभक्ताभ्रा
तरोयेचसम्प्रीत्यैकत्रसंस्थिताः । पुनर्विभागकरणेतेषांज्यैष्ठ्यंनविद्यते । यदाकश्चित्प्रमीयेतप्रव्रजेद्वाकथञ्चन । नलुप्यतेत
स्यभागःसोदर्य्यस्यविधीयते । यातस्यभगिनीसातुततोंशंलब्धुमर्हति । अनपत्यस्यधर्म्मोयमभार्य्यपितृकस्यच । संसृष्टा

नान्तुयः कश्चिद्विद्याशौर्य्यादिनाधनम् । प्राप्नोतितस्यदातव्योद्यंशश्शेषाःसमांशिनइति । अत्रोपक्रमोपसंहारयोःसंसृष्ट
त्वकीर्त्तनात्तन्मध्ये अपठितमप्यनुष्यते तस्य भागःसोदर्य्यस्य विधीयतइतिवचनं संसृष्टिविषयमवश्यम्वाच्यन्तच्चानपत्यस्यधर्मी
यमभार्य्यापितृकस्य चेत्यभिधानात्पुत्रदुहितृपत्नीपितॄणामभावे संसृष्टसोदरशधिकारः प्रतीयत इति कथमस्यपत्नीबाधकत्वम् ।
किञ्चनलुप्यतइतिसंसृष्टाविभक्तभ्रातॄन्तरीयद्रव्यस्यमिश्रीभूतस्यलोपाशङ्कायामुपपद्यते । अविभक्तासंसृष्टधनेतुविभक्तैका
लोपशङ्कातस्मात्संसृष्टविषयत्वमेवामीषांलिङ्गादपि । किञ्च । पत्नीतःपूर्व्वंभ्रात्रधिकारबोधकशङ्खादिवचनानांसंसृष्टाविभ
क्तविषयत्वंविस्पष्टवचनान्तरान्न्यायाद्वाप्रबलादुच्यते । नाद्यःविस्पष्टविशेषवचनाभावात् । संसृष्टिनस्तुसंसृष्टीत्यादिवक्ष्य
माणवचनन्तुभ्रात्रधिकारावसरे विशेषकथकंनामुमर्थमवगमयति । वृहस्पतिवचनन्तुपुत्रादिपितृपर्य्यन्ताभावेसंसृष्टसोद
रधिकारबोधकंप्रत्युतासंसृष्टविषयकतामेवावगमयति । नद्वितीयः । न्यायोह्ययम्वाच्यः । अविभागसंसर्गयोर्व्यदेकस्यधन
न्तदेवापरस्यापीतिमृतस्यतत्स्वत्वेपगतेपिजीवतस्तत्स्वत्वात्तद्गामितायुक्तानस्वाम्यन्तरकल्पनेति । नचासौयुक्तः । अविभागसं
सर्गवतामप्यविज्ञातैकदेशव्यवस्थितिप्रतिनियताश्रयमेवस्वत्वंनत्वेकैकत्रसर्वेषांनापिसमग्रेऽनेकस्वत्वोत्पादविनाशकल्पना
प्रसङ्गात् । किञ्च । पाणिग्रहणाद्धिसहत्वमित्यादिप्राग्लिखितगौतमादिवचनेभ्यःपत्न्याःपरिणयादुत्पन्नम्पतिधनेस्वत्वमविभ
क्तसंसृष्टभर्त्तृमरणेनश्यत्यन्यत्रचननश्यतीतिकल्पनायाम्प्रमाणाभावः । पुत्रादिषुसत्सुतदधिकारशास्त्रबलादेवपत्नीस्वत्वना
शःकल्प्यते । अत्रापिसंसृष्टाविभक्तभ्रात्रधिकारशास्त्रात्तन्नाशःकल्प्यतइतिचेत् । अन्यस्यतादृशशास्त्रस्यादर्शनात् । अस्य
चेतरथाअन्योन्याश्रयप्रसङ्गादसिद्धेः । सिद्धेहिसंसृष्टाविभक्तभर्त्तृमरणेपत्नीस्वामित्वनाशेभ्रात्रधिकारशास्त्रस्यतद्विष
यकत्वम् । सिद्धेचतस्मिन्पत्नीस्वत्वनाशकल्पनेति । अतएवयोगीश्वरविष्ण्वादिवचनेपुत्रराहित्यमेवोपात्तंनतुविभक्तत्वासं
सृष्टत्वे । विभागस्योक्तत्वात्संसृष्टिनाञ्चवक्ष्यमाणत्वादर्थादुपात्तेएवेतिचेत् । नहिमुख्यगौणपुत्रेषुरिक्थग्राहितयोक्तेषुतद

द्दितविषयत्वमप्यर्थात्सिद्धमित्यपुत्रत्वमपि नोपादेयम् । अपुत्रस्यैतएवानेनैवक्रमेणेतिनियमार्थतया तत्सार्थक्यमन्ययोरपितु
ल्यम् । विभागोक्तपर्यवसानन्तुनजातमेव । संसृष्टिवचनंभ्रात्रधिकारावसरेविधानार्थन्नपत्न्याद्यपवादार्थमित्युक्तमेवकिञ्च
। शङ्खलिखितादिवचनानामविभक्तसंसृष्टभ्रातृपरत्वेतादृशस्यापुत्रस्यधनन्तद्धिभ्रातृगामितदभावेपितरौहरेतामित्यस्यको
र्थः नद्याचविकल्पनीयम् । किंविभक्तासंसृष्टौपितरौगृह्णीयातामिति । उताविभक्तसंसृष्टाविति । तत्रनप्रतमःकल्पः
। तादृशयोःपित्रोःपत्नीबाध्यत्वात्कथंभ्रात्रभावेपत्नीतःपूर्वन्तयोरधिकारबोधः । नापिद्वितीयः । अविभक्तसंसृष्टपितृयाह्य
त्वेसर्वेषामविवादाद्वचनवैयर्थ्यात् । अपिच । यथापित्राभ्रात्राचविभक्तासंसृष्टधनेशरीरदातृतयाआत्मावैजायतेपुत्रःय
थैवात्मातथासुतइत्येकत्वस्मृतेर्द्धनदेहयोश्चपौत्रयोःपितुःप्रभुत्वान्नपितृदेयपितामहप्रपितामहपिण्डयोद्वयेसपिण्डनेनमृ
तस्यपुत्रस्यभोक्तृत्वाज्जीवतिचपितरिपुत्राणांपार्वणपिण्डदानाभावाद्भ्रातृभ्यःपूर्वम्पित्रोरधिकारस्तयेतरत्रापियुक्तः । अविभा
गसंसर्गयोरविशेषाद्भ्रातुस्त्वाधिकारोयुक्तोनतुभात्रभावेपितुरिति । किञ्चपित्रोरविभक्तसंसृष्टत्वविशेषणमनुपपन्नंमात्रास
हविभागाभावेनाविभक्तविशेषणानर्थक्यात् । अतएवसंसर्गाभावोऽपि । विभागपूर्वकत्वात्तस्य । यथाहबृहस्पतिः । विभक्तो
यःपुनःपित्राभ्रात्राचैकत्रसंस्थितः । पितृव्येणाथवाप्रीत्यासतत्संसृष्टउच्यतइति । एतेनयेषामेवहिपितृभ्रातृपितृव्याणांपितृपि
तामहार्ज्जितद्रव्येणाविभक्तत्वमुत्पत्तितःसम्भवतितएवविभक्ताःसन्तःपरस्परप्रीत्यापूर्वविभागध्वंसेनयत्तवधनन्तन्ममयच्च
ममतत्तवेत्यभिन्नतयैकपाकेनपूर्ववदेकगृहितयास्थिताःसंसृज्यन्ते । नपुनरनेवम्भूताद्द्रव्यसंसर्गमात्रेणावणिजामपिसम्भूय
समुत्थानेसंसृष्टत्वव्यवहारापत्तेः । प्रीतिपूर्वकाभिसन्धिरहितानांसौकर्य्यादिवशाद्द्रव्यमिश्रणेनव्यवहारादिकुर्वतांभ्रात्रा
दीनामप्यतएवनसंसृष्टिव्यवहारः । तस्मान्मातृगतोभ्रातृसद्भावाधिकारविरोधोदुःसमाधः । अतःप्रपौत्रपर्यन्ताभावएवावि
शेषेणापुत्रप्रमीतभर्तृधनेसमस्तेधिकारिणीपत्नीत्येवरमणीयम् । नत्वश्रुतासंसृष्टविभक्तगोचरत्वकल्पना । जितेन्द्रिया

द्वयोप्येवमाहुः। प्रपौत्रपर्य्यन्ताभावे तस्या अपि भर्त्तुः श्राद्धादिनोपकारकत्वातिशयात्। पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं हरे
तचेति मनुवचनादिभ्यः। व्यासोऽपि। मृते भर्त्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्य्ये व्यवस्थिता। स्नाता प्रतिदिनम्भर्त्त्रे दद्यात् जलाञ्जली
न्। कुर्य्याच्चानुदिनम्भर्त्तुर्देवतातिथिपूजनम्। विष्णोराराधनञ्चैव कुर्य्यान्नित्यमनुव्रता॥ दानानि विप्रमुख्येभ्यो दद्यात्पुण्य
विवृद्धये। उपवासांश्च विविधान्कुर्य्याच्छास्त्रोदितान्शुभे॥ लोकान्तरस्थम्भर्त्तारमात्मानञ्च वरानने। तारयत्युभयन्नारीनि
त्यन्धर्म्मपरायणेत्यादि। तस्मात्पत्न्या अपि पतिनरकनिस्तारकत्वाद्धनहीनतया वाऽकार्य्यं कुर्वन्ती स्त्रीयापुण्येनार्द्धं शरीरं संस्तवा
त्पत्यर्द्धं शरीरस्य यस्य भार्य्यासु रामिप्ववेदित्यादि लिङ्गदर्शनात्पतिमपि पातयेदिति तया गृहीतं सामर्थ्यमेव तद्धनं भवती सर्वेभ्यो
न्येभ्यः पूर्वम्पत्न्या एव पतिधनग्रहणं युक्तम्॥ शङ्खादिवचने तु व्यवहितयोजना कार्य्या। अपुत्रस्य पुत्रपौत्रप्रपौत्ररहितस्य स्व
र्य्यातस्य धनं ज्येष्ठाप्रभृत्युत्तमा पत्नी लभते। तदभावे दुहितृदौहित्रयोश्चाभावे पितरौ लभेयातां तदभावे भ्रातृगामीति। त
दाभावइति मध्यपठितम्पूर्वोत्तराभ्यामविरोधान्न्यायस्य पूर्वमुक्तत्वाच्च सम्बध्यते। भ्रातॄणामप्रजाः प्रेयादित्यादीनि नारदादि
वचनान्यपत्नीरूपपरिणीतस्त्रीविषयाणि। स्त्रीशब्दमात्रोपादानात्तत्र। अत्र च पत्नीशब्दोपादानात्। परिणीतानामपि चा
पत्नीत्वम्प्राक्प्रपञ्चितम्। अत एव नारदस्यैव वचनान्तरे। अन्यत्र ब्राह्मणात्किन्तु राजा धर्म्मपरायणः। तत्स्त्रीणां जीवनं दद्या
देष दायविधिः स्मृत इति॥ स्त्रीशब्दश्रवणादपत्नीनामब्राह्मणस्त्रीणां वर्त्तनदानमाह। पत्नीनान्तु ब्राह्मणस्त्रीणामपि कृत्स्न
भर्तृधनाधिकारमाह बृहस्पतिः। येऽपुत्राः क्षत्रविट्शूद्राः पत्नीभ्रातृविवर्जिताः। तेषान्धनं हरेद्राजा सर्वस्याधिपतिर्हि सः
। पत्नीभ्रातृविवर्जिता इति सब्रह्मचारिपर्य्यन्तानामावोपलक्षकम्। तेषां बद्धक्रमत्वान्मध्ये राज्ञोऽननुप्रवेशात्। प्रदर्शितविष्णुव
चने सहाध्यायिपर्य्यन्तानभिधाय तदभावे ब्राह्मणधनवर्ज्जं राजगामीति कथनाच्चेति तत्त्वं विविनक्तिस्म। तत्रेदमालोचनीयं। ना
रदशङ्खादिवचनानामविभक्तसंसृष्टिविषयत्वेन याज्ञवल्क्यादिवचनानामविभक्तसंसृष्टिविषयत्वेनाव्यवस्थानात्तत्र न्यायविरोधो वा दूषणं वचनविरोधो वा। न तावन्न्यायविरोधः।

बाधकन्यायस्याभावात्। प्रत्युतसाधकोन्यायोस्ति। तथाहि। अविभक्तप्रमीते तावत्तस्यांशएवनाभूत्किमियंगृह्णातु संसृष्टेऽना
तोप्यंशः पुनःसाधारणस्वत्वात्पत्न्यापगतः। नचसाधारणस्वत्वाश्रयोप्यविविक्तस्तद्भागोस्त्येवेतिवाच्यम्। अस्तुनावतापियत्प्राति
योगिकंसाधारणंस्वत्वन्तदपगमेविद्यमानस्वत्वकःसंक्रमएवोचितोनत्वन्यस्वत्वोत्पत्तिकल्पना। पाणिग्रहणाद्धिसहत्वङ्कर्मसु
। श्रौपपत्तिकोस्तिनतुतात्त्विकः। पत्न्याःपतिद्रव्येस्वत्वंक्षीरनीरवदेकलोलीभावापन्नंसहाधिकारिककर्मोपयोगिनतुभ्रात्रोरिवा
मिवपरस्परं। ततएवनैषांविभागोनतुजायापत्योः। एतन्न्यायमूलकमेवजायापत्योर्नविभागोविद्यतइतिवचनम्। तथाचप
त्युःस्वत्वापगमेतस्याःस्वत्वापगमस्तत्रावश्यकः। एवञ्चाविभक्तसंसृष्टिपतिस्थापनेयेपत्न्याःस्वत्वोत्पत्तिःकल्प्यतामविभक्तसंसृष्टि
स्वत्वस्यसतोःबाधएवंवेतिवीक्षायामुत्तरपक्षकक्षीकरणमेवोचितंलाघवात्। नचपत्न्येवविभागप्रतियोगिनी॥ प्रापकप्रमा
णाभावात्। नचैतान्येववचनानिप्रापकानि। तेषांविषयविवादाद्विभक्तासंसृष्टिविषयत्वेनाप्युपपत्तेः। अतएवान्योन्याश्र
योपिदवीयान्। विमर्शदशायान्तदप्रसङ्गात्। सतिविमर्शेतद्विषयत्वनिश्चयादेव। अविभागसंसर्गवतामपीत्यादिवचनदु
क्तन्नास्मत्पक्षक्षतिक्षमम्। प्रतिनियताविविक्तस्वत्वस्वीकारेपिसंसृष्टाविषयतायान्यायान्तरसिद्धत्वात्। नचास्तुतविभक्ता
संसृष्टविषयत्वम्पत्नीत्यादिवाक्यानामप्रमाणकम्। विरुद्धनारदादिवचनानांव्यवस्थान्तरासम्भवेपूर्वोपपादितन्यायोपष्टु
ब्धार्थापत्तेरेवप्रमाणत्वात्। व्यवस्थान्तरासम्भवञ्चवक्ष्यामः। नचयथाविभागस्योक्तत्वात्संसृष्टिनाञ्चवक्ष्यमाणत्वादर्थाद्विभक्ता
संसृष्टिधनपरत्वम्पत्नीत्यादेर्यातीतितदनुपादानन्तथामुख्यगौणपुत्रविभागमुक्त्वापत्नीत्यादिवचनारम्भादपुत्रधनविषयय
त्वमपिसिद्ध्यतितेषामित्यपुत्रस्येत्यपिनवाच्यमितिवाच्यं। एकएवौरसःपुत्रःनभ्रातरोनपितरौपुत्रारिक्थहराःपितुरित्यस्यार्थस्यस्मृ
त्यन्तरेणोक्तस्ययोगीश्वरेणवचनान्तरेणानुक्तेस्तदवबोधनार्थत्वात्। अन्यथाजीवदजीद्विभागयोःसत्स्वपिपुत्रेषुपितृपत्नीनांयथं

ग्र भाद्भ्रान्तथात्रापीतिशङ्कास्यात् । पुत्रविभागपर्यवसानत्वात्तन्नात्तच्छङ्कावसरइतियदितर्हिमूल्यन्तरेऽप्येकरवैरसैात
भ्रातृत्वेनपितरइतिस्वतंत्रस्यमुख्यगैाणपुत्रत्वेपत्न्याधनाधिकारप्रतिपादकमात्रस्यस्तुतरमानर्थक्यंस्यात्तस्यछोकरया
र्थेऽर्थन्यायसिद्धमपिनिबध्यतेव्यवहारप्रत्याख्इतिसमाधिःपदमात्रेस्तुतरांस्तुवदः । सष्टार्थैविभक्तासंसृष्टत्वेऽपि कु
तेनोपान्तरेणिचेत् । स्वतन्त्रेच्छत्वान्मुनीनाम् । ग्राक्षेपेसतिनिमित्तानुसरणमितिन्यायेचयवन्यायार्थसिद्धनिबन्धनम
स्ति । नत्वसिद्धस्वगतिश्चिन्तनीयेतिरीत्यास्पष्टीकरणार्थंतयावैयर्थ्यम्परिह्रियतेनतुतदभिधानापादनंसर्वथोचितम्
। यत्त्वसंसृष्टिनस्तुसंसृष्टीत्यस्यभ्रात्रधिकारावसरेविशेषविधानमात्रार्थत्वन्नपत्न्याद्युपवादकत्वमित्युक्तन्तदतिवार्तम् ।
तुशब्दविरोधात् । उत्तरोत्तरम्पूर्वापवादसन्दर्भाच्च । ग्रतएवप्रतिवाक्यंतुशब्दोपादानम् । स्त्रीवाद्विवाक्यमुत्रादिसकल
दायग्रहणाधिकारिणांस्त्रीवत्वादिनाधिकारापवादकमिति । ग्रतएवमिताक्षरायाम्विज्ञानेश्वरेणाचार्य्यैस्तातथैवतानिवच
नान्यवतारितानिव्याहृतानिच । यत्तुकिञ्चेत्यादिनाशङ्खलिखितवचनेभ्रात्रभावेपित्रोरधिकारोविकल्पयखण्डितस्तद
प्यतिफल्गु । भवदन्मयापियुक्तमेणविभक्तासंसृष्टपितृपरत्वेनतस्यव्याख्यातुंशक्यत्वेनैकापर्य्यपनुयोगात् । यच्चापिचे
त्यादि । तदपितुल्ययोगक्षेमत्वमित्युपेक्ष्यम् । यदपिकिञ्चेत्यादि । तदपिमात्रंशेविशेषणासम्बन्धेपियोग्यत्वयापित्र
पेसम्बन्धादचोद्यम् । वस्तुतस्तुसाक्षान्मात्राविभागाभावेपिजीवद्विभागेपित्रिच्छयातस्याअपिभागसम्भवाद्जीवद्विभा.
गेतुसाक्षाद्देवविभागोक्तेःप्रीत्याऽभिसन्धिविशेषपूर्वकम्पुत्रैःसहसंसर्गसम्भावात् । नचैवंविभक्तोयइत्यादिबृहस्पतिवचन
॥ ७०९ ॥ विरोधः । ग्रतएवमिताक्षराकृताप्युक्तम् । संसर्गश्चनयेनकेनापि । किन्तुपित्रापितृव्येणवेयत्रसम्मतिस्तेनतद्वचनमुपन्यस्त
॥ ७१० ॥ नेतिवाच्यम् । यतस्तथासतिसकललोकव्यवहारसिद्धेदैहित्रादिसंसर्गोऽप्यन्याप्यःस्यात् । तस्माद्येषाम्परस्परविभागस्ते
[७१०।७२०] षामेवतत्पूर्वकःपरस्परसंसर्गोऽप्यभिसन्धिविशेषपूर्वकोनपरस्परद्रव्यमिश्रीकरणमात्रेणवणिगादीनामिवेत्यत्रबृहस्पतिवच

ततात्पर्य्यन्नमात्रादिनिवृत्तौ। त्रिदोषपरिसंख्यापत्तेः। अतएवभ्रात्रावापितृव्येणाथवेत्यनास्थायांवादिशब्दस्तत्रोपात्तः।
रत्नाकरेचण्डेश्वरेणाप्युक्तम्। अनास्थायांवाकारः। तेनपितृव्यजेनांशिनाकृतविभागएकत्रस्थितःसंसृष्टःसर्वलोकगृहीतो
लभ्यतइति। वाचस्पतिरप्येवमेवाह। यत्तुतेनोक्तंपृथग्धनानामेकत्रमेलनमेवसंसर्गोलाघवात्। ननुविभागपूर्वकत्वन्तत्रवि
शेषणम्परस्परानुमतिश्चतत्रहेतुरिति। तन्न। पुनःशब्दविरोधात्विभागेपिसंसर्गशब्दप्रयोगापत्तेः। जन्मनास्वत्वानङ्गीका
रेणतत्रापिधनसम्बन्धाभावेनपुत्रद्वारैवतत्सम्बन्धात्प्रसक्तोरिक्थलोभेननियोगस्वीकारःप्रतिषिध्यते। नचात्रापिपत्नीभिन्नाया
भार्य्यायाभर्तुर्धनानधिकारात्तस्याएवरिक्थलोभेनप्रसक्तोनिषिध्यतेनियोगस्वीकारइतिनभवदुक्तप्रसक्तिप्रतीक्षेतिवाच्यम्।
पत्न्याएवतत्रप्रस्तुतत्वात्तद्भिन्नभार्य्यापरत्वानुपपत्तेः। अतएवधारेश्वरादिभिर्नियोगार्थिपत्नीपरत्वेपत्नीत्यादिवाक्यस्येदमेवव
सिष्ठवचनम्प्रमाणतयोपन्यस्तम्। तस्मान्नारदवसिष्ठवाक्यबलात्संसृष्टिभर्तृधनग्रहणप्रतिषेधःपत्न्यावृहस्पतिवचनेचानपत्य
स्यधर्म्मोयमभार्य्यापितृकस्यचेतिकथनात्पत्न्यांसत्यांसोदरस्यापिसंसृष्टिभ्रातृधनग्रहणप्रतिषेधइतिविरोधश्चावश्यकःकथ
ञ्चिद्विषयव्यवस्थयापरिहर्त्तव्योपरिहृतोन्यैःपरिह्रियते। सन्दंशोत्थितप्रकरणबलात्प्रसक्तमप्यभार्य्यापितृकस्यसंसृष्टिवि
शेषणत्वमन्यथासिद्धनारदादिवाक्यानुरोधादसंसृष्टिपरत्वावश्यकतयाबाध्यते। वाक्यविरोधेप्रकरणस्याप्रयोजकत्वात्। न
च्चायमितिसर्वनाम्नासंसृष्टिधनग्रहणरूपधर्म्मस्यप्रक्रान्तस्यानेनविशेषाभिधानादनपत्यस्येतिवद्भार्य्यापितृकस्येत्यस्यापिसं
सृष्टिप्रमीतविशेषणत्वमितिवाक्ययोरेवायंविरोधःनवाक्यप्रकरणयोरितिवाच्यम्। सर्वनाम्नःसंसृष्टिधनग्रहणपरामर्श
कत्वेपिसोयमनपत्यसंसृष्टिस्वामिकधनग्रहणरूपोधर्म्मोभार्य्यापितृरहितस्यासंसृष्टिनोप्यनपत्यस्यप्रमीतस्य। असंसृ
ष्टिविभक्तप्रमीतस्यधनन्तुभार्य्यापितृसहितस्यैवानपत्यस्यसोदरोगृह्णीयान्नभार्य्यापित्रन्यतरवदितिवाक्यार्थोपपत्तेः। चका
रेप्येवमनुक्तासंसृष्टिसमुच्चयार्थोव्याख्येयः अतश्चासंसृष्टविषयेणानेनप्रकरणविच्छेदेजातेसंसृष्टानान्तुयःकश्चिदित्यग्रिम

वाक्ये संसृष्टपदोपादानमपि सार्थकम्भवति ॥ अन्यथा प्रक्रमादेवात्रापि तल्लाभे तन्मन्द प्रयोजनं स्यात् । अत एव तार्त्तीये निवि
दधिकरणेऽसम्बद्धनिविद्छिन्नसामिधेन्यवान्तर प्रकरणायह्यामुपवीतनसामिधेन्यङ्गमपि तु महाप्रकरणाद्दर्शपूर्णमासाङ्ग
म् । ये तु पश्चान्ननागुणास्ते पुनर्वचनादेव दूरस्थानुवादेनैवह्वाद शोपसान्नवत्सामिधेन्यनुवादेन विधीयत इति भट्टमतेन सिद्धा
न्तितम् । वस्तुतस्तु यात स्यभगिनीत्यनेन सोदराभावे सा भगिन्यधिकारः संसृष्टिधने प्रतीयते । तस्यैवाव्यवहितस्यानपत्यस्येति
वाक्यशेषस्थेनायमिति सर्वनाम्ना परामर्षस्तु वचनकोऽपि विरोधः । चन्द्रिकायामप्येवमेवोक्तम् । अविभक्तापुत्रपतिस्वामिकधनग्र
हणन्तु पत्न्याः कात्यायनवचनविरुद्धम् । यदाह । स्वर्याते स्वामिनि स्त्री तु ग्रासाच्छादनभागिनी । अविभक्ते धनांशे
तु प्राप्नोत्यामरणान्तिकम् ॥ तु शब्दो वा शब्दार्थे न तथा चायमर्थः । ग्रासाच्छादनमेव साक्षाल्लभते आमरणान्तिकव्यँ वज्जीवव्यँ ।
वनाधनेन जीवनं त्वधिकारिकमावश्यकञ्चकर्म्म सिद्ध्यति तावत्तन्धनांशम्बा प्राप्नोति । धनांशमामरणान्तिकमित्युक्तेः कात्स्नन्धन
मविभक्तस्य पत्युर्लभत इति निरस्तम् । न च स्त्री शब्दश्रवणात्पत्नीव्यतिरिक्तस्त्रीपरमिदमपीति वाच्यम् । अविभक्त इति विशे
षणानर्थक्यापत्तेः । विभक्तेऽपि भर्त्तरि पत्नी भिन्नाया अपुत्राया भरणमात्रोक्तेः । अत एवक्तेष्वंश इत्यनुवृत्तौ वृहस्पतिः । प्रदद्या
त्स्वेव पिण्डत्सुक्षेत्रांशं वा यदीच्छति । अस्य व्याख्यानं स्मृतिचन्द्रिकायां । पिण्डग्रहणमशनाच्छादनोपलक्षणार्थं तत्पर्य्याप्तन्धन
न्तत्साम्यादेकं क्षेत्रांशम्बा स्वरुच्या भर्त्तृशाद्दृ पत्नी व्यतिरिक्तविधवायै भ्रात्रादिस्तद्धनग्राही प्रदद्यात् ॥ एवकारः प्रदानस्यावश्यक
त्वार्थ इति । एतद्विषयकमेव नारदवचनम् । यावत्योविधवाः साध्व्यो ज्येष्ठेन श्वशुरेण वा । गोत्रजेनापि वान्येन भर्त्तव्याश्छा
दनाशनैरिति ॥ भर्त्तृधनग्राहिणी ति सर्वत्र शेषः । धनग्रहणानिभित्तत्वाद्भरणंस्यात् । साध्व्य इत्यनेन सर्वत्र साध्वीनामेव भरण
मसाध्वीनान्तु पत्नीनामपत्नीनाञ्च न तदपि । आच्छिंद्युरितरासु त्विति प्रागुक्तनारदवचनवाक्यशेषादिभ्यः ॥ अत एव साध्वीनां
जीवनार्थं श्वशुरादिभिर्द्दत्तमन्यैरपि दायादैर्नापहरणीयमित्यप्याह वृहस्पतिः । स्थावरादिधनं स्त्रीभ्यो यद्दत्तं श्वशुरेण तु । न

नत्वक्षयमपाहर्त्तुंन्दायादैरिहकर्हिचिदिति ॥ अन्याढ्शीनान्तुदत्तमप्यपहर्त्तव्यमित्याहकात्यायनः। भोक्तुमर्हतिकृप्तांशंगुरुशुश्रूषणेरता। नकुर्य्याद्यदिशुश्रूषाञ्चैलपिण्डेनियोजयेत्। अपकारक्रियायुक्तानिर्लज्जाचार्थनाशिका। व्यभिचाररतायाचस्त्रीधनन्नचसार्हति ॥ नार्हतीत्यनेननदेयञ्जीवनपर्य्याप्तमपि। दत्तमपिचतादृश्याःसकाशादपहरणीयमितिद्वयमप्युक्तम्भवति। यत्तुतस्मात्स्त्रियोनिरिन्द्रियाअदायाइतिश्रुतिवचनन्तन्मूलकञ्चअनिन्द्रियाह्यदायादाःस्त्रियोनित्यमितिस्थितिरितिमनुवचनन्तद्द्वयमपियासांस्पृङ्ग्याह्निकयाधनग्रहणंनोक्तन्तद्विषयमवसेयं। गौतममिताक्षरयांहरदत्तोप्येवमेवाह। केचित्तुनिरिन्द्रीयपदसमभिव्याहारान्निन्दामात्रपरन्तदित्याकुस्तन्न। दायादत्वांशेनिन्दायानिषेधकल्पनावश्यम्भावात्। रागाद्धायग्रहणप्राप्तेर्न्नित्यानुवादासम्भवात्। अनिन्द्रियत्वन्तुपुम्पारतन्त्र्यात्कञ्चिदनुवादः। वस्तुस्वभावविपरीतनिषेधकल्पनस्यबाधात्। तस्मात्पूर्वोक्तएवसमाधिः। पराशरस्मृतिटीकायांविद्याशैव्योदिनायद्धनम्प्राप्तन्तदविभाज्यमितिव्याचख्युःपत्नीवत्तयद्देपत्न्याअंशोनास्तीत्यदायादपदस्यार्थः। नत्वहेतुरनिन्द्रियाइतिइन्द्रियम्वैसोमपीथइतसोमेपींद्रियशब्दप्रयोगात्ततोनिर्गतााइतिसोमपानानधिकृताइतिपत्नीवत्तयहप्रशंसेति। इतिपत्न्यधिकारविचारः ॥❁॥ पत्न्यभावेदुहितरोऽपुत्रविभक्तासंसृष्टिधनभाजः। तथाचमनुः। यथैवात्मातथापुत्रःपुत्रेणदुहितासमा। तस्यामात्मनितिष्ठन्त्याङ्कथमन्योधनंहरेत्। बृहस्पतिरपि। अङ्गादङ्गात्सम्भवतिपुत्रवद्दुहितान्नृणाम्। तस्मात्पितृधनन्त्वन्यःकथंगृह्णीतमानवइति। अत्रपुत्रेणसमापुत्रवदितिचसाम्याज्जन्यत्वेपिपुत्रेपित्रवयवानान्धाकुल्येनसंक्रान्तेर्दुहितरिचपत्नीनांपुमान्पुंसोधिकेशुक्रेस्त्रीभवत्यधिकेस्त्रियेत्यादिवचनैःस्मृतिष्वायुर्वेदेचप्रतिपादनात्पुत्रतुल्यत्वन्दुहितुरुक्तमितिद्रष्टव्यम्। आत्मनि। आत्मावैजायतेपुत्रइत्यात्मभूतपुत्रतुल्यायामित्यर्थः। तिष्ठन्त्यामित्यनादरेसप्तमीतामनादृत्येत्यर्थः। यद्यप्यनेनौरसपुत्राभावेदुहितुर्द्धनग्रहणमित्यत्रन्यायउक्तस्तथापिगौणपुत्रपत्न्योरभावेदुहितुर्द्धनग्रहणमितिकोन्यायः। उच्यते। नारदेनमन्दानुग्रहायसोपिस्पष्टीकृतः। यदाह। पुत्राभावेतुदु

हितातुल्यसन्तानदर्शनादिति। विवृतञ्चैतदन्तेनैव। पुत्रश्चदुहिताचोभौपितृसन्तानकारकाविति। अयमाशयः। पुत्रदुहि
तराबुभौपितुःपौत्रदौहित्राख्यसन्तानकारकावतःसन्तानप्रवर्त्तकत्वस्यतुल्यत्वात् दुहितुरपिपुत्रवदधिकारः। पौत्रदौहित्राख्य
सन्तानयोश्चस्वरूपतस्तुल्यत्वाभावात्कार्य्यतस्तुल्यत्वमभिप्रेतम्। कार्य्यमपिनर्णापाकरणारिक्थग्रहणालक्षणम्पुत्रपौत्रैश्चर्ॐ
णांदेयम्। पितामहद्रव्यमधिकृत्यचतत्रस्यात्सदृशंस्वाम्यम्पितुःपुत्रस्यचोभयोरितिवचनाभ्याम्पौत्रेसतिदौहित्रस्यतदनधिका
रात्। तेनादृष्टमत्रकार्य्यंश्राद्धकर्तृत्वम्। पूर्वैर्यान्तुस्वधाकारेपौत्रादौहित्रकामताइतिविष्णूक्तेः। एवञ्चदृष्टादृष्टोपका
रकस्यसन्तानमुखेनोपकारकपुत्रात्केवलादृष्टोपकारकस्यसन्तानमुखेनोपकारिकादुहितान्यूना। नचैवम्पत्न्यपेक्षयाप्रत्यास
न्नाजन्यादुहितेतिपत्नीतःपूर्वंसैवधनमर्हतीतिवाच्यम्। यतःसहाधिकारेणाग्निहोत्रादिवैदिककर्म्मोपकारिकाकामाख्यपुरु
षार्थसाधनतयासन्तानसाधनतयाचदृष्टादृष्टोपकारकर्त्रीदेहार्द्धसंस्तुतापत्न्येवततोधिकाततश्चपुत्राभावइतिपत्न्यभावस्या
प्युपलक्षकम्प्राग्लिखितविष्णुवचनादस्माच्चयोगीश्वरवचनात्। यद्यपिपुत्रकर्तृकश्राद्धेसम्प्रदानतयास्वयमेवादृष्टोपकार
कःपितादुहित्रपेक्षयाप्रत्यासन्नइतिपिताहरेदपुत्रस्यरिक्थमितिवचनस्यावसरञ्चितोदुहितुःप्राक्। तथापितस्यामात्मनि
तिष्ठन्त्यामित्यनेनशरीरप्रत्यासत्त्यासैवाग्येसरीतितदभावेतद्वचनस्यावसरः। वाशब्दोपादानेनतस्यक्रमपरत्वाभावात्। जीमू
तवाहनस्तुदुहितुरधिकारेसन्तानकारकत्वस्यहेतोर्न्निर्द्देशात्सन्तानस्यचपिण्डदस्यैवोपकारकत्वात्पिण्डदस्यानुपकारकत्वे
नान्यसन्तानादसन्तानाच्चाविशेषात्पुत्रवतीसम्भावितपुत्रावादुहिताधनाधिकारिणी। विधवात्वबंध्यात्वदुहितृप्रसूत्वादिना
विपर्य्ययस्तुपुत्रापुनर्न्नाधिकारिण्येवेतिदीक्षितमतमादरणीयमित्याह। तदपिचिन्त्यम्। प्राथमिककन्याधिकारस्य। अपु
त्रमृतस्यकुमारीचत्वथंगृह्णीयात्तदभावेचोढा। हेतुनिर्द्देशस्यप्रत्यासत्त्यतिशयमात्रप्रदर्शकतयाप्युपपत्तेः। किञ्च। स्वयमेव
कन्यायाश्चसम्भवेसम्भावितपुत्रायाःपुत्रवत्याश्चाधिकारइतिवदन्हेतोर्व्यभिचारितान्दर्शयति। तस्मादस्मदुक्तरीत्यैवप्रत्या

सन्यर्थतयाहेतुर्व्याख्येयः। धारेश्वरदेवस्वामिदेवरातप्रभृतयस्तु। पितामहेरेदपुत्रस्येत्यादिवचनविरोधपरिहारायदुहि
त्रधिकारप्रतिपादकवचसांपुत्रिकाविषयत्वन्तदभावेतुपित्रादयएवयथोक्तक्रमेणाधिकारिणइत्याहुस्तदतिपेलवम्।
पुत्रिकायाश्चौरसेधर्म्मपत्नीजस्समःपुत्रिकासुतःतृतीयःपुत्रःपुत्रिकाविज्ञायतइतियोगीश्वरवसिष्ठादिवचनैगौणपुत्र
कोटिनिविष्टायाःक्षेत्रजादिपुत्रवन्नभ्रातरोनपितरःपुत्रारिक्थहराःपितुरितिगौणपुत्रविषयेणमानवेनवचनेनपत्न्यांसत्याम
पिरिक्थग्राहिण्यास्तदभावेरिक्थग्राहित्वन्दण्डापूपिकयेवसिद्धमितिवचनारम्भानर्थक्यापत्तेः। दुहितृमात्रवाचकानांवचना
नांविनाकारणंविशेषपरत्वकल्पनानुपपत्तेश्च। किञ्च। भवन्मतेश्वङ्गादङ्गात्सम्भवसीत्यादिनापुत्रिकाविषयेणावचसापु
त्रिकायाधनग्रहणोक्तेःपुनः। सदृशीसदृशेनोढासाध्वीशुश्रूषणेरता॥ कृताऽकृतावापुत्रस्यपितुर्द्धनहरीतुसेत्यनेनपुन
र्द्धनहरत्वप्रतिपादनन्तेनैवमुनिनाक्रियमाणंविवरणमात्रतयाऽपुनरुक्तङ्कनैवंस्यात्। सामान्यविशेषविषयतयातुस्पष्ट
मेवापौनरुक्त्यं। सदृशोपितृसवर्णा। सदृशेनसवर्णेनोढेतिप्रकृष्टापकृष्टवर्णसम्बन्धनिरासाय। तज्जातस्योत्तमवर्णमातामह
इश्राद्धादिनिषेधादितिजीमूतवाहनोक्तमनादेयं। ऊढापदेनैवाधमवर्णसम्बन्धनिरासात्। नह्यधमवर्णोढत्वमुत्तमव
र्णायाःसम्भवति। तस्मादुत्तमवर्णनिरासार्थमेवसदृशग्रहणम्। ननुनारदेनकन्यारूपाणाम्पितृभ्रातृरहितानांसर्वासामे
वदुहितृणाम्पितृधनाप्राप्तिसंसर्गेणाभिहिता। यथाह। स्यात्तुचेत्तद्दुहितातस्याःपित्र्योंशोभरणमतः। आसंस्काराद्धरेद्भा
गम्परतोविभृयात्पतिरिति। तस्याइतिपतिपुत्रविहीनपत्नीर्मधिकृत्याह। तेनतादृश्यायदिदुहितावियुतेनतस्याभरणनिमि
त्तमात्रपित्र्योंशस्तस्मात्विवाहसंस्काराङ्गरणार्थमेवसापितृधनभागंहरेत्परतोविवाहादूर्ध्वंपतिस्तांविभृयात्। तेननतावत्का
लभरणावशिष्टमपिततोगृह्णीयात्। यथेष्टविनियोगार्थंतुकन्यायाःपितृधनग्रहणंदूरापास्तमेव। ततश्चास्यापवादकानिदु
हितुःपितृधनप्राप्तिप्रतिपादकानिवचनानिसर्वाणिपुत्रिकाविषयाण्येववाच्यानि। अन्यथाद्वयोरपिदुहितृसामान्यविषतयो

न्सर्गापवादत्वानुपपत्तेः । तस्माद्धारेश्वरादिमतमननुमन्तव्यमितिचेन्न । स्यादेवं यदि नारदवचनम्विभक्तविषयंस्यात् । पौर्वा
पर्य्यपर्य्यालोचनयासंसृष्टाविभक्तविषयन्तत्स्फुटमवगम्यते । ततश्चविभक्तविषयेदुहितृमात्रस्यपत्न्यभावेपितृधनेग्रहणप्र
तिपादकानिप्रापकाण्येवनापवादकानीतिनपुत्त्रिकामात्रविषयत्वेतेषांकिमपिबीजम्पश्यामः । यत्तुसकलपितृधनग्रहणाधिका
रप्रतिपादकतयाकन्याभ्यरित्यादिदेवलवचनञ्जीमूतवाहनेनोपन्यस्तन्तत्पूर्वापरविरुद्धं । जीवद्भिभागेकन्याभ्यःविवाहमा
त्रोपयुक्तधनेनतस्यप्रमाणातयोपन्यासात् । तदपिचास्माभिःप्राङ्गिरस्तम् । दुहितृष्वपिप्रथममप्रत्ताःपितृधनंगृह्णीयुस्तदभा
वेप्रत्ताः । तासामपिमध्येप्रागभावप्रतिष्ठितास्तदभावेप्रतिष्ठिताः । सर्वासमानरूपास्तुसमंविभज्यगृह्णीयुरित्यर्थःसिद्धम् ॥
तथाचकात्यायनः । पत्नीपत्युर्द्धनहरीयास्यादव्यभिचारिणी । तदभावेतदेति । गौतमःस्त्रीधनन्दुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठि
तानाञ्चेति । अप्रतिष्ठितानिर्द्धनाः । यद्यपिस्त्रीधनमित्युक्तन्तथापितुल्यन्यायतयापितृधनविषयमप्येतत् । वंध्यत्वादिनासन्ता
नरहिताप्रतिष्ठितेतितुनयुक्तम् । तस्याःसन्तानमुखेनादृष्टोपकाराभावेनधनहारित्वायोगात् । सदृशीसदृशेनोढेतिप्राक्प
ठितंवृहस्पतिवचनंस्मृतिचन्द्रिकाकारइत्थंव्याचख्यौ अत्राद्यानिचत्वारिविशेषणानिपत्न्याऊर्ध्वमर्थग्राहिणीदुहितृविषयाणि
। ततःप्राग्धनग्राहिणीदुहितृविशेषणेद्वेअवशिष्टे । क्षताक्षताविव्यपुत्त्रिकेतिविशेष्याध्याहारः । इतरत्रदुहितेतिविशेष्या
ध्याहारः । वाशब्दश्चव्यवस्थितविकल्पार्थः । एवञ्चायमर्थः । औरसपुत्त्रविहीनस्यपितुर्द्धनंद्विविधापिपुत्त्रिकापत्न्याःपूर्वंगृ
ह्णीयात् । सवर्णादिविशेषणोपेतातुदुहितानन्तरमूर्ध्वमिति । एवञ्चपत्न्याऊर्ध्वंसवर्णादिविशेषणोपेतप्रतिष्ठिताप्रतिष्ठिता
ढानूढानांदुहितॄणांसमवायेप्रागनूढैवगृह्णातिपित्राभर्त्तव्यत्वात् । तदभावेऊढाऽप्रतिष्ठिता । भर्त्राभर्त्तव्यत्वेपिभर्त्तुर्भरणासा
मर्थ्येनाप्रतिष्ठितत्वात् । तदभावेप्रागुक्तयापत्न्यासवर्णादिविशेषणोपेताप्रतिष्ठितापिधनंगृह्णाति । अन्यैस्तुक्षतेतिपुत्त्रिका
परमक्षतेतिदुहितृमात्रपरमभ्युपेत्यवाशब्दश्चनास्थापरमास्थायाखिलंदुहितृमात्रविषयंविशेष्याध्याहारमन्तरेणैवव्याख्यातं।

सेयनेनदुहितृमात्रपरामर्शात् । दुहितरइतिबहुवचनंसजातीयानांसमांशोसमानजातीयानांवर्णक्रमेणविशेषांशइतिप्रतिपादनाय ॥❁॥ इतिदुहितुरधिकारः ॥ दुहितुरभावेदौहित्रः । चशब्दादनुक्तसमुच्चयार्थात् । तथा चविष्णुः । अपुत्रपौत्रसन्तानेदौहित्राधनमाप्नुयुः । पूर्वेषान्तुस्वधाकारेपौत्रदौहित्रकास्समाः । अपुत्रपौत्रेतिदुहितृपर्य्यन्ताभावोपलक्षणम् ॥ मनुरपि । अकृतावाकृतावापियंविन्देत्सदृशात्सुतम् । पौत्रीमातामहस्तेनदद्यात्पिण्डंहरेद्धनमिति । पौत्रीत्यनेनयथापुत्राभावेपौत्रःपितामहधनाधिकारीतथादुहित्रभावेदौहित्रइत्युक्तम् । बृहस्पतिरपि । यथापितृधनेस्वाम्यन्तस्याःसत्स्वपिबन्धुषु । तथैवतत्सुतोपीष्टेमातृमातामहेधने ॥ यथायेनदौहित्रदेयपिण्डेनदुहितापितृधनाधिकारिणीतथैवतेनैवपिण्डदानेनदुहितृसुतोपिमातामहधनेस्वामीसत्स्वपिबन्धुषुपित्रादिष्वित्यर्थः । नचपुत्रिकापुत्रविषयमिदम्वचनम् ॥ तस्याइतितत्सुतइतिचसर्वनाम्भ्याम्प्रकृतदुहितृमात्रपरामर्शात् । अतएवमनुरपिदौहित्रमात्रस्यैवमातामहधनाधिकारंदर्शयति । दौहित्रोह्यखिलंरिक्थमपुत्रस्यपितुर्हरेत् । सएवदद्याद्द्वौपिण्डौपित्रेमातामहायच । पौत्रदौहित्रयोर्लोकेनविशेषोस्तिधर्म्मतः । तयोर्हिमातापितरौसम्भूतौतस्यदेहतइति । पितुरितिमातुःपितुरित्याख्येयम् । अतएवायेमातामहायचेत्याह । अथवायथासस्वपितुरखिलंरिक्थंगृह्णातितथाऽपुत्रस्यमातामहस्यापि । स्वयमेवतत्पुत्रकार्य्यकारित्वात् । तदेवाहसएवेति । स्वपित्रेमातामहायचेत्यर्थः । मातापितरावितिचनयथाक्रममन्वयः । किन्तु । पौत्रस्यपितादौहित्रस्यमाताधनस्वामिनोदेहतःसम्भूताविति यथायोग्यम् । केचित्पुत्रपौत्रेतियथाश्रुतविष्णुवचनात्पत्नीदुहितृतःप्राग्दौहित्रस्यधनाधिकारमाहुस्तद्योगीश्वरविरोधात्तथैवतत्सुतोपीतिबृहस्पतिवचनेपिदुहितृतस्तस्यजघन्यभावावगमाद्धेयम् ॥❁॥ इतिदौहित्राधिकारः ॥ दौहित्राभावेपितरौधनभाजौ । अत्रमिताक्षरा । यद्यपियुगपदधिकरणवचनतायांद्वन्द्वस्मरणात्तदपवादत्वाच्चैकशेषस्यमातापित्रोर्द्वन्द्वेनग्रहणेक्रमोनप्रतीयते । तथापिवियद्वाक्येमातृशब्दस्यपूर्वनिपातादेकशेषाभावपक्षेचमातापितराविव्यत्रमातृशब्दस्यपूर्वश्रवणात्पाठ

क्रमादेवार्थक्रमोवगम्यमानःक्रमाकांक्षायांसत्यांनपरित्यक्तुमर्हइतिप्रथमंमाताऽपुत्रपुत्रधनभाक्तदभावेपिता।किन्तुपितापुत्रा
न्तरेष्वपिसाधारणोमातात्वस्यैवासाधारणीतिप्रत्यासत्त्यतिशयादनंतरःसपिण्डाद्यस्तस्यतस्यधनंभवेदितिमनुनाप्रत्यासत्त्यति
शयेनधनग्रहणाधिकारस्यविनिगमितत्वात्सपिण्डसमानोदकादिष्वेवविनिगमनाकांक्षायामेतद्वचनप्रवृत्तेरत्राप्यदण्डवारित
त्वादिति।अत्रस्मृतिचन्द्रिकाकारःप्रगल्भते।सारस्वतौभवतइत्युत्पत्तिवाक्येऽक्रमावगत्यभावेनयाज्यक्रमेणप्रधानानुष्ठा
नक्रमःपञ्चमेनिरूपितोनत्वेकशेषतएवकाचित्क्रमानुगतिरुपपादिता।तद्वदत्रापिक्रमार्थमन्यत्प्रमाणमन्वेषणीयन्तद
भावइतरेतरयोगस्यद्वंद्ववदेकशेषेप्यवगतेर्विभज्यैवपित्रोस्तुल्यतयाधनग्रहणंयुक्तम्।यत्तुपितासपत्नीपुत्रेष्वपिसाधारणो
मातात्वसाधारणीतिप्रत्यासत्त्यतिशयात्तस्याएवपितृतःप्राग्धनग्रहणंन्याय्यमित्युक्तन्तदप्यन्याय्यम्।नहिजननीजनकयोर्ज
न्यंप्रतिप्रत्यासत्तितारतम्यमस्ति।पुत्रान्तरजनकस्याप्येतज्जनकतायामातृतुल्यत्वात्।नहिजनकतापिव्यासज्यवर्त्तिनी॥
नचपितृगृहीतन्धनंभिन्नोदरेष्वपिसंक्रामति।मातृगृहीतत्वेनतत्सहोदरेष्वेवेतिमातुरेवधनग्रहणमितिवाच्यम्।तस्याःप्र
त्यासत्तेर्भ्रातृभगिनीधनाधिकारविनिगमकतयाजनकाज्जनन्याधनग्रहणाविनिगमकत्वासम्भवात्।द्वंद्वस्थानीयैकशेषा
त्तुल्यतावगतौप्रत्यासत्तेरप्रयोजकत्वाच्च।सत्यांहिक्रमाकांक्षायांसाक्रमनियामिकानत्वसत्यामपि।तस्मात्पित्रोस्तुल्यस्वा
म्याद्विभज्यैवानपविधुरपुत्रधनग्रहणमिति।श्रीकरस्तदयुक्तं।पिताहरेदपुत्रस्यरिक्थंस्वर्य्यातस्यह्यपुत्रस्यमातादायमवा
प्नुयादित्यादिवचनेषुपितुर्मातुश्चनिरपेक्षस्वाम्यप्रतीतेर्य्युगपद्ग्रहणायोगात्।व्रीहियवयोर्निरपेक्षसाधनत्वप्रतीतौमिश्रत्वायो
गवत्।केचित्तुमातुर्गर्भधारणपोषणादिनात्यन्तोपकारित्वात्सहस्रन्तुपितुर्म्मातागौरवेणातिरिच्यतेइत्यादिस्मरणाच्चप्रथमंमा
तुर्द्धनाधिकारमाहुस्तदपितुच्छम्।पितुरपिसंस्कारवृत्तिसम्पादनादिनावहुधासंविधातृत्वात्तयोरपिपिताश्रेयान्वीजप्रधा
न्यदर्शनादित्यादिस्मरणेनसत्प्रतिपक्षत्वाच्चगौरवमात्रस्यधनग्रहणाप्रयोजकत्वे।उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान्ब्रह्मदःपिते

त्यादिस्मरणाच्चपितृतोऽपिपूर्वम्मातुर्य्यस्याधिकारप्राप्तेर्भ्रातृभ्रातृपुत्रयोश्चसतोःपितामहपितृव्यादीनामेवप्रागधिकारापत्तेः ॥ जीमूतवाहनस्तु । पितरावित्यस्मात्पितृक्रमएवावगम्यते । तथाहि । पितृप्रातिपदिकात्प्रथमम्पितुरवगतेर्द्विवचनाच्चतेनैकशेषकल्पनायांसरूपैकशेषासम्भवेविष्णुमन्वादिवचनसम्वादाच्चविरूपैकशेषत्वनिश्चयेमातुरवगमात् । अतःक्रमज्ञानं क्रमाभिधानव्याप्तंक्रमाभिधानेव्यापकेनिवर्त्तमानेनिवर्त्ततइतिश्रीकरोक्तिर्विपरीतक्रमोक्तिश्चविज्ञानेश्वराद्यानयुक्तेत्याह । तस्मा न्नैयायिकक्रमस्यात्राव्यवस्थितत्वाद्बृहद्विष्णुवचनोक्तःक्रमएवादरणीयः । तत्रचदुहितृगामीत्युक्त्वातदभावेपितृगामीत दभावेमातृगामीत्युक्तम् । मिताक्षराकारस्यतुप्रथमतस्तावदीदृशपाठेनैवबृहद्विष्णुवचनंलिखतस्तद्विरुद्धन्यायमात्रावलम्बने नपितरावित्यत्रापितुनःप्राङ्मातुःपुत्रधनाधिकारंसिद्धान्तयतोमहत्येवहृदयशून्यताप्रतिभाति । दौहित्रस्यापिदुहित्रस्यापि दुहितृकोटिनिविष्टत्वाद्बृहद्विष्णुनापृथगनभिधानन्तोतदौहित्राभावोपिदुहित्रभावेनोपलक्ष्यतइतिमन्तव्यम् । तस्मात्स्मृ तिचन्द्रिकामदनरत्नकारकल्पतरुरत्नाकरपारिजातकारप्रभृतीनाम्बहूनाम्पितुरभावेमातुःपुत्रधनाधिकारइत्येवसिद्धान्तः । वाचस्पतिनातुतदभावेमातृगामितदभावेपितृगामीतिबृहद्विष्णुवचनम्पठित्वायथामिताक्षरामेवसिद्धान्तितन्तत्तुकुत्रापितदृति रिक्तयान्येनतथापाठस्यालिखनाद्भ्रान्तिविलसितमेव । विग्रहवाक्येमातृशब्दस्यपूर्वनिपातादित्यपिमिताक्षराग्रन्थोदुष्टःविग्रह वाक्येपूर्वनिपातनियमाभावात् । समासेहितन्नियमःशाब्दिकैःस्मर्य्यतेनतुविग्रहवाक्यइत्यादिविज्ञानेश्वरोक्तन्यायेयंदूषणमन्यै रुक्तंतत्परिहारायपरंक्रम्यते । युगपदधिकरणवचनतानावद्द्वन्द्वस्यवचनाधिकरणेवार्त्तिकेतन्त्ररत्नेचमहताप्रबन्धेननिरस्ता । इतरेतरयोगोऽपिपदान्तरान्वयेद्वन्द्वाच्छाब्दरीत्याप्रतीयतेतेनपितृशेषधनभाजावित्यनेनयुगपदन्वयोऽपिवस्तुगत्यातयोःक्रमेऽपि नवाक्यदोषः । सर्वैश्चश्रीकरभिन्नैस्तदभ्युपगमात्सर्वंसमाधेयमिदम् । एकशेषाभावपक्षेचमातापितरौमातरपितरावित्यत्रमा तृशब्दस्यपूर्वश्रवणात्समासैकशेषयोश्चतुल्यप्रतीतिजनकत्वाभावेविकल्पायोगाद्यत्रापितथाप्रतीतेरभ्युपेयाविग्रहवाक्येष्वपिपू

वैनिपातनियमोनानुशासनसिद्धस्तथापिव्याख्यातृसम्प्रदायसिद्धोऽस्त्येव । नहिकोपिपिताचमाताचपितरावितिविग्रहंदृश्यते
किन्तुमातापिताच्चपितराविव्येवेत्यणुरपिविशेषोध्यवसायकर इतिन्यायेनतस्यापिविनिगमकतासम्भवतीत्यनेनाशयेनतथोक्तः
सम्भवः । पितुःपुत्रांतरसाधारण्यंमातुस्त्वसाधारण्यमितिप्रत्यासत्तिरपिजनकतायाश्रयासत्त्ववृत्तित्वेपितदभिप्रायेणैवोक्ता
। साधारण्यासाधारण्येहिसम्बन्धकृतेव्यपदेशप्रतीतिविलम्बाविलम्बनेभवतएवतथानुभवात् । वाक्यार्थवोधेक्रमाभावेकिम्भि
तिवस्तुक्रमस्त्वाश्रीयतइतिश्रीकरोक्तिस्तुवचनान्तरेनिरपेक्षस्वाम्यावगत्याक्रमापेक्षयास्मृतिचन्द्रिकाकारादिभिरप्यवश्यनिरस्
त्यैव । वृहद्विष्णुवचनविरोधःपरन्तुरत्तरोवक्षिप्यतेतत्रापियथाशक्तिप्रतिविधीयते । गौरवप्रतिपादकानिवचनानितावन्मा
तापितृविषयाणिविरुद्धानिदृश्यन्ते । तानिविषयव्यवस्थयावश्यमविरोधन्नेयानि । तथाहि । उपाध्यायाद्दशाचार्य्यआचा
र्य्याणांशतम्पिता । सहस्रन्तुपितुर्म्माताीगौरवेणातिरिच्यते । गर्भधारणपोषाभ्यान्तेनमातागरीयसीत्यादीनिमातुरभ्यर्हित
त्वप्रतिपादकानि । तयोरपिपिताश्रेयान्वीजप्राधान्यदर्शनादित्यादिस्मृतिवचनानिपित्राज्ञयापरशुरामेणमातुःशिरश्छिन्नं
। रघुनाथेनकौशल्ययानिवारितेनापिपित्राज्ञयाराज्यम्बिहायवनवासश्चादृतइत्यादिपौराणिकान्यार्थदर्शनानिचपितृपूज्यता
प्रत्यायकानि । तेषाञ्चायमविरोधप्रकारोयःपितामहागुरुलक्षणोपेतःसगुरुर्य्यःक्रियाःकृत्वावेदमस्मैप्रयच्छतीत्यादियोगी
श्वरादिवचोभिःप्रतिपादितोमाताचतदाज्ञावशवर्त्तित्वादिपतिव्रतात्वप्रयोजकसमस्तलक्षणरहिता । तयोर्म्मध्येमातुरपेक्ष
यापितैवाधिकाभ्यर्हितः । यत्रतुमातारुन्धत्यादिवत्समस्तपतिव्रतागुणोपेतापितातुजन्ममात्रप्रदःसस्तत्रमातैवपितुरपेक्षयाभ्य
धिकमान्या । चिरकारिकोपाख्यानादौमहाभारतादयेवमुपाख्यानस्वरसादयमर्थउन्नीयतेतदत्रापिमन्वादिवचनेष्वपुत्र
पुत्रधनग्रहणाधिकारःक्वचिन्मातुःप्रथमम् । क्वचित्पितुःप्रतीयमानएवमेवव्यवस्थापयितुमर्हः ॥ तथाहि । अनपत्यस्यपु
त्रस्यमातादायमवाप्नुयात् । मातर्य्यपिचवृत्तायाम्पितुर्म्माताहरेद्धनमितिमनुः । भार्य्यासुतविहीनस्यतनयस्यमृतस्यच ।

मातारिक्थहरी ज्ञेया भ्राता वा तदनुज्ञयेति वृहस्पतिः । पुनर्मातुरेव । पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव वेति । तदभावे पिता
तदभावे मातेति प्राग्दर्शितवृहद्विष्णुवचनानि । योगीश्वरवचने तु पितरावित्यत्र विज्ञानेश्वरोक्तरीत्या प्राङ्माता तदनु पिता । अ
न्यमते सम्भूय विभागः पितुर्वा प्राथम्यमिति विप्रतिपत्तौ पितुरधिकमान्याया माता सा पितुरपेक्षया प्रथमाधिकारिणी । या तु पितु
रपेक्षया न्यूनमानभाक् सा पितुः पश्चात् । युक्तञ्चैतत् । वृत्त्यादिसम्बिधानमकुर्वतः पितुरपेक्षया मातुरेवाधिकोपकारकत्वाद्ध
नग्रहणम् । वृत्त्यादिसम्बिधानकर्त्तुस्तु तस्य यावज्जीवम्भरणपोषणादिनातिशयितोपकारकस्य धनग्रहणमिति सर्वस्मृती
नां सर्वनिबन्धानाञ्चादुस्थाताभवतीत्यादिसुधीभिर्विभाव्यम् ॥*॥ पित्रोरभावे भ्रातरो धनभाजः ॥ यद्यप्यपुत्रधनं भ्रातृगामि
अपुत्रस्य स्वर्य्यातस्य भ्रातृगामि द्रव्यन्तदभावे पितरावित्यादिशङ्खपैठीनसिवचनयोः भ्रातर एवेति । मनुश्च । पितृतः प्राक् भ्रातृ
णान्धनग्रहणम्प्रतीयते । मातर्य्यपि च वृत्तायां पितुर्म्माता हरेद्धनमिति च मनुवचने भ्रातृतः प्राक्पितामह्यास्तथापि क्रमपरयोगी
श्वरवृहद्विष्णुवचनाविरोधाय तेषान्धनाधिकारमात्रपरत्वमेतत्क्रमाविरोधस्तु चनार्थमेव मनुना भ्रातर एव वेति पैठीनसिनापि ज्येष्ठा
वापत्नीति वा शब्दः प्रयुक्तोऽन्यथा तुल्यकक्ष्याधिकारिषु तत्प्रयोगोऽत्यन्तमयुक्तः स्यादिति मिताक्षराकारदयो वहवः । कल्पतरुका
रस्तु पत्नीभ्रातृस्थले श्राद्धाद्यधिकारिणी साध्वी पत्नी प्रथमाधिकारिणी तदन्या तु भ्रातृपितृतोऽनन्तरम् । पितृभ्रातृस्थले तु पितृ
पितामहाद्युपार्ज्जितं यद्विभागेन पुत्रे संक्रान्तधनन्तस्मिन्नपुत्रे प्रमीते पित्रोः पितृद्रव्याविरोधेन यत्तेनोपार्ज्जितन्तत्पित्रोः सत्तो
रपि भ्रातृग्रहणमेवेत्याह मम तु प्रतिभाति मातर्य्यपि च वृत्तायामिति मनुवाक्ये । तदभावे मातापितराविति शङ्खपैठीनसिवचनयोस्त
तोदायमपुत्रस्य विभजेरन्सहोदराः । तुल्या दुहितरो वापि ध्रियमाणः पितापि वा । सवर्णा भ्रातरो माता भार्य्या चेति यथाक्रमम् ।
तेषामभावे गृह्णीयुः कुल्यानां सहवासिन इति देवलवचने । सर्वत्रापि वृत्तायान्तदभावे । यथाक्रममित्यादिपदैः क्रमप्रतीते
र्योगीश्वरवृहद्विष्णुवचनयोरेव क्रमपरत्वमितरेषान्त्वधिकारमात्रपरत्वेन तदविरोधेन तत्तत्स्थाननिवेशे सेप्यक्षतिरिति समाधि

नैवसाधुः किन्तु क्षेत्रजादिपुत्रस्थले यथास्मृतिवचनक्रमविपर्य्यासस्तौरसानुकूल्यप्रातिकूल्यगुणवत्त्वागुणवत्त्वादिभिर्व्यवस्था
पितस्तथात्रापि दायभागप्रकरणे पुत्रादीनाम्पित्राद्युपकारकत्वकीर्त्तनस्य गुणवत्त्वादिकीर्त्तनस्य वानन्यप्रयोजनत्वात्प्रत्यास
त्तितारतम्यवत्। धनस्वाम्युपकारातिशयानतिशयगुणवत्त्वागुणवत्त्वादिभिर्यथावचनं सर्वैः पिक्रमविपर्य्यासः समाधयोन्येतु
समाधयः कुशकाशावलम्बनमात्रतुल्या अनुपादेया इति। एवमग्रेपीतिसर्वं सुस्थम्। भ्रातृष्वपि प्रथमं सहोदराः। अनन्त
रः स्वपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनम्भवेदिति मनुनाबहवो ज्ञातयो यस्य सकुल्याबान्धवास्तथा॥ यस्त्वासन्नतरस्तेषां सोनपत्यधनं ह
रेदिति वृहस्पतिना च प्रत्यासत्त्यतिशयस्यैवासतिविशेषवचने विनिगमकत्वेनोक्तेः। भिन्नोदराणां मातृकृतविप्रकर्षात्। भ्रातर
इति सामान्यग्रहणात्सोदराभावे भिन्नोदराः। इदमेवव्यक्तमुक्तं संग्रहकारेण। सोदर्य्याः सन्त्यसोदर्य्या भ्रातरो द्विविधा यदि।
विद्यमानेष्वसोदर्य्येसोदर्य्या धनभागिन इति॥ इति भ्रात्रधिकारः॥०॥ भ्रात्रभावे तत्सुताः भ्रातृसुता धनभाजः। नचतथात
स्तुता इति तथाशब्देन भ्रातृपुत्रयोः सादृश्यप्रतिपादनात्। अनेकपितृकाणान्तु पितृतो भागकल्पनेति वचनाच्चानयोः पित्रभावे वि
भज्य धनग्रहणमस्त्विति वाच्यम्। विष्णुवचनाविरोधन्न तथाशब्दस्य चशब्दार्थत्वात्। अन्यथा तथापदस्य पूर्वत्राप्यन्वयसम्भवेन
पित्रोर्भ्रातॄणाञ्च विभज्य ग्रहणमित्यपि कुतो न स्यात्। तच्चेद्विष्णुवचनविरोधान्नेत्युच्यते सोत्रापि तुल्यः। अनेकपितृकाणान्त्विति
वचने भ्रात्रभावेनेषामधिकारे सम्पन्ने कस्मिंश्चिदप्यपुत्रे भ्रातरि प्रमीते विद्यमानानां भ्रातॄणां सर्वेषान्तद्धनसम्बन्धे जाते तद्विभा
गात्प्रागेव तन्मध्ये पियदि कश्चिन्मृतस्तदा तत्पुत्राणाम्पितृव्यैः सह समविभागे प्रसक्ते स्वपितृविभागमेव ते विभज्य गृह्णीयुर्न सर्वेपि
तुल्यसममित्येतदर्थम्॥ भ्रातृसत्वे तत्पुत्राणाम्पितृव्यधनेऽनधिकारात्। पूर्वाभावे परः पर इति योगीश्वरवचनात्तदभावे भ्रा
तृपुत्रगामीति विष्णुवचने भ्रातृपरामर्शकतत्पदेन भ्रात्रभावाभिधानाच्च। भ्रातृपुत्रेष्वपि प्रत्यासत्त्यतिशयात्पूर्वं सोदरभ्रातृजास्त
दभावे भिन्नोदरजाः युक्तञ्चैतत्। असोदरभ्रातृपुत्रो हि धनिनो मातरम्विहाय स्वपितामहीविशिष्टस्य धनिपितुः पिण्डन्ददाती

निसोदरभ्रातृपुत्राज्जघन्यस्तदनन्तरमेवाधिकारीति । नचसपत्नीकत्वेनत्रयाणांश्राद्धदेवतात्वात्सपत्नमात्रादीनामप्यस्ति
तत्रानुप्रवेशइतिवाच्यम् । मात्रादिशब्दानांस्वजननीपितृजननीपितामहजननीष्वेवमुख्यत्वात्तेनैवचरूपेणश्राद्धानुप्रवेश
स्मरणात् । यथास्मरन्ति । स्वेनभर्त्रासहश्राद्धंमाताभुंक्तेस्वधाकरं । पितामहीचस्वेनैवस्वेनैवप्रपितामहीति । सपत्नमात्रादी
नामनुप्रवेशःप्रत्युत । अपुत्रायेमृताःकेचित्पुरुषावास्त्रियोपिवा । तेषामपिचदेयंस्यादेकोद्दिष्टन्नपार्वणमितिस्मरणाद्दायाति
। किञ्च । सपत्नीकदेवताकश्राद्धविधेःपुत्रादिसर्वजनाधिकारिकत्वात्सपत्नमात्रादीनाञ्चानित्यत्वान्नित्यानित्यसंयोगाविरोधान्मा
त्रादिसापेक्षमेवसपत्नीकत्वविधायकत्वंयुक्तं ॥ इतिभ्रातृपुत्राधिकारः ॥ ॥ भ्रातृपुत्राभावेगोत्रजाः । पूर्वोक्तपितृभ्रातृतत्सुत
भिन्नागृह्यन्तेगोबलीवर्दन्यायात् । तेचपितामही । सपिण्डाःसमानोदकाश्च । तत्रप्रथमम्पितामहीधनभाक् ॥ मातर्य्यपिच
वृत्तायांपितुर्म्माताहरेद्धनमितिमानवान्मात्रनन्तरम्पितामह्याधनग्रहणेप्रसक्तेपित्रादीनांभ्रातृसुतपर्य्यन्तानाम्बद्धक्रमाणाम
न्तस्तदनुप्रवेशासम्भवादुक्तवैपर्य्यतदुल्लालनकारणाभावात्तदनन्तरम्पितामहादयोन्येगोत्रजाइतिविज्ञानेश्वरः ॥ अत्रस्मृ
तिचन्द्रिकायांगोत्रजाइत्यत्रसरूपैकशेषेणपुमांसएवगोत्रजानतुस्त्रीरूपाः । विरूपैकशेषेहिकुक्कुटावानयमिथुनङ्करिष्या
मइत्यादिवाक्यशेषादिसमभिव्याहारादिप्रमाणान्तरावगततात्पर्य्यग्रहनिबन्धनीनचात्रप्रमाणमस्ति । प्रत्युतभ्रातृसुतादिग्रह
चर्य्यपुन्नोत्रजग्रहणएवसाधकमस्ति । किञ्चपत्नीदुहित्रादीनाम्पृथङ्ग्राहीकयाधनग्रहणाधिकारोक्तेस्तस्मात्स्त्रियोनिरिन्द्रि
याअदायादाइतिश्रुतेरस्तुतद्व्यतिरिक्तविषयतागोत्रजादिस्थलेतद्विरोधादिरूपैकशेषकल्पनैवहातुमर्हा । अतएवजीव
त्पुत्रेभ्यःपितादायंविभजेदित्यापस्तम्बसूत्रव्याचक्षाणेनतद्भाष्यकारेणपुत्रेभ्यएवदायंविभजेतनस्त्रीभ्योदुहितृभ्यइत्युक्तोक्तं
यद्यपिभ्रातृपुत्रौस्वसृदुहितृभ्यामितिपाणिनिस्मरणात्पुत्रेभ्यइत्यत्रपुत्राश्चदुहितरश्चेतिविगृह्यविरूपैकशेषेणदुहितृणाम
प्यत्रपुत्रेनुप्रवेशःशक्यतेकर्तुन्तथापियुमांसोदायादानस्त्रियः । तस्मात्स्त्रियोनिरिन्द्रियाअदायादाइतिश्रुतेरिति । श्रुति

विरोधाभावात्पर्य्यायाहककमानाभावाच्चविरूपैकशेषोऽनुशिष्टोऽप्यत्र नयाद्व्याद्य इतिभाष्यकाराभिप्रायः । जीमूतवाहनेनापि याज्ञव
ल्क्येन च पित्रादिदौहित्रस्यापि तद्गोत्रजातस्य पिण्डदानानन्तर्य्यक्रमेणाधिकार प्रतिपत्त्यर्थं गोत्रजपदग्रहणं कृतं । सपिण्ड
स्त्रीणाञ्चयुद्वाहार्थञ्चतासामतद्गोत्रजातत्वात । अतएव अर्हन्तिस्त्रीत्यनुवृत्तौ बौधायनः ॥ नदायन्निरिन्द्रिया अदायादाश्चस्त्रि
योमताइतिश्रुतेरिति । नायमर्हन्तिस्त्रीत्यन्वयः । पत्न्यादीनान्त्वधिकारो विशेषवचनाद्विरुद्धइति । तत्रसाधुः । मन्वादि
वचनेषु प्राग्लिखितेषु पितामह्याधनाधिकारस्य शृङ्ग्याहिकयैवविधानात्तदेकवाक्यतया योगीश्वरवचनस्यापि विरूपैकशेषेण
तत्संग्रहेपि श्रुतेस्तदन्यपरत्वेनाविरोधात् । जीमूतवाहनस्य तु मात्रधिकारविचारप्रस्तावे पितामहसन्तानात्पूर्वम्पितामह्याश्च
परतः पितामह्याधनाधिकारः । पितृतः परतो मात्रधिकारवत् । याज्ञवल्क्येनमात्रधिकारप्रदर्शनेनैव पितृव्यादिभ्यः पूर्वम्पि
तामह्या रधिकारस्यसूचितत्वात्पृथङ्नोक्तइतिवदतोऽत्र च सपिण्डस्त्रीयुद्वाहार्थं गोत्रजग्रहणम्वदतः पूर्वापरविरोधानुसन्धान
मपिनास्ति । शृङ्ग्याहिकयायोगीश्वरवचनेपितामह्याः पितृव्यादिपत्नीवदनभिधानस्य तुल्यत्वात्तद्वदेवादायादश्रुतिप्रवृत्तेर
विरोधात् । विद्यारण्यश्रीचरणोक्तप्राग्लिखिततस्मान्निरिन्द्रियाइत्यादिश्रुतिव्याख्यानेतुस्त्रीणान्दायग्रहणप्रतिषेधकत्वमेवा
स्याः श्रुतेर्नास्तीतिनवाशङ्कानचोत्तरं । परन्तुबौधायनमुनिवचनविरोधे तद्व्याख्यानङ्कथमुपपद्यतां । अस्तु वाइन्द्रियपदस्यवा
क्यशेषात्सामान्यपरतातथापि दायादत्वाभावाभिधानावलम्बनस्यान्यस्यासत्वान्निरालम्बनश्रुतेश्चासम्भवात्सिद्धवत्कीर्त्तनानुपप
त्तिप्रसूतप्रतिषेधकल्पनावश्यम्भावात् । तस्माद्रुम्भैणाविज्ञातेनहतेनब्रह्महेत्यत्रेवेतिध्येयं । पितामह्या अभावे पितामहादयः
सगोत्राः सपिण्डाधनभाजः । भिन्नगोत्राणां सपिण्डानाम्बन्धुशब्देनग्रहणात् । तत्रापिपितृसन्तानाभावे पितामहीपितामहः पि
तृव्यास्तत्पुत्राश्चक्रमेणधनभाजः । पितामहसन्तानाभावे प्रपितामहीप्रपितामहस्तज्ज्ञातातत्सूनवश्चेत्येवमासप्तमात्समानगो
त्राणांसपिण्डानामपुत्रधनभाक्त्वं ॥ सपिण्डाभावे समानोदकानाम् । तेचसपिण्डानामुपरिसप्त । जन्मनामज्ञानावधिकावा ।

यथाह मनुः । सपिण्डतातु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते । समानोदकभावस्तु निवर्त्तेताचतुर्द्दशात् । जन्मनाम्नोः स्मृतेरेके तत्परं
गोत्रमुच्यतइति । विष्णुवचने बन्धु सकुल्यपदाभ्यां सपिण्ड सगोत्रौ गृह्येते इति प्रागेव प्रतिपादितं । समानोदकाभावे
क्रमेण धनभाजः । समानोदकाभावे बन्धवो धनभाजः । बन्धवश्च त्रिविधा आत्मबन्धवः पितृबन्धवो मातृबन्धवश्च । तथा च स्मृतिः ।
आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः । आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया ह्यात्मबान्धवाः । पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्म्मातृष्व
सुः सुताः । पितुर्म्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः । मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्म्मातृष्वसुः सुताः । मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञे
या मातृबान्धवाइति । तत्रापि प्रत्यासन्नत्वात्प्रथममात्मबन्धवस्तदनन्तरम्पितृबन्धवस्तदनु मातृबन्धवइति क्रमः ॥ मनुस्मृतौ तद
भावे सकुल्यः स्यादाचार्य्यः शिष्य एव वेत्यत्र सकुल्यशब्देन सगोत्रसमानोदकानां मातुलादीनां बन्धुत्रयस्य च ग्रहणं योगीश्वर वच
नेपि बन्धुपदेन मातुललक्षणमन्यथा मातुलादीनामग्रहणमेव प्रसज्येतेति तत्पुत्राणान्धनाधिकारस्ततः प्रत्यासन्नानान्तेषामेव सन्ने
तिमहदनौचित्यमापद्येत । बन्धूनामभावे आचार्य्यो धनभाग्यद्यपि योगीश्वरवचस्याचार्य्यो नोपात्तस्तथापि शिष्यञ्चोपात्तस्ततः प्र
धानतमः प्रत्यासन्नतमश्चाचार्य्यः औचित्यादुपलक्षणीयः । आचार्य्यः शिष्य एव वेति मनुना । पुत्राभावे प्रत्यासन्नः सपिण्डस्तदभा
वे आचार्य्यस्तदभावेऽन्तेवासीत्यापस्तम्बेन चस्पष्टमेवाचार्य्याभावे शिष्यस्याधिकारवोधनाच्च । शिष्याभावे सब्रह्मचारी सहाध्या
ध्यायि पर्य्यन्तमधिकारमुक्त्वा तदभावे ब्राह्मणधनवर्ज्जं राजगामीति प्रागुदाहृतवशिष्ठवचनात् । सब्रह्मचारिणोऽभावे ब्राह्मणद्रव्यव्यतिरिक्तं राजा गृह्णीयात् । सब्रह्मचा
रिक्थभागिनः । त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्म्मो न हीयते । अहार्य्यं ब्राह्मणधनं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः । इतरेषान्तु व
र्णानां सर्वाभावे हरेन्नृप इति मनुवचनाच्च । ब्राह्मणद्रव्यं सब्रह्मचारिपर्य्यन्ताभावे श्रोत्रियो ब्राह्मणः प्रथमं गृह्णाति । तदभावे
ब्राह्मणमात्रम् । यथाह गौतमः । श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य रिक्थम्भजेरन्निति । ब्राह्मणमात्रन्तु मनुवचने ब्राह्मणमात्रग्रह

स्यात्। नारदोऽपि। ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशे दायादश्चेन्न कश्चन। ब्राह्मणस्यैव दातव्यमेनस्वी स्यान्नृपोऽन्यथेति। पुत्रादीनां पत्नी
पर्य्यन्तानां दायहराणां वानप्रस्थादिविषयेऽपवादमाह योगीश्वरः। वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां रिक्थभागिनः। क्रमेणाचा
र्य्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिन इति। ब्रह्मचार्य्यत्र नैष्ठिको यतिसाहचर्य्यात्। तेनोपकुर्वाणस्य धनं पुत्रादिदौहित्रान्ताना
मसम्भवात् पित्रादयस्तत्क्रमेण गृह्णीयुः। क्रमस्यात्र प्रतिलोमो ज्ञेयः। तथा च नैष्ठिकस्य मृतस्य धनमाचार्य्यस्य यतेः सच्छिष्य
स्य वानप्रस्थस्य धर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः। धर्मभ्राता प्रतिपन्नो भ्राता। तीर्थशब्दस्याश्रमवाचित्वादेकतीर्थ्येकाश्रमी। धर्मभ्राता
चासावेकतीर्थी चेत्यर्थः। शिष्यस्य सत्त्वन्तु न सद्वृत्तत्वम्। दुर्वृत्तपुत्रादीनामपि धनानधिकारस्य प्रमाणान्तरेणैव प्राप्तत्वात्।
न च वक्ष्यते। किन्त्वध्यात्मशास्त्रश्रवणधारणतदर्थानुष्ठानक्षमत्वं ग्राह्यम्॥ मदनरत्नकारस्तु। वानप्रस्थधनमाचार्य्यो गृ
ह्णीयाच्छिष्यो वेति विष्णुवचनं लिखित्वानुलोमक्रममेव क्रमं मत्वा वानप्रस्थधनमाचार्य्याभावे शिष्यो गृह्णीयादित्याह। नन्वनंशा
स्त्वाश्रमान्तरगता इति वसिष्ठादिवचनैर्नैष्ठिकादीनां धनसम्बन्धाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात्तद्धनग्रहणाधिकारिकथनमत्रानुप
पन्नं च रिक्थग्रहणस्य तेषाञ्च सिष्ठादिभिर्निषेधेपि प्रकारान्तरार्ज्जिततदीयधनाधिकारप्रतिपादकमिदम्भविष्यतीति वाच्यम्।
ब्रह्मचारी यतिश्चैव पक्वान्नस्वामिनावुभाविति स्मृतेर्ब्रह्मचारिणश्च प्रतिग्रहादिनिषेधात्। अनिषेधाद्वाधनमिति चेत्। न वान
प्रस्थस्य तावत्। अह्नो मासस्य षण्णां वा तथा संवत्सरस्य वा। अर्थस्य निचयं कुर्य्यात्कृतमाश्वयुजे त्यजेदिति वचनाद्भोजनादिपर्य्या
प्तयत्किञ्चिद्धनसंग्रहोऽस्त्येव। यतेरपि। कौपीनाच्छादनार्थं हि वासोऽपि बिभृयान्मुनिः। योगसम्भारभेदांश्च गृह्णीयात्पादुके
॥ ९८० ॥ तथेति वचनाद्वस्त्रपुस्तकादि किञ्चिदस्त्येव। नैष्ठिकस्यापि शरीरस्थार्थं वस्त्रादिसम्बन्ध आवश्यकः। तेन मृतानामेषान्त
॥ ७० ॥ त्केनचिद्ग्राह्यमित्यपेक्षायामाचार्य्यादीनामपवादेनैतेऽधिकारिणस्त उच्यन्त इति ॥ ॥ अथ संसृष्टिधनविभागः। तत्र मनुः। विभक्ताः
॥६१०।४०॥ सह जीवन्तो विभजेरन्पुनर्यदि। समस्तत्र विभागः स्याज्ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यत इति ॥ अत्र समविभागनियमादेव विषमविभाग

प्रकारान्तरेण सिद्धे ज्यैष्ठ्यान्तरेनविद्यातइतिपुनर्वचनं ज्यैष्ठ्यादिकृत एव विषम विभागो न भवति। वह्वल्पधनसंसर्गानुरोधीनु
विषमविभागो भवत्येवेति सूचनार्थम्। केचित्तु संसृष्टद्रव्यापचयांश ज्यैष्ठ्यादिकृतो विषमविभागो भवत्येव। संसृष्टद्रव्यवि
भागस्तु सम एवेत्येतज्ज्ञापनाय ज्यैष्ठ्यमितिवाक्यशेष इत्याहुः। तत्रएतादृशव्यवस्थाया अस्मादप्रतीतेः। समस्तत्रविभागः
स्यादित्युक्त्या द्रव्योपचयेपि साम्यनियमप्रतीतेः। संसृष्टिविभागेप्यविभक्तविभागवत्संसृष्टद्रव्याविरोधेन विद्यादिलब्धस्यावि
भाज्यत्वन्तुल्यमेव प्राप्तमपवदति बृहस्पतिः। संसृष्टिमान्तु यः कश्चिद्विद्याशौर्यादिनाधिकम्। प्राप्नोति तस्य दातव्यो ह्यंशः
शेषाः समांशिनः॥ संसृष्टिताश्च पित्रादिनैव कर्त्तव्या नान्येन विभक्तो यः पुनः पित्रेत्यादि प्राक्लिखितबृहस्पतिवचनादिति वहवः
वयन्तूपलक्षणम्पित्रादि यहणमित्यादि प्रागेव प्रायश्चित्तम्। अविभक्तविभागात्संसृष्टिष्वपि मिथो विभागकरणात्प्राग्येमृतस्त
स्य पुत्राः प्रमीतपितृकारणान्तु पितृतो भागकल्पनेति वचनात्स्वस्वपित्रंशम्विभज्य गृह्णीयुः। यस्य तु संसृष्टिनो मृतस्य पुत्रादयो
नसन्ति तद्धनग्रहणे पत्नीत्यादि वचनात्पत्न्यादीनां प्राप्ते तदपवादत्वेन स्वर्य्यातस्य ह्यपुत्रस्येत्यनुवृत्तावाह योगीश्वरः। संसृष्टि
नस्तु संसृष्टीति। तुशब्दात्पूर्वापवादः। अपुत्रस्य संसृष्टिनो मृतस्य धनं संसृष्ट्येव गृह्णीयान्न पत्न्यादिरित्यर्थः। एतेन पत्न्याद्य
पुत्रधनग्रहणाधिकारिगणोऽत्राधिकारावसरे वचनमिदम्प्रवर्त्ततइति व्याचक्षाणो जीमूतवाहनोऽभ्रान्त एवेत्यवसेयम्। अस्याप्य
पवादः सोदरस्य तु सोदरः। दद्याच्चापहरेच्चांशञ्जातस्य च मृतस्य चेति। संसृष्टिनः संसृष्टी यस्य तत्रापि सम्बन्धः। तथा चा
यमर्थः। सोदरः संसृष्टी संसृष्टिनः सोदरस्य जातस्य पुत्ररूपेणोत्पन्नस्यांशन्दद्यात्तत्पुत्रायदद्यादिति यावत्। मृतस्य पुत्रादि
रूपेणाप्यजीवतोऽंशमपहरेदात्मसात्कुर्य्यात्स्वयमेव गृह्णीयादित्यर्थः। पदद्वयानुषङ्गं विनैव व्याख्याने तु शब्दबलायात
मस्य पूर्वापवादत्वं भज्येत। एवञ्च सोदरासोदरसंसृष्टिसद्भावे सोदर एव संसृष्टी सोदरसंसृष्टिधनग्रहणाधिकारी नभि
न्नोदर इति पूर्वांशापवादः। यत्र तु भिन्नोदर एव संसृष्टी सोदरश्च। तत्र द्वयोर्विभज्य पुत्रादिरहितभ्रातृधनग्रहणमित्याह

। अन्योदर्य्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्य्यो धनं हरेत्। असंसृष्ट्यपि चादद्यात् संसृष्टो नान्यमातृजः इति। अत्रासंसृष्टिपदद्वा
काक्षिवत् पूर्वोत्तरार्द्धयोरपि संबध्यते। तथा संसृष्ट इत्यपि। तत्र पूर्वार्द्धे एकोदरसंसृष्टः सोदर इत्यर्थकः॥ उत्तरार्द्धे तु संसृ
ष्टित्वार्थकं अन्यमातृज इत्यनन्तरञ्चैवकारोध्याहार्य्यः। ततश्चायमर्थः। अन्योदर्य्यः सोदरोपि संसृष्टी चेद्धनं हरेत्। असं
सृष्टी चेद्धनं हरेत्। असंसृष्टी चेदन्योदर्य्यो न हरेत्। तथा चान्वयव्यतिरेकप्रदर्शनेन भिन्नोदरस्य संसृष्टित्वमेवैकं धन
ग्रहणकारणं न भ्रातृत्वमात्रमित्युक्तम्भवति। तथा संसृष्टः सोदरो संसृष्ट्यपि चेद्धनं हरेत् किमुत संसृष्टी। संसृष्टः संसृष्ट्य
प्यन्यमातृज एवैको धनन्न हरेत्। किन्तु सोदरेणासंसृष्टिनापि सह विभज्य गृह्णीयात्। अत्रायम्पर्य्यवसितोऽर्थः। असंसृ
ष्टि सोदरे संसृष्टि भिन्नोदरे च सत्यपुत्रभ्रातुर्द्धनं सोदरत्वसंसृष्टित्वरूपैकैकधनग्रहणकारणयोगात् समं विभज्य गृह्णीयाता
म्। सोदरोपि चेत् संसृष्टी कारणद्वययोगेन बलवत्त्वात् सर्वं स एव गृह्णीयादिति। अत्र चैकैकनियमेनार्थद्वपरकारणनिरास
सिद्धावपि दृढीकरणाय पुनस्तन्निरासः। उभयथापि वाक्यव्युत्पत्तेः। पुल्लिङ्गं असंसृष्टीत्यादावविवक्षितमत एवमनुना सोद
रभगिनीनामपि तद्धनग्रहणमुक्तम्। यथाह। विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्य्यदीति संसृष्टिविभागम्प्रक्रम्य। येषां
ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः। म्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते। सोदर्य्या विभजेयुस्तं समेत्य सहिताः समम्।
भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभय इति। येषां संसृष्टिनां मध्येऽन्यतरः संसृष्टी ज्येष्ठः कनिष्ठोपि मध्यमो वांशप्रदानतो
हीयेतानधिकार्य्यंशप्रदाने स्यात्। सार्वविभक्तिकत्वात् सप्तम्यर्थे तसिः। विभागकाले पातित्येनाश्रमान्तरपरिग्रहेण वा म्रियेत वा
ऽगृहीतभाग एव। तर्हि तस्य भागो न लुप्यते पृथगुद्धरणीयः। स च प्रथमन्तत्पुत्रादिभ्यो देयः। तदभावे सोदर्य्या भ्रातरो संसृ
ष्टा अपि। समेत्य देशान्तरगतास्तत्रागत्य सहिता मिलिताः। ये च भ्रातरो भिन्नोदरा अपि संसृष्टाः संसृष्टिनः सनाभयो मृतस्य स
होदरा भगिन्यश्च समम् अवैषम्येण विभजेयुर्विभज्य गृह्णीयुरित्यर्थः। अत्र सोदरभ्रातरभगिनीनामसंसर्गोपि संसर्गे च भिन्नोदरा

स्यामपिधनाधिकारमभिदधता मनुनायोगीश्वरोक्तएवार्थः स्पष्टमुक्तो भवति। अत्र श्रीकरः। संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्यस्यासोदरसंसृष्टिमात्रविषयत्वेऽन्यानपेक्षत्वात्सोदरस्यतु सोदर इत्यस्याप्यसंसृष्टसोदरमात्रविषयत्वे तथात्वात् सोदरे संसृष्टिनि सोदरे चासंसृष्टिन्युभयोः प्राप्नोर्यदिद्वयमेव प्रवर्तेत तदान्योन्यसापेक्षयोरुभयोर्विधायकत्वं स्यात्। न चैकस्य सापेक्षनिरपेक्षोभयरूपतया विधायकत्वम्विधिवैषम्यादापादकमुचितं। पर्वद्वये विकल्पसापेक्षं विधानं। पर्वद्वये च निरपेक्षमिति उत्तरवेदिविधिवैषम्यापत्तेः यथा द्वयोः प्रणयन्तीत्यस्य न वैश्वदेवउत्तरवेदिमित्यादिनिषेधकृत विकल्पसापेक्षं पर्वद्वयम्विधानमन्यपर्वद्वये तु निरपेक्षमिति सप्तमाधिकरणे विधिवैषम्यभयादन्यथा सिद्धान्तितं। तथा सिद्धान्तितम्। तथा चासोदरे संसृष्टिन्यसंसृष्टिनि च सोदरे उभयोरप्रवृत्तौ न कोपि तद्धनं गृह्णीयादित्यापतेत्। अतः संसृष्टिनस्त्वित्यनेन संसृष्टिधने संसृष्टिनो धिकार उक्ते तदपवादोयं सोदरस्य त्विति। तथा च संसृष्टिनोप्यसोदरस्य सोदरे संसृष्टिन्वरहितेपि सति नाधिकार इत्याह। तन्मीमांसानयतत्वानालोचननिबन्धनमभिधाने हि द्वयोः क्वचिन्निरपेक्षयोः प्रवृत्तयोः शास्त्रयोः क्वचिदुभयविषयसमावेशवशादेकत्र प्रवृत्तिमात्रेण वैरूप्यम्भवति तथा सति केवलोद्गातृप्रतिस्तोत्रपच्छेदे निरपेक्षयोः सर्वस्वदाक्षिण्यशास्त्रयोर्युगपदुभयापच्छेदे प्रवृत्त्यभावाद्विरोधाभावेन किञ्चिन्न बाध्यत इति विचारो निर्मूलः स्यादपच्छेदनये। तस्मात्क्वचिद्विध्यन्तरबाधनिरपेक्षविधानं क्वचित्त्वनयो रूपांशुयागाग्नीषोमीयविषययोरैन्द्रदध्यैन्द्रपयोविषये चैकैकशः प्रवृत्तयोरुभयसाधारणयोर्हि विधिविषयसमावेशे प्येकमपि न प्रवर्तेत। यदपि स्वयमुपवर्णितं संसृष्टिनस्त्वित्यस्यापवादः। सोदरस्य त्वित्यादिरिति। तदत्यसम्बद्धम्। विनिगमकाभावेन वैपरीत्यस्यापि सम्भवात्। पौर्वापर्य्यमात्रस्याप्रयोजकत्वात्॥ यच्चान्योदर्य्यवचनं संसृष्टिनस्त्वित्यस्यैव विवरणार्थमित्युक्तन्तेन वचोभङ्ग्यानर्थक्यमेव तस्योक्तं। किञ्च सोदरेऽसंसृष्टिनि संसृष्टासोदरापवादार्थे सोदरवचनस्य वर्णनात्सोदरासोद

रयोरुभयोरप्यसंसृष्टित्वे प्रवृत्त्यभावात्तस्याधिकारो वाद्वयोरपि स्यात्। अथात्रापि सोदरवचनमेव प्रवर्त्तनेतर्ह्येकत्र संसृष्टिवचनबाधसापेक्षमन्यत्र तु स्थिरपक्षमिति प्रत्युत तत्त्वैव विधिवैरूप्यम्॥ यथा सोमिकी वेदिपादिदीक्षणीयादिष्वतिदेशप्राप्तदर्शपौर्णमासिकवेदिबाधेन विधीयेत तर्हि तत्रातिदेशबाधसापेक्षस्तद्विधिरन्यत्र तन्निरपेक्ष इति वैरूप्याद्वेदिमद्विषयकत्वमेव तस्य व्यवस्थापितं तन्त्रे। अस्मन्मते तु व्याख्यातरीत्या द्वयोर्भिन्नविषयत्वेनानर्थक्यवैरूप्ययोर्न प्रसक्तिरिति कृतं विस्तरेण। स्मृतिचन्द्रिकाकारस्त्वाह ये षां ज्येष्ठः कनिष्ठो वेत्यादिमनुवचने च शब्देन सोदरभ्रातृभगिन्यसोदरसंसृष्टभ्रातॄणामितरेतरयुक्तानां विभागकर्तृतायाः समेत्य सहित शब्दाभ्यामवगतेर्य्योगीश्वरवचः संसृष्टिसोदरसद्भावे भिन्नोदरस्यानधिकारावगतेरस्तितावदनयोर्विरोधस्तद्विरोधपरिहारार्थं केचिदेवंमानवं व्याचक्षते। तमलुप्तभागं सोदरा यदि संसृष्टास्तदा त एव गृह्णीयुर्नासंसृष्टिनः सोदरा अपि। संसृष्टसोदराभावे सर्वे सोदराः समेत्य मिलित्वा सहिताः समप्रधानभावेन सममन्यूनाधिकं विभजेरन्। सोदराणामभावे त्वनाभयोर्भगिन्यस्तासामप्यभावेऽन्योदर्य्या इति। तदेतदनेकाध्याहारदोषादतिक्लिष्टत्वाच्चोपेक्षणीयं। विज्ञानेश्वरेणापि मानवसंवादायान्योदर्य्यस्तु संसृष्टिनान्योदर्यो धनं हरेदिति पाठेन योगीश्वरवचनस्य यत्तदप्यावृत्त्यध्याहारादिनाक्लिष्टमत्यन्ताप्रतीयमानार्थकं स्वप्रज्ञाविलसितमात्रम्। तस्माद्द्वयाप्रतीयमानार्थकयोरेवमनुयोगीश्वरवाक्ययोर्विषयव्यवस्थयैवाविरोधो वाच्यो नातिक्लिष्टैकार्थ्येनेति सैवोच्यते स्थावरजङ्गमात्मकोभयविधधनसद्भावे मनुवचनं संसृष्टासंसृष्टानां भ्रातॄणां भगिनीनाञ्च विभज्य ग्रहणं बोधयति। योगीश्वरवचस्तु केवलस्थावरसद्भावे केवलतदितरद्रव्यसद्भावे वा तद्विषयम्। अन्तर्द्धनन्तु यद्द्रव्यं संसृष्टानान्तु तद्भवेत्। भूमिं गृह्णन्त्वसंसृष्टाः प्रगृह्णीयुर्य्यथांशत इति प्रजापतिस्मृतेः। द्रव्यमिति गोबलीवर्द्दन्यायेन प्रकटस्य द्विपदचतुष्पदादिरूपस्य जङ्गमद्रव्यस्य ग्रहणम्। संसृष्टानाम्भिन्नोदराणामिति शेषः। योगीश्वरवचसि नान्योदर्यादिति पाठः। तस्मात्केवलस्थावरसद्भावे केवलजङ्गमसद्भावे च योगीश्वरवचनादसंसृष्टेऽपि सोदर

एव गृह्णीयान्नतु संसृष्टोपि भिन्नोदरः। उभयविधधनसद्भावे तु प्रजापतिवचनोक्तव्यवस्थायाः संसृष्टाः सोदरभ्रातृभगिन्यः
संसृष्टाभिन्नोदराश्च विभज्य गृह्णीयुः। मनुवचनस्याप्येतदर्थकत्वैवेति। तदसत्। अध्याहारक्लिष्टतादिदोषस्यानवाप्यन
पायात्। प्रजापतिवचनोक्तव्यवस्थाया विज्ञानेश्वरीयव्याख्यानेप्यविरोधात्। अत एव मदनरत्नकृता तद्व्याख्यानमभ्युपेत्यैव प्र
जापतिवचनमपि व्यवस्थापकतया पठितम्प्रत्युत भवद्व्याख्याने योगीश्वरवचने पौनरुक्त्यं दुष्परिहरमापद्यते। अन्योदर्य्यस्तु सं
सृष्टी नान्योदर्य्यो धनं हरेदित्यनेनोक्तस्यैवार्थस्य संसृष्टो नान्यमातृज इत्यनेनान्यूनानतिरिक्तस्य प्रतिपादनात्। मानवसंवा
दिनो पुनरुक्तस्यार्थस्यक्लेशेनापि वक्तुं शक्यत्वे मूलभूतश्रुत्यन्तरकल्पनागौरवापादकस्यार्थान्तरस्य कल्पयितुमनुचितत्वाच्च। या
ज्ञवल्क्यस्मृतिटीकायां शूलपाणिः। अन्योदर्य्यः संसृष्टी नान्योदर्य्यधनं गृह्णीयात्। असंसृष्ट्यपि सोदर एव गृह्णीयात्। ननु सं
सृष्टः सापत्नभ्राता॥ नान्योदर्य्यो धनं हरेदितिपाठे अन्योदर्य्यः सन्संसृष्ट्यपि धनं न गृह्णीयादिति व्याख्या। असंसृष्टि सोदरा
धिकारार्थमिदं वचनमतो न पुनरुक्ततेत्याह तन्नु श्रीकरमतसमानयोगक्षेमं। रत्नाकरकृत्त्वाह यस्तु कल्पतरौ नान्योदर्य्यधनं ह
रेदितिपाठो दृश्यते स मूलभूतयाज्ञवल्क्यमिताक्षरापारिजातहलायुधग्रन्थेषु नान्योदर्य्यो धनं हरेदितिपाठदर्शनात्तदनुसारि
व्याख्यानदर्शनाच्च लिपिप्रमाद एवेति। दायतत्वकारस्तु सोदरे संसृष्टिनि संसृष्टिन्यसोदरे च कतरस्तावद्गृह्णीयात्। एवं
सोदरासोदरयोः संसृष्टिनोः सद्भावे कतर इत्यत्र प्रथममाह अन्योदर्य्यस्त्विति। अन्योदर्य्यः पुनः संसृष्टी सन गृह्णीयान्नान्यो
दर्य्यमात्रः। किन्त्वसंसृष्ट्यपि पूर्ववचनस्थसोदरपदानुषङ्गात्सोदरो गृह्णीयात्। तेनैकत्र विषये पूर्ववचनोक्तसोदरत्वसंसृ
ष्टित्वयोरेकांशः सम्बन्धे न तुल्यत्वाद्विभज्य ग्रहणमेतदुभयसत्त्वे वा सोदरस्यासंसृष्टिनो तुल्यरूपत्वान्नेति। द्वितीयमाह संसृष्टो
नान्यमातृज इति। सोदरे संसृष्टे सत्यन्यमातृजः संसृष्टोपि न गृह्णीयात्। अर्थान्नत्र संसृष्टी सोदर एव गृह्णीयात्। संसृष्ट
त्वाविशेषेपि सोदरत्वेन तस्यैव बलवत्त्वादित्याह तदपि मिताक्षरादिसम्वाद्विव्याख्यानाकौशलजन्यत्वधिकं। यदा तु संसृष्टः पिता पितृ

थोवानास्तितदाऽसंसृष्टभिन्नोदरोगृह्लीयात्। तदभावेत्वसंसृष्टःपिता। तदभावेतत्पत्नी। तथाचशङ्खः। स्वर्यातस्यह्य
पुत्रस्यभ्रातृगामिद्रव्यन्तदभावेपितरौहरेयातांज्येष्ठावापत्नीति। स्वर्यातस्यापुत्रस्यसंसृष्टस्यसंसृष्ट्यभावेभिन्नोदरासंसृष्ट
भ्रातृगामिद्रव्यमित्यर्थः। तेनसंसृष्टधनविषयेयथास्थितमेवेदम्वचनमितिस्मृतिचन्द्रिकामदनरत्नकारावाहतुः। संसृष्टभ्रा
तृविषयमेवैतत्तेनपितृपत्न्योस्तदभावइतिनविरुद्धमितिमिताक्षराकारादयः॥ स्मृतिचन्द्रिकायांशङ्खवचनेज्येष्ठग्रहणंतुसंय
तत्वादिगुणवत्वकथनार्थंनतुमध्यमादिनिवृत्त्यर्थम्। पुनरपितदभावइतिवक्तव्येवाशब्दःप्रयुक्तफलसाम्यात्। तथाहि। वा
शब्दाद्विकल्पःप्रतीयते। नचात्रस्वाम्यरूपेवस्तुनितुल्यावगतेःफलसाम्यमस्त्येव। एवंचायंक्रमःभ्रात्रभावेपिता। तदभावेमा
ता। तदभावेज्येष्ठापत्नीति। मदनरत्नेतुमातापित्रोर्विपरीतक्रमः। मिताक्षरोक्तन्यायाद्विभक्तासंसृष्टविषयविष्णुवचनवद
त्रन्यायबाधकवचनाभावादितितदाशयः। अतएवपत्नीदुहितरइतिवचनेविष्णुवचनानुरोधेनस्मृतिचन्द्रिकावत्पितरावित्य
त्रप्राक्पितातदभावेमातेत्येवतत्रोक्तम्। प्रपञ्चितञ्चैतद्विस्तरेणास्माभिःप्रागेव। ततश्चमदनरत्नदुहित्रादिक्रमविरोधादवि
रोधायैतत्संसृष्टभागविषयमितिकल्प्यते॥ विभक्तोक्तनैयायिकपत्नीदुहित्रादिक्रमोत्रवाचनिकक्रमेणबाध्यते। अस्मिन्क्रमेक
स्यचिन्न्यायस्याभावाद्वाचनिकएवायंक्रमः। नारदोपि। मृतेपत्यौतुभार्य्यास्तुअभ्रातृपितृमातृकाः। सर्वेसपिण्डास्तुधनंविभ
जेयुर्यथांशतइति। अस्यार्थः। भार्य्याःपत्न्यः। अभ्रातृपितृमातृकाः। याःपत्युर्भ्रातृपितृमातरस्तद्रहिताइत्यर्थः। अ
त्रद्वन्द्वसमासेभ्रात्रपेक्षयाभ्यर्हितपित्रादिपदपूर्वनिपातंपरित्यज्यवैपरीत्येनसमासरचनांकुर्वतानारदेनसंसृष्टापुत्रद्रव्यंप्रथ
मंभ्रातृगामितदभावेपितृगामितदभावेमातृगामितदभावेवृत्तस्यपत्न्यभिगामीतिदर्शितम्। एवञ्चसंसृष्टपत्नीनांमुख्यगौणपु
त्राभावेनप्रथमन्दायहरत्वंकिन्तुसंसृष्टिसोदरभिन्नोदरभ्रातृपितृमातृणामप्यभावेइतिद्रष्टव्यम्। सर्वेसपिण्डास्त्वित्यादे
स्त्वयमर्थः। संसृष्टापुत्रस्ययेभ्रातृपितृमातृव्यतिरिक्ताःसपिण्डाभ्रातृपुत्रादयस्तेसधनम्पूर्वमपुत्रधनेनसहस्वपित्रादिनासं

सृष्टत्वादूर्ध्वन्त्वपत्नीभिः सह यथांशतो भ्रातृपुत्राणां भ्रात्रंशे। भार्य्यांश्च भर्त्रांश इत्येवमंशानतिक्रमेण विभजेयुरिति । पत्न्य
भावे संसृष्टापुत्रांशन्तद्भगिनी लभते । तथा च बृहस्पतिः । या तस्य भगिनी सा तु ततोंऽशं लब्धुमर्हति । अनपत्यस्य धर्म्मोऽयम
भार्य्यापितृकस्य च । अमातृकस्य चेति चशब्दार्थः । भगिन्यभावे तु केवलाः सपिण्डा अनन्तराः सपिण्डास्तद्दायं विभजेरन् यथां
शतः । तदाप्रस्यतस्य धनमन्यभर्वेदितिमनूक्तप्रत्यासत्तिक्रमेण लभेरन् । प्रतिपदोक्तानामभावात् । तथा च स एव । मृतोऽनपत्यो
ऽभार्य्यश्चेदभ्रातृपितृमातृकः । सर्वे सपिण्डास्तद्दायं विभजेरन् यथांशतः । तद्दायं संसृष्टिदायम् । मृतोऽनपत्य इत्यादेः
प्रतिपदोक्तसंसृष्टधनग्राहिरहितश्चेदित्यर्थः । सपिण्डाभावे तु विभक्तमृतधनवदेव संसृष्टस्वर्य्यातद्रव्यमपि प्रागुक्तक्रमेण
प्रत्यासत्तितारतम्येन समानोदकादिगामीति द्रष्टव्यम् । संसृष्टे द्रव्यमधिकृत्य सपिण्डेभ्य ऊर्ध्वं विशेषास्मृतिरिति । ननु स्व
पिपत्न्यादौ वचनान्मृतसंसृष्टिधनस्य संसृष्टिभ्रात्रादिग्राह्यत्ववत्संसृष्टासंसृष्टपुत्रसद्भावेऽपि पितृधनस्यापि तद्वचनबलात्सं
सृष्टिपुत्रमात्रग्राह्यत्वमस्त्विति चेत् । न अपुत्रस्येति पूर्ववचनस्यास्यानुषङ्गात्पुत्रसंसृष्टिमरणस्य धनग्रहणकारणत्वात्सं
सृष्टिनश्च पुत्रेण पुत्रत्वाभावात्संसृष्टिनस्त्वित्यस्याप्रवृत्तेर्विभजेरन्सुताः पित्रोरिति वचनात्पित्र्यंशे पुत्रयोर्द्वयोरत्रापि समभा
गभागित्वम् । प्राक्तनः स्वांशः परं संसृष्टपुत्रेणाभुक्तावशिष्टः पृथगुद्धरणीयः । पितुर्य्यो वांस्तदानीं विद्यमानोंऽशः स संसृष्टा
संसृष्टाभ्यां विभज्य ग्राह्यः । न च संसृष्टिनस्त्वित्यत्रापुत्रपदानुषङ्गोमस्त्विति वाच्यम् । सपुत्रसंसृष्टिभ्रात्रादिधनेऽपि पुत्रा
दिबाधेन तदंशस्य भ्रात्रादिग्राह्यतापत्तौ सकलदेशीयानादिव्यवहारविरोधाय । अन्यथापुत्रवदपुत्रसाधारणस्यापुत्रमा
त्रविषयपत्नीत्यादिवाक्यापादकत्वानुपपत्तेस्तद्बोधकतुशब्दविरोधापत्तेश्च ॥ न च धात्रादिसंसृष्टिन एवायं विशेषणं व्यावर्त्तक
त्वात्पुत्रसंसृष्टिनस्तु न व्यावर्त्याभावात् । असम्भवाच्च सम्भवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषणमर्थवदित्यभियुक्तोक्तेरिति वाच्यम् । पृ
थग्वाक्यद्वयाभावादेकत्र च वाक्ये क्वचिद्विशेषणपुरस्कारेण क्वचिच्च तदपुरस्कारेण विधिप्रवृत्तौ विशेषणघटिताघटितवा

घ्यार्थद्वयनिबन्धनविधिवैषम्यरूपवाक्यभेदापत्तेः। किञ्च पित्रादिद्रव्यस्वाम्ये पुत्रत्वादिकमेवापतितत्वादि विशिष्टम्प्रयोजक न्नतु संसृष्टत्वविशिष्टमपि गौरवात्। न च सर्वेषां संसृष्टानामसंसृष्टानाञ्च तुल्यमिति सर्वेषामेव पुत्रादीनां विशेषेण तद्धनग्र हणमुचितम्। न च विभागेन पित्रादिद्रव्यार्हत्वापगमः। सर्वेषु पुत्रेषु विभक्तासंसृष्टिष्वपुत्रवद्भार्य्यादीनामेव तत्र धनाधिका रापत्तेः। प्रत्युतापस्तम्बेन हारीतेन च विभागोत्तरमपि पितापुत्रयोः परस्परधनाधिकारप्रतिपादनाच्च। यथाहतुस्तौ। जीवन्ने ववाविभज्य वनमाश्रयेत् वृद्धाश्रमं वा गच्छेत् स्वल्पेन वा संविभज्य भूयिष्ठमादाय वसेत् यद्युपदृश्येत्। पुनस्तेभ्यो गृह्णीयाद्धीणांश्च विभजेदिति। वृद्धाश्रमं पारिव्राज्यम्। उपदृश्येत् क्षुध्याभावेन क्षीयेत्। विभक्तजे तु सति पूर्वविभक्तानाम्पुत्राणाम्प्राप्तेनापि तृधनाधिकारो वृहस्पतिवचनेनापोद्यते। यथाह सः। अनीशाः पूर्वजाः पित्र्ये भ्रातृभागे विभक्तजः। पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत्स्व यमर्ज्जितम्। विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः। यथाधने तथार्णेऽपि दानाधानक्रयेषु च। परस्परमनीशास्ते मुक्त्वाशौ चोदकक्रियामिति। संसृष्टीधनहारकेण तत्स्त्रियः परिपालनीयास्तत्कन्याश्च विवाहपर्य्यन्तं पोषणीयाः संस्कर्त्तव्याश्चेत्याह तुः स्मर्त्ता नारदः। संसृष्टिनामन्यतमस्य भ्रातॄणामप्रजाः प्रेयात् कश्चिच्चेत् प्रव्रजेत वा। विभजेरन् धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना॥ भ रणञ्चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात्। रक्षन्ति शय्याम्भर्त्तुश्चेदाच्छिन्द्युरितरासु च॥ या तस्य दुहिता तस्याः पित्र्योंऽशो भ रणे मतः। आसंस्काराद्धरेद्भागम्परतो बिभृयात् पतिरिति। इतरासु भर्त्तृशय्यामरक्षन्तीषु दुर्वृत्तासु तिनियावत्। आसंस्कारादि त्यभिविधावाङ् तेन विवाहकरणमपि लभ्यते। इति संसृष्टविभागः॥❁॥ अथ स्त्रीधनविभागस्तत्र तत्स्वरूपं तावन्निरूप्यते तत्र मनुः। अध्यग्न्यध्यावाहनिकन्दत्तञ्च प्रीतिकर्म्मणि। भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतमिति॥ षड्विधमिति न्यूनसंख्या व्यवच्छेदपरन्नाधिक्यनिरासाय। अत एव योगीश्वरेण। पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम्। आधिवेदनिकाद्यञ्च स्त्रीध नम्परिकीर्त्तितमित्याद्यशब्दद्योतितः। विष्णुनापि षडधिकानि स्त्रीधनान्युक्तानि स यथाह। पितृमातृसुतभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपाग

तं। आधिवेदनिकमन्बधुदत्तंशुल्कमन्वाधेयकमितिस्त्रीधनमिति। नारदः। अध्यग्न्यध्यावहनिकम्भर्तृदायस्तथैव च। भ्रातृदत्तंपितृभ्याञ्च षड्विधंस्त्रीधनंस्मृतमिति। षड्विधत्वम्मानववदेवव्याख्येयम्। स्त्रीधनशब्दश्चायंयौगिकः। स्त्रीस्वामिकंधनमिति व्युपदत्त्वयुक्तम्। ननु चक्वचित्स्त्रीधनत्वनिषेधोनुपपन्न एवंसतिस्यात्। नहिस्त्रीस्वामिकत्वंतत्रनिषेद्धुंशक्यते। बाधात्। यथाह कात्यायनः। तत्रसोपधियद्दत्तंयच्चयोगवशेनवा। पित्राभ्रात्राथवापत्यानतत्स्त्रीधनमुच्यतइति॥ उपधिरुत्सवादाववेदमस्यदत्तंत्वयाधार्य्यमलङ्कारादिनान्यदेतिनियमस्तत्पूर्वकदत्तंसोपधि। योगोवशश्चनन्दायादानं। कन्यायैदत्तमिदन्तद्धनङ्कथम्विभाज्यमिति। शिल्पप्राप्तंसख्यादिभ्यः प्रीत्याप्राप्तन्तदपिनस्त्रीधनमित्यप्याह सएव। प्राप्तंशिल्पैस्तुयत्किञ्चित्प्रीत्याचैवयदन्यतः। भर्त्तुःस्वाम्यंतदातत्रशेषन्तुस्त्रीधनंस्मृतमिति। पारिभाविकत्वेभ्रात्रादिदत्तत्वेनप्राप्तंस्त्रीधनम्प्रतिषिध्यते। तेनैतस्याद्भिन्नमेवपित्रादिदत्तंशिल्पादिप्राप्तभिन्नंवास्त्रीधनमितिपरिभाष्यतइतिचेत्। उच्यते। नात्रस्त्रीधनत्वनिषेधः। किन्तुतत्कार्यैविभागादिनिषेधः। अतएवोत्तरश्लोकेतत्रभर्त्तुःस्वाम्यमित्युक्तम्। भर्त्तुस्तद्धिनियोगेस्वातन्त्र्यन्नस्त्रियाइत्यर्थः। प्रथमश्लोकेतुस्त्रीस्वत्वनिषेधोपिसम्भवति॥ उपधियोगपदयोरूपादानात्। तादृशदानेचस्वत्वाभावस्यप्रसिद्धत्वात्। योगाधमनविक्रीतयोगदानप्रतिग्रहम्। यत्रचाप्युपधिम्पश्येत्तत्सर्वंविनिवर्त्तयेदितिमनुवचनात्। भार्य्यापुत्रश्चदासश्चत्रयएवाधनाःस्मृताः। यत्तेसमधिगच्छन्तियस्यतेतस्यतद्धनमित्यपिवचनम्भार्य्याविषयेशिल्पादिप्राप्तपरमेव। एकमूलकल्पनालाघवात्। अध्यग्न्यादिस्वरूपन्निरूपितङ्कात्यायनेन। विवाहकालेयत्स्त्रीभ्योदीयतेह्यग्निसन्निधौ। तदध्यग्निकृतंसद्भिःस्त्रीधनंपरिकीर्त्तितम्। यत्पुनर्ल्लभतेनारीनीयमानापितुर्गृहात्। अध्यावहनिकन्नामस्त्रीधनन्तदुदाहृतम्। प्रीत्यादत्तंतुयत्किञ्चिच्छ्वश्र्वावाश्वशुरेणवा। पादवन्दनिकञ्चैवप्रीतिदत्तन्तदुच्यते। विवाहात्परतोयत्तुलब्धंभर्तृकुलात्स्त्रिया। अन्वाधेयन्तुतत्प्रोक्तम्यं

लब्धंस्वकुलात्तथा। गृहोपस्कारवाह्यानान्दोह्याभरणकर्म्मणाम्। मूल्यंलब्धन्तुयत्किञ्चित्तच्छुल्कंपरिकीर्त्तितम्। ऊढया
कन्ययावापिपत्युःपितृगृहेपिवा। भ्रातुःसकाशात्पित्रोर्वालब्धंसौदायिकंस्मृतम्। भर्त्तुःसकाशादितिकल्पतरौदीपाठः। अध्य
ग्न्यादिशब्दास्तुयोगरूढास्तादृशस्त्रीधनादावप्रयोगात्। गृहोपस्करणादीनाय्यंन्मूल्यङ्कन्यार्पणोपाधित्वेनवरादिभ्यःकन्या
भरणरूपेणगृह्यतेतच्छुल्कमितिमदनरत्नेव्याख्यातम्। मिताक्षरयान्तुयद्गृहीत्वाकन्यादीयतेतच्छुल्कमित्युक्तम्। उभय
थापिपित्रादीनाङ्कन्यायाइदमित्युद्देशोविवक्षितः। अन्यथातत्स्वत्वाभावेनस्त्रीधनत्वव्यपदेशत्वानुपपत्तेःजीमूतवाहनेनतुक
र्म्मिणामितिपठित्वागृहादिकर्म्मिभिःशिल्पिभिस्तत्कर्म्मकरणेभर्त्रादिप्रेरणार्थंस्त्रियैयदुत्कोचदानंतच्छुल्कंतदेवमूल्यम्प्रदत्त्व
र्थंत्वादितिव्याख्यातम्। पुनश्चोक्तं। यदानेतुम्भर्त्तृगृहेशुल्कन्तत्परिकीर्त्तितमितिव्यासोक्तंवा। भर्त्तृगृहगमनार्थमुक्तोचादि
यद्दत्तंच्छुल्कमित्यर्थइति। तदुभयमपिस्त्रीस्वामिकम्भवत्येवतस्याएवदत्त्वादितितत्रस्त्रीधनत्वव्यपदेशोन्यस्त्रीधनवत्तुग
मएव। आधिवेदनिकंत्वन्तरविवाहकालेपूर्व्वभार्य्यायैयद्दीयते। यदाहयाज्ञवल्क्यः। अधिविन्नस्त्रियैदद्यादाधिवेदनि
कंसमम्। नदत्तंस्त्रीधनव्यांसान्तेत्वर्द्धम्प्रकल्पयेदिति। पित्रादिभिर्ज्जीवनाद्यर्थंस्त्रीभ्योधनदानेविशेषमाहकात्यायनः।
पितृमातृप्रतिभ्रातृज्ञातिभिःस्त्रीधनंस्त्रियै। यथाशक्त्याद्विसाहस्राद्दातव्यंस्थावरादृते॥ स्थावरेतद्धनंयथाशक्तिकार्षापणसह
स्रद्वयपर्य्यान्तन्देयमित्यर्थः। व्यासोपि। द्विसहस्रःपरोदायःस्त्रियैदेयोधनस्यतु। आद्विसहस्रादितिकात्यायनेनपरइतिच
व्यासेनोक्तेरितोधिकमितिधनिनापिनस्त्रीभ्योदेयमितिदर्शितम्। अयञ्चनियमःप्रतिवत्सरमसकृद्दर्पणेज्ञेयस्तेनानेकवत्सरेषु
जीवनार्थन्दीयमानमितोधिकमपिभवतिचेन्नदोषः। जीवनाद्यर्थत्वाद्दानस्ययावज्जीवञ्चद्विसाहस्रमात्रेणतन्निर्वाहासम्भवा
त्। स्त्रीधनेपिभर्त्रानुमतिमन्तरेणस्त्रीणान्नस्वातन्त्र्यमित्याहमनुः। ननिर्हारंस्त्रियःकुर्युःकुटुम्बाद्बहुमध्यकात्। स्वकादपिच
वित्ताद्धिस्वस्यभर्त्तुरनाज्ञयेति। निर्हारोव्ययः। क्वचित्तुस्त्रीधनेतासांस्वातन्त्र्यमस्ति। यदाहसौदायिकस्वरूपमुक्त्वाकात्याय

नः। सौदायिकन्धनम्प्राप्यस्त्रीणांस्वातन्त्र्यमिष्यते। यस्मात्तदान्टशंस्यार्थं तैर्दत्तमुपजीवनम्॥ सौदायिकेसदास्त्रीणांस्वातन्त्र्य
म्परिकीर्त्तितम्। विक्रयेचैवदानेचयथेष्टंस्थावरेष्वपि। भर्तृदत्तेतुस्थावरेतरएवस्वातन्त्र्यमित्याहनारदः। भर्त्राप्रीते
नयद्दत्तंस्त्रियैतस्मिन्मृतेपितत्। सायथाकाममश्नीयाद्दद्याद्वास्थावरादृते। स्थावरेभर्तृदत्तेस्त्रियानिवासाद्युपभोगमात्रं
नदानविक्रयादिकमित्यर्थः। अपुत्राशयनम्भर्तुरित्यादिकात्यायनवचोपिभर्तृदत्तस्थावरविषयमेवनारदैकवाक्यतयेतिकेचि
त्। अस्माभिस्तुपत्नीदुहितरइतिव्याख्यानावसरेऽस्यविषयम्प्रपञ्चितं। पुरुषाणामपिकस्मिन्नपिस्त्रीधनेनस्वातंत्र्यंस्वाम्याभा
वादित्याहकात्यायनः। नभर्त्तानैवचसुतोनपिताभ्रातरोनच। आदानेवाविसर्गेवास्त्रीधनेप्रभविष्णवः। यदित्वेकतरोप्येषांस्त्री
धनम्भक्षयेद्बलात्। सवृद्धिकंसदाप्यःस्याद्दण्डञ्चैवसमाप्नुयात्। तदेवयद्यनुज्ञाप्यभक्षयेत्प्रीतिपूर्वकम्। मूलमेवतदाद्दा
प्योयदासधनवान्भवेत्। अथचेत्सद्विभार्य्यःस्यान्नचतांभजतेपुनः। प्रीत्याविसृष्टमपिचेत्प्रतिदाप्यःसतद्बलात्। ग्रासाच्छा
दनवासानामुच्छेदोयत्रयोषितः। तत्रस्वमाददीतस्त्रीविभागंरीक्थिनान्तथा। स्त्रियाधनंगृहीत्वायद्यपरभार्य्यायाम्सहवसत्ये
त्यर्य्याप्तन्धनम्बायाद्यमितिश्लोकद्वयस्यायचेदित्यस्यार्थः। इदमपितस्यादोषराहित्येबोध्यंदुष्टापुनःकिमपिस्त्रीधनन्नलभत
इत्याहसएव॥ अपकारक्रियायुक्तानिर्लज्जाचार्थनाशिका। व्यभिचाररतायाचस्त्रीधनंनतुसार्हति। नार्हतीत्यनेनतया
लब्धमप्याच्छिद्ययाह्यमितिसूचितम्। अपकारक्रियायुक्तासदाभर्तुप्रतिकूलाचरणपरा। निर्म्मर्य्यादार्थनाशिकेत्यपिपाठः
देवलः। वृत्तिराभरणंशुल्कंलाभश्चस्त्रीधनंभवेत्। भोक्त्रीतत्स्वयमेवेदम्पतिर्न्नार्हत्यनापदि। वृथामोक्षेचभोगेचस्त्रियैदद्
द्यात्सवृद्धिकमिति। वृद्धिर्वर्द्धनार्थंपित्रादिनादत्तमितिस्मृतिचन्द्रिकायाम्। मदनरत्नेतुवृत्तिरितिपठितम्। वृत्तिर्जीवना
र्थंम्पित्रादिभिर्दत्तमितिव्याख्यातञ्च। लाभेगौर्य्यादिप्रीत्यर्थंयल्लभ्यतेकुतश्चित्। वृथाआपदमन्तरेण। मोक्षस्त्यागोदा

न्नमितियावत्। अननुज्ञातत्यागभोगविषयमेतत्। तदनुज्ञयात्वनापद्यपि न दोषः। स्वयमेवेत्येवकारः स्वापत्यानां व्युदासार्थः
। भर्त्तृव्युदासस्य पतिर्नार्हतीत्यनेनाभिधानात्। भर्त्तृव्युदासेनतोवहिरङ्गानां भ्रात्रादीनां व्युदासस्यापि दण्डापूपिकया सिद्धत्वा
त्। अनापदीत्यभिधानादापदि न दोषः। अत एव पुत्रार्त्तिहरणे चापि स्त्रीधनं भोक्तुमर्हतीति तत्रैव वाक्यशेषः। पतिरित्युप
लक्षणम्। पुत्रग्रहणं कुटुम्बोपलक्षकं तस्यार्त्तिर्भक्ष्याद्यभावनिमित्ता पीडा तस्या हरणे। चशब्दादन्यस्मिन्नपि धनाभावनिमित्ते सङ्क
टे स्त्रीधनमननुज्ञातमपि पतिस्त्यक्तुं भोक्तुं चार्हतीत्यर्थः। ननु परधने त्यागभोगयोः स्वाम्यनुज्ञया विना कथमर्हतावाधितानेन वो
ध्यते। अनुज्ञायां त्वनापद्यपि न विरोधः। उच्यते। वचनवलात्तादृशविषये व्ययेस्वत्वमेव तस्य तत्रेत्यदोषः। अत एव योगीश्वरो
पि॥ दुर्भिक्षे धर्म्मकार्य्ये च व्याधौ सम्प्रतिरोधके। गृहीतं स्त्रीधनं भर्त्ता नाकामो दातुमर्हति। धर्म्मकार्य्ये आवश्यके नित्ये नैमित्ति
के च। सम्प्रतिरोधके दण्डाद्यर्थं राज्ञावरोधे कृते। वाचस्पतिस्तु सम्प्रतिरोधक इति व्याधिविशेषणं कार्य्यानुष्ठानबाधक इति च तद
र्थ इत्याह। नाकामो दातुमर्हतीत्यपि दारिद्र्यादिकृतदानासामर्थ्ये वोध्यं सति तु सामर्थ्ये दुर्भिक्षादिगृहीतमप्यवश्यन्देयमेतावे
नैव वचनोपपत्तौ सामर्थ्येप्यदानमिच्छयेत्यस्य कल्पयितुमनर्हत्वात्। पतिग्रहणादापद्यपि पत्युरेव पत्नीधनग्रहणाधिकारो प्रति
दानञ्चेच्छया नान्यस्येति ज्ञेयम्। भर्त्रा दातुम्प्रतिश्रुतम्भार्य्यायै तस्मिन्मृते पुत्रादिभिस्तस्यै देयमित्यप्याह स एव। भर्त्रा प्रति
श्रुतन्देयमृणवत् स्त्रीधनं सुतैरिति। सुतग्रहणं पौत्रप्रपौत्रयोरुपलक्षणमृणवदित्यभिधानात्। अनेन स्त्रीधने जीवन्त्यान्त
स्यां सुतानां जन्मना स्वत्वेपि नास्ति विभाग इति गम्यते। एवं स्त्रीधनमुक्तम्॥✽॥ अथ तद्विभागो निरूप्यते। तत्र मनुः। जन
न्यां संस्थितायान्तु समं सर्व्वे सहोदराः। भजेरन्मातृकं रिक्थम्भगिन्यश्च सनाभयः॥ अत्र द्वन्द्वसमानार्थकचशब्दोपादानात्सो
दरभ्रातृभगिनीनां मिलितानां मातृधनाधिकारो गम्यते। सोदरग्रहणम्भिन्नोदरव्यावृत्त्यर्थं। देवलः। सामान्यम्पुत्रकन्यानां
मृतायां स्त्रीधनं स्त्रियाम्। अप्रजायां हरेद्भर्त्ता माता भ्राता पिता पि वा॥ अत्र तु द्वन्द्वस्यैव श्रवणात्पुत्राणां कन्यानाञ्च सहाधिकारः

प्रतीयते। इदञ्चान्वाधेयपतिप्रीतिदत्तद्विविधस्त्रीधनविषयम्। यथाह मनुरेव। अन्वाधेयञ्च यद्दत्तम्पत्या प्रीतेन चैव यत्। पत्यौ जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्धनम्भवेत्। अन्वाधेयम्पूर्वं लक्षितं यच्च पत्या प्रीत्या दत्तन्तत् स्त्रीधनं वृत्तायाः मृतायाः स्त्रियाः प्रजा पुत्रदुहितृरूपा तस्याः स्वम्भवति। पत्यौ जीवतीत्यनादरे सप्तमी। जीवन्तमपि पतिमनादृत्येत्यर्थः। तस्यानधिकार सत्त्वेनेति यावत्। अत्र च प्रजायाइति सामान्याभिधानात् स्त्रीपुंसप्रजायाः समसाम्यावगतेस्तुल्यवद्विभज्यमातृधनग्रहणं न पुनः पूर्ववद्भगिनीनान्तदभावे भ्रातॄणामिति। भनिन्यश्च मनुवचनेऽनूढायाह्याः। तथा च वृहस्पतिः। स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता चतदंशिनी। अप्रत्ता चेत्समूढा तु लभते मानमात्रकम्। अपत्यानां पुत्राणाम्। दुहितुः पृथगुपादानात्। तदंशिनी। मानमात्रकमिति गौरवार्थन्तदनुसारेण किमपि लभते न तु पुत्रसमांशमित्यर्थः। अप्रत्तानामभावे प्रत्तानामपि समं कार्यं भ्रातृसमभागित्वमित्याह कात्यायनः। भगिन्यो वान्धवैः सार्द्धं विभजेरन् सभर्तृकाः। विभागकाले दौहित्रेभ्योऽपि किञ्चिद्देयम्। तथा च मनुः। यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः। मातामह्या धनात्किञ्चित्प्रदेयम्प्रीतिपूर्वकम्। यथार्हत इत्युपयोगदारिद्र्याद्यपेक्षयेत्यर्थः। न च दौहित्रीणान्तद्धनस्वाम्याभावात्किमिति दानमिति वाच्यम्। यथा पैतृके पुत्रसत्त्वे कन्यानां दायार्हत्वेऽपि वचनवलात्तुरीयांशदानमेवमत्राप्युपपत्तेः। अतएव प्रीतिपूर्वकमित्युक्तम्। प्रीतिपूर्वकत्ववचनाद्देवानावश्यकत्वमपि सूचितमत्र। तत्र तु पतिताः स्युरहित्त्ववदितिदोषकीर्त्तनाद्दावश्यकत्वमिति भेदः। यौतकन्तु कुमारीणामेव मातृधम्। न पुत्राणां नापि प्रत्तदुहितॄणामित्याह मनुरेव। मातुस्तु यौतकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव सइति। युमिश्रणइति धात्वनुसाराद्विवाहकाले एकासनोपविष्टयोर्वधूवरयोर्व्यद्वान्धवैर्दीयते तद्युतयोरिदं यौतकमिति व्युत्पत्त्या यौतकमित्युच्यते। केचित्तु विवाहे स्त्रीपुंसयोरेकशरीरतया मिश्रता भवति। अस्थिभिरस्थीनि मांसैर्मांसं त्वचा त्वचमिति श्रुतेः। भर्तुर्वध्वस्थ्यादिभिरस्थ्यादीन्येकीभवन्तीत्यर्थ इत्याहुः। यदेतद्धृदयन्तव तदस्तु हृदयं मम तदस्तु हृदयन्तवेति मन्त्रलिङ्गाद्विवाहे मिश्रतेत्यन्ये

। युतयोर्य्यौतकमिति निघण्टौ । यौतकं यौतुकञ्च तदिति कोशाद्यौतुकमित्यपि पाठः । भर्तृगृहलब्धात्पृथग्धनतया पितृगृहलब्धं मातृधनं यौतुकम् । यौतश्च हस्त्यामिश्रणमप्यर्थः । यु मिश्रणामिश्रणयोरिति धातुपाठात् । युतसिद्धाविति प्रयोगाच्चेति दैवस्वाम्याहृतदसत् पितृगृहलब्धात्पृथग्धनतया भर्तृगृहलब्धं यौतकमित्यस्यापि विनिगमकाभावेवकुंशकत्वेनास्य कल्पनामात्रत्वात् । कुमारीणामनेकत्वे समं स्यादश्रुतत्वादिति न्यायेन स एव विभागो विशेषाश्रवणात् । एतत्त्रिविधभिन्नं मातृधनं दुहितॄणाम् । तत्रापि प्रथममप्रत्तानां तदभावे प्रत्तानां तत्रापि प्रथममप्रतिष्ठितानां तदभावे प्रतिष्ठितानां सधवानां तदभावे विधवानाम् । तथा च गौतमः । स्त्रीधनं दुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानाञ्चेति । अप्रतिष्ठिता अनपत्या निर्द्धना दुर्भगा विधवा वेत्यपरार्केण कल्पतरुकारेण च व्याख्यातम् । प्राक्तनं द्वयमेव विज्ञानेश्वरादिभिः । अत्र च स्त्रीधनमिति सामान्योक्तिरपि त्रिविधप्रागुक्तस्त्रीधनभिन्नविषया । स्मृतिचन्द्रिकामदनरत्नयोरेवमुक्तम् । जीमूतवाहनस्मार्त्तभट्टाचार्य्याभ्यान्तु प्रागुक्तगौतमवचनं मातुर्दुहितुरभावे दुहितॄणां तदन्वय इति नारदवचनम् । दुहितॄणामभावे तु रिक्थं पुत्रस्य तद्भवेत् । इति कात्यायनवचनम् । मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेन्वय इति योगीश्वरवचनम् । एवमन्यान्यपि स्त्रीधनस्य दुहितृगाम्यत्वपराणि स्मृतिवचनानि प्रागुक्तमन्वादिवचनविरोधान्मातुस्तु यौतुकमिति प्रागुक्तमनुवचनानुरोधान्मातुः पारिणाय्यं स्त्रियो विभजेरन्निति वासिष्ठानुसाराच्च यौतकमात्रविषयाणीत्युक्तम् । पारिणाय्यं परिणयनलब्धं यौतकमिति यावदिति ताभ्यां व्याकृतम् । कल्पतरौ विवादचिन्तामणौ च पारिणाय्यमिति पठित्वा स्त्रीपरिच्छददर्पणकङ्कतिकादीति व्याख्यातम् । विज्ञानेश्वरस्तु सर्वमेव स्त्रीधनं पुत्रादिसत्त्वेऽपि प्रथमं दुहितृदौहित्रीदौहित्रगामि । तदभावे पुत्रादिगामि । अप्रजःस्त्रीधनन्तु व्यवस्थापयिष्यते । मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेन्वय इति योगीश्वरवचने दुहितृमात्रन्ताभ्य इत्यनेन न परामृश्यते किन्तु दौहित्रीदौहित्रावपि । मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितॄणां तदन्वय इति नारदवचनात् । अत्र तदन्वय इत्यनेन तच्छब्देन दुहितरोऽनन्तराः परामृश्यते । तथा च दुहित्रन्वयो दौहि

त्रीदौहित्ररूपः। तत्रापि प्रथमन्दौहित्री तदभावे दौहित्रः। दुहितॄणाम्प्रसूता चेदिति वक्ष्यमाणयोगीश्वरवाक्ये दुहितृश
ब्देन दुहितरो गृह्यन्ते। साक्षाद्दुहितॄणां मातुर्दुहितर इत्यत्र तेनैवोक्तत्वात्पुनरुक्त्यापत्तेः। दुहितॄणामन्वय इति सामा
न्योक्तेर्दौहित्राधिकारेऽपि। पुत्राधिकारस्तु विभजेरन्सुताः पित्रोरूर्ध्वमृक्थमृणं समम् इत्यत्र पित्रोरित्येकशेषाल्लभ्यते तेन च प्रागेव
प्रपञ्चितम्। ताभ्य ऋते ऽन्वय इत्यत्राप्यन्वयपदेन योग्यतया षष्ठ्यन्तमातृपदान्वयात् दुहितॄणाञ्च पृथगुपादानात्पुत्रादिरेव गृ
ह्यते। दुहित्रभावे तदधिकारप्रतिपादनार्थत्वाच्च न पौनरुक्त्यम्। जनन्यां संस्थितायान्त्विति मनुवचनस्यायमर्थः। सर्वे स
होदरा मातृकं रिक्थं स्वाधिकारावसरे समम्भजेरन् सनाभयः सोदरा भगिन्यश्च स्वाधिकारावसरे। न तु द्वयेऽपि सम्भूय विभजेरन्नि
त्यर्थः। इतरेतरयोगस्य द्वन्द्वैकशेषयोरभावादप्रतीतेः। चशब्दस्य तु विभागकर्तृत्वान्वयमात्रेणाप्युपपत्तेः। यथा देवदत्तः कृषिं
कुर्य्याद्यज्ञदत्तश्चेत्युक्ते नेतरेतरयोगप्रतीतिः। वाक्यान्तरेण च द्वयोरपि मातृधनाधिकारे प्राप्तेऽपि समम् इत्यनेनात्रोद्धारादिवि
षमविभागनिवृत्त्यर्थं वचनम्। सोदरसनाभिग्रहणम् असोदरभ्रातृभगिनीनिवृत्त्यर्थम्। अत एवाधमजातिस्त्रीधनं भिन्नो
दराऽपि प्रकृष्टजातीयसपत्नीपुत्री तदभावे च तदपत्यं गृह्णातीत्युक्तं मनुना। स्त्रियास्तु यद्भवेद्वित्तम्पित्रा दत्तं कथञ्चन। ब्रा
ह्मणी तद्धरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेदिति। अत्रानपत्यक्षत्रियादिजातीयस्त्रिया इति विवक्षितं ब्राह्मणीपदञ्चोत्तमजात्युप
लक्षणम्। अप्रजस्त्रीधनं भर्तुरित्यस्य चायमपवादः। अतश्चानपत्यवैश्याधनं क्षत्रियादुहिता अनपत्यशूद्राधनञ्च वैश्यादुहि
ता गृह्णाति। तदभावे तदपत्यानि। तदभावे ऽप्रजस्त्रीधनमित्यस्य तत्र प्रवृत्तिः। तस्मात्स्त्रीधने सापत्यप्राग्दुहित्राद्यधिका
रस्तदनु पुत्रादीनामित्याहुः। अत्र जीमूतवाहनः। मनुबृहस्पतिसंखलिखितवचनेषु द्वन्द्वाश्रवणेऽपि समुच्चयवाचिचशब्देन
तदर्थलाभाद्देवलवचने तु पुत्रकन्यानामिति द्वन्द्वस्यापि श्रवणात्तत्संवादेन तत्रापि चशब्दस्येतरेतरयोगार्थकत्वौचित्याद्भ्रातृभगिनी
नां सोदराणां विभज्य सहैव धनग्रहणं युक्तम्। किञ्च। केवलदुहितॄणामेव सकलमातृधनाधिकारे यौतके विशेषवचनमनर्थ

कं। नचकुमारीपदोपादानात्प्रत्तदुहितृव्यावृत्त्यर्थन्तदितियुक्तम्। तद्व्यावृत्तेःसर्वस्त्रीधनएवगौतमादिवचनेषूक्तत्वात्। कुमा
र्य्यभावेप्रत्ताद्यधिकारस्याचाप्यवर्ज्जनीयत्वात्। तस्मात्पुत्रपत्न्योस्तुल्यवदधिकारएवमन्वाद्यभिप्रेतोऽध्यग्न्यादिस्त्रीधनविष
ये।यौतकविषयस्तुपुत्रीमात्राधिकारइत्येवव्यवस्था। अन्वाधेयपतिप्रीतिदत्तमात्रग्रहणन्तुमनुवचनान्तरेऽध्यग्न्याद्युपलक्ष
णमितरथायौतकेपृथगारम्भस्यानर्थक्यापत्तेरित्याह। दायतत्त्वकृदादीनामप्येतदेवमतं। अत्रेदम्प्रतिभाति। अन्वाधेयादि
ग्रहणस्योपलक्षणत्वेप्रमाणाभावात्तदुभयव्यतिरिक्तसर्वमातृधनेदुहित्राधिकारःप्रथमन्तदनुपुत्राधिकारः। यौतकेविशेषव
चनन्तुप्रत्तादिनिवृत्त्यर्थम्। अन्यथापिसाम्यमेवेतिचेत्सत्यम्। किन्तु। ननियतायौतकेतुनियता। तेनयौतकंकुमार्य्यभा
वेविवाहभेदेनस्त्रीधनम्भर्त्रादीनामेवभवतिनप्रत्तादीनामितिस्मृतिचन्द्रिकाकारादीनामाशयः। विज्ञानेश्वराचार्य्याणान्त्वय
मभिप्रायः। सामान्यतःस्त्रीधनमात्रस्यदुहितृगामित्वबोधकमनन्यथासिद्धवचनानुरोधेनसङ्कोचःकर्त्तव्यो।नचमन्वादिवचन
मनन्यथासिद्धपुत्रकन्यानांसहाधिकारप्रतिपादकम्। पुत्राधिकारमात्रप्रतिपादनमात्रपरत्वात्। नचचशब्दद्वंद्वाभ्यांस
हाधिकारः। विभागकर्तृत्वान्वयेनापितदुपपत्तेः। अन्यथापिनशविन्यादौमातापित्रोस्तदिप्सतइत्यादौचद्वंद्वैकशेषश्रवणे
सकलनिबन्धसम्मतःक्रमोमातापित्रोर्नस्यात्। विष्णुवचनाद्यनुरोधात्तत्रशाब्दान्वयसाहित्यमात्रेणतदुपपत्तिरर्थक्रमस्त्वन्यथा
प्यविरुद्धइत्युच्यते। तर्ह्यत्रापिताभ्यङ्कतेन्वयःदुहितृणामभावेतुरिक्थंपुत्रेषुतद्भवेदित्यादियोगीश्वरकात्यायनवचनावग
तार्थक्रमान्यथाभावेद्वंद्वचशब्दादीनांशाब्दान्वयःसाहित्यमात्रेणोपपत्तिरस्तुनतुतदनुरोधेनतेषामेवान्यविषयत्वम्। सिद्धेस
हाधिकारेतेषांसङ्कोचस्तत्सङ्कोचेचैषांसहाधिकारपरत्वनिश्चयइतीतरेतराश्रयत्वञ्चेति। अन्वाधेयादौविशेषवचनमनर्थक
मितिचेत्। नायौतकेचन्द्रिकाकारादिमतवदेवसार्थकत्वात्। अन्वाधेयग्रहणस्योपलक्षणतयाप्रजामात्राधिकारेतेनप्रतिपा
दितेजनन्यांसंस्थितायान्त्वित्यादिवचनैःसाम्यादिविधानमित्येवंसर्वेषांसार्थकत्वात्। तस्मात्सर्वंसुस्थमिति। श्रीविद्यारण्य

श्रीचरणैस्तु स्मृतिचन्द्रिकामिताक्षरयोर्द्वयोर्द्वयोरप्यनुसारेण द्वयमपि लिखितन्नतु विविक्तम्। पुत्रादिभ्यः प्राग्दुहितृदुहितु
स्तदनु दौहित्राणामधिकार इति तु मिताक्षराचन्द्रिकामदनरत्नकाराणाम्बिद्यारण्यश्रीचरणानां च विसम्वादेन सम्मतः। जीमू
तवाहनदायतत्त्वकारैस्तु दुहित्रभावे पुत्राणामेवाधिकारो न तु दौहित्र्याद्यधिकारानन्तरम्। तथाहि नारदवचने दुहितॄणान्तद
न्वय इत्यत्र दुहितुरन्वयपदेनान्वय पुत्रादिवाचकेन नान्वयः सम्भवति। दुहितृपदस्य जन्यविशेषवचनस्य जन्यान्तरे समत्वे
नानिराकांक्षतयान्वयासम्भवात्। तच्छब्दस्यापि दुहितृत्वरूपेणैव तदुपस्थापकस्य नैराकांक्ष्याविशेषात्। किञ्च। याज्ञवल्क्य
वचने तावत्। दुहितर इति प्रथमान्तस्य ताभ्य इति च पञ्चम्यन्तस्य च षष्ठ्यन्तान्वययोग्येनान्वयपदेनान्वयाद्व्यवहितस्यापि मातु
रित्यस्यैवान्वयस्तदेकवाक्यतया चापि मातुरन्वय एव पुत्रादिर्गृह्यते न दुहित्रन्वयः। किञ्च। सत्स्वङ्गजेषु तद्गामी ह्यर्थो भवतीति
बौधायनवचनादनन्तराङ्गजपुत्राधिकार एव प्रत्यासत्तेरुचितो न तु व्यवहिताङ्गजदौहित्रादेरित्याहतुस्तन्मन्दम्। जन्यवाच
कस्य जन्यान्तरेणान्वये पुत्र इत्यादावप्यन्वयो न स्यात्। तज्जन्यप्रतिसम्बन्धितयान्वयाविरोधस्त्वत्रापि तुल्यः। अन्यथा दुहितुः
पुत्र इत्यत्राप्यन्वयो न स्यात्। तस्माच्छाब्दव्युत्पत्त्यज्ञानमेवेदम्। याज्ञवल्क्यवचने च यद्यपि मातुरन्वयः पुत्रादिरेवोक्तस्तथापि
विभजेरन्सुताः पित्रोरित्यनेन प्राप्ताधिकाराणामेव चरणादानदुहित्रभावोपाधिकत्वज्ञापनार्थोनुवादस्स च दौहित्रानन्तरमप्य
विरुद्धः। सत्स्वङ्गजेष्विति बौधायनवचनन्तु मातृसाधारण्येन पुत्राणामन्यनाधिकारमात्रमङ्गजपदस्य चापत्यमात्रवाचकत्वा
त्पुत्रदुहितृसाधारणमधिकारम्प्रतिपादयद्वचनान्तराविरुद्धप्रत्यासत्त्यैव व्याख्यातुं युक्तमिति न किञ्चिदेतत्॥ सन्तानाभावे त्वा
ह योगीश्वरः। अतीतायामप्रजसि बान्धवास्तदवाप्नुयुः। अप्रजसि दुहित्रादिप्रपौत्रपर्य्यन्तरहितायामतीतायां मृतायां
बान्धवा वक्ष्यमाणाश्चोक्तास्तत्स्त्रीधनमवाप्नुयुः। विवाहभेदेन व्यवस्थया बान्धवानामधिकारमाह स एव॥ अप्रजःस्त्रीधन
म्भर्तुर्ब्राह्म्यादिषु चतुर्ष्वपि। दुहितॄणाम्प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तदिति। चतुर्षु ब्राह्म्यदैवार्षप्राजापत्येषु। अपिशब्दाद्गान्धर्वे

परिग्रहः । यद्यप्यत्र तद्गुणसंविज्ञानवहुब्रीहिणा ब्राह्मभिन्नादैवार्षप्राजापत्यगान्धर्वाश्चत्वारः । तेन ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजाप
त्येषु यद्धनम् । अप्रजायामतीतायाम्भर्त्तुरेव तदिष्यत इति मनुवचनाविसंवादः । ब्राह्मादिविवाहोढाया धनमनपत्याया भर्त्तुर्भव
ति । तदभावे भर्त्तुः प्रत्यासन्नानाम् । स्वामिप्रत्यासत्तेर्भर्त्त्रैवान्तरायेभर्त्तृप्रत्यासत्तेरेव पुरस्करणीयत्वात् । शेषेष्वासुरादिषु प
रिणीतायास्तु पितृगामि । एकशेषेण मातापितृगामि । तत्रापि प्राङ्मातृगामि तदनु पितृगामि । पितरावित्यत्रोक्तान्न्यायात् ।
विरुद्धवचनान्तराभावाच्च । अत एव मनुना । यत्त्वस्याः स्याद्धनन्दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु । अतीतायामप्रजसि मातापित्रोस्तदि
ष्यत इति द्वंद्वे मातृशब्दपूर्वनिपातेन मातुः प्राथम्यमवगमितम् । कन्याधने च मातुरभावे पितुरधिकारश्रवणाद त्रापि तथैवौ
चित्यात् । यथाह बौधायनः । रिक्थम्मृतायाः कन्याया गृह्णीयुः सोदराः स्वयम् । तदभावे भवेन्मातुस्तदभावे भवेत्पितुरिति ।
मातापित्रोरभावे तत्प्रत्यासन्नगामि । पूर्वोक्तेषु सर्वेष्वेव विवाहेषु प्रसूता पत्यवती चेत् दुहितॄणान्तद्धनम् । दुहितृशब्देन चा
त्र दुहितृदुहितरो लक्ष्यन्ते इति प्रागेवोक्तम् । तत्राप्यनूढादिक्रमो गौतमादितो दुहितृधनग्रहणकाले दौहित्रीभ्योऽपि प्रीत्या
किंचिद्दानमिति च प्रागेव निरूपितम् । दौहित्रीणाञ्च मातामहीधनग्रहणम्भिन्नमातृकाणाम्विषममातृद्वारेण । पौत्राणा
म्पितृद्वारेणैव । प्रतिमातृवा स्ववर्गे भाग इति गौतमस्मरणात् । जीमूतवाहनस्तु ॥ ब्राह्मादिविवाहेषु यद्धनन्तद्दवानेनव्य
वस्थाप्यते न तु तत्तद्विवाहोढायाः सर्वं धनम् । ब्राह्मादिषु यद्धनमिति सम्बन्धे वर्त्तमानसम्बन्धे कृतकाललक्षणा तस्तदूढस्त्री
परत्वेऽतीतविवाहक्रियाद्वारकसम्बन्धे कृतलक्षणाया जघन्यत्वादित्याह । तदनुगामी दायतत्त्वकृदप्येवम् । तदपेशलम् ।
पूर्ववचनेऽप्रजः स्त्रीधनम्बान्धवा गृह्णीयुरिति सामान्यतस्तु क्तेः कीदृश्या अप्रजसः के बान्धवा गृह्णीयुरित्येवाकांक्षोदयाद्ब्राह्मा
दिपदानान्तद्विशेषणत्वस्यौचित्यात् । यच्च वर्त्तमानभूतसम्बन्धकृतं विनिगमकमुक्तन्तदपि तुच्छम् । विभागकालेऽतीतत्व
स्योभयत्राविशेषात् ॥ धनलाभकाले वर्त्तमानत्वस्य चाप्रयोजकत्वात् । विवाहजन्यभार्य्यात्वसम्बन्धस्यान्तरङ्गत्वाच्च । यत्तु

सर्वेष्वपि विवाहेषु पित्रोः सकाशात्तया प्राप्तं विवाहोत्तरं तन्नप्त्र्यादिगामेव । यदाह कात्यायनः । पितृभ्यां चैव यद्दत्तं दुहितुः स्था-
वरं धनम् । अप्रजातायामतीतायां भ्रातृगामि तु सर्वदा । विश्वरूपजीमूतवाहनौ तु कन्यादशायां यत्पितृभ्यां दत्तं तद्भ्रातृगा-
मि । विवाहात्परतो लब्धस्यान्वाधेयत्वात् । विवाहकाललब्धस्य च विवाहभेदेन भर्तृगामित्वान्मातापितृगामित्वाच्चेत्याहतुः । त-
न्न । स्थावरविषयत्वादस्याविरोधात् । न च दण्डापूपिकया स्थावरग्रहणोपक्रमग्रहणं भ्रात्रादिगामितायामित्येवेति वाच्यम् । अपवादे
वचनादेव । पूर्वं चैकदिक्तिपरमतम् । बन्धुदत्तं प्रथममप्रजसो मृतायां बन्धूनां तदभावे भर्तुः । बन्धुदत्तं तु बन्धूनामभावे भ-
र्तृगामि तदिति कात्यायनवचनात् । पूर्वोक्ताप्रजःस्त्रीधनाधिकार्यभावे त्वाह बृहस्पतिः । मातृष्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृ-
ष्वसा । श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिताः । यदासामौरसो न स्यात्सुतो दौहित्र एव वा । तत्सुतो वा धनं तासां स्वस्री-
याद्याः समाप्नुयुः । अत्रौरसपदेन पुत्रपुत्र्योरुपादानं तयोः सर्वापवादकत्वात् । अपवादक्रमश्च प्रागुक्त एव । सुतपदेन
तु सुतपदमौरसविशेषणमानर्थक्यात् । सपत्नीपुत्रसद्भावे पि स्वस्रीयाद्यधिकारे पत्तेरनादिव्यवहारविरोधाच्च । तथा च दौ-
हित्राभावे औरसपुत्रादिस्तदभावे सपत्नीपुत्रः । तत्सुत इत्यनेन च व्यवहितयोरौरससपत्नीपुत्रयोरुपादानं तन्नान्तर-
स्यापि दौहित्रस्य दौहित्रपुत्रस्य तस्य पिण्डदानेऽवहिर्भावात् । तथा च दौहित्रपर्यन्ताभावे प्रथममौरसस्तदनु तत्पुत्रपौत्रा
। पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमिति च ऋणापाकरणाधिकारिणां पिण्डदानाधिकारिणां च तेषामेव रिक्थग्रहणौचित्यात् । तदभावे सप-
त्नीपुत्रतत्पुत्रतत्पुत्राणाम् । तेषामेव तद्दापिण्डदातृत्वादृणापाकर्तृत्वाच्च । प्रागुक्तमनुवचनाच्च । तदेषामभावे स्वस्रीयस्यु-
रादिषु सपिण्डेष्वनन्यगतिकैतद्वचनबलाद्भगिनीपुत्राद्यानामेव मातृष्वस्रादिधने प्रत्यासन्नितारतम्येनाधिकारः । स्नुषादीनां

नुधासाच्छादनमात्रभाक्तं। वचनविरोधे सपिराडवत्प्रत्यासत्तेरप्रयोजकत्वात्। तस्मात्स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादाइतिश्रुतेः
। अनिन्द्रिया ह्यदायाश्च स्त्रियोऽनृतमितिस्त्रिनिरिति तन्मूलकमनुवचनाच्च। शृङ्ग्याहिकयाय चकराठोक्तः पत्नीदुहितरइ
त्यादीयासां स्त्रीणान्धनाधिकारस्तासामेव। अन्यासान्तु श्रुतिमनुवचनाभ्यां दायग्रहणनिषेधएवेति स्मृतिचन्द्रिकाकारहरद
त्तादीनान्दाक्षिणात्यनिबन्धृणाञ्जीमूतवाहनादिपौरस्त्यसर्वनिबन्धृणाञ्च सिद्धान्तश्च। इतिस्त्रीधनविभागः ॥ ॐ ॥ अथविभा
गकालेकेनचिदपहृतस्य पश्चात्ज्ञातस्य विभागप्रकारः। तत्र मनुः। ऋणेधनेचसर्वस्मिन्प्रविभक्तेयथाविधि। पश्चाद्दृश्येत
यत्किञ्चित्तत्सर्वं समतान्नयेत्। योगीश्वरः। अन्योन्यापहृतन्द्रव्यंविभक्तैर्यत्रदृश्यते। तत्पुनस्तेसमैरंशैर्विभजेरन्निति स्थितिः
। अत्रसमपदादुद्धारविभागोनिषिद्धः विभजेरन्निति वचनाद्योनैवदृष्टन्ते नैवनयाह्यं नाप्यपहर्त्तोऽल्पन्दातव्यमिति बोध्यते।
एतावताबचनार्थवत्त्वेस्तेयदोषाभावः समुदायद्रव्यापहारे। स्वबुद्ध्यागृहीतत्वादितिकेयांचिद्वचनम्प्रलापः। साधारणद्रव्येपर
स्वत्वस्यापिसत्त्वेनपरस्वापहारस्यस्तेयपदार्थस्यावारणीयत्वात्। अथपरकीयबुद्ध्यानगृहीतमितिनस्तेयमित्युच्यते। तत्र अप
हृवेपरकीयबुद्धेरावश्यकत्वात्। अतएवापहृतमित्युक्तम्। ननु मनुनाज्येष्ठस्यैव समुदायद्रव्यापहारेदोषोदर्शितोनकनी
यसाम्। योलोभाद्विनिकुर्वीतज्येष्ठोभ्रातॄन्यवीयसः। सोऽज्येष्ठःस्यादभागश्चनियन्तव्यश्चराजभिरिति। सत्यम्परन्तुस
म्भावितत्वस्य पितृस्थानीयस्य ज्येष्ठस्यापिदोषउक्तोतत्परतन्त्राणाम्पुत्रस्थानीयानान्त्वडोपूपन्यायेनदोषःसुतरामुक्तएवभव
तीति। अतएवसमुदायद्रव्यापहारे समविभागवचनस्यस्तेयदोषाभावपरत्वमाचक्षाणा अनेनमनुवचनेनदूरापास्ताः। अपि
चयेषेणदोषप्रतिपादिकयाश्रुत्याच। यथा। योवैभागिनम्भागान्नुदतेचयतेनसः। अथवैनंनचयतेऽथपुत्रमथपौत्रञ्चयत
इति। योभागिनम्भागाद्भागान्नुदतेनिरस्यति। भागन्तस्मैकथञ्चिद्दलाद्वचनयावानप्रयच्छतीतियावत्। सभागान्नुन्नएनं
नोत्तारञ्चयतेनाशयतिदोषवशात्। यद्येनन्ननाशयतितस्यपुत्रंपौत्रंवानाशयतीतिश्रुतेरर्थः। अत्यज्ञास्तु प्रलपन्तु नाम साधारण

द्रव्यस्यापिपरस्वत्वेनापहारपदार्थीनपाथादित्युक्तमेव। यथामौद्गेचरौविपन्नेवादृश्यात्प्रतिनिधितयामाषेषुगृह्यमाणेषुमुद्गा
वयवबुद्ध्यागृह्यमाणत्वादयज्ञियावैमाषाइतिनिषेधोनप्रवर्त्ततेमुद्गावयवबुद्ध्यागृह्यमाणत्वादितिपूर्वपक्षितेनिषेधस्यप्राप्ति
मात्रापेक्षित्वात्तत्रापिमाषावयवानामप्यवर्जनीयग्रहणंयज्ञसाधनत्वञ्चेतिनिषेधप्रवृत्त्यनपायात्प्रतिनिधितयापितदनुपादानं
सिद्धान्तितम्। राज्ञेतुभागिभिर्न्ननिवेदनीयंराज्ञेनिवेदितमपितेनसामादिनैवदापनीयमितिप्रीत्यविच्छेदादिदृष्टप्रयोजन
कमेवकात्यायनश्चाह। बन्धुनापहृतन्द्रव्यम्बलान्नैवप्रदापयेत्। अविभागकालेऽनेनवञ्चभुक्तमित्यपिनवक्तव्यंभुक्तमपिराज्ञानया
ह्यमित्याशयेनाहसएव। बन्धूनामविभक्तानाम्भोगन्नैवनिवर्त्तयेदिति। नहिन्यूनाधिकभोगोवारयितुंशक्योऽवर्जनीयत्वा
दितिभावः। एवंदृष्टार्थतयैवोपपत्तौनास्यापिस्तेयदोषाभावपरत्वमदृष्टार्थत्वापत्तेस्तस्मादत्रापिस्तेयप्रायश्चित्तंराजदण्ड
श्चभवत्येवेत्यवधेयम्॥•॥ अथाविभाज्यम्। तत्रयोगीश्वरः। पितृद्रव्याविरोधेनयदन्यत्स्वयमर्जितं। मैत्रमौद्वाहिकञ्चैवदा
यादानान्नतद्भवेत्। क्रमादभ्यागतन्द्रव्यंहृतमभ्युद्धरेत्तुयः। दायादेभ्योनतद्दद्याद्विद्ययालब्धमेवच। पितृद्रव्याविरोधेने
निसर्वशेषः। स्वातंत्र्येपितृद्रव्योपघातेनयन्मैत्रादिकन्तस्याप्यविभाज्यत्वापत्तौमहाजनाचारविरोधोविद्यालब्धेनारदवचन
विरोधश्च। कुटुम्बम्बिभृयाद्भ्रातुर्य्योविद्यामधिगच्छतः। भागंविद्याधनात्तस्मात्सलभेताश्रुतोपिसन्निति। कात्यायनस्त्वविभा
ज्यविद्याधनलक्षणमुखेनैतदेवदृष्टयतियथाह। परभक्तोपयोगेनविद्याप्राप्तान्यतस्तुया। तयाप्राप्तन्धनंयत्तुविद्याप्राप्तंतदुच्य
ते इति। मनुरपिस्पष्टमाह। अनुपघ्नन्पितृद्रव्यंश्रमेणयदुपार्जयेत्। दायादेभ्योनतद्दद्याद्विद्ययालब्धमेवच। श्रमेणसेवादि
ना। क्रमादभ्यागतायाम्पितृद्रव्याविरोधेनोद्धृतायामपिभूम्यांविशेषउक्तःशङ्खेन। पूर्वंनष्टान्तुयोभूमिमेकस्चेदुद्धरन्क्रमा
मात्। यथाभागंलभन्तेभ्योदत्वांशन्तुतुरीयकमिति। उद्धर्त्तेचतुर्थांशमुद्धरणमूल्यमधिकन्दत्वांशत्रयंसर्वैसमंविभजेरन्नि
त्यर्थः। यद्यप्येतादृशाविभाज्यत्वंयद्येनलब्धन्तत्तस्यैवेतिन्यायादेवप्राप्तंतथापिप्रायोव्यवहारशास्त्रेन्यायसिद्धानुवादकान्येव

वचनानीतिपरिभाषाप्रकारोक्तप्रायश्चित्तमिति न दोषः। अविभाज्यान्तरमप्युक्तं मनुना। वस्त्रम्पत्रमलङ्कारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः। योगक्षेमम्प्रचारञ्च न विभाज्यं प्रचक्ष्यते॥ प्रचक्ष्यते पत्रम्वाहनम्। वस्त्रादियद्येन धृतन्तत्तस्यैव। अधृतन्तु विक्रयाद्यर्थं विभाज्यमेव। कृतान्नं पक्वान्नं सर्वैर्यथाशक्ति भोक्तव्यं न तु तोलयित्वा विभाज्यम्। उदकमुदकाधारः कूपादिः सर्वैर्यथोपयोगमुपभोज्यः। स्त्रियो दास्यो विषमा न विभाज्याः। पर्य्यायेण कर्म्म कारयितव्याः पित्रवरुद्धास्तु समा अपि न विभाज्याः। स्त्रीष्ववरुद्धासु न विभाग इति गौतमवचनात्। योगक्षेमशब्दाभ्यामिष्टापूर्त्ते उच्येते। तयोरविभाज्यत्वम्पितृद्रव्यविरोधेनार्ज्जितयोरपिदृष्टान्ततयोच्यते। न हि स्वतः फलतो वा तस्य विभागः सम्भवति पैतृकस्यतु सुतरां। तथाचाह लौगाक्षिः। क्षेमम्पूर्त्तं योगमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः। अविभाज्ये च ते प्रोक्ते शयनासनमेव चेति योगक्षेमशब्देन तत्कारिणो राजमन्त्रिपुरोहितादय उच्यन्त इति केचित्। शस्त्रचामरोपानत्प्रभृतय इत्यन्ये। प्रचारो गृहारामादिप्रवेशनिर्गमनमार्गः। तस्याप्यविभाज्यत्वम्। पितृधृतं वस्त्रादिकं श्राद्धभोक्त्रे दातव्यम्। यथाह बृहस्पतिः। वस्त्रालङ्कारशय्यादिपितुर्य्यद्वाहनादिकम्। गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्च्य श्राद्धभोक्त्रे तदर्प्पयेदिति। स्त्रीधृतोप्यलङ्कारो न विभाज्यः। पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत्। न तम्भजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति त इति। धृत इत्यनेनाधृतस्य विभाज्यत्वमेव। पत्यौ जीवतीत्यनेन पतिजीवनचिह्नतया यत्र देशे यो धार्य्यते स न विभाज्य इति सूचितं। पितृप्रसादलब्धस्यापि न विभागः। पितृप्रसादाद्भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च। भुज्यन्ते इति वचनाद्विभाज्यत्वं। तथापितृदत्तस्यापि पितृभ्यां यस्य यद्दत्तन्तत्तस्यैव धनं भवेदिति च स्मरणात्। पितृप्रसाददानप्रीतिदाने अर्थौचित्यानुरोधेनैव ज्ञेये। न तु यथाकामं। महाजनाचारविरोधात्। पितृद्रव्याविरोधोपार्ज्जितप्रपञ्चो भूयस्सु शौर्य्यादिविषयमादाय स्मृतिवचस्सु दृश्यते स यन्थविस्तरभियान लिख्यते। अथ विभागानधिकारिणः॥ ●॥ तत्र योगीश्वरः। क्लीबोथपतितस्तज्जः पङ्गुरुन्मत्तको जडः। अन्धोऽचिकित्स्यरोगाद्याभर्त्तव्याः स्युर्न्निरंशकाः। तज्जः। पतितजः। क्लीबान्धौ यदि जन्मत आरभ्य तदा विभागानर्हौ वे

वयदित्वन्तरा। नष्टान्तरूपगमश्चैदोषधादिना। तर्हि दृश्यात द्विभागःस्यादायविशोधितादितिरीत्या विभागार्ह्। वेवेतिध्येय
म्। आद्यशब्देनाश्रमान्तरगतपितृद्वेष्युपपातकिवधिरमूकनिरिन्द्रियाणांग्रहणम्। यथाहवशिष्ठः। अनंशास्त्वाश्रमान्तर
गताइति। नारदोपि। पितृद्विट्पतितःषण्डोयश्चस्यादौपपातिकः। औरसाअपिनैतेंशंलभेरन्क्षेत्रजाःकुतइति। मनुरपि
अनंशौक्लीवपतितौजात्यन्धबधिरौतथा। उन्मत्तजडमूकाश्चयेचकेचिन्निरिन्द्रियाइति। व्याधिनानिर्गतमिन्द्रियंयस्यसनिरि
न्द्रियः॥ तेनक्लीबादृष्टेदः। कश्चित्तुनिरिन्द्रियाःपाणिपादादिहीनाइत्याह। एतेक्लीवादयोंशभाजोनभवन्तिकिन्तुग्रासा
च्छादनदानादिनाभर्त्तव्याःपोषणीयाः। अभरणेतुमहान्दोषः। यथाहमनुः। सर्वेषामपिचैतेषान्दातुन्न्याय्यंमनीषिणा।
ग्रासाच्छादनमत्यन्तम्पतितोह्यददद्भवेदिति। अत्यन्तंयावज्जीवम्। तत्रापिपतितोपपातकिनोर्य्यावत्प्रायश्चित्ताचरणमनं
शित्वम्। औद्धत्यादिनाप्रायश्चित्तमकुर्वतोस्तु निपतनमेव। एतेषांचविभागात्प्रागेवदोषभाक्त्वेनंशित्वम्। नपुनर्विभागोत्त
रमपिदत्तविभागापहरणम्प्रमाणाभावात्। पश्चाद्प्यौषधादिनादोषनिर्ह्रणेस्त्येवांशभागितेतिविज्ञानेश्वराचार्य्याः। यु
क्तञ्चैतत्। दोषप्रयुक्तत्वाद्विभागानर्हतायाः। विभक्तेषुसुतोजातःसवर्णायांविभागभागितिन्यायसाम्यात्। पतितादिषुक्लि
ङ्गमविवक्षितमनुपादेयत्वात्। ब्रह्मणोनसुराम्पिबेदित्यादिवत्। तेनयथासम्भवेपत्नीदुहितरइत्यादेरप्ययमपवादः।
क्लीवादीनामनंशत्वेपितत्पुत्राणामंशोस्तीत्याहयोगीश्वरः। औरसाःक्षेत्रजास्त्वेषांनिर्दोषाभागहारिणः। निर्दोषाःपूर्वोक्तानं
शत्वप्रयोजकदोषशून्याः। तत्रक्लीवस्यक्षेत्रजपुत्रःसम्भवत्यन्येषामौरसोपिपुत्रद्वयग्रहणमितरपुत्रव्युदासार्थं। पतिततत्सु
तयोर्नभरणम्। तथाचदेवलः। मृतेपितरिनक्लीवकुष्ठ्युन्मत्तजडान्धकाः। पतितःपतितापत्यंलिङ्गीदायांशभागिनः। तेषांप
तितवर्ज्जेभ्योभक्तंवस्त्रञ्चदीयते। तत्सुताःपितृदायांशंलभेरन्दोषवर्जिताइति। लिङ्गीप्रव्रजितादिः। पतितपदेनात्रपतित
सुतस्यापिग्रहणम्पतितोत्पन्नत्वेनतस्यापिपतितत्वात्। पतितापत्यम्पतितमेवान्यत्रस्त्रियाःसाहिपरगामिनीभवतीतिस्मृतेः।

मृतइ तिविभागकालोपलक्षणं क्लीवद्विभागेप्यनर्हत्वात्। कात्यायनोपि। अक्रमोढासुतश्चैव सगोत्राद्यश्च जायते। प्रव्रज्यावसि
तश्चैव नरिक्थन्तेषु चार्हति। हीनस्त्रीपरिणयानन्तरमुत्तमस्त्रीपरिणयने द्वयोरप्यक्रमोढात्वन्तयोः सगोत्रादनियोगोत्पन्नः श्चै
वजः पुत्रो नार्हति धनं। अक्रमोढासुतस्त्वृक्थी सवर्णश्च यदा पितुः। असवर्णप्रसूतस्तु क्रमोढायाश्च यो भवेत्। प्रतिलोमप्रसू
तायास्तस्याः पुत्रो नरिक्थभाक्। ग्रासाच्छादनमात्रन्तु देयन्तद्बन्धुभिर्म्मितम्। बन्धूनामप्यभावे तु पित्र्यन्द्रव्यन्तदाप्नुयात्।
स्वपित्र्यन्तद्धनम्प्राप्नन्दापनीया न बान्धवाः। क्लीवादीनामपि दारपरिग्रहे णपुत्रसम्भवउक्तो मनुना। यद्यर्थितातु दारैः स्यात्
क्लीवादीनाङ्कथञ्चन। तेषामुत्पन्नतन्तूनामपत्यन्दायमर्हति। तत्पुरपत्यं। नच क्लीवादेरुपनयनाभावेन पतितत्वात्कथन्दा
रसम्बन्ध इति वाच्यम्। उपनयनानर्हत्वया उपनीतत्वेप्यद्रवत्पतितत्वात्। एतेषां क्लीवादीनां दुहितरोविवाहपर्यन्तं भर्त्तव्याः
संस्कर्त्तव्याश्च। नत्स्त्रियस्तु पुत्ररहिताः साध्व्यो भरणीया अप्रतिकूलाश्चेत्। अन्यथा वहिष्करणीयाः। तदाह योगीश्वरः।
सुताश्चैषां प्रभर्त्तव्या यावन्तो भर्तृसात्कृताः। अपुत्रा योषितश्चैषाम्भर्त्तव्याः साधुवृत्तयः। निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथै
वच। आपस्तम्बः। अपपात्रितस्य रिक्थं पिण्डोदकानि निवर्त्तन्ते। अपपात्रितो भिन्नोदकीकृतः। तथा वृहस्पतिः। सवर्णाजोप्य
गुणवान्नार्हः स्यात्पैतृके धने। तत्पिण्डदाः श्रोत्रिया ये तेषान्तदभिधीयते। उत्तमर्णाधमर्णेभ्यः पितरन्त्रायते सुतः। अतस्त
द्विपरीतेन नास्ति तेन प्रयोजनम्। तया गवा किं क्रियते या न धेनुर्न्न गर्भिणी। कोर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान्न धार्म्मिकः। शा
स्त्रशौर्य्यार्थरहितस्तपोज्ञानविवर्जितः। आचारहीनः पुत्रस्तु मूत्रोच्चारसमः स्मृतः। अयमर्थः। पित्रादेरौर्ध्वदेहिककर्म्म
णः कर्त्ता सुतोऽसंस्कृतोपि वरः श्रेष्ठः। ज्येष्ठो वेदपारगोप्यपरो नवर इति। पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्पितरन्त्रायते सुतः।
तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवेति स्मृतेः पुत्रकर्म्मकर्त्तुः पितृधनस्वाम्यमेव चेतनमतस्तदकुर्वतः कुतो वेतनाधिकार इ
तिभावः। मनुरपि। सर्व्व एव विकर्म्मस्था नार्हन्ति भ्रातरो धनमिति। श्रौतस्मार्त्तकर्मानधिकारिणो विकर्मासक्ताश्च भागानर्हा।

इतिभावः। इतिविभागानधिकारिणः ॥०॥ अथविभक्तकृतम्। तत्रनारदः। यद्येकजाताबहवःपृथग्धर्माःपृथक्क्रियाः।
पृथक्कर्मगुणोपेतानचेत्कार्य्येषुसंमताः। स्वभागान्यदिदद्युस्तेविक्रीणीयुरथापिवा॥ कुर्य्युर्य्यथेष्टन्तत्सर्वमीशास्तेस्वधन
स्यहीति। अस्यार्थः। एकस्माज्जातावहवोभ्रातरोयदिविभक्ताइतिशेषइतिकेचित्वयन्तुपृथग्धर्म्माइत्यादेरेवविभक्ता
इत्यर्थः। तद्विधानस्यात्राप्रतीतेरानर्थक्याच्च। पृथग्विभिन्नाधर्माःदैवपितृद्विजार्चनरूपायेषांनत्वग्निहोत्रादिरूपः। तस्य
द्रव्यसाध्यत्वेप्यविभागेपिपृथक्त्वात्। तथाचबृहस्पतिः। एकपाकेनवसतांपितृदेवद्विजार्चनम्। एकम्भवेद्विभक्तानां
न्तदेवस्याद्गृहेगृहे। एतच्चप्राङ्निरूपितम्। पृथक्क्रियालौकिककृष्यादिरूपायेषां।पृथग्विभिन्नायेकर्मगाडूगडनपेष
णादीनांगुणाउपसर्जनभूतामुसलोलूखलदृषदुपलादयस्तैर्येषाम्। तेचेत्कार्य्येषुनसंमताःपरस्परमनुमतिंयद्यपिनकुर्व
न्ति। तथापितेस्वभागान्यदिदद्युर्विक्रीणीयुर्वा। तत्सर्वमन्यदप्याधीकरणचरणादानादियथेष्टंस्वेच्छयाकुर्य्युः। विभक्ता
यद्यनुमतिंकुर्वन्तिव्यवहारसौकर्य्यमात्रंभवति। अथनकुर्वन्ति। तथापिनदानाद्यनिष्पत्तिः। तत्रहेतुःहियस्मात्तेस्वधन
स्यासाधारणस्वत्वापन्नस्यधनस्येशाःस्वामिनः। साधारणेस्वत्वेहिपरस्परानुमत्यपेक्षानत्वसाधरणेपीतिभावः। यत्तुबृहस्प
तिनोक्तम्। विभक्तावाऽविभक्तावासपिण्डाःस्थावरेसमाः। एकोह्यनीशःसर्वत्रदानाधमनविक्रयइति। तदप्यविभक्तानुम
तिंव्यवहारसौकर्य्यार्थमेवप्रतिपादयतियामाद्यनुमतिवदित्यवसेयंस्थावरेहिचिरकालस्यापिनियतसाक्ष्यादिविगमेविभा
गाविभागनिर्णयेदुःशंकःस्यात्कालान्तरे। सत्यान्त्वनुमतौविभागनिर्णयानपेक्षएवव्यवहारःसिद्ध्यतिसर्वानुमत्यादत्तत्वा
दित्याशयइतिविज्ञानेश्वरादयोवहवआहुः। स्मृतिचन्द्रिकारस्तुयदिविभक्ताअपिस्थावरविभागंदुष्करंमन्यमानास्तत्फ
लमेवफलकालेविभज्यभोक्ष्यामइत्यभिसन्धिनानादितरधनमेवपृथक्विभज्यगृहीत्वास्थावरंमध्यकमेवस्थापयन्तितादृश
स्थावरविषयमिदमित्याह। तत्कल्पनामात्रम्। अविभक्तत्वादेवतत्रानुमत्यपेक्षणात्। सएवयेनांशेयादृशेनलब्धःप्राप्य

तन्नविचालयेदिति । प्राप्यस्वीकृत्य । विभागकाले मत्वा पश्चाद्विप्रतिपद्यमानोऽज्ञावारणीयोऽन्यायहेदण्ड्यश्चेत्या ह सएव ।
स्वेच्छागतविभागोयःपुनरेवविसंवदेत् । सराज्ञांशेस्वकेस्थाप्यःशासनीयोनुवन्धकृत् । अनुवन्धोनिर्वन्धआग्रह इतियावत् ।
इतिविभक्तकृत्यम् ॥❁॥ अथविभागप्रकारेउक्तेतत्सन्देहेनिर्णयप्रकारउच्यते । तत्रयाज्ञवल्क्यः ॥ विभागनिह्नवेज्ञातिवन्धुसा
क्ष्यभिलेखितैः । विभागभावनाज्ञेयागृहक्षेत्रैश्चयौतकैः । विभगास्यनिह्नवेऽपलापेविभक्तमध्येकेनचित्कृतेज्ञातिभिःपितृवन्धु
भिः । वन्धुभिर्मातुलादिभिःसाक्षिभिश्चोदासीनैःसाक्षिलक्षणलक्षितैः । यद्यपिज्ञातिवन्धवोपिसाक्षिविधयैवनिर्णयकारणन्त
थापिवहिरङ्गसाक्ष्यपेक्षयान्तरङ्गास्तेश्राद्धादिपृथग्भावरूपविभागलिङ्गतत्वज्ञातिभागकर्त्तारश्चेतिगोवलीवर्द्दन्यायेनपृथगु
पात्ताः । लेख्येनविभागपत्रेणचविभागस्यभावनानिर्णयोज्ञातव्यः । तथायौतकैःपृथक्कृतैः । युमिश्रणामिश्रणयोरितिधात्वनुसा
रात् । गृहैःक्षेत्रैश्च । नारदः । विभागधर्मसन्देहेदायादानांविनिर्णयः । ज्ञातिभिर्भागलेख्येनपृथक्कार्य्यप्रवर्त्तनात् । ज्ञाति
ग्रहणान्तेषुसत्सुवान्यसाक्षिपुरस्कारइत्येतदर्थम् । कार्य्यंकृष्यादितस्यपृथक्प्रवर्त्तनात् । शङ्खः । गोत्रभागविभागार्थेसन्देहे
समुपस्थिते । गोत्रजैश्चाप्यविज्ञातेकुलंसाक्षित्वमर्हति ॥ कुलंवन्धवोमातुलादयः । अएवनारदेनमुख्यत्वाज्ज्ञातयएवनिर्दि
ष्टाः । ज्ञातृभिरितिपाठस्त्वनाकरःपुरातनपुस्तकेषुनिवन्धेषुचादर्शनात् । लिखितन्तुसाक्षिभ्योवलवदितिपरिभाषायांनिरू
पितम् । नारदः । दानग्रहणपश्वन्नगृहक्षेत्रपरिग्रहाः । विभक्तानांपृथग्ज्ञेयाःपाकधर्म्मागमव्ययाः । साक्षित्वम्प्रातिभाव्यञ्च
दानंग्रहणमेवच । विभक्ताभ्रातरःकुर्युर्न्नाविभक्ताःकथञ्चन । येषामेताःक्रियालोकेप्रवर्त्तन्तेस्वरिक्थतः । विभक्तानवगच्छेयु
र्ल्लेख्यमप्यन्तरेणतान् । धर्म्मोवैश्वदेवादिःएकपाकेनवसतामितिप्राक्उक्तवचनात् । भ्रातृणामविभक्तानामेकोधर्म्मःप्रवर्त्त
ते । विभागेसतिधर्म्मोपिभवेत्तेषांपृथक्पृथगितिनारदेनैवोक्तत्वाच्च । वृहस्पतिः । साहसंस्थावरंन्यासःप्राग्विभागश्चरिक्थि
नाम् । अनुमानेनविज्ञेयंनस्यातामत्रसाक्षिणौ । नस्यातामित्यत्रयदीत्यध्याहारः । पृथगायव्ययधनाःकुसीदञ्चपरस्परम् ।

वणिक्प्रभृतयो ये कुर्य्युर्विभक्तास्तेन संशयः । आयोव्ययो धनञ्च पृथग्येषामिति विग्रहः कुसीदं वृद्ध्यर्थं धनप्रयोगः । वणिक्प्रभृतयो वाणिज्यम् । परस्परमिति । एकोऽत्रोत्तमर्णः परश्चाधमर्णः । एको विक्रीणीते परश्च क्रीणाति । इत्येवमादिभिर्लिङ्गैर्विना विभागमनुपपद्यमानैर्विभागः प्रमातव्य इत्यर्थः । एताः क्रिया इति बहुवचनान्मिलितानामेवैषां लिङ्गत्वमिति न भ्रमितव्यम् । व्यस्तसमस्तानामपि तद्विधानात् । न्यायमूलकत्वाच्च वचनस्य अनुमानेनाप्यनिर्णये दिव्यैः शपथैश्च विषयाल्पत्वभूयस्त्वानुसारेण निर्णयः । युक्तिष्वप्यसमर्थासु शपथैरेनमर्द्दयेदिति परिभाषायां निरूपितव्यं चनुमानुषं निर्णायकत्वमस्ति युक्तयश्चाभासाः । दिव्यशपथाध्यवसायश्चान्यतरस्य न भवति । तत्र पुनर्विभागः कार्य्य इत्याह मनुः । विभागे यत्र सन्देहो दायादानाम्परस्परम् । पुनर्विभागः कर्त्तव्यः पृथक्स्थानस्थितैरपीति । सच परिशेषोभयव्ययमित्यादि संसृष्टिविभागादिरीत्येत्यनुसन्धेयम् । यच्च मनुनैवोक्तम् ॥ सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते । सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सतां सकृदिति । तत्परावृत्तिकारणाभावे । कन्यादानदानान्तरयोरप्येवम् । इति विभागसन्देहनिर्णयः ॥ समाप्तश्चेदं दायभागाख्यं विवादपदम् ॥ ● ॥

अथ द्यूतसमाह्वयाख्यं व्यवहारपदम् । तस्य स्वरूपमाह नारदः । अक्षवध्रशलाकाद्यैर्देवनं जिह्मकारितम् । पणक्रीडा वयोभिश्च पदं द्यूतसमाह्वयमिति । अक्षाः पाशाः । वध्रश्चर्म्मपट्टिका । शलाका दन्तादिमय्यो दीर्घचतुरस्राः । आद्यग्रहणाच्चतुरंगादिक्रीडासाधनं करितुरङ्गरथादिकं गृह्यते । तैरप्राणिभिर्य्या पणपूर्विका क्रिया । तथा वयोभिः पक्षिभिः पारावतादिभिश्च शब्दान्मल्लमेषादिभिश्च प्राणिभिर्या पणपूर्विका क्रीडा क्रियते तदुभयं यथाक्रमं द्यूतसमाह्वयाख्यं व्यवहारपदमित्यर्थः । द्यूतञ्च समाह्वयश्च द्यूतसमाह्वयम् । अत एव मनुः । अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते । प्राणिभिः क्रियमाणस्तु स विज्ञेयः समाह्वय इति । तत्र सभिकं प्रत्याह नारदः । सभिकः कारयेद्द्यूतं देयं दद्याच्च तत्कृतम् । दशकन्तु शतं वृद्धिस्ततः स्याद्द्यूतकारिता ॥ अथवा कितवो राज्ञे दत्त्वा लाभं यथोदितम् । प्रकाशन्देवनं कुर्य्यादेवन्दोषो न विद्यत इति । तस्य वृत्तिमाह याज्ञवल्क्यः । ग्ल

द्विशतिकवृद्धेस्तुसभिकःपञ्चकंशतम्। गृह्णीयाद्धूर्त्तकितवादितराद्दशकंशतमिति। परस्परंसम्प्रतिपत्त्याकितवैःपरिकल्पितः
पणोग्लहस्तत्रग्लहेनदाश्रयाशतिकाशतपरिमितात्तदधिकपरिमिताद्वावृद्धिर्यस्यासौशतिकवृद्धिस्तस्मात्कितवात्पञ्चशतञ्जित
स्यग्लहस्यात्मवृद्ध्यर्थेविंशतितमम्भागंगृह्णीयादित्यर्थः। पञ्चकंशतंपञ्चपणाआयोयस्मिन्शतेतत्पञ्चकंतदस्मिन्वृद्ध्येतिकन्॥
सभाकितवनिवासार्थायस्यास्त्यसौसभिकःसभापतिस्तुकल्पिताक्षादिनिखिलक्रीडोपकरणस्तदुपचितद्रव्योपजीवी। इतरस्मा
दपूर्णशतवृद्धेःकितवाद्दशकंशतञ्जितस्यदशमभागंगृह्णीयादित्यर्थः। एवंक्लृप्तवृत्तेःसभिकस्ययत्कर्त्तव्यन्तदाहसएव। सस
म्यक्पालितोदद्यात्राज्ञेभागंयथाकृतम्। जितमुद्ग्राहयेज्जेत्रेदद्यात्सत्यंवचःक्षमीति। यःक्लृप्तवृत्तिर्द्यूताधिकारीसराज्ञाधूर्त्तकि
तवेभ्योरक्षितस्तंस्वमंशंराज्ञेयथाप्रतिपन्नमंशन्दद्यात्। तथाजितन्द्रव्यंपराजितसकाशादासेधादिनोद्धृत्यजेत्रेजयिनेदद्यात्।
तथाक्षमीभूत्वाद्यूतकारिणीतिविश्वासार्थंसत्यंवचोवदेदित्यर्थः। नारदोपि। सभिकःकारयेद्द्यूतन्देयन्दद्याच्चतत्कृतमिति। बृ
हस्पतिरपि। सभिकोग्राहकस्तत्रदद्याज्जेत्रेनृपायचेतिद्यूतपराजितकितवानांबन्धनादिनापणग्राहकोभवेत्। पणग्रहणा
त्प्रागेवस्वकीयन्द्रव्यंयन्नृपायचयथाभागंसभिकोदद्यादित्यर्थः। तथाचकात्यायनः। जेतुर्दद्यात्स्वकन्द्रव्यञ्जितंग्राह्यंत्रिपक्षि
कम्। सद्योवाकितवेनैवसभिकात्तुनसंशयइति। त्रिपक्षिकमित्यनेनयथासामर्थ्यमात्रिपक्षात्कालोदेयइतिदर्शितमितिस्मृति
चन्द्रिकायाम्। यदातुजेत्रेजितन्द्रव्यंसभिकोदापयितुमशक्तस्तदाराजादापयेदित्याहयाज्ञवल्क्यः। प्राप्तेनृपतिनाभागेप्रसि
द्धेधूर्त्तमण्डले। जितंससभिकेस्थानेदापयेदन्यथानत्विति। प्रसिद्धेअन्यथाप्रच्छन्नेसभिकरहितेऽदत्तराजभागेद्यूतेजित
पणोजेत्रेनदापयेदित्यर्थः। प्राणिद्यूतेप्राणिनाञ्जयपराजयैतत्स्वामिनोरित्याहबृहस्पतिः। द्वन्द्वयुद्धेनयःकश्चिदवसादमवा
प्नुयात्। तत्स्वामिनापणोदेयोयस्तत्रपरिकल्पितइति। पणपरिकल्पनंकृताकृतमित्याहनारदः। परिहासकृतंयच्चयच्चा
प्यविदितंतथा। तच्चापिनाप्नुयात्काममथवानुमतन्तयोरिति। काम्यतइतिकामःपणः। अत्रजयपराजयविप्रतिपत्तौनिर्णयप्र

कारमाह याज्ञवल्क्यः । द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च त एव हीति । द्यूतव्यवहाराणां द्रष्टारः सभ्याः त एव कितवा एव नियोक्तव्या इत्य-
र्था । न तत्र श्रुताध्ययनसम्पन्नाद्याद्युक्तनियमोऽस्ति । साक्षिणोऽपि त एव द्यूते द्यूतकरा एव कार्याः न तत्र स्त्रीबालवृद्धकितवेत्यादि
साक्षिनिरूपणोक्तनियमोऽस्तीत्यर्थः । विष्णुरपि । कितवेष्वेव तिष्ठेरन् कितवाः संशयं प्रति । य एव तत्र द्रष्टारस्त एवैषां तु सा-
क्षिण इति । साक्षिणां परस्परविरोधे त्वाह बृहस्पतिः । उभयोरपि सन्दिग्धौ कितवाः स्युः परीक्षकाः । यदा विद्वेषिणस्ते तु
तदा राजा विचारयेदिति । अनियुक्तद्यूतकारिणो दण्डमाह नारदः । अनिर्दिष्टस्तु यो राज्ञा द्यूतं कुर्वीत मानवः । न स तम्प्राप्नुया-
त्कामं विनयं चैव सोऽर्हतीति । ये तु कूटं द्यूतं कुर्वन्ति तेषां दण्डमाह याज्ञवल्क्यः । राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविन इति
। कूटैरक्षादिभिः उपाधिना मणिमन्त्रादिना मतिवञ्चनेन च ये दीव्यन्ति तान् श्वपदादिनाङ्कयित्वा राजा स्वराष्ट्रान्निर्वासयेदि-
त्यर्थः निर्वासने विशेषमाह नारदः । कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत् । कण्ठेऽक्षमालामासज्य स ह्येषां विनयः स्मृत इ-
ति दण्डे विशेषमाह विष्णुः । द्यूते कूटाक्षदेविनां करच्छेदः । उपधिदेविनां सन्दंशच्छेद इति । यानि तु द्यूतनिषेधकानि मनुवच-
नानि । द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्य्यात्कारयेत वा । तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः । प्रकाशमेतत्तास्कर्य्यं यद्देवन-
समाह्वयौ । तयोर्नित्यम्प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत् । द्यूतं समाह्वयं चैव राजा राष्ट्रे निवारयेदित्यादीनि तानि कूटाक्षदेवनवि-
षयतया राजाध्यक्षसभिकरहिततया वा योज्यानि । अत एव बृहस्पतिः । द्यूतं निषिद्धं मनुना सत्यशौचधनापहम् । अभ्यनु-
ज्ञातमन्यैस्तु राजभागसमन्वितम् । सभिकाधिष्ठितं कार्य्यं तस्करज्ञानहेतुनेति । याज्ञवल्क्योऽपि । द्यूतमेकमुखं कार्यं तस्क-
रज्ञानकारणादिति । राज्ञा द्यूतमेकमुखम्प्रधानं यस्य तत्तथोक्तं कार्यम् । राजाध्यक्षाधिष्ठितं राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः । त-
स्करज्ञानकारणात् । ल्यप्लोपे पञ्चमी । तस्करज्ञानरूपम्प्रयोजनम्पर्य्यालोच्येत्यर्थः । प्रायशश्चौर्यार्जितधना एव कितवा भ-
वन्ति अतश्चौरविज्ञानार्थमेकमुखं कार्य्यमित्याशयः । द्यूते विहितं धर्मं जातं समाह्वये अतिदिशति एव । एष एव विधिर्ज्ञेयः प्रा-

शिद्यूते समाह्वयेऽइति । अभिकवृत्तिकल्पनादिलक्षणोधर्म्मः समाह्वयेपीत्यर्थः । इतिद्यूतसमाह्वयाख्यंव्यवहारपदम् ॥ इ
तिश्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरीनीराजितचरणकमलश्रीमन्महाराजाधिराजप्रतापरुद्रतनूजश्रीमन्म
हाराजमधुकरसाहसूनुश्रीमन्महाराजाधिराजचतुरुदधिवलयवसुन्धराहृदयपुण्डरीकविकासदिनकरश्रीवीरसिंहदेवो
द्योजितश्रीहंसपण्डितात्मजश्रीपरशुरामपिश्रसूनुसकलविद्यापारावारपारीणधुरीणजगद्दारिद्र्यमहागजपारीन्द्रवि
द्वज्जनजीवातुश्रीमन्मित्रमिश्रकृतेवीरमित्रोदयाभिधनिबन्धेव्यवहारप्रकाशेसमाप्तमष्टादशविवादपदनिरूपणाख्यन्तृती
यम्प्रकरणम् ॥ ● ॥ अथप्रकीर्णकाख्यञ्चतुर्थम्प्रकरणमारभ्यते ॥ तत्रबृहस्पतिः । एषवादिकृतः प्रोक्तोव्यवहारःसमास
तः ॥ नृपाश्रयम्प्रवक्ष्यामिव्यवहारंप्रकीर्णकमिति । तल्लक्षणभेदावाहनारदः । प्रकीर्णकेपुनर्ज्ञेयाव्यवहारान्नृपाश्रयाः
॥ राज्ञामाज्ञाप्रतीघातस्तत्कर्म्मकरणन्तथा । पुरःप्रमाणंसम्भेदः प्रकृतीनान्तथैवच । पाखण्डनैगमश्रेणिगणधर्मविपर्य
याः । पितापुत्रविवादश्चप्रायश्चित्तव्यतिक्रमः । प्रतिग्रहविलोपश्चकोपआश्रमिणामपि । वर्णसंकरदोषश्चतद्वृत्तिर्नियम
स्तथा । नदृष्टंयच्चपूर्वैषुसर्वन्तत्स्यात्प्रकीर्णकमिति । प्रतीघातोभङ्गः । तत्कर्म । सिंहासनावरोहणादिराजकर्म । पाख
ण्डादयःपूर्वमेवव्याख्याताः । प्रकीर्णकेविवादपदेयेविवादाराज्ञाज्ञोल्लंघनतदाज्ञाकरणतत्कर्मरक्षणादिविषयास्तेनृपश्च
मवायिनएव । तत्रस्मृत्याचारव्यपेतेनमार्गेणवर्त्तमानानाम्प्रतिकूलतामाखाद्यन्नृपएवव्यवहारनिर्णयंकुर्य्यात् । एवमवदता
नृपाश्रयेव्यवहारस्तत्प्रकीर्णकमित्युक्तम्भवति । त्रिषयविशेषेदण्डविशेषमाहयाज्ञवल्क्यः । न्यूनंवाभ्यधिकंवापिलिखेद्यो
राजशासनम् । पारदारिकचौरंवामुञ्चतोदण्डउत्तमः । योराजदत्तभूमिनिबन्धयोर्मध्येऽन्यतरस्यपरिमाणान्न्यूनत्वाधि
क्यान्यतरत्प्रकाशयन्राजशासनत्वेनलिखति । यश्चपारदारिकचौरंवागृहीत्वाराज्ञेऽनिवेद्यमुञ्चतितावुभावप्युत्तमसाहसं
दण्डनीयावित्यर्थः । व्याखोपि । न्यायस्थानेगृहीत्वार्थमधर्मेणविनिर्णयम् । कुर्वन्त्युत्कोचकास्तेतुराजद्रव्यविनाशकाः । उ

क्षोच जीविनो द्रव्यहीनान् हत्वा विवासयेदिति । राज्ञः कोशापहरणे दण्डमाह मनुः । राज्ञः कोशापहर्त्तॄंश्च प्रतिकूलेष्ववस्थितान् । घातयेद्विविधैर्दण्डैरर्हरेत्सर्वस्वमेव चेति । सर्वस्वहरणमसाधारणायद्द्रव्यजीवनोपकरणन्तदतिरिक्तविषयम् । अत एव नारदः । आयुधानायुधीयानां वीजानि हलजीविनाम् । यच्च यस्योपकरणं येन जीवन्ति जीविकाम् । सर्वस्वहरणेप्येतन्न राजा हर्त्तुमर्हतीति । वधस्थाने मौण्ड्यं ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यमित्याह मनुः । ब्राह्मणस्य वधो मौण्ड्यं पुरान्निर्वासनाङ्कने । ललाटे वाभिशस्ताङ्कम्प्रयाणङ्गर्दभेन त्विति । तत्कर्मकरणे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः । राजयानासनारोहे दण्डो मध्यमसाहसमिति । कात्यायनोपि । राजक्रीडासु ये सक्ता राजवृत्त्युपजीविनः । अप्रियञ्चास्य ये वक्ता वधन्तेषां प्रकल्पयेदिति । शूद्राणां प्रव्रज्यादिकरणे दण्डमाह स एव । प्रव्रज्यावसितं शूद्रञ्जपहोमपरन्तथा । वधेन शासयेत्पापन्दण्ड्यो वा द्विगुणन्दममिति । धर्मशास्त्रानुसारेण व्यवहारदर्शिनो राज्ञः फलमाह यमः । एवन्धर्मप्रवृत्तस्य राज्ञो दण्डधरस्य च । यशोस्मिन्प्रथते लोके स्वर्गे वासस्तथाक्षय इति ॥ ❁ ॥ इति प्रकीर्णकाख्यञ्चतुर्थम्प्रकरणं समाप्तम् ॥ ❁ ॥ प्रत्याशम्पारवर्द्धितेऽर्थिजनतान्दैन्यान्धकारापहे श्रीमद्वीरमृगेन्द्रदानजलधिर्यद्वक्त्रचन्द्रोदये । राज्ञादेशितमित्रमिश्रविदुषस्तस्योक्तिभिर्निर्मिते यन्थेस्मिन्व्यवहारजातविषयः पूर्णः प्रकाशोभवत् ॥ ❁ ॥ इति श्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरीनीराजितचरणकमलश्रीमन्महाराजाधिराजप्रतापरुद्रतनूजश्रीमन्महाराजमधुकरसाहसूनुश्रीमन्महाराजाधिराजचतुरुदधिवलयवसुन्धराहृदयपुण्डरीकविकासदिनकरश्रीवीरसिंहदेवोद्योजितश्रीहंसपण्डितात्मजश्रीपरशुराममिश्रसूनुसकलविद्यापारावारपारीणधुरीणजगद्दारिद्र्यमहागजपारीन्द्रविद्वज्जनजीवातुश्रीमन्मित्रमिश्रकृते वीरमित्रोदयाभिधनिबन्धे व्यवहारप्रकाशः पूर्त्तिमम् ॥ ❁ ॥ इति श्रीव्यवहारकाण्डं समाप्तम् ॥ ❁ ॥ शुभमस्तु ॥ * ॥

शाकेमुन्यग्निसप्तेन्दुसम्मितेवत्सरेशुभे । पक्षाद्रिवसुभूमानेविक्रमादित्यवत्सरे ॥ शाके १७३७ ॥ सम्वत १८७२ ॥
भूयुग्मदृष्टिधरणीसम्मितेयवनाब्दके । चैत्रिकस्यासितेपक्षेपञ्चम्याङ्गुरुवासरे ॥ सन १२२१ साल ॥
बाणधरावसुचन्द्रै र्व्योमनेत्रतारीख । मारिचमाहवखानियेई सवीगुरुसोशीख ॥
सन १८१५ ईशवी ॥ तारिख ३० मार्च ॥
श्रीमत्सम्राटमहाधिराजनृपतेराज्ञांसमादायतम् । सद्व्याख्यासहितन्विवेकनिपुणंश्रीवीरमित्रोदयम् ॥
श्रीचूडामणिमैथिलाकृतिवरात्संशोध्यसूचीयुतंवावूरामसुधीर्हितायविदुषाम्मुद्राक्षरैर्लेखयत् ॥ ३ ॥
॥ संस्कृतयन्त्रे खिदिरपुरे श्रीमदनपाले नाङ्कितम् ॥

॥ अथमित्रमिश्रकृतवीरमित्रोदयस्यसूचीपत्रम् ॥

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति	प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
अथव्यवहारादिलक्षणम्	१	२	३	अथसभ्याः	११	२	१
अथव्यवहारभेदाः	२	२	६	सभ्यभिन्नानांनिरूपणम्	१३	२	१
अथसामान्यपरिभाषा	३	२	११	आदेयानादेयाख्यव्यवहारः	१४	१	७
अथव्यवहारदर्शनविधिः	४	१	१०	सभापतेःकार्य्यनिरूपणम्	१५	१	१३
अथव्यवहारदर्शनकालः	९	१	१५	अथव्यवहारपादः	१९	१	५
अथप्राड्विवाकलक्षणम्	१०	२	२	अथोत्तरपादः	२२	२	९

अथोत्तरभेदाः	२३	१	१४	अथघटविधिः	७७	१	२
प्राङ्न्यायलक्षणम्	२५	२	१०	अथाग्निविधिः	७९	२	६
अथोत्तराभासाः	२५	२	१५	अथजलविधिः	८३	१	१२
अथक्रियापादः	२९	१	२	अथविषविधिः	८४	२	१४
अथनिर्णयापरपर्य्यायः	३६	२	१३	अथकोशविधिः	८६	१	७
अथपुनर्न्यायः	३८	१	१२	अथतण्डुलविधिः	८८	१	१०
अथछलनिवृत्तिः	३९	२	१	अथतप्तमाषविधिः	८७	२	५
अथविशेषपरिषा	४०	१	१४	अथफालविधिः	८८	१	७
अथनिह्नवादिविधिः	४१	१	१०	अथधर्मजविधिः	८८	१	१०
उत्तरदानेविलंबाविलंबव्यवस्था	४३	२	५	अथशपथविधिः	८८	२	९
अथसाक्षीनिरूपणम्	४४	२	११	प्रमेयाणिव्यवहारपदानि	८९	२	१
अथलेख्यम्	५९	२	२	अथदत्ताप्रदानम्	९०	१	१२
अथभुक्तिः	६३	२	२	अथाधिः	९७	१	११
अथयुक्तिः	७०	१	९	अथप्रतिभूः	९९	१	१६
अथदिव्यदेशाः	७५	२	७	निःक्षेपाख्यव्यवहारपदम्	१११	२	५
अथदिव्यसाधारणविधिः	७५	२	१४	सम्भूयसमुत्थानम्	११८	१	१२

दत्ताप्रदानिकम्	१२१	१	६
अभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यं	१२३	२	१२
वेतनानपाकर्म्माख्यम्	१२७	२	१०
सम्बिद्व्यतिक्रमाख्यम्	१३०	२	३
क्रीतानुशयाख्यम्	१३३	२	३
विक्रीयासम्प्रदानाख्यम्	१३४	२	११
स्वामिपालविवादाख्यम्	१३६	१	१५
सीमाविवादाख्यम्	१३९	१	८
दण्डपारुष्याख्यम्	१४५	१	२
वाक्पारुष्याख्यम्	१४८	२	१
स्तेयाख्यम्	१५०	२	४
साहसाख्यम्	१५३	१	८
स्त्रीसंग्रहणाख्यम्	१५४	२	१६
स्त्रीपुंयोगाख्यम्	१५७	२	५
विभागाख्यंव्यवहारपदं	१५९	२	११
दायभागशब्दार्थकथनम्	१५९	२	१२
एकदास्यादिविभागः	१६०	१	११

पुत्राद्यधिकारविचारः	१६०	२	१
विभागकालकर्तृनिरूपणं	१७०	१	१
पितृकृतविभागे	१७२	१	१३
पैतामहेधनेपुत्राणांसमांशिता	१७७	१	१२
अथभ्रातृणांदायविभागः	१८२	२	३
असवर्णानांभ्रातृणाम्विभागः	१८३	१	१२
मुख्यामुख्यपुत्राणांविभागः	१८४	२	६
तत्रप्रथमंपत्नीधनहारिणी	१९३	१	५
पत्न्यभावेदुहितुरधिकारः	२०३	२	१०
दुहितुरभावेदौहित्रः	२०५	२	२
दौहित्राभावेपितरौ	२०५	२	१४
पित्रोरभावेभ्रातरोधनभाजः	२०७	२	६
भ्रात्रभावेतत्सुताः	२०८	१	८
भ्रातृपुत्राभावेगोत्रजाः	२०८	२	६
अथसंसृष्टिधनविभागः	२१०	१	१५
अथस्त्रीधनम्	२१४	१	१३
अथस्त्रीधनविभागः	२१६	१	१३

J5

॥ वी० मि० ॥	विभागकालेनिह्नुतस्वपत्रा				अथविभक्तजातम्	२२२	२	१
॥ स्मृ० प० ॥	द्वगतस्वविभागः	२२०	१	४	अथतत्सन्देहेनिर्णयः	२२३	१	३
॥ २२७ ॥	अथाविभाज्यम्	२२०	२	८	द्यूतसमाह्वयम्	२२३	२	१०
	अथविभागानधिकारिणः	२२१	१	१५	प्रकीर्णकाख्यम्	२२५	१	६

॥ इतिवीरमित्रोदयसव्यूचीपत्रम् ॥

॥ अथवीरमित्रोदयशुद्धिपत्रम् ॥

॥ शु० प० ॥

पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२	१	५	इथं	इदं
२	२	८	लेखप्	लेखाप्
३	१	१३	केस्वर्थः	केष्वर्थः
३	२	७	न्याप्य	न्याय्य
४	१	१	विश्ये	विशे
४	२	५	वृत्न	वृत
५	१	१०	गक्ष	गच्छ
५	२	६	मग्नि	अग्नि
६	१	५	थोय्या	थाया

पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
६	२	१२	सान्य	सामान्य
८	२	१२	बर्ष्णी	बर्ण्णां
९	१	१३	ध्रुदा	न्यदा
१०	२	१३	न्नपे	नृपे
११	१	१०	श्वप्वे	श्रवे
११	१	१४	गृक्	गृहंक्
१३	१	१	तद्रष्ट	तद्दृष्ट
१४	१	२	धिउक्रद	धिक्रद
१४	२	७	रजा	रज्जा

१५	२	१०	नाति	नानि
१६	१	४	युत्वा	युक्त्वा
१६	१	११	शधान्य	शधप
१६	२	१६	ङखोन्मु	ङन्मुखो
२१	१	३	चतुभि	चतुर्भि
२२	१	१३	च्छाव	च्छाव
२४	२	१	कारणोन्त	कारणोन्न
२५	१	८	योः	योऽर्थः
२५	१	१६	ङनशन्त	ङनरोन
२६	१	८	ह्राधार	ह्राधार
२७	१	१३	नूप्रति	नुप्रति
३१	१	१६	सम्यादी	सभ्यादी
३१	२	६	र्दिशेत्	निर्द्दिशेत्
३२	१	७	आरोधा	आरोप्या
३३	१	८	यादि	याह्यादि
३८	२	१०	कायनौ	कात्यायनौ
३९	१	४	स्वपण	स्वपण
३९	२	३	नियतद्धा	नियताद्धा
४२	२	७	संभवना	संभावना
४३	२	११	सद्यः तते	सद्योनीते
४४	१	३	वष्टस्ते	वष्टम्भस्ते
४४	१	१०	साहस्रेषु	साहसेषु
४४	२	१६	दर्षनं	दर्शनं
४५	१	७	दृच्छया	यदृच्छया
४५	१	१३	प्रवणा	श्रवणा
४०	२	२	याचि	याचितम्
४७	१	१०	श्रुतृ	श्रुतृ
५०	१	५	व्याख्यानस्य	व्याख्यानस्य
५१	१	२	व्यपिके	व्ययिके
५२	१	१०	वासस्य	वासस्य
५२	२	७	यद्वयो	यह्वयो
५४	२	३	रिंशके	रिंशत्के
५५	१	२	प्रत्यार्थै	प्रत्ययाथे
५६	२	६	नतुद्दै	नतुतद्दै

५७	२	१०	निगदस	निगदनस	१४८	१	११	रज्वा	रज्ज्वा
५८	२	१	नधर्म्मी	योऽधर्म्मी	१५९	१	९	भार्याया	भार्या
५९	१	७	चिड्ढा	चेदंड्ढा	१६२	२	१	स्वाम्य	स्वार्थे
६१	१	१२	कश्चैव	कश्चैव	१६२	२	१६	भत्राद	भत्राद्य
६१	२	१३	दृष्टृ	द्रष्टृ	१६५	१	५	वियोगज्य	विनियोज्य
६१	२	१४	दृष्टारः	द्रष्टारः	१६६	२	१६	ह्यानेहि	दानेहि
६७	१	७	विरुद्धां	विरुद्धं	१७०	१	११	पाद्दि	पाति
७०	१	११	मिधया	विधया	१७१	१	१४	केषाञ्चि	केषाञ्चि
७०	२	१	वाक्या	वाक्या	१७२	२	३	सन्वि	समन्वि
७०	२	४	लोप्र	लोप्तुः	१७५	१	१६	स्वस्ये	स्वत्वस्ये
९७	१	५	व्यगन्त	व्यवगन्त	१७७	२	१४	दिष्टं	दिव
११२	२	९	पिशः	पिसः	१८८	२	१६	पारंत्र्य	पारतन्त्र्य
१२२	२	५	याज्ञल्क्यः	याज्ञवल्क्यः	२१३	२	१४	घात्रा	भ्रात्रा
१२९	१	८	नश्येनु	नश्येतु	२२०	२	११	ज्ञातु	ज्ञातु
१३४	२	११	विक्रिया	विक्रीया	२२१	१	१०	स्वएव	स्वतएव

॥ इतिवीरमित्रोदयस्यशुद्धिपत्रं समाप्तम् ॥

BIBLIOTHECA REGIA MONACENSIS

BSB Bayerische StaatsBibliothek
MDZ Münchener DigitalisierungsZentrum Digitale Bibliothek

Mitramísra

Vira mitrodaja Ein indisches Gesetzbuch in Sanskrit. Sprache

Kalkutta 1815

4 A.or. 2708
urn:nbn:de:bvb:12-bsb10219699-4